

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

081 «Право»
293 «Міжнародне право»

ПРИВАТНЕ ПРАВО І ПІДПРИЄМНИЦТВО

Збірник наукових праць

Випуск 25

КИЇВ 2025

Засновник:

Науково-дослідний інститут приватного права і
підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

П 75 Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. 2025 Вип. 25 / Редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, 2025. 440 с.

Всебічно аналізуються та узагальнюються теоретико-методологічні підходи до розуміння приватного права в умовах правової держави, розкриваються актуальні питання цивільного права та цивільного процесу. Значна увага приділяється питанням розвитку договірних правовідносин, розглядаються проблеми сучасного житлового права. Досліджуються актуальні проблеми господарського права. Суттєва увага приділяється проблемам міжнародного приватного права.

Для вчених-правознавців, викладачів, докторантів, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, усіх, хто цікавиться розвитком наукової думки в юридичній галузі.

Затверджено до друку вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (протокол № 4 від 23 квітня 2025 р.)

Редакційна рада:

Ольга БАКАЛІНСЬКА, Юрій БУРИЛО, Оксана ВІННИК, Микола ГАЛЯНТИЧ, Богдан ДЕРЕВ'ЯНКО Володимирович, Юрій ЗАЙКА, Олег ЗАЙЧУК, В'ячеслав КОМАРОВ, Василь КОСТИЦЬКИЙ, Віталій КОРОЛЕНКО, Володимир КОРОЛЬ, Олександр КРУПЧАН, Віталій МАХІНЧУК, Галина МИРОНОВА, Володимир ПРИМАК, Михайло ТЕПЛЮК, Олена ШТЕФАН

Редакційна колегія:

Олександр КРУПЧАН (гол. ред.), Микита БЕРНАЦЬКИЙ (відп. секр.), Володимир БОБРИК, Микола ГАЛЯНТИЧ, Олена ГОНЧАРЕНКО, Юрій ЗАЙКА, Іван КАЛАУР, Анатолій КОСТРУБА, Володимир КОРОЛЬ, Жабя МАТЕУШ, Віталій МАХІНЧУК, Наталія МИРОНЕНКО, Дмитрій ПОСТОВАН, Вільям САЙМОНС, Тетяна ПОПОВИЧ (заст. гол. ред.), Олена ШТЕФАН, Валентин ЩЕРБИНА

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 894 від 10.10.2022 р. (Додаток 2) журнал внесений до переліку фахових видань категорії "Б" у галузі юридичних наук (081 "Право").

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення.

Офіційний сайт: ppr-journal.kiev.ua. Номер ДАІКС «Реєстр суб'єктів у сфері медіа»: R30-03829.

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України забороняється.

За достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах, несуть відповідальність автори.

Надруковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.

У передрукованих публікаціях посилання на «Приватне право і підприємництво» обов'язкове.

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25>

Адреса редколегії: 01042, Київ, вул. М. Раєвського, 23-А,

www.ndippp.gov.ua

ndippp@adamant.net

Зміст

Олександр КРУПЧАН, Олександр ГАЙДУЛІН Гармонія прав кожного – умова справедливості для всіх: ідейні засади нової філософії приватного права	7-16
Оксана ВІННИК Цифрова економіка в ракурсі захисту прав споживачів та підтримання справедливої конкуренції в ринковому середовищі	17-24
Ганна КРУШЕЛЬНИЦЬКА Правові та економічні передумови впровадження персоналізованої медицини у національну систему охорони здоров'я	25-33
Юрій ЗАЙКА Цивільно-правовий статус дитини як суб'єкта житлових правовідносин	34-39
Роман МАЙДАНИК Фідучіарні правовідносини та фідучіарне управління майном в умовах рекодифікації цивільного права	40-69
Тетяна ПОПОВИЧ Перетин публічного та приватного при регулюванні відносин прав на земельні ділянки в Україні (на прикладі судових справ)	70-75
Микола КОВАЛЕНКО Вплив процедури розпорядження майном боржника на задоволення інтересів боржника та кредиторів	76-82
Олена ШТЕФАН Законний інтерес – підстави захисту в порядку цивільного судочинства	83-92
Святослав ОСТРОВСЬКИЙ Визначення суб'єктивного авторського права архітектора	93-103
Олег ЗАЙЧУК, Едуард ІВАНЧЕНКО Правове регулювання митного представництва в сфері митної брокерської діяльності	104-112
Андрій ДАВИДОВИЧ Правова природа та ознаки майбутнього об'єкта нерухомості	113-121
Ольга АВРАМОВА Поняття та види житлового забезпечення	122-128
Віталій МАХІНЧУК Щодо категорії доброчесності в оцінюванні кандидатів до суддівського корпусу України - на прикладі добору до конституційного суду України	129-138

Content

Oleksandr KRUPCHAN, Oleksandr GAYDULIN Harmony of Everyone's Rights – a Precondition of Justice for All: The Conceptive Foundations of a New Private Law Philosophy	7-16
Oksana VINNYK Digital economy from the perspective of consumer rights protection and maintaining fair competition in a market environment	17-24
Hanna KRUSHELNYTSKA Legal and Economic Prerequisites for the Implementation of Personalized Medicine into The National Healthcare System	25-33
Yuriy ZAIKA Civil Legal Status of the Child as a Subject of Residential Legal Relations	34-39
Roman MAYDANYK Fiduciary Relationships and Fiduciary Property Management in the Context of Civil Law Recodification	40-69
Tetiana POPOVYCH The Intersection of Public and Private in Regulating Land Rights in Ukraine (Using the Example of Court Cases)	70-75
Mykola KOVALENKO The Impact of the Debtor's Property Disposal Procedure on the Satisfaction of the Interests of the Debtor and Creditors	76-82
Olena SHTEFAN Legitimate Interest - Grounds for Protection in Civil Jurisdiction	83-92
Svyatoslav OSTROVSKY Definition of the Subjective Copyright of the Architect	93-103
Oleg ZAYCHUK, Eduard IVANCHENKO Legal Regulation of Customs Representation in the Field of Customs Brokerage Activity	104-112
Andrii DAVYDOVYCH Legal Nature and Signs of the Future Real Estate Object	113-121
Olga AVRAMOVA The Concept and Types of Housing Provision	122-128
Vitaliy MAKHINCHUK Regarding the Category of Integrity in the Evaluation of Candidates for the Judicial Corps of Ukraine - on the Example of Selection for the Constitutional Court of Ukraine	129-138

Максим ГЕТМАНЦЕВ Інституційне забезпечення адаптації законодавства України до європейських правових стандартів	139-146	Maksym HETMANTSEV Institutional Support for Adaptation of Ukrainian Legislation to European Legal Standards
Олександр ГАЙДУЛН, Ірина ШАРКОВА Демократизація юридичної освіти: пропозиції щодо проекту закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії»	147-153	Olexander GAYDULIN, Iryna SHARKOVA Democratization of Legal Education: Proposals on the Draft Law of Ukraine “On Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession”
Алла ЗЕЛІСКО Правові трансформації наукових парків як ключових системоутворюючих елементів сучасних екосистем міста, громади, регіону	154-160	Alla ZELISKO Legal Transformations of Science Parks Being Key Systemic Elements of Modern Ecosystems of the City, Community and Region
Олена ЧЕРНЕНКО Реорганізація державних підприємств	161-167	Olena CHERNENKO Reorganization of state-owned enterprises
Володимир КОРОЛЬ, Оксана НЕБИЛЬЦОВА Конвергенція законодавства ЄС та України щодо критеріїв класифікації суб'єктів звітування зі сталого розвитку	168-176	Volodymyr KOROL, Oksana NEBYLTSOVA Convergence of EU and Ukrainian Legislation on Sustainability Reporting Entities Classification Criteria
Володимир КОЧИН Приватизація регулювання суспільних відносин: значущі питання, простір обдумування та саморегулювання	177-186	Volodymyr KOCHYN Privatization of Regulation of Social Relations: Major Questions, Margin of Appreciation and Self-Regulation
Володимир ПРИМАК Юридичні особи публічного права як суб'єкти соціальної ринкової економіки	187-196	Volodymyr PRYMAK Public Law Legal Entities as the Subjects of Social Market Economy
Андрій ШАБАЛІН Особливості застосування цифрових технологій в цивільному судочинстві США	197-202	Andriy SHABALIN Features of the Application of Digital Technologies in Us Civil Proceedings
Галина МИРОНОВА Збалансування приватноправових та публічно- правових засад у сфері охорони здоров'я в умовах нових загроз суспільному благополуччю	203-211	Galyna MYRONOVA Balancing Private and Public Law Principles in Health Care in the Context of New Threats to Public Well-Being
Роман САВЧЕНКО Правове регулювання отримання ліцензії для здійснення добровільного медичного страхування	212-219	Roman SAVCHENKO Legal Regulation of Obtaining a License for Voluntary Health Insurance
Юрій БУРИЛО Законодавство ЄС про штучний інтелект: публічно-правові та приватно-правові аспекти	220-227	Yurii BURYLO The EU Legislation on Artificial Intelligence: Public and Private Legal Issues
Володимир НАГНИБІДА Роль міжнародних організацій у створенні загальних стандартів цифрового арбітражу	228-232	Volodymyr NAHNYBIDA The Role of International Organizations in Establi- shing Common Standards for Digital Arbitration
Ліліана СІЩУК Корпоративний договір в IT-сфері	233-240	Liliana SISHCHUK Corporate Contract in IT Sphere
Світлана БИЧКОВА Скасування усиновлення в Україні: відповідність правового регулювання європейським стандартам	241-247	Svitlana BYCHKOVA Canceling Adoption in Ukraine: Compliance of Legal Regulation with European Standards

Надія ЧУДИК-БІЛОУСОВА Договори у сфері зайнятості як елемент правового реагування на ризики безробіття	248-256	Nadiia CHUDYK-BILOUSOVA Employment Contracts as a Legal Response to Unemployment Risks
Андрій ЦВЕТКОВ Поняття та сутність споживчого кредиту	257-265	Andriy TSVYETKOV The Concept and Essence of Consumer Credit
Владислав ТЕРЕМЕЦЬКИЙ, Медичні послуги і права пацієнтів: сучасні підходи до правового захисту	266-277	Vladyslav TEREMETSKYI, Defence attorney's use of mediation techniques and instruments within criminal proceedings
Олександр ІВАХНЕНКО Правове регулювання направлення українських військовослужбовців до іноземних реабілітаційних закладів	278-285	Oleksandr IVAKHNENKO Legal Regulation of Sending Ukrainian Military Personnel to Foreign Rehabilitation Institutions
Валерій ПОЛЮХОВИЧ Засоби патентно-правової охорони у забезпеченні економічної конкуренції на цифрових ринках	286-297	Valeriy POLYUKHOVYCH Patent Legal Protection Means in Ensuring Economic Competition in Digital Markets
Микола ГОРДОВ Система професійного самоврядування: на прикладі законодавчої дерегуляції професійної діяльності у Республіці Польщі	298-309	Mykola GORDOV The System of Professional Self-Government: on the Example of Legislative Deregulation of Professional Activity in the Republic of Poland
Світлана СЕМІНОГ Пріоритетні напрями оновлення законодавства у сфері регулювання господарських та підприємницьких відносин	310-317	Svitlana SEMINOH Priority Areas for Updating Legislation in the Field of Regulation of Economic Relations and Entrepreneurial Activity
Сергій БАНДУРКА Правові та етичні аспекти використання штучного інтелекту адвокатом у розв'язанні приватноправових спорів	318-322	Sergiy BANDURKA Legal and Ethical Aspects of the Use of Artificial Intelligence by a Lawyer in Resolving Private Law Disputes
Євген БОЯРСЬКИЙ Проблема мотивування арбітражних рішень на узгоджених умовах за правом України	323-331	Ievgen BOIARSKYI Problem of Reasoning of Arbitration Awards on Agreed Terms in Law of Ukraine
Олена ГОНЧАРЕНКО Законопроектна робота з питань державної власності в умовах правового режиму воєнного стану	332-339	Olena HONCHARENKO Law-Draft Work on State Property Issues in the Conditions of the Legal Regime of the Martial State
Денис АСТАФ'ЄВ Медичний туризм як форма реалізації права на охорону здоров'я	340-346	Denys ASTAFIEV Medical Tourism as a Form of Implementation of the Right to Health Care
Валентина ТРОЦЬКА Баланс прав та інтересів власника і автора твору архітектури: європейська судова практика	347-354	Valentyna TROTSKA Balance of Rights and Interests of the Owner and the Author of a Work of Architecture: European Case Law
Дмитро ІВАНЕНКО Богдан ДЕРЕВ'ЯНКО Олександра РОЖЕНКО Правове забезпечення обігу віртуальних активів та функціонування ринку криптовалют: досвід Європейського Союзу	355-366	Dmytro IVANENKO, Bogdan DEREVYANKO, Oleksandra ROZHENKO Legal Framework for the Virtual Assets Circulation and the Functioning of the Cryptocurrency Market: Experience of the European Union
Владислав ТЕРЕМЕЦЬКИЙ Максим МАРЧЕНКО Правові засади міжнародного співробітництва України у сфері розмінування	367-375	Vladyslav TEREMETSKYI Maksym MARCHENKO Legal Principles of Ukraine's International Cooperation in the Field of Demining

Юрій БІЛОУСОВ Андрій АВТОРГОВ Виконавець у цифровій державі: естонський досвід організації примусового виконання рішень	376-382	Yuriy BILOUSOV Andrii AVTORGOV The Bailiff in a Digital State: The Estonian Experience of Organising the Enforcement of Judgments
Микола ГАЛЯНТИЧ Користування житлом на підставі житлового сервітуту	383-390	Mykola HALIANTYCH Housing Use Based on a Housing Servitude
Богдан ЛЕВКІВСЬКИЙ Проблеми реалізації платником аліментів права на зменшення їх розміру: на матеріалах судової практики	391-398	Bohdan LEVKIVSKYY Problems of Implementation by the Payer of the Right to Reduce Their Amount: Based on Judicial Practice Materials
Костянтин БЕЗНОС Проблеми реалізації правосуб'єктності пацієнта при наданні психіатричної допомоги в примусовому порядку	399-404	Kostiantyn BEZNOS Challenges in the Exercise of Legal Personality of the Patient Under Involuntary Psychiatric Care
Ольга АВРАМОВА, Тетяна ПОПОВИЧ Етико-правові аспекти використання штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я	405-411	Olga AVRAMOVA Tetiana POPOVYCH Ethical and Legal Aspects of the Use of Artificial Intelligence in Healthcare
Ганна КОРНІЄНКО Методологічні підходи до визначення поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії	412-419	Ganna KORNIYENKO Methodological Approaches to Defining the Concept of «Agricultural Producer» as a Legal Category
Юлія ТАТІК Механізми судового контролю судової санації	420-425	Yulia TATIK Mechanisms of Judicial Control by Judicial Rehabilitation
Сергій МИРОСЛАВСЬКИЙ До питання про концепцію стандартних господарських договорів	426-431	Serhiy MYROSLAVSKYI Regarding the Issue to Concept of Standard Business Contracts
Олег ЖУХЕВИЧ Реформа охорони дизайнів в Європейському Союзі та перспективи адаптації законодавства України про охорону промислових зразків	432-440	Oleg ZHUKHEVYCH Reform of Design Protection in the European Union and Prospects for Adaptation of Ukrainian Legislation on Industrial Design Protection

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.1>

УДК 340.12 UDC

**ГАРМОНІЯ ПРАВ КОЖНОГО –
УМОВА СПРАВЕДЛИВОСТІ ДЛЯ
ВСІХ: ІДЕЙНІ ЗАСАДИ НОВОЇ
ФІЛОСОФІЇ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

**HARMONY OF EVERYONE'S
RIGHTS – A PRECONDITION
OF JUSTICE FOR ALL: THE
CONCEPTIVE FOUNDATIONS OF
A NEW PRIVATE LAW PHILOSOPHY**

Олександр КРУПЧАН

Krupchan, Oleksandr

доктор юридичних наук, професор, дійсний
член (академік) НАПрН України, директор

Doctor of Law Sciences, Professor, Full
Member (Academician) of the NALS of
Ukraine, Director

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-3701-5658>

Олександр ГАЙДУЛІН

Gaydulin, Olexander

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Doctor of Law, Professor,
Main Researcher

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-1269-7007>

У статті пропонується для обговорення одне з можливих бачень філософії приватного права, бо розвиток цього самостійного напрямку філософсько-правової думки є вкрай необхідним.

Зроблено висновки про ступінь теоретичної розробленості проблеми. У статті зазначено, що розвиток цієї філософської системи відбувається лише з кінця ХХ століття. Відтоді дискусії навколо теоретичних проблем закріпили сучасний образ філософії приватного права. Приватне право набуло значного вдосконалення філософського осмислення в останні роки.

Автори статті дотримуються тієї точки зору, що філософія приватного права є складовою юриспруденції, яка досліджує природу приватного права, особливо в його відношенні до індивідуальних прав та інтересів, а також практики їх реалізації.

The article proposes for discussion one of the possible visions of the philosophy of private law, because the development of this independent direction of philosophical thought is extremely necessary.

Conclusions are made about the degree of theoretical elaboration of the problem. The article states that development of this philosophical system has only occurred since the end of the twentieth century. From then on, the discussions surrounding the theoretical problems have consolidated the current image of the philosophy of private law. Philosophical reflection on private law has gained significant sophistication in recent years.

The authors of the article take the view that philosophy of private law is a branch of jurisprudence that studies the nature of private law, especially in its relation to individual rights and interests and the practice of their implementation.

Саме тому філософія приватного права перш за все має на меті відрізнити приватне право від іншої підсистеми норм права, таких як позитивні норми публічного права.

Не відмовляючись від того, що право є цілісним соціальним явищем, необхідно визнати – питання відмінності між приватним правом і публічним правом є визначальним для філософії приватного права, а отже, варто окреслити межі між обома сферами.

Філософія приватного права досліджує важливі теоретичні правові питання та пов'язує теорію з ухваленням судових рішень у сфері приватного права. І у цьому сенсі це не лише філософія права, а й правова філософія, якою керуються судді у процесі суддівської дискреції.

За результатами цього дослідження запропоновано звернути увагу на п'ять найважливіших концептуальних аспектів, які стосуються таких питань:

1. Розмежування філософії приватного права та філософії публічного права, які є відокремленими філософськими системами, що мають власні об'єкти і предмети.

2. Визнання філософії приватного права провідною системою щодо філософії публічного права і найбільш істотною теорією щодо загальної філософії права.

3. Констатації у приватного права специфічної, відмінної від публічного права, онтології. Суть такої онтології полягає у прямому, генетичного зв'язку між первісними суб'єктивними правами і похідними від них нормами об'єктивного права.

4. Гіпотеза про те, що приватне право має принципово своєрідну діалектику реалізації правових норм, де все більше значення набуває не державне регулювання, а саморегулювання. Це обумовлює формування унікальної системи практичної правової філософії, що обґрунтовує механізм суддівської дискреції і є характерною лише для приватного права.

5. Апробація висновку про те, що приватне право має переважно конвенційну (гармонійну), а не статусну (змагальну) природу у сучасну епоху.

So, that's why the philosophy of private law primarily aims to distinguish private law from another subsystem of legal norms, such as the positive norms of public law.

The question of the distinction between private law and public law is a determining concern for the philosophy of private law, and therefore the borders between both areas must be determined.

Philosophy of private law explores important theoretical legal issues and relates the theory to judicial decision-making in area of private law. And in this sense, it is not only a philosophy of law, but also a legal philosophy that guides judges in the process of judicial discretion.

Based on the results of this study, it is proposed to pay attention to five most important conceptual aspects that relate to the following issues:

1. Distinguishing between the philosophy of private law and the philosophy of public law, which are separate philosophical systems that have their own objects and subjects.

2. Recognition of the philosophy of private law as the leading system for the philosophy of public law and the most essential theory for the general philosophy of law.

3. Establishing a specific ontology in private law, different from public law. The essence of such an ontology lies in the direct, genetic connection between original subjective rights and the norms of objective law derived from them.

4. The hypothesis that private law has a fundamentally unique dialectic of the implementation of legal norms, where self-regulation, rather than state regulation, is gaining increasing importance. This leads to the formation of a unique system of practical legal philosophy that justifies the mechanism of judicial discretion and is characteristic only of private law.

5. Approbation of the conclusion that private law is predominantly of a conventional (harmonious) rather than a status (competitive) nature in the modern era.

This article specifically explores the concept of law as a harmony of subjective

У цій статті спеціально досліджено концепт права як гармонії суб'єктивних прав та інтересів. Також вивчається роль філософського дискурсу щодо європеїзації приватного права.

Співавтори репрезентують філософську теорію приватного права у тезисній та дискусійній формі. Тому вони чекають на відповідну реакцію юридичної спільноти.

Ключові слова: філософія права, правова філософія, філософія приватного права, філософія публічного права, суб'єктивні права, об'єктивне право, судова дискреція, соціальна гармонія

rights and interests. The role of philosophical discourse regarding the Europeanization of private law are examined too.

Co-authors presents the philosophical theory of private law in a thesis and discussion form. Therefore, they are waiting for an appropriate response from the legal community.

Keywords: philosophy of law, legal philosophy, philosophy of private law, philosophy of public law, subjective rights, objective law, judicial discretion, social harmony

Ця публікація є однією з багатьох у такій популярній сфері правознавства, якою є філософія права. Вона є затребуваною не лише у професійних філософів, а й у різних категорій науковців не зважаючи на те, що у багатьох сенсах вона є альтернативною формою пізнання щодо правової науки. Автори переважно скромно, а іноді й провокаційно, пропонують для обговорення своє бачення основних вихідних засад філософії приватного права, бо вважають вкрай необхідним розроблення цього напряму філософсько-правової думки, яка гідна бути самостійною, і у певних смислах, самодостатньою філософською системою.

У зв'язку з цим необхідно пояснити вихідну методологічну позицію цього дослідження, яка виходить з того, що філософія по багатьох параметрах кардинально відрізняється від науки. Головні такі розбіжності пролягають у координатах: суб'єктивної або об'єктивної налаштованості, логічної або емпіричної доказовості, переважної розсудливості вчених та тенденційної аксіологічності філософів [1, с. 38 –52].

Отже філософія є не позитивним науковим знанням, а особливою формою самореалізації людини, «бо мати власну філософію – це невід'ємне природне право кожної людини, а вибір способу філософствування – прояв фундаментальної свободи думки та совісті» [2, с. 9, 23]. Однак це жодним чином не заперечує надзвичайну методологічну значущість філософії для науки, що власне і обумовлює необхідність даного дослідження.

Така актуалізована властивість філософствування як його персоналізованість переконливо виправдовує вражаючий масштаб залученості вітчизняних вчених до правового напряму філософських досліджень. І це не дивно, бо не лише правова дійсність приваблює професійних філософів, а і будь-яка науково-правова тематика неминуче виводить на найвищий, філософський рівень узагальнення. Таким чином поряд з істотними розбіжностями обумовлюється і системна єдність науки і філософії. Так поряд з такими провідними філософами права, як Козловський А. А., Козюбра М. І., Костицький М. В., до вітчизняних дослідників, які за часи незалежної України різною мірою вивчали філософсько-правову проблематику, слід віднести таких юристів та філософів як: Бабкін В. Д., Балинська О. М., Бандура О. О., Баумейстер А.О., Бачинін В. А., Белов Д. М., Біленчук П. Д., Братасюк В. М., Братасюк М. Г., Бублик С.А., Вовк В. М., Гаврилюк Р. О., Ганьба О. Б., Гвоздік О. І., Головатий С. П., Горобець К. В., Григоренко Є. І., Грицаєнко Л. Л., Громовчук М.В., Гуренко-Вайцман М. М., Гусарев С. Д., Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Дудченко В. В., Жданенко С. Б., Жоль К. К., Журавський В.С., Заїнчковський М.Л., Зборовська Л. А., Капустіна Н. Б., Качур В. О., Крисюк Ю. П., Кравець В. М., Кузнецов В. І., Луцький І. М., Максимов С. І., Мандрагеля В. А., Маноха О. Є., Марченко О. В., Мащенко С. Т., Меленко С. Г., Мережко О. О., Мірошніченко В. І., Огороднюк І. В., Олексюк М. М., Островська Б. В., Павлишин О. В., Панов М. І., Патей-Братасюк М. Г., Передерій О. С., Плавич В. П.,

Попсуєнко Л. О., Пролєєв С. В., Рабінович П. М., Рабінович С. П., Сємко М. О., Симон Ю. С., Сировацький В. І., Сливка С. С., Тімуш І. С., Токарська А. С., Тищик Б. Й., Тихоміров О. Д., Фальковський А. О., Фурса С. Я., Фурса Є. І., Цимбалюк М. М., Цуркан-Сайфуліна Ю. В., Чернєй В. В., Чижевський Д. І., Чміль Б. Ф., Шаблевська І. Ю., Шмоткін О. В., Яценко В. А. і багато-багато інших дослідників. Однак як це не дивно, але жодного монографічного дослідження присвяченого саме філософії приватного права в нашій країні поки ще не вийшло. Не знайшла свого докладного відображення філософська проблематика приватного права і в академічному виданні Великої української юридичної енциклопедії Т.2 Філософія права [3]. З певними застереженнями дотичною до такої проблематики можна віднести статтю «Філософія цивільного права», наведену у цьому томі. Такою необхідною доктринальною клаузулою є попередження про те, що поняття «цивільне право» у порівнянні з «приватним правом» є більш вузьким і має явне історико-правове забарвлення, бо пов'язане виключно з романо-германською культурно-правовою традицією. Тому у цій публікації скоріше викладений нарис історіософії цивільного права ніж концепт філософської системи приватного права, про яку власне й ідеться у нашій статті [3, с. 995–1000]. Доречи подібне «романо-центричне» зведення філософії приватного права до філософії цивільного права притаманне і російській філософсько-правовій традиції, наполеглива експансія якої у сферу міжнародного наукового дискурсу спостерігається останнім часом [4].

У зв'язку з цим, слід зауважити, що чим більш стійка загальна тенденція, тим цікавіші спроби відхилення від генеральної лінії, що експонується. У цьому сенсі поряд з Ткаченком О. В., автором згаданої нами енциклопедичної статті, окремо слід вказати роботи Мережка О. О. з філософії міжнародного приватного права і безумовно наробок Харитонova Є. О. та Харитоновой О. І., які підготували фундаментальну багатотомну працю «Приватне право як концепт» (2018–2023 рр.), яка по праву може вважатися наріжною у фундаменті нового напрямку вітчизняних досліджень – філософії приватного права.

Принципова інша ситуація склалася у західній філософсько-правовій традиції, в рамках якої філософія приватного права (Philosophy of Private Law) нарешті склалася як сталий напрям досліджень, тривалий процес генезису якого завершився лише наприкінці ХХ ст..

Найдавнішу традицію досліджень у сфері філософії приватного права має німецька юриспруденція, яка представлена роботами таких вчених як: Adolf Reinach (1913), Franz Wieacker (1952), Reinhard Zimmermann (1996), Thilo Kuntz (2024), Johanna Croon-Gestefeld (2024) Lorenz Kähler (2024), а також французької філософії права, яка бере свій початок з творчості Léon Duguit (1912) та італійська школа правової філософії, заснована Gioele Solari (1940, 1959).

Найбільше репрезентовані сучасні дослідження з Philosophy of Private Law в англо-американському правовому дискурсі. Щоправда, це частково обумовлено обмеженням використання поняття Civil Law у цій культурній традиції. Однак найбільш істотним є насторожене ставлення англійських правників до амбіцій публічного права домінувати над правом приватним. Серед останніх робіт слід виокремити праці таких вчених як: Jules L. Coleman (1994), Benjamin C. Zipursky (2004, 2024), Peter Cane (2005), James Gordley (2006), William N. Lucy (2006), Michael Bryan (2007), Thilo Kuntz (2023), Paul B. Miller (2023), Lisa Van Alstyne (2023-2024), John C. P. Goldberg (2024), Paul B. Miller (2024), Andrew S. Gold (2024), Kevin Tobia (2024). Таким, що найчастіше цитується в англomовній літературі слід визнати монографічне дослідження Вільяма Люсі (William N. Lucy), професора права в Даремському центрі етики і права в галузі природничих наук (CELLS) (Дарем, Велика Британія).

Помітними є зусилля у цьому напрямку з боку іспаномовних дослідників Esteban Pereira-Fredes (2017, 2018, 2023) та Diego M. Parayannis (2018). Останнім часом розгорнуто дослідження філософії приватного права в Польщі: Adam Doliwa, Katarzyna Doliwa (2023).

Наведені тут «братські» переліки авторів, що філософствують навколо права, далеко не повні, але не випадкові, бо до них увійшли ті вчені, праці яких співавтори даної публікації особисто опрацювали на підготовчому етапі дослідження.

Узагальнення цих світоглядних позицій та окремих думок дозволило сформулювати п'ять груп аргументів, якими ускладнюється доцільність і можливість виокремлення цілісного вчення філософії приватного права.

1. Проблематика розмежування філософії приватного права та філософії публічного права, які є відокремленими філософськими системами, що мають власні об'єкти і предмети. Фундаментальний характер цієї групи проблем потребує найбільш докладного мотивування.

Визначальним для інституалізації філософії приватного права є виокремлення її власних об'єкту і предмету з предметної галузі загальної філософії права. Саме такий підхід реалізував автор першої системної філософії права Г. В. Ф. Гегель (G. W. F. Hegel), який розпочинає свою класичну працю з того, що констатує: «Предметом філософського правознавства є ідея права, поняття права і його здійснення» [6, с. 17]. По суті це змушує нас зробити принциповий вибір між тим, що ми маємо обрати у якості такого абсолюту приватне право чи публічне право, бо ідеї кожного з цих масивів права є принципово контраверсійними.

Найбільш заявлений контраргумент проти фокусування предмету філософії права саме на приватному праві полягає в тому, що філософствування – це завжди граничні розумові узагальнення, тому об'єкт системної філософії права має бути найбільш широким – тобто право в цілому, а ні якась його підсистема чи галузь.

Насправді, як ми вже відмічали, сучасні вітчизняні дослідження у цій сфері наочно демонструють м'яко кажучи половинчастість філософсько-правової систематики, яка дуже схожа на банальну тенденційність її авторів.

Зверніть увагу на найбільш поширену риторику вітчизняного філософсько-правового дискурсу. Чому ми так охоче розгортаємо мудрування навколо «філософемі» державного примусу, а не, наприклад, запускаємо філософські рефлексії на рівень орбіт «аксіосфери» індивідуальної свободи? Щоправда, не буде несподіваним відкриттям той факт, що обидва ці предмети певним чином об'єктивно пов'язані між собою і за умови чесного і неупередженого дослідження мають вивести одне на одне. Дивує інше – з яких причин вибір вихідної пізнавальної позиції здійснюється саме у координатах публічного права?

Так наскільки ж ми тоді методологічно послідовні? Чому зазіхаючи на філософію права в цілому, ми все ж таки постійно з'їжджаємо лише на одну колею державно-вольового примусу, закріпленого у позитивних нормах переважно публічного права і мов би не помічаємо другого, приватно-правового, шляху, що виводить з цього перехрестя праворозуміння та правового цілепокладання у принципово інший бік? Дійсно досить живуча м'язова пам'ять сформована в похмурі, безальтернативні часи нашого важкого дитинства, в який намертво відкарбована горезвісна фраза ватажка світового пролетаріату: «Ми нічого „приватного“ не визнаємо, для нас все в галузі господарства є публічно правовим, а не „приватним“»! Дякуємо Богові, бо за більш тривалим офіційним пануванням такої ідеології наш Науководослідний інститут приватного права і підприємництва просто не зміг би існувати, хоча би через те, що назва установи завжди пов'язана з головними напрямками її діяльності.

Не будемо викривати ідеологічно-ретроградних «відьом та відьмаків», бо пам'ятаймо – щирий слідчий іноді може вийти на самого себе. Спробуємо виявити найбільш принципові розбіжності між публічним та приватним правом, що обумовлюють об'єктивні підстави розрізнення філософських систем цих двох базових масивів права.

Принципові – значить ті, що пов'язані із певними принципами права. Отже найбільш переконливим є підхід до розмежування публічного та приватного права на основі різних загальних принципів права. Наприклад український законодавець у статті 1 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року виокремлює цивільні відносини, які є класичними приватноправовими. До них належать особисті немайнові та майнові відносини, засновані на таких принципах: «юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників». До цих принципів з певними застереженнями можна додати й принципи, наведені у ст. 3. Загальні засади цивільного законодавства. Не заперечуючи по суті посилання на ці принципи як кваліфікуючі, пропонуємо розставити дещо інші акценти.

Так серед усіх підстав розрізнення публічного та приватного права виокремлюються:

(а). За головною віссю розмежування за предметом правового регулювання – відповідно принципи правової нерівності (публічне право) та рівності (приватне право);

(б). За переважними методами правового регулювання – відповідно імперативний (публічне право) та диспозитивний (приватне право), крайньою формою якого є дискреційний метод або метод саморегулювання;

(с). За характером правових приписів – відповідно заборонний публічно-правовий («робіть тільки те, що закріплено в законі») та дозвольний приватноправовий принцип («робіть усе, що не заборонено в законі») [2, с. 229].

Вбачається, що беручи до уваги стратегію «практичного перевороту» (М. І. Козюбра) у сучасній вітчизняній філософії права найбільш принципова відмінність між приватним та публічним правом об'єктивно пролягає саме у площині правореалізації.

2. Питання визнання філософії приватного права провідною системою щодо філософії публічного права і найбільш істотною теорією щодо загальної філософії права. Як свідчать авторитетні мислителі масиви приватного права і права публічного не просто відокремлені між собою, їхні філософські доктрини знаходяться у певних ієрархічних відносинах.

Так свого часу відомий французький вчений-компаративіст Рене Давид (René David) довів, що історично теорії приватного права є первісними щодо доктрини публічного права. Якщо приватне право створювалося цивілістичною наукою і нею ж розвивається, то академічним юристам тривалий час займатися «публічним правом здавалося марним і водночас небезпечним» бо публічне право завжди перебувало під контролем державної влади. Саме цим пояснюється те, що національні системи публічного права склалися в Європі лише після XVIII ст., і саме цивілісти їх розробляли за образом і подобою класичної теорії приватного права [6, с. 49, 60]. Політична ж воля має принципово іншу логіку, ніж наукове мислення, її вектор коливається залежно від зміни пріоритетів державної правової політики передусім у визначенні меж державно-адміністративного втручання виконавчої влади у сферу правового регулювання [7, с. 23 –25].

Останнім часом у західній юриспруденції надзвичайно актуалізується теоретичні питання виявлення перспектив розмежування приватного і публічного права та їх конструктивного зв'язку [8].

При цьому вирішальна роль у переосмисленні кордонів між приватним правом і публічним правом відводиться саме філософським дослідженням у приватноправовій сфері [9].

Отже вбачається, що питання про розмежування приватного і публічного права є визначальною турботою для філософії приватного права, а отже, саме тому кордони між обома областями були часто переглянуті [10].

Дійсно, дуалістичні філософські системи концептуально непослідовні і страждають на певну методологічну «косоокість». Тому філософія права має ґрунтуватися не на «міждисциплінарній філософемі» [11], а на цілісній парадигмі саме приватного права, бо загальні теорії більш складних систем завжди є ключовими для з'ясування сутності систем простіших.

3. Проблема констатації у приватного права специфічної, відмінної від публічного права, онтології. Суть такої онтології полягає у прямому, генетичного зв'язку між первісними суб'єктивними правами і похідними від них нормами об'єктивного права.

Якщо «приватне право» та «публічне право» розглядати як альтернативні філософські версії матеріально цілісної сфери правовідносин, контрверсійність яких обумовлена не лише суб'єкт-об'єктивним складом тих відносин, що обираються у якості предмета правового регулювання. Таким головним, найістотнішим критерієм є правовий режим об'єктів цих відносин, або порядок допуску різних суб'єктів до цих об'єктів, який будується на принципах відповідно статусної рівності або нерівності цих суб'єктів [12, с. 37–41]. У цьому світлі стає зрозумілим головне смислове призначення виокремлення цих паралельних масивів права – служити концептуальною підставою віднесення певних правовідносин до відання відповідної юрисдикції або визначення предметної підсудності певної справи [7, с. 25].

Отже принципова відміна публічних відносин від приватних полягає в тому, що витoki останніх приховані не «у волі пануючого класу» як офіційно заявлено теоретиками держави і права джерела змісту перших, а у відносинах між живими людьми, подібно до того як корисні копалини «закопані» у незбагаченій руді. Ці відносини власне і є проявом «еманації волі Народу», але без підміни такої колективної волі особистим свавіллям найвищого правителя. Онтологічно приватне право – це «живе право» Є. Ерліха, «те, чого сторони дотримуються в реальному житті» [13, с. 9]. І хоча «живе право» (природне право) і «діюче право» (позитивне право) різняться, але саме перше визначає друге, бо саме «живе право» знаходиться у підґрунті організації державного, суспільного, економічного життя [13, с. 10]. Це означає, що, в основі своїй юснатуралістичне, приватне право надає переважно позитивному публічному праву певне морально-правове виправдання і цим забезпечує його справедливості та дійовості.

Однак такий вплив може відбутися на постійній основі, лише якщо буде сформована нова філософська, приватноправова по суті, парадигма. Тільки вона може забезпечити справжній переворот в праворозумінні, який насправді буде реверсом від горезвісної максими зверхності публічного права над приватним і поверненням до витоків класичного римського приватного права, яке було переважно прецедентним. Як всім відомо таке верховенство публічного закону над приватним правом було запроваджено на основі принципу загальної користі візантійським імператором Юстиніаном і полягав у тому, що «загальна користь має переваги перед договорами приватних осіб» (*utilitas publica praeferenda est privatorum contractibus*) [14, с. 431].

4. Перевірка гіпотези про те, що приватне право має принципово своєрідну діалектику реалізації правових норм, де все більше значення набуває не державне регулювання, а саморегулювання.

Надзвичайно важливим у розмежуванні приватного і публічного права є принципові розбіжності реалізації норм цих двох правових масивів.

Якщо в публічному праві загальновизнаним є монополія державно-правового регулювання, то в приватному праві спостерігається стійкий тренд на розширення сфери саморегулювання як регулюючий вплив на суспільні відносини у певній сфері саме через самостійне, на власний розсуд визначення правил, стандартів та принципів відповідної діяльності. При цьому найістотнішим аспектом саморегулювання визначається «установлення певних правил для учасників визначеного сегмента ринку, включаючи санкції за порушення цих правил, механізми вирішення конфліктів між учасниками ринку ...». Саме з цією метою «ними створюються спеціальні організаційні структури – саморегулювні організації, яким надаються певні повноваження, за допомогою реалізації яких здійснюється саморегулювання в тій або іншій сфері підприємництва» [15].

Як виявилось найбільш продуктивним для концептуалізації саморегулювання є осмислення нормотворчої практики саморегулювних організацій у сфері арбітража [16; 17].

Такі саморегулювні тенденції обумовлюють необхідність формування унікальної системи практичної правової філософії, що обґрунтовує не тільки самоврядну нормотворчість, а й механізм суддівської дискреції, що є характерним лише для приватного права.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що в західній філософії досить часто використовуються два схожих терміни *philosophy of law* та *legal philosophy*, які у вітчизняній традиції перекладаються дещо по-різному - як філософія права та правова філософія, однак зазвичай в однаковому значенні [2, с. 40–42].

Насправді в англomовному правовому дискурсі філософія права і правова філософія розмежовуються саме за ознакою праксеологічності. Так сучасний іспанський вчений Хесус Вега (Jesús Vega) переконаний в тому, що ці терміни далеко не тотожні. Якщо, на його думку, *philosophy of law* має зміст *philosophers' legal philosophy* (правової філософії філософів), то *legal philosophy* в його власному смислі – це *jurists' legal philosophy* (правової філософії, створеної юристами і для юристів) [18, с. 29].

Узагальнюючи різні дефініції правової філософії, варто дати перевагу змісту найбільш

поширеному саме в американському дискурсі і побудувати визначення *legal philosophy* як особливої галузі юриспруденції або практичної філософії, що забезпечує визначення граничних засад правореалізації, застосування звичаєвих норм та тлумачення оціночних понять суб'єктами правореалізації (головним чином судами та арбітражами) [19].

До саме такого сенсу наближається використання цього терміну видатним українським теоретиком права і суддею Конституційного Суду України у відставці, М. І. Козюброю у його новаторській монографії «Практична філософія права» [20]. Хоча він принципово не розмежовує філософію приватного права і філософію публічного права, але його висновки про праксеологічність правової філософії найкраще підтверджується саме на цивілістичному матеріалі.

І це не випадково, бо використання праксеологічної правової філософії як ідейного змісту аналогії права і судової (арбітражної) дискреції є характерним саме для сфери приватного права. Приміром найбільш актуальною проблемою правозастосування, на розв'язанні якої фокусується сучасна філософія приватного права є попередження та далання зловживання правом на основі принципу добросовісності [21]. На нашу думку, це один із найвагоміших аргументів на користь інституалізації філософії приватного права як окремого філософського вчення.

5. Апробація висновку про те, що приватне право має переважно конвенційну (гармонійну), а не статусну (змагальну) природу.

Необхідно підкреслити, що провідний характер приватного права як відокремленого масиву права для всій правовій системі продиктований магістральним трендом соціального розвитку від статусу до контракту. У цьому сенсі дороговказною є висловлювання Генрі Джеймса Самнера Мейна (Sir Henry James Sumner Maine), відомого англійського юриста і вченого-цивіліста, який широко використовував історико-правовий метод дослідження. Зокрема він визначив: «Рух прогресивних суспільств сам по собі був рухом від статусу до контракту» (The movement of the progressive societies has hitherto been a movement from status to contract) [22, с. 182].

Сама ж угода як сутнісне ядро контракту, юридично оформлений консенсус прав та інтересів сторін свідчить про те, що саме соціальна гармонія є стрижневою ідеєю приватного права, його головне цілепокладення.

Ключовими для саме такого праворозуміння з'ясування цієї тези можуть служити результати досить ретельного лінгвістичного аналізу найвідомішого «елегантного визначення права», здійсненого очільником Прокуліанської школи римських юристів Публієм Ювенцієм Цельсом (Publius Iuventius Celsus Titus Aufidius): *Ius est ars boni et aequi*. Це визначення наведене на самому початку Дигест Юстиніана і саме на нього посиляється найбільш цитований у цьому зводі доктринального права Гней Доміцій Анній Ульпіан (Gnaeus Domitius Annianus Ulpianus).

Докладний лінгвістичний аналіз цього визначення здійснив видатний німецький юрист другої половини XIX ст. Валентин Пунчарт (Valentin Punschart; 1825–1904). Він, як і деякі його попередники, не погодився з перекладом цієї інтенції як «мистецтва доброго і справедливого», оскільки право за такий спосіб зводиться виключно до абстрактної моральності. Пунчарт надає цьому визначенню зовсім іншого змісту. Логіку німецького професора пояснив загальновідомий дореволюційний історик та філософ права М. М. Коркунов (1853–1904): «Він вважає, що слово *ars* означає тут не мистецтво, а гармонію, згоду, порядок, *bonum* означає потреби, інтереси, *utilia*...». Отже, Пунчарт так переклав дефініцію Цельса: «право — це гармонія цивільних інтересів та залагодження їхніх зіткнень» — *Die Rechtsordnung ist die harmonische Ordnung der burgerlichen Interessen und des Ausgleichs inres Widerstreites* [2, с. 278].

Нині найбільш актуалізованим концепт права як гармонії прав та інтересів виявився в телеології арбітражного розгляду, де однією з провідних засад є принцип арбітрування, який переважно націлює не на вирішення спору на користь лише однієї сторони, а на укладення мирової угоди.

Більш того ідея гармонійності як головної інтенції правосвідомості поступово проникає і в інші, публічні галузі права. У зв'язку з цим досить показовою є філософсько-правова концепція прощення Алана Норрі (Alan W. Norrie) [23], суть якої полягає в тому, що саме через любов як специфічний акт, відбувається становлення як моральної, так і правової парадигми [24 с. 830].

Висновки. Отже формування засад філософії приватного права - це передусім розробка нової парадигми права, у відповідності з якою має бути розроблена нова терміносистема, яка має стати надійним інструментарієм європеїзації цивільного права України [25; 26].

Все це дозволить модернізувати філософсько-правового мислення в нашій країні, яке переживає зараз певну кризу [27]. А долання кризових явищ – завжди відкриває шлях до креативних новацій. Дійсність має стимулювати творчість.

Таким чином, у якості підсумовуючих висновків необхідно зазначити, що співавтори презентують цей нарис загальних вихідних засад філософської теорії приватного права і застосування цієї теорії для розв'язання практичних правових проблем. Ці конструкти не імперативні, а мають тезисну, дискусійну форму. Тому вони чекають на відповідну реакцію юридичної спільноти. Усі конструктивні критичні зауваження будуть покладені у підґрунтя окремого монографічного дослідження, що зараз розгортається на етапі емпіричного дослідження.

Посилання:

1. Козюбра М. І. Практична філософія права: Монографія. Київ : «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.
2. Гайдулін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння : підруч. для вищ. військ. навч. закл. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. 436 с.
3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. Наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 1128 с.
4. Anisimov A., Ryzhenkov A. *Philosophy of Civil Law*. Cambridge Scholars Publishing. 2022. 175 p.
5. Гегель, Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
6. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.А. Туманова. Междунар. отношения, 1999. 400 с.
7. Гайдулін О. О. Інститут інтерпретації (*ius interpretatio* = law of interpretation) у 2-х т. . Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. Т. 1. 453 с.
8. Adam Doliwa, Katarzyna Doliwa. Axiological and philosophical perspectives of distinguishing private law (against the back-ground of public law) *Eastern European Journal of Transnational Relations* V.7. N 2. 2023. P. 49-57.
9. John C.P. Goldberg and Benjamin C. Zipursky, *The Place of Philosophy in Private Law Scholarship* In: *Methodology in Private Law Theory*. Edited by: Thilo Kuntz and Paul B. Miller, Oxford University Press. 2024. P. 277–298 URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198885306.003.0012>
10. Pereira-Fredes, Esteban *Philosophy of Private Law*. *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*, M. Sellers, S. Kirste (eds.), Springer Nature B.V. 2023. URL: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6730-0_809-1.
11. Сировацький В.І. Міждисциплінарність філософії в правовому визначенні державного примусу *Науковий вісник публічного та приватного права* Випуск 6, том 2, 2018. С. 293–297.
12. Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ.: Алерта, 2012. 472 с. С. 37–41.
13. Ерліх Євген. Інститут живого права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Випуск 636. Правознавство. С. 5–134.
14. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения): Пер. с чешск. Юрид. лит., 1989. 448 с.
15. Добровольська В. В. Правові засади державного регулювання підприємницької діяльності в Україні : дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право, господарсько-процесуальне право». Одеса, 2007. 225 с.
16. Перепелинська О. С. Нормотворча діяльність Міжнародної асоціації юристів (МАЮ): досвід сприяння саморегулюванню у сфері міжнародного арбітражу. *Юридична Україна*. 2025. № 1 С. 69-79;
17. Перепелинська О. С. Нормотворча діяльність королівського інституту арбітрів (CHARTERED INSTITUTE OF ARBITRATORS — CIArb): просування кращих міжнародних стандартів у сфері між-

народного арбітражу. Юридична Україна. 2025. № 1 С. 18–27.

18. Vega, J. Legal philosophy as practical philosophy = La filosofía del Derecho como filosofía práctica / Jesús Vega // 2018, Online since 25 September 2017, connection on 26 March 2018. URL : <http://journals.openedition.org/revus/3859> ; DOI : 10.4000/revus.3859.

19. Legal Philosophy / Sites USLegal. URL: <https://definitions.uslegal.com/l/legal-philosophy/>

20. Козюбра М. І. Практична філософія права: Монографія. Київ : «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.

21. Шульженко Ф. П., Шаркова І. М., Гайдулін О.О. Морально-правові принципи доброчесності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2024. 428 с.

22. Maine H. J. S. Ancient Law, its connection with the early history of society and its relation to modern ideas, with an introduction and notes by Sir Frederick Pollock. 4th American from the 10th London edition. New York: Henry Holt and Co., 1906 URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/pollock-ancient-law>.

23. Norrie, Alan W. Love and justice : can we flourish without addressing the past? Journal of Critical Realism. 2018. Vol. 17 (1). P. 17–33.

24. Олексюк М.М. Морально-етичні концепти сучасної англо-американської філософсько-правової думки Юридичний науковий електронний журнал № 11/2021 С. 827–830.

25. Крупчан, О. Д., Гайдулін, О. О. На шляху до правової глобалізації та європеїзації правової системи України. Юридична Україна. 2022. № 2. С. 13–17.

26. Крупчан, О. Д., Гайдулін, О. О. Євроінтеграція приватного права: теорія та методологія : монографія. за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка НАПрН України О. Д. Крупчана. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 278 с.

27. Симон Ю. До питання про особливості розвитку сучасної філософії права: криза чи допарадигмальність. European political and law discourse. 2017. V. 4. Issue 5. P. 29–35.

Статтю було подано

02.04.2025

The article was submitted

Статтю було прийнято

15.04.2025

The article was accepted

УДК 346.5:341.1 UDC

**ЦИФРОВА ЕКОНОМІКА
В РАКУРСІ ЗАХИСТУ ПРАВ
СПОЖИВАЧІВ ТА ПІДТРИМАННЯ
СПРАВЕДЛИВОЇ КОНКУРЕНЦІЇ
В РИНКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Оксана ВІННИК

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**DIGITAL ECONOMY FROM
THE PERSPECTIVE OF
CONSUMER RIGHTS
PROTECTION AND
MAINTAINING FAIR
COMPETITION IN
A MARKET ENVIRONMENT**

Oksana VINNYK

Doctor of Law Sciences, Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine, Chief Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-9397-5127>

Стаття присвячена актуальним проблемам захисту учасників відносин економічної конкуренції у сфері цифрової економіки за складних умов воєнного стану в Україні, поступу цифровізації та євроінтеграційних процесів. порушується питання щодо двох складових захисту економічної конкуренції, а саме: забезпечення ефективності конкуренції та захисту прав цифрових споживачів/користувачів. Наголошується, що, попри складнощі, пов'язані з війною та спричиненими нею наслідками, забезпечення захисту економічної конкуренції залишається однією з основних функцій Української держави, що, серед іншого, спрямована на посилення її економічної безпеки як складової національної безпеки. Необхідність врахування євроінтеграційної складової і, відповідно, посилення захисту прав цифрових споживачів/користувачів і конкуренції в цілому зумовлена набуттям чинності двома актами Європейського Союзу: Digital Markets Act та Digital Services Act. Попри вдосконалення антимонопольно-конкурентного законодавства України протягом останніх років (прийняття нового Зако-

The article is devoted to the current problems of protecting participants in economic competition relations in the digital economy of Ukraine under the difficult conditions of martial law, the progress of digitalization and European integration processes. The issue of two components of economic competition protection is raised, namely: ensuring the effectiveness of competition and protecting the rights of digital consumers/users. It is emphasized that, despite the difficulties associated with the war and its consequences, ensuring the protection of economic competition remains one of the main functions of the Ukrainian state, which, among other things, is aimed at strengthening its economic security as a component of national security. The need to take into account the European integration component and, accordingly, strengthen the protection of the rights of digital consumers/users and competition in general is due to the entry into force of two acts of the European Union: the Digital Markets Act and the Digital Services Act. Despite the improvement of the antitrust and competition

ну «Про захист прав споживачів», що значною мірою враховує європейський досвід, та Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України»), цифрові ринки України, їх учасники (суб'єкти підприємництва та цифрові споживачі/користувачі) потребують посиленого захисту в умовах монополізації цих ринків та пов'язаних з цим зловживань. Досвід ЄС, що враховує необхідність спрямування економіки на сталий розвиток, в цьому плані є доволі корисним для нашої країни з огляду на транснаціональний характер цифровізації усіх сфер суспільного життя, включно з економікою. На підставі аналізу чинного законодавства, теоретичних праць та практичних матеріалів виявляються проблеми антимонопольно-конкурентного регулювання у сфері цифрової економіки України та пропонуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: цифрова економіка, конкуренція, цифрові споживачі/користувачі, цифрові зловживання, превентивний захист

legislation of Ukraine in recent years (the adoption of the new Law "On the Protection of Consumer Rights", which largely takes into account European experience, and the Law "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Legislation on the Protection of Economic Competition and the Activities of the Antimonopoly Committee of Ukraine"), the digital markets of Ukraine, their participants (entities of business and digital consumers/users) need enhanced protection in the conditions of monopolization of these markets and related abuses. The experience of the EU, which takes into account the need to direct the economy towards sustainable development, is quite useful for our country in this regard, given the transnational nature of the digitalization of all spheres of public life, including the economy. Based on an analysis of current legislation, theoretical works, and practical materials, the problems of antitrust and competition regulation in the digital economy of Ukraine are identified and ways to solve them are proposed.

Keywords: digital economy, competition, digital consumers/users, digital abuse, preventive protection

Сучасна економіка – складне явище, в якому присутні не лише виробники, споживачі і держава як регулятор, але й особи, що бажають істотно впливати на ринок з метою контролю над ним, що дозволяє їм стрімко збагачуватися. Яскравим прикладом є цифрові ринки, що утворилися завдяки цифровим технологіям та, відповідно, новим видам товарів/робіт/послуг. Першопроходьці на таких ринках, які, власне, їх створюють, стають їх монополістами. Хоча згодом, з приходом на ринок нових виробників, ступінь монополізації зменшується, але, зазвичай, залишається. Відповідно, у таких монополістів є основні важелі впливу на ринок, що дозволяє їм його не лише контролювати, але й визначати «Правила гри» на ринку. Відома на початкових етапах цифровізації теза про шкідливість державного регулювання [1] і, відповідно, забезпечення виключного саморегулювання на цифрових ринках послідовно втілювалася в життя на фоні очікування держав щодо напрямів розвитку цих нових відносин, що дозволило стрімко збагатитися цифровим гігантам [2, с. 279], а згодом – навіть забезпечити реалізацію їх прагнень впливати на політичне життя, що свідчить про тісне переплетіння цифрового бізнесу та політики [3; 4].

Лише протягом останнього десятиліття посилюється втручання держав і союзів держав на зразок ЄС у справу регулювання відносин на цифрових ринках, хоча окремі акти приймалися і раніше [5; 6].

Проблеми конкуренції в умовах цифрової економіки вельми актуальні і, відповідно, активно досліджуються як українськими [7 - 22], так і зарубіжними дослідниками [23 - 31], акцентуючи при цьому увагу на нових умовах конкуренції на цифровізованих ринках: наявність на них потужних цифрових платформ, функціонування так званих віртуальних підприємств, які не підпадають під визначення поняття «суб'єкт господарювання», закріплений Законом України «Про захист економічної конкуренції» [32], посилення в конкурентній боротьбі ролі інформації та інтелектуальної власності, права на яку (в тому числі цифрові технології) передаються з використанням різноманітних схем з метою уникнення обмежень, застосування малопрогнозованого і недостатньо дослідженого штучного інтелекту з точки зору його впливу на стан конкуренції, попиту споживачів та ін. Все це в підсумку спричиняє слабку ефективність чинних правових механізмів запобігання монополізації товарних ринків, антиконкурентних дій та актів недобросовісної конкуренції, що були ефективними до стрімкого поступу цифровізації (ще в минулому столітті).

Попри розв'язану російською державою повномасштабну війну проти України та по'язані з цим проблеми (необхідність відновлення критичної інфраструктури, зруйнованого житла та інших об'єктів після ворожих на них атак) і багатомільярдні втрати на відсіч агресорові та підтримання необхідного стану суспільства в основних сферах його життя (економіці, освіті, охороні здоров'я, соціального захисту тощо), відбувається реформуванням вітчизняного антимонопольно-конкурентного законодавства [33; 34; 35; 36] та дослідження цього процесу [18-22], в т.ч. в ракурсі змін регулювання цифровізованих відносин на ринках ЄС [12; 14; 15; 16]. Разом з тим, чимало відносин залишаються малодослідженими з огляду на швидкі зміни на ринках, що зумовлено появою нових цифрових технологій та їх застосуванням, а також проблемою наявності в цих технологіях та їх використанні не лише переваг, а й ризиків, які можуть мати вплив на стан конкуренції (як позитивний, так і негативний). Ця стаття має на меті усунути низку прогалин в згаданих дослідженнях і визначити напрями вдосконалення антимонопольно-конкурентного законодавства в Україні в умовах війни, євроінтеграції та орієнтації цифрової економіки на сталий розвиток, циркулярність виробництва та його відповідність сучасним екологічним потребам, а також необхідності посилення економічної та інших складових національної безпеки.

Основний текст: В умовах сучасної економіки з притаманними їй проблемами (необхідність забезпечення сталого розвитку та відновлення екосистеми, цифровізації, циркулярності, посилення всіх складових національної безпеки) захист економічної конкуренції залишається одним з державних пріоритетів, що значною мірою сприяє розв'язанню згаданих проблем. Стан правового забезпечення економічної конкуренції є важливим для будь-якої країни, оскільки свідчить про ступінь соціального спрямування конкуренції і, відповідно, рівень збалансованого врахування інтересів учасників відносин: суб'єктів господарювання (с точки зору забезпечення можливості функціонувати на ринку, не зазнаючи тиску з боку крупних компаній), споживачів, для яких важливою є можливість вибору товарів найвищої якості за справедливою ціною і, відповідно, отримання об'єктивної інформації про товари/роботи/послуги, держави (щодо конкурентоспроможності ринків та відсутності їх монополізації), а в цілому (з точки зору державно організованого громадянського суспільства) – в забезпеченні справедливих «Правил гри» на сучасних товарних ринках.

Разом з тим, цифровізація наклала значний відбиток на ринки, актуалізувавши проблеми захисту на них економічної конкуренції з огляду на застосування цифрових технологій, що значно вплинули на умови конкурентної боротьби, та, відповідно, на можливості споживачів щодо захисту своїх законних інтересів. Проте український законодавець доволі повільно реагує на ці зміни, що має як об'єктивні причини (швидкість змін в економіці, пов'язаних з цифровізацією, проблеми з оцінкою їх впливу на конкуренцію, домінування ще донедавна думки, що цифровізація – царина для саморегулювання на противагу ніби стримуючому цей процес державному регулюванню, а протягом останніх років – спричинена росіянами повномасштабна війна, на подолання наслідків якої Україна змушена витрачати чимало зусиль і коштів), так і суб'єктивні (недостатня увага держави до ризиків цифровізації та

відповідної необхідності застосовувати правові механізми їх мінімізації, брак донедавна відповідних фахівців, що добре знаються на правових проблемах застосування в економічній сфері цифрових технологій, у відповідальних за стан конкуренції органах держави).

Оскільки цифровізація забезпечила глобалізацію товарних ринків, зазначені проблеми порушуються як на національному, так і на міжнародному рівнях. Так, на підставі аналізу праць дослідників та практики, відповідними структурами держави (в Україні – центром Разумкова [7]), міжнародних спільнот (Єврокомісією [28]) та організацій (Організації економічного співробітництва та розвитку/ ОЕСР [29; 30; 31]) визначаються особливості сучасних товарних ринків з точки зору стану конкуренції та впливу цифровізації на економічну конкуренцію в цілому:

- функціонування на ринках ЦЕ цифрових платформ з їх можливостями впливати на стан конкуренції на ринку;
- посилення інформації, в тому числі про споживачів, для збільшення продажів;
- поява так званого мережевого ефекту (ціна товару/послуги підвищується із збільшенням кількості його покупців/замовників), що пов'язано з використанням на ринках інформаційно-комунікаційних технологій;
- поява нових схем передання прав на інтелектуальну власність, що дозволяють уникати передбачених законодавством обмежень;
- відставання антимонопольно-конкурентного регулювання від фактичного стану справ на сучасних ринках зі значним ступенем цифровізації;
- повільність реакції законодавця на потреби цифрових споживачів та необхідність захисту їх цифрових прав.

Результати проведених досліджень стану ринків цифрової економіки дозволили зробити низку висновків щодо:

- ☐ необхідності нових підходів до аналізу стану на сучасних ринках зі значним ступенем цифровізації відносин на них;
- ☐ виявлення нових факторів, які необхідно враховувати при аналізі цифровізованого ринку;
- ☐ оновлення співвідношення конкурентного права та права інтелектуальної власності;
- ☐ доцільності підтримання Антимонопольним комітетом України/АМК (з урахуванням світового досвіду/світових тенденцій) ініціативи проведення відповідних ринкових досліджень з метою визначення ступеня дієвості наявних правових інструментів у сфері забезпечення конкуренції з точки зору реагування на нові цифрові виклики;
- ☐ внесення змін до діючого антимонопольно-конкурентного законодавства з метою належного правового забезпечення конкуренції в умовах цифрової економіки та електронного бізнесу (зокрема, щодо визначення понять «цифрова платформа», «мережевий ефект» тощо).

Ці висновки зумовили активізацію дій національного законодавця (в Україні [33-36]) та міжнародних структур (зокрема, ЄС [37; 38; 39]) щодо посилення регулювання відносин в умовах цифрової економіки. Так, на додаток до раніше прийнятих актів (законів: «Про електронну комерцію» [40], «Про електронні комунікації» [41], в якому цілий розділ (Р. II. Аналіз ринків електронних комунікацій) присвячено регулюванню відносин економічної конкуренції; «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку» [42], одним з напрямів діяльності якої є сприяння розвитку конкуренції на ринках електронних комунікацій та захист прав споживачів (ст. 4), та ін.) в Україні було прийнято новий Закон «Про захист прав споживачів» 2023 р. [43], низка положень якого присвячена захисту прав цифрових споживачів, в тому числі шляхом визнання певних практик у сфері економічної конкуренції забороненими (Р. IV. Нечесна комерційна практика), та внесені зміни в низку законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про захист економічної конкуренції та діяльності Антимонопольного комітету України [33; 35]. Разом з тим, з огляду на євроінтеграційний курс України цих заходів явно обмаль, оскільки вони не

враховують належним чином положення актів ЄС (Регламенту про цифрові послуги DSA [37] та Регламенту про цифрові ринки DMA [38]), спрямованих на обмеження зловживань у сфері цифрової економіки з метою забезпечення її соціального спрямування (застосовуються з 17 лютого 2024 року). Мета цих актів [26; 27; 37; 38; 44]: зробити умови функціонування цифрових ринків доступними для всіх; зобов'язати гравців на цих ринках інформувати споживачів про зміни загальних умов, публікувати звіти про прозорість їхніх внутрішніх механізмів обробки запитів та заходів цензури щодо контенту; видаляти користувачів, які публікують незаконний зміст; вживати належних заходів для підтримки належного рівня безпеки щодо конфіденційності, надійності та захисту неповнолітніх. Крім того, усі компанії, що надають цифрові послуги в ЄС, повинні призначити законного представника принаймні в одній країні ЄС.

DMA [26; 27; 38; 44] має на меті врегулювання поведінки великих технологічних платформ і, відповідно, забезпечення конкуренції на цифрових ринках, встановлюючи обмеження для гейткіперів - великих цифрових платформи, які надають будь-який із попередньо визначеного набір цифрових послуг («сервіси основної платформи»), і мають: сильну економічну позицію і, відповідно, значний вплив на внутрішній ринок і активність у багатьох країнах ЄС; потужну посередницьку позицію, пов'язуючи велику базу користувачів із великою кількістю компаній; закріплену та міцну позицію на ринку, про що свідчить стабільність їхньої позиції протягом тривалого часу. 6 вересня 2023 року Європейська Комісія вперше визначила шість гейткіперів – Alphabet, Amazon, Apple, ByteDance, Meta, Microsoft [39]. Як вказує офіційна назва DMA, його мета — підтримувати конкурентоспроможність і справедливість цифрового сектора. Це доволі складне завдання, оскільки деякі високотехнологічні компанії «здійснюють контроль над цілими екосистемами платформи в цифровій економіці, і їм структурно надзвичайно важко кинути виклик або конкурувати» (39, пункт 3). Разом з тим, перші кроки надихають: Європейська Комісія призначила перших гейткіперів і основні сервіси платформи [38; 39]. Тепер багато залежатиме від ступеня ефективності застосування нових правил.

Основною ж метою DSA [26; 27; 37; 44] є сприяння більш ефективному розвитку малих і середніх підприємств і цифрових послуг на внутрішньому ринку, захист прав користувачів інтернету, в т.ч. цифрових споживачів-громадян шляхом: встановлення заборони поширення нелегального контенту, цільової реклами (щодо неповнолітніх, релігійних переконань тощо), цифрової дезінформації, кібербулінгу, dark partens, що нав'язують споживачам непотрібні товари, приховують важливу інформацію, виманюють персональні дані тощо [45]; запровадження контролю за змістом інформації на платформах з точки зору її наслідків для національної безпеки та демократичних процесів. Положення DSA [37] спрямовані на покращення управління цифровими послугами та ринками в ЄС шляхом встановлення узгоджених правил безпечного, передбачуваного та надійного онлайн-середовища для споживачів під час використання онлайн-платформ і цифрових послуг. Ці узгоджені правила мають створити рівні умови для цифрової економіки в ЄС, одночасно сприяючи інноваціям і конкуренції на внутрішньому ринку та ефективно захищаючи основні права учасників конкурентної боротьби та цифрових споживачів/користувачів. Зрештою, цей нормативний акт спрямований на регулювання економічного простору, що зазначає змін внаслідок цифрової трансформації. Саме з цієї причини деякі дослідники виправдано називають DSA європейською конституцією Інтернету чи глобальним регулятором Інтернету в ЄС [26; 27; 37; 44].

Україна поки що адекватно не відреагувала на прийняття зазначених актів ЄС, попри прагнення вступу до цього Союзу (в умовах повномасштабної війни з російським агресором це важко зробити з огляду на пріоритет питань національної безпеки та оборони). Хоча Закон 2023 р. «Про захист прав споживачів» [43] містить низку положень, спрямованих на захист саме цифрових споживачів, проте набуття цим актом юридичної сили відкладено з огляду на воєнний стан. Врегулювання ж проблем використання цифрових платформ на шкоду економічній конкуренції та законним інтересам цифрових споживачів/користувачів залишається вельми актуальним, як і зумовлене цифровізацією вдосконалення положень

Закону «Про захист економічної конкуренції» [32] із зазначених та інших питань. Корегування антимонопольно-конкурентного законодавства, що відбулося протягом останніх років [33-36], спрямоване на вдосконалення роботи Антимонопольного комітету, адміністративної процедури та запровадження кількох нових положень щодо запобігання монополізації ринків як таких (закріплено нове визначення поняття єдиного майнового комплексу, оновлено ознаки концентрації, перелік випадків, в яких необхідне одержання дозволу на концентрацію суб'єктів господарювання, та порядок надання такого дозволу). Разом з тим, це лише перший етап реформи антимонопольно-конкурентного законодавства, а другий має на меті імплементацію вимог Директиви 2019/1 про надання повноважень органам з питань конкуренції держав-членів [46; 47], яка «встановлює певні правила для забезпечення того, щоб національні органи з питань конкуренції мали необхідні гарантії незалежності, ресурси, правозастосовні повноваження та повноваження щодо накладення штрафів», а також передбачає «запровадження змін до законодавства щодо матеріального права, зокрема, у сфері антиконкурентних узгоджених дій, зловживання монополюючим становищем, зловживання більш вигідною переговорною позицією» [47, ст. 1].

Отже, про імплементацію положень регламентів ЄС DSA і DMA в процесі другого етапу реформи антимонопольно-конкурентного законодавства поки що не йдеться. Разом з тим, цифровізація охопила ринки України і, відповідно, поглибилася проблема захисту економічної конкуренції, учасниками якої є і світові цифрові гіганти (адже цифрова економіка транснаціональна), і вітчизняні концентровані структури, які використовують свої можливості для отримання максимального прибутку, не зважаючи на права цифрових споживачів/користувачів, дрібних і середніх представників цифрового бізнесу, більшість з яких є слабо захищеними на таких ринках і, відповідно, потребують підтримки з боку держави у формі адекватних сучасному стану цифровізації засобів захисту своїх законних інтересів у відносинах з цифровими гігантами/концентрованими структурами на цифрових ринках. Зазначені обставини зумовлюють необхідність подальших досліджень шляхів вдосконалення антимонопольно-конкурентного законодавства України з урахуванням поточного стану конкуренції у сфері цифрової економіки та захисту прав цифрових споживачів/користувачів з метою напрацювання рекомендацій законодавцеві щодо покращення стану нормативно-правового забезпечення соціального спрямування цифрових ринків з відповідним захистом цифрових споживачів та суб'єктів підприємництва в умовах наявності на цих ринках концентрованих структур.

Орієнтиром може стати оцінка конкурентоспроможності цифрової економіки та напрямів її вдосконалення Фіони М. Скотт Мортон [27]: конкурентоспроможність – це здатність регіону досягати високої продуктивності, залучати бізнес, створювати робочі місця та заохочувати інновації, ґрунтуючись на ефективному використанні ресурсів, конкурентних ринках та підтримці «трьома стовпами: конкурентною політикою, проконкурентною промисловою політикою та регулюванням». Перша передбачає контроль за дотриманням конкуренції з метою підтримки конкурентоспроможності ринків та запобігання шкідливим практикам, таким як картелі, зловживання домінуванням та антиконкурентні злиття; друга (проконкурентна промислова політика) усуває недоліки ринку та сприяє добре функціонуючим ринкам, що дозволяє компаніям розвиватися та стимулювати інновації; третя передбачає регулювання відносин на монополізованих ринках (незалежно від того, створені вони державою чи природним шляхом) для забезпечення конкурентних результатів. Хоча передбачені актами ЄС (DMA і DSA) заходи викликають опір щодо дотримання встановлених ними вимог з боку технологічних гігантів, що створює проблеми з правозастосуванням, однак без ефективного та своєчасного їх застосування довіра до встановлених ними (DMA і DSA) заходів підірветься, що сповільнить інновації, зменшить регуляторний вплив, а в підсумку – зашкодить і економіці, і розв'язанню пов'язаних з нею проблем [27]. Ця оцінка справедлива і для України, яка є частиною глобальної економіки, що означає не лише доцільність, а й необхідність імплементації положень згаданих актів ЄС в чинне антимонопольно-конкурентне законодавство України.

Посилання:

1. John Perry Barlow (1996). A Declaration of the Independence of Cyberspace. URL: <https://constitutioncenter.org/the-constitution/historic-document-library/detail/a-declaration-of-the-independence-of-cyberspace-1996> (дата звернення: 19.02.2025).
2. Дон Тепскотт, Алекс Тепскотт (2019). Блокчейн-революція. Як технологія, що лежить в основі біткойна та інших криптовалют, змінює світ / Пер. з англ.- Львів: Літопис, 2019, 492 с.
3. Олександр Пикало (2025). Ілон Маск почав активно втручатися в європейську політику і ображати лідерів країн – союзників США. Які його мотиви. URL: <https://forbes.ua/news/ilon-mask-stav-aktivno-vtruchatisya-v-evropeysku-politiku-chogo-khoche-milyarder-08012025-26111> (дата звернення: 19.02.2025).
4. Ілон Маск у великій політиці: що означає його партнерство з Трампом для США і світу? URL: <https://daycom.com.ua/news/ilon-mask-u-velikiy-politici-shcho-oznachaie-yogo-partnerstvo-z-trampom-dlya-ssha-i-svitu> (дата звернення: 19.02.2025).
5. A Digital Single Market for Europe (2020). URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/digital-single-market/> (дата звернення: 18.02.2025).
6. DIRECTIVE 2000/31/EC OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the Internal Market (Directive on electronic commerce). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02000L0031-20240217> (дата звернення: 18.02.2025).
7. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти. Київ, жовтень 2020 р. Центр Разумкова, 2020. Видавництво “Заповіт”, 2020. С.13 (274 с.). URL: https://razumkov.org.ua/uploaarticle/2020_digitalizationds/.pdf (дата звернення: 20.07.2023).
8. Січкаренко К.О. (2018). Цифрові платформи: підходи до класифікації та визначення ролі в економічному розвитку. Причорноморські економічні студії. Вип. 35. 2018. С. 28-32. URL: http://bses.in.ua/journals/2018/35_2_2018/7.pdf (дата звернення: 24.07.2023).
9. Колешня Я. О. (2021). Цифрові платформи як ефективна бізнес-модель. II Міжнародна науково-практична конференція «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи». Київ. 2021. С. 80-81. URL : <http://confmanagement.kpi.ua/proc/issue/view/13896230472-Текстстатті-526191-1-10-20210502.pdf> (дата звернення: 24.07.2023).
- 10.Вінник О. М., Шаповалова О.В. (2021). Цифровізація в ракурсі забезпечення прозорості відносин у сфері конкуренції: правовий аспект. Актуальні проблеми права: теорія і практика. № 42 (2021). С. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2021-42-2-20-30>.
- 11.Вінник О. Право цифрової економіки України: навчальний посібник. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. 270 с. (електронне видання). URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/934>.
- 12.Dmytro I. Kovalenko, Leonid V. Obertynskyi (2023). IMPLEMENTATION OF THE PROTECTION’S MECHANISM OF THE CONSUMER’S RIGHTS OF FINANCIAL SERVICES IN THE INTEGRATION OF UKRAINE INTO THE EUROPEAN UNION ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ досліджень, № 5(16), 2023. С. 101-109. DOI: 10.30857/2786-5398.2023.5.10.
- 13.Валерій ПОЛЮХОВИЧ (2024). ЗАХИСТ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ НА ЦИФРОВИХ РИНКАХ В УКРАЇНІ. unz.univer.km.ua. Університетські наукові записки, 2024, No 5 (101), С. 17-30. DOI 10.37491/UNZ.101.2.
- 14.Л. А. Валько (2024). Гармонізація законодавства України та ЄС у сфері захисту прав споживачів цифрових послуг. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право Том 2 № 86 (2024). С. 44-50. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.2.7>
- 15.Жибак, А. А. (2024). Особливості квазіцентралізованої системи забезпечення виконання закону про цифрові ринки. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/47239> (18.02.2025).
- 16.Основи права конкуренції Європейського Союзу та "європеїзація" конкурентного права України : навч. посіб. / К. В. Смирнова – К. : ВПЦ "Київський університет", 2021. – 223 с.
- 17.Шовкопляс Г.М., Філь О.О. (2021). Правові механізми притягнення до відповідальності за антиконкурентні узгоджені дії. Актуальні проблеми господарської діяльності в умовах розбудови економіки. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 178–183. URL: <https://openarchive.nure.ua/server/api/core/bitstreams/162cd8e1-08f2-4454-9753-e52c57a57d4e/content> (дата звернення: 13.02.2025).
- 18.Швидка Т.І., Лозова А.А. (2024). Штраф як вид відповідальності за вчинення антиконкурентних узгоджених дій: новели конкурентного законодавства України та огляд практики АМКУ. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». С. 349 -355. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/56.pdf>. DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.54> (дата звернення: 13.02.2025).

19.Фефелов, Олександр Юрійович (2024). Порушення, за які карає АМКУ під час війни: найбільші штрафи. URL: <https://attorneys.ua/publication/porushennya-za-yaki-karaye-amku-pid-chas-vijny-najbilshi-shtrafy/> (дата звернення: 13.02.2025).

20.Сус, М. С. (2024). НАКЛАДЕННЯ ШТРАФІВ ЗА ПОРУШЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО АНТИМОНОПОЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА, ЇХ СУДОВЕ ОСКАРЖЕННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОТРИМАННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ: ВПЛИВ АНТИМОНОПОЛЬНОЇ РЕФОРМИ. Київський часопис права, (1), с. 31-40. <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.4>.

21.Ангеліна Фурман (2024). Нове регулювання в сфері конкуренції, або перший етап Реформи конкурентного законодавства. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/antimonopolne-konkurentne-pravo/nove-regulyuvannya-v-sferi-konkurenciyi-abo-pershiy-etap-reformi-konkurentnogo-zakonodavstva-.html> (дата звернення: 13.02.2025).

22.Олександра Кознова (2025). Реформа АМКУ: зареєстровано проекти другого етапу реформи конкурентного законодавства. URL: https://biz.ligazakon.net/news/233617_reforma-amku-zarestrovano-prokti-drugogo-etapu-reformi-konkurentnogo-zakonodavstva (дата звернення: 13.02.2025).

23.Prof.. Alain Strowel (UCL and USL-B) with Prof. Wouter Vergote (USL-B). (2016). Digital Platforms: To Regulate or Not To Regulate? Message to Regulators: Fix the Economics First, Then Focus on the Right Regulation URL: https://ec.europa.eu/information_society/newsroom/image/document/2016-7/uclovain_et_universit_saint_louis_14044.pdf (дата звернення: 06.04.2023).

24.José van Dijck, David Nieborg, Thomas Poell. (2019). Reframing platform power // INTERNET POLICY . Journal on internet regulation. 2019. Volume 8 | Issue 2. URL: <https://policyreview.info/node/1414/pdf> (дата звернення: 23.07.2023).

25.Скотт Гелловей (2021). Велика четвірка. Прихована ДНК Amazon,Apple, Facebook і Googl / Пер з англ..М. Смагіної. – К.: Видавнича група КМ-БУКС, 2021. – 328 с.

26.Chayanis Aueamnuay, Carmen Berjón, Stella Galehr, Luca Graf, Andreas Heinemann (2024). Digital Regulation in the European Union URL: <https://eizpublishing.ch/artikel/euz/03-2024/digital-regulation-in-the-european-union/> (дата звернення: 18.02.2025).

27.Fiona M. Scott Morton (2024). The three pillars of effective European Union competition policy. URL: <https://www.bruegel.org/policy-brief/three-pillars-effective-european-union-competition-policy> (дата звернення: 16.02.2025).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

24.02.2025
01.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 349:61 UDC

**ПРАВОВІ ТА ЕКОНОМІЧНІ
ПЕРЕДУМОВИ ВПРОВАДЖЕННЯ
ПЕРСОНАЛІЗОВАНОЇ МЕДИЦИНИ
У НАЦІОНАЛЬНУ СИСТЕМУ
ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я**

**LEGAL AND ECONOMIC
PREREQUISITES FOR THE
IMPLEMENTATION OF
PERSONALIZED MEDICINE
INTO THE NATIONAL
HEALTHCARE SYSTEM**

Ганна КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Krushelnytska, Hanna

кандидат юридичних наук, доцент,
докторант

Candidate of Law Sciences, Associate
Professor, Doctoral Student

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0001-9934-6973>

Метою статті є дослідження правових та економічних передумов впровадження персоналізованої медицини в систему охорони здоров'я України.

З огляду на обраний предмет дослідження, при підготовці наукової статті було використано матеріали вітчизняних та іноземних нормативно-правових актів, української та зарубіжної юридичної літератури. Для досягнення поставленої мети було використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання: теоретичного аналізу, системно-структурний, аналізу та синтезу, соціологічний і статистичний, логіко-семантичний, порівняльно-правовий, метод сходження від абстрактного до конкретного, прогнозування та узагальнення. Ці методи в поєднанні з науковими принципами об'єктивності, науковості й обґрунтованості забезпечили комплексне дослідження правових та економічних передумов впровадження персоналізованої медицини в систему охорони здоров'я України.

У результаті, у статті продемонстровано, що старіння населення, збільшення кількості хронічних захворювань, а також зростання неефективності традиційних підходів до діагностики, лікування та профілактики хвороб потребують впровадження нової моделі системи охорони здоров'я, засно-

The purpose of the article is to study the legal and economic prerequisites for the implementation of personalized medicine in the healthcare system of Ukraine.

Given the chosen subject of the study, in preparing the scientific article, materials from domestic and foreign regulatory legal acts, Ukrainian and foreign legal literature were used. To achieve the set goal, general scientific and special methods of scientific knowledge were used: theoretical analysis, system-structural, analysis and synthesis, sociological and statistical, logical-semantic, comparative-legal, the method of descent from the abstract to the concrete, forecasting and generalization. These methods, combined with the scientific principles of objectivity, scientificity and validity, provided a comprehensive study of the legal and economic prerequisites for the implementation of personalized medicine in the healthcare system of Ukraine.

As a result, the article demonstrates that the aging of the population, the increase in the number of chronic diseases, as well as the increasing inefficiency of traditional approaches to the diagnosis, treatment and prevention of diseases require the implementation of a new model of the health care system, based on the use of

ваної на використанні досягнень біомедицини. У зв'язку із цим проаналізовано поняття та ключові елементи персоналізованої медицини, зокрема: 1) передбачення загрози розвитку спадкових захворювань шляхом генетичного тестування; 2) підбір специфічної терапії для окремого пацієнта на основі генетичних та геномних досліджень його біоматеріалу; 3) превентивні заходи для запобігання захворювання; 4) усвідомлена участь пацієнта у відновленні свого здоров'я; 5) точність діагностики та лікування шляхом підбору терапії з урахуванням даних генетичного тестування, медичних відомостей та способу життя пацієнта.

Проаналізовано способи впровадження персоналізованої медицини у системи охорони здоров'я зарубіжних країн. Встановлено, що існують два підходи переходу до нової моделі охорони здоров'я: «знизу вгору», для якого характерна поява приватних чи регіональних центрів персоналізованої медицини, що функціонують за рахунок інвестицій, грантів та самофінансування; «згори вниз», що характеризується наявністю урядової ініціативи щодо впровадження у закладах охорони здоров'я елементів персоналізованої медицини за рахунок фінансування із державного бюджету або шляхом державно-приватного партнерства.

Встановлено, що в Україні почало формуватися правове та економічне підґрунтя для інтеграції персоналізованої медицини у національну систему охорони здоров'я. Зокрема в Україні створена та функціонує медико-генетична служба, яка серед іншого надає медичну допомогу у вигляді медико-генетичного консультування та лабораторної діагностики на предмет виявлення мутацій у генах. За останні кілька років з'явилися концепції, плани та стратегії, що передбачають персоналізацію лікування. Крім того, до програми державних гарантій медичного обслуговування населення включено оплату за надання медично-генетичних послуг згідно з тарифами та коригувальними коефіцієнтами, що є значно вищими відносно інших медичних послуг.

biomedical achievements. In this regard, the concept and key elements of personalized medicine are analyzed, in particular: 1) prediction of the threat of developing hereditary diseases; 2) selection of specific therapy for an individual patient based on genetic and genomic studies of his biomaterial; 3) preventive measures to prevent the disease; 4) conscious participation of the patient in restoring his health; 5) accuracy of diagnosis and treatment by selecting therapy taking into account genetic testing data, medical information and the patient's lifestyle.

Methods of implementing personalized medicine in the health care systems of foreign countries are analyzed. It has been established that there are two approaches to the transition to a new healthcare model: «bottom-up», which is characterized by the emergence of private or regional centers of personalized medicine, operating through investments, grants and self-financing; «top-down», which is characterized by the presence of a government initiative to introduce elements of personalized medicine in healthcare institutions through financing from the state budget or through public-private partnerships.

It has been established that in Ukraine, a legal and economic basis has begun to form for the integration of personalized medicine into the national healthcare system. In particular, medical genetic service has been created and is operating in Ukraine, which, among other things, provides medical care in the form of medical genetic counseling and laboratory diagnostics for the detection of mutations in genes. Over the past few years, concepts, plans and strategies have appeared that provide for the personalization of treatment. In addition, the program of state guarantees of medical care for the population includes payment for the provision of medical and genetic services according to tariffs and correction coefficients, which are significantly higher than for other medical services.

Ключові біомедичні технології, охорона здоров'я, персоналізована медицина, медичні послуги, пацієнт, медико-генетична допомога

Keywords: biomedical technologies, health care, personalized medicine, medical services, patient, medical genetic care

Постановка наукової проблеми. Збільшення кількості хронічних захворювань, старіння населення та величезний прогрес у розвитку біомедичних технологій створили передумови для перенаправлення основних засад державного регулювання у сфері охорони здоров'я з універсальних підходів до лікування хвороб на індивідуальне лікування, профілактику та прогнозування захворювань. У зв'язку з цим у всьому світі розробляється політика впровадження стійких рішень для зміни системи та послуг охорони здоров'я таким чином, щоб зменшуючи загальні витрати на охорону здоров'я, одночасно створювати здоровіші групи населення. Така трансформація системи охорони здоров'я потребує ефективного використання інновацій в генетиці та геноміці, що відкрили нові можливості для прогнозування, діагностики та лікування генетичних захворювань. Генетичні та геномні дослідження створили потенціал для розвитку нової моделі системи охорони здоров'я з медичними рішеннями, методами лікування та фармацевтичними продуктами, адаптованими до конкретного пацієнта, що у свою чергу дозволить скоротити витрати на охорону здоров'я внаслідок точнішої діагностики та вчасного застосування профілактичних заходів. Відповідно, актуальним стає дослідження економічних та правових передумов переходу від традиційного підходу в медицині, що характеризується застосуванням стандартизованих протоколів універсального лікування захворювань, до персоналізованої моделі медицини, що враховує індивідуальні відмінності в генах пацієнтів, їх способі життя та оточуючому навколишньому середовищі.

Саме тому метою цієї наукової статті є дослідження правових та економічних передумов впровадження персоналізованої медицини в систему охорони здоров'я України.

Аналіз досліджень наукової проблеми. Питанням державного регулювання охорони здоров'я у контексті проблем запровадження в Україні моделі персоналізованої медицини, присвячено відносно небагато наукових праць, однак останнім часом інтерес до цієї тематики зростає. Зокрема, серед науковців, чії праці присвячені дослідженню правових засад персоналізованої медицини, необхідно відзначити О. В. Россильну, Р. Ю. Гревцову, С. Б. Булецу, М. В. Менджул, О. О. Терзі, В. А. Устименка та інших. Водночас нормативне забезпечення медико-генетичної допомоги, що є ядром персоналізованої медицини, здебільшого залишається поза увагою науковців і потребує додаткового дослідження в межах тематики статті.

Виклад основного матеріалу. Охорона здоров'я є одним із пріоритетних напрямків державного регулювання в Україні, у межах якого відбувається формування загальних норм та правил здійснення медичної діяльності [1]. При цьому зміцнення здоров'я та покращення якості життя населення, забезпечення висококваліфікованої медичної допомоги пацієнтам та збереження генофонду нації можна назвати основними завданнями державного регулювання сфери охорони здоров'я України. На сьогоднішній день такі завдання можна вирішити шляхом впровадження у національну систему охорони здоров'я персоналізованої медицини, яка поєднує у собі п'ять «П»:

1. Перше «П» – це персоналізація, що полягає у виборі специфічної для кожного пацієнта діагностики та терапії. Тобто йдеться про перехід від лікування однакової хвороби однакоим способом у різних людей до лікування кожної конкретної людини. Це відбувається шляхом вичленення типових (частих або рідкісних) мутацій генів (біомаркерів) за допомогою генетичного тестування і створення методологій та препаратів для груп людей, у геномі яких ця мутація присутня. Така група може налічувати як декілька, так і сотні тисяч пацієнтів, що дозволяє знизити вартість лікування, залишаючи його фактично індивідуальним. Або ж за результатами генетичного аналізу можна передбачити повністю індивідуальне лікування, що включає вже складніший рівень медичної допомоги, що полягає

у генетичному редагуванні та складанні персональних рецептів ліків для конкретного пацієнта.

2. Друге «П» означає предиктивність, що полягає в аналізі та розрахунку ризику виникнення та розвитку хвороби у людини на підставі генетичного дослідження.

3. Третє «П» уособлює превентивність, що передбачає допомогу у прийнятті рішень, які запобігають появі захворювань.

Вже хрестоматійним прикладом предиктивності і превентивності є так званий казус актриси Анджеліни Джолі, у якої на підставі генетичного аналізу було встановлено наявність дефектного гену BRCA1 та передбачено 87% ризику розвитку раку молочної залози, від якого померла мати актриси. У результаті актриса прийняла рішення превентивно зробити мастектомію, аби уникнути онкологічної хвороби у майбутньому. Звичайно, такі медичні заходи є занадто радикальними, але превентивність є поняттям ширшим за профілактику, тому може включати і такі медичні втручання на основі інформованої добровільної згоди пацієнта.

4. Четверте «П» означає партисипативність, тобто залученість пацієнта, що передбачає центральне місце пацієнта в системі охорони здоров'я шляхом навчання та надання відповідних інструментів, щоб пацієнт міг взяти на себе відповідальність за своє здоров'я. Так, за даними ВООЗ, на здоров'я людини медицина впливає лише на 10%, спадкові дані на 20%, стан навколишнього середовища також на 20%, а 50% залежить від способу життя людини. Тобто особа повинна сама активно включатися у збереження свого здоров'я, наприклад дотримуватися спеціального харчування та займатися певними видами фізичної активності, рекомендованими пацієнту з урахуванням генетичних особливостей.

5. П'яте «П» – це прецизійність, тобто точність, що полягає у створенні алгоритмів, спроможних передбачити певні проблеми зі здоров'ям з найвищим рівнем точності та правильності, що є можливим завдяки інтеграції клінічної та молекулярної інформації для розуміння біологічної основи захворювання та, відповідно, для підбору або розробки лікарських засобів та медичних продуктів, що забезпечують найкращі результати для окремих пацієнтів або груп пацієнтів.

Таким чином, персоналізована медицина є більш ефективною, оскільки її суть полягає у лікуванні конкретної людини, з урахуванням причини виникнення та розвитку захворювання, а також генетичних характеристик особи, у той час як традиційна медицина спрямована на однакове протокольне лікування конкретного захворювання, яке все частіше не приносить бажаних результатів. Так, за даними Bayer, у сфері протипухлинної терапії показники частоти відповіді на традиційні методи лікування сягають всього 20%, тобто відповідь на терапію спостерігається лише у кожного п'ятого пацієнта [2]. Якщо співставити таку низьку результативність із бюджетом, запланованим на традиційне лікування онкологічних захворювань за Програмою медичних гарантій у 2024 році, що становив понад 6,3 мільярдів гривень, то можна побачити, що спрямування коштів не є ефективним ні для відновлення здоров'я онкохворих пацієнтів, ні для бюджету. Натомість персоналізоване лікування, спеціально розроблене для конкретного пацієнта на підставі даних генетичного дослідження його біоматеріалу, може скоротити тривалість терапії через покращення стану здоров'я хворого, а відповідно і зменшити витрати на неефективне для пацієнта лікування.

Загалом у вітчизняній юридичній літературі персоналізована медицина визначається як напрям сучасної медицини, а у зарубіжній літературі – як модель системи охорони здоров'я. Наприклад відповідно до Закону про геноміку та персоналізовану медицину, прийнятому у 2010 році в США, персоналізована медицина визначається як поняття, що означає будь-яку модель клінічної практики та наголошує на систематичному використанні профілактичних, діагностичних і терапевтичних втручань, в основі яких лежить інформація про гени та сімейний анамнез особи з метою покращення стану здоров'я [3]. Рада Американської медичної асоціації з науки та громадської охорони здоров'я (AMA Council on Science and Public Health) визначає персоналізовану медицину як модель охорони здоров'я, яка поєднує унікальну клінічну, генетичну та екологічну інформацію кожної людини [4]. Рада ЄС та

Консультативна група «Horizon 2020» Європейської комісії розуміє під персоналізованою медициною медичну модель, яка використовує характеристику фенотипів і генотипів індивідів (наприклад, молекулярне профілювання, медичне зображення, дані про спосіб життя) для підбору правильної терапевтичної стратегії для потрібної людини в потрібний час і/або для визначення схильності до захворювання та/або для забезпечення своєчасної та цілеспрямованої профілактики. Персоналізована медицина відноситься до ширшої концепції догляду, орієнтованого на пацієнта, яка враховує, що загалом системи охорони здоров'я повинні краще реагувати на потреби пацієнтів [5].

Погоджуючись із тим, що персоналізована медицина є саме моделлю системи охорони здоров'я, можна зробити висновок, що вона полягає у тому, що лікування має адаптуватися під окремі групи пацієнтів, залежно від схильності до певного захворювання, особливостей перебігу й ефективності лікування. Такий підхід дозволяє фокусувати профілактичні та лікувальні заходи на тих пацієнтах, кому вони будуть корисні, заощаджуючи витрати та зменшуючи небажані наслідки для решти осіб. У той же час, персоналізована медицина займається також створенням медичних продуктів для конкретних осіб, наприклад, індивідуально створених лікарських засобів чи біодруктованих тривимірних органів і тканин.

Варто відзначити, що країнах західної традиції права відбувається поступовий перехід до персоналізованої моделі охорони здоров'я. При цьому впровадження такої нової інноваційної моделі здійснюється за двома підходами:

- підхід «знизу вгору» здебільшого ґрунтується на формуванні спочатку регіональних мереж (як наприклад у Німеччині, Швеції, Італії) та виникає на умовах приватних інвестицій, участі у грантових програмах, а також самофінансування.

- підхід «зверху вниз» передбачає державне фінансування ініціативи щодо дослідження геному та використання отриманих результатів у клінічній практиці (він характерний, наприклад, для Великобританії, Франції, США).

Наприклад, Німецька мережа персоналізованої медицини взяла початок у федеральній землі Баден-Вюртемберг як регіональна мережа центрів персоналізованої медицини у чотирьох університетських лікарнях. Фінансована Федеральним об'єднаним комітетом, мережа тепер розширена до 26 університетських лікарень Німеччини, утворюючи нову загальнонаціональну структуру охорони здоров'я, що складається із центрів персоналізованої медицини. У той же час національний уряд профінансував ініціативу genomDE, яка спрямована на створення платформи для просування геномної медицини в онкології та рідкісних спадкових захворюваннях. А з січня 2024 року німецьке законодавство дозволило широкомасштабне секвенування пацієнтів з прогресуючими онкологічними захворюваннями в центрах Німецької мережі персоналізованої медицини в рамках ініціативи genomDE [6, с. 248].

Подібним чином завдяки регіональній системі охорони здоров'я у Швеції Genomic Medicine Sweden (GMS) спочатку була ініціативою «знизу вгору». А починаючи з 2017 року внаслідок об'єднання досвіду та професіоналізму діагностів, клініцистів, дослідників та інформатиків для координації впровадження геномної персоналізованої медицини у шведську систему охорони здоров'я, HMS створила регіональні центри геномної медицини в усіх університетських лікарнях по всій Швеції. Таким чином відбулося стимулювання впровадження у систему охорони здоров'я діагностики на основі генома, розробленої HMS спільно зі шведською дослідницькою інфраструктурою Science for Life Laboratory (SciLifeLab), та забезпечення справедливого доступу до персоналізованих підходів лікування на основі даних генома по всій Швеції для пацієнтів з рідкісними захворюваннями, раком, інфекційними та складними захворюваннями [7, с. 1981]. Було створено національну геномну платформу, яка дозволяє зберігати та обмінюватися даними як на національному, так і на міжнародному рівнях. На сьогоднішній день HMS в основному фінансується урядом та медичними університетами, оскільки робота HMS «знизу вгору» підвищила обізнаність про переваги персоналізованої медицини на урядовому рівні, започаткувавши урядові ініціативи щодо вторинного використання даних про здоров'я (завершено у вересні 2023

року) та діалоги щодо національної стратегії та формування інфраструктури для персоналізованої медицини [7, с. 1982].

На противагу, ключовим прикладом підходу «зверху вниз» є Служба геномної медицини національної служби здоров'я у Великобританії, створена у 2018 році для організації справедливого доступу населення до досягнень геноміки та забезпечення стандартизованої допомоги для населення, спираючись на досвід і результати Проекту 100 000 геномів [8]. У жовтні 2022 року у Великобританії було опубліковано першу геномну стратегію Національної служби здоров'я щодо впровадження геномної медицини, якою окреслено бачення інтеграції геноміки в британську систему охорони здоров'я протягом наступних 5 років за чотирма пріоритетними напрямками: (1) впровадження геноміки до персоналізованого медичного обслуговування; (2) забезпечення справедливого та інноваційного геномного тестування для покращення результатів лікування раку, рідкісних, спадкових і поширених захворювань, а також забезпечити точні методи лікування та втручання; (3) переміщення геноміки в авангард революції даних і цифрових технологій; і (4) розвиток медичного обслуговування за допомогою передової науки, досліджень та інновацій [9]. При цьому ще з 2018 року у Великобританії функціонують основні національні установи, покликані забезпечити реалізацію геномної стратегії Національної служби охорони здоров'я, включаючи центри геномної лабораторії для проведення геномного тестування; Національний каталог геномних тестів, який окреслює спектр геномних тестів, які доступні як частина фінансованої NHS клінічної служби; інтегровані клінічні геномні служби, що забезпечують діагностичне та генетичне консультування; національне секвенування повного генома, надане разом з Genomics England, яка пропонує розшифрування генома як звичайну складову медичної допомоги; Національна бібліотека геномних досліджень, розроблена в партнерстві між NHS England і Genomics England, в якій містяться геномні дані, надані на підставі інформованої вільної згоди окремих пацієнтів та членів їх сімей [10, с. 440].

У США персоналізована медицина впроваджується у національну систему охорони здоров'я на рівні законів, зокрема Закону про геноміку та персоналізовану медицину, прийнятого у 2010 році, а також Закону про розширення доступу до точної медицини, прийнятого у 2019 році.

Зокрема, американське законодавство зобов'язує Міністерство охорони здоров'я та соціальні служби укласти угоди з Національною академією медицини для розробки рекомендацій щодо того, як федеральний уряд може зменшити перешкоди для використання генетичного та геномного тестування.

Закони також дозволяють штатам подати заявку на виняток із федеральної відсоткової ставки медичної допомоги для надання клінічних послуг із секвенування повного генома для певних дітей із програми Medicaid, які мають невстановлене захворювання ймовірно генетичного походження, з метою вивчення ефективності послуг з діагностики захворювання дитини, покращення клінічних результатів і, як результат, зменшення витрат на лікування [11].

У ЄС також спостерігається застосування підходу «згори вниз», оскільки ключову роль у розробці та впровадженні моделі персоналізованої медицини у національні системи охорони здоров'я відіграє Європейська Комісія [12, с. 62]. Так, з 2010 року Європейська Комісія вживає заходів щодо підтримки дослідницьких проектів, спрямованих на вивчення впливу генів на виникнення та розвиток захворювань, застосування діагностики та інноваційних методів лікування шляхом стратифікації пацієнтів у закладах охорони здоров'я. Загалом у цю сферу було інвестовано понад 3 мільярди євро самим ЄС з додатковими інвестиціями урядів на національному рівні. Крім регулярних конкурсів пропозицій, які мають відношення до різних аспектів персоналізованої медицини, поточні зусилля зосереджені на розробці довгострокових стратегій державно-приватного партнерства, таких як ERA PerMed, Innovative Health Initiative, Міжнародний консорціум персоналізованої медицини (ICPerMed) тощо. У своїх висновках з персоналізованої медицини для пацієнтів (2015/C 421/03) Рада ЄС закликала країни-члени сприяти

впровадженню важливих внесків у персоналізовану медицину завдяки дослідженням, які проводяться в межах рамкової програми з досліджень та інновацій «Horizon 2020», у тому числі через дії, що здійснюються в рамках Ініціативи з інноваційних лікарських засобів, з метою прискорення розробки більш ефективних профілактичних і діагностичних інструментів, а також кращих і безпечніших ліків для пацієнтів [10, с. 442].

Оскільки Україна обрала євроінтеграційний вектор, підписавши у 2014 році Угоду про Асоціацію з ЄС, наша держава має забезпечити поступове наближення до європейських стандартів в охороні здоров'я шляхом проведення системного реформування галузі, спрямованого на створення системи, орієнтованої на пацієнта, здатної забезпечити медичне обслуговування для всіх громадян на рівні розвинутих європейських держав. Орієнтирами реформ було визначено програми Європейського Союзу «Європейська стратегія здоров'я – 2020» [13, с. 192] та «Horizon 2020». Власне, це відповідає визначеному Основами законодавства України про охорону здоров'я одному з основних принципів охорони здоров'я в Україні, що полягає в поєднанні вітчизняних традицій і досягнень та кращого світового досвіду у сфері охорони здоров'я.

Аналіз існуючої нормативно-правової бази та сучасного стану розвитку біомедичних технологій дає підстави стверджувати, що в Україні вже починає формуватися позитивне підґрунтя для впровадження персоналізованої медицини у вітчизняну систему охорони здоров'я.

Рухаючись в обраному євроінтеграційному векторі, у 2020 році розпорядженням КМУ від 28 грудня 2020 р. № 1671-р було затверджено Концепцію розвитку електронної охорони здоров'я. Планом заходів щодо реалізації цієї концепції, серед іншого, на період 2022-2025 роки передбачається розвиток персоналізованої медицини, забезпечення якого покладається в першу чергу на МОЗ та Національну службу здоров'я України [14].

Розпорядженням Кабміну від 2 серпня 2024 р. № 730-р було схвалено Національну стратегію контролю злоякісних новоутворень на період до 2030 року, яка передбачає серед стратегічних цілей забезпечення ефективного функціонування спроможної мережі закладів охорони здоров'я, що забезпечують надання медичної допомоги пацієнтам із онкозахворюваннями, якісних медичних послуг із діагностики, комплексного лікування та реабілітації на основі мультидисциплінарного підходу. Очікуваними результатами досягнення встановлених стратегічних цілей зокрема є забезпечення надання високоякісної персоналізованої онкологічної допомоги [15].

Враховуючи те, що генетика та геноміка є наріжним каменем персоналізованої медицини, її впровадження вимагає наявності інструментів для генетичного тестування та використання їх результатів для стратифікації пацієнтів, а також складання персоналізованих протоколів лікування. І не зважаючи на те, що правове забезпечення персоналізованої медицини в Україні на сьогоднішній день залишається на рівні концепцій, стратегій і планів, не можна вважати, що у нас взагалі відсутня правова база, від якої можна відштовхуватися при переході на нову модель медицини.

Зокрема згідно статті 29 Основ законодавства України про охорону здоров'я, в інтересах збереження генофонду народу України, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава здійснює комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створює систему державного генетичного моніторингу, організує медико-генетичну допомогу населенню, сприяє збагаченню і поширенню наукових знань в сфері генетики і демографії.

Як вбачається із Методичних рекомендацій щодо організації надання медико-генетичної допомоги, затверджених наказом МОЗ України та Академії медичних наук України від 31.12.2003 № 641/84, медико-генетична допомога є одним із видів спеціалізованої медичної допомоги в Україні і включає в себе: заходи щодо своєчасного виявлення осіб з вродженою та спадковою патологією, у тому числі, пренатально; проведення верифікації генетичного діагнозу з використанням сучасних методів діагностики,

лікування спадкової патології; медико-генетичне консультування осіб/сімей з розрахунком генетичного ризику виникнення вродженої та спадкової патології; пропаганду знань з питань медичної генетики серед лікарів різного фаху та населення [16]. Також Наказом МОЗ України № 2142 від 01.10.2021 року «Про забезпечення розширеного неонатального скринінгу в Україні» розширено перелік захворювань, що включені до програми розширеного масового скринінгу новонароджених, який зараз складає 21 захворювання [17]. Таким чином, в Україні як мінімум створена медико-генетична служба, тому державі потрібно лише використовувати її можливості відповідно до наукового прогресу, що може стати наступним вагомим кроком переходу від традиційної до персоналізованої медицини.

Крім того, політика у сфері охорони здоров'я вже спрямована на подолання як мінімум такого бар'єру в доступі пацієнтів до генетичного та геномного тестування як недостатність фінансування. Порядок реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році також передбачає оплату за надання медично-генетичних послуг з профілактики, діагностики, спостереження та лікування в амбулаторних умовах згідно з тарифами та коригувальними коефіцієнтами, що є значно вищими відносно інших медичних послуг. Зокрема, для генетичних високоспецифічних лабораторних досліджень визначено коригувальний коефіцієнт 32,4387 [18]. Враховуючи, що ставка на медичні послуги, у 2025 році становить 155 гривень, державою передбачена вартість генетичного дослідження у розмірі 5028 гривень. Власне за таку ж ціну приватними лабораторіями пропонується секвенування одного гону, мутація якого може бути причиною онкологічного, автоімунного чи рідкісного (орфанного) захворювання пацієнта [19]. При цьому повне геномне секвенування коштує більше 130 тисяч гривень. Така ж цінова політика у сфері геномних та генетичних досліджень спостерігалася у США, однак вкорінення таких послуг у клінічній практиці призвело до зменшення ціни лабораторних досліджень і на сьогоднішній день повне розшифрування геному коштує близько 1000 доларів, а окремого гена – не більше 100 доларів [2]. Подібна тенденція характерна і для країн ЄС, тому можемо передбачити зниження ціни на геномні дослідження і в Україні по мірі перебудови національної системи охорони здоров'я шляхом переходу на персоналізовану модель медицини.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що персоналізована медицина є новою моделлю системи охорони здоров'я, яка ґрунтується на застосуванні досягнень геноміки та генетики для підбору персонального підходу в діагностиці, лікуванні та профілактиці захворювань конкретного пацієнта чи групи пацієнтів. Секвенування генома та виявлення мутацій у певних генах дало розуміння, що традиційне лікування, засноване на протоколах, які не враховують генетичних особливостей та способу життя пацієнта, далеко не завжди є ефективним та корисним для нього. Відповідно, часто за програмою медичних гарантій держава довготривало фінансує неефективну терапію. Враховуючи, що в Україні створена та функціонує медико-генетична служба, яка включає серед іншого лабораторні генетичні дослідження, доцільно будь-яку терапію починати із медико-генетичного консультування та генетичного тестування, результати якого мають бути покладені в основу вибору методики надання медичної допомоги відповідно до існуючих протоколів, або ж шляхом створення персоналізованого протоколу лікування конкретного пацієнта. У перспективі такий підхід дозволить знизити вартість генетичних досліджень та перенаправити кошти з фінансування неефективної терапії на результативну персоналізовану медичну допомогу.

Посилання:

1. Гладун З.С. Державне управління в галузі охорони здоров'я. Тернопіль: Академкнига, 2000. 312 с.
2. Парійський Д. Персоналізована медицина: як лікують те, що ще вчора було вироком. URL: <https://mind.ua/publications/20230593-personalizovana-medicina-yak-likuyut-te-shcho-shche-vchora-bulo-virokom>.
3. Genomics and Personalized Medicine Act of 2010. H.R.5440. 111th Congress (2009-2010). URL: <https://www.congress.gov/bill/111th-congress/house-bill/5440/text>

4. American Medicine Association, Genomic-Based Personalized Medicine, Council on Science and Public Health Report №4. URL: <http://www.ama-assn.org/ama/pub/about-ama/our-people/ama-councils/council-science-public-health/reports/2010-reports.page>
5. Council conclusions on personalised medicine for patients: Document 52015XG1217(01). Official Journal of the European Union. 17.12.2015. C 421/2.
6. Stenzinger A, Edsjo A, Ploeger C, Friedman M, Frohling S, Wirta V, et al. Trailblazing precision medicine in Europe: a joint view by Genomic Medicine Sweden and the Centers for Personalized Medicine, ZPM, in Germany. *Semin Cancer Biol.* 2022. №84. P. 242–254.
7. Fioretos T, Wirta V, Cavelier L, Berglund E, Friedman M, Akhras M, et al. Implementing precision medicine in a regionally organized healthcare system in Sweden. *Nat Med.* 2022. №28(10). P. 1980–1982.
8. Investigators GPP, Smedley D, Smith KR, Martin A, Thomas EA, McDonagh EM, et al. 100,000 genomes pilot on rare-disease diagnosis in health care – preliminary report. *N Engl J Med.* 2021. №385(20). P. 1868–1880.
9. A strategy for embedding genomics in the NHS over the next 5 years. 2022. URL: <https://www.england.nhs.uk/long-read/accelerating-genomic-medicine-in-the-nhs/>
10. Stenzinger A, Moltzen EK, Winkler E, Molnar-Gabor F, Malek N, Costescu A, Jensen BN, Nowak F, Pinto C, Ottersen OP, Schirmacher P, Nordborg J, Seufferlein T, Fröhling S, Edsjö A, Garcia-Foncillas J, Normanno N, Lundgren B, Friedman M, Bolanos N, Tatton-Brown K, Hill S, Rosenquist R. Implementation of precision medicine in healthcare-A European perspective. *J Intern Med.* 2023 Oct. №294(4). P. 437-454.
11. Neuhaus CP, Pacia DM, Crane JT, Maschke KJ, Berlinger N. All of Us and the Promise of Precision Medicine: Achieving Equitable Access for Federally Qualified Health Center Patients. *J Pers Med.* 2023 Mar 31. №13(4). P. 615. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC10140886/>
12. Nimmesgern E, Benediktsson I, Norstedt I. Personalized medicine in Europe. *Clin Transl Sci.* 2017. №10(2). P. 61–63.
13. Россильна О. В. Правові проблеми впровадження засад персоналізованої медицини в Україні: огляд. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Вип. 2. С. 190-195.
14. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронної охорони здоров'я: розпорядження КМУ від 29.09.2021 № 1175-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2021-%D1%80#Text>
15. Про схвалення Національної стратегії контролю злоякісних новоутворень на період до 2030 року та затвердження плану дій з її реалізації на період до 2025 року: розпорядження КМУ від 02.08.2024 № 730-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/730-2024-%D1%80#Text>
16. Методичні рекомендації щодо організації надання медико-генетичної допомоги: Наказ МОЗ України, Академії медичних наук України від 31.12.2003 № 641/84. URL: <https://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=3125>
17. Про забезпечення розширеного неонатального скринінгу в Україні: наказ МОЗ України від 01.10.2021 № 2142. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1403-21#Text>
18. Деякі питання реалізації програми державних гарантій медичного обслуговування населення у 2025 році: постанова КМУ від 24.12.2024 №1503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1503-2024-%D0%BF#Text>
19. Генетичні дослідження: Лабораторія Др. Рьодгера. URL: <https://redgerlab.kiev.ua/product-category/генетичні-дослідження/>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

14.03.2025
01.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.63; 347.2 UDC
**ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС
ДИТИНИ ЯК СУБ'ЄКТА
ЖИТЛОВИХ ПРАВОВІДНОСИН**

Юрій ЗАЙКА

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**CIVIL LEGAL STATUS OF THE
CHILD AS A SUBJECT OF
RESIDENTIAL LEGAL RELATIONS**

Yuri ZAIKA

Doctor of Law Sciences, Professor,
Chief Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-1946-3171>

Діти є однією з найменш соціально захищених категорій населення. Житлові права являють собою особливий вид майнових прав дитини, які регулюються водночас і цивільним, і житловим, і сімейним законодавством. Порядок здійснення особами своїх житлових прав, послідовність дій, процедура визначається законом.

Неповнолітні не мають можливості реально впливати на рішення батьків та інших законних представників, зокрема, і у сфері здійснення своїх житлових прав і не можуть належним чином їх захищати. Оскільки у дитини відсутня повна дієздатність, і відповідно, належні повноваження щодо управління і розпорядження належного їй майна, зокрема квартири, чи житлового будинку, то таким майном управляють її батьки без спеціальних на те повноважень

Правові можливості дитини у сфері житлових правовідносин зумовлені перш за все тим чи виховується вона в сім'ї, чи діти позбавлені батьківського піклування і виховуються усиновителями, опікунами (піклувальниками), прийомними батьками чи в сиротинцях. Необхідно виокремити категорію неповнолітніх, яким надається особливий захист і підтримка з боку держави : це діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків. Неповнолітні у яких відсутні батьки і які не проживають у житловому приміщенні батьків чи у власному житлі, обмежені у

Children are one of the least socially protected categories of the population. Residential rights are a special type of property rights of a child, which are regulated by civil, residential, and family legislation at the same time. The order for individuals to exercise their housing rights, the sequence of actions, the procedure is determined by law.

Minors do not have the opportunity to really influence the decisions of their parents and other legal representatives, in particular in the area of exercising their housing rights, and cannot properly protect them. Since the child does not have full legal capacity and, accordingly, the appropriate authority to manage and dispose of the property belonging to him, in particular an apartment or a residential building, such property is managed by his parents without special authority for this.

The legal possibilities of a child in the sphere of housing legal relations are determined primarily by whether he or she is raised in a family, or whether children are deprived of parental care and are raised by adoptive parents, guardians (trustees), foster parents or in orphanages. It is necessary to single out a category of minors who are provided with special protection and support from the state: these are orphans and children left without parental care. Minors who do not have parents and who do not live in the living quarters of their parents or in their own

можливостях реально здійснювати свої житлові права. Особлива роль у здійсненні неповнолітніми житлових прав та їх захисті належить органам опіки та піклування.

Особливості участі дитини у житлових правовідносинах полягають у тому, що до настання повної цивільної дієздатності дитина позбавлена можливості самостійно розпоряджатися належним їй на праві власності житлом. У малолітніх дітей відсутня можливість вільно обирати місце проживання; відмовитися від речових прав на нерухоме майно; самостійно реалізувати суб'єктивні права вимоги: щодо надання житлового приміщення, отримання субсидії, кредиту на будівництва житла тощо.

Необхідно удосконалити охоронну функцію держави в сфері здійснення житлових прав неповнолітніх. При наданні житла сім'ям з дітьми пріоритетними в сучасних умовах є безпечні умови проживання, наявність бомбосховища чи місць укриття, близькість до транспортних шляхів, забезпеченість і стабільність водо-тепло і електропостачання та зв'язку.

З метою захисту житлових прав дітей – сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування необхідно безпосередньо у Житловому кодексі України закріпити систему гарантій, які б забезпечували збереження житлових приміщень, належних таким категоріям дітей.

Ключові слова: житлові правовідносини, сімейні правовідносини, суб'єкти житлового права, права дітей, захист прав дітей

Процес формування сучасного житлового законодавства зумовлює підвищений інтерес до дослідження окремих інститутів, а також до вивчення в цілому житлового законодавства з урахуванням основних тенденцій його розвитку, зокрема щодо здійснення та захисту житлових прав дитини.

Суб'єктивним правам та обов'язкам батьків та дітей на монографічному рівні приділялась увага низкою відомих вітчизняних вчених. Наукові праці В. П. Маслова, Г. К. Матвєєва, М. Т. Оридороги, І. В. Жилінкової не втратили актуальності і сьогодні завдяки їх концептуальності та високому науковому рівню. Чільне місце серед сучасних досліджень посідають наукові розвідки визнаних вітчизняних вчених у сфері сімейного (З. В. Ромов-

homes are limited in their ability to actually exercise their housing rights. A special role in the implementation of housing rights by minors and their protection belongs to the guardianship and trusteeship bodies.

The peculiarities of a child's participation in housing legal relations are that, until the child attains full civil capacity, it is deprived of the opportunity to independently dispose of the housing it owns; Minor children do not have the opportunity to freely choose their place of residence; to renounce property rights to real estate; to independently exercise subjective rights and demands: regarding the provision of housing, receipt of subsidies, loans for housing construction, etc.

It is necessary to improve the state's protective function in the area of exercising the housing rights of minors. When providing housing to families with children, the priorities in modern conditions are safe living conditions, the presence of a bomb shelter or shelters, proximity to transport routes, the provision and stability of water, heat, electricity and communications.

In order to protect the housing rights of orphans and children left without parental care, it is necessary to enshrine guarantees directly in the Housing Code of Ukraine that would ensure the preservation of residential premises belonging to such categories of children.

Keywords: housing legal relations, family legal relations, subjects of housing law, children's rights, protection of children's rights

ської, В. А. Ватраса, Н. В. Волкової, М. М. Дякович, Л. В. Красицької) та житлового права (М. К. Галантича, О. Є. Аврамової, О. О. Кармази, Є. О. Мічуріна, В. В. Кочина та інших).

Метою дослідження є з'ясування правового статусу дитини у житлових правовідносинах та особливості захисту житлових прав неповнолітніх.

Житлові відносини за своєю правовою природою не є однорідними. Їх об'єднує те, що всі вони так чи інакше пов'язані з житловими правами громадян. В основі їх лежать природні права, продубльовані законодавчими нормами [3, с. 7–8]. Крім того вони можуть виникати з приводу управління, експлуатації та збереженості житлового фонду. Традиційно під житловими правами розуміють конкретне матеріальне та/або нематеріальне благо, отримати, набути житло для користування [1, с. 20].

Житлові права являють собою особливий вид майнових прав дитини, здійснення яких регламентує водночас і конституційне, і цивільне, і житлове, і сімейне законодавством. Аналіз міжнародно-правових документів із прав людини дозволяє зробити висновок, що задеклароване право громадян на житло відноситься до фундаментальних прав людини й обов'язок забезпечення реалізації цього права є одним із головних соціальних завдань держави [5, с. 129]. Суб'єктами житлових правовідносин виступають фізичні особи, юридичні особи, як комерційні, так і не комерційні (об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, житлово – комунальні управління тощо), держава. Головний учасник житлових правовідносин, який задовольняє свої майнові і немайнові інтереси, є фізична особа – громадяни України, іноземці, особи без громадянства.

Порядок здійснення фізичними особами своїх житлових прав, послідовність дій, процедура визначається законом. Так, скажімо Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» регламентує порядок забезпечення соціальним житлом спеціальних суб'єктів житлових правовідносин, так званих, соціально незахищених осіб [8]. Закон визначає коло осіб, які мають на нього право, умови постановки на квартирний облік, особливий правовий статус такого житла, підстави виселення наймачів.

Здійснення дитиною права на житло забезпечується шляхом надання жилого приміщення за встановленими квадратними нормами житлової (чи загальної) площі у будинках державного житлового фонду, можливістю отримувати компенсації, субсидії та пільги на його утримання чи ремонт або ж без обмежень площі, якщо житло набувається у приватну власність за рахунок власних коштів.

Відповідно до принципів, встановлених Декларацією прав дитини, дитина, зважаючи на її фізичну та розумову незрілість, потребує особливої охорони та піклування, у тому числі й належного правового захисту, зокрема, повинна мати право на належне житло [2].

У міжнародному і у вітчизняному праві дитина як суб'єкт суспільних правовідносин наділена низкою особистих і майнових прав, зокрема і житлових. Вітчизняний законодавець використовує у частині 1 ст. 6 СК України поняття «дитина» у вузькому значенні, оскільки після досягнення особою повноліття вона не перестає бути «дитиною» у широкому значенні і не втрачає зв'язків зі своїми батьками [12, с. 603]. Звичайно неповнолітні не можуть в повному обсязі здійснити свої суб'єктивні права і вимагати, скажімо, надання житла, субсидій або ж певних виплат в рахунок належних компенсацій. Так у ст. 32 Житлового кодексу України зазначено, що громадяни самостійно здійснюють право на одержання жилого приміщення з настанням повноліття, тобто після досягнення вісімнадцятирічного віку, а такі, що одружилися або влаштувалися на роботу у передбачених законом випадках до досягнення вісімнадцятирічного віку, – відповідно з часу одруження або влаштування на роботу [4].

Діти, особливо малолітні є однією з найменш захищених у соціальному плані категорій населення, тому питання захисту їх житлових прав набуває особливої актуальності. Неповнолітні не мають можливості реально впливати на рішення батьків та інших законних представників, зокрема, і у сфері здійснення своїх житлових прав і не можуть належним чином здійснювати їх захист. Здійснення суб'єктивних цивільних прав малолітніми дітьми має свої особливості, що обумовлено обсягом їхньої дієздатності.

Категорія «правосуб'єктність» як основна умова участі фізичної особи у правовідносинах, складається з правоздатності (можливості бути носієм цивільних прав і обов'язків) та дієздатності (можливості на практиці здійснити власні права та нести відповідальність за невиконання обов'язків) [11, с. 415]. Межі і умови здійснення правосуб'єктності неповнолітніх визначає законодавець залежно від віку дитини, зрілості, можливості адекватно приймати рішення і розумно розпоряджатися наданими їй правами.

Батьки наділені батьківськими правами саме на той період життя дитини, коли вона потребує найбільшої допомоги, піклування і турботи. Батьківські права органічно поєднуються із батьківськими обов'язками. В силу свого віку дитина не може усвідомлювати наявність свого інтересу і передбачені у законодавстві можливості його задоволення, тому одним із найважливіших обов'язків батьків є забезпечення прав та інтересів дитини.

Батьківські права та обов'язки є строковим. За загальним правилом вони припиняються: а) по досягненню дітьми 18 років; б) укладанням дитиною шлюбу; в) наданням дитині повної цивільної дієздатності за рішенням органів опіки або за рішенням суду (емансипацією).

Оскільки у дитини відсутня повна дієздатність, і відповідно, належні повноваження щодо управління і розпорядження належного їх майна, зокрема квартири, чи житлового будинку, то таким майном управляють її батьки без спеціальних на те повноважень.

Об'єктам житлової нерухомості потрібний необхідний догляд, підтримання у належному стані, ремонт, охорона, сплата податків, страхування тощо. Як впливає із змісту ч. 5 ст.177 Сімейного кодексу України (далі – СК України) питання, щодо управління майном дитини батьки повинні вирішувати спільно [10]. Якщо ж житло, належне дитини (скажімо, спадщина після бабусі) знаходиться в іншому місті, може бути укладений договір управління майном, передбачений ст. 1029 ЦК України. Якщо власником майна є неповнолітня особа, установником управління є ця особа за дозволом батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Якщо майно належить малолітній особі установником управління може бути опікун або орган опіки та піклування.

Правові можливості дитини у сфері житлових правовідносин зумовлені перш за все тим чи вона виховується в сім'ї, чи діти позбавлені батьківського піклування і виховуються усиновителями, опікунами (піклувальниками), прийомними батьками чи в сиротинцях. Діти, які живуть із батьками, можуть мати певне майно у власності або ж бути співвласниками майна, зокрема квартири чи будинку. Оскільки дитина не є повністю дієздатною правомочності щодо належного їй на праві власності житла відповідно до ст.242 ЦК України здійснюють батьки (усиновлювачі) оскільки вони є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей. Право дитини на розпорядження належним їй майном передбачено статтями 31, 32 ЦК України.

Якщо батьків або одного з них позбавляють батьківських прав то виселити із житлового приміщення, в якому проживають неповнолітні, можливо лише батьків, якщо судом буде встановлено, що спільне проживання неповнолітніх дітей із ними неможливе.

При поміщенні неповнолітніх у державні установи (дитячі будинки, інтернати, медичні установи та інші) за неповнолітніми зберігається право на житлове приміщення, яке вони займали раніше, до моменту досягнення повноліття. Проте неповнолітні у яких відсутні батьки і які не проживають у житловому приміщенні батьків чи у власному житлі обмежені у можливостях реально здійснювати свої житлові права.

За загальним правилом встановленим у ч. 6. ст. 203 ЦК України правочин, що вчиняються батьками (усиновлювачами) не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. І як слушно зазначається, у процесі трактування конкретних правових норм посадові особи використовують такі поняття як моральність, суспільне життя, справедливість, добросовісність, розумність, звичай, публічний порядок, яким законодавство не може дати точного пояснення в силу своєї суті [6, с. 39]. Водночас, законодавець прямо визначає і коло правочинів, пов'язаних із майновими правами дитини,

зокрема і у житловій сфері, на вчинення яких потрібен дозвіл органів опіки та піклування. Це перш за все, договори щодо продаж, поділ чи обмін жилого будинку чи квартири.

Значну роль у здійсненні та захисту житлових прав неповнолітніх які залишилися без батьківського піклування відіграють органи опіки та піклування [7]. Саме органи опіки та піклування вирішують питання щодо забезпечення житлом дітей – сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які закінчили навчально – виховні заклади і не мають житла; охороняють та зберігають житло і майно підопічних. Квартири (будинки), у яких мешкають тільки неповнолітні, можуть бути передані їм у власність за клопотанням органу опіки та піклування чи згідно із заявою усиновителів, опікунів (піклувальників), родичів, батьків-вихователів чи прийомних

батьків, які виховують та утримують дитину. Орган опіки та піклування після прийняття органом приватизації рішення про передачу квартири (будинку) у власність неповнолітнього повинен призначити опікуна над житлом і майном неповнолітнього в разі відсутності останнього. Приватизоване житлове приміщення за наявності згоди органів опіки та піклування може бути передане в оренду.

Батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування: відмовитися від речових прав на нерухоме майно, що підлягають державній реєстрації; вчиняти правочини щодо: об'єкта житлової нерухомості та/або земельної ділянки, на якій розміщений такий об'єкт, власником або користувачем яких є малолітня дитина; відчуження (у тому числі шляхом міни або внесення (передачі) до статутного (складеного) капіталу (пайового фонду) юридичної особи чи як вступного, членського та/або цільового внеску члена кооперативу), поділу, виділу нерухомого майна, об'єкта незавершеного будівництва, майбутнього об'єкта нерухомості власником якого є малолітня дитина.

Рішення суду про позбавлення батьківських прав не тягне за собою неможливості для дитини проживати у цьому житловому приміщенні. Малолітня дитина може проживати в ньому разом зі своїм опікуном за згодою останнього та з дозволу органів опіки та піклування. При проживанні опікуна в житловому приміщенні, що належить дитині, опікун не набуває на це приміщення ніяких прав і зобов'язаний діяти виключно в інтересах підопічного.

Задоволення потреби дитини у житлі — одне із найважливіших соціальних завдань держави, які потребують розв'язання. Хоча суб'єктивне право і проголошено в законі, але без забезпечення державними правоохоронними заходами, можна розраховувати лише на добровільну повагу до нього з боку неправомочних членів суспільства. Тобто, таке право набуває характеру лише морально забезпеченого права, що покладається виключно на свідомість членів суспільства та авторитет державної влади [14, р. 224].

Участь неповнолітньої дитини у житлових правовідносинах має свої особливості: до настання повної цивільної дієздатності (по досягненню 18 років, укладанню шлюбу, емансипації) дитина позбавлена можливості самостійно розпоряджатися належним їй на праві власності житлом; місцем проживання малолітніх дітей є місце проживання їх батьків чи їх законних представників. Проте законодавець однозначно визначає місце проживання дитини, якій виповнилося 14 років. Дитина у такому віці сама обирає свої місце проживання. Тому цілком слушно зазначається, що спір між матір'ю і батьком щодо її місця проживання не може вирішуватися судом: дві особи не можуть судитися відносно того, що належить третій [9, с. 414].

Водночас необхідно виокремити виділити таку категорію неповнолітніх, якій повинен надаватися особливий захист і підтримка з боку держави : це діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків.

Законодавець повинен встановити певні державні гарантії щодо забезпечення житлом таких категорій громадян.

При забезпеченні житлом громадян в сучасних умовах пріоритетними є безпечні умови проживання, наявність бомбосховища чи місць укриття, близькість до транспортних шляхів,

забезпеченість і стабільність водо – тепло і електропостачання та зв'язку [13, р. 99]. Охорона дитинства, захист прав і інтересів дітей є загальнонаціональним пріоритетом будь-якої країни, яка прагне забезпечити своє майбутнє.

Специфіка правового становище дитини у житлових правовідносин полягає у тому, що незважаючи на низку прав, які законодавець наділяє неповнолітнього громадянина, відсутність повною дієздатності позбавляє цього суб'єкта правовідносин особисто здійснювати надані йому права.

Особливість реалізації наданих дитині правомочностей полягає у законному делегуванні здійснення цих прав батькам (усиновителям, опікунам).

Необхідно удосконалити охоронну функцію держави в сфері здійснення та захисту житлових прав неповнолітніх.

З метою захисту житлових прав дітей – сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування необхідно безпосередньо у Житловому кодексі України передбачити систему гарантій, які забезпечували б збереження належного таким категоріям дітей житлових приміщень.

Посилання:

1. Галянтич М. К. Поняття та проблеми реалізації права на житло громадянами України // Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах: монографія. За заг. ред. М. К. Галянтича. К.: Юрінком Інтер, 2023. С. 9 –33.
2. Декларація прав дитини (20 листопада 1959 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text
3. Житлове право України. Навч. посібн. /За ред. В. С. Гопанчука, Ю.О. Заїки. К., 2003. 210 с.
4. Житловий кодекс України. Закон України 30 червня 1983 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>
5. Заїка Ю. О., Скрипник В. Л. Право на житло і пряма дія норм Конституції // Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку : монографія / за заг. ред. В. Л. Скрипника ; МОН України, Кременчуг. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Харків : Право, 2023. С. 128–143. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669985255>.
6. Кочин В. В. Правові принципи та їх значення у регулюванні житлових відносин// Правові принципи вормування житлових відносин в сучасних умовах. Монографія. За заг. ред. М. К. Галянтича. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2023. С.30-39. 1 електрон. опт. диск (CD-R).
7. Правила опіки та піклування (26.05.99 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>
8. Про житловий фонд соціального призначення. Закон України від 12 січня 2006 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>
9. Ромовська З. В. Час вибрав мене: право, юридична публіцистика, спогади, есеї. К.: Прецедент, 2018. 496 с.
- 10.Сімейний кодекс України. Закон України від 10 січня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
- 11.Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : Арттек, 2020. 479 с.
- 12.Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Т. ІУ: Від ідеї до реалізації: монографія. Одеса: Фенікс, 2021. 632 с.
- 13.Zaika Yu. O. Exercise of civil rights by citizens of Ukraine in the conditions of armed conflict// Problems of implementing legal norms under modern challenges : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. p. 88–106.
- 14.Zaika Yu. O. The Right to Dispose of the Property in the Human Rights System// Current challenges of Human Rights, Rule of Law and Democracy/ Ed. by R. Tabaszewski, E. Kazić-Çakar, N. Shulzhenko and M. Nypiak. Wydawnictwo KUL. Lublin. 2021. P.213–232.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

03.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.4

**ФІДУЦІАРНІ ПРАВОВІДНОСИНИ
ТА ФІДУЦІАРНЕ УПРАВЛІННЯ
МАЙНОМ В УМОВАХ РЕКОДИ-
ФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА**

Роман МАЙДАНИК

доктор юридичних наук, професор, дійсний
член (академік) НАПрН України,
професор кафедри цивільного процесу

Київський національний університет імені
Тараса Шевченка (Київ)

UDC

**FIDUCIARY RELATIONSHIPS
AND FIDUCIARY PROPERTY
MANAGEMENT IN THE CONTEXT
OF CIVIL LAW RECODIFICATION**

Roman MAYDANYK

Doctor of Law Sciences, Professor, Full Member
(Academician) of the NALS of Ukraine,
Professor of Civil Procedure Department

Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-1661-0535>

Статтю присвячено дослідженню фідучіарних правовідносин та фідучіарного управління майном в умовах рекодифікації цивільного права. Аргументовано поняття фідучіарних правовідносин як заснованих на особливій, фідучіарній довірі правовідносин, що передбачають обов'язок довіреної особи (фідучіарія) здійснювати прямо виражені та передбачувані повноваження щодо довіреного майна або ведення справ за власним розсудом фідучіарія в інтересах вигодонабувача або для досягнення суспільно корисної мети. Обґрунтовується доцільність використання в чинному законодавстві термінів «фідучіарне управління чужим майном» та «фідучіарна власність», оскільки відносини управління майном та довірчої власності є фідучіарними правовідносинами. Аргументовано необхідність правового регулювання відносин управління майном та довірчої власності на засадах фідучіарного фонду, покликаною виступити уніфікованим регулятором правовідносини фідучіарного управління майном та функціональним аналогом англоамериканського трасту в праві України. Обґрунтовується поняття фідучіарного фонду як відокремленого від іншого майна учасників фідучіарного фонду єдиного майнового комплексу, управління яким здійснює фідучіарний управитель в інтересах вигодонабувача або досягнення суспільно корисної мети. Зауважена доцільність встановлення на фідучіарне майно речово-правових титулів фідучіарного управління чужим майном, фідучіарної власності, бенефіціарної власності, що сприятиме забезпеченню май-

The article deals with fiduciary relationships and fiduciary property management in the context of civil law recodification. The author makes a conclusion about the concept of fiduciary legal relationships as legal relationships based on a special, fiduciary trust, which provide for the authorised person's (fiduciary) duty to exercise express and presumed powers with respect to the trusted property or to conduct business at his/her own discretion in the interests of the beneficiary or for the achievement of a socially useful purpose. The author substantiates the expediency of using the terms 'fiduciary management of property' and 'fiduciary ownership' in current legislation, since the relationships of property management and fiduciary ownership are fiduciary legal relationships. The author argues that there is a need for legal regulation of property management and fiduciary ownership relationships on the basis of a fiduciary fund, which is intended to act as a functional analogue of the Anglo-American trust in Ukrainian law. The author substantiates the concept of a fiduciary fund as a single property complex separated from other property of the fiduciary fund participants, which is managed by a fiduciary manager in the interests of the beneficiary or for the achievement of a socially useful purpose. The author notes the expediency of

нових інтересів основних учасників фідучіарних відносин – установника, управителя та вигодонабувача.

У дослідженні застосовано діалектичний, порівняльно-правовий, формально-логічний і системно-структурний методи наукового пізнання.

Доведено, що за своєю правовою природою фідучіарний фонд є цивільно-правовою фідучією у розумінні європейських правопорядків і функціональним аналогом англо-американського трасту в праві країни з цивілістичним середовищем, що не суперечить визначальним засадам права власності й інших речових прав у країнах цивільного права та відображає ідею визначеного певною метою («цільового») майнового фонду в інтересах вигодонабувача або досягнення суспільно корисної мети.

Ключові слова: фідучіарні правовідносини, управління майном, довірча власність, фідучіарний фонд, фідучіарне управління чужим майном, фідучіарна власність, бенефіціарна власність, установник, управитель, вигодонабувач

establishing the titles of fiduciary management of other people's property, fiduciary ownership, and beneficial ownership for fiduciary property.

It is proved that by its legal nature the fiduciary fund is a civil law fiducia in the understanding of European legal orders and a functional analogue of Anglo-American trust in the law of the country with civil law environment, which does not contradict the key principles of the ownership and other in rem rights in civil law countries and reflects the idea of a certain purpose ('target') property fund in the interests of the beneficiary or achievement of socially useful purpose.

Keywords: fiduciary legal relationships, fiduciary ownership, fiduciary management of other's people property, fiduciary fund, beneficial ownership, founder, trustee, beneficiary

Вступ. *Актуальність дослідження.* Зростаюча потреба в ефективних способах управління майном і відсутність ефективної правової моделі фідучіарних правовідносин та фідучіарного управління майном зумовлюють необхідність переосмислення доктрини, законодавства та практики у цій сфері права. Право України не містить чітких і системних положень щодо фідучіарних правовідносин, а також довірчої власності та управління майном, які є основними інститутами, що регулюють правовідносини фідучіарного управління майном. Поряд із фрагментарністю положень щодо довірчої власності та управління майном, їх тлумачення та застосування ускладнюється відсутністю системних положень щодо поняття та елементів фідучіарних правовідносин, взаємною неузгодженістю правових інститутів управління майном та довірчої власності, розташованих у книгах ЦК України, присвячених речовим та зобов'язальним правам. Такий стан правового регулювання не сприяє формуванню передбачуваної правозастосовної практики правовідносин фідучіарного управління майном в умовах рекодифікації цивільного права.

У зв'язку з цим додаткової актуальності набувають питання переосмислення правових засад фідучіарних правовідносин, довірчої власності та управління майном шляхом впровадження фідучіарного фонду як уніфікованого нормативного регулятора правовідносин фідучіарного управління майном та функціонального аналогу англо-американського трасту.

Мета цього дослідження полягає у виявленні сучасного стану фідучіарних правовідносин, правовідносин управління майном та довірчої власності, а також у формуванні правових положень ЦК України про фідучіарний фонд.

Для цього проведено загальну характеристику фідучіарних правовідносин (1), розглянуто правовідносини фідучіарного управління майном (2), потім висвітлено положення про фідучіарний фонд (3).

Методи. У дослідженні застосовано діалектичний, порівняльно-правовий, формально-логічний та інші методи наукового пізнання. Зокрема, за допомогою діалектичного методу

було визначено наявні підходи щодо поняття та елементів фідучіарних правовідносин, довірчої власності, управління майном та фідучіарного фонду. Порівняльно-правовий метод було використано під час дослідження правової природи цих фідучіарно-правових конструкцій. Формально-логічний і системно-структурний методи визначили методологічну основу аналізу поняття і видів правових титулів на фідучіарне майно фідучіарного фонду. Для відстеження у відібраних для подальшого аналізу документах трансформації поглядів на вирішення проблеми внутрішнього забезпечення якості було застосовано діалектичний, історичний та порівняльно-правовий методи.

Результати

1. Загальна характеристика фідучіарних правовідносин

1.1. Співвідношення термінів «управління майном», «довірче/фідучіарне управління майном», «довірча/фідучіарна власність»

Право України регулює правовідносини фідучіарного управління майном за допомогою інститутів довірчої власності та управління майном.

Законодавство використовує щодо цих правовідносин термін «управління майном», а не «довірче» чи «фідучіарне» управління майном, що зазвичай пояснюється відсутністю необхідного рівня фідучіарності у відносинах управління чужим майном. Такий підхід ґрунтується на визнанні фідучіарними відносинами лише відносин довірчої власності, оскільки останні передбачають перехід до управителя права власності на довірене майно. У цьому випадку не виправдано звужується поняття фідучіарних відносин, оскільки останні передбачають обов'язок довіреної особи вчиняти дії щодо довіреного майна або ведення справ у чужому інтересі чи для досягнення суспільно корисної мети.

У чинному законодавстві доцільно використовувати терміни «фідучіарне управління майном» та «фідучіарна власність», оскільки відносини управління майном та довірчої власності є фідучіарними правовідносинами.

1.2. Поняття фідучіарних правовідносин

Визначальними рисами правовідносин управління майном і довірчої власності є фідучіарний характер і дуалізм правових титулів на майно, яке перебуває в управлінні (установника та управителя, або управителя та вигодонабувача).

Будь-які фідучіарні правовідносини (між управителем та вигодонабувачем, довірцем та представником, господарським товариством і його виконавчим органом, адвокатом і його клієнтом тощо) передбачають такий ступінь довіри, коли одна особа (фідучіант) надає іншій особі (фідучіарію) повноваження на вчинення юридичних і фактичних дій без конкретизації їхнього змісту, за відсутності можливості повного контролю за їх реалізацією або за інших умов, коли така особа свідомо ставить себе у залежність від іншої особи¹, зокрема «самообмежує абсолютне право власності на певний час із можливістю відновлення в повному обсязі після досягнення мети»².

Особливість змісту фідучіарних правовідносин зумовлена двома видами повноважень фідучіарія – явно виражених і передбачуваних (припустимих), обтяжених фідучіарними обов'язками їх здійснення в інтересах вигодонабувача або для досягнення суспільно корисної мети.

Прямо визначені повноваження виникають як прояв волевиявлення учасників правовідношення внаслідок прямої вказівки правочину або закону.

Передбачувані повноваження виникають у межах дійсної спрямованості волі учасників фідучіарних правовідносин на їх реалізацію, з дотриманням закріплених у звичаях положень професійної етики і моралі про добросовісну поведінку, розумність та чесність. Передбачувані повноваження встановлюються з урахуванням поведінки фідучіанта та вигодонабувача, порядку ведення справ відповідного об'єкта управління (управління майном, ведення справ

¹ Оніщенко Г. В. Довірчі правовідносини з іноземним елементом : монографія. Київ, 2012. 268 с. С. 11.

² Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ, 2016. 226 с. С. 158.

господарського товариства, надання послуг адвоката тощо), інших обставин, що дають можливість визначити справжні наміри довірителя (фідуціанта) і сторін цих правовідносин загалом, або якщо вони незрозумілі – звичаями ділового обороту та правилами професійної етики¹.

Отже, фідуціарні правовідносини є заснованими на особливій, фідуціарній довірі правовідносинами, що передбачають обов'язок довіреної особи (фідуціарія) здійснювати прямо виражені та передбачувані повноваження щодо довіреного майна або ведення справ за його власним розсудом в інтересах вигодонабувача або для досягнення суспільно корисної мети.

1.3. Фідуціарні обов'язки фідуціарія

Фідуціарні правовідносини покликані сприяти вирішенню конфлікту між фідуціарієм (управителем майна, керівником господарського товариства) та фідуціантом (установником управління) або вигодонабувачем із використанням фідуціарного механізму з метою недопущення зменшення вартості довіреного майна майна, що знаходиться в управлінні, майна господарського товариства тощо).

Фідуціарні правовідносини необхідно розглядати як спосіб зменшення ризику вчинення правочинів з боку фідуціаріїв (управителів майном, керівників господарських товариств, адвокатів тощо) в особистих інтересах.

Визначення покладених на фідуціарія фідуціарних обов'язків надає можливість проведення оцінки обставин прийняття управлінських рішень у майбутньому щодо об'єкта фідуціарних відносин (фідуціарного майна, ведення справ господарського товариства, послуг адвоката тощо), коли неможливо врахувати всі обставини, які можуть відбутися в майбутньому.

Цим зумовлена необхідність проникнення в сутність фідуціарних відносин між заінтересованими учасниками щодо фідуціарного майна та ведення справ господарського товариства, яка є свого роду «чорною скринькою з ресурсами, а її внутрішня конструкція – таємницею»².

Предметом фідуціарних правовідносин є вчинення юридичних та фактичних дій фідуціарія з метою ефективного та раціонального використання майна в інтересах вигодонабувача.

Фідуціарне управління майном (довірча власність, управління майном) передбачає набуття фідуціарієм (довірчим власником, управителем чужого майна) правового титулу на майно, який він зобов'язаний здійснювати в інтересах іншої особи – установника або вигодонабувача, чи для досягнення певної суспільно корисної мети. З огляду на обов'язок діяти в чужому інтересі, фідуціарій (довірчий власник, управитель майном) має обтяжений фідуціарними обов'язками правовий титул на майно – право довірчої власності або управління чужим майном.

Обов'язки фідуціарія господарського товариства (директорів тощо) визначають чотири базові обов'язки керівника цієї юридичної особи: діяти в інтересах юридичної особи, діяти добросовісно, діяти розумно та не перевищувати своїх повноважень.

Концепція фідуціарних обов'язків керівників господарського товариства опосередковано знайшла відображення в загальних положеннях ЦК України та окремих спеціальних законів (наприклад, Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» (Закон про ТОВ), Закону України «Про акціонерні товариства») (Закон про АТ). Відповідно до ст. 92 ЦК України орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень. Положеннями ст. 40 Закону про ТОВ передбачено, що члени виконавчого органу товариства повинні діяти добросовісно й розумно в інтересах та несуть відповідальність перед товариством за збитки, заподіяні товариству їхніми діями або бездіяльністю. У цьому випадку фідуціарієм може бути як директор, так й інші посадові особи господарського товариства. У зв'язку з цим обов'язок

¹ Майданик Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2003. 28 с.

² Demsetz H. (1997). The Firm in Economic Theory: A Quiet Revolution // American Economic Review. Vol. 87, № 2. P. 426–429.

діяти добросовісно та розумно поширюється не лише на директорів ТОВ, а й на членів наглядової ради товариства та інших посадових осіб, невичерпний перелік яких може бути встановлено статутом товариства. На фідучіарія господарського товариства покладаються підвищені вимоги щодо відповідальності перед товариством. Законом про ТОВ встановлено, що посадові особи товариства несуть відповідальність за збитки, завдані товариству у зв'язку з порушенням порядку вчинення значних правочинів і правочинів із заінтересованістю. Аналогічні вимоги містяться в ст. 63 Закону про АТ щодо обов'язку посадових осіб акціонерного товариства діяти в інтересах товариства, дотримуватися вимог законодавства, положень статуту та інших документів товариства, а також їх відповідальності за завдані збитки. Крім того, Закон про ТОВ закріплює й інші додаткові обов'язки директора товариства як посадової особи, які загалом деталізують обов'язок діяти в інтересах юридичної особи або обов'язок лояльності (обов'язок утримуватися від господарської діяльності як фізична особа – підприємець у сфері діяльності товариства без згоди вищого органу товариства, обов'язок уникати конфлікту інтересів – конфлікту між обов'язком посадової особи діяти добросовісно й розумно в інтересах товариства загалом і приватними інтересами посадової особи або її афілійованих осіб, обов'язок не розголошувати комерційну інформацію товариства чи конфіденційну інформацію товариства) відповідно до положень статей 40, 42 Закону про ТОВ

Варто зазначити, що сам термін «фідучіарні обов'язки» вжито лише в Кодексі корпоративного управління, затвердженому рішенням НКЦПФР від 12.03.2020 р. № 118 (Кодекс), що має рекомендаційний характер для акціонерних товариств. У цьому Кодексі фідучіарні обов'язки наглядової ради сформульовано таким чином: «наглядова рада є відповідальною, ефективною і діє виключно в інтересах компанії та її акціонерів»¹.

Передбачена в Кодексі рекомендація діяти не лише в інтересах товариства, як це передбачено в ЦК України та спеціальних законах (Закони про ТОВ та АТ), а й в інтересах акціонерів, доцільно тлумачити як обов'язок фідучіарія (посадової особи товариства) не уникати конфліктів щодо вчинення товариством правочинів з огляду на інтереси окремих його акціонерів та вирішувати ці конфлікти в інтересах товариства.

Зміст фідучіарних відносин управління майном становить обов'язок управителя здійснювати управлінську дискрецію (право приймати рішення в сфері економічної діяльності за своїм розсудом) в інтересах іншої особи з належною обачливістю, турботливістю, та бути лояльним².

Правовідносини ідентифікують як фідучіарні правовідносин за допомогою критерія відданості (лояльності). Саме обов'язок лояльності захищає вигодонабувачів від неправомірної поведінки фідучіаріїв³.

Обов'язок відданості (лояльності) зумовлений ситуацією, коли фідучіарій, використовуючи фідучіарне майно, за своїм розсудом (в обхід рішень фідучіанта або без отримання погодження), діє в особистих (корисних) інтересах або в інтересах афілійованих із фідучіарієм суб'єктів. Якщо фідучіарій (керівник господарського товариства, управитель майна тощо) не виявив належної турботливості та обачливості, не прийняв всіх необхідних заходів для належного виконання своїх обов'язків, допустив дії, які мають метою отримання особистої вигоди (наприклад, отримання необґрунтованих вигод), всупереч встановленому порядку та волевиявленню уповноваженого учасника фідучіарних правовідносин (в особі уповноваженого органу господарського товариства тощо), тим самим виявив особисту заінтересованість і порушив фідучіарні обов'язки.

¹ Кодекс корпоративного управління: ключові вимоги і рекомендації. Рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 12 березня 2020 року № 118 «Щодо узагальнення практики застосування законодавства з питань корпоративного управління». Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/KL200065>

² Miller P. (2013). Justifying Fiduciary Duties // McGill Law Journal. Vol. 58. P. 969–1023.

³ Smith D. (2002). The Critical Resource Theory of Fiduciary Duty // Vanderbilt Law Review. Vol. 55. P. 1399–1497.

Обов'язок дотримуватися відданості (лояльності) передбачає, що фідучіарій – керівник господарського товариства – не має без згоди довірителя (установника управління, акціонерів) вчиняти від свого імені в своїх інтересах або в інтересах третіх осіб правочини, однорідні з тими, які становлять предмет управління майном або діяльності господарського товариства, а також брати участь в іншому однорідному управлінні майном, господарському товаристві (з аналогічними видами діяльності) чи виконувати там обов'язки фідучіарія (управителя майном, керівника господарського товариства).

Обов'язок управителя бути відданим (лояльним) покликаний захистити економічні інтереси довірителя від незаконної поведінки фідучіарного управителя та передбачає дотримання двох правил – правила доходу та правила конфлікту інтересів. Управитель не має права отримувати доходи, якщо інше прямо не передбачено, та ставити себе в становище, в якому його інтереси конфліктують із фідучіарним обов'язком. Управитель зобов'язаний підпорядковувати свої власні інтереси у кожному випадку виникнення конфлікту.

Заслугує уваги оцінка фідучіарних правовідносин за принципом *ad hoc* (для вирішення конкретної ситуації), коли відносини між сторонами пов'язані з визначеними правомірними очікуваннями однієї сторони щодо іншої¹.

Фінансова заінтересованість може містити в собі будь-який прямий або опосередкований майновий інтерес, вигоду, частку, бонус, інші привілеї та переваги, які особа може отримати безпосередньо або через свого представника, номінального набувача, родича внаслідок такого правочину. Обмеження, пов'язані з майновою заінтересованістю, можуть бути зафіксовані в локальному правовому акті фідучіарного управління (статуті тощо), спрямовані на попередження здійснення волі фідучіарія (управителя майном, керівника господарського товариства тощо), яка не співпадає з волевиявленням фідучіанта (установника, вигодонабувача управління майном, учасника господарського товариства). У статуті визначається модель поведінки керівника господарського товариства у разі вчинення тих чи інших правочинів, у тому числі операцій з майновою заінтересованістю.

Нарешті, за допомогою статуту вигодонабувачі, фідучіарні помічники тощо можуть обмежити управлінську дискрецію і тим самим захистити фідучіарне майно, господарське товариство від зменшення їх вартості. Фідучіарію заборонено вчиняти правочини із самим собою (заборона на укладення правочинів через номінального набувача, з близьким родичем, з юридичною особою, де він або його родичі є учасниками, працюють на керівних посадах тощо) й іншим чином збагачуються за рахунок вчинюваного правочину, якщо повністю не була розкрита інформація щодо заінтересованості фідучіарія (управителя, керівника господарського товариства або представника), який укладає такий правочин, включаючи особливості того, яку вигоду отримає, прямо або опосередковано, чи які збитки буде завдано фідучіарному майну або господарському товариству.

Крім того, фідучіарій зобов'язаний приймати рішення з урахуванням всієї наявної інформації, за відсутності конфлікту інтересів, з урахуванням однакового відношення до вигодонабувачів та учасників господарського товариства, в межах звичайного підприємницького ризику, з урахуванням прагнення добиватися усталеного й успішного розвитку управління майном та господарського товариства.

Під час виконання покладених на нього обов'язків фідучіарій (управитель, керівник господарського товариства тощо) повинен діяти розумно і добросовісно з метою не допустити погіршення фінансового стану господарського товариства та майна, яке знаходиться в управлінні, вчинення неправомірних дій під час здійснення економічної діяльності.

Під час здійснення своїх прав та виконання обов'язків, визначених у статуті, фідучіарій повинен виявляти турботливість та обачливість, яких необхідно очікувати від доброго

¹ DeMott D. (2015). Relationships of Trust and Confidence in the Workplace // Cornell Law Review. Vol. 100. P.1255–1280.

господаря (управителя майном, керівника господарського товариства) в аналогічній ситуації за аналогічних обставин.

Добросовісність і розумність означають таку поведінку особи, яка характерна для звичайного турботливого господаря або добросовісного підприємця. Відповідно, для визначення недобросовісності та нерозумності в діях (бездіяльності) конкретної особи її поведінку необхідно співставити з реальними обставинами справи, в тому числі з характером покладених на неї обов'язків та умовами обороту, а також з вимогами турботливості й обачності, що випливають із них, які повинен проявляти будь-який розумний і добросовісний учасник обороту. Фідуціарій (управитель, керівник господарського товариства тощо) не може бути визнаний винним у завданні фідуціарному майну або господарському товариству збитків, якщо він діяв з урахуванням звичайних умов ділового обороту.

Недотримання належної обачливості та турботливості (фідуціарних обов'язків) з боку фідуціарія (управителя майном, органу управління господарським товариством), навмисна крадіжка грошових коштів, отримання особистої вигоди, які призводять до втрати фідуціарного майна, свідчать про зловживання з боку фідуціарія, який діє проти інтересів фідуціарного майна та його вигодонабувачів. Якщо бездіяльність з боку фідуціарія призвела до втрати фідуціарного майна, цей факт не може вважатися звичайною умовою цивільного обороту чи звичайним підприємницьким ризиком. У цьому випадку фідуціарій також порушує фідуціарні обов'язки і несе цивільно-правову відповідальність.

1.4. Правила прийняття бізнес-рішень фідуціарієм

Фідуціанти та фідуціарії мають самостійність і значну дискрецію при прийнятті рішень у сфері бізнесу (підприємницької діяльності). У разі передання власником своїх управлінських повноважень фідуціарію, вони, фактично, надають останньому управлінський імунітет у межах застосування правила бізнес-рішення. При цьому на управителя та керівника господарського товариства, як на фідуціаріїв, покладаються фідуціарні обов'язки діяти в інтересах фідуціанта та вигодонабувача (установника та вигодонабувача управління, господарського товариства та його учасників).

Внаслідок складності договору між учасниками фідуціарних відносин (між фідуціарієм і вигодонабувачем) виникає так звана проблема неповного контракту, коли для сторін неможливо обумовити і закріпити в договорі всі умови, як і не вдається передбачити події, які можуть відбутися в майбутньому, коли дії одного учасника (фідуціарія), пов'язані з отриманням особистої вигоди (можливістю впливати на управлінські рішення), є однаково особисто вигідними для іншої сторони договору¹.

Заслуговує уваги застосування до фідуціарних правовідносин в умовах неповних контрактів механізму очікуваної шкоди, розробленого Європейським Судом з прав людини. Сторона-вигодонабувач ставить в таке становище, в якому він знаходився б, якщо б довірена особа (фідуціарій) виконав договір. Метою компенсації повинно бути створення для вигодонабувача таких умов, в яких він би знаходився, якщо б порушення не мало місця.

Очікувана шкода оцінюється тією мірою, якою її можна передбачити. Лише за цієї умови сторони договору зможуть визначити правові наслідки порушення договірних обов'язків, вирішити, що для них є більш переважним: терпіти додаткові збитки, що випливають із виконання їх договірних обов'язків, чи порушити свої обов'язки за договором та виплатити іншій стороні грошову компенсацію, передбачену договором. Отже, очікувану шкоду необхідно оцінювати таким чином, щоб сторони могли підрахувати свої майнові втрати у випадку порушення договору.

Створюється свого роду ігрова модель, в якій власник (вигодонабувач) моделює потенційну ситуацію особистого інтересу (опортунізму) з боку фідуціарія – керівника господарського товариства, управителя майна (порушення фідуціарного обов'язку), а потім форму-

¹ Grossman S., Hart O. (1986). The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration // Journal of Political Economy. Vol. 94, № 4. P. 691–719. DOI: <https://doi.org/10.1086/261404>.

лює це в договорі (описує не вигідну для фідучіарія ситуацію, оскільки «очікувана» шкода перевищує вигоди, які може отримати фідучіарій у разі вчинення договору в особистих інтересах). Відповідальність виключається, якщо дії та кінцевий результат у вигляді збитків пов'язані з ситуацією в економіці, потребами товариства/майна, яке знаходиться в управлінні, й іншими істотними факторами (несприятлива ринкова кон'юнктура, фінансова криза, стихійні лиха й інші події). Наприклад, можна оцінити імовірність зменшення вартості активів за визначений період часу, за який вигодонабувач заплатив би податки, або імовірність нестримного погіршення фінансового становища господарського товариства/майна, яке знаходиться в управлінні, за модельований тимчасовий період.

Фідучіарій – керівник господарського товариства, управитель майном – має самостійність у прийнятті рішень у сфері бізнесу і захищений правилом бізнес-рішення внаслідок ризикового характеру діяльності.

Фідучіарій (керівник господарського товариства, управитель майном) захищений правилом бізнес-рішення, якщо дії фідучіарія мали реальний характер, договір щодо фідучіарних активів мав дійсний економічний сенс, відповідав засадам розумності та сприяв досягненню економічного ефекту у вигляді покращення вартості фідучіарних активів («акціонерної вартості» та майна, що знаходиться в управлінні).

У фідучіарних правовідносинах присутні одночасно договірні (зобов'язальні) та речові права, що зумовлює договірні особливості та речово-правового статусу майна¹. Фідучіарій управляє майном внаслідок дискреційних управлінських повноважень в інтересах власника та/або вигодо-набувача. При цьому особа не є вигодонабувачем, якщо вона як формальний (номінальний) володілець з практичної точки зору має дуже обмежені права, які здійснюються щодо визначеного доходу, більшою мірою є фідучіарієм на користь заінтересованих осіб.

1.5. Відповідальність фідучіарія за порушення фідучіарних обов'язків

У випадку порушення фідучіарних обов'язків фідучіарій – керівник господарського товариства, управитель майна – несе відповідальність, а вигодонабувач має право на відшкодування збитків, застосування інших способів захисту порушених прав.

Оцінний характер таких фідучіарних обов'язків фідучіарія (керівника товариства чи управителя майном), як добросовісність і розумність, зумовлює обов'язок суду у кожній окремій справі оцінювати дії чи бездіяльність фідучіарія у контексті дотримання фідучіарних обов'язків для реалізації економічної мети юридичної особи або управління майном.

Для цілей правової кваліфікації дотримання фідучіарних обов'язків фідучіарія, зокрема керівника господарського товариства, варта уваги постанова Верховного Суду від 26.11.2019 у справі № 910/20261/16, в якій зазначено, що з огляду на довірчий характер відносин між господарським товариством та його посадовою особою (зокрема, директором чи генеральним директором) протиправна поведінка посадової особи може виражатися не лише у невиконанні нею обов'язків, прямо встановлених установчими документами товариства, чи перевищенні повноважень при вчиненні певних дій від імені товариства, а й у неналежному та недобросовісному виконанні таких дій без дотримання меж нормального господарського ризику, з особистою заінтересованістю чи при зловживанні своїм розсудом, прийнятті очевидно необачних чи марнотратних рішень².

Підстави і вид відповідальності фідучіарія (керівника товариства, управителя майном) залежать від визначених локальними правовими актами, які регулюють внутрішні відносини між фідучіарієм та довірцем товариства, обсягу повноважень фідучіарія та добросовісності його дій. У цьому контексті заслуговує уваги постанова Верховного Суду від 13.03.2017 у

¹ Merrill, T., Smith, H. (2001). The Property/Contract Inter-face. Columbia Law Review. 101:773–852. DOI: <https://doi.org/10.2307/1123685>.

² Постанова Верховного Суду від 26.11.2019 у справі №910/20261/16. Електронний режим. – Режим доступу: <https://verdictum.ligazakon.net/document/86035347>

справі № 6-147цс17, якою зазначено, що питання щодо визначення обсягу повноважень виконавчого органу товариства та добросовісність його дій відноситься до внутрішніх взаємовідносин юридичної особи та її органу¹.

Наведене свідчить, що порушення обов'язків фідучіарія (керівника товариства, управителя майном) без понесення довірительом (товариством, установниками/ вигодонабувачами управління майном) фактичних збитків, завданих такими діями (бездіяльністю) фідучіарія, не є самостійною підставою для притягнення цього фідучіарія до відповідальності, водночас порушення вказаних обов'язків може бути підставою для розірвання договірних (трудових² тощо) відносин із фідучіарієм, що підтверджує той факт, що оцінка недобросовісності фідучіарія (керівника, управителя майном) є питанням внутрішніх (корпоративних тощо) відносин між довірительом та фідучіарієм.

Укладення фідучіарієм (керівником юридичної особи або управителем майна правочину з перевищенням меж його повноважень) не є автоматичною підставою для визнання таких правочинів недійсними; у такій категорії справ має бути доведено недобросовісність дій контрагента, який мав знати про перевищення повноважень фідучіарієм.

У цьому контексті заслуговує на увагу постанова Верховного Суду від 24.12.2019 у справі № 910/12786/18, якою зазначено, що сам лише факт вчинення виконавчим органом товариства протиправних, недобросовісних дій, перевищення ним своїх повноважень не може слугувати єдиною підставою для визнання недійсними договорів, укладеними цим органом від імені юридичної особи з третіми особами. Разом із тим обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи набуває юридичної сили для третьої особи в тому випадку, якщо саме вона, ця третя особа, вступаючи у відносини з юридичною особою та укладаючи договір, діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема достеменно знала про відсутність у виконавчого органу товариства необхідного обсягу повноважень або повинна була, проявивши принаймні розумну обачність, знати про це³.

Необхідно також враховувати й інші особливості відповідальності фідучіарія за порушення своїх фідучіарних обов'язків.

Якщо фідучіарій діяв у межах економічної стратегії господарського товариства, управління майном (пріоритетного напрямку діяльності), наприклад продав актив, який не приніс прибутку і міг стати збитковим, тоді його дії розглядаються як розумні та добросовісні. Більше того, якщо керівник господарського товариства, управитель майна у межах своєї компетенції вчинив дії, які можуть бути пов'язані з негативними наслідками для господарського товариства, управління майном внаслідок ділових прорахунків, то такі дії не є підставою для притягнення фідучіарія до цивільно-правової відповідальності, оскільки він діяв у межах економічної стратегії розвитку бізнесу. Це означає, якщо керівник господарського товариства, управитель майна виконує добросовісно свої фідучіарні обов'язки, він знаходиться під захистом правила бізнес-рішення. Однак можуть виникати ситуації, коли фідучіарій, прикриваючись правилом бізнес-рішення, вчиняє правочини в особистих інтересах, підмінюючи свої прорахунки ризиком господарської діяльності.

Для оцінки вини керівник господарського товариства, управитель майна використовується абстрактна модель очікуваної поведінки керівника. Приймаючи участь у цивільному обороті, він зобов'язаний був вчиняти всі заходи для того, що не завдавати збитки майну господарського товариства. Під час визначення того, які заходи необхідно вчиняти, він повинен виявляти ту міру турботливості та обачності (додаткові фідучіарні обов'язки), яка

¹ Постанова Верховного Суду від 13.03.2017 у справі № 6-147цс17. Електронний ресурс. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS170068?ed=2017_03_13

² Халімон З. Зміст і правове регулювання фідучіарних обов'язків директора. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://sk.ua/uk/fidutsiarni-obovyazki-directora/>

³ Постанова Верховного Суду від 24.12.2019 у справі № 910/12786/18. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://verdictum.ligazakon.net/document/86717263>

вимагається від нього за характером його участі в обороті. Однак існують ситуації, коли керівник товариства, управитель майна вимушений вчиняти необхідні заходи в нестандартній ситуації, яку неможливо врахувати. У подібних ситуаціях дії керівника не виходять за межі звичайного ризику, якщо він приймає особиту відповідальність за виконання обов'язків, за умови, що його дії перевищують очікувану поведінку від абстрактного добросовісного директора/управителя майна, наприклад надає поруку від свого імені, передає в заставу свої акції, частки в статутному капіталі.

Порушення фідучіарієм фідучіарного обов'язку відданості (лояльності) виявляється в його недобросовісних і нерозумних діях (бездіяльності), які призвели до збитків. Недобросовісність дій (бездіяльності) керівника вважається доведеною, якщо він діяв за наявності конфлікту особистих інтересів (інтересів афілійованих осіб директора) та інтересів юридичної особи, у тому числі за наявності фактичної заінтересованості у вчиненні юридичною особою правочину, за винятком випадків, коли інформація про конфлікт інтересів була завчасно розкрита і дії керівника були схвалені у встановленому законодавством порядку. Активне просування серед клієнтів схеми роботи не безпосередньо, а через афілійоване господарське товариство, по суті конкурента, є одним із найбільш яскравих прикладів недобросовісних дій з боку директора.

Порушення фідучіарного обов'язку з боку фідучіарія має місце, коли керівник господарського товариства створює господарське товариство за аналогією з корпоративною структурою основної юридичної особи, з ідентичними видами діяльності (створення прямого конкурента) в умовах очевидного конфлікту інтересів. Тим самим керівник (фідучіарій), використовуючи фідучіарне майно (критичний ресурс) – активи господарського товариства (ділову репутацію, фінансові, трудові й інші ресурси) в особистих інтересах, завдає господарському товариству та його власникам збитки.

2. Правовідносини фідучіарного управління майном

2.1. Види фідучіарного управління майном

Залежно від мети фідучіарні правовідносини можуть бути відносинами фідучіарного управління майном, ведення майнових справ (директором господарського товариства, адвокатом в інтересах клієнта) тощо.

ЦК України передбачено два види фідучіарного управління майном¹ залежно від правового титулу управителя на майно: 1) управління чужим майном, та 2) управління довірчою власністю.

Управління чужим майном передбачає передання установником майна в управління, залишаючись власником цього майна, а управитель набуває право управління чужим майном, яке є близьким до речового права на чуже майно, обтяженого зобов'язанням здійснювати це право в чужому інтересі – установника або вигодонабувача, що наближає цей договір управління майном до договорів про встановлення нових абсолютних прав на речі та інше майно².

Управління довірчою власністю передбачає набуття управителем речового права на майно, переданого йому в управління, – права довірчої власності. З моменту виникнення

¹ Законодавець використовує термін «управління майном», відмовившись від використання терміну «фідучіарне» чи «довірче» управління майном з причин відсутності необхідного рівня фідучіарності у відносинах управління чужим майном. У цьому випадку фідучіарними (довірчими) визнаються відносини довірчої власності, що передбачають набуття управителем права довірчої власності на довірене майно. Такий підхід, який знайшов певне поширення в доктрині права, не виправдано звужує поняття фідучіарних відносин, які в дійсності мають місце за наявності будь-якого речового, іншого майнового права управителя на довірене майно в чужому інтересі або для досягнення суспільно корисної мети.

² Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. 4-те вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2010. Т. II. С. 675 (автор Р. А. Майданик).

в управителя права довірчої власності на майно припиняється право власності установника на це майно та виникає зобов'язальне право вимоги щодо цього майна.

2.2. Поняття права довірчої власності

Відповідно до ч. 2 ст. 316 ЦК України, особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору.

Частиною 2 ст. 1029 ЦК передбачено, що договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно.

Довірча власність на отримане в управління нерухоме майно, об'єкт незавершеного будівництва, майбутній об'єкт нерухомості виникає з моменту її державної реєстрації у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Законом чи договором управління майном можуть бути передбачені обмеження права довірчої власності управителя.

Договір управління майном може засвідчувати виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майном у випадках, передбачених договором управління майном або законом.

Використаний у тексті ч. 2 ст. 1029 ЦК термін щодо можливості «засвідчувати» виникнення в управителя права довірчої власності необхідно тлумачити як те, що довірча власність виникає в управителя за умови, якщо встановлення права довірчої власності прямо передбачено договором управління. В іншому випадку управитель набуватиме право управління чужим майном, а не право довірчої власності. При цьому, право довірчої власності виникатиме в управителя з моменту державної реєстрації цього речового права в державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Судова практика тлумачення права довірчої власності не є одноманітною, щодо якої можна виділити три різних підходи, а саме (1) довірча власність як вид права власності, яке може обмежуватися в силу закону (ч. 2 ст. 1029 ЦК) або відповідно до умов укладеного договору управління майном;¹ (2) довірча власність як законне володіння, що не виключає прав самого власника на це майно;² (3) довірча власність як фактичного тимчасова власність такого майна для досягнення мети укладення відповідного правочину управління, однак з обмеженнями договором та законом, повноваженнями щодо володіння та розпорядження ним³.

Аналіз положень ЦК і Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю» дає підстави для визначення поняття довірчої власності.

Довірча власність є різновидом права власності, що виникає в довірчого власника внаслідок закону або договору управління майном, чи іншого договору, передбаченого законом як підстава набуття права довірчої власності, за яким установник управління передає управителю в довірчу власність майно для здійснення ним від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача), досягнення визначених законом або договором інших цілей, з урахуванням встановлених обмежень щодо окремих дій управителя з управління цим майном⁴.

Особливість довірчої власності полягає в її здійсненні в залежному інтересі з урахуван-

¹ Постанова Верховного Суду від 13.12.2019 у справі № 916/15/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86742529>.

² Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ : лист ВСУ від 01.07.2013. Вищий господарський суд України : офіц. сайт. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/news/872/>.

³ Постанова КГС ВС від 05.09.2019 у справі № 910/13412/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84094654>; Постанова КГС ВС від 24.09.2019 у справі №910/13297/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84626239>.

⁴ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»). С. 11. (автор Р. А. Майданик).

ням обмежень повноважень довірчого власника, визначених законом або договором управління майном. Довірчий власник набуває право довірчої власності на передане в управління майно, яке є юридично повним правом власності, з одночасною втратою права власності на це майно установником управління, який передає належне йому на праві власності майно для досягнення визначених цілей в інтересах визначених осіб, а за їх відсутності – для досягнення певної суспільно корисної мети. Довірчий власник здійснює право власності на об'єкт довірчої власності лише для належного виконання забезпеченої фідучійованим майном вимоги (у вигляді непогашеного зобов'язання) або досягнення іншої визначеної мети, яка обтяжує право довірчої власності. У довірчій власності єдиним власником майна, яке знаходиться в довірчій власності, є управитель (фідучіарій). Засновник і вигодонабувач не є власниками і мають зобов'язальні права щодо цього майна. З моменту набуття довірчим власником права довірчої власності на майно припиняється право власності на це майно в установника довірчої власності.

Право довірчої власності є власністю виключно управителя, який здійснює її в інтересах установника або вигодонабувача. Установник і вигодонабувач не мають права власності на майно, на яке встановлено довірчу власність, оскільки будь-яке право власності є єдиним і неподільним між кількома особами (співвласники мають частку в «єдиному» праві власності). На одне й те саме майно може встановлюватися право власності й обмежене речове право, але не кілька титулів права власності. У зв'язку з цим довірча власність не може бути одночасно власністю управителя і «чужою» власністю (тобто, власністю установника на те саме майно).

У літературі зазначається, що довірчий власник є єдиним носієм речового права на передане майно, передане в управління, тобто після передання майна (рухомого) або державної реєстрації права довірчої власності на нерухоме майно за договором управління в установника припиняється право власності на майно. Протягом часу існування цих відносин вигодонабувач та установник мають виключно зобов'язальні права щодо майна управителя¹.

Прихильники цього підходу зазначають, що за своєю природою довірча власність є належним довірчому власникові дуалістичним титулом визначеного метою речового права на довірчий майновий фонд, обтяженого зобов'язанням його здійснення виключно або переважно в чужому інтересі. Після укладення договору лише довірчий власник виступає єдиним суб'єктом речового права на майно, яке перебуває в довірчій власності. Установник і третя особа (вигодонабувач) мають лише зобов'язальні права².

Вигоди від майна, що передане в управління, належать не довірчому власнику, а установникові управління або вигодонабувачеві (ст. 1034 ЦК). Отримане прирощення майна, переданого в управління, поповнює обсяг довірчої власності, оскільки включається до складу отриманого в управління майна (ч. 4 ст. 1030 ЦК).

За своєю правовою природою договір управління майном, який засвідчує виникнення в управителя права довірчої власності на отримане в управління майно, є договором, який доцільно віднести до групи договорів про передання майна у власність, з урахуванням особливостей, які роблять цей договір близьким до договору дарування, обтяженого зобов'язанням здійснювати право довірчої власності виключно в чужому інтересі – установника або вигодонабувача.

Право довірчої власності характеризують такі три визначальні ознаки: а) односуб'єктність титулу довірчої власності; б) обтяження довірчої власності фідучіарним зобов'язанням; в) особисто-довірчий і фідучіарний характер довірчої власності. Праву довірчої власності властиві фідучіарні відносини, які виникають між довірчим власником та установником

¹ Буяджи Г. Співвідношення довірчої власності й інституту управління майном в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. С. 25.

² Гончарук А. А. Право довірчої власності у цивільному законодавстві України. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2012. Серія Право. Вип. 20. Ч. II. Т. 1. С. 176.

і вигодонабувачем. Фідуціарні відносини зумовлюють існування речового титулу, обтяженого фідуціарним обов'язком.

Природа та обсяг фідуціарного обов'язку закріплені в концепції фідуціарних відносин. За своєю сутністю фідуціарний обов'язок означає «добросовісно прийняте на себе зобов'язання довірчого власника діяти [провести зустрічне надання] в інтересах іншого [установника або вигодонабувача довірчої власності] на умовах договору або закону, як в інтересах самого себе...»¹, тобто так, як вчинив би «середній» розумний установник або вигодонабувач за аналогічних обставин.

На довірчого власника покладено обов'язок фідуціарного піклування (англ. *fiduciary duty of care*), зміст якого полягає в тому, що дії, необхідні для здійснення права довірчої власності, мають бути вчинені з дбайливістю та обачністю, що вимагаються від абстрактного «середнього» довірчого власника² (тобто який має нормальний, середній рівень інтелекту, знань та життєвого досвіду), що має аналогічні цілі, якщо зі змісту або сутності відносин не випливає встановлення визначених вимог, які висувуються до конкретного довірчого власника з огляду на його індивідуальні особливості.

Фідуціарне піклування полягає також в обов'язку фідуціарія діяти порядно і бути відданим (лояльним), що не дає підстав для їх двозначного тлумачення і можливості для безпідставного збагачення та шахрайства³.

Загальна мета існування довірчої власності полягає в управлінні довірчою власністю в інтересах інших, утриманні її виключно на благо інших. Довірчий власник є своєрідною довіреною особою, яка повинна при здійсненні свого довірчого (фідуціарного) зобов'язання з належною турботливістю управляти майном, довірчим власником якого вона є, в інтересах інших, і не має права користування в особистих інтересах⁴.

У зв'язку з цим право довірчої власності доцільно розглядати як безоплатно набуте довірчим власником право власності на визначене майно, обтяжене фідуціарним зобов'язанням здійснювати цей титул з метою і з обмеженнями, встановленими законом або договором⁵.

2.3. Підстави виникнення управління майном

ЦК України передбачено виключний перелік підстав виникнення відносин з управління майном. Управління майном може виникати внаслідок закону або договору. ЦК України не передбачає можливості виникнення управління майном на підставі заповіту чи іншого одностороннього правочину, юридичного вчинку, інших правових форм волевиявлення власника з передання належного йому майна в управління.

Залежно від характеру волі управління майном може бути створене за волевиявленням власника або за відсутності самостійної волі власника майна, що передається в управління.

Договір управління майном є підставою виникнення управління за волею власника майна, який реалізує повноваження на передання в управління належного йому майна. За відсутності самостійної волі власника управління майном може бути створене у випадках, коли необхідність управління майном наявна, а воля власника з причин, від нього незалежних, не виявлена. У цьому разі підставою виникнення управління майном є юридичний склад, до якого входять адміністративний акт про створення управління (рішення

¹ Дженкс Э. Английское право. М., 1947. С. 322.

² Майданік Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право”. К., 2003. 28 с. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00435111_0.html

³ Майданік Р. А. Теоретичні проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2003. 28 с. С. 14.

⁴ Waters D. W. M. In: *The Law of Trusts of Canada*. The Carswell Company Limited Toronto, 1974. P. 32.

⁵ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»). С. 12. (автор Р. А. Майданік).

суду, органу опіки тощо) і договір, укладений з управителем, що безпосередньо породжує управління майном. У цьому договорі, в інтересах власника майна, установником управління може виступати інша особа (орган опіки та піклування, виконавець заповіту тощо). Однак безпосередньою підставою виникнення управління майном є договір управління, укладений між установником та управителем.

Договір управління майном є самостійним договором щодо здійснення прав на чуже або власне майно з визначеною метою та в чужому інтересі.

ЦК України містить загальні положення про договір управління майном: поняття, істотні умови, відповідальність сторін, підстави і наслідки припинення цього договору тощо. У ЦК України договору управління майном присвячена глава 70 «Управління майном» (статті 1029-1045 ЦК), а також норми про довірчу власність (п. 2 ст. 316 ЦК) та управління майном, яке використовується в підприємницькій діяльності, органом опіки та піклування (ст. 54 ЦК).

Поняття договору управління майном містить ст. 1029 ЦК України, якою передбачено можливість виникнення на підставі цього договору двох видів прав управителя на отримане в управління майно: права управителя на чуже майно (власником майна, що перебуває в управлінні, залишається установник); або права довірчої власності (право власності на довірене майно переходить від установника до управителя).

Відповідно до ч. 1 ст. 1029 ЦК за договором управління майном одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача).

Договір управління майном є реальним або консенсуальним (у визначених законом випадках), двостороннім, оплатним, строковим правочином. Предмет договору управління становить не лише майно, передане в управління, але й вчинення управителем від свого імені будь-яких допустимих юридичних та фактичних дій, необхідних для управління майном в інтересах установника або визначеної ним третьої особи, з урахуванням обмежень, визначених договором і законом.

Цей договір є реальним правочином, оскільки установник управління передає, а не зобов'язується передати управителеві майно в управління. Тому для набрання чинності договором управління майном, як і будь-яким іншим реальним договором, недостатньо однієї зустрічної згоди сторін (оферти та акцепту). Обов'язковою умовою укладання цього договору буде вчинення фактичних дій у вигляді передачі майна управителеві. Обіцянка передати майно в управління не тягне у даному випадку правових наслідків. Згода потенційного управителя і потенційного установника управління до моменту передачі майна, коли один передасть його, а інший прийме і відокремить від іншого майна, що знаходиться в управлінні, може вважатися лише попереднім договором, тобто домовленістю сторін у майбутньому укласти договір.

Моментом укладення договору управління майном вважається вручення установником майна управителеві. Оскільки цей договір вважається реальним, то установнику надається право односторонньої відмови від виконання договору в ситуації, коли договір за будь-яких причин укладений до передачі майна в управління. Умови договорів, за якими при укладенні такої угоди потенційний управитель наполягає на оформленні його як консенсуального, намагаючись отримати юридичні важелі для примушення контрагента реально виконати зобов'язання, а у випадку відмови установника управління від передачі майна управитель передбачає також можливість притягнення власника до матеріальної відповідальності у формі відшкодування збитків, мають визнаватися недійсними. Однак в окремих випадках договір управління може розглядатися як консенсуальний. Зокрема, управління державними корпоративними правами здійснюють управителі, визначені на конкурентних засадах за результатами конкурсів на право управління відповідним державним майном. Звичайно, договори управління державними корпоративними правами (пакетами акцій, частками, паями) вважаються укладеними від дати їх підписання. Договір управління нерухомим

майном також розглядається як консенсуальний, враховуючи спеціальні правила, які пред'являються законодавством до його форми. Договір управління нерухомим майном не може бути реальним, оскільки згідно із ЦК України правочини з нерухомим майном вважаються укладеними з моменту державної реєстрації, проведеної у встановленому порядку. Тому договір управління нерухомим майном вважається укладеним з моменту державної реєстрації. Отже, договір управління майном є реальним, якщо інше не передбачено законом або не впливає із сутності цих відносин.

За кількістю зобов'язаних сторін договір управління майном відноситься до двосторонніх договорів, оскільки права і обов'язки щодо цього договору виникають як з однієї, так і з іншої сторони зобов'язання. У договорі управління майном відсутній єдиний боржник і єдиний кредитор. Кожна із сторін виступає як кредитор і як боржник.

Після укладення договору установник зобов'язується передати частину свого майна в управління управителеві, не вчиняти жодних правочинів із цим майном, що перешкоджатимуть здійсненню управління, й одночасно набуває право здійснювати контроль за виконанням умов договору, отримувати вигоди від управління майном. Управитель повинен виконувати свої обов'язки виключно в інтересах установника або вказаної ним особи (вигодонабувача) і давати звіт про свою діяльність, а за здійснення управління майном отримувати на винагороду. Договір управління майном залишається двостороннім також у випадку призначення вигодонабувачем третьої особи. Коли в цьому договорі з'являється третій учасник – вигодонабувач, договір не перетворюється на трьохсторонній, а лише набуває властивостей договору на користь третьої особи. Договір між установником управління та управителем не породжує для вигодонабувача ніяких обов'язків, а лише права. Боржником за цим договором визнається управитель, який має виконати те, до чого його зобов'язує договір, а кредитором – установник управління.

За суб'єктною спрямованістю виконання зобов'язань договір управління майном може бути договором на користь сторін договору (установник назначає вигодонабувачем самого себе) і договором на користь третіх осіб (вигодонабувачів).

На договір управління майном, укладений в інтересах вигодонабувача, поширюються загальні положення про договір на користь третьої особи (ч. 2 ст. 1034 ЦК). Суб'єктний склад договору управління майном на користь вигодонабувача не збігається з суб'єктним складом правовідносин, які ним породжуються. Вигодонабувач є учасником правовідносин, але не стороною за договором, виконання якого можуть вимагати як установник, так і вигодонабувач. За змістом ст. 511 ЦК, зобов'язання з договору управління майном не створює обов'язку для вигодонабувача за цим договором. У випадках, встановлених договором управління майном, зобов'язання може породжувати для вигодонабувача права щодо боржника та (або) кредитора. Зокрема, вигодонабувач має право набувати вигоди від майна, переданого в управління, якщо установник управління зазначить у договорі вигодонабувача як набувача цієї вигоди. За цим договором управитель зобов'язується перед установником виконати певні дії не установнику, а іншій особі (вигодонабувачу) і, виконавши такі дії, управитель погашає свої зобов'язання перед установником.

Договір управління майном є особливим, фідучіарним правочином, якому притаманні висока ступінь довіри та особливе значення особистості його учасників, що знайшло відображення в предметі договору, наданні управителеві надмірних повноважень, встановленні з метою недопущення безпідставного збагачення обов'язку їх здійснення виключно у чужому інтересі – вигодонабувача та (або) установника, а також підвищених вимогах до відповідальності управителя та підставах припинення договору у зв'язку з втратою довіри.

Надмірність повноважень управителя полягає в наділенні його невизначено широким колом повноважень здійснення права власності на чуже майно, обмежене законом і волею власника. Триваючий, пролонгований характер відносин з управління майном зумовив особливість предмета договору управління майном, яка полягає у здійсненні управителем від свого імені не однієї або кількох юридичних чи фактичних дій, а невизначеної їх кількості, які необхідні для управління майном. У зв'язку з цим договір управління не може укладатися

для вчинення будь-якого разового правочину. Зокрема, не визнається договором управління правочин, за яким управитель зобов'язався перед установником реалізувати на фондовому ринку належний останньому вексель, оскільки предметом такого договору є надання посередницької послуги разового характеру, а не діяльність з управління чужим майном.

Управління майном є специфічним способом здійснення права власності у чужому інтересі, що полягає в зобов'язанні управителя діяти в інтересах установника або вказаної ним особи (вигодонабувача). Під діями в інтересах вигодонабувача або установника необхідно розуміти вчинені з належною дбайливістю дії, що не суперечать закону і мають своєю метою зберігання та примноження вартості переданого в управління майна, вчинені без невиправданого ризику можливих втрат так, як вчинив би на місці управителя сам установник за аналогічних обставин.

Метою договору управління майном може бути підтримання майна в належному стані через здійснення різноманітних дій або його примноження (отримання доходів тощо) шляхом передання в оренду, інвестування тощо. У зв'язку з цим у літературі наголошується на різниці між користуванням майном та використанням майна, переданого в управління¹.

З огляду на те, що управитель здійснює повноваження права власності на довірене майно, договори управління зазначають на право управителя володіти, користуватися та розпоряджатися майном, що призводить до спорів внаслідок ототожнення права управителя з повноваженням осіб, яким майно передається у володіння та користування (орендар, наймач). Зокрема, це стосується заборон передання в користування майна, що є предметом застави, в користування іншим особам за договорами найму, оренди.

Судова практика дотримується позиції, згідно з якою суди відмовляють у задоволенні позовів про визнання недійсними договорів управління майном, які є предметом іпотеки і передані в управління без згоди іпотекодержателя, оскільки управитель не використовує об'єкт управління у власній господарській діяльності з отримання вигоди для себе і жодним чином не порушує прав іпотекодержателя, а договір управління не включено до переліку договорів, які заборонено укладати іпотекодавцю без згоди іпотекодержателя, незважаючи на те, що повноваження управителя завжди до якоїсь міри пов'язані з переданням предмета управління – майна установника управління у користування управителя².

3. Фідуціарний фонд

3.1. Фідуція в країнах цивільного права

Україна є правопорядком цивільного права, що зумовлює допустимість імплементації фідуціарно-правових конструкцій, які не суперечать концептуальним положенням романо-германського права про речові права та управління майном в інтересах вигодонабувача.

Країни романо-германської системи права впровадили цивільно-правову модель англо-американського трасту переважно у вигляді інституту фідуції, який у європейських правопорядках отримав назву право фідуціарної власності, або право фідуціарного управління майном (Франція, Румунія, Молдова, Німеччина, Австрія, Швейцарія, Литва), чи фідуціарний фонд (Чехія). Більшості країн Західної Європи й багатьох інших країн світу відоме фідуціарне передання права власності як забезпечення виконання зобов'язань, яке прямо передбачено Директивою Європейського парламенту та Ради ЄС № 2002/47 «Про угоди фінансового забезпечення» від 06 червня 2002 р. (Directive 2002/47/EC of the European Parliament and of the Council of 6 June 2002 on financial collateral arrangements)³.

¹ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. – Т. 9, ч. IV: Страхування, доручення, комісія, управління майном / І. В. Спасибо-Фатеева, В. П. Янишен, Н. Ю. Голубева та ін. ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : «ЕКУС», 2020. 328 с. (Серія «Коментарі та аналітика»). С. 219.

² Постанова Верховного Суду від 13.12.2019 у справі № 916/15/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86742529>.

³ Директива Європейського Парламенту і Ради щодо угод фінансового забезпечення №2002/47/ЕС від 06 червня

Для цілей впровадження в цивільне право функціональних аналогів англо-американського трасту особливої уваги заслуговують Гаазька Конвенція про право, що застосовується до трастів, і визнання трастів (Convention on the law applicable to trusts and on their recognition)¹, Проєкт рамкових положень Європейського приватного права (Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR))² та Принципи європейського трастового права (Principles of European Trust Law),³ що передбачають уніфіковану концепцію трасту, яка може використовуватися в країнах загального права, континентальної та змішаної систем права.

Визнаний правом країн ЄС інститут фідучії передбачає встановлення особливого речового права на фідучіарне майно. Залежно від застосовуваного національного права, фідучія може передбачати встановлення права фідучіарної власності, фідучіарного управління чужим майном, або бенефіціарної власності.

Будь-який вид фідучії не створює ефекту «розчепленого» («розділеного») права власності на одну й те саме фідучіарне майно. Встановлений фідучією правовий титул обтяжується фідучіарним зобов'язанням управителя здійснювати це фідучіарне право в інтересах вигодонабувача або для досягнення визначеної суспільно корисної мети. Впровадження європейськими правопорядками інституту фідучії свідчить про впровадження функціонального аналогу англо-американського трасту в умовах цивільно-правового середовища, а не власне англійського чи американського інституту трасту в національне право відповідної країни цивільного права.

3.2. Загальні положення фідучіарного фонду

Правом України не передбачено положень про фідучіарний фонд.

Передбачені ЦК України положення про право довірчої власності та договір управління майном доцільно уточнити з урахуванням вимог практики та загальноєвропейських напрямів використання цих фідучіарно-правових конструкцій шляхом впровадження в ЦК України правової моделі фідучіарного управління майном на засадах провадження уніфікованої фідучіарно-правової конструкції як функціонального аналогу англо-американського трасту в країні цивільного права.

Взаємна неузгодженість і несистемність положень ЦК України про довірчу власність та управління майном зумовлює необхідність їх заміни інститутом фідучіарного фонду, покликаного виступити універсальним функціональним аналогом англо-американського трасту як найбільш ефективного в загальному праві способу фідучіарного управління майном.

Заслуговує уваги розуміння фідучіарного фонду як відокремленого від іншого майна учасників фідучіарного фонду єдиного майнового комплексу, належного фідучіарному управителю на праві фідучіарної власності, бенефіціарної власності або фідучіарного управління чужим майном в інтересах вигодонабувача або досягнення суспільно корисної мети.

Інститут фідучіарного фонду є цивільно-правовою фідучією у розумінні європейських правопорядків і функціональним аналогом англо-американського трасту в праві країни з цивілістичним середовищем, що не суперечить визначальним засадам права власності й інших речевих прав у країнах цивільного права⁴ та відображає ідею визначеного певною метою («цільового») майнового фонду в інтересах вигодонабувача.

Заслуговує підтримки впровадження фідучіарного фонду в право України шляхом допов-

2002 року. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32002L0047>

¹ Convention on the Law Applicable to trusts and on their Recognition. URL: <https://assets.hcch.net/docs/8618ed48-e52f-4d5c-93c1-56d58a610cf5.pdf>

² Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/european-private-law_en.pdf

³ Principles of European Trust Law. D.J. Hayton, S.C.J.J. Kortmann, H.L.E. Verhagen. Kluwer *Law International*. 1999. 215 p. URL: <https://www.gbv.de/dms/spk/sbb/recht/toc/268358230.pdf>

⁴ Зокрема, титул власника певного майна належить одній особі, інші особи не можуть мати право власності на це майно.

нення ЦК України главою 29-1 «Фідучіарний фонд» розділу III «Право власності» книги третьої «Речеве право» або як розділу V «Фідучіарний фонд», з огляду на встановлення на фідучіарне майно фідучіарного права власності або фідучіарного обмеженого речевого права. В останньому випадку розділ «Фідучіарний фонд» слідуватиме за розділом IV «Обмежені речеві права».

Фідучіарний фонд покликаний виступити функціональним аналогом англо-американського трасту в праві України як правопорядку з цивільно-правовим середовищем. Інститут фідучіарного фонду має розглядатися як єдиний правовий інститут, що охоплює всі існуючі види фідучіарного управління майном, зокрема довірчу власність та управління чужим майном. Під фідучіарним фондом доцільно розуміти правовідносини, в яких установник передає майно одному або кільком управителям, що зобов'язуються управляти та розпоряджатися переданим їм майном, відокремленим від свого власного майна (фідучіарне майно), діють із певною метою та в інтересах одного або кількох вигодонабувачів відповідно до умов створення фідучіарного фонду.

Створення фідучіарного фонду встановлює окреме і незалежне право власності або обмежене речеве право управителя або вигодонабувача на фідучіарне майно, яке управитель зобов'язаний прийняти та управляти ним.

Права, що впливають із права власності або обмеженого речевого права на майно фідучіарного фонду, здійснюються управителем від свого імені та за рахунок фідучіарного фонду. Однак майно фідучіарного фонду не належить управителю або установнику чи вигодонабувачу як власне майно.

Положення ЦК про фідучіарний фонд доцільно поширювати на право довірчої власності як спосіб забезпечення виконання зобов'язання (статті 597-1–597-13) та управління майном (статті 1029–1045), якщо інше не передбачено ЦК або сутністю відносин довірчої власності для забезпечення виконання зобов'язань та управління майном. ЦК України доцільно передбачити, що фідучіарний фонд може мати суспільно корисну або приватну мету.

Фідучіарний фонд, створений із приватною метою, слугує на користь певної особи або на її честь. Такий фонд може бути створений і з метою інвестування для отримання прибутку, який буде розподілятися між установниками, працівниками, акціонерами або іншими особами.

Основною метою суспільно корисного фідучіарного фонду не може бути отримання прибутку або діяльність юридичної особи. Фідучіарний фонд повинен мати власну назву. Назва фідучіарного фонду повинна виражати його мету та містити слова «Фідучіарний фонд». Якщо передбачено умовну назву фідучіарного фонду, вона повинна використовуватися таким чином, щоб забезпечити краще відокремлення фідучіарної майнової маси і щоб це найменування можна було зазначати в документах, які підписуються управителем фідучіарного фонду.

Управитель фідучіарного фонду зобов'язаний не використовувати слова та аббревіатури, які створювали б неясність щодо того, що фідучіарний фонд є юридичною особою.

Заслуговує уваги положення про те, що фідучіарний фонд не може перевищувати строк у дев'яносто дев'ять років після його заснування, якщо законом не передбачено інший строк. Якщо умовами фідучіарного фонду передбачено строк понад дев'яносто дев'ять років, строк скорочується до максимального строку, дозволеного законом. Право сторін на продовження строку фідучіарного фонду залишається недоторканим.

Якщо вигодонабувачем є неповнолітня або інша особа з неповною цивільною дієздатністю, умови фідучіарного фонду можуть передбачати, що фідучіарний фонд існуватиме до досягнення повноліття, до моменту припинення заходів охорони щодо фізичної особи з повною цивільною дієздатністю або до моменту її смерті.

Фідучіарний фонд для цілей забезпечення виконання зобов'язань існуватиме до тих пір, поки не будуть припинені забезпечувані ним зобов'язання, якщо умовами фідучіарного фонду не передбачено інше.

Заслуговує підтримки впровадження в ЦК України положень про статут фідучіарного фонду. Кожен фідучіарний фонд повинен мати статут. Статут фідучіарного фонду затверджує його установник. Якщо фідучіарний фонд створено розпорядженням на випадок смерті (*mortis causa*), ця стаття застосовується з урахуванням особливостей розпорядження установника на випадок смерті.

Статут повинен містити щонайменше: а) визначення фідучіарного фонду, б) визначення майна, яке становить фідучіарний фонд після його створення, в) визначення мети фідучіарного фонду, г) умови надання виконання вигодонабувачу від фідучіарного фонду, д) відомості про строк фідучіарного фонду; за його відсутності остаточно презюмується, що фонд створено на невизначений період, та е) особу вигодонабувача або спосіб його визначення.

Якщо, згідно з початковим наміром установника, можна досягти або принести більшу користь меті фідучіарного фонду шляхом зміни статуту фонду, суд вносить зміни до статуту.

Перш ніж прийняти рішення відповідно до частин першої-другої цієї статті, суд запитує думку установника або його правонаступника, управителя, вигодонабувача та особи, яка має право наглядати за фідучіарним фондом, якщо вони не є заявниками.

Статут фідучіарного фонду має вчинятися в письмовій формі.

ЦК України доцільно передбачити положення про види фідучіарного фонду. Фідучіарний фонд може створюватися як фонд фідучіарного управління, фонд фідучіарної власності, фонд бенефіціарної власності або фонд фідучіарної забезпечувальної власності.

Варто передбачити в ЦК України положення про те, що фідучіарне майно може належати на праві фідучіарного управління або праві фідучіарної власності, або праві фідучіарної забезпечувальної власності чи праві фідучіарної бенефіціарної власності.

Створення фонду фідучіарного управління тягне за собою встановлення обмеженого речового права управителя на майно, що було передане в управління та майно, набуто від такого управління (фідучіарне майно) відповідно до цієї глави, закону та умов створення фідучіарного фонду. У разі встановлення в управителя права фідучіарного управління на фідучіарне майно, право власності на це майно належить установнику або третій особі в інтересах установника або вигодонабувача. Створення фонду фідучіарної власності тягне за собою встановлення права фідучіарної власності управителя на фідучіарне майно відповідно до цієї глави, закону та умов створення фідучіарного фонду.

У разі встановлення фідучіарної забезпечувальної власності на фідучіарне майно, в установника фонду фідучіарної забезпечувальної власності припиняється право власності на майно, передане до цього фідучіарного фонду. Фідучіарне майно фонду фідучіарної забезпечувальної власності належить управителю фідучіарного фонду на праві фідучіарної забезпечувальної власності.

Створення фонду фідучіарної бенефіціарної власності тягне за собою встановлення права бенефіціарної власності вигодонабувача на фідучіарне майно відповідно до цієї глави, закону та умов створення фідучіарного фонду. У разі встановлення фідучіарної бенефіціарної власності на фідучіарне майно, в установника фідучіарного фонду, або третьої особи в інтересах установника, які передали майно в управління, припиняється право власності на передане в управління майно.

Фідучіарне майно фонду бенефіціарної власності належить управителю фідучіарного фонду на фідучіарному обмеженому речовому праві управління відповідно до ЦК, закону та умов створення фідучіарного фонду.

Заслуговує уваги впровадження в ЦК України положення, що фідучіарним майном можуть бути речі, або прирівнені до речей об'єкти цивільних прав, або майнові права, або сукупність таких речей (прирівнених до них об'єктів цивільних прав) чи майнових прав, які є на момент створення фідучіарного фонду або будуть створені, придбані чи набуті у майбутньому, якщо вони є оборотоздатними. Не можуть бути фідучіарним майном особисті немайнові права, інші необоротоздатні права.

Фідучіарне майно містить також фідучіарні борги.

Частина фідучіарного майна означає частку фідучіарного майна, одну або кілька фідучіарних речей (прирівнених до них об'єктів цивільних прав), майнових прав або їх частку.

ЦК України доцільно передбачити положення про облік та оборотоздатність фідучіарного майна. Річ, майнове право стають складовою фідучіарного майна шляхом передання правового титулу на річ, майнове право управителю фідучіарного фонду згідно з вимогами законодавства залежно від природи речі, майнового права, що є складовою фідучіарного майна.

Особа, якій належить фідучіарне майно як управителю фідучіарного фонду, вважається набувачем на оплатній основі цього майна, навіть якщо управитель фідучіарного фонду є також вигодонабувачем. Майно, набуте управителем внаслідок управління фідучіарним фондом, включається до складу фідучіарного майна.

Фідучіарне майно має бути відокремлене від іншого майна установника та від власного управителя фідучіарного фонду або іншого майна, яким він управляє. Фідучіарне майно має обліковуватися в управителя фідучіарного фонду на окремому балансі, і щодо нього ведеться окремий облік. Розрахунки, пов'язані з управлінням майном, здійснюються на окремому банківському рахунку. Будь-яке положення про зворотне є недійсним.

Складові фідучіарного майна, які управляються та зберігаються окремо від власного майна управителя фідучіарного фонду та іншого майна, яким він управляє, зазначені як фідучіарне майно, вважаються такими, що становлять частину фідучіарного майна, поки не буде доведено протилежне.

Індивідуальна річ або майнове право, що замінює певне майно, становлять частину фідучіарного майна, навіть якщо вони не відображені в бухгалтерському балансі управителя фідучіарного фонду. Індивідуальна річ або майнове право, які управитель фідучіарного фонду не зазначив у звітах як частину фідучіарного майна, вважаються такими, що становлять частину власного майна управителя фідучіарного фонду, якщо не буде доведено протилежне.

Фідучіарне майно або його частина можуть бути предметом купівлі-продажу, застави, оренди та інших правочинів. Не допускається звернення стягнення на фідучіарне майно за зобов'язаннями управителя фідучіарного фонду. На фідучіарний фонд не поширюються положення Сімейного кодексу щодо поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Правонаступники управителя фідучіарного фонду не уповноважені отримувати вигоди від фідучіарного фонду у випадку смерті фізичної особи, або припинення юридичної особи – управителя фідучіарного фонду, крім винагороди управителя.

Заслуговують уваги положення про звернення стягнення на майно, передане в управління, за вимогою кредитора установника управління. Звернення стягнення на майно, передане в управління не допускається, крім випадку визнання установника управління банкрутом або звернення стягнення за вимогою заставодержателя на майно, що є предметом договору застави. У разі визнання установника управління банкрутом договір управління цим майном припиняється і воно включається до ліквідаційного майна. ЦК України доцільно передбачити положення про захист фідучіарного майна. Особисті кредитори установника та управителя фідучіарного фонду не можуть звертати стягнення на фідучіарне майно як у межах провадження про неспроможність (банкрутство) управителя фідучіарного фонду, так і поза межами цього провадження. Член подружжя управителя фідучіарного фонду та члена фактичного подружжя, а також особисті кредитори та кредитори іншого майна, яким управляє управитель фідучіарного фонду, не набувають будь-яких прав на фідучіарне майно. Фідучіарне майно не включається до майна управителя фідучіарного фонду. Правонаступники управителя фідучіарного фонду не уповноважені отримувати вигоду від фідучіарного майна.

Вигодонабувач та установник фідучіарного фонду мають право подати позов проти члена подружжя управителя фідучіарного фонду та члена фактичного подружжя, а також особистих кредиторів і кредиторів іншого майна, яким управляє управитель фідучіарного фонду, вимагаючи відокремлення фідучіарного майна.

Відкриття щодо управителя процедури забезпечення позову, судового відшкодування або судової ліквідації не впливає на фідучіарне майно.

Зазначені вище положення не перешкоджають зазначеним у них особам бути призначеними як вигодонабувачі згідно з загальними положеннями про фідучіарний фонд. ЦК України доцільно передбачити положення про звернення стягнення на фідучіарне майно кредиторами управителя. Кредитор, перед яким управитель має фідучіарний борг (фідучіарний кредитор), прийнятий управителем згідно з його фідучіарними обов'язками, може задовольнити вимогу за рахунок: а) фідучіарного майна; та б) особистого майна управителя, якщо в момент прийняття фідучіарного боргу кредитор не знав та, як можна розумно припускати, не повинен був знати, що управитель діє як управитель фідучіарного фонду, або якщо умови фідучіарного фонду передбачають обов'язок управителя нести субсидіарну відповідальність особистим майном за частину або за всі фідучіарні борги.

Фідучіарний кредитор, перед яким управитель має фідучіарний борг, прийнятий управителем у порушення його фідучіарних обов'язків, може задовольнити вимогу за рахунок: а) особистого майна управителя фідучіарного фонду; та б) фідучіарного майна, якщо в момент прийняття фідучіарного боргу кредитор знав або, як можна розумно припускати, повинен був знати, що управитель фідучіарного фонду діє як управитель. Це правове положення не застосовується, якщо кредитор знав або, як можна розумно припускати, повинен був знати, що управитель прийняв фідучіарний борг у порушення своїх обов'язків.

Управитель має право на відшкодування за рахунок фідучіарного майна щодо боргу, який задовольняється згідно з пунктом б) частини першої. Управитель повинен відновити фідучіарне майно щодо зобов'язання, яке задовольняється згідно з пунктом б) частини другої. Тягар доказування того, що кредитор знав або повинен був знати визначене зобов'язання, передбачене цією статтею, покладається на управителя. Зазначені вище положення не зачіпають прав кредитора однієї сторони фідучіарного фонду здійснити опосередковано право цієї сторони на фідучіарне майно. Заслужують уваги положення про звернення стягнення на фідучіарне майно кредиторами установника фідучіарного фонду.

Кредитор установника не може звертати стягнення на фідучіарне майно в межах провадження про неспроможність (банкрутство) установника, або поза межами цього провадження. При цьому кредитор установника може звернути стягнення на майно у фідучіарному майні тією мірою, якою: а) він має заставу або інше речеве забезпечення щодо цього фідучіарного майна, обов'язковість (протиставимість) якого для третіх осіб набуто, згідно з законом, до виникнення права на звернення стягнення на фідучіарне майно; або б) набуто або, за обставинами, передання цього фідучіарного майна визнані нікчемними або недійсними або визнані необов'язковими (непротиставними) для третіх осіб на підставі рішення суду.

Без шкоди для прав кредиторів установника, які мають право на пред'явлення позову за забезпеченим майном, встановленим до укладення договору про створення фідучіарного фонду, і за винятком випадків шахрайства щодо прав кредиторів установника, майно фідучіарного фонду може бути арештоване лише особами, яким належать вимоги, що впливають із збереження або управління цим майном. Якщо майна фідучіарного фонду недостатньо, майно установника становить загальну заставу цих кредиторів, якщо договором про створення фідучіарного фонду не передбачено інше, при цьому всі або частину зобов'язань несе управитель. Договір про створення фідучіарного фонду може також обмежити відповідальність лише майном фідучіарного фонду. Таке застереження є юридично чинним лише щодо кредиторів, які прямо погодилися на нього.

ЦК України доцільно передбачити положення про розподіл фідучіарного майна.

Управитель, якщо його повноваження припинено, передає фідучіарне майно додатковому управителю чи управителю на заміну, призначеному установником, або, якщо це неможливо, установнику.

Якщо управитель припинив діяльність без правонаступництва, фідучіарне майно має бути передане після припинення діяльності управителя додатковому управителю або

управителю на заміну, призначеному установником, або, якщо цього не зроблено, воно має бути повернуто установнику.

Зобов'язання щодо фідучіарного майна, покладаються на додаткового управителя або управителя на заміну, призначеного установником, або, якщо це неможливо, на установника. Якщо установників більше одного, вони отримують право на частку повернутого майна пропорційно його первісному внеску в майно, що перебуває в управлінні, і на нього поширюються зобов'язання щодо повернення частини фідучіарного майна, в такому самому спів-відношенні; їх відповідальність перед кредиторами майна, що перебуває в управлінні, є солідарною. Якщо договір передбачає розподіл майна у формі правонаступництва управителя, права та обов'язки набувають управителя- правонаступника відповідно до зазначених вище положень.

Захист установника, помічника і вигодонабувачів

Заслужовує підтримки ідея щодо нормативного впровадження положень про захист установника, помічника і вигодонабувачів фідучіарного фонду. Установник, вигодонабувач і помічник фідучіарного фонду не відповідають перед фідучіарними кредиторами за фідучіарними зобов'язаннями. Умови фідучіарного фонду можуть передбачати обов'язок установника фідучіарного фонду нести субсидіарну відповідальність за частину або за всі фідучіарні борги. Важливе значення мають положення про позови вигодонабувача фідучіарного фонду та його кредиторів. Вигодонабувач має право відповідно до умов фідучіарного фонду вимагати від управителя фідучіарного фонду передачі фідучіарної майнової маси та доходів від неї. Кредитори вигодонабувача мають право пред'являти вимоги до майна вигодонабувача з того моменту, коли зазначене майно та доходи від нього мають бути передані вигодонабувачу.

3.3. Створення та припинення фідучіарного фонду

ЦК України доцільно передбачити положення про підстави та момент створення фідучіарного фонду. ЦК доцільно передбачити, що фідучіарний фонд створюється на підставі закону, договору, односторонньої заяви, або заповіту. У випадках, прямо передбачених законом, фідучіарний фонд створюється на підставі рішення суду, якщо відсутнє чітке волевиявлення установника на створення фідучіарного фонду, або з метою попередження безпідставного збагачення у випадку шахрайства чи іншого правопорушення.

Воля сторін на створення фідучіарного фонду повинна бути чітко визначена. Якщо речі або майнові права, що передаються до фідучіарної майнової маси, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя або спільної часткової власності, договір про створення фідучіарного фонду повинен бути нотаріально посвідчений, в іншому випадку він є нікчемним.

Фідучіарний фонд створюється, коли управитель приймає повноваження на його управління; якщо є кілька управителів, достатньо прийняти повноваження принаймні одним із них. Однак, якщо фідучіарний фонд був заснований розпорядженням на випадок смерті (*mortis causa*), він вважається створеним після смерті спадкодавця. Фідучіарний фонд, до фідучіарного майна якого передається нерухоме майно, виникає з моменту його державної реєстрації в державному реєстрі речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень.

Підстави і порядок державної реєстрації фідучіарного фонду визначаються законом. На законодавчому рівні варто передбачити положення про вимоги до створення фідучіарного фонду. Фідучіарний фонд створюється установником, якщо: 1) установник фідучіарного фонду заявляє про намір створити фідучіарний фонд, яка міститься в договорі про створення фідучіарного фонду, односторонній заяві або заповіті установника; 2) заява відповідає вимогам, встановленим положеннями статей 394-17, 394-18 (Вимоги до заяви; Вимоги до форми заяви); та 3) до відносин застосовуються положення статті 394-19 (Створення фідучіарного фонду внаслідок передання фідучіарного майна) або статті 394-20 (Створення фідучіарного фонду без передання фідучіарного майна).

Доцільно передбачити в ЦК України вимоги до заяви та до форми заяви про заснування фідучіарного фонду.

Вимоги до заяви про заснування фідучіарного фонду полягають у такому: 1) заява повинна бути вчинена установником фідучіарного фонду або особою, яка має повноваженням вчинити заяву в інтересах установника фідучіарного фонду; та 2) заява відповідає вимогам до форми, встановленим правилами статті 394-18 (Вимоги до форми заяви).

Повідомлення про вчинення заяви або її публікація не вимагається. Якщо для передання фідучіарного майна до фідучіарного фонду вимагається складання документу особою, яка передає майно, заява про заснування фідучіарного фонду є юридично чинною, якщо вона була включена до документу про передання фідучіарного майна або вчинена в такій самій або прирівненій до неї формі. Заява про те, що установник фідучіарного фонду повинен стати єдиним управителем фідучіарного фонду, є юридично чинною, якщо її форма відповідає вимогам, які висуваються до форми одностороннього правочину дарування. Якщо фідучіарний фонд повинен бути заснований на випадок смерті особи (*mortis causa*), яка вчинила заяву про заснування фідучіарного фонду, заява є юридично чинною за умови, що вона вчинена у формі розпорядження на випадок смерті (заповіту) установника фідучіарного фонду.

Заслужують уваги положення про створення фідучіарного фонду внаслідок передання фідучіарного майна. Якщо дотримані інші умови створення, фідучіарний фонд створюється в момент, коли на виконання заяви установника фідучіарного фонду фідучіарне майно передається особі, яка надала згоду бути управителем фідучіарного фонду або зазначена в заяві як особа, яка є або має бути управителем фідучіарного фонду. До договору установника фідучіарного фонду з передбачуваним управителем фідучіарного фонду про передання фідучіарного майна на строк життя установника фідучіарного фонду за аналогією застосовуються правила про договори дарування.

Якщо установник фідучіарного фонду прийняв на себе одностороннє зобов'язання створити фідучіарний фонд перед передбачуваним управителем фідучіарного фонду, останній як управитель фідучіарного фонду набуває право вимагати виконання цього зобов'язання, якщо це право не відхилено. ЦК доцільно передбачити положення про створення фідучіарного фонду без передання фідучіарного фонду.

У випадку дотримання інших вимог до заснування, фідучіарний фонд створюється виключно на підставі заяви установника фідучіарного фонду, без передання фідучіарного майна, якщо: 1) в заяві зазначено, що установник фідучіарного фонду повинен стати єдиним управителем фідучіарного фонду; 2) заява має характер розпорядження на випадок смерті і в ній не зазначений управитель фідучіарного фонду; або 3) установник фідучіарного фонду здійснює всі дії, необхідні для передання фідучіарного майна передбачуваному управителю фідучіарного фонду; 4) передбачуваний управитель фідучіарного фонду не приймає або не може прийняти фідучіарне майно; та 5) в заяві не передбачено інше.

Якщо фідучіарний фонд створений відповідно до частини першої, установник фідучіарного фонду стає управителем фідучіарного фонду. ЦК доцільно передбачити положення про істотні умови, зміну та розірвання договору про створення фідучіарного фонду.

Істотними умовами договору про створення фідучіарного фонду є: 1) перелік майна, що передається в управління. Якщо воно є майбутнім, воно повинно бути визначимим; 2) строк передачі, який не може перевищувати дев'яносто дев'ять років з моменту укладення договору; 3) особа установника (установників); 4) особа управителя (управителів); 5) особа бенефіціара (бенефіціаріїв) або, за відсутності такої особи, правила, що дають можливість їх визначення; 6) завдання управителя (управителів) та обсяг його (їх) повноважень з управління та розпорядження.

Договір про створення фідучіарного фонду може бути змінений або розірваний установником до того, як він буде погоджений вигодонабувачем.

Після схвалення договору вигодонабувачем він може бути змінений або розірваний лише за згодою вигодонабувача або за рішенням суду.

Заслужують уваги положення про фідучіарний фонд, встановлений одностороннім правочином. Якщо установник і вигодонабувач є однією особою, фідучіарне управління майном встановлюється за допомогою безвідкличної односторонньої заяви установника,

вчиненої в письмовій формі. Якщо фідучіарний фонд створюється на підставі заповіту, він набуває чинності після прийняття фідучіарієм призначення на умовах, викладених у заповіті.

Положення, що регулюють договори про фідучіарне управління майном, також застосовуються, якщо фідучіарне управління майном встановлюється за допомогою односторонньої заяви. ЦК України доцільно передбачити положення про підстави та порядок припинення фідучіарного фонду.

Фідучіарний фонд припиняється, якщо: а) неможливо або важко досягти його мети, насамперед через обставини, невідомі або непередбачувані для установника. Якщо фідучіарний фонд було створено з суспільно корисною метою, суд може прийняти рішення про заміну його первісної мети на схожу; б) не залишилося майна для управління; в) немає управителя, який управляє фідучіарним майном протягом періоду понад три місяці, на момент припинення фідучіарного фонду; г) установник був єдиним вигодонабувачем на момент своєї смерті; д) закінчився строк, на який було створено фідучіарний фонд, або досягнута мета фідучіарного фонду, якщо таке досягнення відбувається до закінчення строку дії фідучіарного фонду; е) всі вигодонабувачі відмовляються від фідучіарного фонду, він також припиняє свою чинність, якщо лише договір про створення фідучіарного фонду не передбачає умов, за яких він продовжує діяти; є) управитель ліквідується за рішенням суду, припиняє свою діяльність, а також, якщо він є адвокатом, у разі тимчасової заборони, виключення з адвокатського реєстру або відсутності в ньому; ж) всі вигодонабувачі відмовляються від свого права на отримання виконання від фідучіарного фонду, якщо фідучіарний фонд був створений для приватних цілей.

У разі відмови управителя від управління фідучіарним фондом основною метою управителя залишається служіння найкращим інтересам вигодонабувача.

Якщо договір фідучіарного управління майном укладений на невизначений строк або на період понад п'ятдесят років, він припиняється через п'ятдесят років. Будь-яке положення протилежного є недійсним.

Фідучіарний фонд не припиняється через те, що установник стає правонаступником управителя. Фідучіарний фонд не припиняється у разі смерті або припинення діяльності установника, управителя або вигодонабувача. Якщо фідучіарний фонд припиняється за відсутності вигодонабувача, фідучіарна майнова маса повертається в силу закону (*ipso jure*) до установника. Якщо фідучіарний фонд припиняється у зв'язку зі смертю установника, фідучіарна майнова маса повертається внаслідок закону до спадкоємця.

Після припинення фідучіарного фонду управитель передає майно особі, яка має на це право. Вигодонабувач і, за його відсутності, установник фідучіарного фонду вважаються такими, що мають право на майно; за відсутності обох майно переходить у власність держави. Якщо фідучіарний фонд, створений для суспільно корисних цілей, припинено через неможливість виконання цієї мети, суд за заявою управителя вирішує, що майно буде передано іншому фідучіарному фонду або у власність юридичної особи з метою досягнення мети, яка максимально наближена до початкової мети фідучіарного фонду. Перед прийняттям рішення суд повинен отримати висновок особи, яка має право здійснювати нагляд за управлінням фідучіарним фондом.

Якщо фідучіарний фонд припинено, управитель залишається стороною зобов'язань здійснити врегулювання та надати інформацію щодо фідучіарного майна так, ніби фідучіарне управління майном все ще існує. Якщо припинення фідучіарного управління майном ставить під загрозу фідучіарне майно, управитель вживає необхідних заходів відповідно до змісту фідучіарного управління майна до моменту розрахунку.

3.4. Статус учасників. Управління фідучіарним фондом

Заслужує уваги ідея впровадження в ЦК України положень про учасників фідучіарного фонду. Учасниками фідучіарного фонду є установник, управитель, вигодонабувач, помічник фідучіарного фонду. Установником є особа, яка створює фідучіарний фонд, передає управителю правовий титул і майно, які становлять внесок до фідучіарного фонду.

Якщо інше не передбачено договором про створення фідучіарного фонду, установник може в будь-який час призначити третю особу для забезпечення захисту своїх інтересів при виконанні договору, яка може мати повноваження, надані установнику згідно із законом. Якщо установник є фізичною особою, він не може відмовитися від цього права.

Управителем є особа, яка набуває правовий титул управителя і на яку покладено обов'язки, встановлені статтею 385-1 (Поняття фідучіарного фонду). Управителями можуть виступати лише фінансові установи, інвестиційні компанії, компанії з управління портфелями, страхові компанії та адвокати. Вигодонабувачем є особа, яка згідно з умовами створення фідучіарного фонду має право на отримання вигоди (доходу тощо) від фідучіарного майна або можливість отримати таку вигоду. Установник або управитель може бути вигодонабувачем або одним із вигодонабувачів фідучіарного фонду. Помічником є особа, яка згідно з умовами створення фідучіарного фонду має право призначати або відкликати управителя фідучіарного фонду або надавати згоду на відмову управителя фідучіарного фонду від своїх повноважень, а також інші прямо передбачені повноваження.

Один фідучіарний фонд може мати одного або кількох установників, управителів, вигодонабувачів і помічників, як первинних, так і наступних. До відносин між сторонами фідучіарного фонду законодавство про працю не застосовується. ЦК України доцільно передбачити положення визначення вигодонабувачів.

Право визначати бенефіціара та умови початку і припинення прав бенефіціарія належить установнику фідучіарного фонду. Бенефіціар може визначатися також посиланням на коло вигодонабувачів. Установник фідучіарного фонду може передбачити, що через певний період часу або за певних умов фідучіарне майно в певній частині або повністю переходить до нього самого, його правонаступників або визначеної третьої особи.

Якщо умови фідучіарного фонду передбачають право управителя фідучіарного фонду призначати особу вигодонабувача, управитель також має право визначити частку, яка буде розподілена цьому вигодонабувачу. Призначення управителя фідучіарного фонду як єдиного вигодонабувача є недійсним. Заслуговують уваги положення про поняття управителя та множинність управителів фідучіарного фонду. Управителем може бути будь-яка особа з повною дієздатністю. Управителем може бути юридична особа, якщо це передбачено статутом. Установник фідучіарного фонду або особа, яка має отримати виконання від фідучіарного фонду, також може бути управителем. Однак у цьому випадку фідучіарний фонд повинен мати іншого управителя третьої сторони; управителі повинні вчиняти юридичні акти спільно.

Управитель призначається та звільняється установником. Установник у статуті може визначити інший спосіб призначення або звільнення управителя. За заявою особи, яка має в цьому юридичний інтерес, управитель призначається судом, якщо уповноважена на це особа не призначає його протягом розумного періоду або якщо він не може бути призначений згідно з частиною четвертою. Управитель має право здійснювати управління майном фідучіарного фонду. У відносинах із третіми особами вважається, що управитель має найширші повноваження щодо фідучіарного майна, якщо лише не буде доведено, що треті особи знали про обмеження його повноважень.

Управитель реєструється в державному чи іншому реєстрі як фідучіарний власник майна або як фідучіарний управитель із приміткою «фідучіарний власник» та «фідучіарний управитель», відповідно. Якщо установник призначає більше одного управителя, управителі спільно управляють майном, приймають рішення колективно, їх зобов'язання є солідарними. Якщо управителі несуть відповідальність своїм особистим майном, їх відповідальність за рішення, прийняті колективно, є солідарною у відносинах із третіми особами.

Відповідальність управителів за будь-яке порушення їхньої фідучіарної відповідальності є солідарною щодо установника та вигодонабувача. Фідучіарне майно належить управителям на праві спільної фідучіарної власності або на праві спільного фідучіарного управління. Доцільно передбачити в ЦК України положення про правовий статус вигодонабувача фідучіарного фонду. Установник має право призначати вигодонабувача та визначати вико-

нання, яке має надаватися йому з фідучіарного фонду, якщо статутом фідучіарного фонду не визначено інше.

Якщо установник не користується своїми правами згідно з частиною першою, управитель призначає вигодонабувача та визначає виконання, яке має надати йому фідучіарний фонд. У випадку фідучіарного фонду, створеного для приватних цілей, управитель може скористатися цим правом, якщо статут визначає групу осіб, з яких може бути призначений вигодонабувач.

Вигодонабувачу може бути надано право на плоди та доходи від фідучіарного фонду, або право на майно з фідучіарного фонду, або, у відповідних випадках, на його частку.

Особа, яка уповноважена призначати вигодонабувача або визначати виконання, яке має надаватися йому від фідучіарного фонду, має діяти відповідно до статуту та на власний розсуд. Він може змінити або скасувати своє рішення на умовах, визначених статутом.

Жодна особа не уповноважена призначати вигодонабувача або визначати результати, які будуть надані йому з фідучіарного фонду для його власного прибутку.

Право вигодонабувача на виконання з фідучіарного фонду створюється на умовах, визначених статутом.

Якщо фідучіарний фонд було засновано для приватних цілей, право вигодонабувача на таке виконання виникає не пізніше ніж через сто років після заснування фідучіарного фонду, навіть якщо законом визначено пізніший час. Однак навіть через сто років вигодонабувач може отримати право на таке виконання, якщо він має право відповідно до закону отримати частку майна не пізніше, ніж після припинення останнього права на плоди або доходи, а також якщо він був сучасником установника або нащадком установника чи його сучасника, за умови, що згідно з законом він має стати правонаступником не пізніше ніж після смерті або припинення дії вигодонабувача, який, за його розпорядженням, передусь йому, щоб бути наступним вигодонабувачем для отримання плодів або доходів; протягом його життя інші особи можуть отримувати плоди або доходи разом з ним.

Якщо фідучіарний фонд було створено для приватних цілей, право вигодонабувача на плоди або доходи втрачається не пізніше ніж через сто років після створення фідучіарного фонду; однак у випадку фізичних осіб таке право може тривати до його смерті.

Під час існування фідучіарного фонду вигодонабувач має право вимагати, щоб відповідно до статуту йому було надано відповідне виконання.

Вигодонабувач фідучіарного фонду, створеного для приватних цілей, може відмовитися від своїх прав згідно з частиною дев'ятою за допомогою заяви, зробленої у письмовій формі.

Право на плоди або доходи, за відсутності будь-якого іншого вигодонабувача, до якого таке право могло б перейти, воно переходить до вигодонабувачів, які уповноважені мати право майно від фідучіарного фонду.

Важливе значення мають положення про обсяг повноважень та обмеження повноважень установника, вигодонабувача та управителя фідучіарного фонду.

Зокрема, установник і вигодонабувач мають право перевіряти діяльність управителя фідучіарного фонду щодо управління майном. Витрати на ці перевірки несе установник або вигодонабувач фідучіарного фонду. Установник і вигодонабувач не можуть давати вказівки управителю фідучіарного фонду. Будь-яке протилежне положення є недійсним.

З огляду на посилені вимоги, що впливають із фідучіарних відносин, основною метою управителя є найкраще служіння інтересам вигодонабувача фідучіарного фонду.

Відповідно до принципу розумної дбайливості управитель фідучіарного фонду зобов'язаний захищати фідучіарне майно від передбачуваних ризиків.

Управління майном охоплює здійснення прав, що впливають із права власності, інших майнових прав на фідучіарне майно, передану в управління управителю, а також виконання зобов'язань, що впливають із цього.

Управитель має право розпоряджатися фідучіарним майном відповідно до умов і в межах, передбачених умовами фідучіарного фонду.

Якщо управитель порушує зобов'язання, зазначене в частині другій, і незаконно передає будь-яку частину фідучіарного майна, якою він управляє, третій особі, установник і вигодонабувач мають право повернути це майно і відновити його в складі фідучіарного майна, якщо третя особа не діяла добросовісно або відсутній майновий інтерес. Це положення також застосовується, коли фідучіарне майно незаконно обтяжене.

Якщо управитель діє від імені фідучіарного фонду, він повинен прямо зазначити цей факт. Аналогічно, якщо майно фідучіарного фонду містить майно або права, передання яких підлягає публічному оприлюдненню, у разі передання має бути зазначено ім'я управителя в цій якості.

Управитель зобов'язаний зберігати конфіденційність усіх фактів, даних та іншої інформації, про які йому стало відомо під час або у зв'язку з виконанням своїх фідучіарних обов'язків. Це зобов'язання застосовується незалежно від відносин з управління майном та залишатиметься чинним після припинення договору про фідучіарне управління майном.

Установник та його правонаступник можуть надати виняток із зобов'язання щодо конфіденційності. На вимогу установника або вигодонабувача управитель повинен надати інформацію про фідучіарне майно. Надана інформація повинна, зокрема, охоплювати фактичне та передбачуване зростання майна, що перебуває в управлінні, окремого майна, яким управляє, та його вартість, а також прийняті на себе зобов'язання щодо майна, яке знаходиться в управлінні.

На вимогу управитель повинен надати звіт про управління майном, а також надати звіт установнику та/або вигодонабувачу щодо майна, яке знаходиться в управлінні.

Якщо під час виконання договору установник управління перебуває під опікою, управитель повинен звітувати перед опікуном на вимогу останнього не рідше одного разу на рік, без шкоди для періодичності, встановленої договором. Якщо під час виконання договору до установника управління застосовано заходи опіки, управитель звітує про свою діяльність на тих самих умовах перед установником управління та його опікуном. Управитель звітує про свої завдання вигодонабувачу та третій особі, визначеній відповідно до цієї глави, на їхню вимогу, з періодичністю, визначеною договором.

Витрати на надання інформації та звіт несе установник та/або вигодонабувач.

Доцільно передбачити в ЦК України положення про відповідальність управителя перед установником і вигодонабувачем, а також щодо третіх осіб за зобов'язаннями.

Управитель несе відповідальність за будь-яке порушення своїх зобов'язань перед установником та/або вигодонабувачем відповідно до загальних положень про відповідальність за невиконання зобов'язання.

Якщо управитель не отримує винагороду за свої послуги, до його відповідальності застосовуються положення про відповідальність за збитки, пов'язані з будь-яким порушенням безоплатних договорів.

Установник і вигодонабувач мають право претендувати на будь-яку фінансову вигоду, отриману управителем через порушення його фідучіарної відповідальності, і додати таку фінансову вигоду до фідучіарного майна.

Управитель несе відповідальність за виконання зобов'язань, прийнятих у зв'язку з фідучіарним майном.

Управитель несе відповідальність власним майном за будь-яке порушення належної турботливості про інтереси установника управління або вигодонабувача, допущене ним при виконанні своїх обов'язків.

Управитель несе повну відповідальність своїм власним майном за вимогами, що виникають із зобов'язань щодо фідучіарного майна, якщо такі вимоги не можуть бути задоволені за рахунок фідучіарного майна, а інша особа не знала або не повинна була знати про те, що зобов'язання управителя виходять за межі фідучіарного майна.

Заслужують уваги положення про витрати та винагороду управителя фідучіарного фонду.

Якщо управитель не отримує винагороду за свої послуги, він може вимагати відшкодування своїх виправданих витрат, що виникають у зв'язку з управлінням майном.

Управитель має право стягувати свою винагороду та виправдані витрати, а також інші вимоги, що впливають із або у зв'язку з управлінням майном, безпосередньо з фідучіарного майна.

Заслуговує підтримки ідея щодо законодавчого впровадження положень про зміну управителя фідучіарного фонду.

Установник має право відкликати управителя в будь-який час і може одночасно призначити іншого управителя.

У разі смерті установника або припинення без правонаступництва, якщо немає іншого установника для фідучіарного майна, суд має право відкликати управителя на прохання вигодонабувача та одночасно призначити управителя на заміну, якщо управитель істотно порушив умови фідучіарного фонду.

Кілька вигодонабувачів можуть скористатися цим правом колективно, за умови, що суд приймає рішення на прохання будь-кого з них щодо припинення повноважень управителя та про призначення нового управителя. Суд не може призначити особу на посаду управителя, проти якої заперечують усі вигодонабувачі.

За відсутності договірних положень, що передбачають умови його заміни, якщо управитель не виконує свої обов'язки або ставить під загрозу інтереси, довірені йому, або якщо він є об'єктом провадження у справі про забезпечення позову або конкурсного провадження про неспроможність (банкрутство), установник, вигодонабувач або третя особа, призначена відповідно до цієї глави, можуть звернутися до суду з клопотанням про призначення тимчасового управителя або з вимогою про заміну управителя. Рішення суду, що задовольняє заяву, автоматично звільняє первинного управителя і передає фідучіарне майно новому управителю.

Доцільно передбачити в ЦК України положення про нагляд установника, інших осіб за управлінням фідучіарним фондом, а також щодо сприяння управителем нагляду за управлінням.

Нагляд за управлінням фідучіарним фондом здійснюється установником та особою, визначеною вигодонабувачем, або іншими особами, якщо це визначено статутом.

У випадках, передбачених статутом, управління фідучіарним фондом здійснюється іншою особою або групою осіб, або державним органом.

Якщо фідучіарний фонд було створено на користь вигодонабувача, який ще не існує або не може бути визначений на дату створення фонду, установник призначає особу, уповноважену наглядати за управлінням фідучіарним фондом в інтересах вигодонабувача. У разі неможливості або бездіяльності установника таку особу призначає суд за заявою управителя або заінтересованої особи.

Установник, вигодонабувач або будь-яка інша особа, яка має в цьому юридичний інтерес, може звернутися до суду з проханням зобов'язати або заборонити управителю вчиняти певну дію, або усунути управителя та призначити нового. Ці особи також можуть посилатися на недійсність юридичного акта, яким управитель завдає шкоду фідучіарному фонду або праву вигодонабувача; проте, якщо третя особа добросовісно придбала право, це не повинно призводити до її шкоди.

За заявою особи згідно з частиною першою суд уповноважує таку особу ініціювати або продовжувати провадження в інтересах фідучіарного фонду замість управителя та від імені управителя, якщо управитель бездіяльний без достатніх причин.

Якщо управитель, установник або вигодонабувач беруть участь у діях, спрямованих на навмисне порушення прав кредитора установника або завдання шкоди фідучіарному фонду, вони несуть солідарну відповідальність.

Управитель повинен без зайвої затримки надіслати особі, яка має законне право нагляду за управлінням фідучіарним фондом, повідомлення, в якому він повинен зазначити

принаймні назву, мету та тривалість фідучіарного фонду, а також своє ім'я та адресу. Повідомлення не є необхідним, якщо особа, яка має право на нагляд, вже знає про ці факти.

На прохання особи, яка має право нагляду за управлінням фідучіарного фонду, управитель повинен дозволити перевірку документів фідучіарного фонду та надати йому необхідні рахунки, звіти чи іншу інформацію.

Висновки

Проведений аналіз фідучіарних правовідносин і фідучіарного управління майном дає підстави для таких висновків.

1. Фідучіарними правовідносинами є засновані на особливій, фідучіарній довірі правовідносини, що передбачають обов'язок довіреної особи (фідучіарія) здійснювати прямо виражені та передбачувані повноваження щодо довіреного майна або ведення справ за власним розсудом фідучіарія в інтересах вигодонабувача або для досягнення суспільно корисної мети.

2. Заслугує уваги використання в законодавстві термінів «фідучіарне управління чужим майном» та «фідучіарна власність», оскільки відносини управління майном та довірчої власності є фідучіарними правовідносинами.

3. Доцільним є правове регулювання відносин управління майном та довірчої власності на засадах фідучіарного фонду, покликаною виступити уніфікованим регулятором правовідносин фідучіарного управління майном та функціональним аналогом англо-американського трасту в праві України.

4. Фідучіарним фондом є відокремлений від іншого майна учасників фідучіарного фонду єдиний майновий комплекс, управління яким здійснює фідучіарний управитель в інтересах вигодонабувача або досягнення суспільно корисної мети.

5. За своєю правовою природою фідучіарний фонд є цивільно-правовою фідучією у розумінні європейських правопорядків і функціональним аналогом англо-американського трасту в праві країни з цивілістичним середовищем, що не суперечить визначальним засадам права власності й інших речових прав у країнах цивільного права та відображає ідею визначеного певною метою («цільового») майнового фонду в інтересах вигодонабувача або досягнення суспільно корисної мети.

6. Заслугує уваги встановлення на фідучіарне майно речово-правових титулів фідучіарного управління чужим майном, фідучіарної власності, бенефіціарної власності, що сприятиме забезпеченню майнових інтересів основних учасників фідучіарних відносин – установника, управителя та вигодонабувача.

Посилання:

1. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. 4-ге вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2010. С. 675.

2. Постанова Верховного Суду від 13.12.2019 у справі № 916/15/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86742529>.

3. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ : лист ВСУ від 01.07.2013. Вищий господарський суд України : офіц. сайт. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/news/872/>.

4. Постанова КГС ВС від 05.09.2019 у справі № 910/13412/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84094654>; Постанова КГС ВС від 24.09.2019 у справі №910/13297/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84626239>.

5. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Харків : ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).

6. Буяджи Г. Співвідношення довірчої власності й інституту управління майном в Україні. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 2. С. 25.

7. Гончарук А. А. Право довірчої власності у цивільному законодавстві України. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2012. Серія Право. Вип. 20. Ч. II. Т. 1. С. 176.

8. Дженкс Э. Английское право. М., 1947. С. 322.
9. Майданик Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 „Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право”. К., 2003. 28 с. URL: https://revolution.allbest.ru/law/00435111_0.html
10. Майданик Р. А. Теоретичні проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2003. 28 с.
11. Demsetz H. (1997). The Firm in Economic Theory: A Quiet Revolution // *American Economic Review*. Vol. 87, № 2. P. 426–429.
12. Miller P. (2013). Justifying Fiduciary Duties // *McGill Law Journal*. Vol. 58. P. 969–1023.
13. Smith D. (2002). The Critical Resource Theory of Fiduciary Duty // *Vanderbilt Law Review*. Vol. 55. P. 1399–1497.
14. DeMott D. (2015). Relationships of Trust and Confidence in the Workplace // *Cornell Law Review*. Vol. 100. P. 1255–1280.
15. Grossman S., Hart O. (1986). The Costs and Benefits of Ownership: A Theory of Vertical and Lateral Integration // *Journal of Political Economy*. Vol. 94, № 4. P. 691–719. DOI: <https://doi.org/10.1086/261404>.
16. Merrill, T., Smith, H. (2001). The Property/Contract Inter-face. *Columbia Law Review*. 101:773–852. DOI: <https://doi.org/10.2307/1123685>.
17. Постанова Верховного Суду від 26.11.2019 у справі №910/20261/16. Електронний режим. – Режим доступу: <https://verdictum.ligazakon.net/document/86035347>
18. Постанова Верховного Суду від 13.03.2017 у справі № 6-147цс17. Електронний ресурс. – Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS170068?ed=2017_03_13
19. Халімон З. Зміст і правове регулювання фідучіарних обов’язків директора. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://sk.ua/uk/fidutsiarni-obovyazki-directora/>
20. Постанова Верховного Суду від 24.12.2019 у справі № 910/12786/18. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://verdictum.ligazakon.net/document/8671726311>. Waters D. W. M. In: *The Law of Trusts of Canada*. The Carswell Company Limited Toronto, 1974. P. 32.
21. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).
22. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій України, науковців, фахівців. – Т. 9, ч. IV: Страхування, доручення, комісія, управління майном / І. В. Спасибо-Фатєєва, В. П. Янишен, Н. Ю. Голубєва та ін. ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: «ЕКУС», 2020. 328 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).
23. Постанова Верховного Суду від 13.12.2019 у справі № 916/15/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86742529>.
24. Директива Європейського Парламенту і Ради щодо угод фінансового забезпечення №2002/47/EC від 06 червня 2002 року. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32002L0047>
25. Convention on the Law Applicable to trusts and on their Recognition. URL: <https://assets.hcch.net/docs/8618ed48-e52f-4d5c-93c1-56d58a610cf5.pdf>
26. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/european-private-law_en.pdf
27. Principles of European Trust Law. D.J. Hayton, S.C.J.J. Kortmann, H.L.E. Verhagen. Kluwer Law International. 1999. 215 p. URL: <https://www.gbv.de/dms/spk/sbb/recht/toc/268358230.pdf>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

03.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.2 UDC

**ПЕРЕТИН ПУБЛІЧНОГО ТА
ПРИВАТНОГО ПРИ РЕГУЛЮВАННІ
ВІДНОСИН ПРАВ НА ЗЕМЕЛЬНІ
ДІЛЯНКИ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ СУДОВИХ СПРАВ)**

**THE INTERSECTION OF PUBLIC
AND PRIVATE IN REGULATING
LAND RIGHTS IN UKRAINE (USING
THE EXAMPLE OF COURT CASES)**

Тетяна ПОПОВИЧ

Tetiana POPOVYCH

кандидат юридичних наук, старший
дослідник, завідувач лабораторії

Candidate of Legal Sciences, Senior
Researcher, Head of the Laboratory

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-2292-4530>

У статті розглядаються питання зловживань повноваженнями місцевими державними адміністраціями при регулюванні відносин права власності на земельні ділянки в Україні (на прикладі судових справ), питання оренди земельних ділянок та вилучення з користування. На підставі вивчення матеріалів судових справ було сформульовано ряд висновків.

Незважаючи на чітке визначення повноважень у сфері розмежування земель державної та комунальної власності повсякчас мають місце протиправні дії керівників місцевої районної та обласної державної адміністрації, які всупереч законодавству видали: а) розпорядження щодо передачі земельних ділянок, що знаходиться у користуванні на праві довгострокової оренди, іншим фізичним особам; б) розпорядження про вилучення окремих земель із масиву земель лісгосподарського призначення.

Відповідно до п. 1 ст. 124 Земельного Кодексу України «...передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування...». Тому якщо районна держадміністрація мала сумніви щодо законності договору оренди земельної ділянки,

The article examines the issues of abuse of authority by local state administrations in regulating land ownership relations in Ukraine (using the example of court cases), the issue of land lease and withdrawal from use. Based on the study of court cases, a number of conclusions were formulated.

Despite the clear definition of powers in the field of delimitation of state and municipal lands, illegal actions of the heads of local district and regional state administrations are constantly taking place, who, contrary to the legislation, issued: a) orders on the transfer of land plots, which are in use on the right of long-term lease, to other individuals; b) orders on the withdrawal of certain lands from the massif of forestry lands.

According to paragraph 1 of Art. 124 of the Land Code of Ukraine "...the lease of land plots that are in state or municipal ownership is carried out on the basis of a decision of the relevant executive body or local government body..." Therefore, if the district state administration had doubts about the legality of the land lease agreement concluded between citizen N. and the village council, it could simply re-issue such a lease agreement.

Employees of land resources bodies and the state land cadastre, either due to lack of qualifications or intentionally,

укладеної між громадянином і селищною радою, то вона могла просто переоформити такий договір оренди.

Працівники органів земельних ресурсів та державного земельного кадастру чи за браком кваліфікації, чи з умислу приймали неправомочні рішення щодо оформлення права власності та користування земельними ділянками.

У діях місцевої районної та обласної державної адміністрації прослідковується поетапна, цілеспрямована та заздалегідь передбачена зміна їх цільового призначення з метою отримати вигоди матеріального характеру. Про це свідчать акти поступового переведення земель лісогосподарського призначення з однієї категорії до іншої (землі лісогосподарського призначення – землі сільськогосподарського призначення – землі промисловості) для досягнення поставленої мети. Варто також зазначити, що у всі часи для лісового господарства виділялися землі, які не мають цінності для сільськогосподарства, засолені або такі, що не підлягають рекультивції чи відновленню. Тут ми бачимо, що землі, які вже не були придатні для сільськогосподарства знову віддають для таких потреб. Крім того, на спірних землях були ліси 1-ої категорії, які є основною категорією лісів.

Рішення про зміну цільового призначення земель лісогосподарського призначення не погоджувалося з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, що вже має системний характер і має звернути увагу правоохоронних органів.

Ключові слова: Конституція України, розмежування, повноваження, приватне, публічне, власність, користування, оренда, землі, сільськогосподарські землі, лісові землі

made unauthorized decisions regarding the registration of ownership rights and the use of land plots.

The actions of the local district and regional state administration are traced to a phased, purposeful and pre-planned change in their intended purpose in order to obtain material benefits. This is evidenced by acts of gradual transfer of forestry lands from one category to another (forestry lands - agricultural lands - industrial lands) to achieve the set goal. It is also worth noting that at all times, lands that have no value for agriculture, are saline or are not subject to reclamation or restoration have been allocated for forestry. Here we see that lands that were no longer suitable for agriculture are again given for such needs. In addition, the disputed lands contained forests of the 1st category, which are the main category of forests.

The decision to change the purpose of forestry lands was not agreed with the central executive body that implements state policy in the field of environmental protection, which is already systemic in nature and should attract the attention of law enforcement agencies.

Keywords: The Constitution of Ukraine, demarcation, powers, private, public, property, use, lease, land, agricultural land, forest land

In modern conditions, when the powers of local state administrations and local self-government bodies in the field of land relations have already been delimited at the legislative level, in general, there cannot be a question of the right to dispose of (within the limits of ownership) certain land plots. However, situations of excess of powers by state administrations of various levels arise all the

time, due to the land legislation still in force before 01.01.2013, to which courts of various levels cannot give an unambiguous answer.

Let us analyze civil cases (hereinafter referred to as case No. 1 and case No. 2) that were considered by local courts of Ukraine and in respect of which decisions were rendered that have entered into legal force [1, 2].

The main link of the executive vertical are local state administrations. They exercise executive power in the regions (regional state administrations), districts of the regions, as well as in the districts of the Autonomous Republic of Crimea (district state administrations), the cities of Kyiv and Sevastopol (city state administrations), as well as in the districts of the city of Kyiv. In accordance with Art. 119 of the Constitution of Ukraine, local state administrations in the relevant territory provide:

- 1) implementation of the Constitution and laws of Ukraine, acts of the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, and other executive bodies;
- 2) legality and law and order; respect for the rights and freedoms of citizens;
- 3) implementation of state and regional programs of socio-economic and cultural development, environmental protection programs, and in areas of dense population of indigenous peoples and national minorities - also programs of their national and cultural development;
- 4) preparation and implementation of relevant regional and district budgets;
- 5) report on the implementation of relevant budgets and programs;
- 6) interaction with local government bodies;
- 7) implementation of other powers granted by the state, as well as delegated by the relevant councils [4].

In accordance with clause 7 of Article 119 of the Constitution of Ukraine, in clause "a" of part 1 of Article 13, clause "a" of part 1 of Article 16, clause "a" of part 1 of Article 17 of the Land Code, it was determined that local state administrations perform the functions of land owners, that is, they manage state-owned lands [4].

According to Article 3 of the Law of Ukraine "On Local State Administrations" The principles on which the activities of local state administrations are based are the rule of law and legality, and clause 2, part 1, article 21 determines that local state administrations have the right to dispose of state-owned lands in accordance with the law [5].

Both in case No. 1 and in case No. 2, there is a disposal of lands intended for cultural, health and recreational purposes (case No. 1) and forestry purposes (case No. 2).

Let's consider what situation arose in case No. 1.

On June 6, 2003, a lease agreement was concluded and notarized by a private notary of the Obukhiv district notary district, according to which the village council provided, and citizen N. accepted for urgent, paid possession and use, a land plot measuring 36,193 sq. m in the village for cultural, health and recreational purposes for a period of 49 years. The specified agreement was registered in the district land resources department. This land plot with a total area of 3,6193 ra, which is in the use of citizen N., was assigned cadastral numbers. The lease agreement is being performed by the parties, the tenant has no rent arrears under this agreement, and therefore, by decision of the village council, the tenant was allowed to develop design and estimate documentation for the improvement of the territory and the improvement of the above-mentioned leased land plot.

The land plot provided for use is located within the boundaries of the settlement in accordance with the general plan of the settlement from 1998, approved by the decision of the district council. There is an urban planning justification for changing the boundaries of the settlement, developed in 2001 and approved by the decision of the district council. At a time when the tenant is carrying out his activities in good faith and openly, these land plots were transferred into the ownership of a group of individuals in accordance with the orders of the district state administration in 2009. Based on the specified orders of the head of the district state administration, state acts of ownership of the land plot were issued and entered into the database.

As it turned out during the court hearing, technical documentation regarding the land plots of all individuals is missing from the archive of the State Committee for Land Management in the district. During the court hearing, no evidence was submitted to challenge, cancel or invalidate the decision of the executive committee of the village council, on the basis of which the disputed land plot was leased to citizen N.

Well, let's turn to the legislation.

According to Art. 41 of the Constitution of Ukraine, citizens may use objects of state and municipal property in accordance with the law to meet their needs. Article 125 of the Land Code of Ukraine provides that the right of ownership of a land plot, as well as the right of permanent use and the right to lease a land plot arise from the moment of state registration of these rights. The plaintiff's right to use the above-mentioned land plot was acquired by the tenant lawfully, namely on the basis of the relevant notarized agreement, the grounds for concluding which are currently valid, this right of use was not terminated, the proper administrator of the land (Kozyn Village Council) was not challenged, thus the illegality of its acquisition does not follow from the law and was not established by the court. The state registration of the right to lease was carried out in the proper manner. Under such circumstances, the right to own and use the land plot by citizen N. was acquired lawfully.

According to Part 5 of Article 116 of the Land Code of Ukraine, the provision of land plots owned or used for use shall be carried out only after their withdrawal (redemption) in accordance with the procedure provided for by this Code. In accordance with the procedure established by law (Article 149 of the Land Code of Ukraine), the disputed land plot was not withdrawn from the use of citizen N., and the corresponding right of use was not terminated, which is confirmed by the case materials and not disputed by the parties.

According to clauses "a", "b" of part 1 of article 81 of the Civil Code of Ukraine, citizens of Ukraine acquire the right of ownership of land plots on the basis of purchase under a contract of sale, donation, exchange, other civil law agreements, free transfer from lands of state and municipal ownership. According to part 1 of article 154 of the Civil Code of Ukraine, executive authorities and local self-government bodies, without a court decision, do not have the right to interfere in the exercise by the owner of powers regarding the possession, use, disposal of the land plot belonging to him or to establish additional obligations or restrictions not provided for by legislative acts.

According to clause 12 of the Transitional Provisions of the Civil Code of Ukraine in the version in force at the time of the emergence of the disputed legal relations, until the demarcation of lands of state and municipal ownership, the powers to dispose of lands within settlements, except for lands transferred to private ownership, are exercised by the relevant village, settlement, and city councils, and outside settlements - by the relevant executive authorities.

According to Part 2 of Article 155 of the Civil Code of Ukraine, if an executive body or a local self-government body issues an act that violates the rights of a person to own, use or dispose of a land plot belonging to it, such an act shall be declared invalid. According to Part 2 of Article 43 of the Law of Ukraine "On Local State Administrations", orders of the head of the state administration that contradict the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, other acts of legislation, or are impractical, uneconomical, ineffective in terms of expected or actual results, shall be canceled by the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine, the head of a local state administration of a higher level or in court.

According to Article 50 of the Law of Ukraine "On Local State Administrations", orders of heads of local state administrations, acts of other officials appointed by them, may be appealed in court in accordance with the law.

Thus, the land plot was leased to citizen N. by the duly authorized body, the duly lessor (the village council), since the authorized and duly administrator of land within the boundaries of settlements in this case is the local council. At the same time, the order to allocate the land to private ownership and issue state acts for the right of ownership of the land plot to a group of individuals was not adopted by the duly authorized body (the district state administration).

Let's consider what situation arose in case No. 2.

In September 2011, the prosecutor in the interests of the state appealed through the court to the regional state administration and a group of individuals in order to declare illegal and cancel the order of the head of the regional state administration from 2007 on the withdrawal, change of purpose and transfer of the land plot into ownership. Land management projects were approved to terminate the use of the land plot by the state enterprise, land plots with an area of 0.99 hectares each (group 1 forests), located on the territory of the village council, were withdrawn from the permanent use of the state enterprise.

In addition, the purpose of the lands was changed from forestry to agricultural, and these lands were transferred to the ownership of a group of individuals who were issued state acts of ownership of land plots for personal farming in 2007. In 2009, the regional state administration issued an order approving land management projects for the allocation of land plots with a change in purpose from agricultural land to industrial land (for the construction and maintenance of hotel, restaurant and shopping complexes).

When making the decision, the court concluded that the land plots had illegally been removed from state ownership without the knowledge of the administrator, and the regional state administration was not authorized to take such actions. That is why it was logical to return to the state enterprise permanent use of "land plots on the territory of the village council with an area of 10.89 hectares, to declare invalid the purchase and sale contracts of land plots for conducting personal farming on the territory of the village council, to declare invalid the state acts on the right of ownership of the land plot, to recognize the state represented by the Cabinet of Ministers of Ukraine as the owner of the land plots, and to return to the state enterprise permanent use of the land plots on the territory of the village council.

Well, let's turn to the legislation.

The Forest Code of Ukraine [6] provides that forestry lands include forest lands on which forest plots are located, and non-forest lands occupied by agricultural lands, waters and swamps, structures, communications, low-productive lands, etc., which are provided in accordance with the established procedure and are used for forestry needs (Part 1 of Article 5). Citizens and legal entities of Ukraine may acquire ownership of closed land forest plots with a total area of up to 5 hectares as part of the lands of peasant, farm and other farms, free of charge or for a fee. This area may be increased in the event of inheritance of forests in accordance with the law (Part 1 of Article 12). The Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, regional, Kyiv and Sevastopol city state administrations in the field of forest relations, within the limits of their powers on their territories, exercise control over compliance with legislation in the field of forest relations and transfer into ownership, provide for permanent use for forestry land plots that are in state ownership, in the relevant territory (Part 1 of Article 31).

The change of the purpose of forest land plots for the purpose of their use for purposes not related to forestry management is carried out by executive authorities or local self-government bodies, which make decisions on the transfer of these land plots into ownership or provision for permanent use in accordance with the Land Code of Ukraine. In the event of a decision to change the purpose of forest land plots by regional, Kyiv, Sevastopol city state administrations, such a decision is approved by the central executive authority that implements state policy in the field of environmental protection. The change of the purpose of forest land plots by the Cabinet of Ministers of Ukraine does not require approval from other bodies (Article 57 of the Forest Code of Ukraine). According to the Land Code of Ukraine, the change of the purpose of land plots is carried out according to land management projects for their allocation. The change of the intended purpose of land plots of state or municipal ownership is carried out by the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea, the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea, executive authorities or local self-government bodies, which make decisions on the approval of land management projects for the allocation of land plots and the transfer of these plots into ownership or provision for use in accordance with their powers (Article 20). Violation of the procedure for establishing and changing the intended purpose of lands is a basis for invalidating decisions of state authorities, the Supreme Council of the Autonomous Republic of Crimea, the Council of Ministers

of the Autonomous Republic of Crimea and local self-government bodies on the provision (transfer) of land plots to citizens and legal entities.

In general, having studied the materials of both cases, we can reach the following conclusions:

1. Despite the clear definition of powers in the field of delimitation of state and municipal lands, there are always corrective actions by the heads of local district and regional state administrations, who, contrary to the legislation, issued: a) orders to transfer land plots used on a long-term lease to other individuals; b) orders to withdraw certain lands from the massif of forestry lands.

2. According to clause 1 of article 124 of the Land Code of Ukraine "...the lease of land plots that are in state or municipal ownership is carried out on the basis of a decision of the relevant executive body or local government body..." Therefore, if the district state administration had doubts about the legality of the land lease agreement concluded between citizen N. and the village council, it could simply re-register such a lease agreement.

3. Employees of land resources bodies and the state land cadastre, either due to lack of qualifications or intentionally, made unauthorized decisions regarding the registration of ownership rights and use of land plots.

4. The actions of the local district and regional state administrations are characterized by a gradual, purposeful and pre-planned change in their purpose in order to obtain material benefits. This is evidenced by the acts of gradual transfer of forestry lands from one category to another (forestry lands - agricultural lands - industrial lands) to achieve the set goal. It is also worth noting that at all times, lands that have no value for agriculture, saline or those that cannot be rehabilitated or restored have been allocated for forestry. Here we see that lands that were no longer suitable for agriculture are again given for such needs. In addition, the disputed lands contained forests of the 1st category, which are the main category of forests.

5. The decision to change the purpose of forestry lands was not agreed with the central executive body that implements state policy in the field of environmental protection, which is already systemic in nature and should attract the attention of law enforcement agencies.

Посилання:

1. Decision of the Obukhiv District Court of Kyiv Region in Case No. 2-877/10 dated 07/28/2010. Unified State Register of Court Decisions. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11139401> (application date 02/15/2025).

2. Decision of the Obukhiv District Court of Kyiv Region in Case No. 2-1558/11 dated 12/06/2011. Unified State Register of Court Decisions. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23698068> (application date 02/15/2025).

3. Constitution of Ukraine dated 06/28/1996. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1996. No. 30. Art. 141.

4. Land Code of Ukraine dated 10/25/2001. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2002. No. 3. Art. 27.

5. Law of Ukraine "On Local State Administrations" dated 09.04.1999 No. 586-XIV. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1999. No. 20. Art. 190.

6. Forest Code of Ukraine dated 21.01.1994 No. 3852-XII. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1994. No. 17. Art. 99.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

03.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.736 UDC

**ВПЛИВ ПРОЦЕДУРИ
РОЗПОРЯДЖЕННЯ МАЙНОМ
БОРЖНИКА НА ЗАДОВОЛЕННЯ
ІНТЕРЕСІВ БОРЖНИКА ТА
КРЕДИТОРІВ**

Микола КОВАЛЕНКО

аспірант

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**THE IMPACT OF THE DEBTOR'S
PROPERTY DISPOSAL PROCEDURE
ON THE SATISFACTION OF THE
INTERESTS OF THE DEBTOR AND
CREDITORS**

Mykola KOVALENKO

Postgraduate Student

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0006-0519-6315>

Несприятливі економічні та політичні обставини створюють середовище для перерозподілу власності та банкрутства юридичних осіб, що стає справжнім випробуванням для боржника та кредиторів при зверненні до суду.

Беззаперечним фактом є зростання кількості судових процедур банкрутств через фінансові негаразди у суб'єктів господарювання, спричинені війною. Подібна ситуація вимагає змін законодавства щодо судових процедур банкрутства, що стосуватимуться додаткового врегулювання та захисту прав кредиторів та боржників.

Стаття присвячена дослідженню практичних аспектів правового регулювання правовідносин у процедурі розпорядження майном боржника між боржником та кредиторами.

Відсутність об'єктивного підходу до врегулювання спірних питань між боржником та кредиторами, а також відсутність готовності проводити переговори та йти на взаємні поступки не лише шкодять інтересам сторін, але й знижують загальний інтерес до судового банкрутства для його потенційних учасників.

У дослідженні, процедура розпорядження майном боржника охарактеризована першою після відкриття провадження у справі про банкрутство та визначальною для відновлення платоспроможності боржника або ж визнання його банкрутом.

Adverse economic and political circumstances create an environment for redistribution of property and bankruptcy of legal entities, which becomes a real challenge for debtors and creditors when applying to the court.

It is an undeniable fact that the number of bankruptcy proceedings has increased due to the financial difficulties of business entities caused by the war. This situation requires changes to the legislation on bankruptcy proceedings, which will provide for additional regulation and protection of the rights of creditors and debtors.

The article is devoted to the study of practical aspects of legal regulation of legal relations in the procedure for disposal of debtor's property between the debtor and creditors.

The absence of an objective approach to the settlement of disputes between the debtor and creditors, as well as the lack of willingness to negotiate and make mutual concessions, not only harm the interests of the parties, but also reduce the overall interest in judicial bankruptcy for its potential participants.

The study describes the procedure for disposing of the debtor's property as the first one after the initiation of bankruptcy proceedings and crucial for restoring the debtor's solvency or declaring it bankrupt.

Ensuring a balance between the

Забезпечення балансу між інтересами боржника та кредиторів, а також недопущення зловживання наданими у процедурі розпорядження майном правами визначаються необхідними передумовами для досягнення процедурою своїх цілей.

У період воєнного стану питання забезпечення балансу між інтересами боржника та кредиторів в процедурі розпорядження майном боржника є особливо актуальним, оскільки важливим є забезпечення життєдіяльності кожного працюючого суб'єкта господарювання, який через війну опинився у стані неплатоспроможності, або ж навпаки, є кредитором, який через невиконання боржником взятих на себе зобов'язань позбавлений можливості нормального функціонування та виконання важливих для країни завдань.

Саме тому у статті приділено увагу можливості задоволення боржником та кредиторами взаємних інтересів через обрання шляху подальшого відновлення платоспроможності боржника вже на етапі розпорядження майном.

Проаналізовано окремі правові засоби, які пропонує процедура розпорядження майном боржника сторонам з точки зору їх переваг для боржника та кредиторів.

Наведено приклади зловживань боржником та кредиторами наданими у процедурі розпорядження майном боржника правами та запропоновано заходи для їх запобігання.

Приділено увагу впливу правового статусу кредитора на задоволення ним заявлених до боржника вимог. Запропоновано посилити правову відповідальність недобросовісних боржника та кредиторів.

Зауважено на потребі здійснення нагляду та контролю за реалізацією представницькими органами кредиторів повноважень, наданих у процедурі розпорядження майном боржника, з метою врахування та забезпечення інтересу кожного кредитора.

Розглянуто окремі зміни до Кодексу України з процедур банкрутства пов'яза-

interests of the debtor and creditors, as well as preventing abuse of the rights granted in the property disposal procedure, are the necessary prerequisites for the procedure to achieve its goals.

During the period of martial law, the issue of ensuring a balance between the interests of the debtor and creditors in the procedure for disposing of the debtor's property is particularly relevant, as it is important to ensure the vital activity of every operating business entity that has become insolvent due to the war, or, conversely, is a creditor that, due to the debtor's failure to fulfil its obligations, is deprived of the possibility of normal functioning and fulfilment of important tasks for the country.

That is why the article focuses on the possibility of satisfying mutual interests of the debtor and creditors by choosing the way of further restoring the debtor's solvency already at the stage of property disposal.

The author analyses certain legal means offered by the debtor's property disposal procedure to the parties in terms of their benefits for the debtor and creditors.

The author provides examples of abuse of the rights granted by the debtor and creditors in the procedure for disposing of the debtor's property and suggests measures to prevent such abuse.

The author pays attention to the impact of the creditor's legal status on the satisfaction of claims against the debtor. The author suggests strengthening the legal liability of dishonest debtors and creditors.

The author emphasises the need for supervision and control over the exercise by creditor's representative bodies of the powers granted in the debtor's property disposal procedure in order to take into account and ensure the interest of each creditor.

The author examines certain amendments to the Bankruptcy Code of Ukraine related to the legislator's implementation of Directive 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of the European Union concerning the limitation of the influence of persons

ні з імплементацією законодавцем Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023, що стосуються обмеження впливу заінтересованих стосовно боржника осіб на судові процедури банкрутства та процедуру розпорядження майном боржника, зокрема, їх позитивних аспектах та можливих недоліках.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, розпорядження майном, боржник, кредитор, розпорядник майна, арбітражний керуючий

interested in the debtor on bankruptcy proceedings and the procedure for disposing of the debtor's property, in particular, their positive aspects and possible drawbacks.

Keywords: bankruptcy, insolvency, property disposal, debtor, creditor, property administrator, arbitration administrator

Різні правові аспекти судових процедур банкрутства є темою досліджень вітчизняних вчених, серед яких можна відзначити О.А. Беяневич, О.М. Бірюкова, І.О. Вечірко, Л. І. Грабован, В.В. Джуна, І.А. Бутирську.

У працях зазначених вчених досліджено правовідносини між учасниками судових процедур банкрутства, розкрито понятійний апарат, здійснено аналіз судової практики. І. А. Бутирською розглянуто правовий статус учасників процедури розпорядження майном боржника, здійснено аналіз правового регулювання захисту прав боржника та кредиторів. Проте зазначені дослідження частково втратили свою актуальність, через застарілу нормативну базу. Крім того не приділялось окремої уваги правовим засобам, які сприяють боржнику та кредиторам у задоволенні власних інтересів в межах судової процедури – розпорядження майном боржника.

Таким чином вбачається актуальним дослідження спрямованості процедури розпорядження майном боржника (юридичної особи) на задоволення боржником та кредиторами власних інтересів за допомогою наявних у процедурі правових механізмів та засобів.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей правового регулювання правовідносин боржника та кредиторів у процедурі розпорядження майном боржника та розробці пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства у цій сфері правовідносин. На думку автора під час дії воєнного стану таке вдосконалення законодавства матиме більший ефект у разі його спрямованості на відновлення платоспроможності діючих суб'єктів господарювання та їх збереження.

Результатом дослідження є визначення правових механізмів та засобів у процедурі розпорядження майном боржника, які впливають на задоволення боржником та кредиторами своїх інтересів та їх ефективність.

Методологія дослідження включає аналіз, синтез та порівняння правових механізмів та засобів, у процедурі розпорядження майном боржника, а також спеціальні методи дослідження - формально-юридичний, формально-логічний.

На думку автора дослідження допоможе ефективнішому використанню існуючих правових засобів для балансування та задоволення інтересів боржника та кредиторів у процедурі розпорядження майном боржника. Водночас законодавчі зміни до судових процедур банкрутства потребуватимуть розробки та впровадження нових правових засобів, а тому вбачається актуальним продовження досліджень у даній сфері.

Головним спрямуванням судових процедур банкрутства є відновлення платоспроможності боржника та задоволення вимог кредиторів. Законодавець прагне досягнути балансу у правовідносинах між боржником з кредиторами, забезпечити права та законні інтереси кожного з них.

З цього приводу Поліщук Р.М. слушно зазначила: «У справах про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю інтереси та завдання кредиторів та боржників є діаметрально

протилежними. У свою чергу, законодавець прагне через механізм нормативного регулювання урівноважити та забезпечити права та законні інтереси обох учасників банкрутних правовідносин» [1, с. 353].

Актуальним є твердження О. М. Бірюкова стосовно забезпечення рівного захисту прав та законних інтересів боржників з кредиторами: «Забезпечення у справах про банкрутство рівного відношення як до приватних, так і державних підприємств визнається необхідним елементом національного законодавства про банкрутство країн – претендентів на членство в Євросоюзі» [2, с. 135].

Досліджуючи правовий статус учасників справи про банкрутство І.А. Бутирська зазначила, що: «Для учасників справи про банкрутство інтерес необхідно розглядати як потребу, яка є різною у кожного учасника, і яка забезпечена різними механізмами у справі про банкрутство і не завжди такі механізми є рівнозначними» [3, с.15]. Тобто розробка та впровадження нових, а також удосконалення вже існуючих правових механізмів та засобів, якими забезпечуються потреби боржника, кредиторів та інших учасників справи про банкрутство є невід'ємною складовою нормативного регулювання правовідносин у сфері судового банкрутства та постійно триваючим процесом, який спрямований на урівноваження прав та законних інтересів, в першу чергу, сторін банкрутства.

В Україні процедура розпорядження майном боржника-юридичної особи є першою після відкриття провадження у справі про банкрутство.

Схожі риси має процедура конкордату у Бельгії. У бельгійській правовій концепції конкордат – це судова компромісна угода про тимчасове призупинення виконавчого провадження. Конкордат є процедурою спрямованою допомогти боржникові уникнути банкрутства [4, с. 36].

Спрямованість процедури розпорядження майном на збереження та ефективне використання майнових активів боржника робить процедуру привабливою для останнього.

До боржника застосовуються особливі правові заходи, при яких його діяльність не припиняється. Призначається розпорядник майна боржника. Запроваджується мораторій на задоволення вимог кредиторів. За діяльністю боржника здійснюється нагляд та контроль. Окремі управлінські рішення стосовно діяльності боржника узгоджуються з розпорядником майна, та кредиторами.

Правовий режим майна боржника під час процедури розпорядження майном змінюється. Права органів управління боржника щодо майна боржника обмежуються. Власником майна залишається боржник, але його повноваження, як власника обмежуються та потребують узгодження з розпорядником майна.

Окрема увага в процедурі розпорядження майна приділяється аналізу фінансового стану боржника.

Грунтовний фінансовий аналіз економічних показників є необхідним для: визначення причин банкрутства, розуміння ступеню економічної стійкості і дисбалансу між власним та залученим капіталом; формування даних про розміри дебіторської і кредиторської заборгованості боржника, основних дебіторів і кредиторів, про стан погашення дебіторської/кредиторської заборгованості, наявність безнадійної заборгованості; отримання інформацію про структуру активів, зобов'язань підприємства та їх динаміку [5].

На сьогодні наявна проблема застарілої нормативної бази, якою регулюється проведення фінансового аналізу у процедурі розпорядження майном та банкрутстві загалом.

Незважаючи на формування в процедурі розпорядження майном сприятливих передумов для відновлення платоспроможності боржника, останній з різних причин ризикує опинитись у ліквідаційній процедурі.

Заходам, що запобігатимуть несприятливим наслідкам для боржника після відкриття провадження у справі про банкрутство доцільно приділяти увагу саме у процедурі розпорядження майном боржника. Серед можливих заходів пропонуються наступні: 1) посилення правової відповідальності за дії, що призвели до незадовільного матеріального становища боржника, вчинені після введення процедури розпорядження майном боржника; 2) надання

суду повноважень позбавляти кредиторів права голосу в представницьких органах за неправомірні дії, що порушують права боржника та інших кредиторів; 3) посилення заходів дисциплінарної відповідальності розпорядника майна. Також існує потреба приведення нормативної бази, яка використовується при здійсненні аналізу фінансового стану боржника до вимог Кодексу України з процедур банкрутства. Актуальним є визначення єдиних підходів при проведенні аналізу фінансово-господарського стану боржника, з урахуванням діючих стандартів бухгалтерського обліку та звітності.

Також позитивно впливає процедура розпорядження майном боржника на задоволення інтересів кредиторів. Кредитори отримують право офіційно заявляти вимоги до боржника, вимагати від суду вжиття заходів забезпечення своїх вимог, у разі незгоди заперечувати проти вимог інших кредиторів. Забезпечується судовий контроль за збереженням об'єктів конкурсної маси. Кредитори отримують можливість впливати на процедуру банкрутства та боржника через створення та участь у власних представницьких органах.

На задоволення кредитором заявлених до боржника вимог впливає його правовий статус, який характеризується складом, розміром, забезпеченням майнових вимог, періодом часу протягом якого кредиторські вимоги виникли.

Як зазначає Л. Грабован: «від того, яким чином визначено статус кредиторів у справі про банкрутство, якими правами та обов'язками вони наділені, як ефективно вони можуть ними користуватися, залежить досягнення основної мети конкурсного провадження – задоволення/погашення вимог кредиторів» [6, с. 52].

Нерівність кредиторів за правовим статусом призводить до зловживань наданими правами та конфлікту інтересів. Зменшенню можливих переваг одних кредиторів над іншими у процедурі розпорядження майном має приділятися особлива увага. Зазначеному сприятиме посилення відповідальності кредиторів за: 1) зловживання наданими правами; 2) перешкоджання діяльності зборів та комітету кредиторів; 3) нанесення шкоди правам та інтересам інших кредиторів та/або боржника. Рівень відповідальності недобросовісного кредитора пропонується визначати враховуючи розмір завданої шкоди та пропорційно зменшувати розмір задоволення майнових вимог такого кредитора до боржника. Також пропонується виключити зі статті 48 Кодексу України процедур банкрутства норму, яка передбачає автоматичне включення до складу комітету кредиторів кредитора, який має 25 і більше відсотків голосів.

Вступаючи у справу про банкрутство кредитор бажає захистити себе від тих, хто прагне задовольнити вимоги до боржника поза межами провадження у справі про банкрутство. Також процедура розпорядження майном боржника захищає кредитора від недобросовісного боржника, який своїми діями завдає шкоди інтересам кредиторів через формування кредиторської заборгованості із заінтересованими кредиторами або намагається приховати, чи позбутись майна.

В. В. Джузь наголошуючи на важливості принципу конкурсного імунітету у конкурсному процесі процедур банкрутства зазначив, що: «За цим принципом забороняється задоволення якихось вимог з майна боржника поза рамками конкурсного процесу, а вимоги виявлених кредиторів задовольняються на колективній основі за правилами, що визначають пропорційний розподіл майнових активів боржника на користь усієї сукупності кредиторів з урахуванням аксіологічної оцінки їх вимог» [7, с. 292].

До правових засобів захисту інтересів кредиторів відносяться право кредитора заперечувати проти вимог до боржника заявлених іншими кредиторами та вжиття судом заходів забезпечення вимог кредиторів. Ініціатива щодо вжиття заходів до забезпечення вимог кредиторів може належати суду, сторонам та учасникам справи про банкрутство. Заходи забезпечення вимог різноманітні та в кожному окремому випадку потребують належного обґрунтування перед судом.

Водночас найбільш розповсюдженим правовим засобом захисту інтересів кредиторів у процедурі розпорядження майном боржника є визнання недійсними правочинів боржника, що спрямований на досягнення однієї з цілей процедури банкрутства – максимально можли-

ве справедливе задоволення вимог кредиторів [8].

У межах процедури розпорядження майном боржника передбачена можливість за заявою арбітражного керуючого або кредитора визнавати недійсними правочини, вчинені боржником протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство [9, стаття 42]. Таке звернення є належним способом захисту, що гарантує практичну й ефективну можливість відновлення порушених прав кредиторів та боржника [10].

Результатом визнання правочину недійсним вважається повернення боржникові майна, чи відшкодування його вартості грошовими коштами за ринковими цінами, що існували на момент вчинення правочину [11]. Проте зважаючи на ризики перепродажу, чи знищення майна або банкрутство самої сторони правочину, а також підвищення ринкових цін на майно у Кодексі України з процедур банкрутства пропонується ввести норму, яка передбачатиме «негайне» повернення майна в натурі, або відшкодування його вартості грошовими коштами «за ринковими цінами, існуючими на момент набрання законної сили» рішенням господарського суду.

Наведені засоби захисту інтересів кредиторів є універсальними, оскільки можуть застосовуватись за ініціативою кредиторів та інших учасників процедури розпорядження майном боржника, та надають кредитору право самостійно вирішувати питання щодо звернення до господарського суду з відповідною заявою.

Для ефективної взаємодії між собою у процедурі розпорядження майном боржника кредитори формують власні представницькі органи - збори кредиторів та комітет кредиторів, які наділені окремими повноваженнями.

Широке коло повноважень представницьких органів кредиторів та деякі з них викликають дискусії.

Як зазначає Т. Біла «надання комітету кредиторів достатньо великого обсягу повноважень без визначення кола обов'язків представницького органу всіх кредиторів створює умови для систематичного порушення з боку недобросовісних кредиторів принципу неприпустимості зловживання правом, а чинне українське законодавство фактично не визначає будь-яку відповідальність кредитора за зловживання суб'єктивними (не процесуальними) правами» [12, с. 25].

Дотриманню кредиторами норм законодавства про банкрутство у процедурі розпорядження майном боржника сприятиме імплементація Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023, через внесені до Кодексу України з процедур банкрутства зміни. Окрему увагу привертають зміни, що стосуються зменшення впливу заінтересованих осіб на судові процедури банкрутства, зокрема, й на процедуру розпорядження майном боржника. Передбачено введення критеріїв заінтересованості, як обов'язкової частини заяв з вимогами кредиторів до боржника. Зазначеним ускладнено вплив заінтересованих кредиторів на визначення долі боржника та створено перешкоди для визнання боржником штучних боргів при допомозі заінтересованих кредиторів вже у процедурі розпорядження майном боржника. Господарський суд самостійно фіксуватиме заінтересованих кредиторів до боржника, які після цього не матимуть права вирішального голосу у представницьких органах кредиторів. Встановлення переліку осіб заінтересованих стосовно боржника є необхідним елементом процедур банкрутства та сприятиме досягненню балансу між інтересами кредиторів.

Негативною стороною таких змін може стати те, що господарський суд витрачатиме багато часу для визначення кредиторів та інших осіб заінтересованих стосовно боржника. З'являться спори щодо наявності заінтересованості. Наслідком стане затягування часу у процедурі розпорядження майном боржника.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що процедура розпорядження майном створює належні передумови та надає необхідні правові засоби для задоволення боржником та кредиторами своїх інтересів в судовому банкрутстві за умови неухильного дотримання сторонами наданих прав та виконанні покладених обов'язків. Проте існуюча нормативна база, яка регулює правовідносини між сторонами процедури розпорядження

майном боржника не є досконалою та на думку автора потребує змін. З цією метою в процесі дослідження запропоновано визначити заходи спрямовані на запобігання настанню несприятливих наслідків для боржника після відкриття провадження у справі про банкрутство, привести законодавство, яке регулює здійснення аналізу фінансового стану боржника до вимог Кодексу України з процедур банкрутства з урахуванням діючих стандартів бухгалтерського обліку та звітності, передбачити у Кодексі України з процедур банкрутства заходи, що дозволять усунути переваги одних кредиторів над іншими.

Крім того, аналіз останніх змін до Кодексу України з процедур банкрутства дозволяє зробити висновок, про позитивні спроби на законодавчому рівні зменшити вплив заінтересованих осіб на судові процедури банкрутства, що допоможе у балансуванні інтересів боржника та кредиторів та досягненні процедурою розпорядження майном боржника своїх цілей.

Посилання:

1. Поліщук Р.М. Особливості правового статусу кредиторів та їх представницьких органів у справах про банкрутство товариств з обмеженою відповідальністю. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2024. Право. Випуск 83: частина 1. с. 354.
2. Бірюков О.М. Банкрутство в контексті європейської інтеграції України. Наукові записки. Том 53. Юридичні науки. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. Акад.», 2006. с. 135.
3. Бутирська І.А. Правовий статус учасників справи про банкрутство. Монографія. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2017. с. 15.
4. Булижин І. В. Особливі правові механізми процедур банкрутства у країнах Європейського союзу. Приватне та публічне право. № 4/2017. с. 36. URL: <https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/Bulyzhyn.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).
5. Терещенко О.О., Проскура К.П. Критичний аналіз методичних рекомендацій щодо виявлення ознак неплатоспроможності підприємства та ознак дій з приховування банкрутства, фіктивного банкрутства чи доведення до банкрутства. URL: <https://surl.li/zamnme> (дата звернення: 03.03.2025).
6. Грабован Л.І. Правовий статус кредиторів за Кодексом України з процедур банкрутства. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 10. с. 52.
7. Джузь В. В. Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні: монографія. Київ : Юридична практика, 2006. 384 с.
8. Верховний Суд. Аналітична довідка за результатами вивчення судової практики Верховного Суду стосовно визнання недійсними правочинів боржника, щодо якого відкрито провадження у справі про банкрутство. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00816> (дата звернення: 03.03.2025).
9. Кодекс України з процедур банкрутства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 03.03.2025).
10. Постанова Верховного Суду у складі судової палати для розгляду справ про банкрутство Касаційного господарського суду від 24.11.2021 у справі № 905/2030/19(905/2445/19). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_sud_palat_kgs_vs/2021_11_24_905_2030_19 (дата звернення: 03.03.2025).
11. Жуков С.В. Проблемні питання визнання недійсними правочинів боржника у справі про банкрутство. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/834531/> (дата звернення: 03.03.2025).
12. Біла Т. Комітет кредиторів: обсяг повноважень та проблема невизначеності обов'язків як учасника провадження у справі про банкрутство. Збірка наукових статей та судової практики Верховного Суду щодо застосування Кодексу України з процедур банкрутства / за загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С.В. Жукова. Київ: Алерта, 2021. с. 20–27.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

10.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 346.5 UDC

**ЗАКОННИЙ ІНТЕРЕС –
ПІДСТАВИ ЗАХИСТУ В ПОРЯДКУ
ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА**

**LEGITIMATE INTEREST -
GROUNDS FOR PROTECTION IN
CIVIL JURISDICTION**

Олена ШТЕФАН

Olena SHTEFAN

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Doctor of Law, Professor,
Chief Researcher

Науково-дослідний інститут інтелектуальної
власності НАПрН України (Київ)

Scientific Research Institute of Intellectual
Property of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-6334-0040>

Дана стаття присвячена питанням визначення сутності охорони та захисту законного інтересу. В процесі дослідження цього феномену аналізують загальнодоктринальні підходи до визначення «інтересу» та «законного інтересу», а також позиції суду щодо розуміння, за яких умов інтерес може бути захищений у судовому порядку. За результатами проведеного дослідження було зроблено низку висновків:

по-перше, законні інтереси відрізняються від суб'єктивних прав. При реалізації людиною свого права передбачаються активні дії правозобов'язаних суб'єктів щодо забезпечення цього права. На відміну від прав, законні інтереси припускають не активні дії правозобов'язаних суб'єктів, а дії самої особи з користування можливостями, наданими існуючої законодавчої ситуацією;

по-друге, законні інтереси близькі до свобод. Держава лише гарантує, що реалізація непротиправних (законних) інтересів публічно визнаються правомірними, суспільно корисним і навіть підлягають захисту, якщо будь-які суб'єкти будуть перешкоджати у тій чи іншій формі їх здійсненню;

по-третє, законодавець може перетворити законний інтерес суб'єкта в його право, сформулювавши його саме як право на щось. Від того моменту, як законодавець, шляхом видання відповідного нормативно-правового акта дає гарантію, що з реалізації даного інтересу

This article is devoted to the issues of determining the essence of protection and protection of legal interest. In the process of researching this phenomenon, generally doctrinal approaches to the definition of "interest" and "legitimate interest" are analyzed, as well as the position of the court regarding the understanding under which conditions the interest can be protected in court. Based on the results of the research, a number of conclusions were drawn:

firstly, legal interests differ from subjective rights. When a person realizes his right, the active actions of legally bound subjects to ensure this right are assumed. In contrast to rights, legal interests do not imply active actions of legally bound subjects, but actions of the person himself to use the opportunities provided by the existing legislative situation;

secondly, legitimate interests are close to freedoms. The state only guarantees that the realization of non-illegal (legal) interests is publicly recognized as legitimate, socially useful and even subject to protection, if any subjects will interfere in one way or another with their realization;

thirdly, the legislator can turn the legal interest of the subject into his right by formulating it precisely as a right to something. From the moment when the legislator, through the issuance of the corresponding normative legal act, gives a guarantee that specific persons are obliged

зобов'язані активно діяти конкретні особи (тобто з'являються правозобов'язані суб'єкти), законний інтерес перетворюється на суб'єктивне право;

по-четверте, законний інтерес виступає як попередник конкретного права, як об'єкт, що захищається державою, але ще не забезпечується його гарантіями у формі активних дій правозобов'язаних суб'єктів;

по-п'яте, законні інтереси виступають засобом продовження дії права за межами суб'єктивних прав, забезпечуючи можливість дії суб'єктів та забезпечуючи реалізацію цих дій з боку держави;

по-шосте, категорія «законний інтерес» є певним засобом правової компенсації при регулюванні суспільних відносин, зміст яких не дозволяє встановити конкретні межі правової поведінки шляхом надання їм суб'єктивних прав.

Ключові слова: законний інтерес, порушення законних інтересів, захист законних інтересів, цивільне судочинство

to actively act in order to realize this interest (that is, legally bound subjects appear), the legal interest turns into a subjective right;

fourthly, legal interest acts as a predecessor of a specific right, as an object protected by the state, but not yet provided by its guarantees in the form of active actions of legally bound subjects;

fifthly, legal interests act as a means of prolonging the validity of the right beyond the boundaries of subjective rights, providing the possibility of action by subjects and ensuring the implementation of these actions by the state;

sixth, the category of "legitimate interest" is a certain means of legal compensation in the regulation of social relations, the content of which does not allow establishing specific limits of legal behavior by granting them subjective rights.

Keywords: legitimate interest, violation of legitimate interests, protection of legitimate interests, civil proceedings

Постановка проблеми. Конституція України гарантує громадянам захист судом їх прав і свобод (ст. 55) [1].

Конституційна гарантія захисту моральних і матеріальних інтересів людини і громадянина отримала свого продовження у нормах цивільного процесуального законодавства. Об'єктом цивільно-процесуального «захисту» є не лише суб'єктивне цивільне право, а й інтереси суб'єктів правовідносин – ч. 2 ст. 15 ЦК України [2], ст.ст. 2, 4, 5 ЦПК України [3]. Слід брати до уваги й той факт, що законодавець у ЦК України окремо в ч. 1 ст. 15 ЦК України надав особі право захищати свої цивільні права вразі їх порушення, невизнання чи оспорювання, а у ч. 2 ст. 15 ЦК України безпосередньо присвятив праву особи на захист їх цивільних інтересів, які не суперечать загальним засадам цивільного законодавства. Тобто законодавець розрізняє поняття «право», «свобода», «інтерес».

Вперше в юриспруденцію категорію інтересу ввів німецький правознавець Рудольф фон Ієрінг у XIX столітті, визначивши його у двох площинах: один, пов'язаний із минулим – спочатку людина усвідомлює потребу, а потім діє, тобто суб'єкт діє «тому, що» йому це необхідно; другий, звернений в майбутнє – спочатку у особи формується уявлення про певне благо як мету, а потім діє, тобто суб'єкт діє «для того», що б досягнути мету [4, 33-34]. До появи та розробки вчення про інтерес існувала вольова теорія, яка була створена як протипава природно-правовій доктрині, яка пропагувала природність та невідчужуваність прав особистості. Вольова теорія визначала суб'єктивне право як своєрідний наказ, який визначається об'єктивним правопорядком та надається конкретній особистості у розпорядження, як надану державою владу та панування, свободу або дозволеність волі в межах, встановлених законом [5]. Не вдаючись до аналізу соціально-філософських підходів представників волюнтаристської теорії, зазначимо лише те, що «воля» та «інтерес» є взаємопов'язаними категоріями, підтримаємо точку зору, що інтерес є об'єктивною категорією, є

необхідним елементом, що наповнює волю певним змістом [6, 31]. Тобто воля рухає інтерес, без волі особа не може задовольнити інтерес, а відтак й досягти певної мети, при цьому дії особи, продиктовані її волею та інтересом не повинні порушувати закон. Вольова теорія та теорія інтересу в свою чергу стали базисом для теорії влади, торії влади та інтересу, волі та інтересу, торії блага тощо.

Літературний огляд. До аналізу сутності «інтересу» у своїх дослідженнях вдавалися представники різних галузей науки. Так, категорія інтересу Лі Чжаофен досліджували як соціальне явище [7], О. Діденко досліджував інтерес як економічне явище [8], К. В. Шабатько досліджував інтерес як державно управлінську категорію [9], Р. В. Войтович [10], С. К. Аслонова досліджували інтерес в контексті реалізації національних інтересів держави [11] та інші.

У правовій доктрині категорія «інтерес» також була і є предметом дослідження представників різних галузей правової науки. Так, наприклад, М. А. Самбор [12], П. М. Рабінювич [13], А. І. Ющик та інші досліджували інтерес як загальнотеоретичне поняття [14], інтерес як категорію цивільного права досліджували О. І. Чепис [15], Н. Ф. Чубоха [16], В. Д. Новосад [17], місце інтересу в цивільному судочинстві досліджували М. О. Гетьманцев [18], І. В. Венедіктова [19], С. М. Дмитрієв та А. Л. Калінюк [20] та інші. Категорію інтересу не обійшли своєю увагою й представники інших галузей права (конституційного права, адміністративного права і судочинства, кримінального права і процесу, медичного права тощо).

Мета дослідження. Не зважаючи на різнофахові дослідження феномену «інтересу», окремі аспекти його прояву лишаються недослідженими або мало дослідженими. Так, недостатньо дослідженим є співвідношення інтересу у матеріально-правовому і процесуально-правовому аспектах, визначення ознак «законного інтересу» у разі захисту особою свого інтересу судом в порядку цивільного судочинства, з'ясування меж «законного інтересу» та «суб'єктивного права». Саме ці питання і будуть складати предмет цього дослідження.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи матеріально-правове значення інтересу в об'єктивному праві слід враховувати роль соціально-економічних факторів (фактичних) інтересів для правотворчості. Практично уся свідомо діяльність суб'єктів суспільних відносин спрямована на реалізацію тих чи інших інтересів, проте об'єктивно обумовлена неможливість задоволення інтересів усіх суб'єктів суспільства. Тому суспільне життя характеризується наявністю в ньому конфлікту інтересів [21, 97]. Тому, основна задача права й полягає у розмежуванні різноманітних, протилежних людських інтересів. В основу врегулювання колізій інтересів закладена ідея правового регулювання суспільних відносин. Її сутність полягає у встановленні визнаних та додержуваних усіма суб'єктами суспільства, в тому числі й державою об'єктивних правових норм, за допомогою яких і вирішуються конфлікти між суб'єктами права. Можливо, саме тому, розповсюдженою тезою у правовій доктрині є те, що право існує тому, що існує боротьба інтересів [22, 203].

Тому можна повністю погодитись із думкою представників цивільно-правової доктрини, що існування права в об'єктивному розумінні є необхідною умовою сучасного суспільного життя. Об'єктивне право має забезпечувати реалізацію інтересів суб'єктів суспільних відносин за допомогою правових норм. Завдяки правовій регламентації суспільних відносин надається їх учасникам механізм вирішення колізій та конфліктів, а відповідно, й задоволення їх інтересів [16, 58]. Тобто, правова регламентація суспільних відносин полягає у тому, що законодавець, визначаючи пріоритет реалізації того чи іншого інтересу, чим закріплює, охороняє та стимулює вольову поведінку суб'єктів у конкретних суспільних відносинах. Та навпаки, правові заборони означають обмеження реалізації відповідних інтересів.

Саме ці міркування, можуть стати аргументом проти тверджень, деяких науковців, що поняття «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес». є різними правовими категоріями та різними об'єктами правового захисту [23, 122]. Натомість, більшість науковців висловлюють позицію, що «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес»

є синонімами [24, 129]. Слід зазначити, що у поняттях «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес», категорія «інтерес» використовується у зв'язці із «законом», тобто мова йде про ті інтереси суб'єктів суспільних відносин, які отримали свого правового врегулювання у нормі закону. Таким чином, можна підтримати точку зору науковців, які вважають, що «законний інтерес» та «охоронюваний законом інтерес» є ідентичними поняттями – термінологічними синонімами.

Достатньо розповсюдженою у правовій доктрині є розуміння інтересу у єдності об'єктивної і суб'єктивної його сторони, що дозволяє розглядати інтерес як тривалий процес у часі. Інтерес обумовлюється об'єктивно існуючою потребою, визначається місцем особи у суспільстві та не залежить від свідомості його носія. Той момент, коли інтерес усвідомлюється особою і перетворюється у стимул до дії, визначається заінтересованістю. Безпосереднє усвідомлення особою інтересу це момент його реалізації, перетворення об'єктивного у суб'єктивне. Заінтересованість, так само як й інтерес, є об'єктивним станом, що є похідним від соціального місця особи в суспільстві. В свою чергу, усвідомлена заінтересованість у правовій доктрині визначається як «суб'єктивна заінтересованість» [25, 17-18].

У філософській доктрині проводиться класифікація інтересу за різними ознаками. В залежності від того хто є носієм інтересу його класифікують на: індивідуальний (особистий), носієм якого є окремих індивід, особистість; груповий, носієм якого є будь-які групи, або суспільні прошарки; суспільний, інтерес розвитку всього суспільства тощо [26, 81-83].

Слід відзначити, що класифікація інтересу, яка існує у філософській доктрині знайшла підтримку та розвиток у деяких сучасних українських дослідників-процесуалістів. Так, на думку М. О. Гетьманцева основним об'єктом захисту у порядку цивільного судочинства є саме приватні інтереси суб'єктів цивільних процесуальних відносин. Наявність саме приватного інтересу науковець обґрунтовує матеріально-правовими нормами, зокрема, ч. 2 ст. 15 та ч. 1 ст. 16 ЦК України, в яких закріплюється право особи звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [18, 40].

На існування приватного (індивідуального) інтересу вказує й І. В. Венедіктова, окремо підкреслюючи, що інтерес є завжди індивідуальним, спеціальним; і навіть якщо він певним чином зачіпає інші інтереси, збігається з ними, вони не отожднюються між собою, оскільки завжди окреслюється суб'єктивним станом окремої особи і йде далі від схожого інтересу іншої особи [19, 156].

Визначення «інтересу» як приватного або індивідуального повністю узгоджується з концепцією існування об'єктивного і суб'єктивного інтересу та не викликає зауважень.

У спеціальній літературі можна зустріти й інші критерії класифікації інтересу, що відображають його соціальну, правову, політичну інш. природу.

Повертаючись до питання «законного інтересу», слід зазначити, що даний інститут був достатньо ґрунтовно досліджений у національній правовій доктрині [27, 21; 28, 69-72; 15, 155-159], проте усі дослідники висловлюють однакову думку про те, що не всі сторони цього предмету дослідження повністю розкриті.

Як відомо, правовідносини є важливою формою реалізації норм права, вказують на певний зв'язок між особами, в результаті чого одна особа наділена суб'єктивними правами, а інша – обов'язками. Суб'єктивні права дають можливість їх володільцю здійснити в межах закону певні дії, користуватися певними соціальними благами, вимагати відповідної поведінки від інших осіб та звертатися у разі необхідності за захистом до державних органів.

Суб'єктивне право гарантує створення певних необхідних соціальних (правових) умов для задоволення інтересу уповноваженої особи. Тобто, суб'єктивне право охороняє інтерес, а інтерес, який охороняється суб'єктивним правом є охоронюваним законом інтересом. Будь-яке суб'єктивне право охороняє не лише особисті, а й суспільні інтереси, оскільки у будь-якому суб'єктивному праві та на будь-якій стадії його реалізації знаходять вираз поєднання суспільних та особистих інтересів [29, 92].

У правовій доктрині існує кілька різних підходів щодо зв'язку суб'єктивного права та інтересу (законного, охоронюваного законом), проте аналіз цих підходів не є метою даного

дослідження. Водночас, усі дослідники, які аналізували суб'єктивного права та інтересу, визначаючи інтерес вказують на наявність спрямованості суб'єкта на досягнення або збереження тих чи інших благ, а основна різниця їх точок зору полягає у більшому або меншому акцентуванні уваги на суб'єктивному або об'єктивному характері цієї спрямованості. Тому із цього загальному розумінні інтересу і будимо виходити у подальшому дослідженні цього питання.

Соціально значимі інтереси отримують правового врегулювання зі сторони держави і стають юридичними (законними) інтересами. Незважаючи на те чи згадується «інтерес» у тексті нормативно-правового акту чи ні, інтерес отримує вираження у всіх нормах права. Законодавець приймаючи ту чи іншу норму права, завжди має на меті охорону певних інтересів [19, 154].

Беручи до уваги пануючі доктринальні положення щодо співвідношення суб'єктивного права та законного інтересу Конституційний Суд України, у своєму рішенні від 1 грудня 2004 року по справі № 1-10/2004, дав офіційне тлумачення поняттю «охоронюваний законом інтерес» вказавши, що охоронюваний законом інтерес регулює ту сферу відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним. Також Конституційний Суд України дав своє офіційне тлумачення терміну «охоронюваний законом інтерес» як прагнення до користування конкретними матеріальними та/або нематеріальними благами, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо неопосередкований у суб'єктивному праві легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам і справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально правовим засадам. Поняття «охоронюваний законом інтерес» означає правовий феномен, який:

- а) виходить за межі змісту суб'єктивного права;
- б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони;
- в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб;
- г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права;
- д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом;
- є) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом [30].

Тому зважаючи на офіційне тлумачення Конституційного Суду України терміну «інтерес» було б доцільно внести відповідні зміни до ст.ст. 2, 4, 5 ЦПК України і вказати на можливість судового захисту не просто «інтересу» як соціологічну (філософську) категорію, а саме «охоронюваного законом інтересу», тим більше, що про захист «законних інтересів» згадується лише у ч. 1 ст. 4 ЦПК України.

Для того що б «охоронюваний законом інтерес» або «законний інтерес» міг бути захищений в судовому порядку він має відповідати певним критеріям.

Тривалий час у правовій доктрині у якості критерію законного інтересу науковці виокремлювали його не протиправність. Як слушно зазначає О.І. Чепис непроти́правність інтересу, полягає в тому, що в разі реалізації інтересу не повинні порушуватись норми права, які виражають інтереси суспільства, колективів й окремих громадян. Сфера непроти́правних інтересів не є однорідною. Частина таких інтересів закріплена нормами права, досить велика їх частина, не закріплена. Виникає необхідність застосування терміну «законний інтерес» у вузькому розумінні, який позначає частину законних інтересів, не закріплених у нормах права, але таких, що відповідають принципам і духу права, і тому підлягають охороні державою. [15, 556].

Законодавча та судова практика Європейського Союзу при захисті інтересу також базується на загально правових принципах. Так, наприклад, Директива Європейського союзу «Про захист прав інтелектуальної власності» від 29 квітня 2004 року закріплює право

вимагати застосування способів захисту будь-якою особою, яка має прямий інтерес чи юридичне відношення [31, 46-53].

Тому видається помилковим та утопічним твердження деяких національних дослідників щодо захисту «законного інтересу». Так, висловлювалась думка, що «необхідність захисту інтересів особи пояснюється їх різноманітністю, яку неможливо охопити законодавчо, і прогалинами права та законодавства, що поступово заповнюються шляхом закріплення найбільш значимих інтересів у суб'єктивні права» [32, 193-194].

Не можна обґрунтовувати необхідність правового захисту будь-якого об'єкту з підстави його «різноманітності». Тому виникає питання, а якщо б інтереси не характеризувалися різноманітністю їх не підлягають охороні та захисту?

Аналізуючи підходи щодо охорони та захисту інтересу не можна обійти увагою те, що «інтерес» у правовій й доктрині досліджувався здебільшого з точки зору матеріального права та його захисту.

Звертаючись до судової правозастосовної практики не можна обійти увагою Постанову Верховного Суду, в якій суд, ґрунтуючись на вищенаведеному рішенні Конституційного суду України щодо тлумачення «законного інтересу», визначив його ознаки [33]. Так, суд розглядаючи і вирішуючи адміністративну справу дійшов висновку, що судовому захисту в адміністративному судочинстві підлягає законний інтерес, якому властиві такі ознаки:

має правовий характер, тобто перебуває у сфері правового регулювання;

пов'язаний із конкретним матеріальним або нематеріальним благом;

є визначеним – благо, на яке спрямоване прагнення, не може бути абстрактним або загальним, у позовній заяві особа повинна зазначити, який саме її інтерес порушено та в чому він полягає;

є персоналізованим (суб'єктивним) – тобто належить конкретній особі (позивачу);

суб'єктом порушення позовач вважає суб'єкта владних повноважень.

Верховний Суд не лише визначив законний інтерес, який може бути захищений у судовому порядку, а й визначив ознаки за якими у позовача відсутній законний інтерес, а відтак і матеріально-правова заінтересованість:

незаконність інтересу – його суперечність Конституції, законам України, принципам права;

не правовий характер вимог – вимоги не породжують правових наслідків для позовача;

встановлена законом заборона пред'явлення позову на захист певного інтересу (наприклад, заборона оскаржувати рішення дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя особою, яка подала скаргу на суддю);

коло осіб, які можуть бути позивачами, прямо визначено законом, і позивач до їх числа не належить (це свідчить про відсутність матеріальної правоздатності);

позивач звернувся за захистом інтересів інших осіб – держави, громади, фізичної або юридичної особи без відповідних правових підстав або в інтересах невизначеного кола осіб.

Слід відзначити, що наведені ознаки-характеристики «законного інтересу», який може отримати свого захисту в судовому порядку відображає найбільш визнані доктринальні підходи щодо природи законного інтересу. Наведені ознаки «законного інтересу» та «відсутність законного інтересу» набули сталого характеру в судовій практиці [34].

При цьому, відсутність порушення прав та законних інтересів позовача є самостійною, достатньою підставою для відмови у позові [35].

Водночас, виокремлені Верховним Судом ознаки «законного інтересу» та «відсутність законного інтересу», не носять універсального характеру, оскільки пов'язані із завданнями адміністративного судочинства (ст. 2 КАС України) [36], а також враховуючи особливості реалізації права на звернення до суду в порядку адміністративного провадження.

Проте, з урахуванням специфіки цивільного судочинства, за аналогією, можна виокремити наступні ознаки «законного інтересу» та «відсутність законного інтересу». Так, судовому захисту в цивільному судочинстві підлягає законний інтерес, якому властиві такі ознаки:

має правовий характер, тобто перебуває у сфері правового регулювання;
 пов'язаний із конкретним матеріальним або нематеріальним благом;
 є визначеним – благо, на яке спрямоване прагнення, не може бути абстрактним або загальним, у позовній заяві особа повинна зазначити, який саме її інтерес порушено та в чому він полягає;

є персоналізованим (суб'єктивним) – тобто належить конкретній особі (позивачу).

Своєю чергою ознаками, за якими у позивача відсутній законний інтерес, а відтак і матеріально-правова заінтересованість:

незаконність інтересу – його суперечність Конституції, законам України, принципам права;

не правовий характер вимог – вимоги не породжують правових наслідків для позивача;

встановлена законом заборона пред'явлення позову на захист певного інтересу (наприклад, порушення правил цивільної юрисдикції);

коло осіб, які можуть бути позивачами, прямо визначено законом, і позивач до їх числа не належить (це свідчить про відсутність матеріальної правоздатності);

позивач звернувся за захистом інтересів інших осіб – держави, громади, фізичної або юридичної особи без відповідних правових підстав або в інтересах невизначеного кола осіб.

В той же час, «інтерес» має місце й у цивільно-процесуальних відносинах. Водночас, «законний інтерес» класифікували, в залежності від його змісту, на процесуальний та матеріально-правовий.

Безумовно, якщо проводити розмежування інтересу за його первинністю на першому місці буде стояти саме матеріально-правовий, а потім вже процесуальний, але ж він також має місце бути. Так, наприклад, інтерес позивача може полягати у тому, що б суд прийняв до розгляду його позовну заяву, визнав допустимими надані ним докази, задовольнив його позовні вимоги тощо. Інтерес відповідача, наприклад, може полягати у тому, що б суд відмовив у прийнятті позовної заяви та/або задоволенні позовних вимог. Отже, сторони мають у переданій на розгляд судові справі особистий юридичний інтерес, який буде протилежним за матеріальним і процесуальним характером. Матеріально-правовий інтерес визначається спірними цивільними, трудовими та іншими матеріальними правовідносинами сторін. Процесуально-правовий – наслідками розв'язання матеріально-правового спору, одержання певного за змістом рішення суду [37, 101]. Вищенаведений висновок М.Й. Штефана отримав свої підтримки і подальшого розвитку сучасними процесуалістами, зокрема в дослідженні М. О. Гетьманцева [18, 38-42].

Дещо інше розуміння цивільного процесуального інтересу запропонував С. О. Коросед - як «прагнення судді, що впливає з призначення судової влади, щодо оперативної реалізації службових повноважень, принципів судової активності, судового керівництва і суддівського розсуду, спрямоване на виконання завдань цивільного судочинства та реалізоване в режимі процесуальної економії». При цьому, дослідник мету цивільного судочинства вбачає «в усуненні правового конфлікту між сторонами та остаточному вирішенні цивільно-правового спору шляхом застосування ефективного способу захисту порушеного права» [38, 5].

З наявністю процесуального інтересу у суду можна було б погодитись, якщо б, дійсно, завданням цивільного судочинства було вирішення матеріально-правового (або приватно-правового) конфлікту. Проте, згідно із ст. 2 ЦПК України завданнями цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Цивільна процесуальна заінтересованість належить особам, які беруть участь у справі. Цивільну процесуальну заінтересованість не можна ототожнювати із завданнями, принципами цивільного судочинства, а також цивільними процесуальними правами та обов'язками осіб, які беруть участь у справі.

Існування процесуального законного інтересу доводять науковці зарубіжних країн. Так, наприклад, італійські процесуалісти відмежовують законний інтерес від процесуального

інтересу, вказуючи на похідний характер останнього [39]. Німецькі дослідники зазначають, що термін «законний інтерес» звужує поняття «інтересу» та вказує на можливий захист, вразі їх порушення лише тих інтересів, що не суперечать праву [40]. Водночас зарубіжна судова практика при захисті законного інтересу допускає захист законного інтересу, що пов'язано із звичаями та знаходиться за межами формалізованих договірних відносин, які не суперечать закону [41].

Висновок. Виходячи із наведених доктринальних точок зору національних та іноземних дослідників проблем «законного інтересу», а також законодавчої та судової практики, можна зробити наступні висновки:

по-перше, законні інтереси відрізняються від суб'єктивних прав. При реалізації людиною свого права передбачаються активні дії правозобов'язаних суб'єктів щодо забезпечення цього права. На відміну від прав, законні інтереси припускають не активні дії правозобов'язаних суб'єктів, а дії самої особи з користування можливостями, наданими існуючою законодавчою ситуацією;

по-друге, законні інтереси близькі до свобод. Держава лише гарантує, що реалізація непротиправних (законних) інтересів публічно визнаються правомірними, суспільно корисним і навіть підлягають захисту, якщо будь-які суб'єкти будуть перешкоджати у тій чи іншій формі їх здійсненню;

по-третє, законодавець може перетворити законний інтерес суб'єкта в його право, сформулювавши його саме як право на «...». Від того моменту, як законодавець, шляхом видання відповідного нормативно-правового акта дає гарантію, що з реалізації даного інтересу зобов'язані активно діяти конкретні особи (тобто з'являються правозобов'язані суб'єкти), законний інтерес перетворюється на суб'єктивне право.

по-четверте, законний інтерес виступає як попередник конкретного права, як об'єкт, що захищається державою, але ще не забезпечується його гарантіями у формі активних дій правозобов'язаних суб'єктів;

по-п'яте, законні інтереси виступають засобом продовження дії права за межами суб'єктивних прав, забезпечуючи можливість дії суб'єктів та забезпечуючи реалізацію цих дій з боку держави;

по-шосте, категорія «законний інтерес» є певним засобом правової компенсації при регулюванні суспільних відносин, зміст яких не дозволяє встановити конкретні межі правової поведінки шляхом надання їм суб'єктивних прав.

Посилання:

1. Конституція України від 28червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст.356.
3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст.492.
4. Малишев Б. Вчення Рудольфа фон Ієрінга про мету в праві. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2010. Вип. 82. С. 33-36.
5. Савчук С. Вольова атрибутивність правочину. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=06F1R1AB42> (дата звернення 27.02.2025).
6. Штефан О. Деякі цивільно-правові та цивільно-процесуальні аспекти вчення про інтерес. Теорія і практика інтелектуальної властості. 2010. № 5. С. 30-43.
7. Лі Чжаофен. Ретроспектива категорії «пізнавальний інтерес» у науковій літературі. 2014. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14623/Lee%20Chzhaofen.pdf?sequence=1> (дата звернення 27.02.2025).
8. Діденко О. Теоретичні дослідження науково-методологічних підходів до дослідження сутності поняття «економічний інтерес». Демократичне врядування. 2013. Вип. 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2013_12_33 (дата звернення 27.02.2025).
9. Шабатько К.В. Поняття, сутність та значення інтересу як державноуправлінської категорії. Право і Безпека. 2012. № 4. С. 104-109.

10. Войтович Р. В. Глобальний інтерес та його виклики реалізації національного інтересу. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej5/txts/07vrvgni.htm> (дата звернення 27.02.2025).
11. Аслонова С. К. Генезис українсько-європейського енергетичного співробітництва в контексті національних інтересів. Вісник соціально-економічних досліджень: зб. наук. праць; за ред. М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса: Одеський національний економічний університет. 2015. Вип. 2. № 57. С. 26–34.
12. Самбор М. А. Інтерес в праві: загальнотеоретичні аспекти розуміння та реалізації. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеню канд. юрид. Наук. К. 2010. 20с..
13. Рабінович П. М. Пріоритетна функція загальнотеоретичного право державознавства. Право України. 2010. № 1. С. 25–31.
14. Ющик О. І. Діалектика в методології пізнання права. Правова держава. 2017. Вип. 28. С. 97–105.
15. Чепис О.І. Законний інтерес як категорія цивільного права. Форум права. 2009. № 1. С. 551–559.
16. Чубоха Н. Ф. До питання інтересу у цивільному праві. Історико-правовий часопис. 2020. № 1 (15). С. 58–63.
17. Новосад В. Д. Поняття інтересу у цивільному законодавстві України. Молодий вчений. 2023. №1 (113). С. 137–138.
18. Гетьманцев М. О. Категорія «інтерес» у цивільному процесуальному праві. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 15. С. 38–42.
19. Венедіктова І. В. Категорія охоронюваного законом інтересу в цивільному праві України. Приватне права. 2013. № 1. С. 146–158.
20. Дмитрієв С. М., Калінюк А. Л. Законний цивільний процесуальний інтерес як елемент цивільного процесуального статусу заявника у справах окремого провадження. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2019. № 2. С. 125–129.
21. Росік Т. В. Фактори правотворчості та їх різновиди: теоретико-правовий аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2013. Вип. 23. С. 96–98.
22. Чепис О. І. Інтерес як правова категорія: сутність та роль у правовому регулюванні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2007. Вип. 8. С. 202–204.
23. Чубоха Н. Ф. «Законний» та «охоронюваний законом» інтереси: проблема розмежування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2011. Вип. 17. С. 118–123.
24. Ходак С. М. Поняття та структура охоронюваних законом інтересів. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2020. Вип. 43. С. 129–132.
25. Дідук А. «Охоронюваний законом інтерес» щодо конфіденційної інформації (комерційної таємниці та ноу-хау). Теорія і практика інтелектуальної власності. 2019. № 4. С. 15–20.
26. Чувардинський О. Групи інтересів в громадянському суспільстві. Політичний менеджмент. 2007. № 3. С. 78–87.
27. Ромовська З. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка, 2005. 560 с..
28. Орлов М. Правове забезпечення реалізації екологічних інтересів — основа належної охорони довкілля і розвитку економіки України. Право України. № 1. 2001. С. 69–72.
29. Катренко А. Інтерес як елемент змісту суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу (нематеріальний і матеріальний інтерес). Юридичний вісник. 2018. № 4. С. 89–94.
30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) Справа № 1-10/2004 від 1 грудня 2004 року № 18-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення 24.02.2025).
31. Феліцина С., Антіпіна І. Директива Європейського Союзу про захист прав інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність. 2006. № 5. С. 46–53.
32. Особисті немайнові права інтелектуальної власності творців: Монографія /За заг. ред. В.В. Луця. Тернопіль, Підручники і посібники, 2007. 256 с..
33. Постанова Верховного Суду від 20 лютого 2019 р. у справі № 522/3665/17. URL: <https://shr.od.court.gov.ua/sud1532/pres-centr/novini/661552/> (дата звернення 24.02.2025).
34. Постанова Верховного Суду від 13 квітня 2022 р. у справі № 620/3527/20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=103946223&red=100003c49089c2e0d3768d69b9a17671107f0f&d=5> (дата звернення 27.02.2025).
35. Постанова Верховного Суду від 29 серпня 2023 р. у справі № 910/5958/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113203817?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR3pCoQCzy5fu4uOl24htliYc9rXO8l1wbHK2cEGDFdvoktBoOVg8spd7E4_aem_CteS3rd57LhZOgdupIwTkg (дата звернення 27.02.2025).
36. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. Відомості

Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст.446.

37. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. зал. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с..

38. Короед С. О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. К., 2014. 43 с..

39. F. Caringella. Contributo estratto dal Compendio maior di diritto amministrativo. URL: https://dikegiuridica.it/linteresse-legittimo/?srsltid=AfmBOopE9Y_D02yxDf7nZ5rm8MEQg4vPdThi09q1CYe74B6GRZxPCM69 (дата звернення 25.02.2025).

40. Dr. Datenschutz. Was ist eigentlich dieses „berechtigte Interesse“? URL: <https://www.dr-datenschutz.de/was-ist-eigentlich-dieses-berechtigte-interesse/> (дата звернення 25.02.2025).

41. Di Marcella Ferrari. Interessi legali: la guida completa. URL: <https://www.altalex.com/guide/interessi-legali> (дата звернення 25.02.2025).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

10.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.78

**ВИЗНАЧЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО
АВТОРСЬКОГО ПРАВА
АРХІТЕКТОРА**

Святослав ОСТРОВСЬКИЙ

аспірант

Науково-дослідний інститут інтелектуальної
власності НАПрН України (Київ)

UDC

**DEFINITION OF THE SUBJECTIVE
COPYRIGHT OF THE ARCHITECT**

Svyatoslav OSTROVSKY

PhD student

Scientific Research Institute of Intellectual
Property of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0005-9491-9513>

Стаття присвячена проблемі визначення суб'єктивного права архітектора з урахуванням основних доктринальних підходів щодо визначення суб'єктивних прав осіб, а також цивілістичним підходам до визначення суб'єктивних цивільних прав. На підставі аналізу законодавства та спеціальної літератури з'ясувати зміст поняття суб'єктивного авторського права архітектора. Методи дослідження. Робота виконана на підставі загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Проаналізовано основні доктринальні підходи щодо розуміння понять «воля», «інтерес», «дія», «благо» їх співвідношення та вплив на формування суб'єктивного авторського права архітектора.

На підставі проведеного дослідження був зроблений висновок, що законний інтерес, який прямо неопосередкований у суб'єктивному праві означає, що він, так само як і воля, є елементом механізму перетворення об'єктивного права у суб'єктивне право завдяки вчиненню активних дій особою, що призводить до набуття нею відповідних прав і обов'язків, з метою задоволення її інтересів. Концепція «блага» також відіграє свою роль при формуванні визначення поняття «суб'єктивного авторського права архітектора». Реалізація архітектором свого природного права на творчість може розглядатися як немайнове благо, як його духовна потреба до творчої самореалізації. Водночас, створення твору архітектури та-

The article is devoted to the problem of determining the subjective right of an architect, taking into account the main doctrinal approaches to the definition of the subjective rights of individuals, as well as civilist approaches to the definition of subjective civil rights. Based on the analysis of legislation and special literature, find out the meaning of the concept of subjective copyright of an architect. Research methods. The paper is executed by applying the general research and special methods of scientific cognition. Results. The main doctrinal approaches to understanding the concepts of «will», «interest», «action», «good», their relationship and influence on the formation of subjective copyright of an architect are analyzed. Conclusions. On the basis of the conducted research, it was concluded that the legitimate interest, which is not directly mediated in the subjective right, means that it, as well as the will, is an element of the mechanism of the transformation of the objective right into the subjective right thanks to the active actions of the person, which leads to the acquisition of the corresponding rights and obligations by him, in order to satisfy his interests. he concept of "good" also plays its role in shaping the definition of the concept of "subjective architect's copyright". Realization by an architect of his natural right to creativity can be considered as a non-property good, as his spiritual need for creative self-realization. At the same time,

кож буде благом але вже матеріальним, як і отримана винагорода вразі створення на замовлення такого твору або його використання. Відтак при виникненні потреби щодо блага, буде виникати й інтерес, який завдяки вольовій поведінці буде втілений у діях, спрямованих на виникнення авторських правовідносин та безпосередньо суб'єктивного авторського права. Виникнення авторського права законодавство пов'язує із створенням об'єктів авторського права: авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Проведене дослідження дозволило запропоноване наступне визначення суб'єктивного права архітектора як передбачену нормами авторського права можливість на вчинення правомірної творчої діяльності та свободи волевиявлення, спрямованих на задоволення інтересів щодо набуття благ шляхом вчинення певних дій відносно особистих немайнових та/або майнових авторських прав на твір, правомочності вимагати вчинення певних дій (або утриматися від їх вчинення) від інших осіб, право на вибір способу та форми захисту прав та інтересів.

Ключові слова: авторське право, суб'єктивне авторське право, твір архітектури, архітектор

the creation of a work of architecture will also be a good, but already material, as well as the reward received in the event of the creation of such a work to order or its use. Therefore, when a need for a good arises, an interest will also arise, which, thanks to willful behavior, will be embodied in actions aimed at the emergence of copyright relations and directly subjective copyright. Legislation links the emergence of copyright with the creation of copyright objects: copyright to a work arises as a result of the fact of its creation. The conducted research allowed the following proposed definition of the subjective right of the architect as the possibility to perform legitimate creative activity and freedom of expression provided for by the norms of copyright law, aimed at satisfying interests in acquiring benefits by taking certain actions regarding personal non-property and/or property copyrights to the work, the right to demand the performance of certain actions (or to refrain from their performance) from other persons, the right to choose the method and form of protection of rights and interests.

Keywords: copyright, subjective copyright, work of architecture, architect

Однією із ключових фігур при створенні твору архітектури є архітектор, не зважаючи на те, що законодавство чітко не визначає його як суб'єкта авторського права. Згідно із ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX [1] автором архітектурного твору буде визнана фізична особа, яка своєю творчою діяльністю створила твір архітектури, а саме твір у галузі спорудження будівель, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних утворень у формі креслення, ескізів, моделей, збудованих будівель чи споруд, планів населених пунктів тощо. Оскільки згідно із ч. 1 ст. 29 Закону України «Про архітектурну діяльність» [2] об'єкт архітектури одночасно може бути, за додержанням вимог законодавства у сфері авторського права, твором архітектури. Серед суб'єктів архітектурної діяльності, згідно із ст. 1 зазначеного Закону, вказується архітектор.

Аналіз дослідження проблематики. Виходячи із того, що складовими правового статусу особи є її права, свободи і обов'язки [3, 20], відтак, одним із елементів правового статусу архітектора є його суб'єктивні авторські права.

Найбільш деталізовано різні аспекти суб'єктивних прав осіб досліджувалися у цивілістичній науці. Так, наприклад, межі здійснення суб'єктивних прав на монографічному рівні досліджувалися М. О. Стефанчуком [4], співвідношення об'єктивних і суб'єктивних цивільних прав аналізувалися Є. О. Мічуріним [5], концепцію виникнення суб'єктивного цивільного права досліджував В. Я. Погребняк [6], проблему колізій суб'єктивних цивільних прав аналізувала М. Ус [7] та інші.

У доктрині авторського права також приділялася увага суб'єктивному авторському праву, при цьому дослідники переважно зосереджували увагу на підставах його виникнення, змісті та класифікації, не даючи визначення цьому поняттю [8], або визначають суб'єктивне авторське право як право інтелектуальної власності особи на літературний, художній чи інший твір, що охороняється законом як об'єкт авторського права [9, 77]. У наведеному визначенні суб'єктивне авторське право фактично ототожнюється з правом інтелектуальної власності, у ньому не враховуються види результатів інтелектуальної творчої діяльності, підстави його виникнення, елементи цього поняття, не згадується суб'єкт, який є носієм цих прав. Сьогодні можна констатувати не лише відсутність доктринального визначення правової категорії «суб'єктивне авторське право», а й «суб'єктивного авторського права архітектора». До цього слід додати, що останнє не було предметом дослідження вітчизняних учених.

Мета дослідження: на підставі аналізу законодавства та спеціальної літератури з'ясувати зміст поняття суб'єктивного авторського права архітектора.

Методологія дослідження. Методологічним підґрунтям даної роботи є сукупність способів наукового пізнання та загальнонаукових принципів проведення дослідження. Методи структурного аналізу та синтезу були використані при відборі наукової інформації за темою роботи та при дослідженні сутності основних понять дослідження. Історичний метод застосовувався при дослідженні концептуальних підходів до понять «воля», «інтерес», «дія», «благо» та їх впливу на формування суб'єктивного авторського права архітектора.. Формально-логічний метод використовувався при визначенні поняття «суб'єктивне авторське право архітектора». Порівняльно-правовий метод застосовувався визначенні підстав виникнення суб'єктивного права архітектора. За допомогою системно-аналітичного методу обґрунтовано необхідність удосконалення законодавства щодо визначення поняття «творча діяльність». Застосування логічного і діалектичного методів дало можливість зробити висновки проведеного дослідження.

Загальні теоретичні підходи до розуміння суб'єктивного права беруть свої витоки із німецької правової доктрини і сформувалися під впливом різних концепцій, що панували у той чи інший історичний період. Перш за все слід згадати вольову концепцію, яку започаткував Б. Віндшейд, відповідно до якої суб'єктивне право визначалось як панування волі одного індивіду, що стає законом для інших індивідів [10, 155-156]. Також представник концепції інтересу Рудольф фон Ієрінг не обійшов своєю увагою суб'єктивні права, визначивши їх як юридично захищений інтерес, при цьому інтерес є основою права у суб'єктивному розумінні [11].

Слід зазначити, що саме ці дві концепції стали основою для подальших наукових досліджень природи, меж, принципів та складових суб'єктивних прав осіб. Концепції волі та інтересу не втрачають своєї актуальності й для сучасних дослідників проблем суб'єктивних цивільних прав.

Українські вчені, досліджуючи співвідношення категорій «воля», «інтерес», «суб'єктивне право» вказують на появу у XX ст. двох основних підходів до розуміння такого співвідношення. Так, одна група вчених вважає, що інтерес входить у структуру суб'єктивного права, а особа, яка має такий інтерес, набуває здатності вчиняти власні дії та право вимагати певних дій від інших осіб. В межах цього підходу дослідники висловлювали різні думки щодо співвідношення інтересу та права. Друга група вчених, вважає, що інтерес не належить до складових елементів суб'єктивних приватних прав, оскільки із зникненням самого інтересу має зникати і право [12, 57].

Серед українських дослідників є прибічники і послідовники цих двох підходів. Прихильники підходу включення інтересу (законного/юридичного) як елементу суб'єктивних прав, вважають, що у ньому інтерес отримує свою реалізацію та правову охорону. Оскільки суб'єктивне цивільне право опосередковане інтересом [13, 93]. Ті хто вважають, що інтерес не є складовою суб'єктивних прав, визначають його як передумову, що породжує появу права, спонукає особу до реалізації об'єктивного права [12, 58-59].

Не важко побачити, що основна увага зосереджується включно на інтересі, співвідносячи його із суб'єктивним правом, оминаючи волю. В результаті це призводить до того, що ці два різних поняття – «воля» та «інтерес» ототожнюються. Так, наприклад, можна зустріти у спеціальній літературі визначення законного інтересу як усвідомленої потреби конкретної особи, яка мотивує її до певного варіанту поведінки і задовольняється в результаті здійснення заходів юридично можливої або належної поведінки та не суперечить чинному законодавству [13, 91].

Звертаючись до енциклопедичного визначення «воля», остання тлумачиться як одна із функцій людської психіки, яка полягає, насамперед, у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки [14]. У свою чергу, інтерес тлумачиться як властиве людині ставлення до когось чи чогось, що виражає позитивну чи негативну спрямованість її активності, діяльності, історичної творчості на пошук, вибір, використання або створення шляхів, засобів, способів, норм, соціальних інститутів, здатних задовольнити людські потреби [15].

Саме наведене енциклопедичне тлумачення цих двох понять – волі та інтересу спонукають звернути увагу на третю німецьку концепцію, яка була розроблена у той же історичний період часу, що й концепція волі та інтересу, а саме – концепції дії, яка виходить з відмінності змісту термінів волі та інтересу.

Так, Г. Еллінек, співвідносячи та аналізуючи концепції волі та інтересу, вказує, що воля є формальним елементом суб'єктивного права, а благо чи інтерес наповнює суб'єктивне право матеріальною складовою. В результаті дослідник робить висновок, що воля та інтерес беруть неоднакову участь у формуванні суб'єктивного права але при цьому вони нерозривно поєднані [16]. Прибічники цієї концепції роблять висновок, що основною складовою суб'єктивного права, є не воля та інтерес, а саме дія спрямована на досягнення інтересу, як юридично надана активна можливість [17, 55].

Підтримуючи концепцію Г. Еллінека, слід зазначити, що дійсно воля та інтерес спонукають особу до активних дій, керованих волею в результаті яких відбувається реалізація об'єктивного права з метою задоволення її інтересу. Водночас дію розглядати як складовий елемент суб'єктивного права не можна, оскільки дія як прояв волі у сукупності з інтересом є елементом перетворення об'єктивного права в суб'єктивне. Водночас, інтерес без волі та відповідних дій особи може не призводити до виникнення суб'єктивних прав.

Як вірно зазначала О. Штефан, що той момент, коли інтерес усвідомлюється особою і перетворюється у стимул до дії, визначається заінтересованістю. Безпосереднє усвідомлення особою інтересу це момент його реалізації, перетворення об'єктивного у суб'єктивне. Заінтересованість, так само як й інтерес, є об'єктивним станом, що є похідним від соціального місця особи в суспільстві. В свою чергу, усвідомлена заінтересованість у правовій доктрині визначається як «суб'єктивна заінтересованість» [18, 30]. Таким чином, інтерес є тривалим за часом процесом, в якому втілюється воля, та який реалізується у діях особи.

На те, що воля є складовою суб'єктивного цивільного права вказує ч. 1 ст. 12 Цивільного кодексу України [19] (далі – ЦК України), згідно із якою особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд. Водночас, згідно із ч. 2 ст. 15 ЦК України, ст. 2, 4, 5 Цивільного процесуального кодексу України [20], ст. 2, 4, 5 Господарського процесуального кодексу України [21], ст. 2, 4, 5 Кодексу адміністративного судочинства України [22] охороні та захисту підлягають не лише цивільні права, а й законні інтереси тобто ті, які не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Окрім вказаних норм законодавства України Конституційним Судом України, як органом, що вирішує питання про відповідність Конституції України законів України (ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України») [23], було надане офіційне тлумачення законного інтересу, відповідно до якого це є прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо неопосередкований у суб'єктивному праві легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать

Конституції і законам України, суспільним інтересам і справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальним правовим засадам [24].

Можна припустити, що такий законодавчий підхід щодо охорони і захисту цивільних прав та законних інтересів, де ці категорії розмежовуються та вказується, що законний інтерес прямо неопосередкований суб'єктивним правом й призвело до висновку науковців, що інтерес не є складовим елементом суб'єктивного права. Проте, суди у своїй правозастосовній діяльності, під час розгляду і вирішення справ, визначили ознаки законного інтересу. Так, адміністративний суд, вирішуючи адміністративну справу і ґрунтуючись на підходах Конституційного Суду України, визначив ознаки законного інтересу, що підлягає судовому захисту в порядку адміністративного судочинства:

має правовий характер, тобто перебуває у сфері правового регулювання;

пов'язаний із конкретним матеріальним або нематеріальним благом;

є визначеним – благо, на яке спрямоване прагнення, не може бути абстрактним або загальним, у позовній заяві особа повинна зазначити, який саме її інтерес порушено та в чому він полягає;

є персонафікованим (суб'єктивним) – тобто належить конкретній особі (позивачу);

суб'єктом порушення позивач вважає суб'єкта владних повноважень [25].

Таким чином, те що законний інтерес «прямо неопосередкований у суб'єктивному праві» означає, що він, так само як і воля, є елементом механізму перетворення об'єктивного права у суб'єктивне право завдяки вчиненню активних дій особою, що призводить до набуття нею відповідних прав і обов'язків, з метою задоволення її інтересів.

Водночас, виходячи із усталеного у цивілістичній науці розуміння змісту цивільних правовідносин, як сукупності суб'єктивних права та суб'єктивних обов'язків [26, 14], виникає потреба звернутися до ч. 1 ст. 11 ЦК України. У вказаній нормі закріплено положення, відповідно до якого цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Тобто дія особи є не складовою суб'єктивного права, а підставою виникнення суб'єктивного права. Відтак дія, керована волею особи та спрямована на досягнення/реалізацію її інтересу слід віднести до підстави виникнення суб'єктивного права.

Співвідношення концепцій «волі», «інтересу», «дії» та суб'єктивних прав буде не повним без звернення до сучасної правової доктрини Німеччини. Ґрунтуючи свої дослідження на концепціях волі, інтересу та їх симбіозі при визначенні їх місця у суб'єктивному праві, німецькими дослідниками зміщується фокус уваги на права людини (її природні права) та моральні принципи, в результаті чого робиться висновок, що воля людини не відіграє жодного значення у її суб'єктивних правах, оскільки об'єктивний закон встановлює межі для «волі» [27]. Проте існують й інші точки зору, відповідно до яких, об'єктивний закон не є підставою для виключення волі із процесу реалізації суб'єктивного права [28]. Не зважаючи на такі різні підходи, німецькі дослідники розглядають «волю» та «інтерес» у їх симбіозі, що спонукає людину до дій із реалізації закріплених законом прав, породжуючи суб'єктивні права.

Якщо звернутися до сучасних підходів визначення суб'єктивного права німецькими науковцями, стає зрозумілим, що впливає на їх неоднозначне ставлення до концепцій «волі» та «інтересу». Так, суб'єктивне право визначається як персоніфіковане право, право, що належить людині або юридичній особі; як конкретизація об'єктивних прав, що можуть бути порушені та підлягають захисту; як правомочність, надана особі об'єктивним правом для захисту її інтересів [29]. Тобто, німецькі науковці досліджують об'єктивне право та перетворення його у суб'єктивне, де у процесі такого «перетворення» відбувається реалізація волі та інтересу, при цьому інтерес розглядається у поєднанні із правомочностями. Таким чином, можна констатувати, що у визначенні суб'єктивних прав німецькими вченими відбувається розвиток концепцій «волі» та «інтересу», на відміну від концепції «дії».

Концепція «дії», при визначенні суб'єктивного права, знайшла своє відображення у сучасних дослідженнях французьких учених. Так, дії особи спрямовані на виникнення суб'єктивного права, безпосередньо пов'язуються із волевиявленням особи, при цьому такі дії є правовими, заснованими на об'єктивному законі, спрямованими на виникнення правових наслідків [30]. У французькій правовій доктрині суб'єктивне право визначається як прерогатива, повноваження надані особі або групі осіб, визначених об'єктивним правом; суб'єктивне право зосереджено на особі та її прерогативах, ці права кожна особа може відстоювати з метою захисту своїх інтересів [31].

Таким чином, відповідно до французької концепції суб'єктивного права, це право виникає в результаті дій осіб, як результат їх волевиявлення при цьому інтерес є дуже широкою категорією, що не вичерпується виникненням суб'єктивного права.

Порівнюючи сучасні німецькі і французькі підходи до розуміння суб'єктивного права, можна зробити висновок, що відмінність полягає лише у тому, що учені закладають в основу перетворення об'єктивного права в суб'єктивне. Німецькі дослідники при визначенні суб'єктивного права зосереджують свою увагу на Законі, на протизагагу від французьких учених, які вибудовують свою концепцію, в основі якої є людина та її волевиявлення. Обидва підходи щодо визначення суб'єктивного права є вірними – без наявності об'єктивного права, не виникне суб'єктивне, так само як і без особи, її волевиявлення не виникне суб'єктивного права. Також обидві концепції пов'язують виникнення права із отриманням особою певного блага, при цьому інтерес особи простягається за межі суб'єктивного права, водночас, вразі порушення права він підлягає захисту.

Виходячи з того, що суб'єктивні права, як вже зазначалось, складають зміст цивільних правовідносин, відтак підставою виникнення таких правовідносин будуть дії особи, які скеровані її волею, спрямовані на отримання блага та мають на меті задоволення її інтересів. Цей висновок повністю узгоджується із положенням ч. 1 ст. 11 ЦУ України.

Досліджуючи питання місця волі, інтересу та дії при визначенні суб'єктивних цивільних прав виникає потреба звернутися до національної цивілістичної доктрини. У правовій доктрині можна зустріти багато визначень терміну «суб'єктивне права». В учбовій літературі найбільш розповсюдженим є визначення суб'єктивного права як міри дозволеної поведінки суб'єкта цивільного правовідношення. Суб'єктивне цивільне право – складне юридичне утворення, яке складається з юридичних можливостей, наданих суб'єкту [32, 134]. У даному визначенні суб'єктивного цивільного права концентрується увага на об'єктивному праві, а поведінка суб'єкта не повинна йому суперечити. Також це визначення узгоджується з концепцією правовідносин де суб'єктивне право складає їх зміст. Водночас, дане визначення, як не дивно, враховує положення ст. 11 ЦК України, відповідно до якого цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Тобто, суб'єктивні цивільні права можуть виникати і не на підставі норм цивільного законодавства і це нормативно закріплено, тобто особам надається право ініціювати не поіменовані договірні відносини, самостійно встановивши для себе суб'єктивні права та обов'язки. Недоліком цього визначення є відсутність мети дій особи, спрямованих на виникнення суб'єктивних прав, а також не відображається зв'язку між діями та волевиявленням особи, яка й керує своїми діями.

У цивілістичній доктрині можна зустріти більш змістовні визначення суб'єктивного цивільного права, які пропонують дослідники, при цьому ці визначення корелюються із предметом дослідження. Так, наприклад, М. О. Стефанчук, досліджуючи питання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав, визначає їх як надану особі нормами права міру можливої поведінки, з метою задоволення її законного інтересу, що включає в себе правомочності по вчиненню певної поведінки самою уповноваженою особою, вимозі визначеної поведінки від зобов'язаної особи чи осіб та захисту свого суб'єктивного цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання [33, 5]. З однієї сторони у даному визначенні враховується «триада можливостей», яка ґрунтується на змісту

ст. 13 ЦК України та традиційно характеризує суб'єктивне право: 1) можливість поводитися певним чином; 2) можливість вимагати певної поведінки від інших осіб; 3) можливість захисту порушеного права за допомогою суду, державних органів, третейського суду тощо [34], а з іншої – визначаючи мету, як задоволення «законного інтересу», не враховується спрямованість – отримання блага, а також не враховується те, що захисту підлягає не лише порушене суб'єктивне право, а й законний інтерес.

У правовій доктрині дослідники по різному визначали місце блага співвідносячи його з інтересом особи. За енциклопедичним тлумаченням «благ» визначається як спільне поняття для визначення позитивної цінності; предмет чи явище, що задовольняє певні людські потреби, які відповідають інтересам, цілям і прагненням людей [35]. Аналізуючи підходи науковців до розуміння блага і його співвідношення з інтересом, можна виокремити два основних підходи. Так, одна група учених вважають, що інтерес не що інше, як потреба особи. В поняття потреби в тому чи іншому сенсі можуть входити блага, вигода та інші категорії, які являють собою певні матеріальні та нематеріальні бажання та прагнення людини, тобто все, що необхідне їй. Друга група науковців розглядає інтерес як причину, мотив, стимул до дій, які дозволені правом або ж не заборонені ним. Таким чином, за першим підходом визначається предмет майбутніх правовідносин, а за другим – те, що спонукає особу до здобуття об'єкта (майнового чи немайнового блага), це поштовх, причина, яка і визначає майбутню поведінку суб'єкта із задоволення його потреби у чомусь, його зацікавленість чи інтерес отримати майно або визнання себе автором твору [36, 146]. Тобто за одним підходом інтерес ототожнюється із благом, а за другим – це різні, хоч і пов'язані поняття. Категорія «потреба» в науковій доктрині розглядається як благо (матеріальний прояв потреби), необхідність (потреба, що існує поза волею особи), мета (сукупність потреб) тощо. Таким чином, інтерес і потреба це різні багатогранні поняття, що мають свої складові елементи, водночас й взаємозалежні поняття. Слід погодитись із висловленою думкою Н. С. Чубохи, що інтерес не виникне, поки в суб'єкта не з'явиться стимул у вигляді певної матеріальної чи духовної потреби, певного блага. Саме потреба є поштовхом до виникнення суспільних відносин, які спрямовані на задоволення інтересу, який і породжує бажання особи до вступу у певні цивільні правовідносини [36, 146].

У правовій доктрині висловлювались й інші думки щодо співвідношення інтересу та блага, проте не вдаючись до їх аналізу, зазначимо, що усі дослідники, визначаючи інтерес вказують на наявність спрямованості суб'єкта на досягнення або збереження тих чи інших благ, а основна різниця їх точок зору полягає у більшому або меншому акцентуванні уваги на суб'єктивному або об'єктивному характері цієї спрямованості.

Подібні вади має й визначення суб'єктивного цивільного права, за яким це є визначеною нормами цивільного права та/або актами саморегулювання цивільних відносин мірою правової можливості особи (або що належить особі), що втілюється в процесі здійснення в поведінці такої особи встановленого виду (юридичних актах) [37, 68]. У даному визначенні взагалі відсутній прояв інтересу особи до виникнення у неї суб'єктивного цивільного права, його мети та підстав.

Найбільш яскраво співвідношення волі, інтересу, блага, дії та суб'єктивного права проявляється при виникненні авторсько-правових відносин. Відповідно до загальновизнаної концепції авторського права право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості є природнім, абсолютним правом та належить до групи особистих немайнових прав, які забезпечують соціальне буття та виникає у людини в сили її народження і не потребує вчинення окремих дій, пов'язаних із набуттям цього права в порядку та на умовах, визначених законом [38, 153]. Це право гарантоване ст. 54 Конституції України, та закріплене ч. 1 ст. 270 та ст. 309 ЦК України.

Творчість це багатогранне поняття, що включає у себе багато елементів та складових. Нормативного визначення цього терміну не має, енциклопедія визначає творчість як засіб самовираження, ключ до внутрішнього розвитку та особистого задоволення. Це унікальна

здатність людини проявляти свою уяву, експериментувати, створювати нове і досягати власний потенціал [39]. Натомість творча діяльність має декілька нормативних визначень. Так, у ст. 1 Закону України «Про культуру» від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI [40] під творчою діяльністю розуміється діяльність із створення, інтерпретації та виконання творів. Дещо інше визначення творчої діяльності закріплено у ст. 1 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. № 554/97-ВР [41], як індивідуальну чи колективну творчість, результатом якої є створення або інтерпретація творів, що мають культурну цінність. Тобто на законодавчому рівні встановлено різні критерії, в одному випадку критерій творчої діяльності пов'язаний саме з діями, а у другому – із діями та результатом.

Водночас, слід звернути увагу на наявність вад у визначенні творчої діяльності, що закріплене у ст. 1 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. № 554/97-ВР. Так, творчу діяльність законодавець пов'язує із творчістю, як процесом щодо задоволення власної потреби автора у створенні чогось, включаючи й об'єкти авторського права. Проте, законодавець встановлює, що в результаті творчої діяльності має бути створена «культурна цінність» - об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України (ст. 1 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. № 1068-XIV) [42], при цьому виходячи із преамбули цього Закону та наведеному ст. 1 переліку культурних цінностей, логічно, що твори архітектури не вказані. Водночас, лише на деякі твори архітектури, якщо вони належать до сукупності успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини може розповсюджуватися правовий режим культурної спадщини (ст. 1 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. № 1805-III) [43]. Водночас, згідно із ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, якщо архітектор, як автор об'єкту архітектури, що є результатом творчої діяльності і цей об'єкт буде відповідати вимогам, що висуваються до творів, тобто буде оригінальним інтелектуальним творінням автора (співавторів) у сфері науки, літератури, мистецтва тощо, вираженим в об'єктивній формі, то такий об'єкт архітектури може набути правового режиму охорони авторським правом, а у архітектора виникнуть суб'єктивні авторські права щодо такого твору. Відтак, визначення терміну «творча діяльність», що закріплений у ст. 1 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. № 554/97-ВР потребує кореляції із положеннями Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. Доцільно у ст. 1 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 7 жовтня 1997 р. № 554/97-ВР закріпити наступне визначення творчої діяльності як індивідуальної чи колективної творчості, результатом якої є створення або інтерпретація творів, що відповідають критерію оригінальності.

Повертаючись до суб'єктивного авторського права саме реалізація архітектором свого природного права на творчість і буде розглядатися як немайнове благо, як його духовна потреба до творчої самореалізації. Водночас, і створення твору архітектури також буде благом але вже матеріальним, як і отримана винагорода вразі створення на замовлення такого твору або його використання. Відтак при виникненні потреби щодо блага, буде виникати й інтерес, який завдяки вольовій поведінці буде втілений у діях, спрямованих на виникнення авторських правовідносин та безпосередньо суб'єктивного авторського права. Виникнення авторського права законодавство пов'язує із створенням об'єктів авторського права: авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Твір вважається створеним з моменту первинного надання йому будь-якої об'єктивної форми (письмової, речової, електронної (цифрової) тощо) (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX).

Таким чином, щоб у архітектора виникло суб'єктивне авторське право має бути усвідомлена потреба у наявності блага (немайнового і майнового), має бути інтерес, як

збудник до вольових дій щодо створення твору архітектури, в результаті чого у нього виникне суб'єктивне авторське право. Водночас, якщо розглядати твори архітектури, визначені у ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX через призму доктрини суб'єктивного права не все буде так однозначно.

Законодавець твір архітектури визначає як твір у галузі спорудження будівель, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних утворень у формі креслення, ескізів, моделей, збудованих будівель чи споруд, планів населених пунктів тощо. Розглянемо виникнення суб'єктивного авторського права у архітектора щодо креслень, ескізів, які можуть бути складовими архітектурного проекту. І суб'єктивного права щодо збудованих будівель і споруд.

Архітектор, реалізуючи своє природне право і потребу на творчість, може створити в об'єктивній формі креслення, ескізи будівель чи споруд, що будуть формою вираження твору архітектури, в результаті чого у архітектора виникає суб'єктивне авторське право. Виникнення цього права залежить виключно від його інтересу, волі та дій. Водночас, спорудження будівлі це достатньо складний і тривалий процес, що включає у себе багато етапів з підетапами (вибір території під забудову, інженерно-геологічне дослідження майданчика для будівництва, проектування будівлі, підготовка кошторису будівництва, отримання дозвільної документації щодо проведення будівельних робіт, процес будівництва будинку, здавання будівлі в експлуатацію). Діяльність із спорудження будівлі окрім деяких пунктів (архітектурне рішення, архітектурний нагляд), знаходяться за межами професійної діяльності архітектора щодо створення твору архітектури та залежать від інтересів та волі третіх осіб – замовників, інвесторів. Відтак, якщо не буде відповідного волевиявлення зі сторони замовника, інвестора щодо спорудження будівлі, у архітектора не виникне суб'єктивне авторське право на споруджену будівлю.

Проте, виходячи із правової цивілістичної доктрини, виникнення суб'єктивного права у особи не залежить від волевиявлення третіх осіб, воно виникає в результаті правомірного волевиявлення самої особи. Таким чином, ґрунтуючись на концепції суб'єктивних прав збудовану будівлю чи споруду, що є формою втілення твору архітектури, слід віднести до способів використання креслень, ескізів будівель чи споруд.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна запропонувати наступне визначення суб'єктивного авторського права архітектора як передбачену нормами авторського права можливість на вчинення правомірної творчої діяльності та свободи волевиявлення, спрямованих на задоволення інтересів щодо набуття благ шляхом вчинення певних дій відносно особистих немайнових та/або майнових авторських прав на твір, правомочності вимагати вчинення певних дій (або утриматися від їх вчинення) від інших осіб, право на вибір способу та форми захисту прав та інтересів.

Посилання:

1. Закон України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX. Відомості Верховної Ради. 2023. № 57. Ст.166.
2. Закон України «Про архітектурну діяльність» від 20 травня 1999 р. № 687-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 31. Ст.246.
3. Макарчук В.В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. Право.UA. 2015. №. 3. С. 18-22.
4. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2006. 201 с..
5. Мічурин Є. О. Об'єктивне та суб'єктивне цивільне право. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 2. С. 186-192.
6. Погребняк В. Я. Концепція виникнення суб'єктивного цивільного права. Форум права: електрон. наук. фах. вид. 2019. № 5. С. 38-45.
7. Ус М. Сутність колізій суб'єктивних цивільних прав. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Вісник Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2010. Вип. 19. С. 312-323.

8. Дзера О.В. Суб'єктивне авторське право, його зміст та межі // Цивільне право України. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/72519-4-subktivne-avtorske-pravo-yogo-zmst-ta-mej.html> (дата звернення: 15.02.2025).
9. Семків В. О., Шандра Р. С. Інтелектуальна власність : підручник для студентів неюридичних факультетів. Львів: Галицький друкар, 2015. 280 с..
10. Von Bernhard Windscheid. Lehrbuch des Pandektenrechts. Düsseldorf: Buddeus [u.a.], 1867. 736 s.
11. Rudolf von Jhering. Der Kampf ums Recht. 1872. URL: https://www.koeblergerhard.de/Fontes/JheringDerKampfumsRecht_hgvErmacora1992.pdf (дата звернення: 15.02.2025).
12. Чубоха Н. Ф. Співвідношення інтересу та суб'єктивного цивільного права. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 4. С. 56–59;
13. Катренко А. Інтерес як елемент змісту суб'єктивного права та охоронюваного законом інтересу (нематеріальний і матеріальний інтерес). Юридичний вісник. 2018. № 4. С. 89-94.
14. Воля. Словник. UA. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8F> (дата звернення: 19.02.2025).
15. Інтерес. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-12403> (дата звернення: 19.02.2025).
16. G. Jellinek. Die Lehre von den Staatenverbindungen. Wien: A. Hölder, 1882. URL: <https://archive.org/details/BRes081600> (дата звернення: 15.02.2025).
17. Глушко О. И. Концепция волевой активности Д.Н. Узнадзе и современные подходы к изучению субъектной активности. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 981, Вип. 47. С. 53-56.
18. Штефан О. О. Цивільний процесуальний порядок захисту суб'єктивного авторського права: монографія. Київ: Юрінком Інтер. 2018. 498 с..
19. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст.356.
20. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. Ст.492.
21. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст.56.
22. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст.446.
23. Закон України про Конституційний Суд України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII Відомості Верховної Ради. 2017. № 35. Ст.376.
24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охорону вальний законом інтерес) Справа № 1-10/2004 від 1 грудня 2004 року № 18-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text> (дата звернення: 19.02.2025).
25. Постанова Верховного Суду від 20 лютого 2019 р. у справі № 522/3665/17. URL: <https://shr.od.court.gov.ua/sud1532/pres-centr/novini/661552/> (дата звернення: 19.02.2025).
26. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: монографія. Харків: Право. 2017. 392 с..
27. Margot Michel. Integritätsrechte als subjektive Rechte: Zwischen Willensfreiheit und Interessen. Rechtsgemeinschaft mit Tieren. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-658-44447-1_24 (дата звернення: 19.02.2025).
28. Klaus F. Röhl. Schluss mit der Kritik der Rechte. URL: <https://www.rsozblog.de/tag/subjektive-rechte/> (дата звернення: 19.02.2025).
29. Subjektives Recht. Das Rechtslexikon. Begriffe, Grundlagen, Zusammenhänge. Lennart Alexy / Andreas Fisahn / Susanne Hähnchen / Tobias Mushoff / Uwe Trepte. Verlag J.H.W. Dietz Nachf. , Bonn, 2. Auflage, 2023. URL: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/recht-a-z/324124/subjektives-recht/> (дата звернення: 19.02.2025).
30. R. Brigue-Lamarre. Droit objectif et droits subjectifs: définitions et différences. URL: <https://aideauxtd.com/droit-objectif-droits-subjectifs/> (дата звернення: 19.02.2025).
31. Droit subjectif. Dictionnaire Juridique JurisLogic. URL: <https://jurislogic.fr/dictionnaire-juridique/droit-subjectif-definition/#:~:text=Le%20droit%20subjectif%20est%20centr%C3%A9,individus%20ou%20contre%20l'%C3%89tat.> (дата звернення: 19.02.2025).
32. Кот О. Проблема зловживання суб'єктивним правом у цивілістичному праві України. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 4(75). С. 133-141.
33. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. К. 2006. 20 с..

УДК 346.7 UDC

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
МИТНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА В
СФЕРІ МИТНОЇ БРОКЕРСЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Олег ЗАЙЧУК

доктор юридичних наук,
головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0009-0006-6202-005X>

Едуард ІВАНЧЕНКО

кандидат юридичних наук, докторант,
радник Асоціації митних брокерів України

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0009-0006-2669-8592>

Стаття присвячена дослідженню впровадження в митному законодавстві України нової концепції митного представництва, окремих аспектів правового регулювання митної брокерської діяльності, авторизації на провадження митної брокерської діяльності, правам, обов'язкам, відповідальності особи та її митного представника (посередника), а також порівняльно-правовому аналізу відповідності національного законодавства України з митного посередництва законодавству Європейського Союзу (ЄС).

Авторами статті доведено, що незважаючи на воєнні дії, поряд з вирішенням питань у оборонній сфері, пріоритетним для України був і залишається процес приведення Митного кодексу України у відповідність до Митного кодексу ЄС. В сучасних умовах митне законодавство, яке постійно змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів,

**LEGAL REGULATION OF
CUSTOMS REPRESENTATION IN
THE FIELD OF CUSTOMS
BROKERAGE ACTIVITY**

Oleg ZAYCHUK

Doctor of Law Sciences,
Chief Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

Eduard IVANCHENKO

Candidate of Juridical Sciences (Ph.D.),
Doctoral Student, Advisor to the Association
of Customs Brokers of Ukraine

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The article is devoted to the study of the introduction of a new concept of customs representation in the customs legislation of Ukraine, certain aspects of legal regulation of customs brokerage activities, authorization for customs brokerage activities, rights, obligations, liability of a person and his/her customs representative (intermediary), as well as comparative legal analysis of compliance of the national legislation of Ukraine on customs brokerage with the legislation of the European Union (EU).

The authors of the article prove that despite the hostilities, along with the resolution of issues in the defense sector, the process of bringing the Customs Code of Ukraine into compliance with the EU Customs Code has been and remains a priority for Ukraine. In modern conditions, customs legislation, which is constantly changing under the influence of both internal and external factors, requires

потребує виваженого та продуманого підходу щодо його впровадження (внесення змін та доповнень) з боку законодавчих та виконавчих органів влади.

Нова концепція митного представництва, яка має бути запроваджена з 19 квітня 2025 року та відповідає Митному кодексу ЄС, суттєво відрізняється від засад чинної митної брокерської діяльності та потребує додаткової уваги з боку державних органів влади щодо її практичної реалізації як з боку митних брокерів, так і посадових осіб митних органів. Чинна редакція Митного кодексу України не передбачає обмежень та додаткових регламентацій щодо надання митних брокерських послуг, як в порядку декларування так і в авторизації, а тому перехідний період має бути використаний державними органами влади для формування нової нормативно-правової бази для більш детального розкриття та регламентації правових відносин між митним посередником, митним органом та іншими контролюючими органами задіяними в процесі митного контролю та оформлення товарів.

За результатами правового аналізу, автори формулюють висновок, що запровадження нової концепції митного представництва передбачає розробку необхідних для подальшої роботи у сфері митних посередницьких послуг нормативно-правових документів з боку державних органів влади, насамперед з боку Міністерства фінансів України та Державної митної служби України, на які безпосередньо покладені обов'язки щодо реалізації державної митної політики. Це, в свою чергу, вимагає від них невідкладних дій та заходів щодо недопущення необґрунтованих відмов і затримок з боку посадових осіб, задіяних в процесі митного контролю та оформлення, при декларуванні товарів митними посередниками за новими правилами.

Ключові слова: митне законодавство, митна брокерська діяльність, митний брокер, агент з митного оформлення, концепція митного представництва, авто-

a balanced and thoughtful approach to its implementation (amendments and additions) on the part of legislative and executive authorities.

The new concept of customs representation, which is to be introduced from 19 April 2025 and is in line with the EU Customs Code, is significantly different from the current customs brokerage activities and requires additional attention from the state authorities to ensure its practical implementation by both customs brokers and customs officials. The current version of the Customs Code of Ukraine does not provide for any restrictions and additional regulations on the provision of customs brokerage services, both in terms of declaration and authorization, and therefore the transitional period should be used by the state authorities to form a new regulatory framework for more detailed disclosure and regulation of legal relations between the customs intermediary, the customs authority and other regulatory authorities involved in the process of customs control and clearance of goods.

Based on the results of the legal analysis, the authors conclude that the introduction of the new concept of customs representation requires the development of the necessary regulatory and legal documents by the state authorities, primarily the Ministry of Finance of Ukraine and the State Customs Service of Ukraine, which are directly responsible for the implementation of the state customs policy. This, in turn, requires them to take immediate actions and measures to prevent unreasonable refusals and delays by officials involved in the process of customs control and clearance when declaring goods by customs intermediaries under the new rules.

Keywords: customs legislation, customs brokerage, customs brokerage, customs clearance agent, authorization, customs representative

ризація, митний представник

Приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС відбувається під впливом факторів, пов'язаних з виконанням вимог до нормативного забезпечення набуття членства України в ЄС. Не є виключенням в цьому плані і митне законодавство, яке постійно змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів та потребує виваженого та продуманого підходу до його впровадження (внесення змін та доповнень) з боку законодавчих та виконавчих органів влади.

Запровадження концепції митного представництва у новій редакції Митного кодексу України передбачає новий підхід до здійснення митної брокерської діяльності, який передбачає розмежування прав, обов'язків і відповідальності особи та її митного представника, авторизацію та відповідність його (представника) встановленим критеріям, певні обмеження щодо декларування товарів за митними режимами тощо.

Відсутність практики застосування інституту митного представництва не дозволяють нам в повній мірі оцінити правові наслідки впливу нових митних правил на процес митного контролю та оформлення товарів при здійсненні митної брокерської діяльності. Але дозволяють шляхом проведення порівняльно-правового аналізу чинного та нового митного законодавства з регулювання митної брокерської діяльності запропонувати ряд заходів, які можуть бути застосовані державними органами влади для «безболісного» переходу на нові правила в частині регулювання митного представництва.

Не дивлячись на те, що проблема запровадження авторизації на провадження митної брокерської діяльності частково врегульована, оскільки вона вже застосовується в митному законодавстві при наданні підприємствам режиму спрощення з боку Державної митної служби (наприклад: процедура спільного транзиту, авторизований економічний оператор), і може здійснюватися за правовою аналогією, але теж потребує окремого цільового правового врегулювання саме по відношенню до митної брокерської діяльності.

Метою цієї статті є розкриття впровадження в митному законодавстві України нової концепції митного представництва, окремих аспектів правового регулювання митної брокерської діяльності, авторизації на провадження митної брокерської діяльності, прав, обов'язків, відповідальності особи та її митного представника (посередника), а також проведення порівняльно-правового аналізу відповідності національного законодавства України з митного посередництва до законодавства ЄС.

Підґрунтям вивчення проблематики регулювання здійснення митної брокерської діяльності під час переміщення товарів через митний кордон України стали праці таких вчених, як: Біленець Д. А., Возняковська К. А. [1], Лемеха Р. [2], Сочка К. А. [3], Коломієць Г. Б., Волковський Є. І., Пислиця А. В. [4], Феделеш Е. М. [5], Шутяк Д. С. [6] та інші. Але, оскільки поняття «митний представник» запроваджено в митному законодавстві України доволі недавно, а практична правова реалізація щодо його діяльності взагалі відсутня, представлене дослідження є першим у вітчизняній господарсько-правовій науці.

В умовах правового режиму воєнного стану державна митна політика займає одне із головних місць у вирішенні аспектів безпеки життєдіяльності нашої країни та вимагає від державних органів влади невідкладних заходів щодо її ефективної реалізації. Державна митна політика є складовою частиною державної економічної політики, яка являє собою у відповідності до статті 5 Митного Кодексу України [7] систему принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтересів та забезпечення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки.

Слід зазначити, що з початком повномасштабної війни РФ проти нашої країни, з метою спрощення та прискорення митного оформлення товарів, державними органами України, зокрема, Міністерством фінансів України та Державною митною службою України було розроблено та впроваджено ряд нормативно-правових актів, в тому числі затверджених Кабінетом Міністрів України і прийнятих Верховною Радою України. Деякі з них було

розглянуто нами у попередніх дослідженнях з проведенням господарсько-правового аналізу у розрізі діяльності митних брокерів в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема: спрощений порядок ввезення гуманітарної допомоги [8]; процедура спільного транзиту [8; 9]; інститут авторизованих економічних операторів [8; 10]; реформування митної служби України [11]; реалізація конституційних основ державної митної політики в період дії правового режиму воєнного стану [12] тощо.

Безперечно, що основним законодавчим актом у сфері митної справи є Митний кодекс України, який протягом терміну дії правового режиму воєнного стану зазнав суттєвих змін. Так від початку дії Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [13] станом на 1 березня 2025 року (за 3 роки) Верховною Радою України у Митний кодекс України було внесено 32 зміни. Необхідність внесення змін до Митного кодексу України обумовлювалась вирішенням важливих питань пов'язаних з невідкладними потребами забезпечення безперебійного функціонування держави під час дії правового режиму воєнного стану. В якості прикладу наведемо деякі з них: про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо деяких питань виконання глави 5 розділу IV Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [14]; про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо сприяння ввезенню на митну територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів особливостей ввезення на митну територію України товарів для потреб безпеки і оборони [15]; про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей ввезення на митну територію України товарів для потреб безпеки і оборони у період воєнного стану уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів [16]; про внесення змін до Митного кодексу України щодо використання митних декларацій та електронної транзитної системи, передбачених Конвенцією про процедуру спільного транзиту, для здійснення транзиту на умовах цього Кодексу особливостей здійснення митного контролю та митного оформлення окремих категорій товарів [17]; про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів [18]; про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану [19] та інші питання невідкладної дії та значення.

Показово, що незважаючи на військові дії, поряд з вирішенням питань у оборонній сфері, пріоритетним для України був і залишається процес приведення Митного кодексу України у відповідність до Митного кодексу ЄС.

Після довгої та ретельної роботи з боку Уряду України щодо приведення національного митного законодавства до європейського, Верховною Радою України на виконання зобов'язань України в рамках Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованої Законом України від 16 вересня 2014 року № 1678-VII «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергетики та їх державами-членами, з іншими сторонами» (Угода) [20] було прийнято Закон України «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу» від 22 серпня 2024 року №3926-IX (Закон №3926-IX) [21]. У відповідності до перехідних положень нової редакції Митного кодексу України зміни набирають чинності з 19 квітня 2025 року. Тому поетапна адаптація митного законодавства до законодавства ЄС дає можливість підготуватись до нових правил не тільки суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності та митним брокерам, а й митним органам України, які зобов'язані вчасно розробити та запровадити нормативно-правову базу з врахуванням змін до нового Митного кодексу України. В новій редакції Митний кодекс України складається з трьох блоків і

відповідає по структурі та змістовому наповненню європейському законодавству та Митному кодексу ЄС, що передбачає гармонізацію митного законодавства України до митного законодавства ЄС, а саме внесення змін та доповнень з врахуванням найкращих європейських практик і нормативно-правових актів, зокрема, відповідно до положення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 09 жовтня 2013 року про впровадження Митного кодексу Союзу [22], запровадження якого до законодавства України передбачено Додатком XV до Угоди, а також Делегованого регламенту Комісії (ЄС) 2015/2446 від 28 липня 2015 року про доповнення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 щодо детальних правил щодо певних положень Митного кодексу Союзу [23] та Імплементативного регламенту Комісії (ЄС) 2015/2447 від 24 листопада 2015 року щодо детальних правил імплементативних певних положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 про встановлення Митного кодексу Союзу [24]. Таким чином Україна продовжує виконувати прийняті на себе зобов'язання щодо адаптації національного законодавства до права ЄС в частині митного законодавства, що повністю відповідає завданням та цілям України у воєнний та повоєнний період щодо зміцнення її обороноздатності та економічної стабільності. Адже це безпосередньо вкладається в економічну стратегію розвитку України з її подальшим вступом до ЄС.

Законом №3926-IX визначені нові та змінені окремі основні терміни та поняття. Серед них такі як: «авторизований об'єкт»; «декларація тимчасового зберігання»; «декларант»; «механізм «єдиного вікна»»; «митний представник»; «правовласник»; «пред'явлення товарів»; «розумний строк»; «тимчасове зберігання»; «управління ризиками»; «утримувач митного режиму» та інші, які докорінно змінюють підходи до процесу митного контролю та оформлення товарів та потребують окремого нормозастосовчого роз'яснення з боку державних органів влади.

Окрему увагу приділимо введенню Законом №3926-IX поняття – «митний представник» та впровадженню в митному законодавстві України нової концепції митного представництва. Законом №3926-IX передбачено, що будь-яка особа може призначати митного представника (ст. 11-1 Митного кодексу України). Це повністю узгоджується з положеннями Регламенту (ЄС) № 952/2013, згідно яких будь-яка особа може призначити митного посередника. Таке посередництво може бути як безпосереднім – у цьому випадку митний посередник діє від імені та в інтересах іншої особи, або опосередкованим – у цьому випадку митний посередник діє від власного імені, але в інтересах іншої особи (ч. 1 ст. 18). При роботі з митними органами митний посередник вказує на те, що він діє в інтересах представленої ним особи та є таке представництво безпосереднім чи опосередкованим (ч. 1 ст. 19).

Законом №3926-IX визначено, що представництво є двох видів – пряме та непряме. Розмежовано права, обов'язки і відповідальність особи та її митного представника. Прямий і непрямий митний представник діє в інтересах особи, яку представляє. Однак прямий митний представник діє від імені такої особи, непрямий митний представник діє від власного імені. Митний представник має заявити, що діє в інтересах особи, яку представляє та зобов'язаний надати митним органам документи, що підтверджують його повноваження та вид представництва (пряме чи непряме). Митні органи не повинні вимагати від особи, яка діє як митний представник і виконує дії та митні формальності на регулярній основі, щоразу надавати документи, що підтверджують його повноваження, за умови що така особа може надати такі документи на вимогу митних органів.

Крім того, непрямому митному представнику заборонено: 1) мати інших митних представників; 2) здійснювати декларування у митні режими: імпорту товарів, на які у випадках, встановлених цим Кодексом та іншими законами з питань оподаткування, надаються звільнення від оподаткування митними платежами (податкові пільги) під час їх випуску для вільного обігу; імпорту (у частині процедури кінцевого використання); тимчасового ввезення; безмитної торгівлі; переробки на митній території; переробки за межами митної території; знищення або руйнування; відмови на користь держави.

Зазначені заборони щодо митних режимів, з одного боку мають на меті підвищити відповідальність суб'єкта зовнішньоекономічної діяльності та митного брокера, який здійснює декларування у визначених Законом №3926-IX митних режимах. А з іншого боку створюють певні труднощі в митній брокерській діяльності та можуть позбавити роботи значну кількість працівників (митних брокерів), які роками здійснювали митне декларування товарів за встановленими операціями (давальницька сировина, виставкове майно тощо), які є висококваліфікованими фахівцями та володіють специфікою роботи в цьому напрямку. Це слід визнати недоліком і в подальшому призведе до зниження якості митного оформлення при декларуванні товарів у вищезазначених митних режимах.

Також, у відповідності до нових правил, дозвіл на провадження митної брокерської діяльності замінюється на авторизацію (ст. 417 Митного кодексу України). Митний представник має право здійснювати декларування товарів в інтересах іншої особи, за умов наявності авторизації на провадження митної брокерської діяльності (ч. 7 ст. 11-1 Митного кодексу України).

Варто підкреслити, що це є цілком позитивною подією у зазначеній сфері регулювання, оскільки нові зміни мають на меті залишити на ринку митних брокерських послуг тільки сумлінних підприємців, діяльність яких має бути прозорою, професійною, які мають високу ділову репутацію та не порушують митне законодавство. Тим більше, що в умовах правового режиму воєнного стану всі ці перелічені фактори безпосередньо впливають на митну безпеку України.

Авторизацію може отримати підприємство, яке має обліковий номер в митних органах (тобто здійснює операції з товарами) та відповідає критерію «дотримання вимог митного та податкового законодавства України, а також відсутність фактів притягнення до кримінальної відповідальності» (ч. 1 ст. 14 Митного кодексу України) та умовам 2 і 4 критерію «забезпечення практичних стандартів компетенції або професійної кваліфікації відповідальної посадової особи підприємства» (пп. 2 та 4 ч.4 ст.14 Митного кодексу України в редакції Закону №3926-IX). Умови критерію «дотримання вимог митного та податкового законодавства України, а також відсутність фактів притягнення до кримінальної відповідальності» передбачають, що станом на дату подання заяви про надання авторизації бенефіціари/посадові особи підприємства не повинні мати не погашеної або не знятої судимості за вчинення кримінальних правопорушень, а протягом 3+ років (рік подання заяви на отримання авторизації та 3 попередні роки) такі особи не мали адміністративних стягнень за вчинення систематичних та/або серйозних порушень митних правил. Крім того, підприємство повинно призначити працівника, відповідального за митні питання (виконання обов'язків із взаємодії з митними органами, контролю за дотриманням умов авторизації, інформування митних органів тощо). Систематичними порушеннями митних правил вважаються п'ять і більше порушень митних правил, вчинених однією або кількома особами підприємства протягом календарного року. При цьому вчинення однією або кількома особами двох і більше порушень митних правил, пов'язаних із здійсненням митних формальностей щодо товарів, транспортних засобів комерційного призначення при їх одночасному переміщенні через митний кордон України в межах однієї зовнішньоекономічної операції, вважається вчиненням одного порушення митних правил. Серйозними порушеннями митних правил вважаються порушення митних правил, за вчинення яких накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу або у вигляді конфіскації товарів, транспортних засобів комерційного призначення - безпосередніх предметів порушення митних правил, якщо загальний розмір таких накладених штрафів та/або вартість конфіскованих предметів правопорушень протягом календарного року перевищує:

- 0,5% загальної фактурної вартості товарів, переміщених підприємством через митний кордон України або задекларованих за відповідний рік; або
- суму в розмірі, визначеному законом для кваліфікації ухилення від сплати податків і зборів як кримінального правопорушення для відповідного року.

Умови 2 і 4 критерію «забезпечення практичних стандартів компетенції або професійної кваліфікації відповідальної посадової особи підприємства» передбачають:

- наявність в штаті підприємства працівника, відповідального за митні питання (без вимоги мінімального досвіду його роботи за напрямом здійснення митних формальностей), та
- покладання обов'язків на такого працівника, зокрема взаємодія з митними органами, самостійний контроль за дотриманням відповідності критеріям та/або умовам надання авторизації.

Таким чином, для отримання авторизації на митну брокерську діяльність, а ні до підприємства, ні до його працівника, відповідального за митні питання, не застосовується вимога щодо 3-річного досвіду практичної роботи за напрямом здійснення митних формальностей. Підприємству, яке отримає авторизацію на провадження митної брокерської діяльності, буде також простіше отримати статус авторизованого економічного оператора або авторизації на будь-які інші види спрощень, оскільки вимоги є взаємозаліковними. Тобто, якщо підприємство має авторизацію митного брокера, йому не потрібно повторно підтверджувати умови та критерії, вже перевірені митницею. І навпаки: підприємству, яке має статус авторизованого економічного оператора або авторизації на спрощення, для отримання авторизації на провадження митної брокерської діяльності, також не потрібно повторно підтверджувати відповідні умови та критерії. Щодо підприємств, які сьогодні мають дозвіл на провадження митної брокерської діяльності, то вони мають отримати авторизацію замість наявного дозволу до 19 квітня 2026 року. На час перехідного періоду, до 18 квітня 2026 року включно, дія наявного дозволу залишається чинною. Законодавство визначає чіткі терміни отримання авторизації на провадження митної брокерської діяльності – до 15 робочих днів (з них: 5 днів – це попередній розгляд заяви підприємства для отримання авторизації та 10 днів – оцінка відповідності підприємства на підставі поданої разом із заявою Анкети самооцінки).

За інформацією Державної митної служби України у новому Митному кодексі України, який зараз розробляється на основі Митного кодексу ЄС та має бути ухвалений як одна з вимог для вступу України до ЄС, відповідні підходи щодо провадження митної брокерської діяльності на основі авторизації буде враховано. Нинішні зміни до Митного кодексу України є перехідним етапом на шляху до впровадження митних правил ЄС. Водночас основна увага зосереджена на підготовці нового Митного кодексу України, який буде повністю базуватися на Митному кодексі ЄС [25].

В чинній редакції Митного кодексу України, на відміну від прийнятого Закону №3926-ІХ, по відношенню до митних посередників існують тільки поняття – «митний брокер» (ст. 416 Митного кодексу України) та «агент з митного оформлення» (ст. 418 Митного кодексу України), діяльність яких визначена Главою 59 Митна брокерська діяльність і яка не обумовлює обмежень та додаткових регламентацій щодо надання ними посередницьких послуг з декларування товарів. Взаємовідносини митного брокера з особою, яку він представляє, у відповідності до статті 417 Митного кодексу України, визначаються відповідним договором, а агент з митного оформлення перебуває з ним в трудових відносинах і безпосередньо виконує дії в інтересах особи, яку представляє митний брокер. Отже, агент з митного оформлення є працівником, тобто, - представником митного брокера, а не самостійним суб'єктом митної брокерської діяльності й вчиняє певні юридичні дії у митному просторі України від імені та під контролем митного брокера. Митний брокер, в свою чергу, здійснює професійну посередницьку діяльність і вчиняє юридичні дії від власного імені за дорученням особи на підставі договору.

Виходячи з вищевикладеного, можемо констатувати, що нова концепція митного представництва, яка має бути запроваджена з 19 квітня 2025 року, суттєво відрізняється від чинної митної брокерської діяльності та потребує додаткової уваги з боку Міністерства фінансів України та Державної митної служби України щодо її практичної реалізації як з боку митних брокерів, так і посадових осіб митних органів. Приведення митного

законодавства України, яке постійно змінюється під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, у відповідність до законодавства ЄС потребує вираженого та продуманого підходу щодо його впровадження (внесення змін та доповнень) з боку законодавчих та виконавчих органів влади. В умовах правового режиму воєнного стану це набуває особливої важливості та відповідальності з боку державних органів влади, оскільки результати правових рішень в регулюванні митної брокерської діяльності мають безпосередній вплив на стабільність економіки України і впровадження нових правил не повинно перешкоджати її належному функціонуванню.

Таким чином, підводячи підсумки, можемо зазначити, що запровадження нової концепції митного представництва передбачає розробку необхідних для подальшої роботи у сфері митних посередницьких послуг нормативно-правових документів з боку державних органів влади, насамперед з боку Міністерства фінансів України та Державної митної служби України, на які безпосередньо покладені обов'язки щодо реалізації державної митної політики, що вимагає від них невідкладних дій та заходів щодо недопущення необґрунтованих відмов і затримок з боку посадових осіб, задіяних у процесі митного контролю та оформлення, при декларуванні товарів митними посередниками за новими правилами. Своєчасне вирішення цих питань сприятиме не тільки зовнішньоекономічній діяльності та гармонізації митного законодавства України до митного законодавства ЄС, а й призведе до вдосконалення існуючих митних процедур, зменшення корупційних ризиків та використання сучасних ІТ технологій при здійсненні митного контролю та оформлення товарів.

Оскільки поняття «митний представник» запроваджено в митному законодавстві України доволі недавно, дане питання потребує додаткових наукових розробок для більш детального вивчення та удосконалення процесу митного представництва при здійсненні митної брокерської діяльності.

Посилання:

1. Біленець Д. А., Возняковська К. А. Статус митних брокерів в українському бізнесі. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 224–228. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/278802/273451>.
2. Лемеха Р. Автоматизація та інформатизація митних процедур як пріоритетні напрями вдосконалення адміністрування митних режимів в Україні. Адміністративне право і процес. 2020. № 11. С. 126–133.
3. Сочка К.А. Діяльність митних посередників в сучасних умовах. Науковий вісник Ужгородського Університету 2023. Серія Економіка. Випуск 2 (62). С. 135–140. URL: <http://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/290519>.
4. Коломієць Г., Волковський Є., Пислиця А. Ефективність митного посередництва: сучасні виклики та перспективи розвитку. Економіка та суспільство. Випуск №65 / 2024. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4452/4390>.
5. Феделеш Е. М. Договір про надання митно-брокерських послуг як один із елементів договірної регуляції відносин за участю логістичних операторів. Juris Europensis Scientia. Випуск 5, 2023. С. 38–42.
6. Шутяк Д. С. Особливості цивільно-правового статусу митного посередника за законодавством України та ЄС. Університетські наукові записки. 2020. № 3–4. С. 226–233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2020_3-4_26.
7. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
8. Іванченко Е. П. Особливості діяльності митних брокерів в умовах правового режиму воєнного стану: сучасний стан та перспективи правового регулювання. Юридичний вісник. 2023/6. С. 26–36. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-6-2023.html>.
9. Іванченко Е. П. Запровадження процедури спільного транзиту товарів в Україні: адаптація національного законодавства та перспективи розвитку. Чорноморські наукові студії: X Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція, 17 травня 2024 року, м. Одеса. Львів–Торунь: Liha-Pres, 2024. 308с. С. 23–26. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/283>.
10. Іванченко Е. П. Перспективи запровадження інституту авторизованого економічного оператора в Україні під час дії правового режиму воєнного стану. International scientific-practical

conference «The War in Ukraine – a Challenge to Euro-Atlantic Civilizational Values»: conference proceedings (June 24–25, 2024. Uzhhorod, Ukraine). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. 116 pages. С. 88-91.

11. Іванченко Е. П. Державна митна політика та її реалізація в період правового режиму воєнного стану. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. XIII Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю Харк. нац. ун-ту внутр. справ у статусі університету (м. Вінниця, 22 листоп. 2024 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад. правових наук України. – Вінниця : ХНУВС, 2024. – 352 с. С. 158-160. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23146>.

12. Іванченко Е. П. Реалізація конституційних основ державної митної політики в період дії правового режиму воєнного стану. Цінність Конституції України в сучасних умовах: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (20 червня 2024 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024, 96 с. С. 44-48. URL: https://drive.google.com/file/d/1xeNczX_SUDNIptXSKiK8-fb_OQNudZA/view.

13. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.

14. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо деяких питань виконання глави 5 розділу IV Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 15 серпня 2022 року № 2510-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2510-20#Text>.

15. Про внесення зміни до розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України щодо сприяння ввезенню на митну територію України безпілотних літальних апаратів та деяких інших товарів: Закон України від 06 лютого 2023 року № 2907-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2907-20#Text>.

16. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей ввезення на митну територію України товарів для потреб безпеки і оборони у період воєнного стану: Закон України від 10 квітня 2023 року № 3020-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3020-20#Text>.

17. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо використання митних декларацій та електронної транзитної системи, передбачених Конвенцією про процедуру спільного транзиту, для здійснення транзиту на умовах цього Кодексу: Закон України від 13 липня 2023 року № 3229-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3229-20#n2>.

18. Про внесення змін до Митного кодексу України та інших законів України щодо уніфікації з європейськими та північноатлантичними стандартами процедур декларування військової техніки та інших товарів: Закон України від 23 серпня 2023 року № 3345-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3345-20#n5>.

19. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану: Закон України від <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3707-20#n2>.

20. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу: Закон України від 22 серпня 2024 року №3926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/3926-20>.

21. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

22. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 від 9 жовтня 2013 року про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_009-13#Text.

23. Делегований регламент Комісії (ЄС) № 2015/2446 від 28 липня 2015 року на доповнення Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 стосовно детальних правил щодо певних положень Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_028-15#Text.

24. Імплементаційний регламент Комісії (ЄС) 2015/2447 від 24 листопада 2015 року щодо детальних правил імплементації певних положень Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 952/2013 про встановлення Митного кодексу Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_029-15#Text.

25. Державна митна служба України. Зміни до Митного кодексу України: Авторизація на провадження митної брокерської діяльності. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/zmini-do-mitnogo-kodeksu-ukrayini-avtorizatsiia-na-provazhennia-mitnoyi-brokerskoyi-diialnosti-1901>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

14.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.4
**ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ОЗНАКИ
МАЙБУТНЬОГО ОБ'ЄКТА
НЕРУХОМОСТІ**

Андрій ДАВИДОВИЧ

аспірант

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ)

UDC
**LEGAL NATURE AND SIGNS OF
THE FUTURE REAL ESTATE
OBJECT**

Andrii DAVYDOVYCH

Postgraduate Student

Vasyl Stefanyk Precarpathian National
University (Ivano-Frankivsk)

<https://orcid.org/0009-0002-4524-9726>

У статті розглядається нововведення в українському праві, що стосується майбутніх об'єктів нерухомості, які регулюються Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (Закон № 2518-IX). Автор аналізує правову природу майбутніх об'єктів нерухомості як об'єкта цивільних прав, визначає його місце в системі цивільних правовідносин і досліджує його класифікацію як нематеріальний об'єкт.

У статті також розглядаються ключові ознаки майбутніх об'єктів нерухомості, зокрема, інкорпоральність, відособленість та сталість, які визначають його правовий статус та відрізняють його від інших об'єктів цивільних прав, зокрема нерухомого майна. Визначено, що ці характеристики роблять майбутній об'єкт нерухомості унікальним об'єктом, здатним стати частиною цивільних правовідносин, навіть у відсутності чіткої нормативної регламентації цього статусу.

Досліджується правова характеристика майбутній об'єкт нерухомості, його корисні властивості, інвестиційний потенціал і можливості для розвитку цивільних правовідносин. Особливу увагу приділено правовій прогалині, що виникає через відсутність єдиного підходу до кваліфікації таких об'єктів, а також науковим дискусіям щодо їх визначення в контексті цивільного права.

Стаття наголошує на важливості ідентифікації майбутній об'єкт нерухомості

The article examines the innovations in Ukrainian law relating to future real estate objects regulated by the Law of Ukraine “On Guaranteeing Real Rights to Real Estate Objects to be Constructed in the Future” (Law No. 2518-IX).

The author analyzes the legal nature of the future real estate objects as an object of civil rights, determines its place in the system of civil legal relations and examines its classification as an intangible object.

The article also examines the key features of the future real estate objects, in particular, incorporation, separateness and permanence, which determine its legal status and distinguish it from other objects of civil rights, in particular, real estate. It is determined that these characteristics make the future real estate objects a unique object capable of becoming a part of civil legal relations, even in the absence of clear statutory regulation of this status.

The author examines the legal characteristics of the future real estate objects, its useful properties, investment potential and opportunities for the development of civil legal relations. Particular attention is paid to the legal gap arising from the lack of a unified approach to the qualification of such objects, as well as to scientific discussions on their definition in the context of civil law.

The article emphasizes the importance of identifying the future real estate objects through registration systems and

можуть через реєстраційні системи та договірні відносини, що дозволяють точніше визначити його права та обов'язки. Важливу роль у цьому процесі відіграють дані, що фіксуються на момент первинної реєстрації спеціального майнового права на майбутній об'єкт нерухомості, підтверджуючи його юридичну належність до категорії об'єктів цивільних прав.

У статті пропонується внести змін до Цивільного кодексу України, що дозволять чіткіше визначити статус майбутній об'єкт нерухомості як об'єкта цивільних прав і правочинів, що сприятиме розвитку відповідних правовідносин та більш ефективному регулюванню цих питань.

Ключові слова: майбутній об'єкт нерухомості, об'єкти цивільних прав, оборотоздатність, договір купівлі-продажу, специфіка майбутнього об'єкта нерухомості

Постановка наукової проблеми та її значення з урахуванням аналізу існуючих досліджень цієї проблеми. Законом України від 15.08.2022 №2518-IX «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» впроваджено у цивільний оборот новий об'єкт - майбутній об'єкт нерухомості (далі - МОН). Водночас статус цього об'єкта залишається невизначеним, оскільки МОН не включений до переліку об'єктів цивільних прав у ЦК України, що створює правову прогалину. Практична значущість питання підтверджується необхідністю правового врегулювання обороту таких об'єктів, оскільки вони є важливим інструментом для інвесторів та покупців. Таким чином, дослідження правової природи та ознак МОН сприятиме визначенню місця МОН у системі об'єктів цивільних прав, вдосконаленню законодавства та правозастосовної практики в Україні.

Проблематика, пов'язана із розумінням об'єктів цивільних прав була інтересом дослідження таких вітчизняних науковців як О. В. Дзера, І. В. Спасибо-Фатєєва, Н. С. Кузнецова, С. А. Сліпченко, Р. А. Майданик, Р. О. Стефанчук, В. Л. Скрипник, С. І Шимон, Ю. О. Заїка та інших.

Кожен із перелічених учених зробив значний внесок у розвиток правової науки, а сформульовані ними висновки є твердою основою для дослідження правової природи нових об'єктів, у тому числі і майбутнього об'єкта нерухомості. Враховуючи впровадження законодавчих інновацій у сфері інвестування у будівництво нерухомості та відсутність спеціальних наукових досліджень, вивчення правової природи майбутнього об'єкта нерухомості набуває особливого значення.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні правової природи майбутнього об'єкта нерухомості та виокремленні його кваліфікуючих ознак.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Законом України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» (надалі – Закон № 2518-IX) уведено у правове поле абсолютно новий для національного права об'єкт – майбутній об'єкт нерухомості (надалі – МОН). Це

contractual relations, which allow for a more precise definition of its rights and obligations. An important role in this process is played by the data recorded at the time of the initial registration of a special property right to the future real estate objects, confirming its legal affiliation with the category of civil rights objects.

The article proposes to amend the Civil Code of Ukraine to more clearly define the status of the future real estate objects as an object of civil rights and transactions, which will facilitate the development of relevant legal relations and more efficient regulation of these issues.

Keywords: future real estate object, objects of civil rights, negotiability, sale and purchase agreement, specifics of future real estate object

нововведення спрямоване на оновлення підходів до врегулювання правовідносин, пов'язаних з інвестуванням у ще не збудовані об'єкти.

Закон № 2518-IX розкриває зміст МОН таким чином: це передбачена проектною документацією на будівництво складова частина подільного об'єкта незавершеного будівництва, яка після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта стане самостійним об'єктом нерухомого майна (квартира, гаражний бокс, інше житлове або нежитлове приміщення, машиномісце тощо) [1].

Надаючи легальне визначення досліджуваного об'єкта та врегульовуючи загальні питання пов'язані із ним, законодавець залишає правовий статус МОН не до кінця визначеним, не вказуючи прямо на його належність до об'єктів цивільних прав. Відповідна вказівка відсутня не лише у спеціальному нормативно-правовому акті, але й у статті 177 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України).

Для того, щоб заповнити цю правову прогалину спочатку звернімося до поняття «об'єкт цивільних прав», яке є одним із основоположних у цивільному праві. Правильне розуміння цього терміну дає змогу досягнути, на що саме можуть бути спрямовані права та обов'язки учасників цивільних відносин та задля чого зацікавлені суб'єкти вступають у цивільні відносини.

Відповідно до статті 177 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) об'єктами цивільних прав є речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага [2].

З процитованої норми випливає, що основний акт цивільного законодавства не надає дефініції ключового для науки цивільного права поняття та не містить згадки про його ознаки, виходячи з яких можна було б класифікаційно віднести певне благо до об'єктів цивільних прав. Фактично, стаття 177 ЦК України обмежується перерахуванням складових, які охоплюються родовим для них поняттям. При цьому їх перелік є лише орієнтовним, приблизним, невичерпним [3, с. 155], що ускладнює можливість розглядати об'єкти цивільних прав як завершену систему із чітко визначеними контурами.

З одного боку, можна говорити про гнучкість правової норми, її здатність реагувати на суспільні зміни, врегульовуючи нові ситуації відповідно до потреб конкретного періоду розвитку суспільних відносин. Проте, з другого боку, у міру появи нових об'єктів (у нашому випадку, це МОН) можуть виникати труднощі з їх правовою кваліфікацією. Неправильна оцінка таких об'єктів здатна призвести до небажаних наслідків у вигляді неправильного правозастосування, неефективних охорони і захисту прав та інтересів суб'єктів цивільного права тощо.

В умовах відсутності нормативного визначення, заповнити дефінітивну прогалину повинні були б представники наукової спільноти. Разом з цим, через різнобічність думок вчених виробити спільний підхід до праворозуміння не вдалося, а тому дискусії за цим напрямком тривають і сьогодні. Так, Ю. Є. Ходико поділив усі наукові концепції щодо розуміння об'єктів на:

- плюралістичну, представники якої стверджують про множинність об'єктів правовідносин. Ця концепція охоплює декілька різносторонніх теорій. Перша із них зводиться до розподілу об'єкта на юридичний об'єкт зобов'язання, якими є поведінка зобов'язаної особи, та на матеріальний об'єкт. Друга виражає думку про те, що норма права і правовідношення має один єдиний об'єкт – фактичні суспільні відносини, до яких можуть входити речі, що розглядаються як складова цього об'єкта (спеціальний об'єкт). Третя теорія згруповує висловлені ідеї щодо розуміння об'єкта залежно від виду цивільного правовідношення. До прикладу, об'єктом юридичного правовідношення є такі засоби реалізації інтересу як речі та дії; речового лише речі, а зобов'язального лише дії. Четверта ж теорія передбачає розуміння об'єктів як благ, перелік яких є множинним та включає речі, послуги, особисті нематеріальні блага та інші.

- моністичну, представники якої стверджують про існування єдиного об'єкта правовідносин. Ця концепція включає в себе дві основні теорії. Одні науковці вважають, що об'єктом є дії (поведінка) зобов'язаної особи (при цьому окремі представники цієї теорії поряд із об'єктом виокремлюють предмет правовідносин, відносячи до нього речі, продукти духовної творчості, а також саму дію як таку). Інші ж відстоюють позицію щодо розуміння об'єкта як реальної речі матеріального світу. Існують також репрезентації моністичної концепції, які розглядають об'єкт як волю та свідомість зобов'язаної особи; правовий режим; поведінку, яка спрямована на матеріальне благо [4, с. 52-54].

У рамках нашого дослідження вважаємо за правильне підтримати теорію, згідно із якою об'єктом цивільних прав є будь-які матеріальні й нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини [5, с. 146]. Наведений підхід фактично відображений законодавцем у ЦК України та, як констатує С. О. Сліпченко, став доктринальним, позаяк набув загального або, принаймні, панівного визнання серед провідних, авторитетних правників, які працювали над розробкою проекту ЦК України [6, с. 128]. Станом на сьогодні, його притримуються, наприклад, Ю. Є. Ходико [4, с. 54], С. І. Шимон [7, с. 224], І. А. Бабєцька [8, с. 169], О. В. Даниленко [3, с. 155] та інші.

Під благом, як категорією через яку розкривають зміст об'єкта цивільних прав, розуміють усе, що здатне задовольняти певні потреби людини. Благами є явища, дії, речі, нематеріальні цінності, а право, при цьому, створює умови для нормального використання цих благ [9, с. 132]. Як у економіці, так і у праві характерними ознаками блага є, по-перше, наділеність корисними властивостями, по-друге, корисні властивості і здатність задовольняти потреби мають бути відкриті та усвідомлені людиною, по-третє, належність або доступність особі, перебування у межах її досяжності [10, с. 88].

Принагідно зауважимо, що тривалі дискусії точаться також з приводу співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» і «об'єкт цивільних правовідносин». Детально різнобічність думок у цій частині досліджувала у своїй роботі С. І. Шимон [7], а тому не будемо зупинятись на кожній із них. Водночас, для правильного розуміння нашого дослідження підтримаємо домінуючу в науковій юридичній літературі позицію про тотожність цих понять. Її висловлювали, зокрема уже згадані вище вчені С. І. Шимон [7, с. 224], С. О. Сліпченко [10, с. 94], С. Й. Литвин [11, с. 173] та інші. Окрім цього, відповідна позиція фактично відображена О. В. Дзєрою, Н. С. Кузнєцовою, Р. А. Майдаником у підручнику з Цивільного права України [12, с. 218].

Таким чином, об'єкт цивільних прав є благом, яке наділене корисними властивостями та яке за умови відкритості та доступності учасникам цивільних відносин здатне задовольняти їх різноманітні потреби. Усвідомлення цих корисних властивостей та бажання отримати їх стимулює зацікавлених суб'єктів спрямовувати суб'єктивне право і суб'єктивний обов'язок на конкретне благо, вступаючи у відповідні правовідносини. З приводу таких об'єктів (благ) виникає, змінюється чи припиняється цивільне правовідношення. У разі, якщо суспільні відносини (в тому числі цивільні), позбавлені об'єкта, то вони стають безглуздими [13, с. 52].

Ми переконані, що майбутній об'єкт нерухомості також є одним із тих благ, яке завдяки своїм якостям, пристосованим для задоволення цілком конкретних потреб, спонукає людей вступати у правові зв'язки. Ми виходимо із того, що він наділений всіма іманентними ознаками об'єктів цивільних прав, а відсутність прямої нормативної вказівки на його родову приналежність не унеможливує кваліфікацію МОН як такого, щодо якого можуть виникати і виникають цивільні права та обов'язки.

Для того, щоб детально розкрити наше твердження звернімося до напрацювань В. Л. Скрипника, який визначив такі спільні ознаки об'єктів цивільних прав: (1) наявність правового регламентації (лише за наявності впровадженого правового режиму те чи інше явище може бути елементом правовідношення); (2) корисність (здатність задовольняти потреби учасників цивільних правовідносин). На думку вченого, ця ознака є факультативною, оскільки існує низка об'єктів, які з практичної точки зору нікого можуть не цікавити і володільці яких хочуть взагалі їх позбутися. Зважаючи на це, він вважає за правильне

дефініювати об'єкт цивільних прав не як благо, яке здатне задовольняти потреби учасників цивільних відносин, а як благо на яке спрямований інтерес суб'єкта цивільного права; (3) сталість (унаслідок відчуження, зміни правовласника об'єкт зазвичай не змінює своїх основних якісних ознак) [14, с. 18, 19].

На заперечуючи перелік визначених науковцем характеристик, висловимо власне застереження щодо факультативності такої риси як корисність. На нашу думку, її слід розглядати як загальну ознаку. Така позиція ґрунтується на такому: оскільки об'єкти цивільних прав за своїм змістом є благами, то вони відповідно наділені усіма ознаками притаманними благом, про які ми уже зазначали вище та до яких відноситься і корисність. Схожої думки притримується і Ю. Є. Ходико, який зазначив що корисність – одна з найважливіших ознак, що дає можливість визнати благо як об'єкт [4, с. 55].

Ще однією загальною особливістю об'єктів, про яку не було згадано вище, є визначеність (відособленість, дискретність), яка дає можливість панування, монополії та дозволяє індивідуалізувати кожний об'єкт, конкретизує його. Виділяють два аспекти визначеності: (1) визначення меж об'єкта для того, щоб чітко встановити, з приводу чого саме виникають правовідносини, на що поширюється суб'єктивне право й де воно закінчується, право на що підлягає захисту, де його межі; (2) визначеність у розумінні відокремлення одного блага від іншого, найближчого, суміжного або навіть аналогічного [10, с. 97, 98].

З урахуванням викладеного зазначимо, що правове регулювання МОН забезпечене Законом № 2518-IX, яким встановлено особливий правовий режим для досліджуваного об'єкта, зокрема надано його дефініцію, впроваджено умови його перебування в цивільному обороті, окреслено механізми переходу цього об'єкта від однієї особи до іншої, визначено ключові питання, пов'язані із правами відносно МОН та їх змістом тощо [1]. Окремі питання, пов'язані із його функціонуванням передбачено підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема постановами Кабінету Міністрів України № 8 від 03.01.2023 р., № 378 від 21.04.2023 р., № 596 від 13.06.2023 р. та іншими документами.

Таким чином, МОН перебуває у сфері дії вітчизняного права, наділений «правовою оболонкою», а отже може бути частиною цивільних відносин.

В даному випадку є підстави стверджувати про застосування законодавцем механізму правової фікції, тобто МОН стає явищем соціальної реальності через визнання його існування державою шляхом державної реєстрації спеціального майнового права на МОН, що є передумовою для набуття властивостей оборотоздатності МОН.

Майбутній об'єкт нерухомості безперечно наділений корисними властивостями. У першу чергу, він є важливим інструментом, завдяки якому вдається задовольнити потреби учасників цивільних відносин у нерухомості. Так, його придбання є необхідною умовою для набуття права власності на реальний об'єкт нерухомого майна, який після завершення будівництва буде уведено в експлуатацію. Без набуття прав на такий об'єкт неможливо говорити про виникнення статусу власника, а отже й про подальше задоволення потреб людини у житлі, комфорті, відпочинку та інших. Тобто, МОН, як і традиційні об'єкти цивільних прав, має властивість трансформуватися у нову тілесну форму.

Про цінність МОН свідчить його інвестиційний потенціал. Хоча до моменту завершення будівництва МОН не є фізично доступним, він все ж може бути розцінений покупцями як джерело доходу. На момент придбання його ціна як правило фіксується на низькому рівні, що пов'язано із тривалістю будівництва, невизначеністю та ризикованістю робіт, пов'язаних зі зведенням нерухомості. Проте, у міру виконання таких робіт, звершення певних етапів будівництва його вартість поступово зростатиме, що дозволить інвестору реалізувати МОН за вищою ціною, а отже отримати дохід. Відтак, досліджуваний об'єкт є корисним інвестиційним активом та може бути частиною стратегії довгострокового накопичення капіталу. Дану ознаку можна вважати передумовою для повноцінної оборотоздатності МОН як об'єкта цивільних прав.

З погляду продавця, МОН є корисною опцією, завдяки якій вдається прямо й опосередковано залучити кошти для будівництва об'єкта нерухомого майна та, відповідно, досягти прибутку від продажу ще не зведеної нерухомості. Акумуляована сума забезпечує продавцю фінансову підтримку для покриття необхідних витрат, полегшує фінансове навантаження, обумовлене значним обсягом організаційних заходів та підрядних робіт.

Заінтересовані учасники цивільних відносин простежують (усвідомлюють) причинно-наслідковий зв'язок між власними потребами та реальною можливістю їх задоволення за посередництва МОН, адже вступають у відповідні договірні відносини. Завдяки нормативно передбаченому праву вчиняти юридично значимі дії стосовно МОН тій чи іншій особі вдається підпорядкувати корисність досліджуваного об'єкта у власних інтересах. Доступність (відкритість) до володіння цим об'єктом прямо пов'язана з введенням МОН у цивільний оборот та дозволом широкому колу суб'єктів здійснювати суб'єктивні права і виконувати обов'язки щодо нього. Відкритість, про яку ми говоримо, не є декларативною, а має дійсний прояв на практиці, що підтверджується проведенням реєстрації прав на такі об'єкти [15].

З огляду на це, констатуємо, що МОН притаманні усі загальні ознаки блага, а його оцінка як корисності є правильною.

Для розкриття ознак сталості та визначеності, слід зрозуміти, що саме відображає собою досліджуваний об'єкт, більш детально розкривши його правову природу та специфіку.

Насамперед зазначимо, що у статті 177 ЦК України встановлено множинність об'єктів цивільних прав, які об'єднані в єдину логічно-послідовну систему. Як зазначає С. О. Сліпченко, залежно від своєї природи, усі об'єкти поділяються на ті, що мають фізичну субстанцію і належать до матеріального світу, тобто матеріальні, а також ті, що не мають фізичної субстанції і не належать до матеріального світу, тобто нематеріальні. Останні науковець пропонує класифікувати на нематеріальні блага (об'єкти права інтелектуальної власності, інформація, особисті немайнові блага), та інкорпоральні блага (мають нематеріальну природу та не включені до нематеріальних благ). Згідно із його твердженнями, поза межами цієї дихотомії об'єкти цивільних прав існувати не можуть [16, с. 93, 94].

Таким чином, впроваджена у ЦК України класифікація базується на критерію матеріальності. Намагаючись упорядкувати об'єкти цивільних прав та визначити критерії для їх розподілу, законодавець тим самим впроваджує певні рамки системи таких об'єктів.

За своєю природою МОН є нематеріальним об'єктом, що прямо впливає із нормативних положень. Фактично, він є уособленням нерухомого майна, що лише буде створено. Відсутність уречевленої форми унеможливорює віднесення МОН до об'єктів, для яких наявність фізичної субстанції є визначальним та водночас дає підстави стверджувати про його класифікаційну належність до нематеріальних інкорпоральних благ.

Коли ідеться про МОН, ми не можемо говорити про такий об'єкт у якості майбутньої окремо зведеної будівлі. Незалежно від свого типу (квартира, машиномісце тощо), він завжди входить до складу подільного об'єкта незавершеного будівництва (будинок, споруда), тобто об'єкта, який буде споруджено в майбутньому, щодо якого отримано право на виконання будівельних робіт, який не прийнято в експлуатацію та який згідно із проектною документацією складається не менше як із двох МОН. У той же ж час, він не може бути частиною неподільного об'єкта незавершеного будівництва, що виливає із пункту 7 частини 1 статті 1 Закону № 2518-IX [1].

Наведене дозволяє розглядати подільний об'єкт незавершеного будівництва як своєрідне ціле, у нерозривному зв'язку із яким перебуває певна кількість його окремих частин, тобто МОН. За своїм змістом такий зв'язок є правовим та відображається спочатку у проектній документації. Окрім цього, він проявляється у зобов'язальних відносинах із купівлі-продажу, позаяк сторони фіксують у договорі не лише інформацію щодо МОН, але й відносно подільного об'єкта незавершеного будівництва, складовою частиною якого є відповідний МОН.

У міру завершення будівництва, поступового переходу елементів зв'язки «ціле та частина» у статус самостійних об'єктів нерухомого майна зв'язок, про який ми говорили

вище, трансформуватиметься у фізичний, тобто структурна єдність та просторова взаємозалежність згаданої зв'язки матимуть матеріальне втілення у об'єктивній реальності.

Будучи своєрідною візуалізацією об'єкта нерухомості, МОН наділяється переліком ідентифікуючих ознак. Це дозволяє надати йому зрозумілої для стороннього спостерігача форми, сприяє індивідуалізації образу кожного такого об'єкта серед інших благ того ж походження. Оскільки згідно із нормативним визначенням існування МОН передбачається проектною документацією, то саме у ній першочергово відображаються усі технічні, економічні, конструктивні та інші параметри об'єкта, описуються основні конструктивні елементи, зазначаються відомості щодо інженерно-технічного обладнання тощо.

Кількість відповідних характеристик у будівельній документації настільки варіативна, що процес вирішення одного об'єкта може виявитися доволі клопітким та часозатратним, однак, слід визнати, не безрезультатним. Така деталізація вочевидь обумовлена суб'єктами своєї спрямованості, а саме забудовником, якому потрібно виконувати роботи у суворій відповідності з кресленнями, технічними і будівельними вимогами, та замовником будівництва, який використовує відповідні відомості для планування бюджету та контролю виконання робіт.

Задля потреб ефективності та досягнення цілей цього дослідження більш зручним було б виокремити загальні маркери-ідентифікатори. На нашу думку, ключовими із таких ознак, на які слід звернути увагу, є ті, що фіксуються на момент проведення первинної реєстрації спеціального майнового права на МОН у Державному реєстрі прав на нерухоме майно. Так, статтею 13 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» передбачено, що на кожен МОН відкривається новий розділ, формується реєстраційна справа, присвоюється реєстраційний номер відповідному об'єкту та вносяться такі ключові дані відносно нього:

- інформація щодо типу МОН, тобто чи буде він квартирою, гаражним боксом, машиномісцем, чи іншим житловим або нежитловим приміщенням;
- загальна та (за наявності) житлова площа приміщень МОН, які відображені у проектній документації на будівництво;
- адреса об'єкта будівництва (у разі, якщо таку було присвоєно об'єкту);
- відомості про ідентифікатор об'єкта будівництва в Єдиній державній електронній системі у сфері будівництва [17]. Такий ідентифікатор демонструє собою незмінний унікальний набір даних (послідовність символів), що присвоюється об'єкту будівництва автоматично програмними засобами Реєстру будівельної діяльності електронної системи та використовується для ідентифікації такого об'єкта [18].

Перелічені характеристики пропонуємо конституювати як основні, адже, по-перше, вони мають важливе значення, з позиції офіційного визнання існування об'єкта державою; по-друге, саме завдяки ним держава в особі повноважних органів здійснює розрізнення майбутніх об'єктів; по-третє, їм відведено важливу роль у договірних відносинах із купівлі-продажу, адже стаття 13 Закону № 2518-IX також згадує відповідні ознаки, відводячи їм роль істотних умов договору.

Якщо ж говорити про більш широку конкретизацію, то доповнити перелік ознак вдається завдяки договору як правовому інструменту. Так, у статті 13 Закону № 2518-IX законодавець зобов'язав в обов'язковому порядку відображати у договорі:

- інформацію щодо основних технічних характеристик МОН, а саме функціонального призначення, секції (під'їзду), поверху, на якому розміщено об'єкт; загальної площі об'єкта згідно з проектною документацією (у тому числі функціонального призначення та площі окремих приміщень у складі об'єкта), опис основних конструктивних елементів та інженерного обладнання;
- номер відомостей про спеціальне майнове право на МОН у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно;

- графічне зображення схеми будівельного плану МОН із зазначенням назви та площі всіх його приміщень, розміщення об'єкта на поверсі [1].

Хоча застосування цих ознак і обмежується договірними відносинами, ми не можемо проігнорувати їхнє практичне значення. На рівні зобов'язання, вони дозволяють покупцю чітко (на скільки це взагалі виправдано) сформулювати свої очікування щодо об'єкта нерухомості та контролювати діяльність контрагента, висловлювати йому власні претензії, виставляти вимоги у разі відхилення від погоджених умов.

Увесь набір специфічних характеристик індивідуалізує МОН, робить його конкретним благом, яке може перебувати під владою визначеної особи, бути контрольованим нею. У своїй сукупності вони дають змогу найбільш точно вирізнити один об'єкт серед інших аналогічного порядку та встановити, на що поширюється суб'єктивне право і з'ясувати його межі.

Більшість із цих ознак могли б бути притаманними і матеріальним об'єктам, зокрема нерухомому майну. Дійсно, якщо прибрати згадку про МОН та замінити його на нерухоме майно, то може скластися враження, що ідеться про матеріальний об'єкт цивільних прав. Проте, саме завдяки нематеріальній правовій природі досліджуваного об'єкта його ознаки набувають специфіки, нетипової для будь-яких інших нематеріальних об'єктів цивільних прав. Вказане, з одного боку, вирізняє МОН серед об'єктів своєї класифікаційної належності, та, з другого боку, демонструє тісний зв'язок між МОН та тим реальним матеріальним об'єктом, яким він стане у майбутньому.

Отже, майбутній об'єкт нерухомості наділений такою загальною ознакою об'єктів цивільних прав як відособленість. Вона встановлюється спільно через відомості державних реєстрів (загальний рівень конкретизації) та умови договорів купівлі-продажу (спеціальний рівень конкретизації).

Незалежно від зміни зовнішніх обставин, МОН завжди зберігає свою правову сутність. Зокрема, майбутній об'єкт нерухомості залишається самим собою у разі переходу від однієї особи до іншої, не змінюючи при цьому своїх основних якісних характеристик та не припиняючи свого існування. Наведене вказує на сталість досліджуваного об'єкта.

У підсумку, доходимо висновку, що наше твердження про кваліфікацію МОН як об'єкта цивільних прав є цілком обґрунтованим. Цікаво, що у проєкті Закону № 2518-IX містилось положення про те, що МОН є об'єктом цивільних прав та правочинів за умови якщо спеціальне майнове право на відповідний об'єкт зареєстровано [19], однак у остаточній редакції це положення з незрозумілих причин було виключене.

Вважаємо, що у цій частині законодавець безпідставно допустив правову прогалину, засвідчивши власну правотворчу непослідовність. Такий стан справ не сприяє визначеності досліджуваних відносин, а тому пропонуємо внести зміни до основного акта цивільного законодавства та доповнити закріплений у статті 177 ЦК України перелік об'єктів цивільних прав майбутнім об'єктом нерухомості. Такі зміни обґрунтовані специфікою цього об'єкта, його особливою правовою природою.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. За результатами проведеного дослідження доходимо висновку, що майбутній об'єкт нерухомості є об'єктом цивільних прав та належить до категорії нематеріальних інкорпоральних благ. Йому притаманні такі загальні ознаки об'єктів цивільних прав як наявність нормативно-правового регулювання, корисність та сталість. Специфіка МОН обумовлена його нематеріальною правовою природою. До кваліфікуючих ознак МОН варто віднести інкорпоральність та відособленість. Для індивідуалізації цього об'єкта слід послуговуватись ознаками, які передбачені Законом № 2518-IX, а також конкретним договором купівлі-продажу.

Посилання:

1. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому: Закон України № 2518-IX від 15.08.2022 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text>

2. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Даниленко О. В. Об'єкти цивільних прав: системний підхід до інтерпретації. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 р.). Харків, 2020. 324 с. С. 154-158.
4. Ходико Ю. Є. Співвідношення об'єкта цивільних правовідносин (прав) та об'єкта цивільно-правового договору. Юридична Україна. 2009. № 3. С. 52-57.
5. Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 1 / кол. авторів; за ред. Г. Б. Яновицької, В. О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.
6. Сліпченко С. О. Поняття об'єкту цивільних прав: традиції та сучасність. Доктрина приватного права: традиції та сучасність : Матеріали XX науково-практичної конференції, присвяченої 100-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова (Харків, 04 лютого 2022 р.) Харків, 2022. 539 с. С. 127–132.
7. Шимон С. І. Співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» та «об'єкт цивільних правовідносин» (до наукової дискусії). Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право. 2010. № 10. С. 217-225.
8. Бабецька І. Я. Співвідношення «інтерес» та «право особи» як категорії цивільного права. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. 2017. № 3 (15). С. 167-174.
9. Коробцова Н. В. Нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав. Актуальні проблеми приватного права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В. П. Маслова, Харків, 27 лют. 2015 р. – Харків, 2015. – С. 132-135.
10. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. 552 с.
11. Литвин С. Й. Сутність результату інтелектуальної, творчої діяльності як об'єкта цивільного права. Часопис Київського університету права. 2015. № 3. С. 173-177.
12. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. Дзери О. В., Кузнєцової Н. С., Майданика Р. А. – 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 210. 976 с.
13. Заїка Ю. О. Українське цивільне право. Навч. посіб. К. Істина, 2005. 312 с.
14. Скрипник В. Л. Доктринальне поняття об'єктів цивільних прав та їх система в умовах рекодифікації. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. 2022. № 23-24. С. 17-22.
15. Міністерство Юстиції України: «Зареєстровано спеціальні майнові права на перші майбутні об'єкти нерухомості» від 27.10.2023 р. Офіційний сайт Міністерства Юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zareestrovano-spetsialni-maynovi-prava-na-pershi-maybutni-obekti-neruhomosti>
16. Сліпченко С. О. Місце об'єктів особистих немайнових правовідносин у системі об'єктів цивільного права. Право і суспільство. 2013. № 6.2. С. 92-97.
17. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України № 1952-IV від 01.07.2004 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>
18. Деякі питання забезпечення функціонування Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: Постанова Кабінету Міністрів України № 681 від 23.06.2021 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/681-2021-%D0%BF#Text>
19. Проект Закону про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому № 5091 від 17.02.2021 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=5091&conv=9>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

14.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.254 UDC

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЖИТЛОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Ольга АВРАМОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

THE CONCEPT AND TYPES OF HOUSING PROVISION

Olga AVRAMOVA

Candidate of Law, Associate Professor,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-1941-9894>

У статті визначається поняття житлового забезпечення та його види.

Проблематика статті обумовлена відсутністю законодавчого тлумачення цього терміна.

Проведено аналіз зіставлення таких категорій, як: «житлове забезпечення», «забезпечення житлом», «забезпечення права на житло».

На підставі аналізу нормативно-правових актів, наукових джерел запропоновано, що житлове забезпечення – це система заходів щодо організації задоволення житлової потреби населення в державі на рівні державної, регіональної, місцевої житлової політики. Підкреслено, що ця правова категорія має комплексну правову природу, що включає як публічно-правову, так і приватноправову складову. У житловому забезпеченні є поєднання економічних та соціальних інтересів (підтримка стабільності життєдіяльності суспільства). Забезпечення житлом визначається як більш вузька категорія щодо житлового забезпечення, оскільки передбачає задоволення житлової потреби конкретної людини.

Наголошено, що забезпечення права на житло є конституційно-правовою категорією. Це система правових, соціальних, економічних гарантій, які утворюють потенціальні можливості для кожної людини набутти суб'єктивне право на доступне, достатнє житло, стабільно його здійснювати та захищати в разі порушення. Визначено, що житлове забезпе-

The article defines the concept of housing provision and its types.

The issue addressed in the article is the lack of legislative interpretation of this term.

An analysis is conducted comparing categories such as "housing provision," "housing supply," and "right to housing."

Based on an analysis of normative legal acts and scholarly sources, it is proposed that housing provision is a system of measures aimed at organizing the satisfaction of the housing needs of the population at the state, regional, and local levels of housing policy. It is emphasized that this legal category has a complex legal nature, encompassing both public law and private law components. Housing provision involves a combination of economic and social interests (supporting the stability of societal functioning). Housing supply is defined as a narrower category in relation to housing provision, as it focuses on meeting the housing needs of an individual. It is emphasized that the right to housing is a constitutional and legal category. This is a system of legal, social, and economic guarantees that create potential opportunities for each individual to acquire a subjective right to affordable, sufficient housing, to consistently exercise it, and to protect it in the event of a violation. It is defined that housing provision can be classified according to the object, subject, and mechanism of satisfying the housing needs. The

чення може класифікуватися залежно від об'єкта, суб'єкта та механізму задоволення житлової потреби. Механізм задоволення житлової потреби охоплює різноманітні форми, такі як: надання субсидій, пільгове кредитування, оренда, а також соціальне забезпечення тих, хто не може самостійно забезпечити себе житлом через обмежені фінансові можливості.

Загалом, система житлового забезпечення має бути спрямована на підтримку соціальної справедливості та забезпечення рівних можливостей для кожної особи, незалежно від її матеріального становища. Підкреслено, що житлова потреба для людини задовольняється, а право на житло забезпечується.

Ключові слова: житло, житлова політика, житлове забезпечення, право на житло, публічне управління, правове регулювання, житлова потреба, забезпечення права

mechanism for satisfying housing needs includes various forms, such as providing subsidies, preferential lending, renting, and social support for those unable to secure housing independently due to limited financial resources. In general, the housing provision system should be aimed at supporting social justice and ensuring equal opportunities for every individual, regardless of their material status. It is emphasized that an individual's housing needs are satisfied, and the right to housing is ensured.

Keywords: housing, housing policy, housing provision, right to housing, public administration, legal regulation, housing needs, ensuring rights

Житлове забезпечення є фундаментальним поняттям житлового права, права соціального забезпечення. Попри широке використання цієї дефініції серед правників, державних службовців та громадськості, вона не має законодавчого визначення. У проєкті Закону України «Про основні засади житлової політики» цей термін не встановлено, адже використовуються такі словосполучення, як: «забезпечення енергетичної ефективності будівель», «забезпечення доступу осіб до різних механізмів державної підтримки», «забезпечення реалізації житлової політики», «забезпечення осіб соціальним житлом» [1]. Житловий кодекс України містить такі терміни, як: «забезпечення схоронності житлового фонду» та «забезпечення громадян жилими приміщеннями» (розділ III ЖК України) [2]. Враховуючи, що Уряд та Верховна Рада України планують ліквідацію застарілого Житлового кодексу [3], то природно постає питання щодо визначення доктринального розуміння житлового забезпечення, його значення для житлової політики та місце в механізмі реалізації конституційного права на житло. При цьому в українському законодавстві визначаються окремі механізми житлового забезпечення, зокрема в постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення житлом деяких категорій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їх сімей» від 24 березня 2023 р. № 265 [4]. Отже, можна констатувати наявний стан правової невизначеності щодо терміна «житлове забезпечення». Таке положення є підґрунтям для неоднозначного тлумачення цього поняття, що, у свою чергу, може спотворити процес розробки ефективних механізмів його забезпечення. Окремо варто звернути увагу, що житлове забезпечення є міждисциплінарним поняттям, зокрема права, соціального забезпечення, економіки, етики тощо. Тому є нагальна потреба в розробці цього поняття в правовому сенсі.

Метою статті є визначення поняття та видів житлового забезпечення. Для опанування цієї мети поставлені такі завдання: розкрити поняття житлового забезпечення, виявити види житлового забезпечення, виявити напрями подальших наукових розвідок у цій сфері.

У юридичних джерелах дослідники доволі часто використовують дефініцію «житлове забезпечення». Так, Д. М. Лук'янець вказує, що житлове забезпечення – це комплексна

система правових, економічних та соціальних заходів, спрямованих на задоволення потреби громадян у житлі. Це поняття охоплює широкий спектр питань, починаючи від будівництва житла і закінчуючи його експлуатацією та управлінням. Враховуючи широке тлумачення дефініції «житлове забезпечення», можна підкреслити, що воно має адміністративно-правову природу [5, с. 244]. Водночас автор не конкретизує, які саме заходи використовуються в механізмі житлового забезпечення. В. В. Шаль розглядає житлове забезпечення прокурорів, але не виокремлює його тлумачення, а лише вказує, що важливими соціальними гарантіями житлового забезпечення прокурорів є те, що житлове приміщення, яке надається прокурору, має бути впорядкованим, надається безпосередньо працівнику прокуратури на всіх членів сім'ї, які проживають та зареєстровані разом з ним, недопущення заселення до службового жилого приміщення, призначеного для однієї сім'ї тощо [6, с. 556]. Також М. П. Кобець використовує термінологічне словосполучення «забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб», без виокремлення поняття «житлового забезпечення» або «забезпечення права на житло» [7, с. 112]. Н. О. Давидова у статті «Правові моделі забезпечення житлом у країнах ЄС» виокремлює чотири типи проживання громадян у житлах: проста приватна власність; власність з іпотекою; оренда за ринковою ціною; оренда за зниженою ціною або безкоштовно [8, с. 125], без надання тлумачення поняття «забезпечення житлом», «житлового забезпечення». Загалом, можна виявити певну наукову невизначеність щодо понятійного апарату «житлового забезпечення», «забезпечення житлом», «забезпечення права на житло». Наведені словосполучення є загальновикористовуваними, адже щодо них не сформовано концептуального розуміння.

Загальновизначеним підходом є те, що житлове забезпечення передбачає набуття права на житло відповідної особи, тобто задоволення її житлової потреби. Для виявлення розуміння житлового забезпечення варто розглянути лінгвістичне тлумачення забезпечення та задоволення, оскільки постає питання: житлова потреба забезпечується чи задовольняється? Задоволення – це виконувати чий-небудь вимоги, бажання, претензії та ін. [9, с. 390]. Забезпечувати – постачаючи щось у достатній кількості, задовольняти у якихось потребах/ надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування; створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь [9, с. 375]. Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що житлова потреба для людини задовольняється в аспекті її реалізації через набуття права на житло та фактичного проживання в ньому.

При виявленні тлумачення цих слів на рівні законодавчого закріплення можна констатувати, що термін «забезпечення» здебільшого використовується в аспекті зобов'язань (приватноправовий аспект) або як самостійна категорія, зокрема «забезпечення» означає будь-яку угоду або домовленість, що створює преференційний статус, переважне право на оплату, заставу або гарантію будь-якого характеру, яка може надати розширені права третім особам [10]. Окремо визначається забезпечення прав людини в конституційно-правовому контексті. У ст. 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» закріплено механізм забезпечення військовослужбовців та членів їхніх сімей жилими приміщеннями, зокрема держава забезпечує військовослужбовців жилими приміщеннями або за їхнім бажанням грошовою компенсацією за належне їм для отримання жиле приміщення [11]. У Законі України «Про житловий фонд соціального призначення» закріплено слово «забезпечення». Так, у Преамбулі Закону встановлено: «Цей Закон визначає правові, організаційні та соціальні засади державної політики щодо забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення України на отримання житла» [12]. Тобто забезпечення конституційного права на житло передбачає його отримання. Слово «задоволення» в законодавстві використано стосовно задоволення духовно-релігійних потреб як систему заходів, спрямованих на забезпечення реалізації конституційного права військовослужбовців, працівників Збройних сил України, Національної гвардії України, інших, утворених відповідно до законів України військових формувань та Державної прикордонної служби України і членів їхніх сімей на свободу

світогляду та віросповідання (п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Службу військового капеланства») [13]. Отже, задоволення використовується щодо певної потреби, а відповідне право забезпечується.

Це можна простежити і при аналізі ст. 31 Європейської соціальної хартії, у якій закріплено, що з метою забезпечення ефективного здійснення права на житло Сторони зобов'язуються вживати заходів, спрямованих на сприяння доступові до житла належного рівня; запобігання бездомності та її скорочення з метою її поступової ліквідації; встановлення на житло цін, доступних для малозабезпечених осіб [14]. При цьому виконання Хартії не може бути досягнуто тільки шляхом ухвалення законодавства, якщо його застосування не забезпечується на практиці та не супроводжується ефективним і строгим контролем [15, с. 6]. Отже, забезпечення відповідного права є складним механізмом, що охоплює визнання права державою (як фактично існуючого), підстави набуття права, здійснення, охорону, захист у разі його порушення, діяльність органів публічного управління щодо створення процедур задля реалізації та захисту права, правове регулювання відносин.

На думку О. І. Косілової під правовим забезпеченням прав і свобод розуміють систему їх гарантування, створення сприятливих умов для їх здійснення, охорону, захист суб'єктивних свобод від правопорушення, регламентацію порядку дій суб'єктів права з метою недопущення порушення гарантованих прав, усунення можливостей такого порушення або порядку відновлення порушених прав шляхом закріплення відповідних прав, повноважень цих суб'єктів та органів. Під механізмом правового забезпечення слід розуміти систему правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин [16, с. 157]. Дослідниця здебільшого зводить забезпечення права до правового регулювання траєкторії реалізації відповідного суб'єктивного прав та свобод людини. Водночас забезпечення права – це і складана система діяльності органів публічної влади, зокрема про це свідчать положення Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [17]. Як влучно вказує Ю. А. Голодник саме за допомогою органів державної влади забезпечується правовий механізм гарантування захисту прав, свобод і законних інтересів громадян [18, с. 36]. Л. В. Ярмол доводить, що юридичний механізм забезпечення прав людини – це система ефективних юридичних засобів (гарантій) реалізації, охорони та захисту прав людини, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права, а також засобів, за допомогою яких формується правосвідомість людини [19, с. 10]. Отже, забезпечення прав людини є складним правовим феноменом, що охоплює діяльність органів публічної влади, правове регулювання, механізми реалізації конкретного права.

Конституційний механізм забезпечення конституційного права на житло досліджувався І. І. Федорчуком. Так, вчений пропонує напрями вдосконалення правового механізму забезпечення конституційного права на житло в Україні у контексті російсько-української війни, зокрема: забезпечення права на житло мігрантів та членів їхніх сімей відповідно до майбутніх міграційних зобов'язань України, розширення кола отримувачів компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна, оголошення окремих населених пунктів такими, що були повністю зруйновані [20, с. 78]. Звернемо увагу, що дослідник визначає широкий підхід до забезпечення права на житло. Так, це і складові напрями житлової політики, правове регулювання, формування правосвідомості. На думку Д. О. Литвина право на житло гарантується (забезпечується) стимулюванням державного будівництва, розширення обсягів спорудження більш комфортного житла, розвитку малих та середніх населених пунктів, підвищення якості благоустрою в сільських населених пунктах тощо [21, с. 128]. Виходячи з цієї позиції, забезпечення права на житло – це система дій щодо будівництва житла, створення комфортного житлового простору, адже це практичний підхід щодо розуміння забезпечення права на житло. Окремі дослідники, розглядають забезпечення права на житло в аспекті адміністративного права, зокрема визначається, що питання адміністративно-правового забезпечення реалізації громадянами права на житло мають

політичне, економічне, правове і соціальне наповнення [22, с. 84]. Тобто житлове забезпечення може визначатися крізь розуміння публічного управління в житловій сфері. Ю. М. Рижук вказує, що забезпечення права громадян на соціальний захист щодо реалізації права на житло з гарантованим достатнім життєвим рівнем у сфері використання тимчасового житла розглядаємо з таких позицій: загальна державна житлова політика та створення умов для експлуатації тимчасового житла [23, с. 118]. Наведений підхід є широким, що охоплює елементи житлової політики щодо забезпечення житлом окремих категорій громадян. Підкреслимо, що житлова політика є широкою категорією, що спрямована на створення умов задля реалізації конституційного права на житло.

Враховуючи наведене, можна стверджувати, що в законодавстві, наукових джерелах використовуються такі словосполучення, як: «житлове забезпечення», «забезпечення житлом» та «забезпечення права на житло». Ці категорії не мають єдиного концептуального визначення. Тому можна запропонувати тлумачення цих понять. Так, житлове забезпечення – це система заходів щодо організації задоволення житлової потреби населення в державі на рівні державної, регіональної, місцевої житлової політики. Воно включає організаційне, нормативно-правове, матеріально-технічне забезпечення щодо створення та експлуатації житлового фонду; розробки механізмів набуття права на житло; створення та функціонування органів публічної влади, недержавних установ у сфері житлового забезпечення; правове регулювання відносин; захисту права на житло тощо. Базовим елементом системи житлового забезпечення є державне управління житловою сферою на державному, регіональному та місцевому рівнях. Зокрема щодо регулювання ринку житла, створення державних або місцевих програм доступного житла, формування комфортного житлового середовища, підтримка житлового будівництва, втілення житлових інноваційних проєктів щодо створення та експлуатації житла в умовах воєнного стану, може включати і діяльність щодо розмінування житла тощо.

Житлове забезпечення як правова дефініція має комплексну правову природу, що включає як публічно-правову, так і приватноправову складову. Цей інститут поєднує правові норми та механізми у сфері державного управління житлового сектора, регулювання відносин між суб'єктами щодо набуття права на житло, проживання в житлі, управління житлом тощо. Варто звернути увагу, що в житловому забезпеченні як комплексному інституті поєднується зіставлення соціального та економічного інтересу. Щодо цього В. В. Кочин справедливо наголошує на доцільності врахування соціальної справедливості в розподілі такого ресурсу, як: житло, домірності витрат на його утримання, формування державної політики щодо комплексного підходу реалізації приписів статті 47 Конституції України [24, с. 20]. Загалом, житлове забезпечення є важливою складовою соціальної та економічної політики. У ньому має вияв поєднання інтересів держави, суспільства (щодо задоволення потреб у сталому розвитку) та окремої людини (щодо задоволення власних потреб). Його комплексна правова природа є підґрунтям щодо утворення балансу між публічними та приватними інтересами у житловій сфері, оскільки дозволяє поєднувати економічні (набуття прав на житло як матеріальний об'єкт, отримання від нього прибутку) та соціальні (підтримка стабільності життєдіяльності суспільства) інтереси. Саме такий підхід може сформувати справедливу та ефективну систему житлового забезпечення.

Забезпечення житлом, у контексті правового тлумачення, може визначатися як більш вузька категорія щодо житлового забезпечення. Це діяльність щодо задоволення житлової потреби конкретної людини шляхом набуття права на житлове приміщення. Саме в межах системи житлового забезпечення відбувається фактичне забезпечення житлом, тобто отримання житла людиною для проживання. При цьому забезпечення житлом може включати як механізми набуття суб'єктивного права на житло, так і забезпечення доступу до інформації про доступні програми та механізми отримання житла, захист житлових прав.

Більш складною правовою дефініцією є забезпечення права на житло. Це конституційно-правова категорія, яка передбачає систему гарантій щодо реалізації цього права. Воно охоплює правові, соціальні, економічні гарантії, які утворюють потенціальні можливості для

кожної людини набути суб'єктивне право на доступне, достатнє житло, стабільно його здійснювати та захищати в разі порушення. Забезпечення конституційного права на житло охоплює як систему житлового забезпечення, так і механізми отримання житла.

Житлове забезпечення може поділятися на певні види залежно від об'єкта, суб'єкта, механізму задоволення житлової потреби. Якщо здійснювати класифікацію житлового забезпечення залежно від об'єкта, то варто враховувати особливості житла. Так, користування житлом може здійснюватися у квартирах багатоквартирних будинків, одноквартирних будинках, кімнатах у квартирах чи одноквартирних будинках, а також в інших приміщеннях, які призначені для постійного або тимчасового проживання людей завершені будівництвом та віднесені у встановленому порядку до житлового фонду [25, с. 63]. Отже, залежно від об'єкта, житлове забезпечення може передбачати задоволення житлової потреби за рахунок набуття права проживання у квартирі багатоквартирних будинків; одноквартирному будинку; кімнаті в квартирах або одноквартирних будинках; інших приміщеннях для постійного або тимчасового проживання (притулки, хостели, казарми, кімнати в монастирях та інших релігійних спорудах або громадах, де проживають ченці, готелі, будинки для літніх людей тощо). Залежно від правового статусу суб'єкта, житлове забезпечення може поділятися на забезпечення житлом: осіб, які потребують житла; військовослужбовців та членів їхніх сімей; державних службовців; дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; соціально вразливих осіб; осіб з особливими потребами; ченців. Залежно від механізму задоволення житлової потреби, житлове забезпечення може поділятися на забезпечення житлом за рахунок набуття права власності на житло; оренди/найму житла; службового житла; набуття права на житло за рахунок накопичувальної системи житлового забезпечення (фінансовий лізинг, іпотечне кредитування тощо).

Підсумовуючи наведене, можна запропонувати такі висновки. Проведено аналіз зіставлення таких категорій, як: «житлове забезпечення», «забезпечення житлом» та «забезпечення права на житло». Житлове забезпечення може розглядатися як система заходів, спрямованих на організацію задоволення житлової потреби населення через державну, регіональну та місцеву житлову політику, і має комплексну правову природу, що поєднує публічно-правову та приватноправову складові. Забезпечення житлом є більш вузькою категорією, що стосується задоволення житлової потреби конкретної людини. Забезпечення права на житло визначається як важлива конституційно-правова категорія. Житлове забезпечення може класифікуватися залежно від об'єкта, суб'єкта та механізму задоволення житлової потреби. Це охоплює різні форми проживання, категорії осіб, а також способи надання житла через власність, оренду чи накопичувальні системи. Підкреслено, що житлова потреба для людини задовольняється шляхом отримання житла, що відповідає мінімальним стандартам комфортності та безпеки, незалежно від її соціального статусу чи матеріального становища. При цьому право на житло забезпечується через комплексну систему правових, економічних і соціальних гарантій. Загалом, тематика житлового забезпечення є перспективною для подальших наукових розвідок, зокрема щодо визначення накопичувальних систем житлового забезпечення. Доцільним є закріплення поняття житлового забезпечення в проєкті Закону України «Про основні засади житлової політики».

Посилання:

1. Про основні засади житлової політики : проєкт Закону України. URL: <https://mtu.gov.ua/files/Avto/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%83.pdf>.
2. Житловий кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD#w1_1.
3. Шуляк О. Кабмін та Верховна Рада готуються скасувати старий Житловий кодекс. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/318414-kabmin-i-verkhovnaya-rada-gotovyatsya-otmenit-staryy-zhilischnyy-kodeks-elena-shulyak>.

4. Деякі питання забезпечення житлом деяких категорій осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України, а також членів їхніх сімей : постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 2023 р. № 265. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2023-%D0%BF#Text>.

5. Лук'янець Д. М. Адміністративно-правова відповідальність у сфері житлового забезпечення. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 8. С. 243-246. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/56>.

6. Шаль В. В. Соціальні гарантії житлового забезпечення прокурорів в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №. 8. С. 555-558. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/126>.

7. Кобець М. П. Проблеми забезпечення права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2016. Вип. 37. Т. 2. С. 110-113.

8. Давидова Н. О. Правові моделі забезпечення житлом в країнах ЄС. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 1. С. 121-126. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.20>

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун». 2005. 1728 с.

10. Рамкова Угода про позику між Україною та Банком Розвитку Ради Європи для реалізації Проєкту «Зміцнення системи охорони здоров'я та збереження життя (Heal Ukraine)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/902_002-24/ed20240611#Text.

11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.

12. Про житловий фонд соціального призначення : Закон України від 12 січня 2006 р. № 3334-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>.

13. Про Службу військового капеланства : Закон України від 30 листопада 2021 р. № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>.

14. Європейська соціальна хартія (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062?find=1&text=%D0%B6%D0%B8%D1%82%D0%BB#Text.

15. Смуш-Кулеша М., Федорова А. Стандарти Ради Європи та практика Конституційного і Верховного судів України щодо обмеження соціального забезпечення. 2021. 60 с. URL: <https://rm.coe.int/soft-c-uk-1-1680a33520>.

16. Косілова О. І. Правове забезпечення конституційних прав і свобод: адміністративно-правовий аспект. Інформація і право. 2021. № 1 (36). С. 151-158.

17. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

18. Голодник Ю. А. Механізм забезпечення захисту прав і свобод громадян в діяльності органів державної влади. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Вип. 78: частина 2. С. 32-37. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.4>.

19. Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення прав людини в Україні: стан і напрями удосконалення. Аналітично-порівняльне правознавство. 2021. №1. С. 5-10. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.01.1>.

20. Федорчук І. Правовий механізм забезпечення конституційного права на житло в Україні та його вдосконалення у контексті російсько-української війни. Університетські наукові записки. 2023. № 5 (95), С. 68-81. DOI 10.37491/UNZ.95.7.

21. Литвин Д. Нормативно-правове забезпечення реалізації права на житло працівників органів внутрішніх справ. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2016. № 3 (19). С. 118-122.

22. Остапенко О., Крижановський А. Адміністративно-правове забезпечення реалізації громадянами права на житло в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2022. № 2 (34). С. 77-87. <https://doi.org/10.23939/law2022.34.077>.

23. Рижук Ю. М. Забезпечення конституційного права на житло внутрішньо переміщених осіб в Україні та країнах, які зазнали збройних конфліктів: порівняльно-правова характеристика. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. 2023. Вип. 76: частина 1. С. 116-121. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.17>.

24. Кочин В. В. Право на житло в соціальній державі: ринкові та соціально-орієнтовані засади регулювання житлових відносин. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 5. С. 16-21. <https://doi.org/10.32782/39221545>.

25. Галянтич М., Пижова О. Проблеми забезпечення реалізації суб'єктивного права на житло в сучасних умовах. Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво». 2024. Вип. 24. Ч. 1. С. 59-65. <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.8>.

Статтю було подано 14.03.2025
Статтю було прийнято 15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК

**ЩОДО КАТЕГОРІЇ
ДОБРОЧЕСНОСТІ В ОЦІНЮВАННІ
КАНДИДАТІВ ДО СУДДІВСЬКОГО
КОРПУСУ УКРАЇНИ - НА
ПРИКЛАДІ ДОБОРУ ДО
КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ
УКРАЇНИ**

Віталій МАХІНЧУК

доктор юридичних наук, професор,
заступник директора

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC

**REGARDING THE CATEGORY OF
INTEGRITY IN THE EVALUATION
OF CANDIDATES FOR THE
JUDICIAL CORPS OF UKRAINE -
ON THE EXAMPLE OF SELECTION
FOR THE CONSTITUTIONAL
COURT OF UKRAINE**

Vitaliy MAKHINCHUK

Doctor of Law, Professor,
Deputy Director

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-4360-0287>

В українській правовій доктрині, з 2006 року з'явився термін «добročесність». Останній, протягом майже 20 років свого існування в законодавстві України зазнав суттєвих трансформацій; він пройшов шлях від певного гасла у роботі державних органів і їх діяльності до принципу і вимоги до відповідних кандидатів на посаду суддівського корпусу.

Особливої уваги поняття «добročесність» набуло у контексті боротьби з корупцією в Україні, зокрема вимога щодо добročесності з'явилась у Конституції України (ст. 127) в 2016 році.

На сьогодні принцип добročесності набуває все ширшого поширення в законодавстві України і автор присвячує цю статтю проблемним аспектам, які виникли в результаті оцінювання відповідних кандидатів на посаду судді Конституційного суду України саме крізь призму аналізу останніх на добročесність.

Автор присвячує увагу розгляду таких ключових понять добročесності, таких як компоненти добročесності, детально аналізуючи кожну з них.

У статті також розкриваються проблемні питання, які пов'язані з визна-

In Ukrainian legal doctrine, the term “integrity” has appeared since 2006. The latter, over the almost 20 years of its existence in the legislation of Ukraine, has undergone significant transformations; it has gone from a certain slogan in the work of state bodies and their activities to the principle and requirement for appropriate candidates for the position of the judicial corps.

The concept of “integrity” has gained particular attention in the context of the fight against corruption in Ukraine, in particular, the requirement for integrity appeared in the Constitution of Ukraine (Article 127) in 2016.

Today, the principle of integrity is becoming increasingly widespread in the legislation of Ukraine and the author devotes this article to the problematic aspects that arose as a result of evaluating appropriate candidates for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine precisely through the prism of analyzing the latter for integrity.

The author devotes attention to considering such key concepts of integrity as the components of integrity, analyzing each of them in detail. The article also reveals problematic issues related to determining

ченням кола близьких родичів, які можуть бути об'єктами дослідження при вивченні кандидатури кандидата.

Окрему увагу автором приділено питанню темпоральних меж проведення та здійснення оцінки доброчесності конкретного кандидата на посаду судді Конституційного суду України. Звертається увагу на необхідність врахування при оцінюванні кандидатів відповідних реалій суспільного буття з урахуванням особливостей, викликаних національними, історичними, релігійними та іншими характеристиками.

Ключові слова: доброчесність, академічна доброчесність, близькі родичі, корупція, етичні норми, компоненти оцінки доброчесності

the circle of close relatives who may be objects of research when studying a candidate's candidacy.

The author pays special attention to the issue of temporal boundaries for conducting and assessing the integrity of a specific candidate for the position of judge of the Constitutional Court of Ukraine. Attention is drawn to the need to take into account the relevant realities of social life when assessing candidates, taking into account the peculiarities caused by national, historical, religious and other characteristics.

Keywords: integrity, academic integrity, close relatives, corruption, ethical norms, components of integrity assessment

1. Термін доброчесність та її визначення за законодавством України. Вперше термін доброчесність було вжите в законодавстві України в Указі Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» [1], проте станом на 1998 рік, відповідний указ не розкривав змісту цього принципу, а лише згадувався як певний принцип, відповідно до якого необхідно було здійснювати реформування органів державної виконавчої влади.

Належне вживання терміну «доброчесність» вперше було здійснене в Указі Президента України від 11.09.06 № 742/2006 «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» [2], заходи на реалізацію та імплементацію яких були передбачені в Розпорядження Кабінету міністрів України від 15 серпня 2007 р. № 657-Р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» та державної антикорупційної політики на період до 2011 року» [3].

Проте, на тому історичному етапі розвитку правового поля України, зазначений термін вживався у розумінні певної мети та стану, до якого мала б прагнути та відповідати певна система (правова, судова, юридична і та ін.).

Проте, поступово з розвитком цієї категорії змінилось і саме ставлення та сприйняття останньої; від розуміння мети, до якої прагне відповідна система, доброчесність перетворилась на вимогу до суб'єктів, які бажають бути учасниками цієї системи, зокрема, і судді різних юрисдикцій.

Саме в Законі України «Про державну службу» від 1993 року в 2011 році були внесені відповідні зміни та доповнення, згідно з якими, одним із принципів державної служби було названо доброчесність, не розкриваючи зміст останнього [4].

У 2015 році визначення «доброчесність» набуло нового значення та звучання у новому Законі України «Про державну службу» (№889-VIII) [5]. Відповідно до останнього, у ст.4 зазначеного закону - принципи державної служби – принцип доброчесності розкривається як «спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень». Це був перший нормативний акт в Україні, який закріпив легальне визначення принципу доброчесності і дав його легальне визначення. Проте, можна стверджувати, що за великим рахунком на той час, зазначене положення не мало прямої дії і багатьма сприймалося більше як декларативне гасло. Проте, подальша практика довела зворотнє і визначила, по суті, центральне та визначальне місце цього принципу у доборі кандидатів на державну службу, зокрема, і до

суддівського корпусу. Розвиток цього принципу спостерігався не тільки в Україні. Зокрема, у той час (2015 році) чеська неурядова організація, яка працює над просуванням верховенства права, СЕЕЛІ визначила доброчесність як «внутрішню рису людини, за якої вона діє відповідно до певних принципів та цінностей, не йдучи на компроміси ні на роботі, ні у приватному житті» [6]. Також спостерігалася міжнародна увага до цього принципу. Так, Організація економічного співробітництва та розвитку, що об'єднує 35 найрозвиненіших країн, радять країнам впроваджувати та розвивати доброчесність не тільки на державній службі, але й на рівні усього суспільства. Для цього потрібні три ключові складові:

1. наявність системи для зменшення можливостей корупційної поведінки;
2. зміна культури, щоб зробити корупцію неприйнятною у суспільстві;
3. донести до людей важливість відповідальності за свої дії [6].

Проте, слід констатувати той факт, що на сьогодні, зі впливом майже 20 років з моменту появи терміну «доброчесність», чинне законодавство так і не містить дефініції цього терміну. Дефініції, яка дасть належне змістовне тлумачення цього терміну. Багато в чому це пов'язано з тим, що за своїм походженням вона сягає саме морально-етичних цінностей та категорій, і є досить персоніфікованою для сприйняття. Слід погодитись з думкою Рядінської В.О. та Карпушової О.В., одним із факторів, що вплинули на гальмування законодавчої ініціативи у цьому аспекті, стала неоднозначність поняття «доброчесність», яка фактично є філософською та морально-етичною категорією, яка до того ж не має однозначного визначення» [7; 46]. Деякі автори розглядають принцип доброчесності як загальний морально-правовий принцип або принцип природного права [8; С. 23]

Тож на сьогодні, слід констатувати і погодитись з тим, що не зважаючи на досить широке застосування доброчесності і як принципу, і як вимоги (атрибути) до державного службовця, нормативне визначення останніх відсутнє. Багато в чому це залежить саме від морально-етичного походження цієї категорії, відповідно і сприйняття її є досить особистим. Відповідно, вимагається певний алгоритм (методологія) щодо визначення доброчесності тієї чи іншої кандидатури, зокрема, і на посаду судді Конституційного суду України.

2. Складові елементи оцінювання категорії доброчесності.

Як було вже зазначено, термін доброчесність має морально-етичне походження, а, відповідно, потребує належних категорій для оцінки.

Зокрема, у своїй роботі Дорадча група експертів використовує Методологію оцінювання моральних якостей і рівня компетентності у сфері права [9].

Остання включає до себе наступні компоненти, визначення який є необхідним для доброчесності певного кандидата.

Зокрема, мова йде про такі компоненти:

1. Незалежність - самостійність у прийнятті рішень, здатність ухвалювати рішення в умовах тиску, що може здійснюватися в різних формах.
2. Чесність - правдивість у професійній діяльності і повсякденному житті
3. Неупередженість - відсутність негативної або позитивної думки, заздалегідь сформованої суб'єктивної думки, відношення; проти кого, чого-небудь, здатність ухвалювати безсторонні, справедливі, об'єктивні рішення попри наявність симпатій, антипатій, суспільної думки;
4. Сумлінність - старання, ретельне і відповідальне виконання своїх обов'язків, що свідчить про добросовісність професійної діяльності особи.

5. Непідкупність - здатність бути стійким та безкорисливим у протидії матеріальному та іншим формам впливу під час прийняття рішень.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати практику застосування компонентів доброчесності у практиці роботи Дорадчої групи експертів при оцінюванні кандидатів на посаду судді Конституційного суду України. Насамперед, ціллю, яку ставить перед собою автор, полягає у тому, аби показати, що під час оцінювання доброчесності Дорадчою групою

експертів застосовуються складові, які також мають оціночний характер і за своєю природою є морально-етичним інструментарієм.

Такий підхід до оцінювання доброчесності є більш розширеним трактуванням легітиміського визначення доброчесності і виходить за межі суто нормативіського підходу.

3. Аналіз практики роботи Дорадчої групи експертів щодо оцінювання кандидатів на предмет доброчесності.

Дорадча група експертів була створена у листопаді 2023 року, відповідно до реалізацій змін та доповнень до Закону України «Про Конституційний суд» [10]. Не вдаючись до детального аналізу роботи Дорадчої групи експертів за строк більше одного року, слід зазначити один досить показовий і цікавий факт. За більше одного року роботи Дорадчої групи експертів проведено співбесіди з 44 кандидатами (із 109) поданих заявок кандидатами), з них було допущена до наступного етапу складання кваліфікаційних іспитів лише 36.

Тобто, загалом 87% всіх кандидатів не змогли подолати (включаючи і тих, хто добровільно знімали свої кандидатури) перший етап, а саме співбесіду на доброчесність. При цьому, слід зауважити, що Добір кандидата на посаду судді Конституційного суду України проходить в 2 етапи: оцінка доброчесності кандидатів - перший етап, та оцінка професійних навиків кандидатів - другий.

Тож, навіть сама структура оцінювання кандидатів побудована таким чином, що саме оцінка доброчесності кандидата є первинним перед оцінюванням його професійних знань, тож саме питання доброчесності тієї чи іншої кандидатури має визначальне (наріжне) значення порівняно з професійними навичками, і саме такий підхід визначальний.

Отже, питання доброчесності є вкрай актуальним і важливим для відбору кандидатів на посаду судді Конституційного суду України.

4. Практичні зауваження та рекомендації щодо часових меж (лімітованості) періоду оцінювання категорії доброчесності.

Сама робота Дорадчої групи експертів регламентовано відповідним положенням [11]. Проте, це Положення не визначає часових меж щодо дослідження кандидатів на предмет доброчесності. Зазначене положення міститься у самому законі про Конституційний суд [12]. У п. 1 ст. 108 зазначеного закону встановлено межі щодо оцінювання одного кандидата у строк не більше 4 місяців з моменту отримання всіх документів на кандидата від суб'єктів призначення; інших часових меж стосовно перевірки кандидатів на доброчесність не визначено. Відповідно, на практиці оцінення кандидата у самому періоді оцінювання на предмет доброчесності немає відповідних нормативів та меж.

Такий підхід видається не досить обґрунтованим з огляду на наступне.

Зокрема, треба порушити питання щодо строків, у межах яких перевіряється і встановлюється доброчесність / недоброчесність певного кандидата. Це питання логічно постає з огляду на наступне. До прикладу, питання притягнення до будь-якої відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, цивільної тощо) чітко визначено чинним законодавством і складає відповідний строк. Зокрема, самим суворим є строк у площині кримінального права і складає до 15 років від дня вчинення відповідного злочину.

Проте, у випадку щодо питання визначення доброчесності – будь-які часові рамки відсутні. З одного боку, не видається допустимим, з огляду на відповідну м'яку санкцію у вигляді визнання недоброчесним - не допуск до професійного оцінювання, з іншого боку постає питання чи відповідає таке безмежне трактування та безстрокове оцінювання доброчесні принципу розумності та обґрунтованості. Автору видається, що певні часові ліміти мають існувати та застосовуватись у практиці оцінювання доброчесності. Недаремно було зроблено перед цим певне корелювання із строками притягнення до кримінальної відповідальності, адже навіть найсуворіші у розумінні відповідних санкцій (зокрема, позбавлення волі як покарання) виходить із максимально можливого терміну у 15 років з дня вчинення відповідного злочину, що зазначено у ст. 63 та 64 Кримінального кодексу України [13].

Відомим експертом з питань оцінювання статків, Тільман Хооп (Tilman Hoore) пропонує термін оцінювання (перевірки) доброчесності у межах до 20 років [14]. Проте, з огляду на карколомну зміну суспільного буття нашої країни протягом останніх 35-40 років, автор підтримує тезу щодо необхідності обмеження строку оцінювання доброчесності кандидата строком у 15 років, за умови недопущення кандидатом таких вчинків (бездіяльності), які є несумісними з поняттям доброчесності. Адже, не можна розширювати межі (строки) дослідження доброчесності кандидатів, які є аналогічними чи є навіть більшими від строків притягнення до відповідальності на вчинення тяжких злочинів. Ст. 49 Кримінального кодексу України визначає межі притягнення до кримінальної відповідальності у зв'язку закінченням строків давності. Зокрема, найбільш суворі строки у 15 років - з дня вчинення особливо тяжкого злочину [13]. При цьому видається недоречним проведення певних паралелей між положенням ч.5 ст. 49 Кримінального кодексу України щодо не застосування давності притягнення до кримінальної відповідальності у разі вчинення певних злочинів проти миру та безпеки. У цьому випадку необхідно брати до уваги суспільну небезпеку та її значення.

5. Висновки до практичного застосування та методології оцінювання доброчесності.

Практика діяльності Дорадчої групи експертів за більш, ніж рік роботи і оцінки більше 100 кандидатів, показує, що основним інструментом оцінювання доброчесності кандидата є відповідна методологія [9], яка, в своє чергу, була розроблена саме для здійснення відбору відповідних кандидатів на посаду судді Конституційного суду України.

На сьогоднішній день, відповідні положення щодо оцінок компонентів доброчесності існують і в інших подібних органах (Етична рада; Громадська рада доброчесності та ін.), застосовують відповідні методики щодо оцінювання доброчесності. Виходячи з того, що така оцінка є досить новим явищем у нашому суспільстві, звісно, виникають певні дорікання як на саму методику, так і щодо відповідних членів цих органів [15], [16]. Проте, слід продовжувати використання наявних методик, за відсутності інших альтернатив. До таких висновків нашої групи експертів і остання статистика роботи Дорадчої групи експертів. Так, за весь період роботи останньої на конкурси від різних суб'єктів призначення подалось 109 кандидатів із загальної кількості кандидатів, з урахуванням осіб, які добровільно знялися з конкурсу (конкурсів від різних суб'єктів призначення). 66 % кандидатів не відповідали вимогам доброчесності, що слід визнати досить значним числом з огляду на вихідні вимоги, які пред'являються до кандидатів на посаду судді Конституційного суду України (ст. 11 закону України «Про Конституційний суд України») [12].

Слід згадати, що за духом відповідних доповнень до закону України «Про Конституційний суд України», висновки Дорадчої групи експертів щодо доброчесності / недоброчесності кандидатів не можуть бути оскаржені у судовому порядку, виходячи з природи самого поняття доброчесності.

Зокрема ст.102 у п. 32, зазначає, що :

«32. Рішення Дорадчої групи у процесі конкурсного відбору кандидатів на посаду судді Конституційного Суду (про оцінювання кандидатів на посаду судді Конституційного Суду за критеріями високих моральних якостей та визнаного рівня компетентності у сфері права) може бути оскаржене в судовому порядку та скасоване виключно з таких підстав:

- 1) склад Дорадчої групи, який ухвалив відповідне рішення, був неповноважним;
- 2) рішення не підписано будь-ким із складу членів Дорадчої групи, які брали участь у його ухваленні;
- 3) рішення не містить мотивів, з яких Дорадча група дійшла відповідних висновків» [12].

Тобто, процес оскарження висновків є значно обмеженим за підставами оскарження висновків Дорадчої групи. Проте, українська судова практика пішла іншим шляхом, досить широко трактуючи таку підставу як «рішення не містить мотивів». Незважаючи на негативу практику для позивачів та винесені рішення про відмову у визнанні висновків Дорадчої групи експертів незаконними, занепокоєння викликає сам факт наявності такої практики в українському судочинстві.

І саме на це було направлено останнє рішення Великої палати Верховного Суду щодо визначення суб'єкта оскарження відповідних рішень Дорадчої групи експертів, яке має покласти край досить свавільному тлумаченню терміну «мотивів висновку» [17].

6. Значення доброчесності для розвитку судової системи України.

Для правильної оцінки впливу доброчесності на відбір відповідних кандидатів, в тому числі і на посаду судді Конституційного суду України, треба розуміти і усвідомлювати рівень відповідної загрози - у цьому випадку і перш за все, рівень корупції в Україні.

За офіційними даними Індекс сприйняття корупції, зокрема, такого звіту за 2023 рік [18], Україна віднесена до країн з високим ризиком корупційної складової, а відповідно, це безпосередньо впливає і на кандидатів та самі конкурсні процедури щодо добору суддів [19].

Слід нагадати, що під корупцією розуміється - використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 Закону України «Про запобігання корупції» [20], наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

Відповідно, саме побоювання західних партнерів щодо можливих корупційних ризиків щодо кандидатів на посаду судді Конституційного суду України - лягли в основу формулювання критеріїв щодо доброчесності відповідних кандидатів, які мають бути вкрай відмінними (протилежними) від осіб, пов'язаних з корупцією [19].

7. Категорія «близькі родичі» як визначальна категорія для антикорупційного законодавства

Одним із ключових елементів побудови антикорупційної системи України в цілому та відповідної системи оцінки визначення доброчесності є правильне і коректне розуміння таких категорій, як «близькі родичі» та «члени сім'ї». Зазначене обумовлено тим, що найчастіше корупційні діяння вчиняють за допомогою чи за сприяння саме членів сім'ї та/або близьких родичів, останні виступають суб'єктами оформлення відповідних незаконних (необґрунтованих) активів, різноманітних благ та послуг, які і є результатом прояву вчинення саме корупційних діянь і є свідченням недоброчесної поведінки відповідних суб'єктів.

Зокрема, українське законодавство містить широкий спектр вищезазначених визначень, проте базовими є Сімейний кодекс України [21] та Закон України «Про запобігання корупції» [20].

Так, останній, на відміну від Сімейного кодексу України, містить розширене тлумачення поняття «близькі родичі», зокрема, він зазначає, що близькі особи - особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки із суб'єктом, зазначеним у частині першій статті 3 цього Закону (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких із суб'єктом не мають характеру сімейних), у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також - незалежно від зазначених умов - чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням згаданого суб'єкта [20].

Досить розширене тлумачення поняття «близькі родичі» направлене на запобігання корупції, під якою розуміється «Корупція» - використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою

схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей; Члени сім'ї - особи, які перебувають у шлюбі, а також їхні діти, у тому числі повнолітні, батьки, особи, які перебувають під опікою і піклуванням, інші особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких не мають характеру сімейних, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі) [20].

За ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України, сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, які є споріднені щодо близьких стосунків: а) родинними відносинами (рідство), б) шлюбними (чоловік / дружина), в) сімейними (проживання спільно сім'єю без реєстрації шлюбними відносин) [21]. Така розгалужена система відносин між особами за антикорупційним законодавством, викликана самим характером корупційних діянь. Мова йде про те, що зловживаючи своїми правами і вчиняючи певне корупційне діяння, особа природньо намагається, не викриваючи себе, оформити відповідні права на близьких / споріднених до себе людей. У цьому випадку довіра відіграє таку ж роль, як і безпека відповідних дій.

8. Академічна доброчесність та її значення

Згідно з законом України «Про освіту», академічна доброчесність – це сукупність етичних принципів та визначених законом правил провадження освітньої (освітньо-творчої) та наукової (науково-технічної) діяльності, які є обов'язковими для всіх учасників (суб'єктів) такої діяльності та мають на меті забезпечувати довіру до результатів навчання, творчості, науково-дослідної діяльності [22].

Слід зазначити, що на сьогодні запровадження категорії академічної доброчесності слід розглядати, як певну складову принципу доброчесності, його розвиток в сфері науки та освіти. В проекті закону «Про академічну доброчесність» [23] зазначено, що академічна доброчесність визнається засадничою цінністю, на якій мають ґрунтуватися стосунки в академічному середовищі, тобто мова йде про певне специфічне середовище з відповідними вимогами. У випадку з академічною доброчесністю визначальним фактором, на думку автора, щодо необхідності впровадження такої категорії став науково-технічний прогрес та відповідні технічні можливості, які з'явилися у сфері можливостей копіювання та компіляції відповідних текстових джерел та носіїв.

Тож, не акцентуючи увагу на розвитку саме академічної доброчесності, слід зазначити, що остання є важливою складовою на предмет оцінки доброчесності певного кандидата в цілому, зокрема, через оцінки його академічної доброчесності, якщо така має місце.

Висновки:

1. Доброчесність - це відносно сучасна морально-етична оціночна категорія, яка покликана характеризувати певну особу з боку оцінки її дій та поведінки на відповідність морально-етичним цінностям.

2. Така оцінка (морально-етична) притаманна певному, досить високому, розвитку суспільства та наявності відповідної кількості носіїв, які поділяють ці цінності, добровільно погоджуються дотримуватись їх.

3. Щодо етимології самого терміну та його значення, слід зазначити, що у словнику Б. Грінченка 1907-1910 років, такий термін взагалі відсутній. Наводиться лише наближений термін - (прикметник) - добродійний, який трактується як благодійний, іншими словами, такий, що є притаманний Богові [24; С. 400]. Тобто, акцент і сам зміст терміну «доброчесність» мав дещо інший зміст. Більш пізній Універсальний словник українською мови [25; С. 379] також не містить такого терміну, послуговуючись лиш прикметником добродійний - тобто такий, який приносить користь. Як видно із словників попередніх років, на сьогодні цей термін набув значно більш глибоко змісту, характеризуючи певну особу зі сторони морально-етичних цінностей (чинників), окрема, доброчесність, як професійної характеристики особи - претендента на певну посаду в системі управління чи системі судоустрою.

4. Оцінка доброчесності виходить за межі суто юридичних норм та має своє підґрунтя морально-етичних норм та моральні засади суспільства [26].

5. Практика оцінки певних кандидатів на відповідність вимогам доброчесності показує необхідність застосування (використання) темпоральних меж (періодів застосування останніх) і неможливості застосування останньої без обмеження строків визнання недоброчесним. Вочевидь, мусить бути межа та граничний строк (період) оцінки поведінки відповідного суб'єкта та кандидата на певну посаду, інакше цей процес стає безконтрольним та майже безмежним щодо граничних строків.

6. На сьогодні, практика роботи дорадчих груп з оцінки доброчесності також вказує на необхідність більш чіткого визначення кола родичів та/або близьких осіб, оскільки безмежне трактування «родинних» стосунків може призвести до порушення конфіденційності осіб, які попадають в родинні відносини певного рідства з кандидатом на посаду судді Конституційного суду України.

7. Поступово відбувається зміна трактування самого поняття «доброчесність». З 2006 року, розуміння доброчесності як певного стану адекватного середовища (середовища суддівського, середовища правового) до розуміння доброчесності, як визначальної характеристики певної особи, яка має намір здійснювати свої повноваження у певній сфері (судочинство).

8. Доброчесність в Україні, від початку розглядалась і зараз розглядається як антипод корупції. Виключно доброчесні фахівці можуть боротися та долати корупцію і її прояви у відповідних сферах суспільного буття, зокрема, і в сфері судочинства.

9. Відповідні обмеження процедури визначення доброчесності за колом рідства, що обмежене поняттям «близькі родичі» призводить до необхідності обмеження темпорального компоненту, зокрема, слушним слід визнати пропозицію щодо обмеження дослідження історії життя кандидата 20-річним строком.

10. Оцінка доброчесності має здійснюватися з обов'язковим урахування національно-етнічних, культурних та релігійних особливостей певної країни. Зокрема, щодо України не зрозумілими за своїми характеристиками та традиціями є поняття «кум», «придане», «хрещена», «хрещений батько», забезпечення батьками та родичами тривалий час грошима молоду родину. Врахування таких національних традицій, породжених відповідними історичними коренями є важливим для адекватної та належної оцінки доброчесності особи, в контексті відповідних історичних реалій певного суспільного буття.

11. Найбільш складним видається питання щодо темпоральних меж перевірки доброчесності кандидата. За принципом обмеження ступенів рідства (за таким аналогом) видається доречним і правильним запровадити часові обмеження на оцінку доброчесності судді, зокрема і на посаду судді Конституційного суду України. Автор вважає, що таким лімітованим строком має бути термін у 20 років, адже такий термін визначає одне покоління, та відповідні притаманні ознаки соціально-економічного буття притаманному тому періоду часу. Адже, складно порівняти соціальні-економічні фактори, наприклад трьох поколінь: 1970-1990, 1990-2010, 2010- 2030 у майбутньому.

Зокрема, покоління можна ідентифікувати, якщо воно відповідає трьом критеріям. По-перше, представники одного покоління поділяють одну історичну епоху: вони стикаються з однаковими ключовими історичними подіями і соціальними віяннями, перебуваючи на тих же життєвих фазах. По-друге, вони поділяють певні загальні переконання і моделі поведінки. По-третє, знаючи про досвід і особливості, які вони поділяють зі своїми ровесниками, представники одного покоління також поділятимуть і почуття приналежності до цього покоління. Зокрема, про це йдеться у Штраус і Гоув, які вперше заговорили про теорію в 1991 році, коли вийшла їх спільна книга «Покоління» («Generations») [27]. Відповідно, такі часові межі щодо оцінки доброчесності є вкрай важливими для оцінки тих чи інших історичних фактів щодо конкретних конкурсантів.

Практика роботи Дорадчої групи експертів показує певні складнощі у розумінні та усвідомленні певних фактів минулої епохи, як щодо навчання у вузах, отримання другої

освіти та роль і значення останніх на певному етапі. Зокрема, яскравими прикладами українських реалій останніх десятиліть є питання щодо продажу певних активів за балансовою вартістю з відповідною базою оподаткування, а не ринковою оцінкою.

Однак, оцінювання таких питань, без врахування історичних культурних та національних реалій не призведе до належної та вірної оцінки доброчесності кандидатів.

Посилання:

1. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22 липня 1998 року №810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
2. Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності : Указ Президента України від 11.09.06 №742/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742/2006#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р., Втрата чинності від 27.10.2011)
3. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» та державної антикорупційної політики на період до 2011 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 15 серпня 2007 р. №657-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/657-2007-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р., Втрата чинності від 11.11.2011)
4. Про державну службу : Закон України від 16 грудня 1993 року №3723-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4050-17#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р., Втрата чинності від 31.12.2015)
5. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
6. Доброчесність: поняття, складові та історія. Офіс доброчесності НАЗК: веб-сайт. URL: <https://prosvita.nazk.gov.ua/blog/dobrochesnist-ponyattya-skladovi-ta-istoriya> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
7. Рядінська В.О., Карпушова О.В. Правові проблеми визначення доброчесності як правової категорії в Україні / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», випуск 65. Ужгород : Ужгородський національний університет, 2021. С. 43-50
8. Шульженко Ф.П., Шаркова І.М., Гайдулін О.О. Морально-правові принципи доброчесності та добросовісності : генеза та парадигма сучасної рецепції : монографія. Київ, 2024. 428 с.
9. Методологія оцінювання моральних якостей і рівня компетентності у сфері права, затвердженої Протоколом № 2 засідання Дорадчої групи експертів від 04.12.2023 року. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/protokol_no_2_vid_04.12.2023.pdf (дата звернення: 15.02.2025 р.)
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України : Закон України від 27 липня 2023 року № 3277-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3277-20#n44> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
11. Положення про Дорадчу групу експертів, затвердженого Протоколом № 1 засідання Дорадчої групи експертів від 12.11.2023 року. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/2024_06_polozhennya_pro_dge_zminy_final.pdf (дата звернення: 15.02.2025 р.)
12. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n210> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
14. Hoppe, Tilman: Money Talks: The ECtHR is Getting Rid of Corrupt Judges, VerfBlog, 2021/3/05, <https://verfassungsblog.de/money-talks/>, DOI: 10.17176/20210305-154025-0 (дата звернення: 15.02.2025)
15. Копиленко О. «Моральне божество» трибуналу Святої інквізиції : блог. Веб-сайт «Судово-юридична газета». URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/322675-moralnoe-bezumie-tribunala-svyatoy-inkvizitsii> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
16. Отрош І. Чи була судова реформа в Україні успішною до припинення фінансування USAID : блог. Веб-сайт «Судово-юридична газета». URL: <https://sud.ua/uk/news/blog/323146-byla-li-sudebnaya-reforma-v-ukraine-uspeshnoy-do-prekrascheniya-finansirovaniya-usaid> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
17. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2025 року у справі № 400/6254/24 (провадження № 11-6 заі 25). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/apel_zrazk_spravi_vs_vp/2025_01_23_400_6254_24 (дата звернення: 15.02.2025 р.)
18. Індекс сприйняття корупції — 2023 та дослідження, на основі яких він розрахований. Веб-сайт Corruption Perceptions Index. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/2023/#> (дата звернення: 15.02.2025 р.)

19. Жернаков М. Венеційка щодо КСУ: потрібна серйозна реформа, суддів мають вибирати міжнародні експерти і громадськість. Веб-сайт «Фундація DEJURE». URL: <https://dejure.foundation/k25edeu681-venetsika-schodo-ksu-potrnbna-seriozna-re/> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
20. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
21. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
22. Про освіту : Закон України від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/conv/paran7#n7> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
23. Про академічну доброчесність : Проект закону України від 08.01.2024 № 10392. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ji10516a?an=2> (дата звернення: 15.02.2025 р.)
24. Словарь української мови. Том 1: А-Ж / Зібрала редакція журналу «Кіевская Старина»; Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Гринченко. Київ: Друкарня Акційного Товариства Н. Т. Корчак-Новицького у Києві, 1907. 494 с.
25. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. - Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2005. – 848 с.
26. Махінчук В.М. Моральні засади суспільства як один із чинників цивільного законодавства та критеріїв визначення меж здійснення особистих немайнових прав / Еволюція цивільного законодавства : проблеми теорії і практики. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 29-30 квітня 2004 р., Харків. – Київ : Академія правових наук України, НДІ приватного права і підприємництва, НДІ інтелектуальної власності, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2004. С. 258-272.
27. William Strauss, Neil Howe. Generations :The History of America' s Future, 1584 to 2069. 1991. URL: https://archive.org/stream/GenerationsTheHistoryOfAmericasFuture1584To2069ByWilliamStraussNeilHowe/Generations+The+History+of+America%27s+Future%2C+1584+to+2069+by+William+Strauss+%26+Neil+Howe_djvu.txt (дата звернення: 15.02.2025 р.).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

14.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 342.5

**ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА
УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ**

Максим ГЕТМАНЦЕВ

кандидат юридичних наук, старший
дослідник, заступник завідувача відділу

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC

**INSTITUTIONAL SUPPORT FOR
ADAPTATION OF UKRAINIAN
LEGISLATION TO EUROPEAN
LEGAL STANDARDS**

Maksym HETMANTSEV

Candidate of Legal Sciences, Senior
Researcher, Deputy Head of Department

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-0102-0498>

Процес адаптації законодавства України до європейських правових стандартів є одним із ключових етапів інтеграції держави до загальноєвропейського правового простору. Ефективне впровадження цих змін вимагає не лише уніфікації нормативно-правових актів, а й створення сталого та функціонального інституційного механізму, здатного забезпечити комплексну та безперервну гармонізацію національної правової системи з правом ЄС. Однак багаторічний досвід реформ у цій сфері свідчить про уривчастість та непослідовність державних ініціатив, що ускладнює ефективне впровадження європейських стандартів і посилює інституційну нестабільність.

Дослідження історичної еволюції інституційного механізму правової адаптації дозволяє виявити низку ключових проблем, що перешкоджають системній гармонізації законодавства. Зокрема, часті зміни компетенції та реорганізація органів, відповідальних за цей процес, призводять до розпорошення ресурсів та втрати інституційної пам'яті. Відсутність чіткої довгострокової стратегії ускладнює координацію між різнорівневими органами державної влади, що знижує ефективність реалізації євроінтеграційних реформ. Науковий аналіз сучасного стану досліджень у цій сфері свідчить, що вітчизняні вчені лише підступають до комплексного вивчення проблеми, оскільки мін-

The process of adapting Ukrainian legislation to European legal standards is one of the key stages of the state's integration into the pan-European legal space. The effective implementation of these changes requires not only the unification of regulatory legal acts, but also the creation of a stable and functional institutional mechanism capable of ensuring comprehensive and continuous harmonization of the national legal system with EU law. However, many years of experience in reforms in this area indicate the discontinuity and inconsistency of state initiatives, which complicates the effective implementation of European standards and increases institutional instability.

A study of the historical evolution of the institutional mechanism of legal adaptation allows us to identify a number of key problems that hinder the systematic harmonization of legislation. In particular, frequent changes in competence and reorganization of the bodies responsible for this process lead to a dispersion of resources and loss of institutional memory. The lack of a clear long-term strategy complicates coordination between state authorities at different levels, which reduces the effectiveness of the implementation of European integration reforms. Scientific analysis of the current state of research in this area shows that domestic scientists are only beginning to comprehensively study the problem, since changing legislation and

ливе законодавство та постійна реорганізація інституційного забезпечення не дають чітких орієнтирів для формування єдиної методології аналізу.

У статті зроблено висновок про необхідність запровадження комплексного підходу до інституційного забезпечення адаптації законодавства, який передбачав би стабільність правового регулювання, чітке розмежування повноважень між відповідальними органами, а також ефективну координацію та контроль за впровадженням адаптаційних заходів. У цьому контексті важливу роль відіграє аналіз кращих європейських практик та можливість їх імплементації в українську правову систему з урахуванням національних особливостей. Відтак, для досягнення максимальної ефективності адаптаційного процесу необхідне посилення загальних зусиль як з боку державних органів, так і з боку наукової спільноти, що має сприяти напрацюванню дієвих механізмів правової гармонізації та уніфікації нормативно-правової бази України відповідно до стандартів ЄС.

Ключові слова: адаптація законодавства, європейські правові стандарти, інституційне забезпечення, правова гармонізація, правова інтеграція, євроінтеграційні реформи, нормативно-правова уніфікація

Адаптація законодавства України до європейських правових стандартів є невід'ємною складовою процесу європейської інтеграції, який набув особливої актуальності після отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Системне реформування нормативно-правової бази, спрямоване на її гармонізацію з *acquis* ЄС, вимагає комплексного підходу, що передбачає не лише внесення змін до законодавчих актів, а й реформування інституційного середовища, відповідального за правотворчість та правозастосування. В умовах стрімких геополітичних змін і загострення викликів у сфері безпеки особливо важливо забезпечити ефективність та результативність правових реформ, що сприятиме подальшому зміцненню правової держави та інтеграції України до європейського правового простору.

З огляду на високий рівень правової взаємодії, який передбачає членство в ЄС, критичним завданням є не лише уніфікація нормативно-правових актів, але й посилення інституційного потенціалу органів державної влади, здатних імплементувати нові правові механізми. Це вимагає модернізації законодавчих процедур, підвищення ефективності координації між державними структурами, а також розвитку експертного середовища, що забезпечуватиме якісний аналіз та адаптацію європейських норм до національного контексту. Особливої уваги потребує створення чітких механізмів моніторингу та оцінки відповідності прийнятих рішень вимогам ЄС, що дозволить уникнути фрагментарності у процесі правової інтеграції.

constant reorganization of institutional support do not provide clear guidelines for the formation of a single methodology of analysis.

The article concludes that it is necessary to introduce a comprehensive approach to the institutional support of legislative adaptation, which would provide for the stability of legal regulation, a clear division of powers between responsible bodies, as well as effective coordination and control over the implementation of adaptation measures. In this context, an important role is played by the analysis of best European practices and the possibility of their implementation in the Ukrainian legal system, taking into account national characteristics. Therefore, to achieve maximum efficiency of the adaptation process, it is necessary to strengthen the general efforts of both state bodies and the scientific community, which should contribute to the development of effective mechanisms for legal harmonization and unification of the regulatory and legal framework of Ukraine in accordance with EU standards.

Keywords: adaptation of legislation, European legal standards, institutional support, legal harmonization, legal integration, European integration reforms, regulatory and legal unification

Саме тому метою цього дослідження – проаналізувати інституційний механізм адаптації законодавства України до європейських правових стандартів, дослідити його історичну еволюцію, виявити ключові проблеми та сформулювати пропозиції щодо його вдосконалення для забезпечення ефективної інтеграції України в загальноєвропейський правовий простір.

Задля досягнення поставленої мети нами було сформульовано і досягнути наступні завдання:

- дослідити історичну генезу процесу адаптації законодавства України до правової системи ЄС, зокрема трансформації інституційних механізмів, що забезпечували цей процес на різних етапах;
- проаналізувати чинну нормативно-правову та організаційну базу інституційного забезпечення правової адаптації, визначити її відповідність європейським вимогам;
- виявити основні проблеми та перепони, що ускладнюють гармонізацію національного законодавства з правом ЄС, зокрема нестабільність державних інституцій, дублювання функцій та фрагментарність реформ;
- проаналізувати міжнародний досвід правової адаптації та визначити можливості його імплементації в Україні.

Аналіз досліджень цієї проблеми. На сучасному етапі наукові дослідження, присвячені інституційному забезпеченню адаптації законодавства України до європейських правових стандартів, перебувають на початковій стадії розвитку. Незважаючи на наявність окремих праць, що висвітлюють правові аспекти європейської інтеграції України, комплексний підхід до аналізу саме інституційного механізму правової адаптації залишається недостатньо розробленим. Це зумовлено, зокрема, нестабільністю та фрагментарністю національного законодавства у цій сфері, що ускладнює формування єдиної методології дослідження. Часті законодавчі зміни, реорганізації та ліквідації державних органів, наділених відповідними повноваженнями, призводять до відсутності сталих орієнтирів, необхідних для ґрунтовного наукового аналізу.

Крім того, відсутність усталених інституційних структур та єдиного концептуального підходу до механізму правової адаптації ускладнює визначення ефективних шляхів гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Вітчизняні вчені змушені працювати в умовах правової невизначеності, коли інституційне забезпечення адаптації законодавства постійно змінюється, що робить отримані висновки та рекомендації обмеженими в часі та актуальності. Така ситуація зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення проблеми та розробки концептуальних підходів, які враховували б як історичну динаміку процесу адаптації, так і поточні виклики, пов'язані з нестабільністю державних інституцій та постійним реформуванням правової системи.

Таким чином, успішна інтеграція України до правової системи ЄС вимагає посилення загальних зусиль державних інституцій, громадянського суспільства та експертної спільноти, спрямованих на прискорене реформування правової системи відповідно до європейських стандартів. Важливим аспектом є забезпечення інституційної спроможності України ефективно впроваджувати європейські правові норми, що, своєю чергою, сприятиме прискоренню переговорного процесу щодо членства у ЄС та формуванню стабільного правового середовища, яке відповідатиме європейським критеріям верховенства права, демократії та прав людини. Після того як Україна визначила своєю стратегічною метою набуття повноправного членства в Європейському Союзі, процес євроінтеграції став одним із ключових напрямів державної політики [4, с. 46]. Він передбачає створення необхідних умов і здійснення конкретних заходів для приєднання до ЄС, а також поетапне впровадження європейської моделі розвитку. Як держава-кандидат на вступ, Україна зобов'язалася поступово гармонізувати своє законодавство із правовою системою Європейського Союзу. На Копенгагенському саміті Європейської Ради, що відбувся в червні 1993 року, були визначені критерії членства в ЄС, серед яких одним із ключових аспектів є адаптація національного законодавства до норм права Європейського Союзу. Це включає не лише нормативно-правові

акти ЄС, а й спільні принципи, цінності та правову культуру.

Процес формування інституційного механізму адаптації законодавства України до норм Європейського Союзу розпочався після набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами у 1998 році. В ухваленій 11 червня 1998 року «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» адаптація національного законодавства до європейських стандартів була визначена як один із ключових напрямів євроінтеграційного процесу [10]. Як влучно наголошує С. О. Гладкий, принципова схема взаємодії України з ЄС є очевидною: країни ЄС створили і продовжують створювати стандарти, механізми, інституції, які вкорінені в їх економіці, політиці, культурі, породжені ними та покликані задовольняти їх потреби та інтереси; Україна адаптує власне право та інституційний механізм правореалізації до стандартів ЄС, а нерідко – не маючи власних (хоча б і недосконалих) аналогів – фактично запозичує (рецепіює) зарубіжні зразки. Для українського суспільства як посттоталітарного рух цим шляхом – це, безсумнівно, поступ. Проте в рецепціях зазвичай приховуються ризики двоякого роду: внутрішні (загроза фактичного відторгнення привнесеного ззовні як «неорганічного» для власного соціуму з усіма його явними та прихованими соціальними регуляторами і ментальними «фільтрами»; у нормативному вимірі привнесення продовжують існувати, маючи низький регулятивний ефект, що приводить до декларативності (імітативності) нововведень і поглиблює правовий і політичний нігілізм населення); зовнішні (йдеться про ризики, які реципієнт одержує ззовні разом з прогресивним матеріалом в силу генетичних закономірностей (запрограмованості) розвитку останнього) [1, с. 39].

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року №852 «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС» [7], координацію діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у цій сфері було покладено на Міністерство юстиції України. Для забезпечення ефективності цього процесу при міністерстві було створено Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС (1998–2004 рр.), до складу якої увійшли керівники відповідних державних органів [9]. Паралельно було засновано Центр порівняльного права та Центр перекладів актів європейського права (1998–2003 рр.), причому перший з них виконував організаційні функції в діяльності зазначеної координаційної ради.

В листопаді 2002 року був прийнятий Закон України «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», що визначає адаптацію як поетапне прийняття та впровадження нормативно-правових актів України, розроблених з урахуванням законодавства Європейського Союзу [11]. Метою вказаної адаптації є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висувуються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього. Відповідно до приписів Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. № 1629, *acquis communautaire* – це правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства, прийняті в рамках трьох стовпів ЄС, але не обмежується ними [6].

Таким чином, структура Європейського Союзу ґрунтується на трьох основних напрямках: Європейському співтоваристві, Спільній зовнішній політиці та політиці безпеки, а також Співробітництві в сфері юстиції та внутрішніх справ. Європейське співтовариство, своєю чергою, сформувалося шляхом об'єднання Європейського економічного співтовариства, Європейського об'єднання вугілля та сталі, а також Європейського співтовариства з атомної енергії. Адаптація законодавства України до норм ЄС передбачає реформування національної правової системи та її поступове узгодження з європейськими стандартами. Цей процес охоплює широке коло правових сфер, зокрема цивільне, трудове, фінансове, податкове та митне право, законодавство щодо інтелектуальної власності, охорони праці, здоров'я та життя, захисту довкілля, прав споживачів, технічних регламентів і стандартів, транспорту та інших галузей, визначених у положеннях Угоди про партнерство та співробітництво.

У 2003 році, з метою підвищення ефективності науково-аналітичного, інформаційного та методологічного забезпечення процесу адаптації законодавства, на базі двох зазначених центрів було створено Центр європейського та порівняльного права [16]. Подальші структурні зміни відбулися після ухвалення у 2004 році Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2004 року №1742, на базі Центру європейського та порівняльного права при Міністерстві юстиції було засновано Державний департамент з питань адаптації законодавства (2004–2006 рр.) [15].

На цей орган було покладено координацію заходів щодо виконання Програми адаптації, проведення експертизи проєктів нормативно-правових актів на відповідність законодавству ЄС, а також надання рекомендацій щодо їх удосконалення. Крім того, департамент відповідав за створення та підтримку загальнодержавної інформаційної мережі з питань європейського права, що сприяло підвищенню рівня правової обізнаності та ефективності гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами, що на момент створення було відчутним кроком уперед на шляху уніфікації вітчизняного законодавства до європейських стандартів [3].

Відповідно до указу Президента України від 30 серпня 2000 р. №1033 була створена Національна рада з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС при Президенті України (2000-2006 рр.). Вона створювалась як консультативно-дорадчий орган і мала забезпечити входження України до європейського правового простору, гармонізацію законодавства України з нормами та стандартами ЄС, координацію діяльності з цих питань органів державної влади. Проте, відбулось лише два засідання Ради (грудень 2000 р. та липень 2001 р.) [12].

Указом Президента України від 30 серпня 2002 р. №791 була утворена Державна рада з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України (2002-2005 рр.), основними завданнями якої визначалось визначення стратегічних цілей і пріоритетних напрямків державної політики та сприяння взаємодії між органами законодавчої та виконавчої влади у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України [5].

Етапами правової адаптації є імплементація Угоди про партнерство та співробітництво, укладання галузевих угод, приведення чинного законодавства України у відповідність зі стандартами ЄС, створення механізму приведення проєктів актів і законодавства України у відповідність із нормами ЄС [10]. Офіційне визначення поняття «адаптація законодавства» міститься в Законі України від 21 листопада 2002 року «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», Загальнодержавній програмі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, яка затверджена Законом України від 18 березня 2004 року [6] та у Наказі Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 16 березня 2005 року «Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм» [8], та означає процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність із *acquis communautaire*, про що вже згадувалося вище. Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в ЄС, який включає адаптацію законодавства, утворення належних інституцій та ряд додаткових заходів, що будуть цьому сприяти. Державна політика України щодо адаптації законодавства вже майже дві декади формується як складова частина вітчизняної правової реформи та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроекування, у тому числі обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроекування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормативно-проектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України. Таке наближення національної нормативно-правової бази до стандартів ЄС та СОТ та

приведення у відповідність української системи нормативно-правових актів до положень європейського права буде мати своїм результатом підвищення ефективності вітчизняної економіки та рівня життя населення, зміцнення засад демократії [4, с. 48].

Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365 створювалась Координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС (2004-2020 рр.), яка замінила Міжвідомчу координаційну раду. Раду очолював Прем'єр-міністр України, її основною функцією визначалось забезпечення взаємодії органів державної влади та недержавних інституцій у процесі виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Організаційне забезпечення роботи Ради покладалося на міністерство юстиції [2]. Проте, фактично Рада не була діючою інституцією і постановою Кабінету Міністрів України від 15 січня 2020 р. № 5 була ліквідована [14].

З огляду на підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, у статті 124 якої підкреслюється важливість наближення чинного законодавства України до норм права ЄС, держава взяла на себе зобов'язання щодо поступового узгодження як чинних, так і майбутніх нормативно-правових актів із «*acquis communautaire*» [17]. У зв'язку з цим варто погодитися із твердженнями Л. Л. Прокопенко, згідно яких особливого значення набуває створення стабільного та ефективного інституційного механізму, що забезпечуватиме належну адаптацію українського законодавства до правової системи Європейського Союзу [13, с. 14].

Науковці визначають адаптацію законодавства України як початковий етап процесу гармонізації національної правової системи, включаючи правову культуру, доктрину, а також судову та адміністративну практику, з правовою системою Європейського Союзу. Цей процес передбачає як нормотворення, так і правозастосування, які повинні бути обов'язковими для всіх державних органів та органів місцевого самоврядування. Водночас наголошується на необхідності врахування національних інтересів України, особливостей її правової системи, а також соціально-економічних реалій при адаптації українського законодавства до норм ЄС, Світової організації торгівлі та міжнародного права.

Впровадження європейських стандартів у правову систему України, як наголошує О. М. Носков, сприятиме підвищенню якості життя громадян, розвитку політичної, економічної, соціальної та культурної сфер, а також інтеграції України у європейський економічний простір. Це, своєю чергою, створить передумови для сталого економічного зростання та наближення рівня добробуту українських громадян до стандартів держав-членів ЄС. Однак зазначений процес має здійснюватися з урахуванням національних правових традицій, усталених підходів до формування органів публічної влади, а також актуальних соціальних запитів та суспільних потреб [4, с. 48].

Оскільки наразі формується право епохи постмодерну, тобто епохи переможного релятивізму і тотального заперечення аксіологічних засад суспільства [1, с. 39], одним із головних призначень національної еліти на сучасному етапі є необхідність відрефлексовувати тенденції та пов'язані з ними ризики з погляду національних інтересів, створювати національні стратегії найбільш безпечного й ефективного руху у мабутнє, шукати власну національну формулу геополітичної конкурентоспроможності, формувати націоцентричне (незважаючи на глобалістичний антураж) мислення у тих, хто приймає рішення від імені держави. І жодної альтернативи цьому за умови збереження суверенітету держави не має. Відповідно, Угода про асоціацію з ЄС для України може бути лише тимчасовим замінником національних стратегій, які має виробити національна еліта для всіх ключових сфер суспільного життя. Зазначене не означає, що слід послабити зусилля з адаптації українського права до права ЄС. Сьогодні, ймовірно, це оптимальна тактика збереження динамічної рівноваги в українському суспільстві [1, с. 40].

Висновок. Процес адаптації законодавства України до європейських правових стандартів є складним і багатогранним, що потребує чіткої координації між різнорівневими органами державної влади. Однак загальнодержавні зусилля на цьому шляху часто виявлялися уривчастими, що значно ускладнювало створення цілісного механізму правової інтеграції. Відсутність стабільної та чітко визначеної інституційної архітектури, здатної ефективно

реалізовувати євроінтеграційні завдання, призводила до неузгодженості в ухваленні рішень, а також до дублювання функцій різними структурами.

Протягом різних періодів державні органи, покликані координувати процес правової адаптації, зазнавали численних трансформацій: створювалися нові установи, що отримували відповідні повноваження, однак через нетривалий час ці ж органи ліквідовувалися або реорганізовувалися, поступаючи місцем новим структурам. Така нестабільність не лише гальмувала процес уніфікації нормативно-правових актів, а й спричиняла втрати часу, фінансових ресурсів і кадрового потенціалу, що є критично важливими для ефективного наближення до стандартів ЄС.

Нестабільність організаційної структури адаптаційного процесу ускладнювала вироблення послідовної стратегії реформ, оскільки кожна нова установа змушена була починати роботу практично з нуля, витрачаючи значні ресурси на аналіз і відновлення напрацьованих попередниками матеріалів. Це, своєю чергою, гальмувало імплементацію європейських норм і ускладнювало налагодження конструктивної взаємодії між українськими державними органами та інституціями ЄС.

Попри ці труднощі, посилення інституційної спроможності України у сфері правової адаптації залишається ключовим пріоритетом на шляху до європейської інтеграції. Важливим завданням є створення стабільної, ефективної та узгодженої системи органів, які займатимуться питаннями гармонізації національного законодавства з правом ЄС. Лише за умови консолідації зусиль, чіткої розподіленості повноважень і забезпечення правонаступності у реалізації реформ Україна зможе досягти реальних успіхів у цьому процесі.

Впровадження європейських стандартів у правову систему України сприятиме підвищенню якості життя громадян, розвитку політичної, економічної, соціальної та культурної сфер, а також інтеграції України у європейський економічний простір. Це, своєю чергою, створить передумови для сталого економічного зростання та наближення рівня добробуту українських громадян до стандартів держав-членів ЄС. Однак зазначений процес має здійснюватися з урахуванням національних правових традицій, усталених підходів до формування органів публічної влади, а також актуальних соціальних запитів та суспільних потреб [1, с. 38].

Отже, подолання фрагментарності та нестабільності в інституційному забезпеченні правової адаптації є нагальною потребою для прискорення інтеграції України до загальноєвропейського правового простору. Відпрацювання дієвого механізму координації між відповідними державними органами, уникнення дублювання функцій і забезпечення довготривалості напрацьованих рішень сприятиме ефективному реформуванню правової системи та максимально швидкому зближенню з європейськими стандартами.

Перспективи подальших досліджень у сфері інституційного забезпечення адаптації законодавства України до європейських правових стандартів передбачають детальний аналіз ефективності існуючих механізмів правової гармонізації, розробку рекомендацій щодо оптимізації діяльності відповідних органів та вивчення зарубіжного досвіду з метою його адаптації до національних реалій.

Особливої уваги потребує дослідження шляхів підвищення інституційної спроможності України в контексті євроінтеграції, створення стабільної та прогнозованої системи нормативного регулювання, яка б унеможливила зайву зміну компетенцій та дублювання функцій між різними державними органами. Також важливо проаналізувати, яким чином цифровізація правових процесів та інноваційні підходи можуть сприяти прискоренню адаптації законодавства та забезпеченню його відповідності *acquis* ЄС.

Посилання:

1. Гладкий С. О. Адаптація чи рецепція: ціннісні аспекти стратегії розвитку українського права // Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти: матеріали V Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 22 жовтня 2020 року). Полтава, 2020. 223 с.

2. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. №1365. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1365-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

3. Зеркаль О.В. Інституційний механізм адаптації законодавства України до законодавства ЄС. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4748. (дата звернення 15.02.2025 року).

4. Носков О. М. Адаптація законодавства України до права ЄС як необхідна умова інтеграції// Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти : матеріали VI Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 17 листопада 2021 року). Полтава, 2021. 264 с.

5. Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України: указ Президента України від 30 серпня 2002 р. № 791. (втратив чинність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791/2002#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

6. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

7. Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС: постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 р. №852. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-98-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

8. Про затвердження Методики визначення критеріїв євроінтеграційної складової державних цільових програм: Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 16 березня 2005 року № 62. Офіційний вісник України. 2005. № 17. Ст. 926.

9. Про затвердження Положення про Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 р. №1773. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1773-98-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

10. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: указ Президента України від 11 червня 1998 р. №615/98. (втратив чинність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

11. Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 21 листопада 2002 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/228-15> (дата звернення 15.02.2025 року).

12. Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: указ Президента України від 30 серпня 2000 р. №1033. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1033/2000#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

13. Прокопенко Л. Л. Еволюція інституційного механізму адаптації законодавства України до законодавства ЄС // Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти: матеріали VI Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 17 листопада 2021 року). Полтава, 2021. 264 с.

14. Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України: 14 постанова Кабінету Міністрів України від 15 січня 2020 р. № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-2011-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

15. Про утворення Державного департаменту з питань адаптації законодавства: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 24.12.2004 № 1742. (втратив чинність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1742-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

16. Про утворення Центру європейського та порівняльного права: постанова Кабінету Міністрів України від 15 травня 2003 р. №716. (втратив чинність) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/716-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення 15.02.2025 року).

17. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення 15.02.2025 року).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

14.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.15>

УДК 340.1 UDC

**ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОЇ
ОСВІТИ: ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО
ПРОЄКТУ ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО ВИЩУ ЮРИДИЧНУ ОСВІТУ
ТА ПЕРВИННИЙ ДОСТУП
ДО ПРАВНИЧОЇ ПРОФЕСІЇ»**

Олександр ГАЙДУЛІН

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-1269-7007>

Ірина ШАРКОВА

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри

Навчально-науковий інститут
«Юридичний інститут Київського
національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана» (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-2010-3811>

У цій публікації зміст Концепції проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» було проаналізовано з методологічних позицій концепцій багатовладдя та деліберативної або дискурсивної демократії.

Така модель влади визначається як переговорне народовладдя, у межах якого через процедури обговорення досягається консенсус ліберальної раціональності і демократичної легітимності.

За результатами такого вивчення пропонуються три, на наш погляд найбільш важливі концептуальні зауваження та застереження, які стосуються таких питань:

1. Суб'єктів політики у сфері вищої юридичної освіти.

**DEMOCRATIZATION
OF LEGAL EDUCATION:
PROPOSALS ON THE DRAFT LAW
OF UKRAINE “ON HIGHER LEGAL
EDUCATION AND PRIMARY
ACCESS TO THE LEGAL
PROFESSION”**

Olexander GAYDULIN

Doctor of Law, Professor,
Main Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

Iryna SHARKOVA

Candidate of Law Sciences (Ph.D.), Associate
Professor, Professor of the Department

Educational and Scientific Institute
“Institute of Law of Kyiv National Economic
University named after Vadym Hetman”
(Kyiv)

In this publication, the content of the Concept of the draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession was analyzed from the methodological positions of the concepts of multiple authority and Deliberate or discursive democracy.

This model of power is defined as a deliberative democracy, within which a consensus of liberal rationality and democratic legitimacy is achieved through discussion procedures.

Based on the results of this study, three, in our opinion, most important conceptual remarks and reservations are proposed, which concern the following issues:

1. Subjects of policy in the field of higher legal education.
2. The list of specialties in which lawy-

2. Переліку спеціальностей, за якими має здійснюватися підготовка правників в Україні та який має відповідати Міжнародній стандартній класифікації освіти.

3. Стилю нормотворчої діяльності, який має бути реалізований під час підготовки проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії».

У цій статті спеціально досліджено організацію навчального процесу в Національній школі суддів України.

Ця установа була створена при Вищій кваліфікаційній комісії суддів України 21 грудня 2010 року відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Вона є державною установою зі спеціальним статусом у системі правосуддя, яка забезпечує підготовку висококваліфікованих кадрів для системи правосуддя та здійснює науково-дослідну діяльність. Цей заклад є прикладом успішної організації професійної освіти юристів.

Ключові слова: деліберативна демократія, дискурсивна демократія, юридична освіта, демократизація освіти, академічна освіта, професійна освіта, суддівська освіта

Сама назва цієї публікації спрямовує до розгляду юридико-технічних, законопроектних аспектів порушеної проблеми в широкому контексті пошуку нових форм демократизації нашого суспільства і зокрема такої чутливої до політико-правових новацій сфери, як юридична освіта.

Майже класичним для розуміння суті демократії є підхід до влади, вперше репрезентований Шарлем-Луї де Монтеск'є. У своєму трактаті «Про дух законів» (фр. *De l'esprit des lois*) він, як вдомо, проголосив: «Поділ галузей права на законодавчу, виконавчу та судову влади є основним принципом представницьких демократій» (*La séparation des pouvoirs législatif, exécutif, judiciaire est un principe fondamental des démocraties représentatives*) [1].

Однак досвід організації влади в країнах з парламентарною формою правління показує що нині актуалізується розуміння розподілу влади, не на основі системи стримувань і противаг її трьох гілок, а через реалізацію зовсім іншого принципу – *співпраці та взаємодії*. Спостерігається таке явище, як «часткова збіжність, або частковий розподіл функцій органів законодавчої і виконавчої влади, що інколи призводить до змішування влад». Розподіл влади в такому випадку зводиться лише до незалежності судової влади [2, с. 80–83].

У рамках цієї доктрини альтернативної концепції поділу влади сформувалася плюралістична політико-правова *теорія дисперсії* (від англ. *disperse* – розганяти, розсіювати) або *дифузії* (від лат. *diffusio* – розпорошення) влади.

На тлі цієї концепції сформувалася теорія *багатовладдя* (*multiple authority*), що передбачає реалізацію обох принципів (як стримувань і противаг, так і співпраці та взаємодії), у площині взаємин між державою та громадянським суспільством. У такому контексті актуалізується проблема поділу влади не лише на законодавчу, виконавчу і судову, а й на різні

ers should be trained in Ukraine and which should correspond to the International Standard Classification of Education.

3. The style of normative activity that should be implemented during the preparation of the draft Law of Ukraine on Higher Legal Education and Primary Access to the Legal Profession.

This article specifically examines the organization of the educational process at the National School of Judges of Ukraine. This institution was established under the High Qualification Commission of Judges of Ukraine on December 21, 2010 in accordance with the Law of Ukraine “On the Judicial System and the Status of Judges”. It is a state institution with a special status in the justice system, which provides training of highly qualified personnel for the justice system and carries out scientific and research activities. This institution is an example of a successful organization of professional education for lawyers.

Keywords: deliberate democracy, discursive democracy, legal education, democratisation of education, academic education, professional education, judicial education.

неформальні політичні інститути та структури, серед яких основними є політичні партії та рухи, політизовані громадські організації, мас-медіа і саморегульвні професійні організації юристів, які активно беруть участь у формуванні та реалізації державної політики [3].

Саме з таких методологічних позицій багатовладдя і було проаналізовано зміст Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії (далі Концепція), опублікований на сайті Комітету Верховної Ради України з правової політики 12 вересня 2024 року. [4].

За результатами такого вивчення пропонуються три, на наш погляд, найбільш важливі концептуальні зауваження та застереження, які стосуються таких питань:

1. Суб'єкти політики у сфері вищої юридичної освіти.
2. Перелік спеціальностей, за якими має здійснюватися підготовка правників в Україні та який має відповідати Міжнародній стандартній класифікації освіти (ISCED).
3. Стиль нормотворчої діяльності, який має бути реалізований під час підготовки проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії».

По-перше, слід наголосити, що базовим підрозділом Концепції є той, де визначаються суб'єкти формування та реалізації державної політики у сфері вищої юридичної освіти.

Проте в основу визначення кола таких суб'єктів покладено естатичну концепцію, відповідно до якої державна політика в певній сфері суспільної діяльності визначається директивно-адміністративним порядком виключно органами державної (переважно виконавчої) влади без залучення широкої громадськості, у тому числі саморегульвних професійних організацій юристів. Так, укладачі Концепції лише констатують той прикрий факт, що повноваження Міністерства юстиції України як суб'єкта політики у сфері вищої юридичної освіти, який має бути головним замовником щодо підготовки юристів у нашій країні, з різних причин значно звужені. Зокрема зазначається, що «у 2020 та 2021 роках були внесені відповідні зміни до нормативно-правових актів, відповідно до яких Міністерство юстиції вже не наділене цими повноваженнями, а відповідальним за проведення Єдиного державного кваліфікаційного іспиту разом з МОН було визначено Міністерство внутрішніх справ». Однак жодних висновків з цього факту в Концепції не наведено, що свідчить про відсутність чіткої позиції укладачів з цього питання.

Те, що за основу Концепції укладачами взято застарілу позитивістську концепцію монополії держави в розробці та реалізації політики в галузі освіти, показує зміст розділу 7. *Результати публічних консультацій*. Тут відслідковується банальна підміна тези й під «публічними консультаціями», тобто обміном думками та інформацією в публічних інтересах, розуміються комунікації між державними публічними органами та розробниками Концепції. Це й зумовило появу в цьому розділі явно перебільшеного оціночного судження: «Таким чином, можна констатувати, що впродовж останніх десяти років питання реформування і подальшого розвитку вищої юридичної освіти знаходилося в полі зору професійної правничої спільноти і неодноразово обговорювалося у широкому колі правників».

У сучасних країнах Заходу дедалі більше прихильників отримує концепція *деліберативної (дорадчої) демократії* або «демократії участі» чи «демократії обговорень», що походить від теорії «деліберативної» або «діалогічної політики» Ю. Габермаса.

Необхідність впровадження такої моделі продиктована багатьма факторами, які демонструють недоліки сучасної представницької демократії. Основними серед них є: (1) певне відчуження політичних еліт від переважної більшості представників громадянського суспільства; (2) звуження всіх можливих проявів волі народу лише до вибору таких еліт; (3) маніпуляції політичних еліт потоками інформації в процесі суспільної комунікації у власних бюрократичних інтересах.

Прийняття політичних рішень та формулювання правопорядку за такою моделлю суспільних відносин базується на деліберативній громадській думці. Ця думка формується через публічний дискурс, спрямований на досягнення консенсусу між усіма інституціями держави та громадянського суспільства.

Концепція наділення всіх політичних інститутів повноваженнями щодо здійснення такої важливої для демократії владної функції, як *дорадча або консультативно-інформативна*, ґрунтується на ідеї, що державно-правова політика має спиратися головним чином не на владний діалог, а на інтелектуальну дискусію, раціональний консенсус між усіма зацікавленими членами громадянського суспільства.

На основі цієї концепції побудована нова діюча модель суспільного ладу, яка отримала назву *деліберативної демократії* (від англ. *deliberate* – «обдуманий, навмисний, спільно обговорений») або *дискурсивної демократії* (*discursive democracy*) (від фр. *discours* – промова, розмова на задану тему) і визначається як переговорне народовладдя, у межах якого через процедури обговорення досягається згода, яка відповідає вимогам як ліберальної раціональності, так і демократичної легітимності [3].

Реальна деліберативна або дискурсивна демократія «виводить на перший план не лише інтелектуально-вольові дії, а й процес інтерпретації, який має потрібний когнітивно-комунікативно-евристичний вимір і без якого такі дії втрачають істинність та легітимність» [5, с. 335].

Не заперечуючи провідної ролі владних органів у реалізації правової політики держави, слід визнати необхідним передбачити в Проекті Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» стабільну систему, з механізмом широкого обговорення проекту не тільки у відповідних органах державної виконавчої влади, а й представниками правничої, наукової, освітянської громадськості. Формування державної політики у сфері освіти, як і її реалізація, не можуть бути монополізовані жодною інституцією.

По-друге, характеризуючи стан функціонування системи вищої юридичної освіти, укладачі Концепції зосередили увагу на тому, що існуючий нині підхід підготовки правників в Україні, що наразі здійснюється за двома спеціальностями – «Право» та «Міжнародне право», «не відповідає Міжнародній та Європейській стандартній класифікації освіти».

Однак далі в Концепції йдеться головним чином не про класифікацію змістовних напрямів юридичної освіти, а про її розподіл за рівнями підготовки правників, що в цілому відповідає міжнародним стандартам.

З метою уніфікації таких напрямів юридичної освіти, що відповідала б міжнародним стандартам і водночас урахувала передовий вітчизняний досвід та культурно-правові особливості вищої освіти в Україні, необхідно згадати про поділ освіти на формальну освіту та академічну й професійну, запропонований у документі ЮНЕСКО – Міжнародна стандартна класифікація освіти (далі МСКО 2011) – International Standard Classification of Education. ISCED 2011 / UNESCO.

Так, у п. 36 глави 4 МСКО 2011 формальна освіта кваліфікується як «інституціоналізована, цілеспрямована, спланована за участю державних організацій та визнаних державою приватних організацій освіта, що загалом складає систему формальної освіти країни» [6].

У п. 39 цієї ж глави МСКО 2011 неформальна освіта визначається як «освіта інституціоналізована, цілеспрямована та спланована особою чи організацією, що забезпечує надання освітніх послуг. Визначальною характеристикою неформальної освіти є те, що вона є доповненням та/або альтернативою формальної освіти у навчанні протягом усього життя індивідуума». Неформальна освіта розмежовується не тільки з формальною, а й з інформальною освітою, випадковим навчанням або несистемним навчанням [6].

У п. 53 МСКО 2011 прогнозується, що найближчим часом «терміни «академічне освіта» та «професійна освіта» будуть використовуватися замість термінів «загальна» та «професійно-технічна» відповідно» [6].

Цей прогноз підтверджується реальною практикою освітнього процесу, зокрема й у нашій країні. Так, найбільшими темпами сьогодні реформується саме професійна освіта, яка все більше специфікується щодо класичної академічної освіти [7]. Для цього виду освіти, яка є найбільш затребуваною в сучасному світі, характерне сприяння інституціоналізованому співробітництву між різними стейкхолдерами; розширення форм і методів освітніх теорій і практики, інтеграція *hard skills* та *soft skills* у єдиний освітній процес тощо [8].

У нашій країні поступово створюється система професійної юридичної освіти, до якої входять такі установи, як Національна школа суддів України, Вища школа адвокатури Національної асоціації адвокатів України, Національна академія прокуратури України (до її ліквідації у 2020 р.), на які не поширюється законодавство України про вищу освіту.

Найбільші успіхи мають місце в професійній підготовці суддів, яка здійснюється відповідно до рекомендацій різних європейських інституцій.

Так, ст. 12 Висновку № 4 (2003 р.) Консультативної ради європейських суддів рекомендує національним законодавцям закріпити вимогу забезпечення підготовки суддів на рівні законів про статус суддів [9]. За європейськими стандартами розробка концепції навчальних програм та їх реалізація повинна бути покладена на спеціальний незалежний орган зі своїм власним бюджетом, який повинен співпрацювати з суддями [10]. Згідно з Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про суддів: незалежність, ефективність та обов'язки (прийнятих 17 листопада 2010 р.) суддям має бути гарантоване навчання (теоретичне і практичне), у тому числі й поза службою, яке повністю фінансується державою. Щодо незалежного органу суддівської підготовки має бути забезпечена повна навчальна автономія, у тому числі й щодо реалізації навчальних програм, які повинні відповідати вимогам відкритості, компетентності та неупередженості, а також відповідати судовій посаді.

Для з'ясування цієї позиції європейської суддівської спільноти доцільно звернутися до доповіді «Підготовка суддів» Робочої групи Європейського Союзу та Ради Європи «Професійні судові системи» 2012 року. Так, європейські експерти продовжують наполягати на тому, що спеціалізовані вищі юридичні навчальні заклади необхідно повністю позбавити будь-яких повноважень приймати рішення в рамках процесу професійної підготовки та перепідготовки суддів. Здається, що у професійних суддів Європи склалася якась патологічна фобія через недовіру до добросовісності академічних правників. У доповіді особливо підкреслюється, що в тих випадках, коли завдання професійної підготовки суддів доручають навчальній установі, то «процес початкової підготовки може звестися до теоретичних занять або стати продовженням вузівських програм замість настільки необхідної професійної практики» [11]. Наших європейських колег особливо непокоїть те, що чинне законодавство України не гарантує адекватної присутності суддів серед співробітників Національної школи суддів. Вони закликають вжити додаткових заходів для забезпечення професійної підготовки суддів виключно практикуючими представниками цієї професії [12].

Реалізація цих рекомендацій відбулася в процесі судової реформи в Україні, мало наслідком заснування окремої установи – Національної школи суддів України, створеної 21 грудня 2010 р. на базі Академії суддів України. У нормативно-правовому аспекті ці рекомендації відповідним чином були реалізовані в Законі України від 7 липня 2010 року № 2453-VI «Про судоустрій і статус суддів» [13]. З урахуванням вимог цього Закону були встановлені Національні стандарти суддівської освіти, які базуються на ключових цінностях Національної школи суддів України, відображених у її Стратегічному плані розвитку, схваленому Вищою кваліфікаційною комісією суддів України 11 жовтня 2013 р. Такими цінностями було визначено: професіоналізм, ефективність, лідерство та співпраця, відповідальність і добросовісність, морально-етичні принципи та інноваційність [14].

Ураховуючи, що дуалістичний поділ напрямів підготовки на академічну та професійну освіту вже реалізується на практиці (приміром поділ на публічне право та приватне право – в Юридичному інституті КНЕУ імені Вадима Гетьмана) і не суперечить Міжнародній та Європейській стандартній класифікації освіти, доцільно обговорити можливість запровадження наступної класифікації:

1. Академічна освіта (формальна юридична освіта)
 - 1.1. Теоретична юриспруденція та історія права
 - 1.2. Публічне право
 - 1.3. Приватне право
 - 1.4. Міжнародне публічне право

- 1.5. Міжнародне приватне право
- 1.6. Міжгалузеві комплекси в праві
- 1.7. Компаративне право
2. Професійна освіта (неформальна юридична освіта)
 - 2.1. Правотворчість
 - 2.2. Судочинство
 - 2.3. Арбітраж і медіація
 - 2.4. Прокуратура
 - 2.5. Нотаріат
 - 2.6. Адвокатура
 - 2.7. Правоохоронна та правозахисна діяльність

По-третє, укладачі Концепції приділили багато уваги доведенню того, що «ефективне впорядкування відповідних суспільних відносин у сфері вищої юридичної освіти без прийняття окремого закону є неможливим».

У зв'язку з цим залишаються невирішеними питання: чи не є ухвалення такого закону спробою реалізувати послідовно позитивістську настанову й ліквідувати реально існуючу професійну юридичну освіту, підвівши таким чином всі навчальні заклади, на які не поширюється Закон України «Про освіту», під інший нормативно-правовий акт – Закон України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії»?

Зрозуміло, що такі настанови зазвичай ведуть до крайнього ригоризму правових приписів, які мають здебільшого дріб'язковий казуальний характер.

Враховуючи, що розвиток правовідносин в освітянській сфері набуває надзвичайно динамічного характеру та здійснюється в умовах постійних викликів, пов'язаних зі зміною соціально-економічної та політичної обстановки, діджиталізації всього суспільства, прийняття управлінських рішень та оперативне розв'язання спорів при наявності прогалин у чинному законодавстві потребують певної гнучкості.

Саме з цією метою в тексті Закону, що розробляється, необхідно передбачити низку таких юридико-технічних конструкцій, як вибір, дозвіл, згода (схвалення), погодження, угода (домовленість), аналогія права та в окремих випадках вільна discreція. З урахуванням останніх змін у чинному законодавстві пропонується ширше використовувати таку форму розсуду, яка реалізується через запровадження фіксовано-вибіркових меж. Такий підхід передбачає конструкцію вибору суб'єктом правореалізації з діапазону можливих дій такої моделі поведінки, яка за певних умов вважатиметься ним доцільною. Очікується, що ця конструкція стане найбільш поширеною з набранням чинності Законом України «Про адміністративні процедури» [15, с. 200-201].

Висновки. На основі попереднього аналізу Концепції проекту Закону України «Про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії» можна констатувати, що європеїзація системи підготовки правників у нашій країні рухається до дедалі глибшого розмежування академічної та професійної освіти. Це має позитивний ефект, що проявляється у більшій конкретності та праксеологічності підготовки юристів різних профілів. Однак необхідно враховувати й можливі негативні наслідки цієї тенденції. По-перше, аргументи щодо повного виведення професійної освіти з-під дії Закону України «Про вищу освіту», зокрема тих норм, які регулюють якість вищої освіти, обґрунтовані недостатньо. По-друге, безпідставними вбачаються побоювання надмірної теоретизації підготовки правників. Відмова від теоретичної складової професійної юридичної освіти або її недооцінка неминуче призведуть до профанації такої підготовки, істотного зниження креативності суб'єктів навчання, їхньої здатності творчо розв'язувати проблеми, що виникають у нестандартних ситуаціях. Без досить високого теоретичного рівня професійної підготовки майбутні правники не будуть здатними до реалізації суддівської discreції, застосування аналогії права, подолання зловживання правом. Усе це потребує виваженого і, головне, спільного осмислення як практикуючими суддями, так і науковим співтовариством [12, с. 292].

Посилання:

1. Montesquieu, De l'Esprit des lois, Deuxième partie: livres IX à XIII (1748) publié à Genève en 1758. Édition contenant un Index analytique et alphabétique des matières contenues dans De L'Esprit des lois et Défense de l'Esprit des lois. (Texte de 1758, dernier état du texte revu par Montesquieu. L'orthographe a été modernisée et la ponctuation légèrement, mais non la graphie. Édition établie par Laurent Versini, professeur à la Sorbonne. Paris: Éditions Gallimard, 1995 (2 volumes: vol I: pp. 1 à 604; V. II: pp. 605 à 1628. URL : http://classiques.uqac.ca/classiques/montesquieu/de_esprit_des_lois/de_esprit_des_lois_tdm.html#Anchor-Second-7933).
2. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : академічний курс : підручник; М-во освіти і науки України. 4-те вид., стер. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 461, [3] с.
3. Шаркова І. М. Концепція дисперсії (дифузії) влади як ідейна засада деліберативної (дискурсивної) демократії: політико-правові аспекти / Судова влада в системі стримувань та противаг демократичного суспільства: компаративна теорія і практика: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (15 січня 2021 р.) / ред. кол.: Ф. П. Шульженко та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2021. С. 54–58.
4. Проект Концепції проекту Закону України про вищу юридичну освіту та первинний доступ до правничої професії. URL : <https://kompravpol.rada.gov.ua/news/notice/75193.html>.
5. Гайдунін О. О. Філософія права. Європейські парадигми праворозуміння: підруч. для вищ. військ. навч. закл. Київ : НУОУ імені Івана Черняхівського, 2019. 436 с.
6. International Standard Classification of Education. ISCED 2011 / UNESCO URL : <https://uis.unesco.org/en/topic/international-standard-classification-education-isced>.
7. Мандрагеля В.А. Еволюція систем професійної освіти та тренінгу в країнах Європи й світу впродовж індустріальних революцій та сучасні тенденції: досвід для України : монографія. Біла Церква : Білоцерківський інститут неперервної професійної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, 2023. 364 с.
8. Мандрагеля В. А. Європейські стандарти як орієнтир для розвитку системи професійної (професійно-технічної) освіти України. Методологія сучасних наукових досліджень : збірник наукових праць за результатами XIX Міжнародної науково-практичної конференції. 23–24 лютого 2023 р., м. Харків. С. 33–35.
9. Opinion no 4 of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on appropriate initial and in-service training for judges at national and European levels URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CCJE%282003%29OP4&Sector=secDGHL&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=FEF2E0&BackColorIntranet=FEF2E0&BackColorLogged=c3c3c3>
10. Opinion no.10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the service of society. URL : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CCJE%282007%29OP10>.
11. Доклад «Подготовка судей» рабочей группы «Профессиональные судебные системы» в рамках программы ЕС и РЕ «Содействие правовой реформе в странах Восточного партнерства» // Генеральная дирекция по вопросам прав человека и верховенства права. Страсбург, май 2012. 273 с. Doklad «Podhotovka sudey» rabochey hruppy «Profes syonalnye sudebnye systemy» v ramkakh prohranny ES y SE «Sodeystvye pravovoy reforme v stranakh Vostochnoho partnerstva». Heneralnaya dyrektsyya po voprosam prav cheloveka y verkhovenstva prava. Strasburh, may 2012. 273 s.
12. Шаркова І. М. Юридична та суддівська освіта в Україні: вимоги європейської інтеграції. Правове регулювання економіки. 2015. № 15 С. 286–294.
13. Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI Про судоустрій і статус суддів // Відомості Верховної Ради України. 2010. № 41-42. № 43, № 44–45. Ст.529. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17#Text>.
14. Стратегічний план розвитку Національної школи суддів України на 2014—2018 роки, схвалений Вищою кваліфікаційною комісією суддів України 11 жовтня 2013 року [Електронний ресурс]. URL : http://nsj.gov.ua/files/1396344402strategic_%20plan_15_18.pdf
15. Запорожченко А. В. Правові межі арбітражного розсуду. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, 2023. 237 с.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

14.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.19 UDC
**ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
НАУКОВИХ ПАРКІВ ЯК КЛЮЧОВИХ
СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИХ
ЕЛЕМЕНТІВ СУЧАСНИХ
ЕКОСИСТЕМ МІСТА, ГРОМАДИ,
РЕГІОНУ**

Алла ЗЕЛІСКО

докторка юридичних наук, професорка,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC
**LEGAL TRANSFORMATIONS OF
SCIENCE PARKS BEING KEY
SYSTEMIC ELEMENTS OF
MODERN ECOSYSTEMS OF THE
CITY, COMMUNITY, AND REGION**

Alla ZELISKO

Doctor of Law, Professor,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-1899-407X>

В фокусі статті знаходиться наукові парки – юридичні особи, які здатні формувати ефективний комунікаційний та інноваційний майданчик для успішної взаємодії усіх елементів екосистеми: освіти, науки – бізнесу – держави та територіальних громад. Наукові парки створюються на базі закладів вищої освіти та наукових установ, тому вони акумулюють в собі інтелектуальний потенціал, здатні до функціонування на основі залучення інвестицій від бізнесу та стратегічної підтримки держави чи територіальної громади.

У статті підкреслюється, що наукові парки постійно знаходяться в стані зміни їх правового регулювання. Законодавець та науковці постійно знаходяться в пошуку тих правових механізмів, які здатні максимально реалізувати інноваційний потенціал наукових парків. Автор наголошує, що створення наукових парків та прийняття спеціального нормативного акта мало на меті запустити в дію механізми виходу ЗВО та наукових установ на ринок інновацій, активувати інноваційну діяльність загалом, активувати науковий потенціал ЗВО і наукових установ. Автор відстежує складний шлях еволюції наукових парків та наголошує, що спочатку наукові парки мали складний порядок

The article focuses on science parks, legal entities that are able to form an effective communication and innovation platform for the successful interaction of all elements of the ecosystem: education, science, business, the state and territorial communities. Science parks are created on the basis of higher education and research institutions, so they accumulate intellectual potential and are able to function on the basis of attracting investments from business and strategic support from the state or territorial community.

The article emphasises that science parks are constantly in the process of changing their legal regulation. The legislator and scientists are constantly looking for those legal mechanisms that can maximise the innovative potential of science parks. The author emphasises that the creation of science parks and the adoption of a special regulatory act were intended to launch mechanisms for HEIs and research institutions to enter the innovation market, to activate innovation activities in general, and to activate the scientific potential of HEIs and research institutions. The author traces the complex path of evolution of science parks and emphasises that initially, science parks had a complicated procedure for their creation due to the fact that they were

створення через ініціювання виключно закладом вищої освіти чи наукової установи та дозвіл уповноваженого органу державної влади. Подальші зміни у правовому регулюванні наукових парків спрямовані на спрощення їх регулювання та можливості залучення інвестицій.

Автором аналізується сучасний етап змін у регулюванні наукових парків. У статті робиться аналіз проекту Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо стимулювання розвитку наукових парків». У статті відзначається системний характер запропонованих змін, які стосуються як спеціальних положень Закону України «Про наукові парки», так і податкового та митного законодавства. Звільнення від сплати ввізного/вивізного мита на устаткування та обладнання, встановлення податкових пільг є реально ефективними механізмами, здатними активізувати діяльність наукових парків. В площині системності обліку створення та припинення наукових парків позитивно сприймаються положення проекту щодо розміщення публічної інформації наукового парку в Національній електронній науково-інформаційній системі.

На позитивне сприйняття заслуговують і положення проекту, спрямовані на оперативність діяльності наукового парку, як-от скорочення строку розгляду інноваційного проекту наукового парку центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, інноваційної діяльності в зазначених сферах. В розрізі чергових змін регулювання наукових парків у статті зазначається доцільність створення наукових парків у організаційно-правовій формі товариства з обмеженою відповідальністю чи акціонерного товариства. Організаційно-правова форма повних та командитних товариств не є ефективною для наукових парків як ризикових юридичних осіб, які діють у сфері інновацій.

Ключові слова: юридична особа, приватне право, науковий парк, інновації,

initiated exclusively by a higher education institution or a research institution and required the permission of an authorised state authority. Subsequent changes in the legal regulation of science parks are aimed at simplifying their regulation and attracting investment.

The author analyses the current stage of changes in the regulation of science parks. The article analyses the draft Law of Ukraine 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Stimulation of Development of Science Parks'. The article notes the systemic nature of the proposed amendments, which relate to both special provisions of the Law of Ukraine 'On Science Parks' and tax and customs legislation. The exemption from import/export duties on equipment and facilities and the establishment of tax privileges are really effective mechanisms that can intensify the activities of science parks. In terms of systematic accounting of the creation and termination of science parks, the provisions of the draft law on the placement of public information of science parks in the National Electronic Scientific Information System are positively perceived.

The provisions of the draft law aimed at improving the efficiency of science park operations, such as reducing the timeframe for consideration of a science park innovation project by the central executive body that ensures the formation and implementation of state policy in the fields of education and science, scientific, scientific and technical activities, and innovation in these areas, also deserve a positive perception. In the context of the next changes in the regulation of science parks, the article notes the expediency of establishing science parks in the legal form of a limited liability company or a joint-stock company. The organisational and legal form of full and limited partnerships is not effective for science parks as risky legal entities operating in the field of innovation.

Keywords: legal entity, private law, science park, innovation, ecosystem, intellec-

екосистема, майнові права інтелектуальної власності, вклад до статутного капіталу, господарське товариство

tual property rights, contribution to the charter capital, business entity

Актуальність теми дослідження. Сучасні європейські тренди зорієнтовані у своїй більшості на сталості розвитку базових екосистем. Як зазначають дослідники, стратегія сталого розвитку передбачає стійке економічне зростання суспільства, що не зашкоджує довкіллю та узгоджене із соціальним розвитком суспільства. Останніми кроками на шляху формування стратегічної орієнтації на сталість розвитку суспільства, зазначає І. Якименко, стала стратегія Європа 2020, прийнята у 2010 р. і націлена на «розумне, стає та соціально орієнтоване зростання», а також сформована Європейською Комісією у 2019 році Європейська Зелена Угода (The European Green Deal), яка окреслила масштабні цілі щодо сталого розвитку Європейського співтовариства, спрямовані на перетворення Європи до 2050 року у кліматично нейтральний континент [1, с.7].

Вказані фактори визначають актуалізацію синергетичних системних підходів до дослідження взаємодії структурних елементів сучасних екосистем. Сталість розвитку екосистеми є результатом гармонійного взаємовпливу основних її компонентів один на один і, як наслідок, визначає стабільну і поступову динаміку екосистеми в цілому. Якщо розглядати такі екосистеми на рівні міста, громади чи регіону, то основними її елементами виступає «наука та освіта – бізнес середовище – держава, територіальна громада». Саме у площині науки та освіти наукові парки є тим ресурсом, який здатен забезпечити ефективний комунікаційний та інноваційний майданчик для успішної взаємодії усіх елементів екосистеми. Вказане твердження співвідноситься із нормативно визначеним у ч. 3 ст. 2 Закону України «Про наукові парки» положенням, за яким наукові парки провадять свою діяльність, керуючись екологічними цінностями, принципом екологічної безпеки, відповідно до глобальних цілей сталого розвитку до 2030 року, проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 "Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року" [2]. Будучи заснованими на базі закладів вищої освіти чи наукових установ та акумулюючи в собі їх інтелектуальний потенціал, наукові парки здатні до ефективного функціонування на основі залучення інвестицій від бізнесу та стратегічної підтримки від держави чи територіальної громади. Таким чином, наукові парки є ключовим елементом для успішної взаємодії та комунікації усіх елементів сучасних екосистем. Вказані аргументи визначають перманентно притаманну затребуваність розглянутої теми для науки і практики.

Наукові парки в розрізі належності їх до юридичних осіб були предметом досліджень багатьох відомих цивілістів, зокрема, В.І. Борисової, В.М. Бутузова, В.А. Васильєвої, О. М. Вінник, О.В. Дзери, О.Р. Кібенко, В.М. Кравчука, І.М. Кучеренко, О.В. Розгон, І.В. Спасибо-Фатєєвої та ін. Не зважаючи на увагу науковців, наукові парки залишаються актуальною площиною для проведення подальших розвідок, так як їх правове регулювання відзначається високим рівнем динамічності. Законодавець та науковці постійно знаходяться в пошуку тих правових механізмів, які здатні максимально реалізувати інноваційний потенціал наукових парків. Чинний Закон України «Про наукові парки» зазнає постійних змін та доповнень, а у січні 2025 року відбулося громадське обговорення чергового законопроектного щодо змін правового забезпечення діяльності наукових парків, організоване МОН [3].

Метою даного дослідження є окреслити основні вектори подальшої трансформації наукових парків як ключових елементів сучасних екосистем для максимальної активації їх інноваційного потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Прийняття у 2009 року спеціального Закону України «Про наукові парки» мало на меті запустити в дію механізми виходу ЗВО та наукових установ на ринок інновацій, активувати інноваційну діяльність загалом, активувати науковий потенціал ЗВО і наукових установ. Первинно наукові парки створювались як інструмент можливості для ЗВО чи наукових установ виходу на ринок інновацій. Наукові парки у первинній редакції

Закону концептуально передбачались як такі, які створюються виключно з ініціативи ЗВО III-IV рівня акредитації чи наукової установи, з дозволу міністерства, і в яких ЗВО чи наукові установи мали особливий статус, пов'язаний із контролюючими функціями щодо діяльності наукових парків. Однак, прийняття означеного Закону не виправдало покладених на нього сподівань в силу недоліків самого ж спеціального акту. Відсутність чіткості положень щодо форми створення наукових парків, дозвільний порядок їх створення, відсутність належного рівня фінансування інноваційних проєктів наукових парків, складність закупівель через процедури публічних закупівель тощо не дозволили стати науковим паркам повноцінними учасниками інноваційної діяльності.

Подальші кроки законодавця щодо удосконалення правового регулювання наукових парків, зокрема у 2021 році не змінили суттєво ефективності діяльності наукових парків. Кількість тих із них, які реально функціонували була мінімальною, незважаючи на відмову від дозвільного порядку їх створення, від особливого статусу ЗВО чи наукової установи саме як ініціатора створення та їх контролюючих функцій, на визначення створення наукових парків в організаційно-правовій формі господарського товариства. Щодо останнього аспекту регулювання наукових парків, то варто підкреслити, що форма господарського товариства передбачає на практиці п'ять організаційно-правових форм, але не всі із них, на нашу думку, відповідають природі наукових парків. Наукові парки займаються інноваційною діяльністю, для якої характерний високий ризиковий характер. Відтак, вважаємо, що організаційно-правова форма повних та командитних товариств не є тією формою, яка буде вдалою для наукових парків. Та й на практиці, навряд чи така форма буде обрана засновниками для наукового парку в силу підвищених ризиків діяльності та субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями товариства усім своїм майном. Окрім того, для повних і командитних товариств характерна відсутність органів управління, в силу чого управління справами здійснюється усіма учасниками спільно, а ведення справ реалізується одним чи кількома учасниками відповідно до положень засновницького договору. Видається, що посилена особиста участь в діяльності повного та командитного товариства та субсидіарна відповідальність учасників (повних учасників у випадку командитного товариства) за зобов'язаннями товариства всіх своїм майном не є тими факторами, які сприятливі для ефективної діяльності наукових парків. Як результат, можемо стверджувати, що для наукових парків найбільш вдалою з позицій інтересів засновників (учасників) наукового парку є організаційно-правова форма товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерного товариства, як класичних об'єднань капіталів із класичними механізмами корпоративного управління.

Попри наявність не вирішених чітко суто правових аспектів діяльності наукових парків, варто вказати на те, що основними перешкодами у їх ефективній діяльності стала відсутність комплексного закріплення системи митних, валютних, податкових пільг та належної фінансової підтримки пріоритетних інноваційних проєктів наукових парків; а також забезпечення реальної можливості для ЗВО і наукових установ ефективно реалізувати свої корпоративні права в силу створення і участі в науковому парку.

З огляду на зазначені обставини очікуваною слід вважати чергову активізацію трансформаційних процесів щодо нормативного регулювання наукових парків, яка проявилася, зокрема через механізми внесення КМУ та пропозиції МОН для громадського обговорення чергового проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо стимулювання розвитку наукових парків», що охоплює проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо стимулювання розвитку наукових парків», проєкт Закону України «Про внесення змін до Податкового Кодексу України щодо стимулювання розвитку наукових парків» та проєкт Закону України «Про внесення змін до Митного Кодексу України щодо стимулювання розвитку наукових парків»[3].

Однією з базових позитивних характеристик запропонованого Законопроєкту є системний характер запропонованих ним змін, які стосуються не лише спеціальних положень Закону України «Про наукові парки», але й податкового та митного законодавства. Звільнення від

сплати ввізного/вивізного мита на устаткування та обладнання, встановлення податкових пільг є реально ефективними механізмами, здатними активізувати діяльність наукових парків та вивести їх із «паралітичного» стану.

З такого погляду однозначно позитивно слід оцінити ряд запропонованих у проєкті до Закону України «Про наукові парки» нормативних змін. Зокрема, вдалою слід визнати з позиції практичного функціонування наукових парків запропоновану нову редакцію ст. 19 Закону щодо включення до переліку того, що звільняється від сплати ввізного мита (наукове, лабораторне обладнання а також комплектуючі та матеріали, передбачені проєктом наукового парку, що ввозяться науковим парком для його виконання,) також і *дослідницького та виробничого обладнання*; частину 2 ст. 20 проєкту щодо права засновників та партнерів наукових парків, надавати *державне або комунальне майно в оренду для виконання проєктів наукових парків зареєстрованих згідно з частиною другою статті 15 цього Закону, без проведення аукціону*; частину 5 ст. 20 проєкту про можливість передачі приміщень ЗВО чи наукових установ у безоплатне користування в разі володіння ними більш як 50 відсотками статутного капіталу наукового парку за умови, що ці приміщення не використовуються в основній діяльності ЗВО чи наукової установи тощо.

В площині системності обліку створення та припинення наукових парків позитивно сприймаються положення проєкту щодо розміщення публічної інформації наукового парку в Національній електронній науково-інформаційній системі. До такої інформації віднесено, зокрема, Програму розвитку наукового парку, повідомлення про створення наукового парку і інформацію про розмір статутного капіталу, спосіб та джерела його формування; копію установчого документа наукового парку, засвідчену уповноваженою особою наукового парку; відомості про наявну та потенційну виробничу, інженерну, транспортну і соціальну інфраструктуру, що будуть використовуватися в діяльності наукового парку (ст. 7 Законопроєкту).

На позитивне сприйняття заслуговують і положення проєкту, спрямовані на оперативність діяльності наукового парку, як-от скорочення строку розгляду інноваційного проєкту наукового парку центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, інноваційної діяльності в зазначених сферах, трансферу (передачі) технологій на 15 календарних днів з дати його подання замість 45 днів, які передбачаються у чинній редакції для проведення відповідних експертиз проєкту (ст. 15 Законопроєкту).

Вдалою також видається запропонована трансформація кола засновників та партнерів наукового парку, якими можуть бути *фізичні та юридичні особи*. Вказане положення іде в унісон із прийнятим 9 січня Законом «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», який передбачає поступовий перехід до системи юридичних осіб, установлених в ЦК України [4], а можливість залучення фізичних осіб є механізмом, спрямованим на розширення можливостей щодо інвестицій в розвиток наукових парків. Хоча, варто відзначити, що аналіз спеціальних нормативних актів, які установлюють спеціальне правове регулювання інноваційних структур, дозволяє зробити висновок про притаманність для останніх лише юридичних осіб як учасників. Наприклад, положення ст. 1 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», згідно із якими учасники технологічного парку - юридичні особи - суб'єкти наукової, науково-технічної, підприємницької діяльності [5]. Вочевидь, саме такі нормативні вимоги щодо суб'єктного складу учасників інноваційних структур продиктовані високим ризиком інноваційної діяльності і конструкція юридичної особи вважається такою, яка може зайти з більшим за обсягом капіталом та можливостями в якості засновника (учасника) інноваційної структури.

Варто відзначити також позитивно у проєкті Закону України «Про наукові парки» тенденцію до спрощення правового регулювання наукових парків через застосування механізму звичайного декларування (повідомлення) про створення наукового парку Національну електронну науково-інформаційну систему, або, у разі неможливості доступу, засобами поштового зв'язку про своє створення центральний орган виконавчої влади, що забезпечує

формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, інноваційної діяльності в зазначених сферах, трансферу (передачі) технологій протягом 7 календарних днів з дня його державної реєстрації та надсилає додатки: інформацію про розмір статутного капіталу, спосіб та джерела його формування; копію установчого документа наукового парку, засвідчену уповноваженою особою наукового парку; відомості про наявну та потенційну виробничу, інженерну, транспортну і соціальну інфраструктуру, що будуть використовуватися в діяльності наукового парку.

Видається, що саме інформація про джерела формування статутного капіталу (в силу специфіки обов'язкової наявності вкладів ЗВО чи наукових установ у вигляді майнових прав інтелектуальної власності) та інформація про наявність виробничої, інженерної, транспортної і соціальної інфраструктури є обов'язковими умовами ефективності та спроможності наукового парку. Відтак, нормативне формулювання законодавцем таких положень у зазначеній редакції свідчить про системне бачення ним основи для ефективності діяльності наукових парків в Україні.

Попри зазначений перелік позитивних характеристик трансформованого статусу наукових парків і законодавчих положень проєкту, що його окреслюють, варто вказати на певні проблемні аспекти тлумачення окремих положень законопроєкту. Поміж означених, у першу чергу, варто мабуть згадати про те, що у проєкті не уточнено організаційно-правову форму господарського товариства для створення наукового парку. Низька ефективність окремих організаційно-правових форм господарських товариств для наукових парків була нами аргументована вище у статті. Зокрема, у даному питанні варто враховувати те, що науковий парк створюється для діяльності у сфері інновацій, має іманентно характерний для нього ризиковий характер діяльності. З огляду на вказане, очевидно, що форма повного і командитного товариства для наукового парку є максимально непридатною, позаяк пов'язана із особистим характером участі в управлінні діяльністю повного товариства чи командитного товариства та субсидіарною відповідальністю за зобов'язаннями товариства всіх майном учасників. Як наслідок, ще раз варто відзначити доречність закріплення на нормативному рівні можливості створення наукового парку в тих формах господарського товариства, які є класичними об'єднаннями капіталів – акціонерного товариства, товариства з обмеженою чи додатковою відповідальністю.

Не позбавлений проєкт Закону також потреби корекції окремих положень, які не зовсім відповідають канонам інституту юридичної особи, статус якої надається науковому парку. Зокрема, у ст. 7 проєкту, а саме у частині 7 викликає зауваження положення, згідно із яким «7. Інформація про створені наукові парки, їх установчі документи та зміни до них є публічною, доступ до такої інформації забезпечується:

засновниками (учасниками, акціонерами) шляхом розміщення на своєму офіційному вебсайті». Виходячи із елементарних канонів інституту юридичних осіб та того, що наукові парки створюються згідно того ж проєкту у формі господарських товариств, саме господарське товариство є суб'єктом правовідносин і саме товариство в особі його органів управління, зокрема виконавчого органу може мати такого роду обов'язки, але в жодному разі не засновники наукового парку, які набувають з моменту його державної реєстрації статусу учасників, яким належать корпоративні права.

Визначаючи положення, які є максимально ефективними для успішної діяльності наукових парків, варто відзначити первинними поміж них можливість оборотоздатності тих об'єктів права інтелектуальної власності, які ними будуть продукуватися та майнових прав інтелектуальної власності на такі об'єкти. Враховуючи те, що саме заклади вищої освіти та/або наукові установи вкладають в наукові парки інтелектуальний ресурс у об'єктивній формі майнових прав інтелектуальної власності, то постає нагальне питання надання їм можливості розпоряджатися таким інтелектуальним ресурсом. І мова іде не лише про сам процес вкладу їх майнових прав інтелектуальної власності в статутний капітал наукового парку, але й про те, що такі об'єкти права інтелектуальної власності створюються науковими та науково-педагогіч-

ними працівниками і майнові права інтелектуальної власності можуть знаходитися у площині спільного здійснення їх як працівником, так і роботодавцем (можливість урегулювання цих питань встановлена законодавчо у договорів між закладом освіти чи науковою установою та їх працівником). Відповідно, для ефективного використання майнових прав інтелектуальної власності закладами вищої освіти та/або науковими установами видається логічним врегулювати питання участі і працівників у наукових парках або ж встановлення для них відповідних механізмів стимулювання їх інтелектуальної діяльності у прив'язці до діяльності наукових парків.

Не вирішеним у проєкті також залишається і питання можливості оборотоздатності тих об'єктів інтелектуальної власності, які будуть результатом діяльності уже наукових парків як окремих юридичних осіб. Видається, що можливість продажу продуктованих ними інноваційних продуктів є необхідною передумовою для реальної їх прибутковості та ефективності діяльності в умовах конкурентної ринкової економіки.

Висновок. Підсумовуючи викладені положення, варто відзначити, що конструкція наукового парку відзначається високим рівнем динаміки правового регулювання, що свідчить про максимально важливу її роль в розвитку інноваційної діяльності як на рівні держави, так і на рівні окремих екосистем. Запропонований проєкт Закону України «Про наукові парки» свідчить, на нашу думку, про орієнтацію на спрощення функціонування наукового парку на ринку інновацій та вмикання максимально механізмів щодо залучення інвестицій до нього. Варто відзначити, що будь-яке реформування наукових парків повинне відбуватися в руслі збереження ролі закладів вищої освіти та наукових установ у їх створенні та діяльності, позаяк саме їх вклад робить унікальною конструкцію наукового парку. Науковий парк здатен стати фундаментальним елементом для логічної та продуктивної взаємодії усіх інших елементів екосистеми, в результаті чого оптимально поєднуюватиметься наука, освіта, бізнес та інтереси держави і територіальних громад. Викладені трансформаційні процеси викристалізують поступово наукові парки як динамічну та максимально придатну для інвестування організаційно-правову форму юридичної особи, яка є, водночас, ефективною формою реалізації закладами освіти та науковими установами їх інтелектуального ресурсу.

Посилання:

1. Стратегія сталого розвитку: Європейські горизонти [Електронний ресурс]: Підручник / І.Л. Якименко, Л.П. Петрашко, Т.М. Димань, О.М. Салавор, Є.Б. Шаповалов, М.А. Галабурда, О.В. Ничик, О. В. Мартинюк. К.: НУХТ, 2022. 337 с.
2. Про наукові парки: Закон України від 25 червня 2009 року № 1563-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2009. № 51. Ст.757. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1563-17#Text>.
3. Проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких Законів України щодо стимулювання розвитку наукових парків», запропонований МОН для громадського обговорення (внесений Кабінетом Міністрів України – Шмигалем Денисом Анатолійовичем, 26 грудня 2024 року). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/gromadske-obgovorennya/2024/12/26/01/1-proyekt-zu-pro-vnesennya-zmin-do-deyakikh-zu-rozvytku-naukovykh-parkiv-26-12-2024.docx>
4. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб від 09.01.2025 р. № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>
5. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 6 липня 1999 року N 991-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

17.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 346.24 UDC
**РЕОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ
ПІДПРИЄМСТВ**

Олена ЧЕРНЕНКО

кандидат юридичних наук, старший
дослідник, старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**REORGANIZATION OF STATE-
OWNED ENTERPRISES**

Olena CHERNENKO

Candidate of Legal Sciences, Senior
Researcher, Senior Research Fellow

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0001-5184-333X>

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань пов'язаних з реформуванням державного сектора економіки. Неефективне управління залишається однією з найголовніших причин низької прибутковості державних підприємств. Наразі необхідним є створення ефективних моделей управління державними підприємствами, в основі яких було б формування оптимального балансу між прибутковістю та виконанням соціально значимих функцій.

Реорганізація суб'єктів господарювання може мати на меті економію витрат, вилучення збиткових видів діяльності, удосконалення організації виробництва, підвищення контролю за якістю продукції та витрачанням фінансових ресурсів, розробка нових видів продукції, пошук нових ринків збуту, підвищення кваліфікації персоналу, оптимізація оподаткування, залучення додаткового фінансування.

Корпоратизація – це зміна організаційно-правової форми державного підприємства на корпоративну структуру, що регулюється відповідним корпоративним законодавством. Прихильники процесу корпоратизації вважають, що вона дозволяє підвищити ефективність управління, залучити приватні інвестиції та впровадити сучасні управлінські практики, зберігаючи при цьому стратегічний контроль держави над ключовими активами. Цей процес також сприяє прозорості фінансових потоків, зменшенню коруп-

The article is devoted to the study of problematic issues related to the reform of the public sector of the economy. Ineffective management remains one of the main reasons for the low profitability of state-owned enterprises. Currently, it is necessary to create effective models of management of state-owned enterprises, which would be based on the formation of an optimal balance between profitability and the performance of socially significant functions.

Reorganization of business entities may aim to save costs, eliminate unprofitable activities, improve production organization, increase control over product quality and the expenditure of financial resources, develop new types of products, search for new sales markets, improve personnel skills, optimize taxation, and attract additional financing.

Corporatization is a change in the organizational and legal form of a state-owned enterprise to a corporate structure governed by relevant corporate legislation. Proponents of the corporatization process believe that it allows for increased management efficiency, attracting private investment, and implementing modern management practices while maintaining strategic state control over key assets. This process also contributes to the transparency of financial flows, reducing corruption risks, and optimizing budget expenditures for the maintenance of state-owned enterprises.

In connection with the adoption of the

ційних ризиків та оптимізації витрат бюджету на утримання державних підприємств.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» державний сектор економіки найближчим часом зазнає радикальних змін.

В новому законі замість правових титулів майна права господарського відання й оперативного управління впроваджено – «право відання державним майном» та «узуфрукт державного майна», що не були передбачені законодавством України і є новими для національної системи законодавства. Відсутність чіткого законодавчого регулювання впроваджених правових титулів майна створює правову невизначеність щодо таких понять та несе ризики непрозорості управління, відсутності належного контролю та вибуття такого майна з державної власності. Для усунення окресленої проблеми необхідно на законодавчому рівні визначити зміст зазначених правових титулів майна та встановити обсяг повноважень власника.

Ефективність, прибутковість, конкурентоспроможність підприємств залежить не від форми власності, а від ефективного менеджменту, прозових правил гри, відсутності політичного впливу на управління підприємством та належного законодавчого регулювання. Чи будуть окреслені законодавчі нововведення мати позитивний вплив на державний сектор економіки покаже час.

Ключові слова: реорганізація, корпоратизація, приватизація, державні підприємства, акціонерні товариства, державна власність, управління підприємством

Law of Ukraine "On the Peculiarities of Regulation of Entrepreneurial Activities of Certain Types of Legal Entities and Their Associations in the Transitional Period", the public sector of the economy will undergo radical changes in the near future.

In the new law, instead of legal property titles, the rights of economic management and operational management have been introduced – “the right to manage state property” and “usufruct of state property”, which were not provided for by the legislation of Ukraine and are new to the national legislative system. The lack of clear legislative regulation of the introduced legal property titles creates legal uncertainty regarding such concepts and carries the risks of non-transparency of management, lack of proper control and withdrawal of such property from state ownership. To eliminate the outlined problem, it is necessary to determine at the legislative level the content of the specified legal property titles and establish the scope of the owner's powers.

The efficiency, profitability, and competitiveness of enterprises depend not on the form of ownership, but on effective management, prosaic rules of the game, the absence of political influence on enterprise management, and proper legislative regulation. Time will tell whether the outlined legislative innovations will have a positive impact on the public sector of the economy.

Keywords: reorganization, corporatization, privatization, state-owned enterprises, joint-stock companies, state ownership, enterprise management

Питання державної власності, управління нею завжди були об'єктами наукових досліджень. Аналіз діяльності переважної більшості державних підприємств в Україні демонструє, що неефективність управління залишається однією з найголовніших причин низької прибутковості підприємств державного сектора економіки.

Варто навести дослідження періоду 2016–2023 років – кількість господарських товариств у сфері управління Фондом державного майна, що мають частку держави в статутному капіталі, скоротилась на 19% у зв'язку із приватизацією та банкрутством деяких товариств. Надходження до бюджету від сплати дивідендів періоду зросло вдвічі, тоді як товариства з

корпоративними правами держави продемонстрували збитковість більш ніж у 8 разів. Така ситуація пояснюється тим, що до сфери управління Фонду державного майна передаються підприємства, що мають незадовільний господарсько-фінансовий стан (збитковість, нерентабельність, борги, неможливість реорганізувати виробництво, зменшити умовно-постійні витрати), спричинений неефективним менеджментом при попередній формі власності – державній.

Станом на 2023 рік, в Україні функціонувало понад 3500 державних підприємств, з яких близько 300 вважаються стратегічно важливими для економіки та безпеки держави. При цьому, за даними Міністерства економіки України, сукупна вартість активів топ-100 найбільших державних підприємств становить близько 1,3 трлн грн, що еквівалентно приблизно 25% ВВП країни. Однак, ефективність управління цими активами залишається низькою: середня рентабельність активів державних підприємств у 2022 році склала лише 1,8%, що значно нижче показників приватного сектору (5,2%) [1, с. 14].

Наразі необхідним є створення ефективних моделей управління державними підприємствами, в основі яких було б формування оптимального балансу між прибутковістю та виконанням соціально значимих функцій.

Прийняття Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» обумовлює необхідність та актуальність дослідження питань пов'язаних з реформуванням державного сектора економіки.

Питання пов'язані з реорганізацією, корпоратизацією підприємств розглядалися в наукових працях такими вченими як О.А. Беяневич, О.М. Вінник, В. Г. Жорнокуй, О.Р. Кібенко, В.М. Кравчук, І.М. Кучеренко, В.В. Рєзнікова, І.В. Спасибо-Фатєєва та ін.

Метою статті є аналіз новел законодавства України, що регулюють питання реорганізації підприємств державної власності.

В науці є поширеною думка, що реорганізацію слід розглядати як особливий процес, в результаті якого відбувається припинення та / або створення юридичної особи, що зумовлено переходом прав і обов'язків юридичної особи – правонаступника у порядку правонаступництва до іншої юридичної особи – правонаступника. На думку більшості вчених, єдиною спільною ознакою всіх форм реорганізації є перехід майна юридичних осіб, що перебувають у процесі реорганізації, у порядку універсального правонаступництва. Адже саме за допомогою такого правового механізму, як реорганізація, можливо здійснити необхідні юридичні зміни у структурі капіталу (майні) юридичної особи, мінімізуючи негативний вплив таких змін на виробничу діяльність і відносини з кредиторами» [2, с. 78].

Отже, реорганізацією слід вважати процес, якому притаманні такі ознаки: 1) має місце універсальне правонаступництво, яке полягає у переході майна, прав і обов'язків від юридичної особи – правонаступника до юридичної особи – правонаступника; 2) при здійсненні реорганізації відбувається припинення та / або створення юридичних осіб, які перебувають у процесі реорганізації; 3) суб'єктами, які беруть участь у проведенні реорганізації виступають юридичні особи, які передають своє майно, права і обов'язки юридичним особам – правонаступникам; 4) при проведенні реорганізації може відбуватися зміна майнового становища юридичної особи – правонаступника, яка полягає у зменшенні або збільшенні обсягу капіталу, що переходить у порядку правонаступництва та / або зміна суб'єктного складу (учасників), що залежить від порядку та форми проведення реорганізації. [3, с. 157].

Реорганізація суб'єктів господарювання може мати на меті економію витрат, вилучення збиткових видів діяльності, удосконалення організації виробництва, підвищення контролю за якістю продукції та витрачанням фінансових ресурсів, розробка нових видів продукції, пошук нових ринків збуту, підвищення кваліфікації персоналу, оптимізація оподаткування, залучення додаткового фінансування, списання/замороження заборгованості або її частки тощо [4].

Основними причинами здійснення реорганізації діючого підприємства слід вважати наступні: – суттєве розширення діяльності підприємства та його розмірів; – згорання діяльності

підприємства; – необхідність проведення фінансової санації; – необхідність зміни повноти відповідальності власників за зобов'язаннями підприємства; – диверсифікація напрямків діяльності; – податкові мотиви; – необхідність збільшення власного капіталу (покриття потреби в капіталі та підвищення рівня кредитоспроможності підприємства) [5, с.125–126].

Аналіз європейського законодавства свідчить, що реорганізація може здійснюватися шляхом злиття і поділу товариств (компаній), що можуть здійснюватись як у спосіб приєднання, так і внаслідок створення нових товариств (компаній) з відмінністю у визначенні цілей здійснення реорганізації для виконання завдання укрупнення капіталу чи, навпаки, дроблення капіталу компанії(-й). Крім того, спеціальними нормами виділено й можливість здійснення перетворення як зміни організаційно-правової форми товариства. З огляду на наведе, відповідно до європейського законодавства можна виділити три основні способи реорганізації: 1) злиття; 2) поділ; 3) перетворення, що поділяється на підвиди. На відміну від європейського, вітчизняне законодавство виділяє п'ять способів реорганізації, які пропонується теоретично згрупувати у три категорії: об'єднання (злиття, приєднання), дроблення (поділ, виділ) та перетворення юридичних осіб. Водночас законодавство України вважає реорганізацію (злиття, приєднання, поділ, виділ, перетворення) однією з двох підстав припинення юридичної особи на рівні з ліквідацією й установлює відповідну процедуру [6, с. 347].

В умовах розвитку сфери підприємництва зміна організаційно-правової форми організації ведення бізнесу, його укрупнення чи поділу, наслідком чого є передання майна, коштів, прав та обов'язків від юридичної особи, що реорганізується, до юридичної особи – правонаступника, є одним із поширених механізмів розвитку конкурентного середовища на ринку товарів, робіт, послуг і капіталів [7, с. 48].

Корпоратизація – це зміна організаційно-правової форми державного підприємства на корпоративну структуру, що регулюється відповідним корпоративним законодавством. Суб'єкт господарювання, який пройшов процес корпоратизації, називається корпоратизованим. Доктринальні тлумачення цього поняття здебільшого зводяться до того, що «суть корпоратизації полягає в реорганізації державного підприємства чи його об'єднання шляхом перетворення».

Отже, корпоратизація – це «перетворення державного підприємства, а також закритих акціонерних товариств, більш як 75% статутного капіталу яких перебуває у державній власності, в акціонерні товариства». «Корпоратизація – це не приватизація, а це зміна організаційно-правової форми й ефективніше корпоративне управління».

Слід зазначити, що корпоратизація в Україні започаткована Указом Президента України «Про корпоратизацію підприємств» від 15 червня 1993 р. № 210/93, який є чинним і на сьогодні. Указ визначає мету корпоратизації у складі трьох частин: реформування управління державним сектором економіки; підвищення відповідальності державних підприємств за результати економічної діяльності; підготовка їх до приватизації. З початку свого заснування корпоратизація відбувалася паралельно із приватизаційними процесами в Україні.

Корпоратизація державних підприємств представляє собою структуровану процедуру, різновид реорганізації юридичних осіб, за якими відбувається часткове відчуження державного майна, на договірних засадах, з метою подальшого ефективного їх функціонування, а також інвестиційної привабливості, стійкою платоспроможності, спроможної конкурентоздатності, тощо [8, с. 197].

Прихильники процесу корпоратизації вважають, що остання дозволяє підвищити ефективність управління, залучити приватні інвестиції та впровадити сучасні управлінські практики, зберігаючи при цьому стратегічний контроль держави над ключовими активами. Цей процес також сприяє прозорості фінансових потоків, зменшенню корупційних ризиків та оптимізації витрат бюджету на утримання державних підприємств. Крім того, корпоратизація створює умови для більш гнучкого реагування на ринкові зміни та технологічні інновації, що є критично важливим для стратегічної підтримки конкурентоспроможності національної економіки [1, с. 33].

Корпоратизація також сприяє наближенню умов для державних і приватних суб'єктів підприємництва, прискоренню реформування системи управління на основі зменшення адмі-

ністративних функцій міністерств і залучення приватних інвестицій [9, с. 51].

9 січня 2025 року Верховною Радою України було прийнято законопроект №6013 «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період», закон підписано Президентом України 26 лютого 2025р. (надалі – закон). Відповідно до статті 14 закону підприємства державної власності мають бути реорганізовані в ТОВ та АТ протягом перехідного періоду. Порядок перетворення державного підприємства в акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, 100 відсотків акцій (часток) якого належать державі, затверджується Кабінетом Міністрів України.

Зазвичай держава і взагалі національне суспільство приходять до необхідності корпоратизації державних підприємств скоріше вимушено: під тиском цілого комплексу непростих економічних, політичних та соціальних факторів: 1) зростаюча неефективність державних підприємств, зокрема в умовах бюрократичного управління та корупційних ризиків, потребує впровадження сучасних методів корпоративного менеджменту, які базуються на ринкових принципах; 2) потенційно, корпоратизація мала б сприяти підвищенню прозорості та підзвітності, що є критично важливим для зниження корупційних ризиків та забезпечення ефективного використання державних ресурсів; 3) у контексті глобалізації та інтеграції до міжнародних ринків, національні економіки потребують конкурентоспроможних державних підприємств, здатних відповідати світовим стандартам; 4) потенційно, корпоратизація мала б сприяти залученню більших іноземних інвестицій та технології, що сприяє добробуту, економічному зростанню та інноваційному розвитку і галузі, і територій, і всієї країни; 5) у періоди економічних криз чи післявоєнного відновлення, ефективні державні підприємства можуть стати інструментом стабілізації та розвитку, забезпечуючи робочі місця та критично важливі послуги [1, с. 25].

Отже, у зв'язку з прийняттям Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» державний сектор економіки найближчим часом зазнає радикальних змін, що викликає певні занепокоєння серед науковців та практиків.

Так, Головне науково-експертне управління Верховної Ради у своєму висновку до законопроекту №6013 зазначило, що «згідно з ч. 1 ст. 10 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» перетворення державних підприємств у господарські товариства є елементом механізму приватизації державного майна. Таким чином, реорганізація державних підприємств у господарські товариства, передбачена у ч. 1 ст. 22 проекту, створює як ризики втрати державою контролю за підприємствами, приватизація яких заборонена, що може мати негативні наслідки, у тому числі й щодо національної безпеки України, так і корупційні ризики щодо передачі контролю за такими державними підприємствами поза механізмом їх приватизації».

Необхідно звернути увагу і на ч.10 статті 14 закону, яка передбачає, що у разі якщо уповноважений суб'єкт управління об'єктами державної власності не прийняв рішення про перетворення або ліквідацію державного підприємства (державного комерційного підприємства, казенного підприємства) у строк, передбачений частиною першою цієї статті (6 місяців), Кабінет Міністрів України приймає рішення про передачу єдиного майнового комплексу такого підприємства до сфери управління Фонду державного майна України, крім єдиних майнових комплексів підприємств, що не підлягають приватизації. Отже, окреслена норма може бути «недобросовісно» використана суб'єктом управління, який в силу різних причин може затягувати з прийняттям відповідного рішення, а це в подальшому дозволить Фонду державного майна здійснити відчуження майна, що перебуває у державній власності, на користь фізичних або юридичних осіб.

Нині майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління. В Законі України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» замість правових титулів

майна права господарського відання й оперативного управління впроваджено – «право відання державним майном» та «узуфрукт державного майна», що не були передбачені законодавством України і є новими для національної системи законодавства.

У приватному праві Стародавнього Риму узусфрукт був правом на тілесну річ, і його об'єктом виступали неспоживні у їхньому господарському використанні речі, які повинні приносити плоди (прибуток, дохід) їхньому володільцеві. Об'єктами узусфрукта ставали також мастки, частина (кімната) житлового будинку. Визначення об'єкта узусфрукта мало істотне значення у разі вирішення питання про суб'єкта права, уповноваженого вилучати плоди з використовуваної речі, а також про їхній розподіл [10, с.41].

Інститут узусфрукту став складовою частиною багатьох правових систем континентальної правової сім'ї (зокрема Бельгії, Іспанії, Італії, Квебеку, Нідерландів, Німеччини, Франції, Швейцарії, Туреччини), у т. ч. постсоціалістичних (Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії) та деяких пострадянських (Естонії, Молдови) країн. Слід відзначити, що деякі дослідники називають узусфрукт «другим серед речових прав за значущістю після права власності» й «еталоном права користування чужим майном» [11, с. 74].

З-поміж обмежених речових прав, кожне з яких має характерні ознаки, узусфрукт вирізняється таким: «1) є речовим правом, яке ставить узусфруктарія у безпосереднє відношення до речі, а не до власника; 2) є правом на чужу річ; 3) суть узусфрукта у праві користуватись річчю та отримувати із неї плоди; 4) вимога користуватись узусфруктом із збереженням цілісності субстанції речі (без зміни її суті); 5) невідчужуваність узусфрукта, його тісний зв'язок з конкретною особою – узусфруктарієм» [12, с. 58–60].

Відсутність чіткого законодавчого регулювання впроваджених правових титулів майна – «права відання державним майном» та «узуфрукта державного майна» створює правову невизначеність щодо таких понять та несе ризики непрозорості управління, відсутності належного контролю та вибуття такого майна з державної власності. Для усунення окресленої проблеми необхідно на законодавчому рівні визначити зміст зазначених правових титулів майна та встановити обсяг повноважень власника.

Необхідно звернути увагу на те, що роздержавлення, що започатковано законом, особливо в період війни, може ще більше дестабілізувати паливно-енергетичну, оборонно-промислову та інші галузі, які повинні залишатися значною мірою об'єктами державної власності, що є запорукою стабільності. Війна – не найкращий час для таких сміливих та далекосяжних експериментів з економікою, яка і без того потерпає. Індекс активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index) станом на травень 2024 року становить 43,7 (зі 100 можливих). Індекс зріс порівняно з попередньою хвилею дослідження (38,1) і формує новий локальний максимум (попередній максимум зафіксовано в серпні 2023 року (38,2), проте все ж залишається в зоні негативних очікувань. До вторгнення 22,3% компаній оцінювали свій стан як задовільний або поганий, тоді як у травні 2024 року таких компаній 41,6%. Лише 36,1% респондентів сподіваються на покращення фінансово-економічного стану, 32,3% вважають, що ситуація залишиться незмінною, стабілізується, а 31,6% очікують погіршення. Бізнес продовжує вказувати на такі головні перешкоди до відновлення: відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів – 49,7%; непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку – 46,1%; непередбачувані дії держави, що можуть погіршити стан бізнесу – 34,0%; відсутність достатнього капіталу – 32,4%; перешкоди з боку регуляторних та/або фіскальних органів – 26,1%; недоступність кредитних коштів, зокрема програми 5-7-9 тощо – 23,0%; високі податки і збори – 23,2% [13].

Отже, однією з найбільш критичних і ключових проблем, що стоїть на шляху успішної корпоратизації, є: недостатня прозорість і підзвітність управлінських процесів, що призводить до високих корупційних ризиків, неефективного використання ресурсів, недовіри інвесторів; малоефективне управління, що знижує конкурентоспроможність підприємств на ринку.

Підсумовуючи наведене, можна зробити що ефективність, прибутковість, конкурентоспроможність підприємств залежить не від форми власності, а від ефективного менеджменту, прозових правил гри, відсутності політичного впливу на управління підприємством та належ-

ного законодавчого регулювання. Чи будуть окреслені законодавчі нововведення мати позитивний вплив на державний сектор економіки покаже час.

Посилання:

1. Громов С.О. (2025) Механізм публічного урядування корпоратизації великих державних підприємств України. URL: <https://karazin.ua/storage/static-content/source/documents/aspirantura/zakhysty/gromov.pdf>.
2. Єфименко А. П. (2002) Регулювання припинення (реорганізації) та ліквідації юридичних осіб за проектом Цивільного кодексу України. Право України. № 10. С. 77–82.
3. Сіщук Л. В. (2013) Теоретико-методологічні підходи до розуміння поняття реорганізації. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. Вип. 33. С. 148–161.
4. Максим Коверзнев, адвокат Ганна Коверзнева (2017) Правовий аспект реорганізації юридичних осіб ПГП № 6.2017. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/7.pdf>.
5. Яцишин С. Р. (2015) Реорганізація підприємства: причини передумови, форми/ Менеджмент, маркетинг, підприємництво: перспективні напрямки розвитку: збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20-21 лютого 2015 р.) / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». О. : ЦЕДР. С.125–127.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України (2005) : у 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер. Т. 2. 1088 с.
7. Жорнокуй В. Г. (2022) Сутність реорганізації юридичної особи з позиції визнання виділу одним з її видів. Вісник ХНУВС–Bulletin of KhNUA. № 2(97). С.48–58.
8. Добровольська В. В. (2023) Корпоратизація державних підприємств: господарсько-правовий аспект. Право та державне управління. № 3 С.193–198. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/30.pdf.
9. Москалюк Н. Б. (2020) Механізм корпоратизації як передумова до припинення права державної власності: історичні аспекти, сучасний стан і перспективи розвитку. С.47–52. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2020/12.pdf.
10. Майданик Р. А., Майданик Н. І., Попова Н. Р. Європеїзація та рекодифікація. Узуфрукт (2021). URL: <http://visnyk.law.knu.ua/images/articles/8-119.pdf>.
11. Смітюх А. В. (2020) Щодо узуфрукту корпоративних паїв (часток, акцій). Право і суспільство. №3. С.74–79. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/3_2020/13.pdf.
12. Ковалик Г. І. (2016) Сервітути у римському праві та їх рецепція у праві України : дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. 237 с.
13. Резнікова В. В. Експерименти законодавця з економікою України під час війни: чи варто та які ризики (2024). URL: <https://pravo.ua/eksperymenty-zakonodavtsia-z-ekonomikoju-ukrainy-pid-chas-viiny-chy-var-to-ta-iaki-ryzyky/>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

19.03.2025
15.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 340.5:
КОНВЕРГЕНЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА
ЄС ТА УКРАЇНИ ЩОДО КРИТЕРІЇВ
КЛАСИФІКАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ
ЗВІТУВАННЯ ЗІ СТАЛОГО
РОЗВИТКУ

Володимир КОРОЛЬ

доктор юридичних наук, старший науковий
співробітник, завідувач відділу

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0003-3573-3426>

Оксана НЕБИЛЬЦОВА

кандидат економічних наук, професор,
професор кафедри

Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-8931-2021>

Статтю присвячено розкриттю сучасних тенденцій зближення законодавства Європейського Союзу та України щодо запровадження звітності зі сталого розвитку в частині актуалізації критеріїв віднесення суб'єктів звітування до однієї із чотирьох категорій.

Для створення належного підґрунтя для проведення порівняльно-правового аналізу увагу, насамперед, сфокусовано на критеріях класифікації суб'єктів економічної діяльності держав – членів ЄС, на яких аксіоматично розповсюджується дія чинних директив, прийняття яких спрямоване на модернізацію *acquis* ЄС у сфері звітності нефінансового характеру.

У причинно-наслідковій площині розкрито зв'язок належності суб'єктів економічної діяльності – резидентів держав – членів ЄС, включаючи дочірні компанії іноземних материнських компаній, до відповідних категорій з особливостями процесу підготовки звітності зі сталого

UDC 340.5:
CONVERGENCE OF EU AND
UKRAINIAN LEGISLATION ON
SUSTAINABILITY REPORTING
ENTITIES CLASSIFICATION
CRITERIA

Volodymyr KOROL

Doctor of Law Sciences, Senior Researcher,
Head of the Department

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

Oksana NEBYLTSOVA

PhD in Economics, Professor,
Professor of Department

Kyiv National Economic University named
after Vadym Hetman (Kyiv)

The article is devoted to disclosure of modern trends of convergence of the EU and Ukrainian legislation on implementation of sustainable development reporting in terms of updating the criteria for classifying reporting entities into one of the four categories.

For the purpose of creating a proper basis for comparative legal analysis attention is primarily focused on the criteria for classifying economic entities of the EU Member States, which are axiomatically covered by the current directives, the adoption of which is aimed at modernising the EU *acquis* in the field of non-financial reporting.

In the cause and effect perspective, correlation between affiliation of economic entities – residents of EU member states is revealed, including subsidiaries of foreign parent companies, to appropriate categories with the peculiarities of the process of preparing sustainability reports with diffe-

розвитку з диференційованими строками початку підготовки звітності у період з 2025 до 2029 року.

Поряд із загальними нормами щодо європейських суб'єктів економічної діяльності суттєву увагу приділено спеціальним нормам актів ЄС, які експліцитно та імпліцитно встановлюють вимоги щодо певного кола нерезидентів здійснювати підготовку звітності в обов'язковому порядку.

Розкрито специфічні вимоги чинного законодавства ЄС, які здатні у процесі імплементації розповсюджувати сферу їх застосування до іноземних, у тому числі українських, суб'єктів економічної діяльності, які є ланками у транскордонних ланцюгах додаткової вартості європейських компаній.

Узагальнення основних аспектів щодо критеріїв класифікації суб'єктів звітування зі сталого розвитку за законодавством ЄС створило належне підґрунтя для аналізу релевантних пропозицій щодо критеріїв віднесення вітчизняних підприємств до відповідних категорій, які містяться у проєкті Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо запровадження звітності із сталого розвитку».

Зазначений законопроект розроблено на виконання міжнародно-договірних зобов'язань України, передбачених в Угоді про асоціацію, щодо гармонізації законодавства у сфері обліку та аудиту та було винесено Міністерством фінансів України у лютому 2025 року на публічне обговорення, що є попереднім етапом для його внесення до Верховної Ради України суб'єктом права законодавчої ініціативи – Кабінетом Міністрів України.

Ключові слова: *acquis* ЄС, гармонізація законодавства, сталий розвиток, європейські стандарти звітності, суб'єкти економічної діяльності, законодавчі критерії

rentiated deadlines for the start of reporting within the period from 2025 to 2029 year.

Along with general rules regarding European economic entities, significant attention is paid to special rules of EU acts, which explicitly and implicitly establish requirements for a certain range of non-residents to prepare reporting on a mandatory basis.

Specific requirements of effective EU legislation, which are capable of extending their scope under the implementation to foreign, including Ukrainian, economic entities that are links in cross-border value chains of European companies are disclosed.

Generalization of the key aspects concerning criteria for classifying sustainability reporting entities under the EU law created an appropriate ground for analysing of relevant proposals on the criteria for classifying domestic enterprises into appropriate categories contained in the draft Law of Ukraine 'On Amendments to the Law of Ukraine amendments to the Law of Ukraine 'On Accounting and Financial Reporting in Ukraine' regarding the introduction of sustainability reporting.

The above draft law was developed to fulfil Ukraine's international treaty obligations under the Association Agreement to harmonise accounting legislation and was submitted by the Ministry of Finance of Ukraine for public discussion which is a preliminary stage for its submission to the Verkhovna Rada of Ukraine by the subject of legislative initiative – the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Keywords: EU *acquis*, harmonisation of legislation, sustainable development, European reporting standards, economic entities, legislative criteria

В умовах війни в центрі європейського континенту Європейський Союз надає суттєву підтримку Україні, водночас домінанта власних стратегічних інтересів визначає спрямованість діяльності інститутів ЄС та органів влади держав – членів на досягнення довгострокових мирних цілей, у тому числі, у сфері сталого розвитку. У свою чергу, Україна змушена вже четвер-

тий рік давати відповідь на екзистенційний виклик щодо збереження існування як держави та продовжувати здійснювати заходи, спрямовані на набуття членства в ЄС, що є безпрецедентно складною, двоєдиною проблемою загального характеру.

Реалізація євроінтеграційної стратегії України зумовлює необхідність синхронізації з ключовими трендами в ЄС з метою модернізації законодавства у пріоритетних сферах, однією з яких, як у попередній Угоді про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствам та їх державами-членами, так і чинній Угоді про асоціацію визначено сферу бухгалтерського обліку компаній, невід'ємною складовою якої є відповідна звітність. До таких трендів належить суттєве удосконалення *acquis* ЄС у сфері звітності зі сталого розвитку (далі – ЗСР) суб'єктів економічної діяльності шляхом прийняття низки нових інструментів уніфікації та гармонізації законодавства держав – членів, відповідно, регламентів і директив.

У даному контексті варто виділити локальний проблемний аспект, сутність якого полягає у тому, що на поточному етапі у законодавстві України закріплено критерії віднесення підприємств до однієї із чотирьох категорій – мікро, малих, середніх або великих, які не відповідають аналогічним чинним критеріям у законодавстві Європейського Союзу.

Наведене зумовлює мету стаття, яка полягає у розкритті системи чинних критеріїв у законодавстві ЄС, які зумовлюють визначення категорії суб'єктів економічної діяльності для цілей складання звітності зі сталого розвитку, особливостей сфери дії основних директив, норми яких здатні у процесі імплементації розповсюджувати дію не тільки на європейських суб'єктів економічної діяльності, а й іноземних, у тому числі українських, та визначення, за результатами проведення порівняльно-правового аналізу, сутності релевантних законодавчих пропозицій органів виконавчої влади України, винесених на публічне обговорення.

Для досягнення мети статті доцільним вбачається звернення, насамперед, до першоджерел – актів законодавства ЄС у сфері звітності зі сталого розвитку, а також до наукових публікацій з цієї проблематики А. Озеран, О. Примаченко, М. Романенка, позицій практиків – представників великого бізнесу-суб'єктів звітування, авторитетних міжнародних компаній, зокрема, KPMG, BDO, які надаватимуть пов'язані консалтингові, аудиторські та юридичні послуги.

На виконання міжнародно-договірних зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію щодо гармонізації законодавства, 18 жовтня 2024 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Стратегію запровадження підприємствами звітності із сталого розвитку та затверджено операційний план її реалізації протягом 2024-2026 рр. У межах досягнення стратегічної цілі 1 передбачається імплементація вимог європейського законодавства щодо звітування із сталого розвитку, застосування підприємствами Європейських стандартів звітності із сталого розвитку (ESRS) [1].

У свою чергу, у лютому 2025 р. Міністерством фінансів України було оприлюднено для публічного обговорення проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо запровадження звітності із сталого розвитку» (далі – Законопроект) [2], основні положення якого підлягають розгляду у статті після аналізу аналогічних підходів у законодавстві ЄС. У повідомленні про оприлюднення окреслено як загальну мету, яка стандартно полягає у гармонізації національного законодавства у сфері бухгалтерського обліку та фінансової звітності з вимогами європейського законодавства, так і конкретні ключові зміни, які пропонується внести до наведеного закону. Отже, 1 січня 2026 р. є запланованою датою набрання чинності змін щодо запровадження в Україні складання, подання і оприлюднення звітності зі сталого розвитку, актуалізації пов'язаних з цим процесом критеріїв для визначення категорій як окремих підприємств, так і їх груп [3].

У даному контексті варто підкреслити, що невідповідність законодавчо закріплених в Україні критеріїв віднесення підприємств до однієї із чотирьох категорій аналогічним чинним критеріям у *acquis* ЄС зумовлена певним відставанням від динаміки удосконалення інститутами Європейського Союзу актів вторинного законодавства у сфері звітності зі сталого розвитку.

У законодавстві України поки що підлягають застосуванню критерії, які були передбачені попередньою редакцією Директиви 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради про

щорічну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність і пов'язані з ними звіти певних типів компаній, що вносить поправки до Директиви 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради і скасовує Директиви Ради 78/660/ЄЄС і 83/349/ЄЄС [4]. Зміни до ст. 3 зазначеної директиви щодо критеріїв класифікації суб'єктів економічної діяльності, які зберігають значення й для процесів звітування зі сталого розвитку, були внесені ще у 2023 р. внаслідок прийняття спеціального акту законодавства – делегованої директиви Комісії (ЄС) 2023/2775 від 17 жовтня 2023 р. про внесення змін до Директиви 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо коригування критеріїв розміру для мікро, малих, середніх та великих підприємств або груп [5], що є одним із правових чинників, що зумовлює необхідність подальшого процесу гармонізації законодавства України у 2025-2026 рр.

Перш ніж перейти до розгляду у порівняльній площині критеріїв віднесення суб'єктів економічної діяльності до тієї чи іншої категорії, що визначатиме загальні вимоги та особливості щодо, зокрема, строків початку подання звітності, звільнення від звітування або наявності права на відтермінування початку звітування, доцільним вбачається контурно окреслити систему європейських стандартів зі сталого розвитку.

На сучасному етапі є чинними дванадцять європейських стандартів звітності зі сталого розвитку. За предметом їх можна поділити на стандарти, які містять:

- загальні вимоги (ESRS 1);

- більш конкретизовані положення, які, поряд із цим носять універсальний характер для інших стандартів (ESRS2) та стосуються 4-х аспектів: управління; стратегії компанії; управління ризиками, можливостями та впливом; кількісних параметрів та цілей;

- стосуються трьох сфер сталого розвитку, а саме:

- екологічної (навколишнє середовище) – містять буквенний індекс «E»: їх п'ять (ESRS E1 – ESRS E5);

- соціальної – містять буквенний індекс «S», їх чотири (ESRS S1 – ESRS S4), оскільки охоплюють чотири категорії суб'єктів: власний персонал; осіб, які належать до ланцюгів створення додаткової вартості (наприклад, постачальників) ; вплив на громади; споживачів та кінцевих користувачів;

- економічної (ESRS G1) (корпоративне управління).

Максимально конкретизовані галузеві стандарти, які передбачатимуть необхідність розкриття великої кількості кількісних та якісних показників, перебувають в ЄС у процесі розробки.

Як слушно наголошують представники міжнародної компанії BDO в Україні, ключовими перевагами підготовки звітності зі сталого розвитку є: поліпшення корпоративної репутації, залучення інвестицій, підвищення ефективності та мінімізація ризиків, виконання вимог міжнародного законодавства. При цьому «Українські компанії, які мають бізнес-зв'язки з ЄС, вже нині повинні готуватися до переходу на нові стандарти звітності. Виконання вимог CSRD не лише знижує юридичні ризики, але й дозволяє компаніям уникнути штрафів і санкцій за недотримання норм» [6].

На етапі прийняття зазначеної нової директиви CSRD – Директиви (ЄС) 2022/2464 Європейського Парламенту та Ради від 14 грудня 2022 року про внесення змін до Регламенту (ЄС) № 537/2014, Директиви 2004/109/ЄС, Директиви 2006/43/ЄС та Директиви 2013/34/ЄС щодо корпоративної звітності зі сталого розвитку, фахівці транснаціональної консалтингової та аудиторської компанії KPMG наголошували, що вона змінить та значно розширить існуючі вимоги ЄС до звітності зі сталого розвитку – як з точки зору кількості компаній, так і з точки зору характеру самої звітності. При цьому сфера застосування охоплюватиме тільки в ЄС майже 50 000 компаній, що є суттєвим збільшенням у порівнянні з 12 000 компаній, які були зобов'язані звітувати згідно із директивою NFRD [7].

Під Директивою NFRD мається на увазі Директива 2014/95/ЄС щодо розкриття нефінансової інформації та інформації про різноманіття окремими великими підприємствами та групами [8], яка втратила чинність, водночас, в аналітичній площині дозволяє розкрити

певні тренди та паралелі, у тому числі, опосередковано й щодо України.

За результатами аналізу звітності десяти найбільших за обсягом діяльності у 2022 році підприємств України професор Талліннського технічного університету А. Озеран зробила узагальнення, що у довоєнний період дев'ять з них наводять у своєму річному звіті за 2021 рік інформацію з питань сталого розвитку, крім того, п'ять із них наводять таку інформацію у затвердженому Мінфіном України Звіті про управління. Водночас такі компанії, як НАК «Нафтогаз України», ТОВ «Кернел-трейд» і ПрАТ «МХП», що мають десятирічний досвід складання нефінансової звітності, застосовували для цього не норми Директиви 2014/95/ЄС, а інші загальновизнані стандарти [9].

Отже, звітність зі сталого розвитку не є абсолютно новою матерією для вітчизняного великого бізнесу, який сприйняв новітні тренди щодо соціальної відповідальності перед суспільством, що можна в аксіологічній площині проілюструвати тезою генерального директора компанії ДТЕК М. Тімченка, що «Сьогодні під впливом принципів ESG змінюється парадигма оцінки успішності бізнесу. Від бізнесу суспільство очікує відповідальності за майбутні покоління не тільки у вигляді створення матеріальних благ, а й ціннісному» [10].

Поряд із позитивними передумовами та прикладами, ця проблематика може набувати характеру полеміки, оскільки, наприклад, вітчизняні фахівці наголошують на тому, що має місце негативний вплив та уповільнення процесу впровадження основних положень концепції соціальної відповідальності та звітності зі сталого розвитку, що зумовлено цілою низкою не сприятливих для бізнесу факторів, зокрема, збройна агресія та повномасштабна війна, потреба у швидкій перебудові до рівня західних стандартів без попередньої законодавчої бази та соціального підґрунтя, бажання керівників оминати закони при найменшій можливості, застаріле бачення своєї роботи директорами підприємств та їх не людино-орієнтована робота [11].

Окреслена мета статті зумовлює структуру подальшого викладення матеріалу, починаючи з вимог законодавства ЄС, спрямованих на визначення у сфері ЗСР правового статусу суб'єктів економічної діяльності, створених відповідно до законодавства держав – членів ЄС та іноземних держав.

У межах ЄС першу групу суб'єктів економічної діяльності, які мають у процесі звітування продемонструвати належний рівень корпоративної відповідальності бізнесу перед суспільством, складають ті самі суб'єкти, яких стосувалася наведена вище Директива NFRD щодо розкриття нефінансової інформації окремими великими підприємствами та їх групами. Варто звернути увагу, що, відповідно до п. 14 преамбули цієї Директиви, малі та середні підприємства підлягали виключенню зі сфери її дії. У свою чергу, обов'язок щодо підготовки нефінансового звіту було покладено на перелічених у ст. 19а суб'єктів економічної діяльності, насамперед, великих, які додатково визнавалися такими, що становлять суспільний інтерес та середня чисельність працівників яких перевищувала на дату балансу 500 осіб.

Оскільки кількісний критерій щодо чисельності працівників не потребує додаткових коментарів, доцільним вбачається конкретизувати поняття «суб'єкти економічної діяльності, які становлять суспільний інтерес» (без звернення у цій статті до норм щодо критеріїв для їх груп). Відповідно до офіційного автентичного тлумачення, яке міститься у чинній редакції ст. 2 директиви 2014/34/ЄС, до суб'єктів економічної діяльності, які становлять суспільний інтерес, в ЄС законодавчо віднесено як конкретно визначені, так і невичерпний перелік непоіменованих суб'єктів: 1) чиї цінні папери допущені до торгів на регульованому фондовому ринку будь-якої держави – члена ЄС; 2) кредитні інституції; 3) страхові компанії, а також окреслені у загальному форматі – ті, які віднесено до суспільно значущих на розсуд кожної держави – члена, зокрема, внаслідок особливо важливого виду економічної діяльності, розміру або кількості найманих працівників.

Для порівняння, відповідно до ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність», підприємствами що становлять суспільний інтерес є емітенти цінних паперів, які допущено до торгів на регульованому ринку капіталу або щодо цінних паперів яких здійснено публічну пропозицію, банки, страховики, недержавні пенсійні фонди, інші фінансові установи (крім інших фінансових установ та недержавних пенсійних фондів, що

належать до мікропідприємств та малих підприємств) та, що доцільно підкреслити, підприємства, які відповідно до цього Закону, належать до великих підприємств.

У даному контексті можна виділити важливу особливість законодавства України, сутність якої полягає у тому, що, на відміну від ЄС, всі підприємства, які відповідають критеріям великих, автоматично відносяться до таких, що становлять суспільний інтерес. Такий законодавчий підхід в Україні призведе до суттєвого розширення кількості суб'єктів звітування зі сталого розвитку з першого року запровадження стандартів, хоча в ЄС не звітуватимуть з першого року ті суб'єкти економічної діяльності, які є великими, мають кількість працівників понад 500 осіб, водночас, не становлять суспільний інтерес.

Отже, відповідно до чинних законодавчих вимог в ЄС, зазначені великі підприємства, які є такими, що становлять суспільний інтерес та перевищують на дату балансу критерій середньої чисельності 500 працівників, зобов'язані готувати звітність зі сталого розвитку за попередній рік, починаючи вже у 2025 р. Також з 2025 року за 2024 рік мають розпочати підготовку ЗСР європейські компанії, цінні папери яких допущено до торгів на регульованому фондовому ринку.

Щодо інших категорій суб'єктів економічної діяльності законодавчі вимоги в ЄС є хронологічно такими:

- у 2026 році звітність за 2025 рік мають готувати так звані «інші великі суб'єкти», які на дату балансу перевищують два з трьох критеріїв, причому, при їх розрахунку мають бути враховані показники дочірніх підприємств як на території ЄС, так і поза межами ЄС: балансова вартість активів – 25 млн євро (попередній розмір – 20 млн євро), чистий оборот – 50 млн євро (попередній розмір – 40 млн.євро) та кількість працівників – 250 осіб.

- з 2027 року за 2026 р. звітність зі сталого розвитку мають подавати лістингові малі та середні підприємства (крім мікропідприємств). Щодо зазначених категорій підприємств діє спеціальне законодавче застереження сприятливого характеру, яке дозволяє зменшити адміністративний тягар та належним чином заздалегідь підготуватися до процесів підготовки ЗСР шляхом надання права відтермінувати початковий термін підготовки звітності до 2029 р. На останній аспект доцільно звернути увагу, оскільки він набуватиме суттєвого значення для аналізу обґрунтованості пропозицій органів виконавчої влади щодо удосконалення законодавства України, що буде розкрито далі у межах цієї статті у відповідному контексті.

У 2025 році розпочинається процес подачі звітності зі сталого розвитку за попередній рік європейськими дочірніми компаніями, материнські компанії яких також зареєстровані у державі-члені ЄС. Ця вимога може набутися актуальності з боку певної категорії материнських компаній, а саме тих, які відповідають законодавчо встановленим якісним та кількісним критеріям – належати до великих та становити суспільний інтерес. Для застосування цих критеріїв на практиці вони підлягають операціоналізації, що передбачає віднесення компанії до категорії «великих» за умови відповідності хоча б двом із трьох кількісних критеріїв: загальна вартість чистих активів – 25 млн євро, чистий оборот – 50 млн євро, середня кількість працівників – більше 500 осіб.

Враховуючи значну кількість створених відповідно до законодавства держав – членів ЄС компаній, які є дочірніми для іноземних материнських компаній, доцільно зазначити, що такі дочірні компанії мають подавати ЗСР за графіком, який є аналогічним для європейських компаній без іноземного капіталу. У чинному законодавстві ЄС також передбачено, що у тих ситуаціях, коли в ЄС функціонує декілька дочірніх компаній, найбільша за показником обороту дочірня компанія має право здійснити консолідацію показників усіх інших дочірніх компаній в ЄС у своєму звіті про сталий розвиток, водночас реалізація такого права буде можливою лише до 2029 року.

Те, що компанії держав – членів ЄС застосовуватимуть європейські стандарти звітності зі сталого розвитку – є аксіоматичним, поряд із цим важливим є питання експліцитного або імпліцитного розповсюдження сфери їх дії на суб'єктів економічної діяльності, які зареєстровано (створено) відповідно до вимог іноземних щодо ЄС держав, у тому числі

України, які у статті узагальнено визначаються як «неєвропейські суб'єкти економічної діяльності» (НЄСЕД).

З 2025 р. звітність зі сталого розвитку зобов'язані будуть готувати НЄСЕД (за виключенням мікропідприємств), чії цінні папери, по аналогії з європейськими компаніями, допущені до торгів на регульованому фондовому ринку будь-якої держави – члена ЄС.

Вітчизняним суб'єктам підприємництва, орієнтованим на європейський ринок, варто взяти до уваги вимоги законодавства ЄС, які можуть набути для них важливого значення з 2029 року. Так, зокрема, з цього року мають почати подання звітності зі сталого розвитку материнські компанії, які зареєстровані за межами ЄС, при цьому щодо таких компаній в ЄС буде розроблено окремий стандарт, який потребуватиме детального аналізу.

Також починаючи з 2029 року звітність подаватимуть НЄСЕД, які здійснюють так звану «суттєву діяльність» на території ЄС. Кваліфікація діяльності як «суттєвої» здійснюватиметься за певними кількісними критеріями, де базовим є обсяг чистого обороту за два послідовні роки, який має перевищувати 150 млн євро. При цьому обов'язковою є також наявність хоча б одного із таких критеріїв: як мінімум однієї великої дочірньої компанії в ЄС; однієї зареєстрованої в ЄС лістингової дочірньої компанії; філії на території ЄС, яка за попередній рік має обсяг чистого обороту більше 40 млн євро.

Важливо зазначити, що з 2029 року НЄСЕД повинні будуть подавати консолідовані звіти зі сталого розвитку, що охоплюють всі їхні операції – як у межах, так і поза межами ЄС.

Переходячи до розкриття основних підходів щодо удосконалення на нинішньому етапі законодавства України шляхом розробки проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо запровадження звітності із сталого розвитку», доцільно зробити таке застереження. При розкритті основних положень цього Законопроекту доцільним вбачається оперувати не ймовірнісними категоріями щодо майбутнього змісту норм, а достатньо впевненими твердженнями, що зумовлено усталеним характером процесів гармонізації законодавства України. Враховуючи загальний підхід, який передбачає збільшення кількісних параметрів вичерпного переліку економічних критеріїв з метою віднесення підприємства до однієї із чотирьох категорій підприємств – мікро, малих, середніх або великих, під анонсованою Мінфіном «актуалізацією» треба розуміти не процеси та результати зміцнення фінансово-економічної спроможності вітчизняних суб'єктів економічної діяльності, а саме пряmlinіну імплементацію законодавчих новел, запроваджених в ЄС.

Беручи до уваги ключову роль великих підприємств на початковому етапі підготовки ЗСР, збереження загального підходу як певної константи, а також зміну кількісних параметрів варто проілюструвати саме на цій категорії. Отже, незмінним у 2026 році залишатиметься загальний підхід щодо необхідності відповідати принаймні двом із трьох обов'язкових критеріїв, щоб відноситися до категорії великих, а саме певному граничному рівню балансової вартості активів, чистого обороту та середньої кількості працівників. Поряд із цим розмір балансової вартості активів буде збільшено на 5 млн євро та становитиме понад 25 млн євро замість попередніх 20 млн. У свою чергу, законодавчий критерій щодо чистого обороту зросте на 10 млн євро та становитиме вже понад 50 млн замість 40 млн євро. Третій кількісний критерій щодо середньої кількості працівників понад 250 осіб у Законопроекті на 2026 рік пропонується залишити без змін.

У даному контексті важливо звернути увагу, що поряд з усіма трьома критеріями не випадково міститься уточнюючий прийменник «понад», оскільки у випадку ситуації, яка характеризуватиметься полярним прийменником «до», суб'єкт економічної діяльності вже належатиме до категорії не великих, а середніх. Усі три критерії перебувають у сфері суттєвого контролю з боку органів управління та обліково-фінансових підрозділів суб'єктів економічної діяльності, внаслідок чого, за наявності наміру правомірно уникнути виконання обтяжливих вимог для великих підприємств, у них є відповідний управлінський та обліковий інструментарій для коригування показників.

Оскільки звітність із сталого розвитку включатиметься до звіту про управління, доцільно звернути увагу, що у новій редакції Закону з 1 січня 2026 р. зберігатиметься норма-константа щодо звільнення підприємств, які належать до категорії мікро та малих від подання такого звіту. Водночас запроваджуватиметься виключення з цієї пільгової категорії малих підприємств, які визнаються суспільно значущими, а саме тих, чиї цінні папери допущено до торгів на регульованому фондовому ринку.

При цьому до категорії мікро будуть відноситися підприємства, показники яких на дату складання річної фінансової звітності за рік, що передує звітному, відповідатимуть щонайменше двом із таких критеріїв: балансова вартість активів – до 450 тисяч євро включно; чистий оборот – до 900 тисяч євро включно; середня кількість працівників – до 10 осіб включно. У свою чергу, для визнання малим необхідно відповідати за аналогічними критеріями таким параметрам – до 5 мільйонів євро включно; чистий оборот – до 10 мільйонів євро включно; середня кількість працівників – до 50 осіб включно.

У цілому в новому законі за середніми підприємствами також зберігатиметься право не відображати у звіті про управління нефінансову інформацію, водночас така опція буде відсутня у державних унітарних підприємств, господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі; середніх підприємств, цінні папери, яких допущені до торгів на регульованому ринку капіталу.

Логічно завершуючи цей змістовний блок, доцільно зазначити, що відповідатиме законодавству ЄС нова норма, що дочірнім підприємствам буде надано право не складати звітність із сталого розвитку за однієї умови, а саме, якщо показники їхньої звітності включено до консолідованої звітності зі сталого розвитку материнського підприємства.

Однією із майбутніх новел напевно стане закріплення у законі відсутньої нині норми у статті 1212-2, якою визначатиметься коло суб'єктів економічної діяльності, які будуть зобов'язані складати звітність зі сталого розвитку. Так, до цього вичерпного кола будуть належати: великі підприємства; материнські підприємства (але, лише великої групи); як малі, так і середні підприємства, цінні папери яких допущені до торгів на регульованому ринку капіталу. У свою чергу, МСП, цінні папери яких не допущено до таких торгів, доцільність складання звітності зі сталого розвитку мають право визначити на свій розсуд. Водночас, таке право буде відсутнє у деяких інших категорій суб'єктів економічної діяльності, зокрема, у господарських товариств, у статутному капіталі яких державі належить – в акціонерних товариствах більше 50% акцій, в інших видах господарських товариств – більше 50% часток.

Цілком логічним є необхідність закріплення у Законі з 1 січня 2026 р. ще однієї новели темпорального характеру, яка має визначити графік підготовки та подання звітності зі сталого розвитку. Так, зокрема, у Прикінцевих положеннях проекту запропоновано закріпити п. 1-4, в якому пропонується передбачити, що першим звітним періодом, за який підприємства подають звітність зі сталого розвитку за відповідними стандартами є:

- для великих підприємств середня кількість працівників яких за рік, що передує звітному, становить понад 500 осіб – 2026 рік, тобто, подання у 2027 р.
- для великих підприємств – 2027 рік; подання з 2028 р.;
- для малих та середніх підприємств, цінні папери яких допущено до торгів на регульованому ринку капіталу – 2028 рік, початок подання з 2029 р.

У контексті наведеного та у порівняльній площині з нормами директив ЄС виникає питання концептуального характеру. Воно стосується лістингових МСП, оскільки початок подачі звітності зі сталого розвитку з 2029 року може виглядати таким, що має місце синхронізація строків у законодавстві України та ЄС. Проблемний аспект полягає у тому, що інститути ЄС запровадили сприятливий період для ознайомлення з вимогами європейських стандартів звітності зі сталого розвитку та адаптації (організаційної, кадрової, програмної) для початку підготовки, подачі та оприлюднення суб'єктами малого та середнього підприємництва держав – членів ЄС звітності зі сталого розвитку з 2023 р. до 2027 р. з правом пролонгації до 2029 року. У свою чергу, вбачається, що про аналогічний чотирирічний адаптаційний

період у вітчизняному Законопроекті не йдеться, оскільки він становитиме три роки без права його пролонгації, що підвищуватиме для МСП рівень адміністративного навантаження.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що норми *acquis* ЄС щодо застосування європейських стандартів звітності зі сталого розвитку здатні у процесі імплементації розповсюджувати дію як на поточному етапі, так і у довгостроковій перспективі не лише на суб'єктів економічної діяльності держав – членів, а й певні категорії іноземних, у тому числі, українських суб'єктів, діяльність яких інституційно або функціонально пов'язана з єдиним ринком ЄС. У цілому у сфері звітності зі сталого розвитку відбуваються процеси зближення (конвергенції) законодавства ЄС та України в частині критеріїв класифікації суб'єктів економічної діяльності. Зазначеним суб'єктам варто вже починати опановувати правові, екологічні, соціальні, економічні особливості звітності зі сталого розвитку, в якій у процесі складення, подання і оприлюднення підлягатиме відображенню величезна кількість як відносно знайомих, так і нових якісних та кількісних показників, що може стати реальним тягарем та викликом.

Беручи до увагу сучасні тренди удосконалення законодавства ЄС у сфері звітності зі сталого розвитку, які полягають також у тому, що поряд із соціальною відповідальністю суб'єкти економічної діяльності можуть бути притягнуті також до юридичної відповідальності у контексті однієї із основних концепцій – *due diligence*, у подальшому дослідженні у межах циклу статей з цієї проблематики увагу доцільно приділити розкриттю її загальних засад та особливостей, яким притаманна суттєва правова складова.

Посилання:

1. Про схвалення Стратегії запровадження підприємствами звітності із сталого розвитку: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2024 р. № 1015-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1015-2024-%D1%80#Text>.

2. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо запровадження звітності із сталого розвитку»: Міністерство фінансів України. 7 лютого 2025 р. URL: https://mof.gov.ua/uk/draft_normative_legal_acts_in_2025-821.

3. Повідомлення про оприлюднення проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» щодо запровадження звітності із сталого розвитку»: Міністерство фінансів України. 7 лютого 2025 р. URL: https://mof.gov.ua/uk/draft_normative_legal_acts_in_2025-821.

4. Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on the annual financial statements, consolidated financial statements and related reports of certain types of undertakings, amending Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013L0034>.

5. Commission Delegated Directive (EU) 2023/2775 of 17 October 2023 amending Directive 2013/34/EU of the European Parliament and of the Council as regards the adjustments of the size criteria for micro, small, medium-sized and large undertakings or groups. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir_del/2023/2775/oj/eng.

6. Що таке CSRD і чому вона важлива для бізнесу в Україні? BDO Україна. 7 лютого 2025 р.). URL: <https://www.bdo.ua/uk-ua/insights-2/information-materials/2025/what-is-csrd-and-why-it-is-important-for-business-in-ukraine>.

7. Kaufmann C. Implications of EU ESG reporting requirements. KPMG Switzerland. URL: <https://kpmg.com/ch/en/insights/esg-sustainability/reporting-assurance/implications-of-eu-esg-reporting-requirements.html>.

8. Directive 2014/95/EU of the European Parliament and of the Council of 22 October 2014 amending Directive 2013/34/EU as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large undertakings and groups. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/95/oj/eng>.

9. Озеран А. Інформація про сталий розвиток у звіті про управління. Сталий розвиток економіки. № 2 (49), 2024. DOI: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-45>.

10. Інтегрований звіт групи ДТЕК, 2020. URL: https://dtek.com/content/announces/dtek_ar_2020_ua-4-5_file_btn_pdf_s1179_t4276_i5960_orig.pdf

11. Примащенко О., Романенко М. Звітність зі сталого розвитку у забезпеченні корпоративної соціальної відповідальності вітчизняних підприємств. Економіка та суспільство Випуск # 64 / 2024. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-146>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

31.03.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.1

**ПРИВАТИЗАЦІЯ РЕГУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ЗНАЧУЩІ ПИТАННЯ, ПРОСТІР
ОБДУМУВАННЯ ТА
САМОРЕГУЛЮВАННЯ**

Володимир КОЧИН

кандидат юридичних наук, старший
дослідник, старший науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0003-2468-0808>

Запропонована стаття окреслює такі наукові проблеми: коло відносин, які регулюються виключно законом; предмет регулювання підзаконними актами; застосовність саморегулювання у межах нормотворення. Такий теоретичний підхід вимагає розв'язання таких завдань як: встановлення різниці між правом (як існуючим феноменом) та нормою права (як втіленням у процесі пізнання правило поведінки); визначення конституювання ділянок суспільних відносин, що унормовуються законом та підзаконними актами, зважаючи на доктрини значущих питань та простору обдумування; окреслення феномену саморегулювання як приватно-правової ініціативи з формування норм. Викладене у статті праворозуміння формує концептуальну ідею: право – феномен, який потребує пізнання з метою пошуку причини соціальної єдності та потреби у формуванні його елементарних проявів – норм, якими керуються (послуговуються) особи. Конституція України створює парламентський обов'язок унормувати відповідні відносини, однак це не обмежує законодавчий орган у формуванні системи законодавства, що притаманно й іншим конституційним правопорядкам. Проблема відносин, які має унормовувати закон, за відсутності відповідного припису конституції розв'язується за допомо-

UDC 347.1

**PRIVATIZATION OF REGULATION
OF SOCIAL RELATIONS: MAJOR
QUESTIONS, MARGIN OF
APPRECIATION AND SELF-
REGULATION**

Volodymyr KOCHYN

Candidate of Law Sciences (Ph. D.), Senior
Researcher, Senior researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The proposed article outlines the following scientific issues: the range of relations regulated exclusively by law; the subject of regulation by subordinate acts; the applicability of self-regulation within the framework of rule-making. This theoretical approach requires solving the following tasks: establishing the difference between law (as an existing phenomenon) and a legal norm (as an embodiment of a rule of conduct in the process of cognition); determining the constitution of areas of social relations regulated by law and subordinate acts, considering the doctrines of major questions and the margin of appreciation; outlining the phenomenon of self-regulation as a private law initiative for the formation of norms. The legal understanding presented in the article forms a conceptual idea: law is a phenomenon that requires cognition to seek the cause of social unity and the need to form its elementary manifestations – norms that individuals adhere to. The Constitution of Ukraine creates a parliamentary obligation to regulate relevant relations, but this does not limit the legislative body in shaping the system of legislation, which is also inherent in other constitutional legal orders. The issue of relations that must be regulated by law, in the absence of a corresponding constitutional prescription, is resolved

гою *major questions doctrine* (доктрини значущих питань). Межі унормування відносин, які виникають із реалізації фундаментальних прав, пов'язано із доктринаю простору обдумування (*margin of appreciation*) держави. Конституційні та фундаментальні права особи вноrmовує головним чином закон, розвиваючи та гарантуючи ці права. Закон не може містити припису розпорядчого характеру. Широкий спектр суб'єктів, що мають повноваження встановлювати приписи, які регулюють цивільні (приватні) відносини, є досить сумнівним та створює бюрократичну систему управління відносинами, що суперечить їх сутності. Держава може встановити законом межі саморегулювання, самоорганізації чи ділянку відносин, які регулює асоціація щодо своїх учасників (членів). Ідеться про формування нормативної моделі, в межах якої учасники суспільної організації узгоджують власні дії, які не повинні суперечити сутності свободи об'єднання, конституційних приписів та норм права. Результатом пізнання права є формування норми, яка міститиме правило поведінки, застосовне до невизначеного кола осіб та здатне до необмеженого застосування. Раціональна поведінка, яка не заборонена законом, є втіленням принципу неабсолютності людських прав. Розмежування нормативних та регуляторних актів дозволяє захистити основоположні права від публічних обмежень. Розвиток приватизації регулювання дозволяє спеціальних приватним інституціям самостійно чи у взаємодії з публічними органами сформувати акти саморегулювання.

Ключові слова: право, законодавчий акт, підзаконний акт, суспільні відносини, значущі питання, простір обдумування, приватне право, саморегулювання

through the *major questions doctrine*. The boundaries of regulating relations arising from the exercise of fundamental rights are related to the state's *margin of appreciation doctrine*. Constitutional and fundamental rights of individuals are primarily regulated by law, which develops and guarantees these rights. The law cannot contain a directive provision. A broad range of entities authorized to establish regulations governing civil (private) relations is rather questionable and creates a bureaucratic system of relationship management that contradicts its essence. The state may establish by law the boundaries of self-regulation, self-organization, or areas of relations regulated by an association concerning its members. This concerns the formation of a normative model within which participants of a social organization coordinate their actions, which should not contradict the essence of the freedom of association, constitutional prescriptions, or legal norms. The result of legal cognition is the formation of a norm that contains a rule of conduct applicable to an indefinite range of persons and capable of unlimited application. Rational behaviour that is not prohibited by law is an embodiment of the principle of the non-absolute nature of human rights. The distinction between normative and regulatory acts allows for the protection of fundamental rights from public restrictions. The development of privatized regulation enables specialized private institutions, either independently or in cooperation with public authorities, to establish self-regulatory acts.

Keywords: law, legislation act, regulation, social relations, major questions, margin of appreciation, private law, self-regulation

«А ми знаємо, що добрий Закон, коли хтось законно вживає його, та відає те, що Закон не покладений для праведного, але для беззаконних та для неслухняних <...> і для всього іншого, що протить здоров'я нації, за славною Євангелією блаженного Бога, яка мені звірена». –

Біблія. Перше послання Тимофію 1:8–11, переклад І. І. Огієнкі

Постановка наукової проблеми та її значення. Правничі дослідження в Україні досі характеризуються пошуком належного унормування суспільних відносин. Саме тому предметом наукового аналізу стають нормативно-правові акти та державна політика навіть у царині

приватного права, що може спричинити одержавлення суспільного життя, нівелювання приватної ініціативи, а також реалізації виключно договірних моделей, встановлених законом. Приватизацію розглядають майже аксіоматично лише у контексті відчуження майна, що перебуває у державній та комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб приватного права. Разом з тим, наукова проблема приватизації суспільних відносин шляхом зменшення публічного впливу на них з метою належного та ефективного регулювання залишається у вітчизняній літературі майже недослідженою та полягає у наступних аспектах: коло відносин, які регулюються виключно законом; предмет регулювання підзаконними актами; застосовність саморегулювання у межах нормотворення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Наукові пошуки з проблем приватизації регулювання в Україні здійснені досить фрагментарно. Так, здебільшого йдеться про питання саморегулювання, що розв'язували у своїх працях Гончаренко О. М. [12], Філатова-Білоус Н. Ю. [21], Бабджанян Г. Б. [7] та Ващак В. А. [9]. Натомість, іноземні дослідження цієї тематики детально здійснюються з часів так званої «рейгономіки» [4] і до сьогодення [26].

Мета і завдання статті. Андерс Ослунд (*Anders Åslund*) та Андріус Кубілюс (*Andrius Kubičius*), згадуючи «Нариси про відбудову України», підкреслюють серед засад відбудови «втручання уряду», тобто «керований капіталізм» [6, с. 75], який в умовах нинішнього стану державного управління викликає велике занепокоєння [6, с. 82]. З огляду на це, приватизація регулювання суспільних відносин розглядається як правова ідея, а не цілеспрямований принцип припинення публічного впливу, зокрема на економічні відносини, які мають розвиватися відповідно до ринкових засад. Такий теоретичний підхід вимагає розв'язання таких завдань як: встановлення різниці між правом (як існуючим феноменом) та нормою права (як втіленням у процесі пізнання правило поведінки); визначення конституювання ділянок суспільних відносин, що унормовуються законом та підзаконними актами, зважаючи на доктрини значущих питань та простору обдумування; окреслення феномену саморегулювання як приватноправової ініціативи з формування норм.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Поняття права, що пропонують для вивчення студентам юридичних закладів вищої освіти, розуміють як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою [23, с. 148]. Пояснити це поняття набагато простіше, ніж застосувати в межах юридичної діяльності. Таке праворозуміння формує концептуальну ідею: право – феномен, який потребує пізнання з метою пошуку причини соціальної єдності та потреби у формуванні його елементарних проявів – норм, якими керуються (послугуються) особи.

С. П. Головатий вважає, що в українській мові зі словом ‘право’ ще з давніх-давен пов'язана система спільнокореневих лексичних одиниць, яким виразно властивий моральний зміст, утворений в слова ‘правда’, ‘справедливість’, ‘праведність’ тощо [11, с. 615]. Отже, право має якості, що дозволяють його відрізнити від інших феноменів, що впливають на суспільну діяльність, що зрештою дозволяє розмірковувати про його природу.

Досліджуючи загалом природу існування, Джон Елліс Мак-Тагарт (*John Ellis McTaggart*) зазначав, що для чинності структури знання, яку ми сприймаємо в повсякденному житті, необхідно, щоб ексклюзивні закони в універсумі (в усьому існуючому) мали бути, і що ми маємо бути у змозі знати такі закони, а також, що ми маємо бути у змозі знати такі закони у випадках, коли ми не знаємо їх *a priori* [17, с. 489]. Таким чином, право як частина існуючого (універсуму), що має відповідні якості взаємин у суспільстві, задля його належного сприйняття також повинно мати закони у широкому значенні, зокрема норми права, які можуть не бути текстуально зафіксовані у відповідному акті.

Норма права є різновидом соціальної норми, що закріплює правило (стандарт) правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якого гарантується державною владою [23, с. 228], яка у наступному викладенні набуває форми нормативного припису [23, с. 242].

Безумовно, норма права у нормативній площині є продуктом людської діяльності в царині творення приписів, тому такий припис доречніше визначати як ‘юридична норма’, яка у наступному може набути ‘конституційного відтінку» як ‘правний закон’ або ‘правозгідна норма’ [11, с. 189]. Такий підхід наштовхує на міркування щодо змісту норми права та її співвідношення з юридичною нормою. Іронічним прикладом може слугувати готування соусу болоньєзе (*ragù alla bolognese*): якщо замість панчети додати гуанчале, то неочевидним юридичним наслідком буде порушення норм рецепту Італійської академії кухні (*Italian Academy of Cuisine*) від 20 квітня 2023 року [25]; однак, якщо до норм рецепту болоньєзе додати арсен або родентицид, то такий продукт людської діяльності може порушити не лише сутність страви, а й життєдіяльність дегустатора, зважаючи на природні властивості названого елементу.

Юридична норма є результатом закріплення норми права у офіційному документі, однак, зважаючи на можливість визнання юридичної норми незаконною, неконституційною або неправозгідною, неможливо стверджувати, що результат діяльності офіційних органів є ‘правотворенням’. Саме тому Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 року № 3354–IX (далі – Закон № 3354) (вводиться в дію через один рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, окрім окремих його положень) створює оману формування права суб’єктами правотворчої діяльності (частина друга статті 4). Розглядаючи проблему права як закону, ще Гегель (*Hegel*) наголосив: «Оскільки буття закону – це бік існування, де також може поставати випадкове впертості й іншої особливості, то те, що виступає законом, за своїм змістом може відрізнитися від того, що становить право в собі» [10, с. 187].

Алексіс де Токвіль (*Alexis de Tocqueville*), наводячи практику дореволюційної Франції XVIII століття, писав: «Ніхто не вважає себе здатним довести до щасливого завершення серйозну справу, якщо в неї не втрутиться держава. Навіть сільські господарі – люди, які вельми вороже ставляться до будь-яких приписів, – і ті схильні до думки, що коли хліборобство не вдосконалюється, то в цьому переважно винен уряд, який дає надто мало вказівок та грошової допомоги» [20, с. 66].

Українське суспільство ймовірно одне з небагатьох (якщо не єдине у світі), яке має як колективне розуміння марних сподівань месійності держави в особі органів публічної влади, так і високий рівень дотримання принципу законності. Чекаючи «коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?» (Тарас Шевченко, «Юродивий»), вже існують конституційні приписи щодо ділянок відносин, що мають унормування у формі законів.

Так, Основний Закон України встановлює ділянки відносин, що визначаються та встановлюються виключно законами (стаття 92), а також порядок реалізації конституційних прав (наприклад, статті 26, 29 – 36 та ін.) та правовий статус конституційних органів (зокрема, статті 98, 100). Такий конституційний підхід створює парламентський обов’язок унормувати відповідні відносини, однак це не обмежує законодавчий орган у формуванні системи законодавства.

Формування нормативного регулювання є обов’язком держави загалом. Так, Конституційний Суд України у Рішенні від 16 листопада 2022 року № 9-р(П)/2022 сформував юридичну позицію у наступний спосіб: «На виконання вимог частини другої статті 3, частини четвертої статті 13, статті 41, пунктів 1, 7 частини першої статті 92 Конституції України держава зобов’язана не лише належним чином унормувати відносини власності, а й, застосовуючи сукупність усіх юридичних засобів, забезпечити функціонування ефективного механізму здійснення та захисту права власності, оскільки гарантування особі державою вільного та на власний розсуд здійснення права власності є передумовою реалізації інших конституційних прав і свобод людини і громадянина» (абзац другий підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини; курсив – В.К.).

Подібні конституційні конструкції щодо встановлення відносин, що підлягають законодавчому регулюванню, містяться й у конституціях інших європейських держав. Так, розділ V Конституції Франції 1958 року встановлює розмежування відносин, які унормовуються парламентом [*статуту* (статутні закони) та *інституційні акти*] та урядом (постанови). У свою чергу, юридичні властивості актів уряду встановлюються частиною шостою статті 112 Конституції Португалії 1976 року, зокрема урядові постанови мають форму нормативних

розпоряджень, якщо цього вимагає закон, а також у разі самостійного ухвалення нормативних актів (курсив – В.К.).

Переважна більшість європейських конституцій містять вказівку на унормування відносин законом щодо основоположних (фундаментальних або конституційних) прав та свобод загалом, а також щодо окремих прав та свобод. Так, частина третя статті 39 Конституції Андорри 1939 року встановлює, що права, встановлені главою V складають основу законодавства. Окремо звернемо увагу на економічні права та свободи: свобода економічної діяльності може бути обмежена виключно законом (частина третя статті 11 Конституції Албанії 1998 року); унормування законом соціальної спрямованості економічної діяльності (стаття 41 Конституції Італії 1947 року); гарантування вільного доступу до економічної діяльності, вільного підприємництва та їх здійснення в умовах, визначених законом (стаття 45 Конституції Румунії 1991 року) (курсив – В.К.).

Проблема відносин, які має унормовувати закон, за відсутності відповідного припису конституції розв'язується за допомогою *major questions doctrine* (доктрини значущих питань) – тлумачення, за яким суди припускати, що Конгрес не делегує виконавчим органам питання важливого політичного чи економічного значення – який сформував Верховний Суд Сполучених Штатів Америки у справах *Utility Air Regulatory Group v. EPA* 2014 року, *King v. Burwell* 2015 року та інших.

Необхідність належної форми внормування нині яскраво прослідковується нині саме у Сполучених Штатах Америки за другого президенства Дональда Трампа (*Donald Trump*), послідовники якого [Ілон Маск (*Elon Musk*) і Вівек Рамасвами (*Vivek Ramaswamy*)] твердять, що «більшість юридичних указів (*legal edicts*) – це не закони, ухвалені Конгресом, а „правила та постанови“ (“*rules and regulations*”), які оприлюднюють необрані бюрократи – десятки тисяч із них щороку [2]. Однак, у судовому порядку встановлено, що саме Ілон Маск «швидко вжив заходів для фундаментальної зміни виконавчої влади» без очевидного «джерела юридичної влади» [5].

Межі унормування відносин, які виникають із реалізації фундаментальних прав, пов'язано із доктриною простору обдумування (*margin of appreciation*) держави. Конституційний Суд України, починаючи з Рішення від 7 квітня 2021 року № 1-р(П)/2021 сформував юридичну позицію: «при оцінюванні того, чи відмінності в інших схожих ситуаціях виправдовують неоднакове ставлення і до якої міри. Обсяг такого обдумування буде відрізнятися залежно від обставин, предмета та суті питання» (перше, друге речення абзацу другого підпункту 2.5 пункту 2 мотивувальної частини). У підпункті 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 21 липня 2021 року № 5-р(П)/2021 орган конституційного контролю також зважав на особливості такого простору, зокрема йдеться про «широкий простір обдумування» (абзац шостий) та «певний простір обдумування» (абзац сьомий).

Застосування доктрини простору обдумування здійснювалося з метою визначення меж виконання міжнародних зобов'язань або адаптації законодавства України до *acquis* ЄС (від 16 вересня 2021 року № 6-р(П)/2021, від 6 квітня 2022 року № 2-р(П)/2022, від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022, від 19 квітня 2023 року № 4-р(П)/2023, від 5 липня 2023 року № 5-р(П)/2023, від 6 вересня 2023 року № 6-р(П)/2023, від 13 вересня 2023 року № 8-р(П)/2023, від 1 листопада 2023 року № 9-р(П)/2023, від 22 листопада 2023 року № 10-р(П)/2023, від 20 грудня 2023 року № 11-р(П)/2023, від 3 квітня 2024 року № 4-р(П)/2024, від 10 квітня 2024 року № 5-р(П)/2024, від 13 травня 2024 року № 6-р(П)/2024, від 18 грудня 2024 року № 12-р(П)/2024, від 15 січня 2025 року № 1-р(П)/2025, від 13 листопада 2024 року № 10-р(П)/2024).

Як приклад слід також навести позицію Конституційного Суду України щодо правомірності становлення Верховною Радою України судового збору, зокрема «підстав та випадків справляння судового збору у процесі реалізації особою права, гарантованого частиною першою статті 55, пунктом 8 частини другої статті 129 Конституції України» (абзац шостий підпункту 4.8 пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 20 січня 2025 року № 2-р(П)/2025).

Суддя Конституційного Суду України Городовенко В. В. вважає, що простір обдумування держави у сфері прав людини не розглядається поза вимогами справедливості, домірності,

балансування, зокрема застосовується поряд із реалізацією ідеї «неабсолютності» конституційних прав і свобод людини та має переважно допоміжне значення в обґрунтуванні правомірності обмеження конституційних прав і свобод людини [13, с. 87].

Отже, конституційні та фундаментальні права особи в нормує головним чином закон, розвиваючи та гарантуючи ці права. До прикладу, у частині першій статті 92 Конституції України в нормовано, зокрема що правовий режим власності (пункт 7), правові засади підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання (пункт 8) або ж засади цивільно-правової відповідальності (пункт 22) встановлюється виключно законами. Тобто в нормування цивільних відносин та відносин підприємництва у спосіб ухвалення кодексів є радше традицією, ніж правовою необхідністю. Так, низка держав Європи не мають цивільного кодексу, зокрема Болгарія, держави колишньої Югославії, а також Скандинавського півострову.

Визначальною конституційною засадою здійснення державної влади в Україні є її поділ на законодавчу, виконавчу та судову (частина перша статті 6 Основного Закону України). Кожна з гілок державної влади має встановлені Конституцією України повноваження, зокрема щодо можливості ухвалення нормативних та інших актів – законів (пункт 3 частини першої статті 85) та постанов парламенту (стаття 91), указів і розпоряджень Президента України (частина третя статті 106), постанов і розпоряджень Уряду (частина перша статті 117). Такий підхід формує конституційний обов'язок Президента України ухвалювати акти на основі та на виконання Конституції і законів України (частина третя стаття 106), а Кабінету Міністрів також керуватися указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції за законів України (частина третя стаття 113).

Конституція України містить поняття «нормативно-правовий акт» (частина друга статті 8, стаття 57, частина перша статті 58 та інші), яке не має належного конституційного визначення, яке натомість міститься у Законі № 3354 – «це офіційний документ, прийнятий (виданий) суб'єктом правотворчої діяльності в установленому Конституцією України та (або) законом порядку у письмовій формі (крім випадків, визначених частиною другою статті 47 цього Закону), який містить норму (норми) права і розрахований на неодноразову реалізацію» (частина друга статті 8).

Норма права за своєю властивістю призначена для неодноразової реалізації, оскільки за умови одноразової дії вона втрачає свій юридичний сенс. Конституційний Суд України у Рішенні від 21 липня 2021 року № 4-р(П)/2021 сформував юридичну позицію, за якою «Верховна Рада України шляхом ухвалення законів, що є нормативними актами, не може звільняти окремого працівника або певні категорії працівників та повідомляти їх про можливе майбутнє звільнення. Звільнення особи можливе на підставі не закону, а лише індивідуального акта права, повноважень щодо ухвалення якого Верховна Рада України не має. Випадки, коли Верховна Рада України уповноважена звільняти та призначати окремих осіб у спосіб ухвалення індивідуальних актів права, визначені приписами Основного Закону України» (абзац четвертий підпункту 5.3 пункту 5 мотивувальної частини).

Фрідріх-Август фон Гаєк (*Friedrich August von Hayek*) звернув увагу, що «юриспруденція (особливо на європейському континенті) виявилася майже цілком в руках спеціалістів з публічного права, які мислять про закон, переважно з позицій публічного права, а порядок розуміють виключно як властивість організації, і в цьому головна причина панування не лише правового позитивізму (який взагалі не має сенсу в ділянці приватного права), але й подальшими з цього ідеології соціалізму та тоталітаризму» [22, с. 153].

Закон не може містити припису розпорядчого характеру, однак виникає запитання чи може підзаконний акт містити нормативний припис. Стаття 17 Закону № 3354 (підзаконний нормативно-правовий акт) відповіді на це питання не має, обмежуючись лише згадкою про форму акту. Частини третя – п'ята статті 4 Цивільного кодексу України встановлюють, що нормативно-правовими актами Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів державної влади можуть регулювати цивільні відносини, що розглядається у науковій літературі як делеговане нормотворення [19, с. 47].

Такий широкий спектр суб'єктів, що мають повноваження встановлювати юридичні нор-

ми, які регулюють цивільні (приватні) відносини, є досить сумнівним та створює «бюрократичну систему управління відносинами», що суперечить їх сутності. Інтегральним принципом українського конституціоналізму є ієрархія приписів національного права [8, с. 44] і повноваження їх формування має обмежуватися колом нормотворців – парламент, уряд та президент (у виняткових випадках). До прикладу, що сучасні європейські монархи обмежені у владі ухвалювати нормативні приписи (стаття 108 Конституції Бельгії 1831 року, Частина 1 «Перехідні положення 1974 року» Конституції Швеції 1974 року).

Процес формування нормативного регулювання у Європі має такі етапи як інтеграція через право (1968–2002), інтеграція без права (з 2002), інтеграція поза правом (з 2005), що розмежовує відповідний вплив наукових шкіл на формування права ЄС; нинішня стадія, на переконання Фабріціо Кафаджи (*Fabrizio Cafaggi*), розглядається вже як саморегулювання європейського приватного права, що полягає у мультидисциплінарному підході та застосуванні різних методів та теорій, які в цілому «самопояснюють» реальні суспільні відносини, науково обґрунтовують економічні зв'язки, а також забезпечують фундаментальні права у складній взаємодії права та політики [24, с. 38–54].

Серед властивостей права традиційно виділяють регуляторність (здатність виступати в ролі регулятора суспільних відносин) та нормативність (засіб нормування поведінки, що характеризується неперсоніфікованістю та невичерпністю) [23, с. 149]. Виокремлення цих двох властивостей є необхідним для проведення розмежування норми права з приписом чи актом правозастосування, які можуть мати інші ознаки, притаманні праву – системність, формальна визначеність, обов'язковість [23, с. 150] – однак, міститимуть вказівку до одноразової дії до невизначеного чи персоніфікованого кола осіб. Такий припис чи акт правозастосування мають регуляторний характер (*regulation*) [11, с. 896], однак не можуть визначати права та обов'язки, які формують конституційний статус людини та громадянина, тобто закріплене Конституцією України «становище людини у стосунках з іншими учасниками правового спілкування, яке знаходить свій вираз у конституційних правах, свободах і обов'язках» [18, с. 275].

Суспільство є системою правових відносин (а також стосунків), має складні організаційні підсистеми, які врегульовані не лише нормами права, відображені у законі чи підзаконному акті. Слід погодитися з позицією О. Д. Крупчана, що нова парадигма правового регулювання суспільних відносин «ґрунтується на ключовій ідеї-принципі: не всі суспільні відносини потребують свого впорядкування державою, в умовах сучасного громадянського суспільства його громадяни у більшості випадків спроможні самостійно здійснювати свої права та обов'язки без надмірного імперативного втручання держави» [16, с. 8].

Яель Карів-Тейтельбаум (*Yael Kariv-Teitelbaum*) твердить: «розподіл регуляторних ролей з приватними суб'єктами розглядається як багатообіцяючий спосіб підвищення ефективності, результативності та легітимності режимів регулювання, додатковий засіб посилення державного регулювання та досягнення суспільних цілей. З іншого боку, цей новий спосіб управління також тягне за собою пастки приватизації. Після закінчення фінансової кризи 2005 року різноманітні форми приватизованого регулювання можуть призвести до суттєвих провалів регулювання. Покладання регуляторних ролей на приватні організації, які часто орієнтовані на прибуток і не зв'язані нормами публічного права, може перешкоджати досягненню цілей регулювання. Приватизація регулювання може не призвести до зниження ефективності, дієвості чи легітимності режимів регулювання, але також може потенційно підірвати регуляторну спроможність держави» [1, с. 284].

Регуляторні акти публічної адміністрації поділяють на загальні (у межах яких, зокрема регулюють питання ліцензування, започаткування чи припинення підприємницької діяльності) та спеціальні (що конкретизують положення законів, що встановлюють повноваження незалежних регуляторних органів, діяльність яких піддана парламентському контролю) [27, с. 47]. З огляду на це, виникає міркування щодо можливості регулювання приватними інституціями відносин в межах її організаційної єдності. До прикладу, Конституція Кіпру 1960 року гарантує виключні права Автокефальної Греко-Православної Церкви Кіпру та інститут вакфу (стаття 110).

Конституція Польщі 1997 року містить припис, за яким відповідно до закону можна створювати професійне самоврядування, яке представляє осіб, зайнятих у професіях, що потребують публічної довіри, і піклується про належне виконання відповідних професійних обов'язків у межах публічного інтересу і для його захисту; відповідно до закону можна створювати також інші види самоврядування; ці види не можуть заперечувати свободу виконання професійних обов'язків і обмежувати свободу господарської діяльності (стаття 17). Подібні можливості виокремлення професійних асоціацій містить Конституція Іспанії 1978 року, за якою закон регулює особливості правового статусу професійних асоціацій та провадження професій за ступенем; внутрішня структура та функціонування асоціацій мають бути демократичними (стаття 36).

Отже, держава може встановити законом межі саморегулювання, самоорганізації чи ділянку відносин, які регулює асоціація щодо своїх учасників (членів). Ідеться про формування нормативної моделі, в межах якої учасники суспільної організації узгоджують власні дії, які не повинні суперечити сутності свободи об'єднання, конституційних приписів та норм права.

У юридичній літературі виокремлюють п'ять моделей саморегулювання: 1) кодекси поведінки (*codes of conduct*) – урядова долученість має низький рівень, а кодекс ґрунтується на домовленостях між учасниками організаційної єдності; 2) законне саморегулювання (*statutory self-regulation*) – високий рівень делегування державою саморегулювній організації регуляторних функцій, встановлених законом; 3) регулювання встановлене фірмою (*firm-defined regulation*) – суб'єкти господарювання відповідальні перед урядом за дотримання «основних» правил, які ним розробляються, та зобов'язані ухвалити власні правила щодо конкретного застосування; 4) контрольоване саморегулювання (*supervised self-regulation*) – делегування повноважень саморегульованим організаціям із зазвичай обов'язковим членством для здійснення економічної діяльності; 5) регуляторне самоврядування (*regulatory self-management*) – відповідно до домовленості між урядом та самоврядною організацією (договірне або уповноважене за законом), яка не має широких повноважень подібно до саморегулювної організації [3, с. 245, 251, 256, 259, 262].

Юридичні застороги щодо приватизації регулювання формують такі напрями розвитку: 1) розширення регулювання шляхом зміцнення регуляторного режиму, просувачи суспільні цілі, додаючи ще один рівень до регуляторного режиму та посилюючи регуляторну спроможність держави; 2) зменшення регулювання на користь приватних інтересів, що призведе до недостатнього регулювання, випереджаючи державне регулювання та зменшуючи регуляторну спроможність держави; 3) розширення регулювання на користь приватних інтересів, що призведе до надмірного регулювання; 4) зміна природи та стилю регулювання, перетворивши його на професійні, технічні та вимірні критерії [1, с. 284].

Попередні дослідження розглядали саморегулювання як можливість юридично рівних учасників або учасника на основі законодавчої моделі правового регулювання суспільних відносин здійснення дій для встановлення, зміни чи припинення цивільних відносин; відповідно, нова модель відносин регулюватиметься відповідним правочином у належній мірі саморегулювання, яка також підсилюється державним забезпеченням, яке надає особі право захисту прав та інтересів судом як щодо підтвердження правомірності моделі (наприклад, визнання права), так і щодо визнання її неправомірною (наприклад, визнання правочину недійним) [15, с. 65].

Філатова-Білоус Н. Ю. дослідила особливості саморегулювання через правовий саморегулювальних організацій, які можуть бути як юридичними особами приватного права, так і юридичними особами публічного права щодо делегування ним публічно-владних повноважень [21, с. 205].

Ващак В. А. визначає локус саморегулювання, яке можна трактувати як правове положення суб'єктів саморегулювання, який визначається їхньою здатністю самостійно встановлювати дієві норми в конкретному правовому просторі; та включає в себе такі ознаки, як особлива правова основа, наявність специфічних суб'єктів, здатність суб'єктів правового саморегулювання самостійно впливати на суспільні відносини, ефективність та результативність, а також контекстуальність [9, с. 190].

Гончаренко О. М. з позиції науки господарського права сформулювала поняття саморегулювання господарської діяльності в Україні як самостійної організації (упорядкування) суб'єктами господарювання суспільного виробництва, виготовлення та реалізації продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, за допомогою відповідних форм та засобів (розроблених та встановлених правил) з метою задоволення економічних та соціальних потреб [12, с. 5].

Бабаджанян Г. Б. сформулювала власне поняття саморегулювання господарсько-торгівельної діяльності як ефективного регулятора суспільних відносин, котрий дозволяє суб'єктам господарювання за допомогою власних розроблених, обов'язкових до дотримання правил самостійно упорядковувати, згаджувати, удосконалювати та організовувати власну господарсько-торгівельну діяльність шляхом задіяння відповідних засобів, активної поведінки з урахуванням власних комерційних інтересів, що є додатковим та (або) альтернативним регулюванням до державного, є частиною приватного регулювання, але не тотожним з ним [7, с. 20].

Отже, саморегулювання розглядається у межах загального розуміння впорядкування відносин на основі існуючої моделі (договірні відносини), а також безпосереднього розуміння саморегулювання як можливості приватних суб'єктів формувати власні юридичні норми, які залежно від моделей саморегулювання можуть мати різний ступінь приватно-публічного взаємодії.

Козюбра М. І. твердив, що нормотворчість має ґрунтуватися на результатах аналізу і систематизації фактів соціальної дійсності, вивчення досвіду нормативного регулювання і вагомих аргументах, здатних переконати в необхідності ухвалення відповідних актів; однак, уповноваженим суб'єктам нормотворчості властивий не лише суб'єктивізм, а й такі негативні фактори як вузько-групові, кланово-олігархічні інтереси, лобізм, популізм [14, с. 257].

Унормовуючи та регулюючи суспільні відносини, органи публічної влади та приватні інституції мають складне завдання – сформувати в належний спосіб та формі норму права чи регуляторний акт, який буде правозгідним та відповідати сутності суспільних законів, які сприйматимуться у повсякденному житті. Це цілком виглядає як настанова: «збережи в собі те що ніяк не вдається назвати збережи в собі все що існує як чиста можливість імена вигорають зникають і назви і дати розсипається все що здавалось міцним і важливим» (Юрій Іздрік, «Збережи в собі...»).

Отже, вважаємо за доцільне висловити наступні **висновки**.

1. Результатом пізнання права є формування норми, яка міститиме правило поведінки, застосовне до невизначеного кола осіб та здатне до необмеженого застосування. Йдеться не лише про владний припис вчинити відповідну дію, що притаманно публічним відносинам, а встановлення меж доцільної поведінки, якою приватні особи послуговуватимуться на власний розсуд. Раціональна поведінка, яка не заборонена законом, є втіленням принципу неабсолютності людських прав.

2. Норма права може міститися виключно у законі, зважаючи на простір обдумування, натомість регуляторний акт лише розвиває її, не замінюючи значущих питань, а лише встановлюючи порядок реалізації суб'єктивного права або повноваження регуляторних органів щодо взаємодії з особами відносно їх прав. Розмежування нормативних та регуляторних актів дозволяє захистити основоположні права від публічних обмежень.

3. Розвиток приватизації регулювання дозволяє спеціальних приватним інституціям самостійно чи у взаємодії з публічними органами сформувати юридичні акти саморегулювання, що не може розцінюватися як нормотворення з точки зору пізнання права, оскільки дозволяє лише спрямовувати поведінку в межах закону.

Посилання:

1. Kariv-Teitelbaum Y. Privatization of Regulation: Promises and Pitfalls. The Cambridge Handbook of Privatization. За ред.: Dorfman A., Harel A. Cambridge University Press, 2021. С. 263–285.

2. Musk E., Ramaswamy V. The DOGE Plan to Reform Government. The Wall Street Journal. Opinion. URL: <https://www.wsj.com/opinion/musk-and-ramaswamy-the-doge-plan-to-reform-government-supreme-court-guidance-end-executive-power-grab-fa51c020> (дата звернення: 19.03.2025).
3. Priest M. The Privatization of Regulation: Five Models of Self-Regulation. *Ottawa Law Review*. 1998. Вип. 29. № 2. С. 233–302.
4. Savas E. S. Privatization: the way to better government. New Jersey: Chatham House Publishers, Inc. Chatham, 1987. 308 с.
5. Shaw K. There Is No Musk Exception in the Constitution. The New York Times. Opinion. URL: <https://www.nytimes.com/2025/03/04/opinion/elon-musk-trump-constitution.html> (дата звернення: 19.03.2025).
6. Андерс О., Андрюс К. Відбудова, реформування та вступ України до ЄС. Львів: Видавництво Старого Лева, 2024. 144 с.
7. Бабаджанян Г. Б. Правове забезпечення саморегулювання господарсько-торгівельної діяльності: Дис. докт. філос. ... 081 – Право. Державний торговельно-економічний університет, Київ, 2024. 230 с.
8. Барабаш Ю. Г., Гетьман А. П., Серьогіна С. Г., та ін. Конституція України. Науково-практичний коментар. За ред.: Стефанчук Р. О., Петришин О. В. Київ: ВАІТЕ, 2024. 760 с.
9. Ващак В. А. Саморегулювання цивільних відносин в інтернеті: Дис. ... докт. філос. ... 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», МОН України, Одеса, 2024. 244 с.
10. Гегель Георг В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
11. Головатий С. П. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. Київ: Наш Формат, 2024. 1016 с.
12. Гончаренко О. М. Теоретико-правові засади саморегулювання господарської діяльності: автореф. дис. ... докт. юрид. наук ... 12.00.04. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2020. 36 с.
13. Городовенко В. В. Доктрина «margin of appreciation» (простір обдумування) у практиці Конституційного Суду України. в Збірник матеріалів і тез науково-практичних заходів конституційного тижня : [з нагоди 25-ї річниці Конституції України], 2021., С. 82–88.
14. Козюбра М. І. Практична філософія права: Монографія. Київ: «ДУХ І ЛІТЕРА», 2024. 496 с.
15. Кочин В. В. Цивільні відносини у невідприємницьких товариствах та установах: теоретико-правові засади адаптації законодавства України до acquis ЄС: дис. ... д. ю. н. ... 12.00.03. Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2021. 416 с.
16. Крупчан О. Д. Антиетатизм приватного права. Приватне право і підприємництво. 2018. № 18. С. 5–9.
17. Мак-Тагарт Д. Е. Природа існування. Том I. Київ: Темпора, 2022. 536 с.
18. Слінько Т. М., Летнянчин Л. І., Веніславський Ф. В., та ін. Конституційне право України: підручник. За ред.: Слінько Т. М. Харків: Право, 2020. 592 с.
19. Спасибо-Фатєєва І. В., Первомайський О. О., Крат В. І., та ін. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 1. Загальні положення. Особи. За ред.: Спасибо-Фатєєва І. В. Харків: ЕКУС, 2020. 928 с.
20. Токвіль А. де Давній порядок і революція. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.
21. Філатова Н. Ю. Саморегулювнн організації як суб'єкти цивільного права: монографія. Харків: Право, 2016. 240 с.
22. Хайек фон Ф. Право, законодательство и свобода. Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. Киев: «Центр учебной литературы», 2021. 644 с.
23. Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В., та ін. Загальна теорія держави і права. За ред.: Цвік М. В., Петришин О. В. Харків: Право, 2011. 584 с.
24. European Legal Method – Paradoxes and Revitalisation. За ред.: Neergaard U., Nielsen R., Roseberry L. DJØF Publishing Copenhagen, 2011. 378 с.
25. Italian Academy of Cuisine registers updated recipe for true ragù alla bolognese. URL: <https://bit.ly/4215s6Z> (дата звернення: 15.03.2025).
26. The Cambridge Handbook of Privatization. За ред.: Dorfman A., Harel A. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 303 с.
27. Правове регулювання та економічні свободи і права: монографія. За ред.: Савчин М. В. Ужгород: Видавництво «PIK-Y», 2020. 224 с.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

31.03.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.1
**ЮРИДИЧНІ ОСОБИ ПУБЛІЧНОГО
ПРАВА ЯК СУБ'ЄКТИ СОЦІАЛЬНОЇ
РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ**

Володимир ПРИМАК

доктор юридичних наук

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC
**PUBLIC LAW LEGAL ENTITIES AS
THE SUBJECTS OF SOCIAL
MARKET ECONOMY**

Volodymyr PRYMAK

Doctor of Law Sciences

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-9054-5017>

У представлений статті розглядається правовий статус і каталог організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права загалом, а насамперед тих з них, які створюються з метою провадження комерційної або некомерційної господарської діяльності.

Йдеться про спробу законодавчого позбавлення держави і територіальних громад можливості створення організацій, націлених на систематичну участь у підприємницькій діяльності в публічному інтересі своїх засновників. Такого роду законодавчі зміни здатні негативно позначитися на ефективності правового забезпечення соціального спрямування економіки, якщо тільки законодавцем не буде запропоновано альтернативні організаційно-правові гарантії сталого задоволення інтересів держави і суспільства, територіальних громад та індивідуальних інтересів фізичних осіб – споживачів. При цьому згадані гарантії мають бути незалежними від дієвості приватноправових (ринкових) і адміністративно-правових (ліцензування, оподаткування, контроль і нагляд з боку уповноважених органів державної влади і місцевого самоврядування) стимулів до провадження соціально орієнтованої господарської діяльності ніні вже майже винятково тими підприємницькими товариствами, які є юридичними особами приватного права. Водночас, на нашу думку, саме прагнення до гарантування за допомогою організаційно-

The article deals with the definition of the legal status and catalog of organizational and legal forms of public law legal entities in general, as well as primarily those with them that are created for the purpose of conducting commercial or non-commercial economic activities.

The attempt of legislative deprivation of the state and territorial communities the possibility of creating organizations aimed at systematic participation in entrepreneurial activity in the public interest under their founders as a result of the complete elimination from the domestic system of public law legal entities such now expanded organizational and legal forms as state and municipal (commercial and non-commercial) unitary enterprises, is considered.

It is noted that legislative changes of this kind can negatively affect the effectiveness of legal support for the social direction of the economy, unless the legislator proposes alternative organizational and legal guarantees for the sustainable satisfaction of interests the state and society, territorial communities and individual interests of consumers. At the same time, in our opinion, it is the desire to ensure, through the help of unitary legal entities of public law, socially (and more broadly – on the public interest, including in the field of security and defense of the state) oriented entrepreneurial activity should be considered by the legislator as a key factor in determining the legal status and features of

правових форм унітарних юридичних осіб публічного права соціально (і ширше – на публічний інтерес, у тому числі у сфері безпеки і оборони держави) орієнтованого господарювання мало б розглядатися законодавцем як ключовий чинник визначення правового статусу і ознак організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права, які функціонують в сфері провадження господарської діяльності.

Метою пропонованої статті є встановлення тих об'єктивних закономірностей правового регулювання суспільних відносин за участі юридичних осіб публічного права – суб'єктів соціальної ринкової економіки, з яких має виходити законодавець, визначаючи правовий статус і конструюючи організаційно-правові форми відповідного кола юридичних осіб.

Задля реалізації сформульованої мети використано, зокрема, системний метод, який дозволив забезпечити комплексність у встановленні закономірностей правового регулювання відносин зі створення, функціонування та припинення юридичних осіб, а також структурно-функціональний метод, який сприяв розкриттю особливостей вияву ознак юридичної особи (як теоретичної конструкції) в елементах організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права, а також встановленню їх взаємозв'язку з класифікаційними критеріями розмежування юридичних осіб приватного і публічного права.

У висновках наголошується, що законодавець має виходити з того, що правовий статус юридичних осіб публічного права як потенційних суб'єктів цивільно-правової відповідальності в частині її реалізації через звернення стягнення на певне майно з метою надання належної кредиторів (потерпілій стороні) компенсації має визначатися логічним взаємозв'язком між правовим режимом майна, закріпленого за юридичними особами публічного права, ймовірністю встановлення щодо їх зобов'язань безпосередньої чи субсидіарної відповідальності їх публічно-правових засновників та можливістю запровадження заборони застосування

organizational and legal forms of legal entities of public law that operate in the field of economic activity.

The goal of the proposed article is establishing of objective patterns of legal regulation of social relations with the participation of public law legal entities as subjects of the social market economy, from which the legislator should proceed, determining the legal status and constructing organizational and legal forms of the relevant circle of legal entities.

To achieve the stated goal, a systemic method was used, among other things, which allowed to ensure the complexity of the legal regulation with the creation, functioning and termination of public law legal entities, as well as a structural-functional method, which contributed to the disclosure of the features of the identified feature of a legal entity (as a theoretical construct) in the elements of organizational and legal forms of legal entities of public law, as well as the establishment of their relationship with the classification criteria for distinguishing between private and public law legal entities.

The conclusions emphasize that the legislator should proceed from the fact that the legal status of legal entities of public law as potential subjects of civil liability in terms of its implementation through the imposition of a levy on certain property in order to provide the creditor (injured party) with due compensation should be determined by the logical relationship between the legal regime of property assigned to public law legal entities, the likelihood of establishing direct or subsidiary liability of their public law founders for their obligations, and the possibility of introducing a ban on the application of certain organizational and legal forms of bankruptcy procedures to public law legal entities.

до юридичних осіб публічного права окремих організаційно-правових форм процедур банкрутства

Ключові слова: соціальна ринкова економіка, господарська діяльність, правосуб'єктність, юридичні особи публічного права, непідприємницьке товариство, узуфрукт, цивільно-правова відповідальність

Keywords: social market economy, economic activity, legal personality, legal entities of public law, non-entrepreneurial partnership, usufruct, civil liability

Постановка наукової проблеми. Прийняття Закону України від 09.01.2025 № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [1] (далі – Закон від 09.01.2025) актуалізувало питання про визначення правового статусу і каталогу організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права загалом, а насамперед тих з них, які створюються з метою провадження комерційної або некомерційної господарської діяльності.

По суті йдеться про спробу законодавчого позбавлення держави і територіальних громад можливості створення організацій, націлених на систематичну участь у підприємницькій діяльності в публічному інтересі своїх засновників. Адже вищезгаданий Закон від 09.01.2025 передбачає повне усунення з вітчизняної системи юридичних осіб публічного права таких нині поширених організаційно-правових форм, як державні й комунальні (комерційні й некомерційні) унітарні підприємства, включно з казенними підприємствами. Натомість внаслідок чи то перетворення зазначених державних та комунальних комерційних підприємств, чи вже у порядку заснування нових організацій будуть створюватися або юридичні особи приватного права у формах акціонерних товариств чи товариств з обмеженою відповідальністю з єдиним (принаймні попервах) учасником в особі держави чи територіальної громади, або заздалегідь невизначені за своїми навіть видовими ознаками некомерційні товариства. До того ж заміна найменувань державних і комунальних некомерційних підприємств на нові найменування зі словами «некомерційне товариство» має відбуватися поза реорганізаційними відносинами з перетворення юридичної особи.

В сукупності такого роду законодавчі зміни здатні негативно позначитися на ефективності правового забезпечення соціального спрямування економіки, якщо тільки законодавцем не буде запропоновано альтернативні організаційно-правові гарантії сталого задоволення інтересів держави і суспільства, територіальних громад та індивідуальних інтересів фізичних осіб – споживачів. При цьому згадані гарантії мають бути незалежними від дієвості приватноправових (за економічною суттю переважно суто ринкових) і адміністративно-правових (ліцензування, оподаткування, контроль і нагляд з боку уповноважених органів державної влади і місцевого самоврядування) стимулів до провадження соціально орієнтованої господарської діяльності нині вже майже винятково тими підприємницькими товариствами, які є юридичними особами приватного права. Водночас, на нашу думку, саме прагнення до гарантування за допомогою організаційно-правових форм унітарних юридичних осіб публічного права соціально (і ширше – на публічний інтерес, у тому числі у сфері безпеки і оборони держави) орієнтованого господарювання мало б розглядатися законодавцем як ключовий чинник визначення правового статусу і ознак організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права, які функціонують в сфері провадження господарської діяльності.

Оскільки вищезазначені питання донині залишалися переважно на периферії наукового дискурсу з визначення особливостей правового статусу юридичних осіб публічного права, вони потребують докладнішого висвітлення з урахуванням вищезгаданих законодавчих новел у контексті поєднання тих змістовно регулятивних (організаційних, правосуб'єктних, майнових тощо) і охоронних ознак юридичних осіб публічного права, щодо яких склався певний консенсус у науковому середовищі, а також зважаючи на юридичне значення публічного

інтересу, реалізацію якого вони покликані забезпечувати [2, с. 5–16; 3, с. 30–34; 4, с. 209–230; 5, с. 236–299; 6, с. 49–55], і необхідність розмежування закріплених за ними правових статусів у сферах дії норм публічного і приватного права [7, с. 3–36].

Мета статті. Враховуючи окреслений стан правового регулювання і суть невирішеної складової порушеної наукової проблематики юридичних осіб публічного права (йдеться про організаційно-правові гарантії додержання соціального інтересу в господарюванні юридичних осіб, які створюються уповноваженими суб'єктами публічних владних повноважень), метою пропонованої статті є встановлення тих об'єктивних закономірностей правового регулювання суспільних відносин за участі юридичних осіб публічного права – суб'єктів соціальної ринкової економіки, з яких має виходити законодавець, визначаючи правовий статус і конструюючи організаційно-правові форми відповідного кола юридичних осіб.

Методологія дослідження. Задля реалізації сформульованої мети поряд із загально-логічними методами аналізу, синтезу, індукції та дедукції використано такі спеціально-наукові методи, як системний, структурно-функціональний та формально-юридичний. Зокрема, системний метод дозволив забезпечити комплексність у встановленні закономірностей правового регулювання відносин зі створення, функціонування та припинення юридичних осіб; структурно-функціональний метод сприяв розкриттю особливостей вияву ознак юридичної особи (як теоретичної конструкції) в елементах організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права, а також встановленню їх взаємозв'язку з класифікаційними критеріями розмежування юридичних осіб приватного і публічного права; формально-юридичний метод допоміг реалізувати завдання з конкретизації форм регулятивного впливу окремих правових засобів у межах функціонування цілісного механізму правового регулювання суспільних відносин за участі юридичних осіб публічного права як суб'єктів соціальної ринкової економіки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відправним пунктом видової класифікації юридичних осіб, їх правового статусу й окремих організаційно-правових форм є порядок створення і припинення тієї чи іншої правосуб'єктної організації. І серед традиційних способів створення юридичних осіб – розпорядчого, нормативно-явочного, дозвільного і договірною – законодавець в абзаці 2 ч. 2 ст. 81 ЦК України вирізняє саме розпорядчий спосіб як такий, що передбачає одноосібне волевиявлення уповноваженого носія публічних владних повноважень (за загальним правилом – органу державної влади або місцевого самоврядування) щодо утворення юридичної особи публічного права. Це задає єдиний волевий вектор для всієї наступної діяльності новоствореної організації, визначений відповідним засновницьким волевиявленням спеціально уповноваженого суб'єкта владних повноважень.

Імперативна необхідність послідовного слідування такому, зазвичай одноосібному, волевиявленню зумовлює так само притаманну вищому органу юридичної особи публічного права унітарність (з рідкісними варіаціями у межах допустимої взаємодії кількох суб'єктів публічного права – наприклад, при створенні спільних комунальних підприємств) і сталий характер цілей її діяльності, похідних від функцій органу державної влади або місцевого самоврядування, який реалізує цивільну правосуб'єктність держави чи територіальної громади у корпоративних правовідносинах.

З цього погляду у постанові Великої Палати Верховного Суду від 10.07.2024 у справі № 573/1020/22 [8] цілком слушно наголошується на тому, що «однією з ознак юридичної особи публічного права є реалізація публічних інтересів держави чи територіальної громади». Варто лише додати, що таке ідеальне цілепокладання природно реалізується не тільки через вже згадану унітарність владного засновника, тотожного учасникові як органу формування волі державної або комунальної організації, а й через закріплення за нею на тому чи іншому правовому титулі майна так само винятково публічного власника, а також спеціальне визначення для неї певного обсягу цивільної правоздатності. Зазначені чинники власне й зумовлюють особливості організаційної єдності, майнової самостійності та власної правосуб'єктності юридичної особи публічного права у розрізі можливостей її участі передусім в регулятивних цивільних правовідносинах – включно з тими, що спрямовані на досягнення позитивного

соціального результату поза домінуванням звичайного комерційного інтересу з отримання максимальної прибутковості у будь-якій господарській діяльності.

Аналогічне переплетення організаційно-вольових, майнових і правосуб'єктних чинників характеризує адекватні матеріально-правовому статусу юридичної особи публічного права процесуальні форми, включно з визначенням належної судової юрисдикції щодо розгляду і вирішення справ за участі такого роду учасника судового процесу. І тут з точки зору матеріально-правової зумовленості процесуальної форми на перше місце виходить предметна ознака спірних правовідносин, у яких юридична особа публічного права, будучи господарюючим чи негосподарюючим суб'єктом, буде реалізовувати свою або приватноправову, або, навпаки, публічно-правову правосуб'єктність.

Приміром, Велика Палата Верховного Суду в своїй постанові від 26.02.2020 у справі № 461/2035/17 [9] при вирішенні питання щодо належної судової юрисдикції виходила з того, що Фонд гарантування вкладів фізичних осіб є «державною спеціалізованою установою, юридичною особою публічного права, що виконує функції державного управління у сфері гарантування вкладів фізичних осіб. Уповноважена особа Фонду в цьому випадку виконує від імені Фонду делеговані ним повноваження щодо гарантування вкладів фізичних осіб, а тому спір стосовно формування переліку вкладників, які мають право на гарантоване державою відшкодування коштів за вкладами за рахунок Фонду, та затвердження реєстру вкладників для здійснення гарантованих виплат є публічно-правовим та належить до юрисдикції адміністративних судів». Тобто характеристика порушених матеріальних правовідносин як сфери реалізації публічної правосуб'єктності відповідача визначила й форму судочинства, в якій має вирішуватися спір. З цієї точки зору слід наголосити й на значимості розмежування підприємницьких та непідприємницьких, господарюючих та негосподарюючих юридичних осіб публічного права і можливості поширення адміністративної юрисдикції не тільки на процесуальні відносини за участі негосподарюючих юридичних осіб відповідного виду, а й на відносини за участі принаймні деяких господарюючих юридичних осіб публічного права – зокрема, у сфері охорони здоров'я.

Згідно з ч. 3 ст. 81 ЦК України порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та законом. Серед іншого, це передбачає й існування спеціальних організаційно-правових форм таких юридичних осіб як винятково державних або комунальних в розрізі юридичної характеристики всіх притаманних їм ознак загальної юридичної конструкції юридичної особи як правового засобу реалізації законних інтересів суб'єктів засновницького волевиявлення.

Крім того, тлумачення норми ЦК України про розпорядчий спосіб крізь призму ч. 2 ст. 19 Конституції України вказує на імпліцитне існування поряд з формальною ознакою порядку створення юридичної особи публічного права також і змістовного критерію належності спрямування діяльності такого учасника цивільних відносин на забезпечення виконання функцій суб'єкта владних повноважень, який реалізував засновницьке волевиявлення від імені держави або територіальної громади. Адже орган державної влади або місцевого самоврядування повинен діяти на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України, тобто відповідно до переважно імперативних приписів публічно-правового змісту. Вони, зокрема, мають чітко окреслювати і допустимий розсуд суб'єкта владних повноважень з приводу визначення організаційно-правової форми юридичної особи публічного права, процедур її створення і припинення.

Водночас утворення юридичних осіб зазначеного виду може здійснюватися через організаційно-процедурні механізми заснування (у тому числі спільного, що є доречним насамперед на рівні взаємодії органів місцевого самоврядування), реорганізації (у формі злиття, поділу, перетворення) або через виділ з іншої юридичної особи публічного права – хоча порядок такого виділу поки що чинним законодавством належним чином не конкретизується. Зважаючи на такий стан убачається доцільним закріплення можливості субсидіарного застосування окремих норм про порядок створення і припинення юридичних осіб приватного

права до відносин зі створення і припинення юридичних осіб публічного права, якщо інше не випливає зі спеціально-заборонних (спеціально-дозвільних) норм або приватноправового, або публічно-правового змісту.

Засновницькі повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування щодо юридичних осіб публічного права в загальних рисах визначені на рівні Конституції України, п. 9-1 ст. 116 якої надає Кабінету Міністрів України повноваження з утворення, реорганізації та ліквідації відповідно до закону міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, за якими вже на підставі норм спеціальних законів закріплюється статус юридичних осіб публічного права. З іншого боку, ч. 1 ст. 143 Конституції України надає можливість територіальним громадам села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування утворювати, реорганізовувати та ліквідовувати комунальні підприємства, організації і установи – що, серед іншого, утруднює намагання повністю усунути з вітчизняного права саму згадку про організаційно-правову форму унітарного (комерційного чи некомерційного) комунального підприємства як юридичної особи публічного права та зумовлює однозначну неконституційність норм, які заборонятимуть органам місцевого самоврядування реалізовувати окреслену частину їх повноважень.

Вияви регулятивної функції об'єктивного цивільного права тісно переплетені з формами втілення його охоронного впливу. З цього погляду істотним є те, що норми Закону від 09.01.2025, руйнуючи систему господарюючих юридичних осіб публічного права, кардинально вплинуть на ефективність охоронної функції цивільного права у сфері соціально значимого господарювання. Річ у тім, що правовий режим охоронних правовідносин за участі присутньо державних та комунальних юридичних осіб, якими і є юридичні особи публічного права, нерозривно пов'язаний з правовим режимом закріпленого за ними майна та спеціальним гарантіями збереження майнової бази їх функціонування.

Тривалий час правовий режим майна загалом усіх організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права визначався правами господарського відання або оперативного управління. Натомість відповідно до Закону від 09.01.2025 обидва згадані обмежені речові права на об'єкти державної та комунальної власності має замінити насамперед споріднене з ними, традиційне для приватного права речове право uzufructu. Втім, норми зазначеного Закону не переконують у більшій ефективності і навіть достатній правовій визначеності означеної новели з огляду на забезпечення інтересів публічно-правових засновників юридичних осіб публічного права, інших сторін правовідносин за участі зазначених юридичних осіб.

Суто структурно положення Закону від 09.01.2025 відповідають об'єктивному взаємозв'язку організаційно-процедурних, управлінських і майнових складових правового статусу юридичних осіб публічного права. Втім, це лише частково відображає закономірності визначення дійсно ефективних форм участі держави і територіальних громад у корпоративних відносинах, а створених ними юридичних осіб публічного права – у майнових цивільних, включно з господарськими, відносинах регулятивного характеру, оскільки не враховує відсутність різного роду спеціальних гарантій функціонування новостворених у формі юридичних осіб приватного права державних або комунальних акціонерних товариств і товариств з обмеженою відповідальністю у охоронних правовідносинах, виконавчому провадженні та процедурах банкрутства. Що ж стосується новели про державні та комунальні некомерційні товариства, то їх правовий статус і змістовні характеристики елементів організаційно-правової форми (крім майнового забезпечення в частині права uzufructu) залишаються майже повністю не конкретизованими.

Поки що існуюча система юридичних осіб цього виду об'єднує організаційно-правові форми державних і комунальних: установ (зазвичай бюджетних, кардинально відмінних за своїм правовим статусом від їх приватноправових «тезків»); заздалегідь не визначених організацій (як не підприємницького, так і підприємницького спрямування); унітарних підприємств (комерційних, некомерційних, казенних). Спільними знаменниками для всіх зазначених організаційно-правових форм зазвичай постають: а) у корпоративних правовідносинах організаційно-управлінського характеру – передбачений абзацом 2 ч. 2 ст. 81 ЦК України

розпорядчий спосіб їх створення за волевиявленням уповноваженого носія публічних владних повноважень, а також вже згадана унітарність суб'єкта засновницьких повноважень та його формально-юридична тотожність вищому органу управління відповідної юридичної особи (за винятком спільних комунальних юридичних осіб, які можуть створюватися і управлятися від імені кількох територіальних громад водночас); б) у майнових правовідносинах – відмінний від права власності правовий режим майна, закріпленого за такого роду державними та комунальними юридичними особами (йдеться про право оперативного управління для непідприємницьких юридичних осіб і право господарського відання для підприємницьких).

Саме окреслені особливості загального регулятивного змісту в силу природного взаємозв'язку регулятивних і охоронних правовідносин визначають найістотніші складові правового статусу юридичних осіб публічного права тих або інших організаційно-правових форм як імовірних суб'єктів цивільно-правової відповідальності – надто на кінцевому етапі функціонування відповідного правового механізму, під час реалізації обов'язку щодо сплати належної потерпілій стороні (кредиторів) компенсації у виконавчому провадженні або при застосуванні процедур банкрутства неплатоспроможного боржника. Адже одним з елементів правового режиму майна юридичних осіб публічного права може бути законодавча заборона щодо звернення стягнення на певні види закріпленого за ними майна.

У контексті Закону від 09.01.2025 йдеться про збереження на перехідний період існування організаційно-правових форм державних та комунальних унітарних підприємств чинних правил про відповідальність казенного підприємства за своїми зобов'язаннями лише коштами, наявними у його розпорядженні, та субсидіарну відповідальність за такими зобов'язаннями держави в особі органу, до сфери управління якого належить таке підприємство, у разі недостатності наявних у нього коштів для виконання відповідного обов'язку. Крім того, Закони України від 21.09.2006 № 185-V «Про управління об'єктами державної власності» [10] та від 21.05.1997 № 280/97-ВР «Про місцеве самоврядування в Україні» [11] доповнено нормами про те, що: орган державної влади, до сфери управління якого належить державне некомерційне товариство, не несе відповідальності за його зобов'язаннями, крім випадків, потенційно передбачених саме зазначеним спеціальним Законом України від 21.09.2006; територіальна громада як учасник комунального некомерційного товариства не несе відповідальності за його зобов'язаннями, крім випадків, передбачених законом (назагал невизначеним, тобто сформульовано бланкетну норму). Нарешті, слід згадати і про фактичне несення нині державою субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями державних підприємств, установ і організацій згідно з нормами Закону України від 05.06.2012 № 4901-VI «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» (далі – Закон України від 05.06.2012) [12].

Натомість субсидіарна відповідальність єдиного учасника наразі юридичної особи публічного права, згодом формально «трансформованої» в юридичну особу приватного права (проте державного сектору економіки), новостворену шляхом перетворення унітарного державного підприємства або первісного заснування, по суті зникає зі сфери цивільно-правової відповідальності юридичних осіб тих організаційно-правових форм, які завдяки реалізації норм Закону від 09.01.2025 вибуватимуть з кола юридичних осіб публічного права. Йдеться про майже повне усунення не тільки державних, а й комунальних юридичних осіб публічного права зі сфери господарювання, оскільки унітарні державні та комунальні підприємства, правовий статус яких конкретизовано в Господарському кодексі України, разом з цим правовим актом заплановано відправити у юридичне небуття.

Принаймні на відносини за участі державних акціонерних товариств (АТ) і товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ), створених замість державних унітарних підприємств згідно з Законом від 09.01.2025, дія Закону України від 05.06.2012 не поширюватиметься – звісно, якщо він не зазнає змін і доповнень, спрямованих на забезпечення окремих державних АТ і ТОВ від загрози звернення стягнення на стратегічно важливе для виконання їх цілей майно та наступної ліквідації такого роду неплатоспроможного боржника у справі про його банкрутство.

Так само не проглядається узгодження Закону від 09.01.2025 і чинного Закону України від 05.06.2012 щодо окреслених елементів правового статусу суб'єктів цивільно-правової відповідальності – державних некомерційних товариств, які становитимуть формально невідзначений господарюючий «залишок» від колишніх унітарних підприємств – у тому розумінні, що на тлі скасування правових режимів господарського відання і оперативного управління саме некомерційні товариства напевно будуть переважними володільцями і користувачами державного або комунального майна на праві узуфрукта. Більше того, Закон від 09.01.2025 встановлює своєрідне правило за умовчанням, відповідно до якого передбачається передача майна, закріпленого на праві господарського відання, що не підлягає приватизації, та майна, закріпленого на праві оперативного управління, юридичній особі – правонаступнику державного або комунального унітарного підприємства на праві узуфрукта державного або комунального майна. Однак про жодні перепони в частині звернення стягнення на зазначене майно законодавець чомусь не згадує.

Так само можна припустити, що некомерційне товариство (аналогічно за умовчанням) слід буде класифікувати як юридичну особу приватного права – причому не за критерієм суб'єкта засновницького волевиявлення, а за критерієм загальної для приватного права організаційно-правової форми товариства як дійсного або потенційно можливого об'єднання осіб. Зазначене, однак, не виключає можливості інтеграції конструкції товариства в майбутню систему юридичних осіб публічного права. Втім, вже натеper доводиться констатувати можливість створення Законом від 09.01.2025 суцільної правової невизначеності у таких ключових для правового статусу згаданих в ньому юридичних осіб питаннях, як правовий режим закріпленого за ними майна (чи є обмеження у зверненні стягнення на предмет узуфрукта) та субсидіарна або подекуди навіть безпосередня відповідальність держави як одноосібного засновника державних юридичних осіб – узуфруктаріїв.

Необхідність встановлення зазначених нами спеціальних заборон звертати стягнення на майно публічних форм власності постає тим більш виразно, що вони мали б бути логічною передумовою для запровадженого Законом від 09.01.2025 правила про те, що провадження у справах про банкрутство боржників – казенних підприємств, державних некомерційних підприємств, державних некомерційних товариств і бюджетних установ, а також санація таких боржників до відкриття провадження у справі про банкрутство не допускаються (такий підхід принаймні у визначенні суб'єктного складу віддзеркалює вже наявний припис ч. 4 ст. 2 Кодексу України з процедур банкрутства з додаванням згадки про державні некомерційні підприємства). Подібною передумовою для бюджетних установ відповідно до п. 12 ст. 2 Бюджетного кодексу України є їх визначення як органів державної влади або місцевого самоврядування, або організацій, що створені ними у встановленому порядку та повністю утримуються за рахунок відповідно державного бюджету чи місцевого бюджету. Тож можна стверджувати про системний взаємозв'язок згаданих норм Бюджетного кодексу і Кодексу України з процедур банкрутства (як в нинішньому, так і в передбаченому Законом від 09.01.2025 вигляді) з одного боку, та їх узгодженість з порядком покладання Законом України від 05.06.2012 безпосередньо на державу обов'язку з виконання судових рішень про стягнення грошових коштів з такого різновиду непідприємницьких юридичних осіб, як державні органи, з іншого.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки.

1. Розпорядчий спосіб створення юридичних осіб публічного права такими суб'єктами здійснення засновницького волевиявлення, як органи державної влади або місцевого самоврядування за посередництва спеціальних норм, що визначають компетенцію, повноваження, межі і способи реалізації згаданих органів постає водночас і як організаційно-процедурний, і як змістовно-функціональний критерій виокремлення зазначеного виду юридичних осіб загалом. Наявність останнього критерію тісно пов'язана з матеріально- і процесуально-правовими гарантіями сталого функціонування юридичної особи публічного права в регулятивних (передусім речових і зобов'язальних) та охоронних (насамперед при застосуванні заходів цивільно-правової відповідальності та її реалізації у правовідносинах з примусового виконання рішень або в процедурах банкрутства) цивільних відносинах.

2. Передбачене Законом від 09.01.2025 фактичне усунення з правової системи України організаційно-правових форм унітарних державних і комунальних підприємств присутньо суперечить основоположній zasadі юридичної рівності учасників цивільних відносин, неогрунтовано звужуючи можливості держави і територіальних громад: вести через створені ними юридичні особи підприємницьку діяльність; ефективно розпоряджатися при її провадженні належним публічним власникам майном саме в публічному інтересі; забезпечувати за допомогою адекватних правових режимів (майна, закріпленого за юридичними особами публічного права, а також їх відповідальності) збереження, цільове і максимально ефективне використання майна публічних власників – засновників юридичних осіб публічного права.

3. Обмеження можливості участі держави і територіальних громад у корпоративних відносинах, пов'язаних зі створенням підприємницьких (комерційних) юридичних осіб публічного права істотно звужує сферу дії тих організаційно-правових, майнових (у сфері регулятивних правовідносин) та захисних (у сфері охоронних правовідносин) гарантій соціального спрямування діяльності державних і комунальних суб'єктів господарювання, які не мають і не можуть мати аналогів в організаційно-правових формах юридичних осіб приватного права.

4. Законодавець має виходити з того, що правовий статус юридичних осіб публічного права як потенційних суб'єктів цивільно-правової відповідальності в частині її реалізації через звернення стягнення на певне майно з метою надання належної кредиторів (потерпілій стороні) компенсації має визначатися логічним взаємозв'язком між правовим режимом майна, закріпленого за юридичними особами публічного права, ймовірністю встановлення щодо їх зобов'язань безпосередньої чи субсидіарної відповідальності їх публічно-правових засновників та можливістю запровадження заборони застосування до юридичних осіб публічного права окремих організаційно-правових форм процедур банкрутства.

Перспективи подальшого дослідження порушеної проблематики убачаються у висвітленні особливостей вияву окремих ознак теоретичної конструкції юридичної особи у правовому статусі певних підвидів юридичних осіб публічного права та їх організаційно-правових формах, а також у визначенні особливостей правового регулювання різних видів цивільних відносин за участі зазначених юридичних осіб.

Посилання:

1. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закону України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text/>
2. Кучеренко І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 328 с.
3. Зеліско А. В. Підприємницькі юридичні особи приватного права як суб'єкти цивільних правовідносин : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. 445 с.
4. Зозуляк О. Непідприємницькі юридичні особи як суб'єкти цивільного права: теоретичний та практичний аспекти : монографія. Тернопіль : Підручники та посібники, 2017. 432 с.
5. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
6. Первомайський О. О. Поняття юридичної особи публічного права: окремі недоліки норм чинного законодавства. Приватне право і підприємництво. 2019. № 19. С. 49–55.
7. Ключковський Ю. Категорія «юридична особа» з точки зору публічного права. Український часопис конституційного права. 2023. № 4. С. 3–36. URL : <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2023-4/pdfs/1-yurii-kliuchkovskiy-katehoriia-yurydychna-osoba-tochky-zoru-publichnoho-prava.pdf>
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10.07.2024 у справі № 573/1020/22. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121104622/>
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26.02.2020 у справі № 461/2035/17. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87951360/>
10. Про управління об'єктами державної власності : Закон України від 21.09.2006 № 185-V. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text/>
11. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text/>

12. Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 05.06.2012 № 4901-VI. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17#Text/>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

31.03.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.21>

УДК 347.9
**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ
ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ В
ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ США**

Андрій ШАБАЛІН

кандидат юридичних наук, старший
дослідник, завідувач відділу

Науково-дослідний інститут інтелектуальної
власності НАПрН України (Київ)

UDC
**FEATURES OF THE APPLICATION
OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN US
CIVIL PROCEEDINGS**

Andriy SHABALIN

PhD of Law, Assistant Professor, Senior of the
Scientific Department

Scientific Research Institute of Intellectual
Property of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0001-8536-5081>

Метою статті є дослідження особливостей застосування сучасних цифрових технологій в цивільному судочинстві Сполучених Штатів Америки. В рамках статті автор зосередив свою увагу на окремих моментах (етапах) пов'язаних із цифровізацією правосуддя США. Автором вказується, що основою для широкого застосування цифрових технологій в американському цивільному процесі обумовлюється тим, що саме США стала країною де був створений перший транзистор, який став основою сучасної електроніки, згодом США стала батьківщиною першого персонального комп'ютера. Сполучені Штати займають лідерство у створенні сучасних цифрових продуктів – програмного забезпечення, інтернет-сервісів, сучасних гаджетів тощо. Поруч із зазначим Америка лідирує і у сфері застосування сучасних правових цифрових технологій. У статті вказується, що цифрові процедури запроваджені в американському цивільному судочинстві. Зокрема на стадії обміну сторонами претензійними документами, що є обов'язковою для всього американського цивільного процесу. Подання звернення заінтересованої особи до судових органів США за захистом порушених цивільних прав здійснюється шляхом подачі позовної заяви (complaint), що є частиною процедури обміну «змагальними документами» (pleading). Іншим обов'язковим елементом цієї процедури є подача відповідачем письмових запереч-

The purpose of the article is to study the features of the application of modern digital technologies in civil proceedings in the United States of America. In the article, the author focused his attention on individual moments (stages) related to the digitalization of US justice. The author indicates that the basis for the widespread use of digital technologies in American civil proceedings is due to the fact that it was the USA that became the country where the first transistor was created, which became the basis of modern electronics, and later the USA became the birthplace of the first personal computer. The United States is a leader in the creation of modern digital products - software, Internet services, modern gadgets, etc. Along with the above, America is also a leader in the application of modern legal digital technologies. The article indicates that digital procedures have been introduced in American civil proceedings. In particular, at the stage of exchange of claim documents by the parties, which is mandatory for the entire American civil process. The submission of an interested person's appeal to the US courts for the protection of violated civil rights is carried out by filing a complaint, which is part of the procedure for exchanging "competition documents" (pleading). Another mandatory element of this procedure is the submission by the defendant of written objections to the stated claims (defense or answer). The form and

чень щодо заявлених позовних вимог (defense чи answer). Форма та зміст претензійних документів закріплені у Федеральних правилах цивільного процесу для районних судів США (надалі – ФПЦП США). Надалі зазначається, електронне забезпечення правосуддя в федеральних судах США здійснюється і в формі електронної публікації (e-posting) та системи подачі судових документів в електронному вигляді (e-filing), як і за спрощеною процедурою, що була описана вище. У разі подачі судових документів до відповідного федерального суду США у паперовій формі, адвокат повинен подати заяву «Про недотримання зобов'язання подачі документів в електронній формі», де обґрунтувати причини використання паперової форми документів (наприклад, конфіденційність документа, т.к. всі подані документи розміщуються у вільному доступі). Відповідно до нормативного акту – E-Government Act 2002 заявники повинні забезпечити, редагувати в електронних документах персональні дані учасників судового засідання. На сьогоднішній день система правосуддя Сполучених Штатів Америки використовує штучний інтелект у якості спеціальної електронної системи. Суди США перед початком розгляду справ застосовують платформу «eDiscovery», що є автоматизованою електронно-інформаційною системою, яка належить до штучного інтелекту машинного навчання, що дозволяє віднайти серед величезного масиву інформації (судових прецедентів) найкращий алгоритм вирішення спору, що виник між позивачем та відповідачем. Водночас сторони спірних правовідносин мають дати згоду на використання судом штучного інтелекту. Цифровізація американського судового процесу не містить відповідних обмежень, що є позитивом. Саме застосування цифрових технологій сприяє відкритості та доступності американського правосуддя. За результатами наукового дослідження автором були сформульовані висновки теоретичного характеру.

Ключові слова: цивільний процес, цивільне судочинство США, захисту ци-

content of the claim documents are enshrined in the Federal Rules of Civil Procedure for the US District Courts (hereinafter referred to as the US Federal Rules of Civil Procedure). It is further noted that electronic provision of justice in US federal courts is carried out in the form of electronic publication (e-posting) and the system for submitting court documents in electronic form (e-filing), as well as under the simplified procedure described above. In the case of filing court documents with the relevant US federal court in paper form, the lawyer must file a statement “On failure to comply with the obligation to file documents in electronic form”, where the reasons for using paper form of documents should be substantiated (for example, confidentiality of the document, since all submitted documents are freely available). In accordance with the regulatory act – E-Government Act 2002, applicants must ensure that personal data of participants in the court session is edited in electronic documents. Today, the justice system of the United States of America uses artificial intelligence as a special electronic system. Before considering cases, US courts use the “eDiscovery” platform, which is an automated electronic information system that belongs to artificial intelligence of machine learning, which allows finding the best algorithm for resolving the dispute that has arisen between the plaintiff and the defendant among a huge array of information (court precedents). At the same time, the parties to the dispute must consent to the court’s use of artificial intelligence. The digitalization of the American judicial process does not contain any relevant restrictions, which is a positive thing. It is the use of digital technologies that contributes to the openness and accessibility of American justice. Based on the results of the scientific study, the author formulated conclusions of a theoretical nature.

Keywords: civil procedure, US civil litigation, civil rights protection, intellec-

вільних прав, захист права інтелектуальної власності, захист речових прав, штучний інтелект, криптоактиви, NFT, цивільне судочинство

tual property rights protection, property rights protection, artificial intelligence, crypto assets, NFT, civil litigation

Вступ. Набуття Україною статусу кандидатства до членства в Європейському Союзі (надалі – ЄС) [1], ставить перед державою необхідність у вирішенні важливих соціально-політичних питань. До таких відноситься і питання правосуддя. Зарубіжний досвід свідчить, що запровадження в правосуддя іт-технологій дозволяє розширити можливості правового захисту порушеного або не визнаного права чи інтересу, зокрема: підвищити оперативність, значно зменшити економічне навантаження на учасників процесу та державу, підвищує рівень відкритості судової влади, що в кінцевому результаті підвищує рівень демократизації правосуддя.

Як відома Європа займає одне із провідних місць щодо застосування сучасних технологій в правовій сфері. Поруч із тим, цікавим для України представляється не тільки європейський досвід, а і досвід інших розвинутих країн, зокрема США.

Америка стала тією країною де був створений перший транзистор, який став основою сучасної електроніки, згодом США стала батьківщиною першого персонального комп'ютера. Сполучені Штати займають лідерство у створенні сучасних цифрових продуктів – програмного забезпечення, інтернет-сервісів, сучасних гаджетів тощо. Поруч із зазначим Америка лідирує і у сфері застосування сучасних правових цифрових технологій.

Літературний огляд. Питанню дослідження зарубіжного цивільного судочинства, зокрема і американського судочинства, приділяли уваги такі вчені, як: С. Н. Абрамов, В. І. Бобрик, С. В. Васільєв, О. М. Ганкевич, О. О. Грабовська, К. В. Гусаров, А. О. Добровольський, Л. С. Дубчак, О. С. Захарова, Маріус Емберленд, В. В. Комаров, О. О. Штефан, О.Є. Юркіна та ін.

Мета і задачі дослідження у статті. Полягає у дослідженні питань, пов'язаних із особливостями застосування сучасних цифрових технологій у цивільному судочинстві США.

Дослідження виконано на підставі як загальнонаукових, так і спеціальних методів наукового пізнання.

Виклад основного матеріалу. У контексті поставленої мети найбільш цікавим представляється дослідження варто зупинитися на окремих моментах застосування цифрових технологій при розгляді цивільних спорів в американському суді.

Цифрові процедури запроваджені в американському цивільному судочинстві. Зокрема на стадії обміну сторонами претензійними документами, що є обов'язковою для всього американського цивільного процесу. Подання звернення заінтересованої особи до судових органів США за захистом порушених цивільних прав здійснюється шляхом подачі позовної заяви (complaint), що є частиною процедури обміну «змагальними документами» (pleading). Іншим обов'язковим елементом цієї процедури є подача відповідачем письмових заперечень щодо заявлених позовних вимог (defense чи answer). Форма та зміст претензійних документів закріплені у Федеральних правилах цивільного процесу для районних судів США (надалі – ФПЦП США) [2].

Позовна заява та заперечення відповідача становлять процесуальну основу процедури обміну процесуальними документами, яка в теорії та практиці американського цивільного процесу ще називається процедурою плідирівання (pleading). Недотримання позивачем або відповідачем зазначених правил призводить до того, що суд може ухвалити своє рішення на користь однієї зі сторін без проведення судового засідання.

Так, ст. 8 ФПЦП США встановлюється, якщо сторона на вимогу закону чи постанови суду не визначила письмово свою позицію щодо тверджень і фактів іншої сторони (крім розміру шкоди), то вона вважається такою що повністю визнала правову позицію протилежної сторони. Варто зазначити, що процесуальне право США дозволяє замінити процедуру обміну

претензійними документами процедурою складання та надання до суду єдиного документа, в якому сторони фіксують свою повну згоду щодо всіх фактичних обставин справи (§ 3222 Законів та правил цивільного процесу штату Нью-Йорк). За таких умов відсутня необхідність у підготовці справи до розгляду, виклику присяжних і дослідженні доказів [2].

Означена спрощена судова процедура може здійснюватися в електронному вигляді.

Наразі електронне забезпечення правосуддя в федеральних судах США здійснюється і в формі електронної публікації (e-posting) та системи подачі судових документів в електронному вигляді (e-filing), як і за спрощеною процедурою, що була описана вище.

У разі подачі судових документів до відповідного федерального суду США у паперовій формі, адвокат повинен подати заяву «Про недотримання зобов'язання подачі документів в електронній формі», де обґрунтувати причини використання паперової форми документів (наприклад, конфіденційність документа, т.к. всі подані документи розміщуються у вільному доступі). Відповідно до нормативного акту – E-Government Act 2002 заявники повинні забезпечити, редагувати в електронних документах персональні дані учасників судового засідання.

Використанням пароля та імені користувача, такий пароль видаються судом, до якого подаються відповідні документи.

Згідно федерального законодавства, документи, які подані з використанням наданого судом пароля вважаються такими, що подані від імені користувача та прирівнюються до власноруч підписаним документам. Варто зазначити, що за правилами сканування підпису (зображення підпису) заявника на документі або використання електронно-цифрового підпису не є обов'язковим. Після подачі документів відправник отримує повідомлення про прийняті документи і система автоматично сповіщає інших учасників судової справи, зареєстрованих в системі. Ті учасники (сторони) справи, які є незареєстрованими у системі – повідомляються в звичайному порядку особою, яка подає заяву до суду. Правові аспекти використання електронного документообігу, захисту конфіденційності вирішуються в судах США на основі спеціальних угод, що укладаються всіма учасниками процес [3].

Цікавим є питання застосування штучного інтелекту в американських судах.

На сьогоднішній день система правосуддя Сполучених Штатів Америки використовує штучний інтелект у якості спеціальної електронної системи.

Суди США перед початком розгляду справ застосовують платформу «eDiscovery», що є автоматизованою електронно-інформаційною системою, яка належить до штучного інтелекту машинного навчання, що дозволяє віднайти серед величезного масиву інформації (судових прецедентів) найкращий алгоритм вирішення спору, що виник між позивачем та відповідачем. Водночас сторони спірних правовідносин мають дати згоду на використання судом штучного інтелекту [4].

Як відомо при розгляді судових справ в США заборонено використання фото-відео афіксації (art. 53 Federal Rule of Criminal Procedure), що, на думку окремих експертів створює умови непрозорості процесу.

Натомість, подібна заборона у федеральних судах не є абсолютною, а в більшості судів штатів, які розглядають 98% справ, фіксація процесу є дозволеною [5].

Особливістю судової системи США є те, що існують різні правила відносно застосування технічних пристроїв фіксування порядку розгляду справи у різних штатах та різних судових інстанціях. Таки правила можуть стосуватися окремо технічних пристроїв, а також осіб присутніх на засіданні суду, наприклад, це стосується портативних гаджетів фіксації, щодо присутніх осіб – представників засобів масової інформації ін. Також обмеження можуть стосуватися і кількості технічних пристроїв, що одночасно знаходяться в залі судового засідання, їх розміщення, освітлення під час зйомки, при розгляді окремих категорій справ. У деяких випадках фіксування процесу можливе лише з дозволу суду та за згодою сторін справи.

Цифровізація американського судового процесу не містить відповідних обмежень, що є позитивом.

Саме застосування цифрових технологій сприяє відкритості та доступності американського правосуддя.

Іт-технології вже стали реальністю американської правової системи, яка у подальшому буде розвиватися у напрямку діджиталізації за власною моделлю.

Вказане стосується всієї юридичної екосистеми США. У цьому плані цікавим представляється американська компанія DoNotPay, яка розвиває проєкт «штучний інтелект-юриста». Так, керівник вказаного стартапу заявив, що компанія заплатить 1 млн. доларів США юристу або стороні, яка виступатиме у Верховному Суді США, щоб випробувати можливості їхнього алгоритму на найвищому рівні [6].

DoNotPay, можна розглядати, як електронного адвоката. З допомогою такої платформи існує можливість вирішувати значну кількість спорів в онлайн режимі, зокрема спори щодо орендних відносин, розірвання шлюбу, спори з корпораціями (захист прав споживачів), що значно спрощує процедуру захисту порушеного права.

Широке застосування цифрових технологій в правовій системі США обумовлено появою в цивільному обороті нових видів активів – цифрових. До таких активів належать і NFT. Обіг таких активів стає базою для формування правовідносин нового типу. А це означає і появу нових категорій судових справ пов'язаних із цифровими активами. Подібні справи вже розглядаються судами США, і, вони, дійсно є цікавими з точки зору формування нової правозастосовчої практики (нових підходів щодо вирішення таких справ). Подібна практика буде корисною і для інших країн, з огляду на актуальність цифрових активів [7].

До прикладу, у 2021 році до федерального суду штату Нью-Йорк був поданий позов щодо визнання NFT NBA Top цінними паперами. Позивач – Jeeun Friel – стверджує, що NFT NBA Top Shot – це цифрові активи, які «отримують свою цінність з успіху чи невдачі проєкту», і, отже, є цінними паперами, які мали бути зареєстровані комісією з цінних паперів і бірж. Як аргументи було зазначено: NBA Top Shot Moments продаються обмеженими дропами (common-rare-legendary), є вимога, щоб подальший продаж здійснювався на платформі NBA Top Shot, Dapper Labs отримує комісію за транзакції. Надалі позивач зазначає, що в сукупності виходить цифровий продукт, вартість якого зростатиме або падатиме залежно від дій NBA Top Shot. Крім того, процитовані коментарі користувачів про те, що ці NFT купуються з інвестиційною метою. Тобто NFT – засіб вкладення грошей із розумним очікуванням отримання прибутку [6].

Інша нова категорія справ – це спори пов'язані із криптовалютою. У таких справах існує питання щодо визначення сторін, зокрема відповідача, оскільки криптогаманці не містять даних щодо даних власників, осіб, які здійснюють транзакції.

Англо-американській правовій системі вже відомі спори пов'язані із криптосферою.

У 2022 році Високий суд Англії та Уельсу дозволив подавати позови у вигляді NFT. Це перша легалізація блокчейн-документів у західній юридичній практиці.

Це дозволило керівнику італійської гемблінг-фірми Microgame Фабрицію Д'Алої надіслати відповідні юридичні документи анонімним особам – відповідачам. Заявникові та суду не були відомі дані відповідачів (шахраїв), була тільки інформація відносно адресів віртуальних гаманців таких осіб [2].

Власник Microgame позивався до невідомого онлайн-брокера, який незаконним шляхом придбав криптовалюту на суму \$2,3 млн. Цей переказ був відправлений на 2 гаманці, після чого злочинець перестав виходити на зв'язок.

Зазначене рішення дозволило Фабрицію Д'Алої подати до суду на криптошахраїв, відправивши їм позов через аірдроп NFT. Токенізовані документи були надіслані на обидва гаманці потенційних позивачів.

Подібне рішення Високого Суду створює правові можливості щодо захисту порушеного права на криптоактиви та переслідування невстановлених осіб, які незаконно привласнили подібні активи, якщо контактні дані шахраїв та шахрайських платформ більше не активні або невідомі. Це також створює базу для застосування нових правових технологій на основі блокчейну [2].

Отже, як бачимо застосування іт-технологій в правозастосовній практиці США обумовлю-

ється, також, і появою нових видів цивільних спорів щодо технологічних активів.

У підсумку, ми хотіли би зазначити, що американське процесуальне законодавство не містить обмежень щодо застосування сучасних технологій при вирішенні різних категорій цивільних справ. Наразі цифрові технології можуть застосовуються при вирішенні таких справ, як справи пов'язані із захистом права інтелектуальної власності, речових права тощо.

Висновки. Вищевикладене дозволяє дійти наступного.

Застосування цифрових технологій в цивільному судочинстві США сприяє транспарентності судового процесу, з огляду на законодавчу обмеженість фіксації судового процесу засобами фото-відео афіксації.

У американському цивільному процесі не існує обмежень щодо застосування цифрових технологій, що, безумовно, є позитивом.

Американське судочинство характеризується широким застосуванням штучного інтелекту при вирішенні широкої лінійки цивільних спорів.

Широке застосування цифрових технологій в правовій системі США обумовлено появою в цивільному обороті нових видів активів – цифрових.

Посилання:

1. The European Commission recommended granting Ukraine the status of a candidate for the EU. Site Radiosvoboda.org. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-yevrokomisiya-chlenstvo-rekomendatsiya/31902586.html> (дата звернення: 12.02.2025).

2. Andrii Shabalin, Olena Shtefan Use digital technologies in judicial proceedings in some countries of Europe and USA. Petita/ Jurnal Kajian Ilmu Hukum dan syariah. Number 246C/Petita/X/2023. 29/10/2023/ ID 218-Article Text-966-1-4-20230814. Indexed Scopus. Issn-P 2502-8006, Issn-E 2549-8274.

3. Petrovsky S.V. Organizational and legal problems of introducing information technologies in the judicial system: the experience of foreign. Retrieved from: www.Psv.yurclub.uk (дата звернення: 12.02.2025).

4. The first case in which this methodology was accepted as legally valid was Anti-Monopoly, Inc. v. Hasbro, Inc., 1995 WL 649934 (S.D.N.Y., Nov. 3, 1995), by Andrew Peck, magistrate in the Southern District of New York. In Da Silva Moore v. Publicis Groupe & MSL Group, No. 11 Civ. 1279 (ALC) (AJP) (S.D.N.Y., Feb. 24, 2012) Peck decided that eDiscovery is an acceptable way of searching for relevant digital information in applicable cases, in Rio Tinto PLC v. Vale S.A., et al., 2015 WL 872294 (S.D.N.Y., Mar. 2, 2015) he approved the parties' stipulated review protocol for the technology assisted review (TAR) of documents, noting judicial acceptance of the practice when proposed by the parties and the emerging issue of disclosure of the seed set used to train the program. And in Hyles v. City of New York, et al., No. 10 Civ. 3119 (AT) (AJP) (S.D.N.Y., Aug. 1, 2016) he wrote that "Even though TAR will be permitted in cases before his court, its use won't be mandated. In the United Kingdom, the practice was also recognized, in High Court of Justice Chancery Division, U.K. (2016). Pyrrho Investments Ltd v. MWB Property Ltd [2016] EWHC 256 (Ch).

5. Pisarev O. The camera has a place here. On the difference in the rules of video recording of court proceedings in USA and Ukraine as an example from practice. Site The Law and Business 2016. № 41. URL: https://zib.com.ua/ua/125831pro_vidminnist_pravil_videozymki_sudovogo_procesu_v_ssha_ta.html (дата звернення: 12.02.2025).

6. DoNotPay. URL: <https://donotpay.com/> (дата звернення: 12.02.2025).

7. Supreme court of the state of New York. Index no. 653134/2021 nyscef doc. no. 1 received nyscef: 05/13/202. URL: <https://www.dandodiary.com/wp-content/uploads/sites/893/2021/06/Dapper-Labs-lawsuit-complaint.pdf> (дата звернення: 12.02.2025).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

31.03.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

**ЗБАЛАНСУВАННЯ
ПРИВАТНОПРАВОВИХ ТА
ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД У
СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В
УМОВАХ НОВИХ ЗАГРОЗ
СУСПІЛЬНОМУ БЛАГОПОЛУЧЧЮ**

УДК 347.115
(342.76):
614.2

UDC
**BALANCING PRIVATE AND
PUBLIC LAW PRINCIPLES IN
HEALTH CARE IN THE CONTEXT
OF NEW THREATS TO PUBLIC
WELL-BEING**

Галина МИРОНОВА

докторка юридичних наук, с.н.с.,
завідувачка лабораторії

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Galyna MYRONOVA

Doctor of Law Sciences, Senior Researcher,
Laboratory Manager

Academician F.H. Burchak Scientific
Research Institute of Private Law and
Entrepreneurship of the NALS of Ukraine
(Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-9136-586X>

Актуальним правовим аспектом дослідження проблеми належного правового забезпечення сфери охорони здоров'я є обґрунтування правових шляхів збалансування приватних прав та публічного інтересу в особливих умовах нових загроз суспільному благополуччю. Враховуючи таке актуальне соціальне замовлення, авторка обрала об'єктом дослідження правовідносини в сфері охорони здоров'я, а предметом – правові аспекти збалансування приватних та публічних інтересів в сфері охорони здоров'я. Метою дослідження є напрацювання доктринальних засад для вирішення проблеми балансу приватноправової та публічно-правової складових у сфері охорони здоров'я в сучасних умовах. У статті визначено особливості збалансування приватних та публічних інтересів у сфері охорони здоров'я; здійснено аналіз природи абсолютних прав людини при наданні медичної допомоги; обґрунтовано підстави обмеження приватних прав, які вступають у конфлікт із публічним інтересом.

Методологічною основою дослідження обрано людиноцентристський ціннісноорієнтований підхід, який є частиною концепту приватного права західної традиції та слугує належною доктринальною базою для дослідження та правового

A relevant legal aspect of studying the problem of proper legal support for the healthcare sector is the justification of legal ways to balance private rights and public interest. Given such a relevant social order, the author chose legal relations in the field of healthcare as the object of research, and the subject - the legal aspects of balancing private and public interests in the field of healthcare in the special conditions of new threats to public well-being. The purpose of the study is to develop doctrinal principles for solving the problem of the balance of private and public law components in the healthcare sector in modern conditions. The article identifies the features of balancing private and public interests in the field of healthcare; analyzes the nature of absolute human rights in the provision of medical care; justifies the grounds for restricting private rights that conflict with the public interest.

The methodological basis of the study was chosen as a human-centered value-oriented approach, which is part of the concept of private law of the Western tradition and serves as an appropriate doctrinal basis for the study and legal regulation of relations in the healthcare sector. The research was carried out on the basis of a review and analysis of scientific

регулювання відносин сфери охорони здоров'я. Дослідження здійснено на засадах огляду та аналізу наукових джерел, актів міжнародного права, вітчизняної нормативно-правової бази, опису та узагальнення спектру можливих шляхів вирішення проблем, що постали. Застосовано системний аналіз, метод дедукції, діалектичний та формально-логічний методи.

Доктринальне розв'язання проблеми врівноваження особистого та суспільного дозволило у підсумку обґрунтувати нормативні підстави та засоби для належного збалансування приватноправових та публічно-правових засад у сфері охорони здоров'я в умовах українських реалій та актуальних загроз суспільному благополуччю. Наведено нові аргументи доктринального твердження, що особисті немайнові права пацієнта, які мають правову природу абсолютних прав, не можуть бути обмежені за будь-яких підстав. Обґрунтовано, що відносні приватні права мають бути збалансовані із правами на життя, охорону здоров'я, безпечні умови життєдіяльності з урахуванням публічного інтересу на дієве подолання медичних, соціальних і гуманітарних проблем та наслідків, спричинених загрозами суспільному благополуччю.

Ключові слова: приватне право, публічне право, право охорони здоров'я, права людини, європейська правова традиція, суспільне благополуччя, санітарно-епідеміологічне благополуччя, охорона громадського здоров'я, права пацієнта

Питання забезпечення правових балансів займає важливе місце у проблематиці оптимальних моделей та засобів досягнення суспільного благополуччя як у цілому, так і в окремих сферах суспільного життя. Адже індивідуальне та суспільне благополуччя перебувають у діалектичній єдності, утворюючи нерозривне ціле, в якому одне не може бути здійснене як у відриві, так і за рахунок іншого. Тому актуальним правовим аспектом дослідження належного правового забезпечення сфери охорони здоров'я є обґрунтування правових шляхів збалансування приватних прав та публічного інтересу у сфері охорони здоров'я як чинника забезпечення суспільного благополуччя.

Враховуючи таке актуальне соціальне замовлення, авторка обрала об'єктом дослідження правовідносини в сфері охорони здоров'я, а предметом – правові аспекти збалансування приватних та публічних інтересів в сфері охорони здоров'я в особливих умовах нових загроз суспільному благополуччю. Метою дослідження є напрацювання доктринальних засад для вирішення проблеми балансу приватноправової та публічно-правової складових у сфері охорони здоров'я в сучасних умовах. Завданнями дослідження є: визначення особливостей

sources, acts of international law, domestic regulatory framework, description and generalization of the spectrum of possible ways to solve the problems that have arisen. System analysis, the method of deduction, dialectical and formal-logical methods were applied.

The doctrinal solution to the problem of balancing the personal and the public ultimately allowed us to substantiate the regulatory grounds and means for the proper balancing of private and public law principles in the field of healthcare. New arguments are presented for the doctrinal statement that the patient's personal non-property rights, which have the legal nature of absolute rights, cannot be limited for any reason. It is justified that relative private rights should be balanced with the rights to life, health care, and safe living conditions, taking into account the public interest.

Keywords: private law, public law, health care law, human rights, European legal tradition, public welfare, sanitary and epidemiological welfare, public health protection, patient rights

збалансування приватних та публічних інтересів у сфері охорони здоров'я; аналіз проблеми здійснення абсолютних прав людини при наданні медичної допомоги; обґрунтування підстав обмеження приватних прав, які вступають у конфлікт із публічним інтересом у сфері охорони здоров'я в умовах загроз суспільному благополуччю.

Вирішення поставлених питань напряму торкається вихідної доктрини приватних прав та підстав для їх обмеження. Тому методологічною основою дослідження обрано людиноцентристський ціннісноорієнтований підхід, який є частиною концепту приватного права західної традиції та слугує належною доктринальною базою для дослідження та правового регулювання відносин сфери охорони здоров'я. Дослідження здійснено на засадах огляду та аналізу наукових джерел, актів міжнародного права, вітчизняної нормативно-правової бази, опису та узагальнення спектру можливих шляхів вирішення проблем, що постали. Системно-структурний метод дозволив врахувати об'єктивну складність правових явищ як соціальних об'єктів та їхню інтегрованість у цілісну суспільну матерію, зокрема, включеність правовідносин з охорони здоров'я у соціокультурний контекст суспільства. Семантичний та загально-соціологічний аналіз соціального феномену благополуччя дозволив виявити його складові та значущі критерії в контексті спеціального правового дослідження. За допомогою діалектичного та порівняльно-правового методів досягнуто вирішення складних питань збалансування приватно-правової та публічно-правової складових у регулюванні правовідносин сектору охорони здоров'я у сучасних умовах глобальних загроз суспільному благополуччю. Доктринальне розв'язання проблеми врівноваження особистого та суспільного дозволило у підсумку обґрунтувати нормативні підстави та засоби для належного збалансування у контрєно-історичному контексті діалектики приватноправових та публічно-правових засад у сфері охорони здоров'я в умовах українських реалій та актуальних загроз суспільному благополуччю.

Проблематика правових засад та критеріїв суспільного благополуччя стає дедалі більше поширеною в сучасному інформаційному просторі, включаючи наукові публікації, різноспрямовані державні програми, міжнародні стратегічні документи та правові акти. Термінопоняття «благополуччя» є неспецифічним для правової науки, адже відноситься до міждисциплінарних феноменів та має своїм природним підґрунтям наявні підходи, які сформувалися у лоні соціогуманітарного знання – філософії, соціології, медицині, економічних, політичних науках. Як свідчить аналіз наукових джерел, феномен благополуччя досліджується в різних аспектах залежно від обраного галузевого критерію. У філософській антропології та етиці благополуччя здебільшого описується як стан гармонії та рівноваги, задоволення та щастя [1]. Економічний аспект вимірюється через критерії матеріального добробуту та якості життя [2]. З точки зору політико-правового погляду суспільне благополуччя щільно пов'язане із поняттям справедливості [3], а показники соціального благополуччя є одним із критеріїв результативності державної політики та розвитку держави [4]. Що стосується сфери охорони здоров'я, то автори вказують на зв'язок суспільного благополуччя із забезпеченням належної організації охорони громадського здоров'я та прав людини в цій сфері [5, 6].

Видається, що для належного нормативно-правового обґрунтування мети та заходів державної політики та її інститутів вихідне розуміння феномену суспільного благополуччя має ґрунтуватися на наборі базових благ, які утворюють необхідний та достатній мінімум, визначений у суспільстві для реалізації вимоги забезпечення гідного життя для своїх членів. Цей мінімальний набір містить такі необхідні елементи, як безпека, добробут, здоров'я, житло, соціальне забезпечення.

Цілком логічно, що у контексті специфіки функціонування сектору охорони здоров'я суспільне благополуччя потрібно пов'язувати із критеріями доступної та якісної медицини, оптимальної системи охорони громадського здоров'я та санітарно-епідеміологічного благополуччя країни. Зазначені складові охоплюють досягнення важливих публічних інтересів щодо належного медичного забезпечення населення, створення та підтримки безпечного для життя та здоров'я людей середовища їхньої життєдіяльності. Водночас досягнення таких цілей має будуватися на засадах норм статті 3 Конституції України [7] щодо утвердження та забезпечення

прав і свобод людини, створення їх гарантій, що і становить зміст і спрямованість діяльності держави та її головний обов'язок. Враховуючи наведене, актуальними завданнями наукового дослідження є визначення особливостей збалансування приватних та публічних інтересів у сфері охорони здоров'я; аналіз проблеми здійснення абсолютних прав людини при наданні медичної допомоги; обґрунтування підстав обмеження приватних прав, які вступають у конфлікт із публічним інтересом у сфері охорони здоров'я в умовах загроз суспільному благополуччю.

Вирішення проблеми гармонізації приватноправового та публічно-правового аспектів в регулюванні відносин, які торкаються фундаментальних цінностей життя та здоров'я, є чи не найскладнішим, адже даний сегмент є вкрай чутливим до впливів заходів охорони та втручання в особисту свободу та автономію людини. З одного боку, життя, здоров'я є особистими немайновими благами людини, а користування цими благами, зокрема, задоволення особистих потреб, пов'язаних із підтриманням та зміцненням здоров'я, належить до приватноправової сфери людини. З іншого боку, застосування засобів приватного або публічного права в певному правовому контексті обумовлено необхідними межами втручання публічної влади у справи приватної особи [8]. Додатковим чинником, що ускладнює збалансування приватних та публічних засад, є сучасні загрози суспільному благополуччю, які пов'язані із особливими умовами всесвітньої пандемії та великої війни на європейському континенті. О. М. Вінник серед таких актуальних загроз суспільному благополуччю та ролі права в їх подоланні вказує на «ігнорування суспільних інтересів», зокрема, в аспекті «необхідності забезпечення здорового і безпечного середовища для членів суспільства в умовах коронавірусної пандемії» [9 с. 176].

Зважаючи на те, що вказані та інші небезпечні виклики набувають швидкого поширення та створюють нові загрози, зокрема, щодо виникнення дисфункцій важливого соціального інституту охорони здоров'я, вони потребують спеціального наукового аналізу, в тому числі у контексті дослідження правових засобів їх подолання. Зокрема, у контексті заявленої проблематики, видаються предметними для обговорення два її аспекти: 1) проблема обмеження абсолютних прав людини при наданні медичної допомоги; 2) проблема обмеження приватних прав, які вступають у конфлікт із публічним інтересом, пов'язаним із загрозами суспільному благополуччю.

Щодо першої піднятої проблеми обмеження абсолютних прав людини при наданні медичної допомоги, то слід зауважити, що феномен абсолютних суб'єктивних прав, гарантованих державою, є породженням європейської цивілізації та надбанням найвищого рівня цінності. Правова природа абсолютного суб'єктивного права немайнового змісту володіє виключною специфічністю, в першу чергу тому, що блага та сутності, які ними охороняються, невіддільно пов'язані із самою особистістю людини, її моральною автономією, гідністю, совістю, індивідуальним внутрішнім світом тощо. Цими правами закріплюється особливе ставлення соціуму до цінності людської індивідуальності, її приватного інтересу, межі яких суворо охороняються нормами моралі та права. Адже людська індивідуальність є досить сталим та складним феноменом, похідною від багатофакторного процесу філогенезу, протягом та в результаті якого формується унікальний суб'єкт моралі, культури, правовідносин з його неповторним моральним досвідом, малюнком відчуттів, усвідомленням гідності, світосприйняттям. Зрештою гідність, індивідуальність людини – це і є сама людина, їх не можна відділити. Із втручанням у цю особисту сферу руйнується сама особистість – саме таке розуміння внутрішнього необхідного зв'язку особи, її автономії та приватності із визнаними правомочностями є видатним досягненням європейської цивілізації.

Логічним результатом визнання цінності унікальності, цілісності людської особистості, невід'ємності окремих немайнових благ від самої людини фіксується в абсолютних суб'єктивних правах немайнового змісту, носіям яких протистоїть невизначена та необмежена кількість осіб, зобов'язаних не втручатися у ці права та сприяти їх здійсненню. Така виключна специфічність правової природи абсолютних суб'єктивних прав спрямована на охорону цінності та екзистенції самої людини. Іншим боком особливості абсолютних суб'єктивних прав немайнового змісту є виключність підстав їх обмеження.

Враховуючи правову природу та унікальний зв'язок немайнових благ із людською особис-

тістю, у сфері охорони здоров'я найвищий абсолютний статус мають лише два немайнових права – право повнолітньої дієздатної людини на згоду на медичне втручання (відмову від такого) та пов'язане із першим право на отримання медичної інформації про себе. Ці права невіддільні від гідності, моральної автономії, фізичної та психічної цілісності людини, внаслідок чого мають абсолютну правову охорону. Такий внутрішній необхідний зв'язок права із фізичною особою, його носієм, фіксується у конституційній забороні піддівати людину без її вільної згоди медичним втручанням та конституційна заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, які є абсолютними (безвиключними) (ст. 28) [10, с. 62-63]. Будь-яке обмеження абсолютного права на згоду на медичне втручання фактично є зневагою автономії та гідності, примусом до прийняття іншої волі, і цей примус щільно межує з нелюдським поводженням та тортурами, адже насправді немає іншого шляху обмежити право на згоду, ніж вчинити фізичне насильство.

Саме така правова позиція стосовно балансу абсолютного приватного права та публічного інтересу прямо впливає з аналізу норм Європейської конвенції [11] та послідовно провадиться у рішеннях Європейського суду з прав людини. Ключові правові принципи, які застосовує ЄСПЛ для аналізу фактів, формулювання оцінок та висновків, щодо збалансування приватної автономії пацієнта та інтересу держави, було сформульовано у справі 2010 року: 1) право на згоду на медичне втручання, складовим якого є можливість людини відмовитися від небажаного лікування, має першорядне значення для принципів самовизначення й особистої автономії, яку має захищати держава; 2) свобода вибору й самовизначення самі по собі є фундаментальними складовими життя, які підлягають захисту за відсутності будь-яких ознак для необхідності в забезпеченні захисту третіх осіб, що узгоджується з першорядною функцією держави охороняти просування свобод та особистої автономії громадянина; 3) хоча інтереси держави з охорони життя й здоров'я пацієнта, безсумнівно, правомірні й дуже значущі, пріоритет повинні мати ще більш значущі інтереси пацієнта, пов'язані з визначенням власного життєвого шляху [12].

Свою усталену позицію ЄСПЛ нещодавно підтвердив та доповнив новими аргументами. 17 вересня 2024 року Велика палата одноголосно постановила, що права жінки в Іспанії були порушені, коли суддя дозволив лікарям провести переливання крові всупереч волі пацієнтки [13]. 17 суддів (в тому числі й представник від України), що входять до складу Великої палати, одноголосно постановили, що дієздатний повнолітній пацієнт має право відмовитись від небажаного методу лікування, оскільки основоположним принципом у сфері охорони здоров'я є повага до права пацієнта давати або не давати згоду на певний метод лікування. Це рішення стало підтвердженням стійкої позиції ЄСПЛ щодо права дієздатного повнолітнього пацієнта приймати власні рішення стосовно свого здоров'я та демонструє перевагу автономії пацієнта перед публічним інтересом захисту життя.

Таким чином, перший проміжний висновок з вирішення проблеми збалансування абсолютного суб'єктивного права та публічного інтересу держави у сфері охорони здоров'я полягає у тому, що особисте немайнове право, що має абсолютну правову, має переважати та підлягає охороні та захисту від будь-яких посягань.

Проте доктринально іншою є проблема правомірності та меж втручання держави у здійснення приватних прав, які вступають у конфлікт із значимим публічним інтересом в особливих умовах загроз суспільному благополуччю. Адже як сам факт втручання держави у приватні права громадян, так і обрані державою напрями та глибина такого втручання, не можуть бути довільними та недостатньо обґрунтованими, враховуючи такі основоположні європейські цінності як свобода, демократія, повага до прав людини верховенство права, співрозмірне (пропорційне) обмеження прав і свобод людини для досягнення публічних цілей.

Основою для визначення меж втручання держави у права громадян є зміст публічного інтересу, закладеного в основу обмежень, що в свою чергу ґрунтується на порівнянні цінностей, які є об'єктом правової охорони [14]. Саме з такої позиції виходять норми провідних міжнародно-правових актів з прав людини, розв'язуючи дилеми, що виникають при конкурен-

ції фундаментальних прав та цінностей, які ними охороняються.

Особисті права людини, в тому числі на приватне життя, освіту, працю, зібрання та свободу пересування є невід'ємною складовою сучасного каталогу прав людини, закріплених в основоположних міжнародно-правових актах та внутрішньому законодавстві України. Європейська Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод закріплює позитивний обов'язок держав учасниць угоди щодо забезпечення реалізації низки прав та свобод, зокрема, права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), свободи думки, совісті і релігії (ст. 9), свободи зібрань та об'єднання (ст. 11).

Проте сам концепт прав людини не передбачає їхньої безмежності. Адже права людини можуть існувати і здійснюватися тільки у визначених соціально-економічних та політичних умовах, якими є демократична правова система, заснована на принципах верховенства права; громадянське суспільство; сучасна система життєзабезпечення та охорони здоров'я тощо. У сучасному глобалізованому світі, ускладненому новими викликами, що створюють загрози суспільному благополуччю, права окремих категорій осіб можуть бути забезпечені лише у балансі із правами та інтересами інших суб'єктів та публічного інтересу усього суспільства.

Основу для такого збалансування становить об'єктивне порівняння суспільно значущих цінностей, що слугує підставою для встановлення пріоритетного захисту одних прав та правомірного обмеження у реалізації інших. Європейська конвенція передбачає виключні правові підстави втручання держави у здійснення фундаментальних прав винятково у тих випадках, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ст. 9, 10, 11).

Українське національне законодавство також містить вказівку на можливість обмеження фундаментальних приватних прав у визначених випадках. Так Конституція України допускає можливість обмежень реалізації низки конституційних прав лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 34, 35, 39). Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» також передбачено, що здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України (ст. 3) [15].

Отже цінність здоров'я іманентно присутня у контексті сучасного розуміння благополуччя як окремої людини, так і суспільства у цілому, тому суспільно значуща мета щодо збереження життів, а також зниження ризиків для здоров'я населення є достатньою підставою для правомірного втручання у приватні права громадян. З огляду на це, держава в особі уповноважених органів може за наявності обґрунтованої суспільної потреби ініціювати віднесення певних правовідносин до сфери дії імперативного впливу, обмежуючи правовий простір для індивідуального вибору [16].

Юридичне збалансування приватноправових та публічно-правових засад відбувається через нормативне закріплення прав та обов'язків відповідних суб'єктів та унормування спеціальних правових режимів та заходів у сфері охорони здоров'я. Так у спеціальному законодавстві України передбачено низку прав та обов'язків для юридичних та фізичних осіб, застосування медичних заходів недобровільного характеру, зокрема, обов'язкових медичних оглядів, обов'язкових профілактичних щеплень у визначених випадках.

Законом України «Про захист населення від інфекційних хвороб» [17] врегульовано низку прав та обов'язків юридичних і фізичних осіб з метою запобігання виникненню і поширенню інфекційних хвороб людини, локалізацію та ліквідацію їх спалахів та епідемій. Зокрема, унормовано режими обов'язкових заходів медичного характеру (медичних оглядів, щеплень) працівників окремих професій, виробництв та організацій, діяльність яких може призвести до зараження цих працівників та (або) поширення ними інфекційних хвороб. Також у разі загрози виникнення особливо небезпечної інфекційної хвороби або масового поширення небезпечної

інфекційної хвороби на відповідних територіях та об'єктах можуть проводитися обов'язкові профілактичні щеплення проти цієї інфекційної хвороби за епідемічними показаннями. Так на початку епідемії COVID-19 Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання застосування обмежувальних протиепідемічних заходів, спрямованих на запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» було запроваджено низу обмежувальних протиепідемічних заходів, що стосувалися недобровільних режимів обстеження, госпіталізації, самоізоляції [18].

Законом України «Про подолання туберкульозу в Україні» [19] врегульовано права, обов'язки та відповідальність юридичних і фізичних осіб у сфері подолання туберкульозу. Зокрема, встановлено обов'язкові профілактичні медичні огляди осіб, які відносяться до ключових груп та груп підвищеного ризику захворювання на туберкульоз (ст.9), закріплено обов'язки осіб, що хворіють на туберкульоз, та осіб з латентною туберкульозною інфекцією (ст. 20).

У Законі України «Про систему громадського здоров'я» [20] реалізується функція держави із збалансування приватних прав та публічного інтересу через закріплення прав та обов'язків фізичних осіб у сфері громадського здоров'я. У ст.15 поряд із правами фізичних осіб передбачено низку обов'язків, які спрямовані на підтримку протиепідемічних заходів: брати участь у проведенні медико-санітарних заходів; виконувати розпорядження та вказівки посадових осіб органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування під час здійснення ними медико-санітарних заходів. Для осіб, які хворіють на інфекційні хвороби чи є носіями збудника інфекційної хвороби, закріплено спеціальні зобов'язання: виконувати вимоги медичних працівників та актів законодавства для запобігання поширенню інфекційних хвороб; виконувати вимоги медичних працівників щодо порядку та умов лікування, дотримуватися режиму роботи закладів охорони здоров'я та наукових установ, у яких вони лікуються.

Цим Законом запроваджено особливі правові режими, якими вводяться обмеження приватних прав та додаткові обов'язки для фізичних та юридичних осіб. З метою локалізації та ліквідації епідемії чи спалаху особливо небезпечної інфекційної хвороби передбачено спеціальний режим карантину як систему адміністративних та медико-санітарних заходів, що застосовуються для запобігання поширенню інфекційних хвороб, контамінації біологічним агентом, хімічним чи радіаційним чинником.

Протиепідемічні заходи під час карантину можуть включати: особливі умови і режим пересування населення та здійснення господарської діяльності; підстави та порядок обов'язкової самоізоляції, перебування особи в обсерваторії (обсервації), госпіталізації до тимчасових закладів охорони здоров'я (спеціалізованих шпиталів); особливі умови в'їзду та виїзду з території, на якій встановлено карантин; особливі умови і режим здійснення пасажирських перевезень; особливі умови і режим перетину кордону іноземцями та особами без громадянства; особливі умови і режим роботи закладів освіти. Також законом унормовані режими обов'язкової госпіталізації та обов'язкові медичні огляди.

Кодексом цивільного захисту України [21] врегульовані відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, пожеж та інших небезпечних подій, реагуванням на них. Кодексом передбачено спеціальні обов'язки громадян, зокрема, дотримуватися протиепідемічного, протіепізоотичного та протіепіфитотичного режимів, режимів радіаційного захисту, проходження обов'язкових медичних оглядів (ст. 21), навчання працюючого населення діям у надзвичайних ситуаціях (ст.40), навчання здобувачів освіти діям у надзвичайних ситуаціях та правилам пожежної безпеки (ст. 41), обов'язок пройти відповідне лікування та реабілітацію в центрах медико-психологічної реабілітації для осіб, які отримали травми або брали участь у проведенні аварійно-рятувальних робіт, пов'язаних із загибеллю людей (ст. 117),

Цим Кодексом врегульовано спеціальні правові режими в рамках запровадження цивільного захисту в особливий період, зокрема, щодо обов'язкової чи загальної евакуації із зон можливого ураження до безпечних районів (у тому числі за межі країни) у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, збройних конфлік-

тів (у тому числі в особливий період) (ст. 33).

Отже, приватні права і свободи окремої людини у демократичній правовій державі мають бути збалансовані із такими фундаментальними суспільними цінностями, як життя, охорона здоров'я, безпечні умови життєдіяльності та з урахуванням публічного інтересу на дієве подолання медичних, соціальних і гуманітарних проблем та наслідків, спричинених загрозами суспільному благополуччю. Основу для такого збалансування становить об'єктивне порівняння суспільно значущих цінностей, яке слугує підставою для встановлення пріоритетного захисту одних прав та правомірного обмеження у реалізації інших. Хоча приватні права людини визнаються в європейській правовій традиції основою для розвитку людської особистості та усвідомлення нею власної гідності, втім, зміст публічного інтересу з рятування життів людей та охорони їхнього здоров'я переважає, тому законодавча влада вправі сформулювати спеціальні правила поведінки для всіх суб'єктів права, що обмежують деякою мірою права і свободи людини, зокрема, й щодо обов'язкових заходів медичного характеру, особливих режимів карантину, госпіталізації, евакуації.

Отже, два фундаментальні висновки які прямо впливають з духу приватного права західно-європейської традиції, норм Європейської конвенції та правових позицій ЄСПЛ стосовно піднятих у статті питань збалансування приватних прав та публічних інтересів, полягають у наступному: приватне право, що не суперечить визнаним пріоритетним публічним інтересам, має переважати та підлягає охороні та захисту; проте, за умов існування необхідності захисту інтересів третіх осіб, громадської безпеки та громадського здоров'я, перевагу матиме публічний інтерес. З метою захисту важливого публічного інтересу уповноваженими державними органами запроваджуються спеціальні правила, які та обмежують у певній мірі окремі права і свободи людини. Водночас такі обмеження у вигляді обов'язкових заходів медичного характеру, особливих режимів карантину, госпіталізації, евакуації тощо не є за своєю правовою природою обмеженнями абсолютних особистих немайнових прав фізичних.

Висновки. Для сучасного українського суспільства, яке декларує себе як суспільство європейського спрямування, що впроваджує характерні цінності, права та інститути, серед базових вимірів суспільного благополуччя є крім інших, рівновага публічно-правової та приватноправової складових. Додатковим чинником, що ускладнює збалансування приватних та публічних засад, є сучасні загрози суспільному благополуччю, які пов'язані із особливими умовами всесвітньої пандемії та великої війни на європейському континенті.

У системі координат приватного права західно-європейської традиції цінність людської особистості та автономії є важливою. Проте сам концепт прав людини не передбачає їхньої безмежності та має врівноважуватися пріоритетними публічними інтересами з охорони громадської безпеки, зокрема, громадського здоров'я, санітарного-епідеміологічного благополуччя.

Цінність здоров'я іманентно присутня у контексті сучасного розуміння благополуччя як окремої людини, так і суспільства у цілому, тому суспільно значуща мета щодо збереження життів, а також зниження ризиків для здоров'я населення є достатньою підставою для правомірного втручання в інші приватні права громадян. Водночас такі обмеження у вигляді обов'язкових заходів медичного характеру, особливих режимів карантину, госпіталізації, евакуації тощо не є за своєю правовою природою обмеженнями абсолютних особистих немайнових прав фізичних.

Таким чином, права пацієнта на згоду на медичне втручання, відмову від такого та медичну інформацію про себе мають правову природу абсолютних прав та не можуть бути обмежені за будь-яких підстав. Проте інші приватні права мають бути збалансовані із правами на життя, охорону здоров'я, безпечні умови життєдіяльності з урахуванням публічного інтересу на дієве подолання медичних, соціальних і гуманітарних проблем та їх наслідків. Зрештою забезпечення публічного інтересу матиме своєю метою та наслідком благополуччя як спільноти в цілому, так і окремих осіб.

Посилання:

1. Кириленко О.М. Благополуччя людей як об'єкт соціологічних досліджень: феліцитарний підхід. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія

права, політологія, соціологія. 2016. № 3(30). С 18–33.

2. Рябініна, Н.О. Економічний добробут і соціальне благополуччя населення України в повоєнні роки. Соціальна економіка. Випуск 67, 2024. С. 60–71. <https://doi.org/10.26565/2524-2547-2024-67-06>

3. Воронятніков О.О. Зміст поняття «благополуччя населення». Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 2, том 2-1, 2018. С. 42–48. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2018/2-2/tom_1/8.pdf

4. Огнев В.А., І.А. Чухно. Соціальне благополуччя в контексті забезпечення соціального розвитку держави та громадського здоров'я. Громадське здоров'я в соціальному і освітньому просторі – виклики сьогодення і перспективи розвитку : матеріали Першого міжнародного українсько-німецького симпозиуму з громадського здоров'я. Тернопіль, 25–26 вересня 2019 р. Тернопіль : ТНМУ, 2019. С. 11–14. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/items/b5c793a1-7fa7-4829-af73-ca38a03feccd>

5. Будзин В.Р. Державна політика управління у сфері громадського здоров'я та суспільного благополуччя : сутність та сучасні виклики. Публічне управління у сфері цивільного захисту : освіта, наука, практика : зб. матер. міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Харків : НУЦЗУ, 2023. С. 147–150. URL: <https://repository.ldufk.edu.ua/items/bf93c08e-e222-4911-b67d-83483921b9bb>

6. М'ясоєдов В. В., Огнев В. А., Чухно І. А., Мартиненко Н. М. Соціальне благополуччя та його роль в системі громадського здоров'я. Громадське здоров'я в Україні: проблеми та способи їх вирішення : матеріали II науково-практичної конференції з міжнародною участю, Харків, 24 жовтня 2019 р. Харків : ХНМУ, 2019. С. 11–20. URI: <https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/26060>

7. Конституція України від 28.06.1996 № 255к/96-ВР. Верховна Рада України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

8. Миронова Г.А. Модернізація цивільного законодавства у сфері надання медичної допомоги: Монографія. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака. 2020. 200 с. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/389>

9. Вінник О.М. Загрози суспільному благополуччю: завдання права. Підприємництво, господарство, право. 2021, № 5. С. 176–182. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.30>

10. Миронова Г.А. Абсолютні права людини у сфері охорони здоров'я: апвірві підстави обмеження. Медичне право. 2021. № 2(28). С. 57–70. <https://doi.org/10.25040/medicallaw2021.02.057>

11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. Верховна Рада України. Законодавство. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

12. Case of «Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia». 10.06.2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-99221%22%5D%7D>

13. Grand Chamber Case of Pindo Mulla v. Spain (Application no. 15541/20). 17 September 2024. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ES078458>

14. Миронова Г.А. Приватні права та охорона громадського здоров'я: правові засади балансування в умовах пандемії. Університетські наукові записки. 2021. № 80. С. 35–47. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/426>

15. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. № 987-XII. Верховна Рада України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

16. Blashchuk, T., Myronova, H.A. Current Trends in Balancing of Young People's Right to Education and Public Interest in The Pandemic Period. Youth Voice Journal. March 2022. Vol. II, pp. 7-17. URL: <https://www.rj4allpublications.com/product/current-trends-in-balancing-of-young-peoples-right-to-education-and-public-interests-in-the-pandemic-period/>

17. Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06.04.2000 № 1645-III. Верховна Рада України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>

18. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання застосування обмежувальних протиепідемічних заходів, спрямованих на запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 25.03.2020 р. № 245. Верховна Рада України. Законодавство. URI: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-zastosuvannya-obmezhuvalnih-protiepidemichnih-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-poshirennyu-gostroyi-respiratornoyi-hvorobi-covid-19-sprichinenoyi-koronavirusom-sars-cov-2>

19. Закон України «Про подолання туберкульозу в Україні» від 14.07.2023 № 3269-IX. Верховна Рада України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3269-20#Text>

20. Закон України «Про систему громадського здоров'я» від 06.09.2022 № 2573-IX. Верховна Рада України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text>

21. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. Верховна Рада України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

31.03.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 346.7:
368.61

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ОТРИМАННЯ ЛІЦЕНЗІЇ ДЛЯ
ЗДІЙСНЕННЯ ДОБРОВІЛЬНОГО
МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ**

Роман САВЧЕНКО

аспірант

Державна установа “Інститут економіко-
правових досліджень імені В.К. Мамутова”
НАН України (м. Київ)

UDC

**LEGAL REGULATION OF
OBTAINING A LICENSE FOR
VOLUNTARY HEALTH INSURANCE**

Roman SAVCHENKO

Post Graduate Student

State Organization “V. Mamutov Institute of
Economic and Legal Research of the National
Academy of Sciences of Ukraine” (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0006-1476-0993>

Наукова стаття присвячена особливостям правового регулювання отримання ліцензії страховою компанією для здійснення добровільного медичного страхування. Вивчено праці науковців, які досліджували правові засади діяльності страхових компаній, надання послуг з медичного страхування та особливості ліцензування. Проаналізовано норми законодавчих і підзаконних актів, які регулюють страхову діяльність, одержання ліцензій та особливі вимоги до страхових компаній, які висуваються для отримання ліцензії за певним класом страхування.

Зроблено висновок, що добровільне медичне страхування є самостійним видом страхової діяльності, який здійснюється за ініціативою особи з метою отримання додаткових медичних послуг понад обсяг, передбачений програмами обов'язкового медичного страхування. Запропоновано визначення ліцензування добровільного медичного страхування як засобу державного регулювання окремого виду страхової діяльності, спрямованого на забезпечення соціальних інтересів окремих громадян шляхом розширення їх доступу до якісних і різноманітних медичних послуг.

Визначено особливості ліцензування добровільного медичного страхування, які полягають у необхідності підготовки відповідних документів, що надаються Національному банку України для одержання ліцензії. Наголошено, що страховий

The scientific article is devoted to the peculiarities of legal regulation of obtaining a license by an insurance company for voluntary health insurance. It studies the works of scientists who studied the legal foundations of insurance companies' activities, the provision of health insurance services, and the peculiarities of licensing. It analyzes the norms of legislative and regulatory acts that regulate insurance activities, obtaining licenses, and special requirements for insurance companies that are put forward for obtaining a license for a certain class of insurance.

Furthermore, it is concluded that voluntary health insurance is a separate type of insurance carried out at the request of a person to provide citizens with additional medical services in addition to those established by mandatory health insurance programs. The definition of voluntary health insurance licensing as a means of state regulation of a separate type of insurance activity aimed at ensuring the social interests of individual citizens, which consists of access to a wide range of quality medical services, is proposed.

The characteristics of voluntary health insurance licensing are outlined. This includes the preparation of the necessary documents to be submitted to the National Bank of Ukraine for obtaining a license. It is argued that the insurance company should develop general terms and conditions of the insurance product "Health Insurance" with

компанії варто розробити загальні умови страхового продукту «Медичне страхування» з переліком медичних послуг, які можуть бути надані в межах страхового полісу. Зроблено висновок, що внутрішня політика з розроблення та впровадження страхових продуктів повинна включати можливість запровадження медичного страхування. Наголошено, що у політиці з андеррайтингу, страховик повинен визначити ризик виникнення збитків чи додаткових втрат за договорами медичного страхування. Вказано, що такий документ страхової компанії, як політика врегулювання подій, що мають ознаки страхового випадку повинна включати умови прийому та спілкування з клієнтами, які повідомляють про страхові випадки за договором медичного страхування. Доведено, що положення про систему внутрішнього контролю страховика повинно встановлювати особливості здійснення внутрішнього контролю за дотриманням законодавства і прав споживача під час укладення і виконання договорів медичного страхування.

Запропоновано розробити і затвердити Ліцензійні умови медичного страхування як окремий підзаконний акт, який би регулював особливості здійснення саме цього виду страхової діяльності. Визначено перспективи подальших наукових досліджень

Ключові слова: добровільне медичне страхування, ліцензування, страхова компанія, ліцензійні умови, контроль, страховик, страховий продукт

Встановлення законодавчих вимог до ліцензування будь-якої страхової діяльності є цілком обґрунтованим, оскільки компанія, яка залучає кошти громадян і гарантує виплати у разі настання страхового випадку, повинна відповідати встановленим вимогам. Такий вид страхової діяльності, як добровільне медичне страхування, має низку специфічних рис. Вони зумовлені характерними саме для цього виду страхування особливими страховими випадками, специфічним переліком документів, які подає клієнт для одержання страхової виплати, правилами розрахунку таких виплат, а також особливими ризиками отримання збитків. Перелічені обставини обумовлюють актуальність дослідження особливостей ліцензування добровільного медичного страхування.

Проблеми правового регулювання медичного страхування відображені у працях окремих науковців у галузі права. Загальні засади функціонування цієї системи досліджені у наукових публікаціях Д. С. Астаф'єва, Р. А. Савченка та О. І. Сеньківа [1], В. І. Теремецького, О. М. Му-

a list of medical services that can be provided within the insurance policy. It is concluded that the internal policy for the development and implementation of insurance products should include the possibility of introducing health insurance. Likewise, it is emphasized that in the underwriting policy, the insurer must determine the risk of losses or additional losses under health insurance contracts. It is argued that such a document of the insurance company as the policy for settling insured events should include the conditions for receiving and communicating with clients who report insured events under a health insurance contract. It is concluded that the regulation of the insurer's internal control system should establish the features of internal control over compliance with legislation and consumer rights during the conclusion and execution of health insurance contracts.

It is proposed to develop and approve the Licensing Conditions of Medical Insurance as a separate by-law that would regulate the specifics of this type of insurance activity. Prospects for further scientific research are identified.

Keywords: voluntary medical insurance, licensing, insurance company, licensing conditions, control, insurer, insurance product

зичука, Є. Ю. Салманової, Д. В. Казначеевої та С. В. Книш [2], Я. С. Новосад [3], а також М. І. Пипяк [4]. У зазначених працях звертається увага на необхідність одержання ліцензії для провадження діяльності з медичного страхування, однак спеціального дослідження умов такого ліцензування не здійснюється. Водночас окремі аспекти організації страхової діяльності розкрито в працях вчених-економістів. Зокрема, Н. В. Ткаченко вивчала загальні засади державного регулювання страхової діяльності [5]. І. Ю. Кисільова досліджувала особливості розрахунку тарифних ставок у медичному страхуванні [6]. В. П. Левченко аналізувала особливості формування оптимальної стратегії страхової компанії [7].

Сформульовані у зазначених працях рекомендації науковців можуть бути корисними при розробленні локальних підзаконних актів страхових компаній, які необхідно надати регулятору для ліцензування добровільного медичного страхування. Отже, на сьогодні відсутнє спеціальне наукове дослідження, присвячене комплексному аналізу особливостей отримання ліцензії на здійснення діяльності із добровільного медичного страхування.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей правового регулювання одержання страховими компаніями ліцензій для надання послуг з медичного страхування.

Правові засади страхової діяльності в Україні встановлені низкою законодавчих актів. Згідно з п. 6 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» ліцензування – це засіб державного регулювання провадження видів господарської діяльності, спрямований на забезпечення безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини, екологічної безпеки та охорони навколишнього природного середовища. А відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 1 цього ж Закону України ліцензуванню підлягає діяльність з надання фінансових послуг [8]. Як передбачено у п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» страхування є одним із видів фінансових послуг. А згідно з ч. 2 ст. 13 цього ж Закону України виключно фінансові установи на підставі ліцензії мають право здійснювати діяльність зі страхування [9]. Варто відзначити, що згідно зі ст. 61 Закону України «Про Національний банк України» [10] та ст. 11 Закону України «Про страхування» (далі – Закон № 1909-IX) [11], видача ліцензій страховим компаніям в Україні належить до повноважень Національного банку України. Тож в Україні встановлені правові засади для здійснення страхування на підставі ліцензії.

Відповідно до п. 69 ч. 1 ст. 1 Закону № 1909-IX поняття «страхування» визначено як правовідносини щодо захисту страхових інтересів фізичних та юридичних осіб при страхуванні ризиків, пов'язаних з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням, з володінням, користуванням і розпорядженням майном, з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, у разі настання страхових випадків, визначених договором страхування, за рахунок коштів фондів, що формуються шляхом сплати страхувальниками страхових платежів. Серед класів страхування, зазначених у п. 1 і п. 2 ч. 1 ст. 4 Закону № 1909-IX, вказані такі, як страхування від нещасного випадку та страхування на випадок хвороби, у тому числі медичне страхування [11]. Отже, одним із видів страхування є медичне страхування. Причому у національному законодавстві відсутнє законодавче визначення поняття медичного страхування.

Однак існують доктринальні розробки щодо сутності і визначення медичного страхування. У науковій літературі медичне страхування здебільшого визначається як обов'язковий або добровільний вид страхування життя і здоров'я на випадок захворювань або нещасних випадків з метою компенсації витрат на отримання медичної допомоги в разі настання страхового випадку [1, с. 35]. При цьому добровільне медичне страхування виступає одним із різновидів медичного страхування. Я. С. Новосад вказує, що добровільне медичне страхування здійснюється на основі програм добровільного медичного страхування і забезпечує громадянам одержання додаткових медичних та інших послуг понад установлений програмами обов'язкового медичного страхування [3, с. 62]. Досліджуючи проблеми медичного страхування, І. Ю. Кисільова наголошує, що воно становить систему економічних відносин між державою, юридичними та фізичними особами щодо страхового захисту майнових інтересів громадян, пов'язаних із втратою здоров'я шляхом відрахування страхових внесків до страхо-

вого фонду [6, с. 61]. В. І. Теремецький та група дослідників звертають увагу на те, що запровадження добровільного медичного страхування може слугувати зміцненню договірних відносин у правовідносинах між пацієнтом та закладом охорони здоров'я [2, с. 157].

Враховуючи наведені думки, добровільне медичне страхування можна визначити як окремий вид страхування, що здійснюється за бажанням особи для забезпечення громадянам додаткових медичних послуг понад установлений програмами обов'язкового медичного страхування. Вважаємо, що види страхування за класом 1 – «страхування від нещасного випадку» та класом 2 – «страхування на випадок хвороби» можна віднести до видів добровільного медичного страхування.

Н. В. Ткаченко звертає увагу на те, що одним із засобів державного регулювання страхової діяльності є процедура ліцензування, тобто встановлення відповідності юридичної особи, яка бажає здійснювати діяльність на ринку страхування, встановленим вимогам [5, с. 143]. Відповідно до ч. 1 ст. 11 Закону № 1909-IX обов'язковою умовою для здійснення добровільного медичного страхування, як і будь-якого іншого виду страхування, є отримання ліцензії, яку видає Національний банк України [11]. Порядок одержання ліцензії страховою компанією закріплений у ст. ст. 12, 13 Закону № 1909-IX та Положенням про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг, затвердженим постановою правління Національного банку України від 29 грудня 2023 р. № 199 (далі – Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг).

Відповідно до п. 535 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг юридична особа, яка бажає започаткувати діяльність на ринку страхування, повинна звернутися до Національного банку України протягом 12 місяців з моменту державної реєстрації [12]. Пакет документів, які повинен підготувати і подати заявник для отримання ліцензії передбачений у ст. 12 Закону № 1909-IX [11]. Отже, першим етапом одержання ліцензії для здійснення добровільного медичного страхування є підготовка необхідного пакету документів.

Отримання ліцензії для здійснення медичного страхування потребує підготовки всього пакету документів, який необхідний для надання страхових послуг. Водночас можна встановити певні особливості під час підготовки необхідного пакету документів у разі одержання ліцензії для надання послуг з медичного страхування. Згідно з п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону № 1909-IX першим документом, який потрібно скласти для отримання ліцензії, є заява про отримання ліцензії. Як передбачено у ч. 3 ст. 11 Закону № 1909-IX ліцензія видається на здійснення діяльності за класами страхування [11]. У зразку заяви про отримання ліцензії на ринку небанківських фінансових послуг, яка оприлюднена на сайті Національного банку України, передбачено, що заявник повинен вказати інформацію про класи страхування, які він збирається включити до ліцензії на здійснення діяльності у сфері страхування [13]. Таким чином, ліцензіат у заяві про одержання ліцензії повинен вказати, що він збирається здійснювати страхову діяльність за класом 1 – «страхування від нещасного випадку» та класом 2 – «страхування на випадок хвороби».

Наступним документом, передбаченим у п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону № 1909-IX є стратегія та план діяльності страховика на наступні три роки [11]. Згідно з п. 559 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг стратегія розвитку страхової компанії повинна включати концепцію розвитку страховика, його стратегічні цілі та шляхи їх досягнення. Стратегія повинна включати управління ризиками, тарифну політику, стратегію забезпечення обслуговування якості клієнтів [12]. Отже, страхова компанія, яка бажає здійснювати господарську діяльність з медичного страхування, повинна включити у стратегію розвитку розділи про ризики і тарифну політику при укладенні договорів медичного страхування, якість обслуговування клієнтів, які укладають такі договори.

Відповідно до ст. 557 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг план діяльності страховика повинен містити інформацію про матеріально-технічну базу та нематеріальні активи страховика, аналіз економічного середовища, бізнес-модель і спеціалізацію страховика на ринку небанківських фінансових послуг, фінансовий план, аналіз

факторів зовнішнього впливу на діяльність страховика [12]. Враховуючи наведенні вимоги, страхова компанія, яка планує надавати послуги медичного страхування, повинна відобразити у плані діяльності економічне обґрунтування та оцінку успішності здійснення медичного страхування.

Для характеристики особливостей підготовки документів, які подаються для одержання ліцензії на медичне страхування, слід зазначити, що згідно з п. 10 ч. 1 ст. 12 Закону № 1909-IX для отримання ліцензії заявнику слід підготувати копії політик та внутрішніх положень, визначених законодавством та нормативно-правовими актами Національного банку України [11]. Згідно з п. 90 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг передбачені такі положення, які повинна підготувати і затвердити страхова компанія: політика з андеррайтингу, тарифна політика за окремим страховим продуктом, внутрішня політика з розроблення та впровадження страхових продуктів, політика врегулювання подій, що мають ознаки страхового випадку, політика перестрахування, а також загальні умови страхового продукту. Відповідно до пп. 21 і 22 п. 533 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг у страховій компанії повинні бути розроблені положення, які визначають порядок здійснення внутрішнього контролю, включаючи управління ризиками і проведення внутрішнього аудиту, а також положення про органи управління страхової компанії [12].

Укладення певних внутрішніх локальних актів страховика передбачено Положенням про вимоги до системи управління страховика, затвердженим постановою правління Національного банку України від 27 грудня 2023 року 94 (далі – Положення про систему управління страховика). Згідно з п. п. 37, 82, 147 Положення про систему управління страховика повинні бути затверджені положення про винагороду голови та членів ради страховика, положення про систему внутрішнього контролю, а також внутрішня політика формування технічних резервів [14]. Під час складання перелічених документів повинні бути враховані особливості здійснення медичного страхування.

Затверджуючи політику з андеррайтингу, що передбачено пп. 1 п. 90 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг [12], страховик повинен визначити ризик виникнення збитків чи додаткових втрат за договорами медичного страхування. Можливість недоотримання запланованих доходів від договорів медичного страхування також повинна бути врахована в політиці андеррайтингу.

Ухвалення такого локального акта, як тарифна політика за окремим страховим продуктом передбачено у пп. 2 п. 90 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг [12]. І. Ю. Кисельова наголошує, що наявність достовірної і коректної методики розрахунку страхових тарифів є важливою умовою запровадження медичного страхування в Україні. Дослідниця стверджує, що тарифна політика за окремим видом страхового продукту повинна включати розрахунок таких сум, як страхова премія, страхова виплата і страхова сума [6, с. 62]. Погоджуючись із думкою вченої, можна зробити висновок, що тарифна політика з медичного страхування повинна встановлювати особливості розрахунку страхової премії, страхової виплати та встановлення розміру страхової суми за договорами медичного страхування. У цьому документі повинні бути встановлені правила обчислення страхових виплат у разі настання певних страхових випадків, зокрема хвороби або нещасного випадку на виробництві.

Внутрішню політику з розроблення та впровадження страхових продуктів необхідно розробити і затвердити у страховій компанії відповідно до пп. 3 п. 90 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг [12]. В. П. Левченко звертає увагу на потребу у розробці і затвердженні стратегії розвитку страхової компанії, яка б передбачала запровадження нових страхових продуктів [7, с. 158]. Вважаємо, що таким стратегічним документом страхової компанії повинна бути внутрішня політика з розроблення та впровадження страхових продуктів. У цьому документі, на нашу думку, варто визначити перспективи та умови запровадження медичного страхування, загальні засади розробки нових страхових продуктів.

Згідно з пп. 4 п. 90 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг страхова компанія повинна розробити і затвердити політику врегулювання подій, що мають ознаки

страхового випадку [12]. Вважаємо, що вказаний локальний підзаконний акт повинен включати умови взаємодії з клієнтами, які повідомляють про страхові випадки за договором медичного страхування. Виходячи з норм ст. 102 Закону № 1909-IX, можна стверджувати, що у цьому документі варто передбачити перелік документів, які потрібні для підтвердження факту та обставин настання страхового випадку [11]. У разі укладення договору медичного страхування такими документами можуть бути медичні висновки та довідки, які підтверджують факт завдання шкоди здоров'ю застрахованої особи. Враховуючи норми п. 3 ч. 1 ст. 91 Закону

№ 1909-IX, слід зробити висновок, що у політиці врегулювання подій, які мають ознаки страхового випадку, варто передбачити порядок і строки інформування страхової компанії застрахованою особою у разі завдання шкоди її здоров'ю [11]. Тобто за договорами медичного страхування варто передбачити, коли саме застрахована особа повинна повідомити страхову компанію: на початку лікування або вже після його завершення з наданням відповідних медичних документів.

Розробка і затвердження загальних умов страхового продукту передбачена у пп. 6 п. 90 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг [12]. Вважаємо, що цей документ повинен визначати загальні умови здійснення медичного страхування у певній страховій компанії. Отже, страховій компанії варто ухвалити загальні умови медичного страхування. М. І. Пипяк висловлює слушну думку, що страховій компанії варто розробити мінімальний перелік медичних послуг, які покриваються страховим полісом, затвердити способи здійснення страхових виплат під час медичного страхування [4, с. 112]. Дійсно, зазначені вимоги повинні бути відображені в умовах страхового продукту «Медичне страхування». Також, на нашу думку, зазначений локальний підзаконний акт повинен встановлювати порядок визначення та розмір страхової суми та страхової виплати. Загальні умови медичного страхування повинні регулювати страхові ризики, розмір, строки та порядок сплати страхової премії. У цьому документі варто визначити строк, на який може бути укладений договір страхування, а також умови відмови від договору страхування і порядок дострокового припинення його дії.

Варто звернути увагу на необхідність розробки положення про систему внутрішнього контролю страховика, що передбачено п. 82 Положення про систему управління страховика [14]. Зазначений документ повинен встановлювати особливості здійснення внутрішнього контролю за дотриманням законодавства і прав споживача під час укладення і виконання договорів медичного страхування.

Можна зробити висновок, що у таких локальних підзаконних актах страховика, як політика андеррайтингу, внутрішня політика з розроблення та впровадження страхових продуктів, політика врегулювання подій, які мають ознаки страхового випадку, положенні про систему внутрішнього контролю страховика повинні бути враховані особливості укладення і виконання договорів медичного страхування. Також страховій компанії слід розробити та затвердити тарифну політику за договорами медичного страхування та загальні умови страхового продукту – медичне страхування. Таким чином, на етапі підготовки документів для ліцензування страхової діяльності особливості медичного страхування полягають у розробці та закріпленні умов медичного страхування в окремих документах, які необхідно підготувати і подати в орган ліцензування.

Наступним етапом одержання ліцензії для здійснення добровільного медичного страхування є розгляд заяви і підготовленого пакету документів Національним банком України. Згідно з п. 12-4 та п. 539 Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг видачу ліцензій страховим компаніям здійснює Комітет з питань нагляду та регулювання діяльності ринків небанківських фінансових послуг Національного банку України [12]. Відповідно до ч. 1 ст. 13 Закону № 1909-IX строк розгляду заяви і пакету документів для отримання ліцензії складає три місяці та може бути подовжений на 30 днів [11]. У такому порядку одержує ліцензію будь-яка страхова компанія незалежно від класу страхування, для

здійснення якого подані документи. Отже, на цьому етапі ліцензування неможливо визначити певних особливостей саме для добровільного медичного страхування.

Висновок. Ліцензування добровільного медичного страхування можна визначити як засіб державного регулювання окремого виду страхової діяльності, спрямованого на забезпечення соціальних інтересів окремих громадян шляхом розширення їх доступу до якісних і різноманітних медичних послуг. Особливості ліцензування добровільного медичного страхування полягають у необхідності підготовки відповідних документів, а саме:

1. Загальних умов страхового продукту «Медичне страхування» з переліком медичних послуг, які можуть бути надані в межах страхового полісу.

2. Внутрішньої політики з розроблення та впровадження страхових продуктів, яка повинна регулювати можливість запровадження медичного страхування.

3. У політиці з андеррайтингу, страховик повинен визначити ризик виникнення збитків чи додаткових втрат за договорами медичного страхування.

4. Політика врегулювання подій, що мають ознаки страхового випадку, повинна включати умови прийому та спілкування з клієнтами, які повідомляють про страхові випадки за договором медичного страхування.

5. Положення про систему внутрішнього контролю страховика повинно встановлювати особливості здійснення внутрішнього контролю за дотриманням законодавства і прав споживача під час укладення і виконання договорів медичного страхування.

Для вдосконалення правового регулювання одержання ліцензій страховими компаніями на здійснення медичного страхування необхідно розробити Ліцензійні умови медичного страхування як окремий підзаконний акт, який би регулював особливості здійснення саме цього виду страхової діяльності.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у розробці пропозицій для вдосконалення порядку та умов отримання страховими компаніями ліцензій для здійснення медичного страхування.

Посилання:

1. Теремецький В. І., Астаф'єв Д. С., Савченко Р. А., Сеньків О. І. Правові засади обов'язкового медичного страхування в Україні. Приватне право і підприємництво. 2024. Вип. 24. Ч. 1. С. 29–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.4>

2. Теремецький В. І., Музичук О. М., Салманова Є. Ю., Казначеева Д. В., Книш С. В. Зміцнення договірних засад у правовідносинах між пацієнтом та лікувальним закладом під час реформування системи охорони здоров'я в Україні. Georgian medical news (ISSN 1512-0112). 2018. № 11 (284). С. 155–159.

3. Новосад Я. С. Сутність, принципи та правові основи страхування в Україні. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2014. Випуск 7. Ч. 5. С. 60–63.

4. Пипяк М. І. Оцінка необхідності правового закріплення загальнообов'язкового медичного страхування в Україні. Право і суспільство. 2017. № 5. Ч. 2. С. 109–113.

5. Ткаченко Н. В. Державне регулювання страхової діяльності: новації в сучасному вимірі. Проблеми і перспективи економіки та управління. 2022. № 3 (31). С. 139–149.

6. Кисільова І. Ю. Розрахунок тарифної ставки з медичного страхування. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки». 2014. № 5. Ч. 4. С. 61–64.

7. Левченко В. П. Формування оптимальної стратегії страхової компанії. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економічні науки». 2013. № 22. С. 157–161.

8. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 № 222-VIII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-19#Text> (дата звернення: 10 квітня 2025 року)

9. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14.12.2021 № 1953-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text> (дата звернення: 10 квітня 2025 року)

10. Про Національний банк України : Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14/find?text> (дата звернення: 10 квітня 2025 року).

11. Про страхування : Закон України від 18.11.2021 № 1909-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/find?text> (дата звернення: 10 січня 2025 року).

12. Про затвердження Положення про авторизацію надавачів фінансових послуг та умови здійснення ними діяльності з надання фінансових послуг : постанова правління Національного банку України від 29.12.2023 № 199. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0199500-23?find> (дата звернення: 10 квітня 2025 року)

13. Про затвердження форм документів для одержання ліцензії для здійснення небанківських фінансових послуг : наказ правління Національного банку України від 25.01.2024 № 73-но. Національний банк України. Нормативна база. URL: [https://bank.gov.ua/ua/supervision/licensing-nonbanking /form-reg-lis-fin-services](https://bank.gov.ua/ua/supervision/licensing-nonbanking/form-reg-lis-fin-services) (дата звернення: 10 квітня 2025 року)

14. Про затвердження Положення про вимоги до системи управління страховика: постанова правління Національного банку України від 27.12.2023 № 194. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0194500-23#Text> (дата звернення: 10 квітня 2025 року)

Статтю було подано
Статтю було прийнято

02.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 34:004 + 342.9 UDC
**ЗАКОНОДАВСТВО ЄС ПРО
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ: ПУБЛІЧНО-
ПРАВОВІ ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВІ
АСПЕКТИ**

Юрій БУРИЛО

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**THE EU LEGISLATION ON
ARTIFICIAL INTELLIGENCE:
PUBLIC AND PRIVATE LEGAL
ISSUES**

Yurii BURYLO

Doctor of Law, Professor,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0001-8743-7739>

Стаття присвячена аналізу нового законодавства Європейського Союзу про штучний інтелект. Штучний інтелект з одного боку відкриває широкі можливості, а з іншого боку породжує чимало ризиків. Це створює потребу в ефективному правовому регулюванні, яке забезпечувало б баланс між технологічними інноваціями та захистом суспільних інтересів.

З метою мінімізації ризиків та максимізації користі від штучного інтелекту різні країни світу розробляють законодавство, що має регулювати суспільні відносини у цій сфері. Найбільш значним досягненням у цій сфері стало прийняття Європейським Союзом у 2024 році законодавства про штучний інтелект, який встановлює гармонізовані правила щодо створення, використання та контролю систем штучного інтелекту.

У статті аналізуються ключові аспекти законодавства ЄС про штучний інтелект. Зокрема, звертається увага на відсутність загального визначення штучного інтелекту, попри наявність визначення “система штучного інтелекту”. Відзначається технологічна нейтральність підходу до правового регулювання відповідних систем.

Акцентовується увага на тому, що законодавство ЄС про штучний інтелект базується на диференційованому ризикорієнтованому підході, який передбачає поділ систем штучного інтелекту на

The article is devoted to the analysis of the new legislation of the European Union on artificial intelligence. Artificial intelligence, on the one hand, opens up wide opportunities, and on the other hand, it creates many risks. It causes the need for effective legal regulation that would ensure a balance between technological innovation and the protection of public interests.

In order to minimize the risks and maximize the benefits of artificial intelligence, various countries around the world are developing legislation to regulate public relations in this area. The most significant achievement in this area was the adoption by the European Union in 2024 of the legislation on artificial intelligence, setting out harmonized rules for the creation, use and control of artificial intelligence systems.

The article deals with the key aspects of the EU legislation on artificial intelligence. In particular, attention is drawn to the lack of a general definition of artificial intelligence, despite the existence of a definition of “artificial intelligence system”. The technological neutrality of the approach to the legal regulation of the relevant systems is also noted.

Attention is drawn to the fact that the EU legislation on artificial intelligence is based on a differentiated risk-based approach, which involves dividing artificial intelligence systems into four categories according to the level of risk: unacceptable, high,

чотири категорії за рівнем ризику: неприйнятний, високий, обмежений і мінімальний. Найсуворіші обмеження встановлено для систем з неприйнятним рівнем ризику, зокрема для тих, що можуть маніпулювати поведінкою людей, використовувати соціальний скоринг або застосовувати методи дистанційного біометричного спостереження в громадських місцях в реальному часі.

Жорсткому регулюванню підлягають системи штучного інтелекту з високим рівнем ризику у сферах критичної інфраструктури, освіти, надання базових приватних і публічних послуг, правосуддя та працевлаштування тощо. Вони повинні відповідати суворим вимогам щодо прозорості, безпеки та контролю з боку людини.

Відзначається, що заборони, обмеження та інші вимоги законодавства ЄС щодо різних систем штучного інтелекту часто спрямовані на охорону трудових, особистих немайнових та майнових прав фізичних осіб, що відносяться до сфери приватного права.

Незважаючи на прогресивність законодавства ЄС про штучний інтелект, вказуються деякі його недоліки. Наприклад, заборона на використання біометричних систем у реальному часі поширюється лише на правоохоронні органи, тоді як інші державні чи приватні структури можуть залишатися поза межами дії цієї норми. Це викликає дискусії щодо необхідності подальшого уточнення та розширення обмежень.

Загалом, робиться висновок, що нове законодавство ЄС про штучний інтелект, виходячи з його нормативного наповнення, належить насамперед до публічного права. Тим не менше, публічно-правові норми цього законодавства мають меті охорону передусім приватно-правових відносин від ризиків і загроз, пов'язаних розвитком штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, законодавство ЄС, ризик-орієнтований підхід, майнові та особисті немайнові права, приватно-правові відносини, публічне право, приватне право

limited and minimal. The strictest restrictions are set for systems with an unacceptable level of risk, in particular for those that can manipulate human behavior, use social scoring, or apply remote biometric surveillance methods in public places in real time mode.

High-risk AI systems in critical infrastructure, education, basic private and public services, justice and employment, etc. are subject to strict regulation. They must meet stringent requirements for transparency, security and human oversight.

It is pointed out that prohibitions, restrictions and other requirements of EU legislation regarding various artificial intelligence systems are often aimed at protecting the labor, personal non-property and property rights of individuals, which fall into the scope of private law.

Despite the progressive nature of the EU legislation on artificial intelligence, some shortcomings have been pointed out. For example, the ban on the use of real-time biometric systems only applies to law enforcement agencies, while other public or private entities may remain outside the scope of this provision. This raises discussions about the need for further clarification and expansion of restrictions.

In general, it is concluded that the new the EU legislation on artificial intelligence, based on its normative content, belongs primarily to the area of public law. Nevertheless, the public law provisions of this legislation are aimed at protecting primarily private legal relations from the risks and threats associated with the development of artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, the EU legislation, risk-based approach, property and personal non-property rights, private legal relations, public law, private law

Хоча штучний інтелект поки що перебуває ще на початковій стадії свого розвитку, він вже починає суттєво впливати на всі сфери життя суспільства: економіку, освіту, культуру, та ін. Поступово штучний інтелект стає досить потужною галуззю економіки. Очікується, що ринок штучного інтелекту досягне 826 мільярдів доларів США у 2030 році [1].

Розвиток штучного інтелекту обіцяє принести чимало користі і переваг, таких як підвищення ефективності, продуктивності, надійності та якості при вирішенні багатьох завдань, які раніше виконувала людина. Разом з тим, поряд із перевагами штучний інтелект може створювати чимало ризиків, таких як порушення приватності даних, непрозорість алгоритмів, втрата робочих місць та ін.[2]. У зв'язку з цим, виникає питання, як спрямувати розвиток штучного інтелекту таким чином, щоб отримати від нього максимум користі і звести до мінімуму його негативний вплив? Для вирішення цієї проблеми різні країни світу, такі як США, Китай та ін. [3; 4], а також деякі наднаціональні утворення, такі як Європейський Союз, розробляють законодавство про штучний інтелект.

Значних успіхів у розробці законодавства про штучний інтелект досяг Європейський Союз, який у 2024 році прийняв Регламент ЄС 2024/1689, що встановлює гармонізовані правила щодо штучного інтелекту (далі – Регламент ЄС про штучний інтелект) [5]. Цей акт законодавства ЄС закладає правову основу для комплексного регулювання суспільних відносин щодо створення та використання систем штучного інтелекту.

Оскільки штучний інтелект сьогодні є досить актуальною темою, різними аспектами його розвитку та застосування цікавляться вчені різних наукових напрямів. Так, зокрема сутність штучного інтелекту досліджують С. Аловайс, С. Алгамді, Н. Алсухебані та ін. Переваги та ризики, обумовлені застосуванням штучного інтелекту, досліджує С. Шарма. На етапі розробки проекту Регламенту ЄС про штучний інтелект, його аналізували такі вчені як М. Еберс, В. Хох, Ф. Розенкранц, Х. Рушемайер, Б. Штайнроттер та інші юристи. Ризик-орієнтований підхід, що лежить в основі законодавства ЄС про штучний інтелект досліджувався Ван Кольфшутеном і Ван Ойршотом. Окремі аспекти правового регулювання біометричних систем штучного інтелекту розглянув Н. Санталу, а питання регулювання систем, які можуть створювати “deep fake”, розглядав М. Лабуз. Однак, враховуючи новизну законодавства ЄС про штучний інтелект, яке з'явилося лише нещодавно, багато питань залишаються невивченими. З огляду на це, дане дослідження має на меті охарактеризувати основні положення Регламенту ЄС про штучний інтелект з точки зору публічного і приватного права.

Для системного розуміння положень нового законодавства ЄС про штучний інтелект важливо зрозуміти його основні цілі. З аналізу положень Регламенту ЄС про штучний інтелект випливає, що він має на меті, з одного боку, гарантування безпечності систем штучного інтелекту для споживачів, поваги основних прав людини, підтримання демократії та цінностей ЄС, захист навколишнього природного середовища, а з іншого боку – забезпечення правової визначеності та запобігання зайвим обмеженням для сприяння інноваціям у галузі штучного інтелекту. Ці завдання багато в чому суперечать одні одним, оскільки захист користувачів систем штучного інтелекту, демократії і навколишнього природного середовища вимагають накладення обмежень на розвиток і застосування штучного інтелекту, тоді як сприяння інноваціям потребує максимально ліберального правового режиму. У зв'язку з цим досягнення певного балансу між відповідними приватними і публічними інтересами вимагає досить складного правового регулювання, що і має місце у Регламенті ЄС про штучний інтелект.

Насамперед звертає на себе увагу відсутність у Регламенті ЄС про штучний інтелект загального визначення штучного інтелекту. Водночас передбачене визначення “система штучного інтелекту”, під якою слід розуміти машинну систему, яка розроблена для роботи з різними рівнями автономності та яка може демонструвати адаптивність після розгортання, і яка, для явних або неявних цілей, робить висновки на основі вхідних даних, які вона отримує, як генерувати результати, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, які можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище.

Головна перевага цього визначення системи штучного інтелекту полягає в його технологічній нейтральності, що загалом добре для індустрії штучного інтелекту, оскільки

воно не дискримінує жодну існуючу технологію. Крім того, вказане визначення систем штучного інтелекту є досить широким, що може сприяти кращому захисту фундаментальних прав користувачів штучного інтелекту завдяки широкому охопленню потенційних загроз, що походять від усіх видів програмного забезпечення (незалежно від того, чи програмні додатки базуються на машинному навчанні, яке зазвичай асоціюється зі штучним інтелектом). Однак, з іншого боку, такий широкий підхід до розуміння систем штучного інтелекту також може призвести до їх надмірного регулювання [6, с.590]. Це в свою чергу може стримувати інвестиції та інновації в цій сфері, а отже перешкоджати досягненню однієї з цілей Регламенту ЄС про штучний інтелект. З огляду на це, в подальшому поняття системи штучного інтелекту може потребувати конкретизації, що може бути досягнуто шляхом введення визначення поняття штучного інтелекту, до якого, як правило, відносять машинне навчання (Machine Learning), глибоке навчання (Deep Learning) і обробку природної мови (Natural Language Processing) [7].

Структура нормативного масиву Регламенту ЄС про штучний інтелект побудована за принципом диференціації ризику, який становлять різні системи штучного інтелекту. Завдяки такому диференційованому ризик-орієнтованому підходу Регламент ЄС про штучний інтелект передбачає різні правові режими для різних систем штучного інтелекту залежно від їх ступеня ризику. Чим вищий ризик, тим суворіші вимоги [8]. Всього виділяється чотири рівні ризику (неприйнятний, високий, обмежений і мінімальний) систем штучного інтелекту [9] і відповідно чотири різні правові режими таких систем.

Насамперед Регламент ЄС про штучний інтелект виділяє ряд заборонених практик щодо розміщення на ринку, введення в експлуатацію та використання систем штучного інтелекту, які створюють неприйнятний рівень ризику для безпеки і основних прав людини. Таким чином забороняються системи штучного інтелекту, які використовують методи підсвідомого впливу, маніпулятивні методи та методи обману для впливу на поведінку людей та рішення, які вони приймають; системи штучного інтелекту, які використовують вразливості людини або групи людей через їхній вік, інвалідність або особливе соціальне чи економічне положення; системи штучного інтелекту, призначені для оцінки або класифікації людей або груп людей на основі їхньої соціальної поведінки або відомих, передбачуваних або передбачених особистих або особистісних характеристик (соціальний скорінг); системи штучного інтелекту, призначені для індивідуальної оцінки або прогнозування ризику вчинення людиною кримінальних правопорушень; системи штучного інтелекту, які наповнюють бази даних розпізнавання обличчя шляхом нецільового збирання зображень обличчя в мережі Інтернет або записів камер відеоспостереження; системи штучного інтелекту, призначені для розпізнавання емоцій на робочих місцях і в навчальних закладах; біометричні системи категоризації, які класифікують фізичних осіб на основі їхніх біометричних даних, для того щоб зробити висновок про їхню расу, політичні погляди, членство в профспілках, релігійні переконання і т.д.; системи дистанційної біометричної ідентифікації, які працюють в режимі реального часу у загальнодоступних місцях в інтересах правоохоронних органів.

Як бачимо в Регламенті ЄС про штучний інтелект передбачено досить широкий перелік заборон на використання систем штучного інтелекту, які спрямовані на захист прав та свобод фізичних осіб. Йдеться передусім про захист майнових та особистих немайнових прав, які відносяться до цивільного права. Так, зокрема заборона використання систем штучного інтелекту, що застосовують методи підсвідомого впливу, маніпулятивні методи та методи обману, а також систем штучного інтелекту, що використовують вразливості людини, пов'язані з віком, соціальним або економічним становищем очевидно має на меті запобігти порушенню майнових прав фізичних осіб (наприклад, шахрайству та іншим способам незаконного заволодіння майном). Водночас заборона використання систем штучного інтелекту, призначених для індивідуальної оцінки або прогнозування ризику вчинення людиною кримінальних правопорушень, незважаючи на очевидний кримінально-правовий контекст, має на меті серед іншого й захист права на свободу, яке є особистим немайновим правом фізичної особи (цивільним правом), адже результати роботи таких систем можуть бути використані для обґрунтування

підстав обмеження цього права (наприклад, для неправомірного затримання фізичної особи). На охорону трудових прав фізичних осіб спрямована заборона систем штучного інтелекту, призначених для оцінки або класифікації людей або груп людей на основі їхньої соціальної поведінки або відомих, передбачуваних або передбачених особистих або особистісних характеристик (системи соціального скорінгу), а також систем штучного інтелекту, призначених для розпізнавання емоцій на робочих місцях і в навчальних закладах. Використання подібних систем штучного інтелекту потенційно може сприяти дискримінації при прийнятті на роботу або незаконному звільненню з роботи (наприклад, якщо така система класифікувала людину як непридатну для певної посади або на підставі аналізу емоцій зробила висновок, що людина виявляє незадоволення під час роботи). Таким чином, зазначені імперативні заборони, які містяться у Регламенті ЄС про штучний інтелект та мають явно виражений публічно-правовий характер, насправді виконують функцію охорони приватних прав фізичних осіб.

Попри комплексний характер системи заборон деяких практик щодо систем штучного інтелекту у Регламенті ЄС про штучний інтелект, в цій системі, все ж таки, наявні деякі прогалини. Так, заборона використання систем дистанційної біометричної ідентифікації в режимі реального часу у загальнодоступних місцях поширюється лише на ті випадки, коли такі системи використовуються в інтересах правоохоронних органів. В інших випадках, коли такі системи використовуються органами державної влади, що не належать до правоохоронних органів, державними чи комунальними організаціями або приватними особами дана заборона не діє. В таких випадках може виникнути ризик порушення приватних прав фізичних осіб. Цей частковий підхід викликав багато дискусій ще на етапі розробки та прийняття Регламенту ЄС про штучний інтелект. У результаті Європейський парламент запропонував повну заборону на використання систем дистанційної біометричної ідентифікації в режимі реального часу в громадських місцях, що стосується як приватних, так і державних організацій [10]. Однак, як бачимо, дана пропозиція не знайшла відображення в остаточній редакції Регламенту ЄС про штучний інтелект.

Серед дозволених систем штучного інтелекту найбільш жорсткий правовий режим передбачений для систем штучного інтелекту, які становлять високий ризик. Такі системи створюють значну загрозу для здоров'я, безпеки і основних прав людини. Тому для провайдерів та користувачів цих систем передбачена максимальна кількість обов'язків. Як випливає з аналізу положень Глави III Регламенту ЄС про штучний інтелект, виділяється дві категорії високоризикових систем штучного інтелекту з деякими відмінностями в їх правових режимах.

Перша категорія високоризикових систем штучного інтелекту включає в себе системи, що використовуються як компонент безпеки продукту, або самі є продуктами, на які поширюється гармонізоване законодавство ЄС (іграшки, радіообладнання, обладнання, що працює під тиском, засоби індивідуального захисту, медичні пристрої, сільськогосподарське та лісгосподарське обладнання тощо).

Друга категорія охоплює високоризикові системи штучного інтелекту, що використовуються в сферах, зазначених у Додатку III Регламенту ЄС про штучний інтелект, таких як біометрична ідентифікація (в частині дозволених законодавством); критична інфраструктура (компоненти безпеки в управлінні та експлуатації критичною цифровою інфраструктурою, дорожнім рухом, постачанням води, газу, опалення та електроенергії); освіта та професійна підготовка (системи штучного інтелекту, які визначають доступ або вступ до навчальних закладів, використовуються для оцінки результатів навчання, виявлення забороненої поведінки студентів під час тестування і т.д.); працевлаштування, управління працівниками та доступ до самозайнятості (системи штучного інтелекту, призначені для відбору та оцінки потенційних працівників, прийняття рішень щодо умов працевлаштування, просування по роботі та припинення трудових відносин тощо); доступ до та користування основними приватними і публічними послугами та пільгами (системи штучного інтелекту, які оцінюють право особи на доступ до соціальної допомоги, медичних послуг, отримання кредитів і т.д.); правоохоронна діяльність (системи штучного інтелекту, призначені для оцінки надійності доказів, поліграфи та інші подібні пристрої тощо); міграція, надання притулку і прикордонний

контроль (системи штучного інтелекту, призначені для оцінки ризиків для безпеки, громадського здоров'я, пов'язаних із в'їздом фізичних осіб в країну, обробки заяв на отримання віз, притулку, дозволів на проживання і т.д.); правосуддя та демократичні процеси (системи штучного інтелекту, що використовуються під час підготовки судових рішень, зокрема для пошуку і тлумачення відповідного законодавства, а також його застосування до конкретних обставин у справі тощо).

Головною відмінністю між цими категоріями систем штучного інтелекту з високим ступенем ризику є вимога щодо оцінки відповідності третьою стороною, яка відповідно до частини першої статті 6 Регламенту ЄС про штучний інтелект пред'являється до першої категорії, тобто систем штучного інтелекту, які є компонентами безпеки інших товарів або самі є продуктами, що підпадають під дію гармонізованого законодавства ЄС (радіообладнання, ліфти, медичні пристрої тощо). З іншого боку системи штучного інтелекту високого ризику, зазначені у Додатку III до Регламенту ЄС про штучний інтелект, проходять процедуру відповідності на основі внутрішнього контролю провайдерів цих систем (біометричні системи замість цього можуть проходити оцінку системи управління якістю та оцінку технічної документації із залученням нотифікованих органів). Крім того, на провайдерів цієї категорії високоризикових систем штучного інтелекту покладається обов'язок реєстрації таких систем у відповідній базі даних ЄС (для систем у сфері критичної інфраструктури реєстрація здійснюється на національному рівні) перед виходом таких систем на ринок та введенням їх в експлуатацію.

Інші вимоги до систем штучного інтелекту з високим ступенем ризику включають в себе вимоги щодо: систем оцінки та зниження ризику; критеріїв якості наборів даних, які використовуються відповідними системами для мінімізації ризиків отримання дискримінаційних результатів; технічної документації; прозорості та надання інформації користувачам; ведення записів про функціонування системи для забезпечення простежуваності результатів; нагляду за системою з боку людини; точності, надійності та кібербезпеки; СЕ маркування; коригувальних дій у разі невідповідності системи встановленим вимогам.

Значна кількість вимог до систем штучного інтелекту високого ризику обумовлена необхідністю гарантування здоров'я, безпеки та основних прав людини. З аналізу положень Додатку III до Регламенту ЄС про штучний інтелект випливає, що високоризикові системи штучного інтелекту можуть становити потенційну загрозу різним правам і свободам людини: політичним, соціальним, економічним. Чимало з таких високоризикових систем здатні призвести до порушення прав і свобод, які відносяться до сфери приватного права. Так, наприклад, програмне забезпечення на основі штучного інтелекту, призначене для обробки резюме, що подаються кандидатами на роботу, можуть призвести до порушення права людини на працю, а системи штучного інтелекту, що використовуються банками та страховими компаніями для оцінки їх клієнтів, можуть сприяти порушенню прав фізичних осіб на отримання кредиту або страхування життя чи майна. У зв'язку з цим встановлення у Регламенті ЄС про штучний інтелект публічно-правового за своєю юридичною природою механізму правового регулювання для систем штучного інтелекту високого ризику має на меті, серед іншого, охорону приватно-правових відносин.

У порівнянні з системами штучного інтелекту високого ступеня ризику, до яких висувається велика кількість вимог, до систем штучного інтелекту з обмеженим ризиком пред'являються лише вимоги щодо прозорості. Як випливає з аналізу положень Регламенту ЄС про штучний інтелект, постачальники систем штучного інтелекту, призначених для взаємодії з фізичними особами (більш відомих як «чат-боти»), повинні забезпечити, щоб такі системи були розроблені таким чином, щоб інформувати фізичних осіб про те, що вони мають справу з чат-ботами, якщо це не очевидно з обставин і контексту використання.

Обов'язки щодо розкриття інформації також поширюються на провайдерів генеративних систем штучного інтелекту, в тому числі систем загального призначення, які створюють синтетичні зображення, аудіо-, відео- чи текстовий контент. Стаття 50 Регламенту ЄС про

штучний інтелект передбачає обов'язок провайдерів таких систем штучного інтелекту забезпечити маркування результатів роботи цих систем у форматі, придатному для машинного зчитування, та можливість їх ідентифікації як штучно створених або змінених. В той же час на користувачів таких систем, які використовуються для створення зображень, аудіо чи відео, які можуть вважатися “deep fake”, покладається обов'язок повідомляти про те, що цей контент був штучно створений або змінений [5]. Враховуючи потенційну загрозу від “deep fake” для фундаментальних прав людини, ще на стадії розробки проекту Регламенту ЄС про штучний інтелект мали місце дебати щодо того, чи слід класифікувати системи штучного інтелекту, здатні створювати “deep fake”, або принаймні деякі з них, як системи штучного інтелекту з високим ступенем ризику чи навіть заборонити їх [11, с.29]. Загроза від “deep fake” часто виникає насамперед для особистих немайнових прав людини, таких як, наприклад, право на повагу до гідності та честі або право на недоторканість ділової репутації, хоча і не обмежується ними. Так, зокрема “deep fake” цілком можна використовувати як інструмент в цілях шахрайства та інших форм незаконного заволодіння чужим майном. Не можна виключати, що правовий режим такого роду генеративних систем штучного інтелекту може бути згодом змінений на більш жорсткий у зв'язку з тим, що подібні системи швидко розвиваються, вдосконалюються, набувають поширення, що тягне за собою збільшення рівня і масштабу загроз від таких систем для фундаментальних прав людини, насамперед для особистих немайнових та майнових прав.

Попри те, що штучний інтелект має певний небезпечний потенціал і дійсно може створювати деякі загрози для здоров'я, безпеки та основних прав людини, а також навколишнього природного середовища, у більшості випадків ступінь його небезпеки є незначним або взагалі відсутнім. Так, наприклад, відео-ігри або програмне забезпечення для фільтрації спаму чи обмеження реклами, в яких використовується штучний інтелект, навряд чи можуть завдати більшої шкоди, ніж їх аналоги без штучного інтелекту. З огляду на це, Регламент ЄС про штучний інтелект не встановлює якихось обмежень для систем штучного інтелекту, що становлять мінімальний ризик або не становлять жодного ризику.

Окремий блок норм Регламенту ЄС про штучний інтелект присвячено регулюванню суспільних відносин щодо моделей штучного інтелекту загального призначення. Такі моделі відрізняються тим, що можуть виконувати широке коло різних завдань і використовуватися в різних системах штучного інтелекту. Як правило, для створення (тренування) моделей штучного інтелекту загального призначення використовуються велика кількість різного роду текстових, графічних, аудіо та відео даних. Це в свою чергу актуалізує питання прозорості та дотримання авторських і суміжних прав провайдерами таких моделей. У зв'язку з цим, статтею 53 Регламенту ЄС про штучний інтелект встановлено ряд обов'язків для провайдерів цих моделей, зокрема: складати та підтримувати в актуальному стані технічну документацію, в тому числі щодо процесів навчання і тестування моделі; складати та надавати необхідну інформацію та документацію про модель провайдерам систем штучного інтелекту, які бажають інтегрувати її у свої системи; запроваджувати політику дотримання авторського права та суміжних прав; складати і публічно поширювати достатньо деталізований стислий опис контенту, що використовувався для навчання моделі штучного інтелекту загального призначення [5].

Більш того, додаткові обов'язки покладаються на провайдерів моделей штучного інтелекту загального призначення, що становлять системний ризик. Такий ризик обумовлений значними можливостями впливу моделей штучного інтелекту загального призначення на ринок завдяки їх проникненню або завдяки передбачуваному негативному впливу на громадське здоров'я, безпеку, фундаментальні права людини або на суспільство в цілому. Так, відповідно до статті 55 Регламенту ЄС про штучний інтелект провайдери моделей штучного інтелекту загального призначення з системним ризиком, зобов'язані: проводити оцінку моделі відповідно до стандартизованих протоколів; оцінювати і знижувати можливі системні ризики; відслідковувати, документувати і невідкладно повідомляти контролюючі органи про серйозні інциденти та вжиті щодо них коригувальні заходи; забезпечувати належний рівень захисту кібербезпеки моделі штучного інтелекту загального призначення з системним ризиком та фізичної

інфраструктури моделі [5]. Отже, наявність додаткових вимог щодо зазначених систем штучного інтелекту, знову ж таки, обумовлена масштабом загроз, які створюються ними для основних прав людини, зокрема особистих немайнових та майнових прав.

Як висновок необхідно зазначити, що за своїм змістовним наповненням Регламент ЄС про штучний інтелект є актом, що належить передусім до публічного права. Однак, при цьому норми публічного права, закріплені в цьому регламенті, спрямовані на охорону насамперед особистих немайнових та майнових прав, що належать до приватного права. Таким чином, норми законодавства ЄС про штучний інтелект є ще одним прикладом того, як публічно-правові норми охороняють приватно-правові відносини від ризиків і загроз, пов'язаних розвитком новітніх цифрових технологій.

Подальші наукові пошуки з окресленої тематики варто присвятити проблематиці охорони прав інтелектуальної власності, відшкодування шкоди та страхування цивільно-правової відповідальності в умовах розвитку та застосування систем штучного інтелекту.

Посилання:

1. Artificial intelligence (AI) market size worldwide from 2020 to 2030. Statista. URL: <https://www.statista.com/forecasts/1474143/global-ai-market-size>
2. Sharma S. Benefits or concerns of AI: A multistakeholder responsibility. *Futures*. 2024. Vol. 157. 103328. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2024.103328>.
3. The White House Administration. Executive order on the safe, secure, and trustworthy development and use of artificial intelligence: President's order of 30 October, 2023. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/presidential-actions/2023/10/30/executive-order-on-the-safe-secure-and-trustworthy-development-and-use-of-artificial-intelligence/>
4. General Office of the CCP Central Committee & General Office of the State Council. Opinions on strengthening the ethical governance of science and technology: Circular of 20 March 2022. URL: https://www.gov.cn/zhengce/2022-03/20/content_5680105.htm
5. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689>
6. Ebers M., Hoch V. R. S., Rosenkranz F., Ruschmeier H., Steinrötter B. The European Commission's Proposal for an Artificial Intelligence Act—A Critical Assessment by Members of the Robotics and AI Law Society (RAILS). *Robotics and AI Law Society*. 2021. Vol. 4. P. 589–603. DOI: <https://doi.org/10.3390/j4040043>.
7. Alowais S. A., Alghamdi S. S., Alsuhebany N. et al. Revolutionizing healthcare: the role of artificial intelligence in clinical practice. *BMC Medical Education*. 2023. Vol. 23. 689. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12909-023-04698-z>.
8. Van Kolschooten H., Van Oirschot J. The EU Artificial Intelligence Act: Implications for healthcare. *Health Policy*. 2024. Vol. 149. 105152.
9. AI Act. Digital Strategy. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai>
10. Santalu N. Biometrics under the EU AI Act. URL: <https://iapp.org/news/a/biometrics-under-the-eu-ai-act/>.
11. Łabuz M. Regulating Deep Fakes in the Artificial Intelligence Act. *Applied Cybersecurity & Internet Governance*. 2023. Vol. 2(1). P. 1–42. DOI: <https://doi.org/10.60097/ACIG/162856>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

02.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.7 UDC

**РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ У СТВОРЕННІ
ЗАГАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ
ЦИФРОВОГО АРБІТРАЖУ**

Володимир НАГНИБІДА

доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**THE ROLE OF INTERNATIONAL
ORGANIZATIONS IN ESTAB-
LISHING COMMON STANDARDS
FOR DIGITAL ARBITRATION**

Volodymyr NAHNYBIDA

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-4233-7173>

Стаття присвячена визначенню ролі низки провідних міжнародних організацій та інституцій (насамперед, Комісії ООН з міжнародного торговельного права, Королівського Інституту Арбітрів та Міжнародної асоціації юристів) у створенні та просуванні загальних міжнародних стандартів організації і здійснення цифрового арбітражного розгляду, побудови онлайн-арбітражу як самостійного сучасного явища у царині альтернативного вирішення спорів. Автор відзначає, що саме розроблені такими організаціями джерела «м'якого права», зважаючи на природу та особливості міжнародного комерційного арбітражу як нейтрального і конфіденційного способу вирішення спорів визначають базові засади імплементації цифрових інструментів при вирішенні комерційних спорів, гарантуючи дотримання фундаментальних процесуальних прав сторін, з одного боку, та швидкість і ефективність розгляду загалом.

За результатами дослідження резюмується, що UNCITRAL зосереджується на питаннях імплементації реалій цифрового арбітражу в уже усталені рамки арбітражного процесу на рівні базових актів конвенційного регулювання (насамперед, Нью-Йоркської конвенції), а також розроблених нею модельних законів та регламентів. Йдеться про інтеграцію електронних повідомлень, укладення арбітражних угод у будь-якій цифровій формі, а

The article is dedicated to defining the role of several leading international organizations and institutions (primarily the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL), the Chartered Institute of Arbitrators (CIArb), and the International Bar Association (IBA)) in the creation and promotion of common international standards for organizing and conducting digital arbitration proceedings, as well as in shaping online arbitration as an independent modern phenomenon in the field of alternative dispute resolution.

The author emphasizes that the “soft law” sources developed by these organizations play a fundamental role in defining the basic principles for the implementation of digital tools in commercial dispute resolution. Given the nature and characteristics of international commercial arbitration as a neutral and confidential method of dispute resolution, these standards ensure both adherence to fundamental procedural rights of the parties and the overall speed and efficiency of proceedings.

The study concludes that UNCITRAL primarily focuses on integrating digital arbitration realities into the established framework of arbitration proceedings at the level of foundational international conventions (particularly the New York Convention), as well as in its model laws and procedural rules. This includes the recognition of electronic communications, the

також визнанні та виконанні електронних арбітражних рішень, поруч із зверненням на рекомендаційному рівні до окреслення принципів і порядку використання електронних інструментів сторонами, складом арбітражу і арбітражними інституціями. Якщо в усіх інших окреслених напрямках робота UNCITRAL вже отримала закріплення на нормативному та рекомендаційному рівнях, в аспекті визнання та виконання е-рішень в арбітражі вона ще перебуває на етапі обговорень та пропозицій, хоча ключові пропозиції вже знайшли відображення у записках Секретаріату Комісії, доповідях її Робочої групи II. Натомість інші міжнародні організації (наприкладі CIArb, IBA, ICCA, CPR та інші) у своїй діяльності звертаються до більш прикладних сторін досліджуваної проблематики, пропонуючи арбітражній спільноті широкий спектр рекомендацій, керівництв, протоколів і чек-листів, пов'язаних із правилами організації і проведення віртуальних слухань, вимог до е-доказів та їх збору, допиту свідків у режимі онлайн, організації електронного документообігу, гарантування кібербезпеки у ході здійснення всіх процесуальних дій тощо.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, арбітражні інституції, відео-конференція, цифровий арбітраж, керівництва та рекомендації, арбітражний процес

Цифровізація арбітражного процесу відбувається комплексно та різнопланово не лише у площині поступової імплементації у порядок розгляду та вирішення комерційних спорів численних нових цифрових інструментів та електронних сервісів (відеоконференцз'язку, дистанційного заслуховування свідків та надання доказів, впровадження систем електронного документообігу тощо), але й крізь призму інституційного залучення та розробки з цього приводу міжнародними організаціями і постійно діючими арбітражними центрами послідовних керівництв, правил і рекомендацій. Саме такі джерела «м'якого права», зважаючи на природу та особливості міжнародного комерційного арбітражу як нейтрального і конфіденційного інструменту вирішення спорів покликані забезпечити всебічний перехід арбітражного процесу на «цифрові рейки», гарантуючи дотримання фундаментальних процесуальних прав сторін, з одного боку, та швидкість і ефективність розгляду загалом. У зв'язку з цим питання визначення ролі та місця міжнародних організацій у розвитку та становленні онлайн-арбітражу важко переоцінити, зважаючи на те, що вони постають потужними експертними і нормотворчими центрами у світовому масштабі.

При цьому, хоча проблематика цифровізації арбітражного розгляду була предметом численних наукових і аналітичних досліджень у працях вітчизняних і зарубіжних вчених,

conclusion of arbitration agreements in any digital form, and the recognition and enforcement of electronic arbitral awards. Additionally, UNCITRAL provides recommendations on the principles and procedures for using electronic tools by parties, arbitral tribunals, and arbitration institutions. While most of these aspects have already been addressed at the normative and advisory levels, the issue of recognizing and enforcing e-awards in arbitration is still under discussion, although key proposals have already been reflected in UNCITRAL Secretariat notes and reports from its Working Group II.

Meanwhile, other international organizations (such as CIArb, IBA, ICCA, CPR, among others) focus on more practical aspects of the issue, offering the arbitration community a broad range of recommendations, guidelines, protocols, and checklists related to organizing and conducting virtual hearings, requirements for e-evidence and its collection, online witness examination, electronic document management, cybersecurity measures during procedural actions, and other relevant matters.

Keywords: international commercial arbitration, arbitration institutions, video conferencing, digital arbitration, guidelines and recommendations, arbitration process

зокрема Б. Х. Аламдарі, Р. Алнабера, І. Амро, Ю. В. Білоусова, Р. Вольффа, Т. Гаї, С. О. Кравцова, Н. Кумара, М. М. Мальського, К. Онгена, Дж. Пестілла, Ю. Д. Притики, Р. К. Сміта, П. Чаттерджі, М. Шерера та інших, конкретні аспекти впливу міжнародних організацій на цей процес досі залишаються маловивченими. Таким чином метою цієї наукової статті є встановлення ролі провідних міжнародних інституцій, на кшталт Комісії ООН з міжнародного торговельного права (далі – UNCITRAL або Комісія), Королівського Інституту Арбітрів (далі – CIArb), Міжнародної асоціації юристів (IBA) та інших, у створенні та просуванні загальних міжнародних стандартів організації і здійснення цифрового арбітражного розгляду.

Звертаючись насамперед до напрацювань UNCITRAL у означеній сфері, одразу відзначимо, що у попередніх публікаціях [1] ми вже досліджували інтерпретаційний прогрес, досягнутий кризь призму низки документів, розроблених цієї організацією [2–3], у питанні розуміння положень ст. II(1) та ст. II(2) Конвенції ООН про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р. (відомої як Нью-Йоркська конвенція) [4] щодо охоплення у цих нормах (які встановлюють базові вимоги до змісту та форми арбітражної угоди) й будь-яких електронних форм комунікації між сторонами, якщо при цьому забезпечується можливість встановити чіткість та однозначність волевиявлення сторін стосовно підписання такої арбітражної угоди. Таке розуміння знайшло відображення й у нормах Типового закону UNCITRAL про міжнародний комерційний арбітраж 1985 р. із подальшими змінами (далі – Типовий закон UNCITRAL) [5], зокрема у ст. 7(4) останнього, а сам концепт допустимості використання електронних комунікацій у ході арбітражного розгляду був наскрізно втілений у Арбітражному регламенті UNCITRAL (наразі діє редакція, прийнята у 2021 році) [6].

Проте на цьому внесок UNCITRAL у створення архітектури онлайн-арбітражу не закінчується. Так, ще у 2016 році у рамках діяльності Комісії було підготовлено Технічні нотатки щодо вирішення спорів у онлайн-режимі (Online Dispute Resolution – ODR) [7], з метою допомогти державам, зокрема тим, що розвиваються, і державам з перехідною економікою, адміністраторам ODR, платформам ODR, нейтральним сторонам і сторонам процедур ODR у розробці та використанні таких систем. Комісія відзначила, що Технічні нотатки не мають обов’язкової сили та є описовими, втілюючи принципи справедливості, прозорості, належної процедури та підзвітності [8]. Окрім іншого, вказаний документ закріплював розуміння ODR як механізму вирішення спорів за допомогою електронних комунікацій та інших інформаційно-комунікаційних технологій, передбачив необхідність адміністрування та координації функціонування платформи ODR у роботі відповідного та окремого від сторін і складу арбітражу адміністратора, встановлював загальні принципи і стадії звернення до платформ ODR у процесі розгляду і вирішення спорів.

На сьогодні ж ключовим вектором діяльності UNCITRAL у сфері цифровізації міжнародного комерційного арбітражу є розробка цілісних рекомендацій та внесення змін до Типового закону UNCITRAL в частині розбудови правового підґрунтя для широкого використання електронних арбітражних рішень. Відповідно, у 2023 році UNCITRAL прийняла до уваги записку Секретаріату щодо таксономії та попередніх результатів підведення підсумків розвитку спорів у цифровій економіці [9–10] та звернулася до останнього з проханням продовжувати роботу щодо висунення пропозицій на законодавчому рівні та зосередження уваги на темах визнання та виконання електронних арбітражних рішень та електронних сповіщень про арбітраж та їх доставки. У 2024 році Комісія доручила Робочій групі II працювати над визнанням і виконанням електронних арбітражних рішень, а згодом і з електронними повідомленнями. Напрацювання цієї групи були зібрані у записці «Визнання та виконання електронних арбітражних рішень» [11], яка обговорювалася на вісімдесят першій сесії цієї робочої групи UNCITRAL 3–7 лютого 2025 року. За результатами роботи останньої були підготовлені відповідна Доповідь Робочої групи II [12].

Синтезуючи ключові положення цих документів, відзначимо, що вони пов’язані, насамперед, із рекомендаціями щодо тлумачення положень Нью-Йоркської конвенції у світлі охоплення терміном «арбітражне рішення» або «рішення» в рамках її положень арбітражних рішень в електронній формі, а також щодо того, щоб відповідно до ст. IV(1)(a) Нью-Йоркської

конвенції арбітражне рішення або його завірена копія в електронній формі визнавалися «оригіналом» за умови дотримання певних визначених у цих документах умов; внесення низки відповідних змін до Типового закону UNCITRAL і Арбітражного регламенту UNCITRAL, що також повинні гарантувати досягнення тих ж цілей і завдань гарантування належного визнання і виконання електронних арбітражних рішень. Детальніше цих питань ми також торкалися у попередніх публікаціях [13].

Звертаючись до діяльності інших міжнародних організацій крізь призму предмету нашого дослідження, відзначимо таке. Знаний своїми керівництвами у сфері арбітражної практики CIArb у 2020 році розробив Рекомендації щодо дистанційного вирішення спорів [14], а у наступному році – підготував комплексне Рамкове керівництво щодо використання технологій у міжнародному арбітражі [15]. Перший із документів був прямо пов'язаний із наслідками пандемії COVID-19 та спрямовувався на використання у поєднанні та адаптації до будь-яких відповідних урядових і арбітражних порад, надаючи керівництво для ведення розгляду за будь-яких обставин, коли сторони спору не можуть зустрітися фізично. Натомість згадане Рамкове керівництво CIArb є значно ширшим за своїм предметом, включаючи у двох частинах загальні принципи, зокрема розуміння повноважень і обов'язків арбітрів, забезпечення справедливості та пропорційності використання технологій, а також вказівки щодо найкращих практик у питаннях кібербезпеки та способів уникнення витоку особистих даних і даних, пов'язаних із веденням справи. Власний Протокол щодо кібербезпеки у міжнародному арбітражі у 2022 році був підготовлений Міжнародною Радою з комерційного арбітражу (ICCA), спільно з Колегією адвокатів Нью-Йорку (NYC Bar) та Міжнародним інститутом із запобігання та вирішення конфліктів (CPR), за підтримки Постійної палати третейського суду (PCA) [16]. Вартими згадки є й Правила IBA з одержання доказів у міжнародному арбітражі у редакції 2020 року [17], що містять низку положень, пов'язаних із збором та отриманням доказів у електронній формі. До прикладу, відповідно до ст. 3(12)(b) Правил, документи, які Сторона зберігає в електронній формі, мають бути подані або надані у найбільш зручному чи економічному для неї форматі, який є розумно придатним для отримувачів.

Підсумовуючи вищевикладене, можливо відмітити ряд засадничих особливостей і тенденцій стосовно ролі, яку відіграють міжнародні організації у ході цифровізації арбітражного розгляду в контексті розроблення загальних стандартів онлайн-арбітражу. Так, зважаючи на сутність та напрямки діяльності UNCITRAL, Комісія зосереджується на питаннях імплементації реалій цифрового арбітражу в уже усталені рамки арбітражного процесу на рівні базових актів конвенційного регулювання (насамперед, Нью-Йоркської конвенції), модельних законів та регламентів, розроблених нею ж. Мова йде про інтеграцію електронних повідомлень, укладення арбітражних угод у будь-якій цифровій формі, а також визнанні та виконанні електронних арбітражних рішень, поруч із зверненням на рекомендаційному рівні до окреслення принципів і порядку використання електронних інструментів сторонами, складом арбітражу і арбітражними інституціями. Якщо в усіх інших окреслених напрямках робота UNCITRAL вже отримала закріплення на нормативному та рекомендаційному рівнях, в аспекті визнання та виконання е-рішень в арбітражі вона ще перебуває на етапі обговорень та пропозицій, хоча ключові пропозиції вже знайшли відображення у записках Секретаріату Комісії, доповідях її Робочої групи II.

Натомість інші міжнародні організації (на прикладі CIArb, IBA, ICCA, CPR та інших) у своїй діяльності звертаються до більш прикладних сторін досліджуваної проблематики, пропонуючи арбітражній спільноті широкий спектр рекомендацій, керівництв, протоколів і чек-листів, пов'язаних із правилами організації і проведення віртуальних слухань, вимог до е-доказів та їх збору, допиту свідків у режимі онлайн, організації електронного документообігу, гарантування кібербезпеки у ході здійснення всіх процесуальних дій тощо. Зважаючи на те, що процес цифровізації арбітражного розгляду, попри очевидні здобутки та зрушення (у тому числі досліджені у цій науковій статті), ще не завершений, ми повертатимемося до різних аспектів цієї тематики у наших наступних публікаціях.

Посилання:

1. Nahnybida V. Receipt of Electronic Communications in the Practice of International Commercial Arbitration. *Evropsky politicky a pravni discours*. 2022. Vol. 9. Issue 4. P. 13–24.
2. Recommendation regarding the interpretation of article II, paragraph 2, and article VII, paragraph 1, of the Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, done in New York, 10 June 1958 2006. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: <https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/a2e.pdf>.
3. Explanatory Note by the UNCITRAL secretariat on the 1985 Model Law on International Commercial Arbitration as amended in 2006. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/ml-arb/07-86998_Ebook.pdf.
4. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958). United Nations Organization. URL: <https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/NY-conv/New-York-Convention-E.pdf>.
5. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (with amendments as adopted in 2006). The United Nations Commission on International Trade Law. URL: https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/arbitration/ml-arb/07-86998_Ebook.pdf.
6. UNCITRAL Arbitration Rules 1976 (with article 1, paragraph 4, as adopted in 2013 and article 1, paragraph 5, as adopted in 2021). The United Nations Commission on International Trade Law. https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/21-07996_expedited-arbitration-e-ebook.pdf.
7. UNCITRAL Technical Notes on Online Dispute Resolution. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/v1700382_english_technical_notes_on_odr.pdf.
8. Online Dispute Resolution. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: <https://uncitral.un.org/en/texts/onlinedispute>.
9. Stocktaking of Developments in Dispute Resolution in the Digital Economy. Taxonomy and preliminary findings. Fifty-sixth session of UNCITRAL, Vienna, 3–21 July 2023. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/v23/035/36/pdf/v2303536.pdf>.
10. Stocktaking of Developments in Dispute Resolution in the Digital Economy. Taxonomy and preliminary findings. Note by the Secretariat. Fifty-sixth session of UNCITRAL, Vienna, 3–21 July 2023. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/v23/035/42/pdf/v2303542.pdf>.
11. Recognition and enforcement of electronic arbitral awards. Note by the Secretariat. Eighty-first session of UNCITRAL, New York, 3–17 February 2025. The United Nations Commission on International Trade Law. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/v24/083/60/pdf/v2408360.pdf>.
12. Report of Working Group II (Dispute Settlement) on the work of its eighty-first session (New York, 3–7 February 2025). The United Nations Commission on International Trade Law. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/acn9-1200_advance_copy.pdf.
13. Нагнибіда В. І. Електронне арбітражне рішення в умовах діджиталізації арбітражного процесу / Сучасні виклики для приватного права України: європеїзація, діджиталізація, війна : збірник наук. праць за результатами Другої Всеукраїнської наук.-практ. конф. (13 грудня 2024 р., Київ–Хмельницький) [Електронний ресурс]. – Київ : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2024. С. 85-92. URL: <https://repository.ndipp.gov.ua/handle/765432198/1042>
14. CIARB Guidance Note on Remote Dispute Resolution Proceedings. Chartered Institute of Arbitrators. URL: <https://www.ciarb.org/media/8967/remote-hearings-guidance-note.pdf>.
15. CIARB Framework Guideline on the Use of Technology in International Arbitration. Chartered Institute of Arbitrators. URL: <https://www.ciarb.org/media/izef4z3c/15-framework-guideline-on-the-use-of-technology-in-international-arbitration.pdf>.
16. ICCA–NYC Bar–CPR Protocol on Cybersecurity in International Arbitration (2022 Edition). URL: https://cdn.arbitration-icca.org/s3fs-public/document/media_document/ICCA-reports-no-6-icca-nyc-bar-cpr-protocol-cybersecurity-international-arbitration-2022-edition.pdf.
17. IBA Rules on the Taking of Evidence in International Arbitration. Adopted by a resolution of the IBA Council 17 December 2020. International Bar Association. URL: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=def0807b-9fec-43ef-b624-f2cb2af7cf7b>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

02.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.7 UDC
**КОРПОРАТИВНИЙ ДОГОВІР
В ІТ-СФЕРІ**

Ліліана СІЩУК

кандидат юридичних наук, доцент, старший
дослідник, завідувач лабораторії

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**CORPORATE CONTRACT
IN IT SPHERE**

SISHCHUK, Liliana V.

Candidate of Legal Sciences (Ph. D.),
Associate Professor, Senior Researcher,
Head of the laboratory

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-9722-4347>

У статті проаналізовано особливості законодавства з питань розвитку цифрової економіки і корпоративного права щодо можливості та ефективності укладення корпоративних договорів у ІТ-сфері. Відзначено, що корпоративні договори застосовуються у стартапах та під час розвитку компанії для захисту інтелектуальної власності, розподілу прибутку, уникнення конфліктів, захисту конфіденційної інформації та забезпечення неконкуренції.

Доведено, що для ІТ-стартапу та державної реєстрації товариства ефективним рішенням є укладення корпоративного змішаного договору, який поєднує у собі елементи договору про створення товариства і корпоративного договору, у якому прописуються не тільки порядок передавання майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та способи їх використання, але й подальші дії учасників у товаристві та способи реалізації ними корпоративних прав. Важливе значення для ІТ-сфери за вказаним договором має обрання права іншої країни за умови дотримання положень Закону України «Про міжнародне приватне право».

Зазначено, що стартапам у ІТ-сфері, які набули статусу резидента Дія Сіті, відомі й такі договірні конструкції, як трудовий контракт, гіг-контракт чи будь-який цивільно-правовий договір, договори NDA та NCA. Для резидентів Дія Сіті особливо актуальні положення про опцію-

This article explores the legislative framework governing the digital economy and corporate law, focusing on the feasibility and efficiency of implementing corporate agreements in the IT sector. It highlights the role of such agreements in startups and growing companies, particularly in protecting intellectual property, distributing profits, preventing conflicts, safeguarding confidential information, and ensuring non-competition.

The study substantiates that for IT startups and during the registration of a legal entity, a mixed corporate agreement proves to be an effective legal instrument. This agreement combines elements of a company formation contract and a corporate agreement, covering not only the transfer and use of intellectual property rights but also outlining the responsibilities of participants and mechanisms for exercising their corporate rights. Special attention is given to the importance of selecting foreign governing law within the limits of the Ukrainian Law on Private International Law, especially relevant in international IT projects.

For IT startups with Diia City residency, several contract models are available, including employment contracts, gig contracts, civil law agreements, NDAs, and NCAs. Of particular importance are employee stock option plans, which allow staff to acquire shares in the company after a certain period or upon achieving specific

ни для співробітників, що дають можливість отримати частку в компанії у майбутньому, наприклад, після певного строку роботи чи досягнення певних результатів. Ці положення можуть прописуватися одночасно в умовах корпоративного договору та будь-якого цивільно-правового договору, що укладається з найманим фахівцем.

Щодо договору про нерозголошення (NDA) та договору про неконкуренцію (NCA), то вказані договори можуть укладатися у чистій формі, як окремі договірні конструкції, під час діяльності товариства щодо нових об'єктів права інтелектуальної власності, їх розробки чи результату у формі інноваційного продукту, а також щодо інших напрямків діяльності товариства. Водночас договори NDA та NCA можуть бути включені як елементи корпоративного договору, оскільки зміст останнього не підлягає розкриттю і є конфіденційним, якщо інше не встановлено законом або договором. Для IT-індустрії має важливе значення саме ознака конфіденційності корпоративного договору, що не дозволяє ознайомлюватися зі змістом договору особам, які не є його стороною. При цьому у корпоративному договорі можуть прописуватися як умови про нерозголошення та неконкуренцію, так й інші умови, що надають гарантії дотримання балансу інтересів учасників товариства.

Ключові слова: договір про нерозголошення, договір про неконкуренцію, договір про створення товариства, гіг-контракт, інвестор, IT-стартап, корпоративний договір, корпоративні права, конфіденційність, майнові права на об'єкти права інтелектуальної власності, опціон, цивільне право

З огляду на діджиталізацію і зростання на ринку попиту на технологічні рішення укладення корпоративного договору в IT-сфері нині виглядає перспективним вирішенням питання врегулювання відносин між партнерами, засновниками, інвесторами та навіть співробітниками як у міжнародних, так й у вітчизняних компаніях. Конструкція корпоративного договору відома своїм походженням з англо-американської правової системи, що з поступовим виявленням інтересу до неї та застосуванням спочатку на міжнародному рівні, а у подальшому впровадженням у законодавство і практику країн романо-германської правової системи, знайшла своє втілення й у нормах вітчизняного правового поля.

results. These terms may be embedded both in corporate agreements and in civil law contracts with individual professionals.

NDA and NCA may be structured as standalone agreements or incorporated into corporate agreements, especially in projects involving the development of new intellectual property or innovative products. Given the confidential nature of corporate agreements—unless otherwise stipulated by law or contract—such inclusion reinforces the protection of sensitive business interests. In the context of the IT industry, the confidentiality clause is of particular significance, as it restricts access to the content of the agreement to non-parties. Additionally, corporate agreements may include further provisions aimed at maintaining a fair balance of interests among stakeholders.

Keywords: non-disclosure agreement, non-compete agreement, company formation agreement, gig contract, investor, IT startup, corporate agreement, corporate rights, confidentiality, intellectual property rights, stock option, civil law

На міжнародному рівні корпоративний договір у першу чергу визначає необхідність узгодити юрисдикцію та мову його складання, оскільки стартапи часто реєструються в США, Естонії, Великій Британії або Сінгапурі, що зумовлює укладення договору відповідно до законодавства цих країн, особливо в таких напрямках, як штучний інтелект, кібербезпека, хмарні технології, та сприяє уникненню розбіжностей і юридичних ризиків.

У ІТ-сфері в Україні корпоративні договори застосовуються у стартапах у тих випадках, коли це важливо для захисту інтелектуальної власності, розподілу прибутку та для уникнення конфліктів у майбутньому, що зумовлює потребу захисту конфіденційної інформації та забезпечення неконкуренції. Окрім того, важливе значення має не просто досягнення домовленостей між сторонами і закріплення їх у корпоративному договорі, але й дотримання балансу інтересів учасників товариства. Тому головна складність для стартапів – це чітке визначення умов договору, бо часто стартапи мають обмежені ресурси, а їхні продукти ще на стадії розробки. Важливо все прописати максимально прозоро та зафіксувати у договорі умови про визначення внесків та ролі засновників у створюваному товаристві, про визначення розміру часток у статутному капіталі товариства, про визначення механізмів виходу з товариства або продажу бізнесу в цілому, про охорону і захист ІР та конфіденційності про ключові моменти щодо діяльності компанії, оскільки в ІТ-сфері це критично важливо, так як все формується на коді, дизайні, продукті.

Як правило, при запуску стартапу ідейні розробники ІТ-продукту здійснюють пошук інвесторів, створюють компанію самостійно або ж здійснюють пошук спонсорів через краудфандингові платформи. При створенні ТОВ кофаундери мають бути готовими до формування команди спеціалістів, які будуть допомагати у створенні ІТ-продукту та визначати його цінність і шляхи просування (розробники, дизайнери, менеджери, маркетологи, бухгалтери, юристи), до визначення розміру стартового капіталу, з якого є намір запустити бізнес за власні кошти чи за рахунок цінності продукту, або ж знайти зовнішнього інвестора. ІТ-сфера потребує альтернативних рішень, що надають гарантії та створюють баланс [3, с. 94].

Слід зазначити, що стартапи значно відрізняються від традиційних інноваційних проєктів малого бізнесу, а саме: засновані на реалізації тільки нових ідей для вироблення суто інноваційних продуктів із застосуванням високих інформаційних технологій; результат успішності розвитку – це перетворення на велику компанію для подальшого продажу або публічного розміщення акцій; висока швидкість зростання потребує оперативності в управлінні та прийнятті рішень; потрібна наявність відповідної інфраструктури для супроводу – це бізнес-інкубатори, акселератори, каталізатори, школи стартапів, техно- та наукові парки; міжнародний масштаб діяльності; для фінансування використовуються власні кошти, бізнес-янгели, венчурні фонди, краудфандинг, краудінвестинг, кредити, позики тощо [1, с. 28].

Тому, якщо умовами стартапу поставлено за мету не просто отримати прибуток, а розвинути компанію та вивести її на міжнародний ринок, при формуванні статутного капіталу товариства засновники – ідейні розробники ІТ-продукції зацікавлені у тому, щоб внесок до статутного капіталу полягав не просто у переданні коштів, майна чи майнових прав на певні матеріальні блага, а у переданні майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності, що у майбутньому стануть основою розроблення інноваційної продукції, що буде базисом розвитку компанії до отримання значних майнових результатів та іміджевого визнання товариства на міжнародному рівні, як передової компанії у певному векторному напрямку, який презентувала компанія своїм основним видом діяльності. Звісно, що на етапі стартапу ставити перед собою такі глобальні цілі деякою мірою може видаватися дещо інфантильним і самовпевненим кроком, але саме наміри і є основою прийняття рішення особою формувати бізнес, стартап і компанію з глобальними цілями не просто отримати прибуток, а стати першими на визначеному засновниками шляху.

У зв'язку з цим у ІТ-сфері, традиційно, при створенні товариства дотримується процедура, що визначена законом, і, як правило, передбачає можливість укладення договору про створення товариства, проведення установчих зборів засновників, внесення вкладів до статутного

капіталу та державну реєстрацію юридичної особи у ЄДР. В Україні більшість стартапів реєструється у формі товариств з обмеженою відповідальністю, що регулюється Законом України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [6], у нормах якого однак не визначено умов внесення до статутного капіталу товариства майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності, а також не передбачено виду договору, за яким такі права можуть передаватися у власність товариства. Схожа ситуація має місце й у законодавстві, що регулює сферу інтелектуальної власності, де визначаються умови надання правової охорони тому чи іншому об'єкту права інтелектуальної власності та умови їх використання загалом без деталізації можливості бути внеском до статутного капіталу юридичної особи.

Традиційно склалося так, що при внесенні до статутного капіталу товариства майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності може спочатку укладатися договір про створення товариства, у якому прописуються такі положення, або ж одразу відбувається скликання установчих зборів товариства, на яких приймається рішення про передання такого вкладу до статутного капіталу товариства на підставі акта приймання – передачі і про визначення умов та способів його використання на праві власності чи на праві користування. Будь-який з обраних варіантів передання майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності до статутного капіталу товариства має право на існування і не суперечить нормам чинного законодавства.

Якщо звернутися до аналізу ст. 10 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», то там прямо зазначено, що договір про створення товариства може укладатися між засновниками товариства у разі необхідності визначення взаємовідносин між ними щодо створення товариства [6]. Як впливає, немає жодного обов'язку сторін щодо укладення цього виду договору, але у разі прийняття такого рішення форма договору має бути письмовою. Окрім того, на законодавчому рівні зазначається, що у договорі про створення товариства може визначатися розмір статутного капіталу, частка у статутному капіталі кожного з учасників, строки та порядок внесення вкладів та інші умови. Тобто, якщо сторони у договорі про створення товариства вирішили домовитися про визначення часток у статутному капіталі товариства кожного з учасників, то вони повинні прописувати не тільки строки та порядок внесення вкладів, але й вид і вартісну оцінку вкладу, що дозволить визначити розмір частки та розмір статутного капіталу товариства в цілому. У такому разі можна зробити висновок, що визначення договором про створення товариства грошової оцінки вкладу у формі майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, умов та порядку їх передання не суперечить нормам закону і може бути втіленим на практиці.

Якщо ж укладення договору про створення товариства не відбувається, а рішення про передання вкладу у формі майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності до статутного капіталу товариства приймається на установчих зборах засновників, то таким рішенням може бути затверджено умови передання майнових прав на об'єкти права інтелектуальної власності або виключно на підставі акта приймання – передачі або на підставі будь-якого договору у сфері розпорядження правами інтелектуальної власності, як правило, йде мова про договори про передання виключних майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності. Як зазначає І. Коваль, у науці теж пропонується на законодавчому рівні закріпити вид договірної конструкції внесення цих прав до статутного капіталу – договору про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності [3, с. 96].

Однак для стартапів, які виникають у ІТ-сфері вказані вище рішення не зовсім підходять для пошуку іноземних інвесторів, для створення довіри між партнерами, зрештою, для формування бренду на міжнародному ринку, для пошуку нових ідей, проєктів, працівників, замовників тощо. Це зумовлено тим, що на міжнародному ринку, по-перше, договори у сфері інтелектуальної власності більше сприймаються як засіб визначення споживацьких умов використання інтелектуального продукту між розробниками та замовниками, по-друге, відсутність будь-яких договорів та оформлення питань внесення майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності тільки на підставі рішення засновників теж сприймається як відсутність додаткових майнових гарантій інвесторів у майбутньому, адже сама по собі підприємницька діяльність і так є ризиковою.

Тому, якщо повернутися до можливості укладення договору про створення товариства у чистому вигляді, то такий договір сприймається або виключно як засновницький договір, що діє до моменту державної реєстрації юридичної особи чи деякий час і після створення товариства, але тільки щодо питань, які пов'язані зі створенням товариства та внесенням вкладів до статутного капіталу товариства і впливає із суті зобов'язання. Проте такий підхід не є надзвичайно прийнятним саме для ІТ-сфери, що розвивається як на міжнародному, так і на вітчизняному ринках, яким більше відомою є конструкція корпоративного договору, що підвищує довіру як серед засновників компанії – розробників ІТ-продукції, так й зовнішніх інвесторів. Більше того, такий формат правового регулювання зобов'язальних відносин не суперечить ні нормам корпоративного законодавства, ні нормам законодавства у сфері права інтелектуальної власності.

У такому разі ефективним рішенням для ІТ-стартапу та державної реєстрації товариства є укладення корпоративного змішаного договору, який поєднує у собі елементи договору про створення товариства і корпоративного договору, у якому прописується не тільки порядок передання майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності та способи їх використання, але й подальші дії учасників у товаристві та способи реалізації корпоративних прав, можливість чи неможливість повернення автору майнових прав на об'єкт інтелектуальної власності у разі виходу (виключення) учасника з товариства або у разі реорганізації чи ліквідації самого товариства. Більше того, за вказаним договором можливо обрати право іншої країни за умови дотримання положень Закону України «Про міжнародне приватне право», що має досить важливе значення для ІТ-сфери, особливо якщо учасниками товариства виявлять намір стати іноземний інвестор та український ІТ-розробник.

Така трансакція вигідна обом суб'єктам корпоративних відносин, адже саме товариство стає правовласником об'єкта інтелектуальної власності, який використовуватиметься ним для створення інноваційної продукції, набуття конкурентних переваг, розширення своєї частки на ринку або набуття монопольного становища тощо [3, с. 95]. При цьому пріоритетність для ІТ-стартапу корпоративного договору полягає у тому, що в ньому прописуються відомості про засновників, юрисдикція та застосовуване право, цілі компанії, внески засновників (гроші, майнові права на об'єкти інтелектуальної діяльності, vesting (умови, за яких частка окуповується з часом)), визначаються умови розподілу часток у статутному капіталі та умови входу нових учасників і виходу існуючих учасників, також розкриваються основи управління компанією у частині визначення кількості голосів за кожним учасником, особливостей прийняття окремих рішень або визначення умов накладення права вето на критичні рішення, наприклад, продаж компанії, а також умов щодо обмеження розмивання частки та реалізації переважних прав на купівлю частки у статутному капіталі, умов щодо переходу майнових прав на створену нову інтелектуальну продукцію у власність компанії, визначення положень щодо NDA і NCA, вирішення спорів з урахуванням можливості застосування альтернативних заходів вирішення спорів і юрисдикції. Також можуть додаватися додатки Cap Table (таблиця капіталізації), шаблони IP assignment (договір про передачу прав на інтелектуальну власність) та NDA (Non-Disclosure Agreement, договір про нерозголошення). Для прикладу, за одним з кейсів у корпоративному договорі було чітко прописано умови на регулювання корпоративним договором відносин між кофаундерами без продажу частки у статутному капіталі товариства впродовж визначеного сторонами строку та зазначенням умов щодо особливостей здійснення права на участь на загальних зборах учасників у такий спосіб, що прозоро вирішує ситуацію з розподілом коштів на розвиток компанії та отримання прибутку у формі дивідендів, або виділення коштів на певний проєкт за умови досягнення певного KPI.

Варто відзначити, що в Україні державна підтримка ІТ-сфери проявилася у прийнятті Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5] та реєстрації ТОВ у Дія Сіті, що нині набирає популярності, бо це дає багато переваг, як-от спеціальні податкові умови. Корпоративний договір тут теж грає важливу роль і допомагає врегулювати відносини між засновниками та інвесторами, чітко прописати їх права та обов'язки. Це особливо корисно, коли стартап зростає і з'являються нові учасники чи інвестори. Окрім того,

для резидентів Дія Сіті особливо актуальні положення про опції для співробітників, щоб мотивувати команду, що дають можливість отримати частку в компанії у майбутньому. Для співробітників це додатковий стимул, бо успіх компанії напряму впливає на їхній дохід. Тому в корпоративному договорі можуть прописуватися умови, за яких співробітник набуває право отримати ці опції, наприклад, після певного строку роботи чи досягнення певних результатів.

Однак варто звернути увагу на те, що у Законі України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5] не міститься поняття та умов укладення саме корпоративного договору, але визначено умови набуття статусу резидента Дія Сіті, особливості укладення гіг-контрактів, договорів NDA та NCA, визначено специфіку правового режиму Дія Сіті, що визначає права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі. При цьому у Законі вказано, що заявником на набуття статусу резидента Дія Сіті може бути будь-яка юридична особа, яка звернулася до уповноваженого органу із заявою про набуття статусу резидента Дія Сіті.

Як впливає з аналізу норм Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5] і Порядку формування та ведення реєстру Дія Сіті [4] реєстр Дія Сіті ведеться в електронній формі та містить інформацію про юридичних осіб, які перебувають або перебували у статусі резидента Дія Сіті. Набуття статусу резидента Дія Сіті є добровільним і виникає з дня внесення відповідного запису до реєстру Дія Сіті. Реєстр Дія Сіті є відкритим і оприлюднюється на офіційному веб-сайті уповноваженого органу в мережі Інтернет. Доступ до реєстру Дія Сіті є безкоштовним. Реєстр Дія Сіті створюється з метою забезпечення функціонування правового режиму Дія Сіті, доступності інформації про юридичних осіб, які перебувають або перебували в статусі резидентів Дія Сіті. Технічним адміністратором реєстру Дія Сіті є ДП «ДІА», що належить до сфери управління Мінцифри. Створення та функціонування реєстру Дія Сіті забезпечується засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг. Користувачі інформації можуть одержати інформацію з реєстру Дія Сіті шляхом безпосереднього доступу до інформації на державному веб-порталі правового режиму Дія Сіті (city.dia.gov.ua). Контроль за доступом до реєстру Дія Сіті здійснюється Мінцифри та технічним адміністратором реєстру Дія Сіті.

За даними реєстру Дія Сіті більшість юридичних осіб, що набули статусу резидента Дія Сіті, створені та функціонують у організаційно-правовій формі товариств з обмеженою відповідальністю. Однак у заяві про набуття статусу резидента Дія Сіті закріплено положення про те, що відомості про заявника включають організаційно-правову форму, назву, ідентифікаційний код юридичної особи, контактні дані та іншу інформацію, передбачену визначеною Порядком подання та розгляду заяви про набуття статусу резидента Дія Сіті формою. Таким чином, організаційно-правовою формою юридичної особи, що подала заяву про набуття статусу резидента Дія Сіті, може бути будь-яка форма, визначена законом.

З урахуванням норм Законів України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5] і «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [6] стартапам у IT-сфері, що набули статусу резидента Дія Сіті, відомі такі договірні конструкції, як трудовий контракт, гіг-контракт чи будь-який цивільно-правовий договір, договори NDA та NCA, корпоративний договір та інші поіменовані чи непоіменовані договори. Щодо визначення специфіки корпоративного договору порівняно з іншими договірними конструкціями, що укладаються у IT-сфері, то варто розкрити їх особливості та можливі комбінації.

Якщо вести мову про трудовий контракт, гіг-контракт чи будь-який цивільно-правовий договір, то згідно ст. 4 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» для провадження господарської діяльності резидент Дія Сіті має право залучати працівників на підставі трудових договорів (контрактів), гіг-спеціалістів – на підставі гіг-контрактів відповідно до цього Закону, а також підрядників та виконавців, у тому числі фізичних осіб - підприємців, – на підставі інших цивільно-правових договорів у порядку, визначеному законодавством [5]. При цьому фахівцем резидента Дія Сіті вважається праців-

ник, гіг-спеціаліст або фізична особа (фізична особа – підприємець), залучена резидентом Дія Сіті для виконання поставлених товариством завдань.

Трудовий контракт укладається з працівником компанії – резидента Дія Сіті, що має більш класичний характер та визначає правила регулювання трудових відносин між працівником і компанією з урахуванням індивідуальних здібностей працівника та його професійних навичок, підвищення взаємної відповідальності сторін. На відміну від трудового контракту, гіг-контракт укладається між компанією та гіг-спеціалістом, який зобов'язується виконувати роботи та/або надавати послуги відповідно до завдань резидента Дія Сіті як замовника, а компанія – резидент Дія Сіті зобов'язується оплачувати виконані роботи та/або надані послуги, забезпечувати належні умови виконання завдань та надає соціальні гарантії. Тому, з однієї сторони, гіг-контракт є особливим цивільно-правовим договором про надання послуг чи виконання робіт, а з іншої сторони, містить ознаки трудового договору, так як у ньому визначено такі соціальні гарантії, як час виконання робіт (надання послуг), час відпочинку, умови перебування за визначеним місцем виконання робіт (надання послуг) та за місцем здійснення діяльності резидентом Дія Сіті, правила резидента Дія Сіті, зокрема щодо охорони праці та відповідальності за їх порушення, надання додаткових компенсаційних виплат чи гарантій тощо.

Відмінність гіг-контракту від звичайного цивільно-правового договору полягає у тому, що гіг-контрактом може бути тільки такий цивільно-правовий договір, у якому прямо зазначено про це, гіг-спеціаліст не здійснює підприємницької діяльності та йому надаються соціальні гарантії, у той час як цивільно-правовий договір, як правило, укладається з фізичними особами – підприємцями, що є фрілансерами та одноразово чи систематично можуть виконувати окремі завдання компанії на замовлення.

Ще однією особливістю гіг-контракту є те, що у законі прямо зазначено умови набуття майнових та особистих немайнових прав на об'єкти інтелектуальної власності у зв'язку з виконанням гіг-контракту, а саме особисті немайнові права належать гіг-спеціалісту, який створив такий об'єкт, а майнові права належать резиденту Дія Сіті, який є замовником за таким гіг-контрактом. У той же час гіг-контрактом можуть бути передбачені інші умови щодо набуття майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, що прямо передбачено законом. Зокрема, у гіг-контракті можуть бути закріплені умови про набуття таких майнових прав у спільну власність або умови про опціон. У такому випадку гіг-контракт виконуватиме функцію фіксації домовленості гіг-спеціаліста з замовником – компанією. Однак, якщо говорити про опціони для співробітників, що дають можливість отримати частку в компанії у майбутньому, то такі положення варто прописувати у першу чергу в корпоративному договорі, щоб ніхто з учасників компанії не заперечував проти такого рішення у майбутньому з можливістю розробки схожих положень у гіг-контракті. Щодо інших договорів, за якими особи наймаються у компанію, теж немає обмежень щодо передбачення схожих умов, однак саме укладення гіг-контрактів найбільше передбачає очікувані результати від гіг-спеціаліста на нові інноваційні рішення та нові об'єкти інтелектуальної власності.

Щодо договору про нерозголошення (NDA) та договору про неконкуренцію (NCA), то вказані договори визначені окремими статтями 26, 27 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [5], що можуть укладатися у чистій формі, як окремі договірні конструкції, під час діяльності товариства щодо нових об'єктів інтелектуальної власності, їх розробки чи результату у формі інноваційного продукту, а також щодо інших напрямків діяльності товариства. Як зазначає Л. Дорошенко, в українському законодавстві знайшли своє відображення в ІТ-сфері як поіменовані договори – договір про нерозголошення (NDA) та договір про утримання від вчинення конкурентних дій (NCA). На практиці NCA нерідко підписуються разом з NDA [2, с. 56]. За договором про нерозголошення фахівець або інша особа зобов'язується не розголошувати комерційну таємницю та/або іншу конфіденційну інформацію резидента Дія Сіті або стосовно резидента Дія Сіті. За договором про утримання від вчинення конкурентних дій фахівець зобов'язується утримуватися від вчинення конкурентних дій щодо резидента Дія Сіті, що припиняється не пізніше спливу 12 місяців з дня

припинення трудових, цивільно-правових чи господарсько-правових відносин між фахівцем та резидентом Дія Сіті.

Водночас договори NDA та NCA можуть бути включені як елементи гіг-контракту чи корпоративного договору. У ч. 5 ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [6] прямо зазначено, що зміст корпоративного договору не підлягає розкриттю і є конфіденційним, якщо інше не встановлено законом або договором. Для IT-індустрії саме ознака конфіденційності корпоративного договору має важливе значення, що не дозволяє ознайомлюватися зі змістом договору особам, які не є його стороною, якщо інше не визначено законом. Тобто «закритість» договору – це така усталена практика, ознака, яка виділяє його з поміж інших суміжних конструкцій [2, с. 55 – 56]. При цьому у корпоративному договорі можуть прописуватися як умови про нерозголошення та неконкуренцію, так й інші умови, що надають гарантії дотримання інтересів учасників товариства. Одним із показових прикладів корисності корпоративного договору є обмеження на вихід учасника та на відчуження часток упродовж певного строку, як правило, 3–5 років. Таке обмеження нерідко є умовою отримання компанією інвестицій від професійного інвестора. Останній зацікавлений, щоби засновники, у чиї таланти він інвестує, залишалися у компанії упродовж достатнього строку, аби компанія вийшла на новий рівень доходу, прибутку або ринкової частки [7, с. 296].

Таким чином, корпоративний договір в IT-сфері відіграє досить важливе значення при стартапах і у процесі розвитку товариства як для нових інвесторів, так і для учасників – розробників IT-продукції, співробітників компанії, яким надано гарантії можливості набуття частки у компанії у майбутньому. Корпоративний договір сприяє зародженню та підсиленню довіри між учасниками компанії, посиленню стабільності функціонування товариства та охорони інформації від неправомірного розголошення і використання, підвищення ефективності корпоративного управління у товаристві та розподілу прибутку між учасниками, визначення юрисдикції й інших базових питань успішного зростання компанії на вітчизняному та міжнародному рівнях.

Посилання:

1. Воліков В. В., Хвостенко В. С. Актуальні проблеми інтелектуального, інформаційного, IT та Інтернет права: матеріали Восьмої всеукраїнської науково-практичної конференції (Львів, 15 травня 2024 р.). Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2024. 235 с. С. 27 – 30.
2. Дорошенко Л. Договори за участю резидентів Дія Сіті та корпоративного управління резидентів Дія Сіті. Васильєвські читання: Збірник наукових праць за матеріалами XXII Міжнародної науково-практичної конференції (4-5 жовтня 2024 року, м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. канд. юрид. наук Л. В. Сішук. Івано-Франківськ, 2024. С. 55 – 59.
3. Коваль І. Права інтелектуальної власності у площині корпоративних відносин. Васильєвські читання: Збірник наукових праць за матеріалами XXII Міжнародної науково-практичної конференції (4-5 жовтня 2024 року, м. Івано-Франківськ) / НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. канд. юрид. наук Л. В. Сішук. Івано-Франківськ, 2024. С. 94 – 101.
4. Порядок формування та ведення реєстру Дія Сіті: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1445. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1445-2021-%D0%BF#n95>
5. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15 липня 2021 року № 1667-IX. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2023, №№ 6-7, ст.18. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#top>
6. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 6 лютого 2018 року № 2275-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 13, ст.69. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#top>
7. Стеценко М. В. Роль корпоративних договорів у регулюванні виходу учасника із товариства. Сучасні проблеми цивільно-правової відповідальності: Матеріали XXIII науково-практичної конференції, присвяченої 103 й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР, ректора Харківського юридичного інституту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова. 2025. 373 с. С. 294 – 297.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

02.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.7 UDC
**СКАСУВАННЯ УСИНОВЛЕННЯ В
УКРАЇНІ: ВІДПОВІДНІСТЬ
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ЄВРОПЕЙСЬКИМ СТАНДАРТАМ**

Світлана БИЧКОВА

доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-8227-2127>

За мету статті поставлено визначити суть скасування усиновлення, встановити відповідність правового регулювання цього питання в Україні Європейським стандартам та надати науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства.

Підґрунтям методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема під час дослідження було використано такі методи: порівняльно-правовий метод, метод індукції та дедукції, догматичний і формально-логічний методи.

За загальним правилом, скасування усиновлення призводить до припинення відповідних правовідносин. Проте в окремих випадках повністю ці правовідносини не припиняються (зокрема, дитина за визначених у законі умов може зберегти право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення; суд може стягнути аліменти на неї з особи, яка була її усиновлювачем).

Встановлено, що на сьогодні наявна тільки одна правова підстава припинення прав та обов'язків (у повному чи частковому обсязі) між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною – скасування усиновлення, оскільки усиновлення, визнане недійсним, припиняється також через його скасування. Залежно від підстав, що призвели до ухвалення судом відповід-

**CANCELING ADOPTION IN
UKRAINE: COMPLIANCE OF
LEGAL REGULATION WITH
EUROPEAN STANDARDS**

Svitlana BYCHKOVA

Doctor of Law, Professor,
Chief Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The purpose of the article is to define the essence of adoption annulment, to establish the compliance of legal regulation of this issue in Ukraine with the European standards, and to provide scientifically sound proposals for improving national legislation.

The methodology of the article is based on general scientific and specialized methods of legal phenomenon analysis. In particular, during the study, the following methods were used: comparative and legal method, methods of induction and deduction, dogmatic method, and formal and logical method.

As a general rule, adoption annulment leads to termination of the relevant legal relations. However, in some cases, these legal relations are not completely terminated (in particular, a child may retain the right to stay in the dwelling, in which he (she) lived after adoption under the conditions specified by law; the court may collect alimony from the person who was his(her) adopter).

It has been established that nowadays there is only one legal basis for the termination of rights and obligations (in full or in part) between the adoptive parent and the adopted child – the adoption annulment, since an adoption recognized as invalid is also terminated by its annulment. Depending on the grounds that led to the

ного рішення, а також від його змісту можуть виникнути різні правові наслідки.

Виявлено, що на законодавчому рівні не визначено, на якій підставі скасовувати усиновлення, якщо усиновлювач і усиновлена ним особа бажають зареєструвати шлюб між собою. Крім того, взагалі є неможливим, з огляду на перелік виняткових випадків, за яких суд вправі скасувати усиновлення, його скасування, якщо шлюб бажають укласти усиновлювач і усиновлена ним дитина після досягнення нею повноліття або усиновлена повнолітня особа.

Акцентується на необхідності залучення до вирішення питання про скасування усиновлення психолога. Адже його допомога значною мірою сприятиме встановленню всіх фактичних даних, які мають значення для вирішення питання про скасування усиновлення, врахування при цьому якнайкращих інтересів дитини при одночасному якомога повному забезпеченні її прав і прав та інтересів її усиновлювачів.

На підсумок стверджується, що вітчизняне законодавство на сьогодні не повною мірою врегульовує всі важливі аспекти, що пов'язані із вирішенням питання про скасування усиновлення. У зв'язку із чим робиться висновок про доцільність перегляду підходу до регламентації відповідних норм і внесення змін до Сімейного кодексу України.

Ключові слова: скасування усиновлення, усиновлювач, дитина, захист прав та інтересів, рішення суду, спеціальні психологічні знання

Дитина, її інтереси мають завжди бути пріоритетом у суспільних відносинах. Адже діти – це майбутнє не лише конкретної сім'ї, а й держави в цілому, фундамент її процвітання і стабільності.

У контексті положень про усиновлення та батьківство, наголошує Верховний Суд, усиновитель робить свідомий та виважений вибір набути прав батька (матері) стосовно дитини, яка не є його кровною, та приймає на себе кореспондуючий цьому обов'язок стати рідною людиною цій дитині, вживати всіх можливих заходів та дій в інтересах дитини, займатися її вихованням та розвитком таким чином і в такому обсязі, які в мінімальному значенні закріплені у законодавстві та визначаються загальними уявленнями про батьківство. При цьому зовнішньо також має прослідковуватися те, що дитина відчуває, що вона перебуває в такому оточенні, яке забезпечить їй у необхідному випадку допомогу, зокрема і на її прохання у звичайних побутових обставинах [1].

court's decision, as well as its content, various legal consequences may arise.

It has been found that the legislation does not specify the grounds for adoption annulment if the adoptive parent and the adopted person wish to register a marriage. Besides, given the list of exceptional cases, under which the court may cancel an adoption, it is generally impossible to cancel it if the adoptive parent and the adopted child wish to register a marriage after the child reaches the age of majority or the adopted adult.

The author emphasizes the need to involve a psychologist in resolving the issue of adoption annulment. After all, his(her) assistance will greatly contribute to the establishment of all the factual data relevant to the decision to cancel the adoption, taking into account the best interests of the child while ensuring the fullest possible protection of his(her) rights and the rights and interests of his(her) adoptive parents.

In conclusion, the author argues that current national legislation does not fully regulate all the important aspects related to the issue of adoption annulment. In this regard, the author concludes that it is advisable to revise the approach to regulation of the relevant provisions and to amend the Family Code of Ukraine.

Keywords: adoption annulment, adoptive parent, child, protection of rights and interests, court decision, special psychological knowledge

Проте, на превеликий жаль, у житті іноді усиновлення виявляється невдалим настільки, що виникає необхідність у його скасуванні. Вчені це пояснюють тим, що найчастіше усиновлюються діти з неблагополучних сімей з великою ймовірністю спадкових захворювань, затримкою розвитку, результатів алкоголізму або наркоманії батьків та інших факторів, що впливають на розвиток дитини в період вагітності матері і ранньому дитинстві дитини. Ці несприятливі наслідки можуть проявитися через кілька років і такою мірою, що усиновителі просто виявляться неспроможними будувати сімейні відносини з усиновленою дитиною [2, с. 293].

В юридичній літературі достатньо часто звертаються до різних проблемних аспектів усиновлення. Проте детальному аналізу скасування усиновлення свою увагу науковці майже не приділяють, інколи ними тільки надається загальноправова характеристика припинення усиновлення (наприклад, Л. М. Зілковська, Т. А. Стоянова) або серед інших питань розглядаються окремі аспекти скасування усиновлення (зокрема, К. І. Березовська, О. В. Ступак).

У зв'язку із цим за мету при написанні цієї статті поставлено визначити суть скасування усиновлення, встановити відповідність правового регулювання цього питання в Україні Європейським стандартам та надати науково обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення вітчизняного законодавства.

Відповідно до указаної мети підґрунтям методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема, порівняльно-правовий метод застосовувався для виявлення загального і особливого у правовому регулюванні скасування усиновлення, а також у наукових поглядах з окресленої проблематики. Метод індукції та дедукції дозволив обґрунтувати, що скасування усиновлення на сьогодні є єдиною підставою його припинення, а також виявити невідповідність окремих законодавчих положень між собою. Догматичний метод застосовувався при тлумаченні правових категорій. Формально-логічний метод використовувався як універсальний засіб аргументації наукових висновків і розроблення науково-обґрунтованих пропозицій щодо оптимізації законодавства у контексті окресленої проблеми.

Більшість науковців, які звертаються до питань скасування усиновлення, вважають його, поряд із визнанням усиновлення недійсним, однією із двох підстав припинення усиновлення [2, с. 295; 3, с. 208]. Л. М. Зілковська як таку підставу додатково виокремлює позбавлення батьківських прав [4, с. 297]. Оскільки нелогічність такої позиції була достатньо обґрунтована Т. А. Стояною [3, с. 209], не будемо додатково на цьому зупинятися. Тим більше, що це виходить за межі предмета цієї розвідки.

Скасування усиновлення призводить до припинення відповідних правовідносин. Проте в окремих випадках повністю ці правовідносини не припиняються. Адже згідно із частинами 4, 6 ст. 239 СК України у разі скасування усиновлення з підстави, зазначеної у п. 1 ч. 1 ст. 238 СК України, якщо дитина не передається батькам, за нею зберігається право на проживання у житловому приміщенні, в якому вона проживала після усиновлення, також суд може стягнути аліменти на неї з особи, яка була її усиновлювачем.

Визнання ж усиновлення недійсним припиняє «неіснуючі» правовідносини. Це обумовлено тим, що усиновлення, визнане недійсним, скасовується з моменту його здійснення (ч. 1 ст. 237 СК України). Однак формально, справді, у цьому випадку також припиняються правовідносини, що виникли внаслідок факту усиновлення. І все повертається повністю чи частково (залежно від бажання дитини, її батьків чи близьких родичів тощо) до первісного стану. Наприклад, у разі визнання усиновлення недійсним відновлюються права та обов'язки між дитиною, її батьками та іншими родичами за походженням (ч. 3 ст. 237 СК України). Хоча суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем (ч. 6 ст. 237 СК України), тобто за таких обставин частково залишаться на певний період наявними правовідносини, підставою виникнення яких було усиновлення.

Важливий момент, на якому слід акцентувати, впливає із формулювання ч. 1 ст. 237 СК України – усиновлення, визнане недійсним, скасовується. Таким чином, у цьому випадку усиновлення припиняється також через скасування усиновлення. Можна навіть вважати, що

визнання усиновлення недійсним є ще однією підставою, на додачу до визначених у ч. 1 ст. 238 СК України, за яких скасовується усиновлення.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що на сьогоднішній день в сімейному законодавстві встановлено тільки одну підставу припинення прав та обов'язків (у повному чи частковому обсязі) між усиновлювачем і усиновленою ним дитиною – скасування усиновлення. Хоча залежно від підстав, що призвели до ухвалення судом відповідного рішення, а також від його змісту можуть виникнути різні правові наслідки.

Автори розуміють під скасуванням усиновлення «припинення відносин, що виникли з факту усиновлення, на майбутнє, з метою захисту прав та інтересів дитини, шляхом винесення рішення суду про скасування усиновлення» [2, с. 293].

Насамперед, слід зауважити, що скасування усиновлення не обов'язково припиняє відносини між усиновлювачем та усиновленим. Після скасування між ними припиняються, як було уже сказано вище, повністю або частково правовідносини, пов'язані із усиновленням. Інші відносини, що виникли внаслідок усиновлення, є ймовірність, продовжуватимуть існувати (зокрема, колишній усиновлювач і усиновлена ним дитина можуть і надалі спілкуватися між собою). Також можливим є виникнення нових правовідносин, наприклад, у разі укладення шлюбу між ними чи між дитиною усиновлювача і особою, яка раніше була наділена правовим статусом усиновленої ним дитини.

Крім того, скасування усиновлення спрямовується не тільки на захист прав та інтересів дитини. Усиновлювач є рівноправним учасником відповідних правовідносин і має свої права та інтереси, на захист яких скасування усиновлення прямо чи побічно також спрямоване. Це впливає із регламентованих у вітчизняному законодавстві випадків, у яких суд вправі скасувати усиновлення (зокрема, п. 2 ч. 1 ст. 238 СК України).

Хоча не можна забувати й про позицію Європейського суду з прав людини, який вказав, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків [5].

До речі, наявність можливості захисту прав та інтересів усиновлювача відрізняє скасування усиновлення від позбавлення усиновлювача батьківських прав. В останньому випадку забезпечується захист тільки інтересів дитини. Адже, якщо вплив родини на дитину є об'єктивно шкідливим, рішення суду про позбавлення батьківських прав стає дієвим засобом порятунку дитини і припинення дії травматичного впливу на неї [6, с. 139].

Достатньо показовою у цьому сенсі є справа за позовом ОСОБА_1, ОСОБА_2 до Служби у справах дітей Дніпровської районної державної адміністрації (далі – РДА) про скасування усиновлення, в якій орган опіки та піклування Дніпровської РДА Дніпропетровської області в особі Служби у справах дітей Дніпровської РДА в інтересах малолітнього ОСОБА_3 звернувся до суду із зустрічним позовом до ОСОБА_1, ОСОБА_2, третя особа – Комунальний заклад «Центр соціальної підтримки дітей та сімей «Добре вдома» Дніпропетровської обласної ради про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів. Проаналізувавши встановлені обставини справи та надавши їм правову оцінку, суд першої інстанції установив, що батьки свідомо ухиляються від виконання батьківських обов'язків стосовно усиновленої ними дитини. Наявні об'єктивні і безсумнівні докази винної поведінки подружжя та їх свідомого нехтування своїми батьківськими обов'язками. Суд касаційної інстанції повністю підтримав таку позицію і, враховуючи якнайкраще забезпечення інтересів дитини, встановив, що суд першої інстанції дійшов правильного висновку про наявність правових підстав для позбавлення ОСОБА_1 і ОСОБА_2 батьківських прав відносно малолітньої дитини ОСОБА_3 і відсутність підстав для скасування усиновлення [1].

О. В. Ступак додатково підкреслила, що в подібних справах забезпечення найкращих інтересів усиновленої особи полягає в констатації судом порушення прав та інтересів дитини у випадку відмови від неї з боку усиновлювачів та від виконання ними своїх батьківських обов'язків [7, с. 218].

Згідно із положеннями частин 1, 2 ст. 14 Європейської конвенції про усиновлення дітей (переглянутої) усиновлення може бути скасовано до досягнення дитиною повноліття лише на підставі серйозних обставин, передбачених законом, і лише за рішенням компетентного органу [8].

Таке формулювання, вбачається, може мати подвійне сприйняття: з одного боку, можна зрозуміти, що усиновлення підлягає скасуванню тільки до досягнення дитиною повноліття (за наявності серйозних обставин, передбачених законом); з іншого – акцент зміщується на те, за яких умов не будь-яке усиновлення може бути скасоване, а саме усиновлення, що вимагається скасувати до досягнення дитиною повноліття.

На наш погляд, європейським стандартам і реаліям сьогодення більше відповідає закріплена у СК України можливість у виняткових випадках скасувати усиновлення після досягнення дитиною повноліття чи усиновлення повнолітньої особи.

Таку саму позицію посідає і Європейський суд з прав людини.

Так, у справі «Zaieț v. Romania» рішення про анулювання удочеріння заявника було прийнято через тридцять один рік після акту удочеріння та через вісімнадцять років після смерті прийомної матері заявника. Після смерті прийомної матері, з'ясувалося, що остання мала право на ділянку лісових земель, яка була незаконно відчужена у її родини. Заявник, в принципі, мала право успадкувати половину частки. Національний суд, який розглядав справу, встановив, що удочеріння слугувало виключно економічним інтересам прийомної матері та заявника, і не мало на меті забезпечення кращого життя для заявника [9].

Отже, у законодавстві України чіткіше задекларовано, що усиновлення може бути скасоване тільки у виняткових випадках і лише у судовому порядку як до досягнення дитиною повноліття, так і після, а також може бути скасоване усиновлення повнолітньої особи.

Вичерпний перелік таких виняткових випадків закріплено у ч. 1 ст. 238 СК України, а саме ними є:

- 1) усиновлення суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;
- 2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;
- 3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Проте ми уже звертали увагу, що визнання усиновлення недійсним також є підставою, хоча і особливою, зі своїми правовими наслідками, для скасування усиновлення.

Не можна не зважати на той факт, що законодавець при визначенні підстав для скасування усиновлення використовує термін «дитина». Тому, з огляду на те, що особа має відповідний правовий статус лише до досягнення нею повноліття (ч. 1 ст. 6 СК України), скасування усиновлення з підстав, закріплених у ч. 1 ст. 238 СК України, не допускається після досягнення дитиною повноліття. Хоча із цього правила є два винятки:

- 1) усиновлення може бути скасоване після досягнення дитиною повноліття, якщо протиправна поведінка усиновленого, усиновлювача загрожує життю, здоров'ю усиновлювача, усиновленого або інших членів сім'ї;
- 2) усиновлення повнолітньої особи може бути скасовано судом за взаємною згодою усиновлювача і усиновленого або на вимогу одного з них, якщо сімейні відносини між ними не склалися (частини 2, 3 ст. 238 СК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 26 СК України у шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина. Шлюб між цими особами може бути зареєстровано лише в разі скасування усиновлення.

Однак після ретельного аналізу положень, що їх містить ст. 238 СК України, виникає запитання: на якій підставі скасовується усиновлення у такому разі? Кожна із наявних законодавчо визначених підстав скасування усиновлення не може існувати повною мірою, якщо усиновлювач і усиновлена ним особа бажають зареєструвати шлюб між собою. Також

напрошується і друге запитання: яким чином скасувати усиновлення, якщо шлюб бажають укласти усиновлювач і усиновлена ним дитина після досягнення нею повноліття або усиновлена повнолітня особа? Оскільки у такому разі взагалі відсутні правові підстави для скасування усиновлення. Вбачається, це є суттєвою колізією вітчизняного законодавства, що має бути усунута якомога скоріше шляхом доповнення ст. 238 СК України новою частиною: «4. Усиновлення може бути скасоване у разі коли усиновлювач і усиновлена ним особа бажають зареєструвати шлюб між собою». У зв'язку із чим чинну на сьогодні частину 4 слід вважати частиною 5 ст. 238 СК України.

Це відповідатиме й ст. 12 Європейської конвенції з прав людини: чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права [10].

При ознайомленні із положеннями сімейного законодавства, присвячених скасуванню усиновлення, стає помітною «розкиданість» відповідних норм. Зокрема, на перший погляд, усі правові наслідки скасування усиновлення об'єднані у ст. 239 СК України. Проте, як впливає із ч. 5 ст. 26 СК України, у разі скасування усиновлення може бути зареєстровано шлюб між колишніми усиновлювачем і усиновленою ним особою; згідно із ч. 2 ст. 169 СК України тільки після скасування усиновлення, у тому числі і на підставі визнання його недійсним, є можливим поновлення батьківських прав матері, батька дитини, яка була усиновленою. Зважаючи на викладене, доцільно доповнити ст. 239 СК України новою частиною: «7. У разі скасування усиновлення можуть виникати й інші правові наслідки, передбачені законом».

За загальним правилом, усиновлення скасовується від дня набрання чинності рішенням суду (ч. 4 ст. 238 СК України). Проте усиновлення, визнане недійсним, скасовується з моменту його здійснення (ч. 1 ст. 237 СК України).

І наостанок, при аналізі питань скасування усиновлення варто акцентувати на необхідності залучення до відповідної процедури психолога. На превеликий жаль, органи опіки та піклування, а також суди не завжди звертаються до фахівців з відповідної сфери, хоча їх консультативна допомога, створення за їх участі необхідних умов для заслуховування думки дитини, встановлення ними психологічних особливостей сприйняття дитиною своїх усиновлювачів, психологічних поглядів відповідних осіб на взаємини з дитиною, на підході до її виховання значною мірою сприяли б встановленню всіх фактичних даних, які мають значення для вирішення питання про скасування усиновлення, врахування при цьому якнайкращих інтересів дитини при одночасному якомога повному забезпеченні її прав і прав та інтересів її усиновлювачів.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що вітчизняне законодавство на сьогодні не повною мірою врегульовує всі важливі аспекти, що пов'язані із вирішенням питання про скасування усиновлення. Тому потрібно внести зміни до чинних нормативних актів для усунення наявних прогалин, колізій і неточностей, зокрема, до статей 238, 239 СК України.

Піднятимися вище проблемами правове регулювання скасування усиновлення не обмежується. Зокрема, потребують окремого дослідження питання регламентації особливостей розгляду і вирішення цивільних справ про скасування усиновлення, форм залучення психолога до судового процесу тощо. Тому ці та інші проблемні аспекти становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

Посилання:

1. Постанова Верховного Суду від 23.06.2022 р. у справі № 175/1713/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105139632>.
2. Березовська К. І. Скасування усиновлення та визнання усиновлення недійсним. Наука і правоохорона. 2016. № 1 (31). С. 290–295.
3. Стоянова Т. А. Процесуальні особливості розгляду справ про припинення усиновлення. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 43. С. 208–211.

4. Зілковська Л. М. Припинення усиновлення: теорія і практика правозастосування. Наука і правоохорона. 2016. № 1 (31). С. 296–301.
5. Рішення Європейського суду з прав людини від 07.12.2006 р. у справі «Хант проти України» (Заява № 31111/04). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text.
6. Бичкова С. С. Психолого-правова характеристика позбавлення батьківських прав. Дис. ... на здоб. ступеня доктора філософії: Спеціальність 053 – Психологія. Київ, 2021. 237 арк.
7. Ступак О. В. Принцип «найкращі інтереси дитини» у цивільному судочинстві України. Дис. ... на здоб. ступеня доктора філософії: Спеціальність 081 – Право. Київ, 2025. 271 арк.
8. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.
9. Case of Zaiet v. Romania (Application no. 44958/05). European Court of Human Rights. 24.03.2015 (Final 24.06.2015). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-153017%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-153017%22]}).
10. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 349.2:
349.3+
331.5
(477)

**ДОГОВОРИ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО
РЕАГУВАННЯ НА РИЗИКИ
БЕЗРОБІТТЯ**

Надія ЧУДИК-БІЛОУСОВА

кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC
**EMPLOYMENT CONTRACTS AS A
LEGAL RESPONSE TO
UNEMPLOYMENT RISKS**

Nadiia CHUDYK-BILOUSOVA

Candidate of Law, Associate Professor,
Senior Research Fellow

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-2248-8575>

У статті досліджено сучасний стан договірної регуляції у сфері зайнятості в Україні як одного з інструментів реалізації політики соціального захисту та протидії безробіттю в умовах збройного конфлікту, економічної нестабільності та соціальних трансформацій. Авторка виокремлює чинники, які спричиняють зміни у структурі зайнятості, зокрема зростання неформального сектору, збільшення нестандартних форм праці та обмежений доступ окремих категорій населення до традиційних каналів працевлаштування. Особливу увагу приділено теоретико-правовому аналізу договорів, що укладаються у сфері зайнятості, їх правовій природі, змісту, суб'єктному складу та регулятивній ролі.

Визначається, що попри відсутність уніфікованої доктрини щодо договорів у сфері зайнятості, в українській правозастосовній практиці сформувався сталий набір правових механізмів, що функціонують на основі договірних відносин. Зокрема, звертається увага на можливість укладення договору про професійне навчання безробітних осіб, договору про надання ваучерів на навчання, договору про компенсацію витрат роботодавцю за працевлаштування соціально вразливих категорій, договору соціального супроводу, а також договору про надання мікрогранту для започаткування або розвитку власної справи. Встановлено, що ці дого-

The article explores the current state of contractual regulation in the field of employment in Ukraine as an emerging and increasingly important instrument for implementing social protection policy and combating unemployment amid the challenges of war, economic crisis, and ongoing labour market transformations. The author identifies key factors contributing to structural changes in employment, including the growth of the informal sector, the proliferation of non-standard forms of work, and limited access to traditional employment channels for vulnerable populations. Special attention is paid to the legal analysis of employment-related contracts, their nature, essential terms, subjects, and regulatory role.

The study shows that despite the absence of a unified doctrinal framework for such contracts, a consistent legal practice has developed in Ukraine. A range of instruments operate on a contractual basis, including: contracts for vocational training of unemployed persons; training vouchers; reimbursement agreements with employers hiring vulnerable individuals; social support contracts; and microgrant agreements for starting or developing private businesses. These contracts exhibit features of public-private cooperation, combining elements of civil, labour, and social security law. They are formalized

вори мають ознаки публічно-приватного партнерства, поєднують елементи цивільного, трудового та соціального права, укладаються виключно у письмовій формі та є інструментом реалізації активної політики зайнятості.

У контексті системи соціального забезпечення такі договори дозволяють забезпечити індивідуальний підхід до потреб безробітної особи, стимулювати роботодавця до соціально відповідальної поведінки та забезпечення ефективного використання коштів Фонду соціального страхування на випадок безробіття. Авторка наголошує на необхідності подальшої систематизації та типізації таких договорів, з огляду на їхню нормативну фрагментарність, що перешкоджає належному правозастосуванню. Обґрунтовується доцільність розроблення єдиного підходу до їх укладення, що сприятиме підвищенню юридичної визначеності, підзвітності та ефективності державної політики зайнятості.

У підсумку зазначається, що в умовах повоєнного відновлення України, договірне регулювання у сфері зайнятості повинно бути переосмислене не лише як техніка правового оформлення взаємодії між суб'єктами, а як стратегічний інструмент формування гнучкого, інклюзивного та соціально орієнтованого ринку праці. Розширення і вдосконалення цієї форми правового регулювання відповідає сучасним європейським підходам та сприяє імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство.

Ключові слова: договір у сфері зайнятості, правовий механізм протидії безробіттю, соціальна політика, ринок праці, соціальне забезпечення, вразливі групи населення

Питання зайнятості населення традиційно посідає провідне місце в системі соціальної політики будь-якої держави завдяки безпосередньому впливу на рівень економічної стабільності, соціального добробуту та загальну якість життя громадян. В умовах глобалізації, технологічних змін, військових конфліктів та кризових явищ у світовій економіці, національні ринки праці зазнають значного тиску, що проявляється у зростанні безробіття, появі нестандартних форм праці, поширенні неформальної зайнятості та зниженні ефективності традиційних механізмів соціального забезпечення. Україна, як держава, що перебуває у стані

exclusively in written form and function as tools of active employment policy.

From a social security perspective, these contracts allow for personalized assistance to the unemployed, incentivize socially responsible behaviour among employers, and support efficient use of the Unemployment Insurance Fund. The author underscores the need to systematize and typify these legal instruments, as their current fragmented regulation hinders coherent legal application. A unified legal framework for such agreements would enhance clarity, accountability, and overall policy effectiveness.

In conclusion, the article asserts that in the context of Ukraine's post-war recovery, contractual regulation in employment should be redefined not merely as a procedural tool, but as a strategic mechanism for shaping a resilient, inclusive, and socially-oriented labour market. The expansion and modernization of such legal frameworks aligns with contemporary European approaches and facilitates the implementation of international labour standards into domestic law.

Keywords: contractual regulation of employment, legal response to unemployment, social policy, labour market, social security, vulnerable population groups

збройного конфлікту та водночас здійснює системні реформи у соціально-трудовій сфері, стикається з необхідністю оперативного перегляду підходів до правового регулювання відносин у сфері зайнятості.

У цих умовах посилення договірного елементу в політиці зайнятості набуває особливої ваги. Укладання договорів між уповноваженим державою органом, роботодавцем та особою, яка шукає роботу, дозволяє забезпечити індивідуалізацію правового впливу, гнучке реагування на виклики ринку праці та раціональне використання бюджетних коштів. Проте на сьогодні в Україні відсутня системна наукова розробка проблематики договірного регулювання у сфері зайнятості, а чинне законодавство залишається фрагментарним і нерідко суперечливим.

Незважаючи на наявність численних нормативно-правових актів, які регулюють порядок укладення окремих договорів у сфері зайнятості (професійного навчання, соціального супроводу при працевлаштуванні, компенсації роботодавцям, надання мікрогрантів тощо), бракує єдиної доктринальної позиції щодо їх правової природи, класифікації, особливостей змісту та ролі в структурі системи соціального забезпечення. Відсутність узгодженого правового підходу до таких договорів ускладнює їх практичне застосування, породжує неоднозначне трактування та знижує ефективність реалізації державної політики у сфері працевлаштування.

З огляду на це, актуальним залишається комплексне дослідження договірних механізмів у сфері зайнятості як інструменту реалізації соціальної політики та форми реалізації права особи на працю у контексті післявоєнного відновлення ринку праці в Україні.

Засади формування та реалізації політики зайнятості на національному та міжнародному рівнях були та тривалий час переважно залишаються предметом наукових досліджень у працях провідних економістів, зокрема Н. Г. Діденко, К. В. Дубич, Л. М. Новак-Каляєвої, М. І. Долішнього, С. М. Злупка, Л. М. Ільч, Е. М. Лібанової, М. І. Пітюлича, І. Я. Садової, Л. К. Семів, С. Трубича, Л. Чвертко, Л. Т. Шевчук. Серед вітчизняних учених-юристів дослідження окремих аспектів правового регулювання відносин у сфері зайнятості проведені В. В. Андріївим, О. С. Арсентьєвим, О. В. Басаєм, В. М. Гапочуком, І. О. Гуменюк, Л. В. Кулачок-Тітовою, О. В. Москаленко, І. А. Пахомовою, С. М. Прилипком, С. М. Синчук, Б. І. Сташківим, О. В. Тищенко, Р. І. Шабановим, Л. П. Шумної, В. В. Юровською, О. А. Яковлєвим, О. М. Ярошенком та ін.

Метою статті є аналіз причин безробіття в сучасних умовах та тенденцій впровадження договірного регулювання відносин як перспективного напрямку його подолання задля сприяння зайнятості соціально активного населення.

Системи соціального забезпечення у різних державах та в Україні зокрема, стикаються з проблемами забезпечення повного й ефективного охоплення працівників у всіх формах зайнятості, в тому числі завдяки впровадженню «нових» форм зайнятості. Деякі нові умови праці і зайнятості здатні забезпечити велику гнучкість для працівників і роботодавців, хоча можуть привести до значних прогалин в охопленні усіма доступними видами соціального забезпечення [1, с. 192], насамперед у сфері ІТ-технологій, для виконання роботи дистанційно та ін. Тому необхідно зміцнювати і адаптувати наявну систему соціального забезпечення для існуючих викликів та продовжувати здійснювати заходи із запобігання та скорочення бідності, підвищення безпеки доходів і обмеження нерівності [2, с. 75], сприяти працевлаштуванню в умовах дефіциту робочої сили. Зважаючи на те, що соціальне забезпечення є системою економічних, соціальних, правових, організаційних заходів [3, с. 156], котрі можуть бути реалізовані також в інтересах безробітної особи, як соціально незахищеної категорії, задля реалізації нею її права на працю та набуття статусу «соціально захищеної» завдяки участі в системі соціального страхування на випадок безробіття.

Сприяння соціальній підтримці безробітних тривалий час є окремим напрямом вітчизняної соціальної політики, котрий зосереджується на досягненні сприятливих умов життя для всіх членів соціуму, формуванні відносин між інституціями громадянського суспільства й соціальними групами, на забезпеченні максимальної зайнятості населення і створенні

соціально трудових гарантій та умов для зростання його добробуту [4, с. 9]. Відповідно політикою зайнятості населення виступає система заходів і дій соціально-економічного, адміністративно-організаційного та правового характеру, які спрямовані на забезпечення оптимального функціонування й розвитку сфери соціально-трудових відносин, у тому числі національного ринку праці, з метою забезпечення повної зайнятості [5, с. 348] для працездатної частини населення країни. Тому погоджуємося, що в сучасних умовах політика зайнятості має гарантувати соціальне забезпечення населення шляхом створення належних умов для функціонування особи, стимулювання суб'єктів господарювання до створення нових місць та фінансування у встановлений спосіб виплати допомоги безробітній особі [6].

Під зайнятістю населення, яку переважно вважають соціально-економічною категорією, розуміють залучення особи до трудової діяльності згідно з їх фактичними та майновими можливостями, яка складається під впливом попиту і пропозиції на ринку праці та приносить матеріальний добробут, здатний задовольнити відповідний життєвий рівень працівника та його родини [7, с. 9]. Саме в умовах воєнного стану зайнятість продовжує зазнавати трансформацій та характеризується зростанням прагнення особи до розвитку власної справи, котру держава для окремих категорій намагається тривалий час підтримувати фінансово у спосіб, визначений законодавством.

Із моменту здобуття незалежності Україна пережила низку кризових економічних потрясінь: під час перехідного періоду після проголошення незалежності (протягом 1991–1999 років), у період світової фінансової кризи (з 2009 року), з початком збройного конфлікту на сході України 2014 року (погіршення економічних умов в країні та посилення незалежності від трудової міграції та грошових переказів), під час пандемії COVID-19 та карантинних обмежень [8]. Наслідки економічних потрясінь для сфери зайнятості стали ще більш відчутними з 22 лютого 2024 р. після повномасштабного вторгнення, через негативний вплив воєнного стану, тимчасову окупацію, зниження рівня соціального забезпечення для тих осіб, котрі втратили роботу чи не змогли її самостійно знайти як через об'єктивні, так і через суб'єктивні фактори.

За останні два десятиліття Україна зробила кроки до зменшення кількості домогосподарств, які живуть в умовах крайньої бідності, знизивши частку населення, що проживало на менш ніж 3,65 дол. США на день, з 17 % у 2002 році до менш ніж 1 % у 2008 році. Частка населення, що проживало менш ніж на 6,85 дол. США на день, також помітно зменшилася з початку 2000-х років до 8 % у 2013 році, потім збільшилася до 15 % у 2015 та 2016 роках, а потім повернулася до мінімуму в 7 % у 2020 році. Напередодні повномасштабного вторгнення в Україні спостерігався найвищий за останнє десятиліття рівень безробіття — 9,8 % (із 2021 року). Економічна криза, спричинена вторгненням до Криму та на схід України у 2014 році, призвела до того, що його рівень зріс з 7,2 % у 2013 році до 9,3 % у 2014 році. Ситуацію ускладнила пандемія COVID-19, котра погіршила рівень безробіття. У 2021 році серед чоловіків (9,5 %) він був дещо нижчим, ніж серед жінок (10,1 %), і дещо вищим у сільській місцевості (10,6 %), ніж у містах (9,5 %) [9].

Із лютого 2022 року негативні зміни на ринку праці в нашій державі чітко відобразили втрати працездатного населення та економічні труднощі, безпосередньо пов'язані з повномасштабним вторгненням. За оцінками МОП, зайнятість з початку війни стала на 15,5 % нижчою за довоєнний рівень [10]. Рівень офіційного безробіття в Україні досяг історичного мінімуму. Виходячи з інформації НБУ України, у грудні 2024 року кількість зареєстрованих безробітних впала до 94,2 тис. осіб, порівняно з 2023 роком, у якому було зареєстровано 96,1 тис. безробітних. Серед зареєстрованих для пошуку роботи переважають жінки (75,8 тис., тобто 80 % від загальної кількості). Потреби роботодавців у працівниках для заміщення вакантних місць зросли за рік на 14,4 % та становили 46,7 тисячі осіб, що перевищило показник минулого року (роботодавці потребували 32,4 тис. працівників) [11]. Водночас в Україні спостерігається високий рівень неформальної зайнятості та зростання нестандартних форм роботи (зокрема і через розвиток цифрової економіки). Така тенденція пов'язана з тим, що частина населення

має робочі місця, які, як правило, не покриваються існуючими механізмами соціального забезпечення [12].

Огляд сучасного стану зайнятості населення в Україні засвідчує значне скорочення робочих місць, внаслідок збройної агресією, зростання кількості безробітних осіб через згортання підприємницької діяльності суб'єктами господарювання, пошкодження чи руйнування виробничої інфраструктури, вимушеного скорочення чисельності працівників з метою оптимізації витрат на оплату праці. Така ситуація вимагає від уповноважених органів держави пошуку напрямів відновлення ринку праці. Тому з березня 2022 року розпочато заходи з підвищення рівня зайнятості населення, котре опинилося в несприятливих умовах через впровадження воєнного стану та наявність реальних чи потенційних загроз втрати роботи та доходу. Тому на перспективу доцільним є розроблення та реалізація Стратегії відновлення та стабілізації вітчизняного ринку праці [13, с. 77] в післявоєнний період.

Безробіття є визнаним світовим співтовариством соціальним ризиком, який здатний спричинити в короткостроковій чи довгостроковій перспективі соціальну незахищеність особи та повну чи часткову втрату нею заробітку. Він може виступати якісною характеристикою суспільної ситуації в країні, спричиненої економічними, політичними, соціальними чинниками, за яких значна частина працездатного населення не може реалізувати свій трудовий потенціал через обмежену кількість вакантних місць роботи або через свою неспроможність на ринку праці [14, с. 86], зокрема і внаслідок вимушених його трансформацій, зумовлених впливом воєнного стану, військових дій, тимчасовою окупацією чи необхідністю повоєнного відновлення.

На думку вчених-юристів його слід вважати суб'єктивним ризиком, тобто подією, яка ставить особу у складне матеріальне становище та зумовлює необхідність звернення за допомогою) [15, с. 16–17] чи за соціальними послугами до уповноваженого державою суб'єкта. Він засвідчує про втрату особою працездатного віку роботи з об'єктивних чи суб'єктивних причин, втрату нею заробітної плати або інших, передбачених законодавством доходів [16, с. 200–201] та неспроможністю самостійно знайти роботу [17, с. 6].

Безробіття, як правова підстава для соціального забезпечення особи виступає тим ризиком, який може спричинити негативні наслідки для неї у певному віці (від 15 до 70 років), за наявності у неї здатності до праці за станом здоров'я; засвідчує неможливість реалізації нею її права на зайнятість та отримання заробітної плати (доходу) протягом певного періоду [18, с. 255].

Система соціального захисту безробітних включає соціальну підтримку, пільги та юридичні гарантії, державні цільові соціальні програми [6], розвиток яких посилювався з 2014 року та суттєво трансформовався з початком повномасштабного вторгнення. Завдяки послідовному вдосконаленню законодавства про зайнятість вдалося вдосконалити механізми і засоби реалізації особою її прав у цій сфері, які дають можливість раціонального використання фінансових ресурсів з урахуванням принципу соціальної справедливості.

Задля забезпечення основ соціальної захищеності працездатних осіб в Україні на законодавчому рівні із 2000 року було впроваджено систему соціального страхування на випадок безробіття. Вона продовжує розвиватися та періодично трансформуватися, особливо в період світової економічної кризи та пандемії, хоча основною її проблемою залишається відсутність та недосконалість гнучких правових механізмів подолання безробіття, особливо в умовах глобальних викликів, з якими впродовж майже двох десятиліть стикається система соціального забезпечення України.

Сучасне законодавство у сфері зайнятості має дуже складну та розгалужену систему законодавства, переважно підзаконних-нормативних актів, котра з часу врегулювання відносин зайнятості на рівні окремого закону зазнала численних трансформацій через вплив глобальних соціальних викликів (зумовлених повномасштабним вторгненням, втратою роботи та неможливістю продовження діяльності суб'єктом господарювання через втрату виробничих потужностей, евакуацією чи виїздом працівників, втратою замовлень та ринків збуту, впливом пандемії, і т.д.). Норми українського законодавства в сфері зайнятості та соціального страхування на випадок безробіття містять велику кількість імплементованих міжнародних

правових норм, котрі поступово наближають державну політику в цій сфері до кращих світових зразків [19, с. 131]. Хоча досі не ратифіковані Конвенція МОП № 168 про сприяння зайнятості та захист від безробіття 1988 року [20] та Конвенція МОП № 181 про приватні агентства зайнятості 1997 року [21], котрі закріплюють важливі міжнародні стандарти.

Для визначення загальносоюзних пріоритетів у сфері зайнятості та координації політики зайнятості держави-члени реалізують Європейську стратегію зайнятості, котра у новому розділі «Зайнятість» Амстердамського договору містить лише одну статтю [22]. Стратегія ґрунтується на чотирьох основних аспектах зайнятості: підприємницькі якості (*entrepreneurship*), тобто готовність до створення нових робочих місць за рахунок скорочення трудових витрат, які не мають відношення до зарплати та інших форм податкового навантаження зайнятості; відповідність вимогам найму (*employability*), тобто сприяння особі в отриманні нею додаткових якостей, умінь, які сприятимуть отриманню роботи; адаптивність (*adaptability*), тобто вплив на підприємства та індивідів засобами податкового стимулювання; рівність можливостей (*equal opportunities*) через сприяння участі жінок на ринку праці, інтеграцію осіб з інвалідністю до трудового життя та ін. [23]. На даний час сфера зайнятості в Україні продовжує розвиватися за цими напрямками завдяки модернізації вітчизняного законодавства шляхом його оновлення та приведення у відповідність з європейськими стандартами.

З початку тисячоліття в Україні також спостерігається тенденція щодо розширення договірного регулювання відносин у сфері зайнятості. Для цієї сфери властиві виключно непоіменовані договори. Дані відносини мають комплексний характер та на даний час входять до переважно до предмета права соціального забезпечення та трудового права. Особливості правового регулювання відносин у сфері зайнятості також можуть проявлятися через використанням норм цивільного права, так як відносини зі сприяння зайнятості можуть виникати за участі приватних агентств зайнятості, котрі можуть працювати в інтересах роботодавця, так і в інтересах особи, котра не має статусу «безробітної», але прагне реалізувати своє право на працю.

Згідно ст. 638 Цивільного кодексу України договір вважається укладеним, якщо його сторони, тобто центр зайнятості та фізична особа досягли згоди з усіх його істотних умов у визначеній законодавством формі [24], тобто у письмовій формі. Істотними умовами договору у сфері зайнятості є чітко визначені умови, залежно від виду договору. Обов'язковою умовою укладення договору у сфері зайнятості є досягнення згоди між його сторонами щодо його предмету, котрий переважно чітко визначений законодавством.

Відповідно характер встановлення прав та обов'язків суб'єктів відносин при укладенні договорів у сфері зайнятості залежить від мети конкретного договору. У законодавстві останнім часом присутня тенденція щодо розширення договірного регулювання відносин з організації працевлаштування фізичної особи, котра втратила роботу чи перебуває на стадії її пошуку та врегулювання механізмів соціальної підтримки роботодавця, котрий долучився до працевлаштування окремих соціально незахищених категорій задля виконання соціальних зобов'язань держави у спосіб та у формі, чітко визначених законодавством.

Тому видається доцільним визначення переліку договорів, котрі можуть укладатися у сфері зайнятості задля подолання безробіття та сприяння зайнятості фізичної особи. Такі договори умовно можна вважати договорами про надання послуги (договір про організацію професійного навчання в закладі освіти або в роботодавця (укладається з безробітним, який отримав сертифікат на навчання) [25], договір про професійне навчання учасника бойових дій чи особи з інвалідністю внаслідок війни в закладі професійної (професійно-технічної) освіти Державної служби зайнятості [26], договір з роботодавцем про організацію професійного навчання безробітного у закладі освіти [25], договір про професійне навчання (укладається між закладом освіти та виключно із жінкою задля забезпечення ринку праці кваліфікованими робітничими кадрами, підтримання її конкурентоспроможності для працевлаштування у сферах, де вони були традиційно недостатньо представлені за результатами професійного навчання) [27], договір про навчання відповідно до отриманого ваучера (для підтримання

конкурентоспроможності деяких категорій громадян на ринку праці) [28], договір про проживання безробітного в період його навчання (якщо воно відбувається поза місцем його проживання) [25], договір соціального супроводу при працевлаштуванні [29] для окремих категорій.

Також сфера зайнятості характеризується договорами, укладеними в інтересах роботодавця. У разі прийняття рішення про компенсацію його витрат на оплату праці між центром зайнятості, роботодавцем та територіальним відділенням Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю (при працевлаштуванні особи з інвалідністю) протягом 7 робочих днів укладається договір [30], істотні умовами якого чітко визначені та включають крім інформації про їх сторони, гарантії зайнятості для працевлаштованої особи; умови та порядок фінансування компенсації витрат на її оплату праці; права та обов'язки сторін; строк набрання ним чинності та підстави припинення; відповідальність сторін за порушення умов договору та порядок розгляду спорів.

Із 2018 року впроваджена примірна форма договору про компенсацію витрат роботодавця на оплату праці працевлаштованої особи з числа внутрішньо переміщених осіб [31]. Законодавство гарантує отримання роботодавцем компенсації фактичних витрат, за умови облаштування робочого місця для: працевлаштованої особи з інвалідністю I або II групи, яка є застрахованою чи для працівника, який повернувся на роботу у зв'язку із його звільненням з військової служби у запас/відставку на збережене за ним місце роботи, посаду та/або якого переведено за його згодою на іншу посаду в цього роботодавця. Також із 2023 року впроваджено компенсацію за облаштування робочого місця для особи з інвалідністю за рахунок коштів соціального страхування на випадок безробіття [32]. Заявка на компенсацію у визначеному розмірі має бути подана протягом періоду, визначеного законодавством.

Окремою групою договорів у сфері зайнятості слід визнати договори мікрогранту для створення або розвитку бізнесу в аграрній сфері для осіб, котрі вирішили розвивати власну справу (для створення або розвитку садівництва, ягідництва, виноградарства чи тепличного господарства) та договори про надання гранту на створення або розвиток власного бізнесу учаснику бойових дій, особі з інвалідністю внаслідок війни та члену його сім'ї. Вони були впроваджені у червні 2022 року [33] та є специфічною формою соціальної підтримки окремих соціально вразливих категорій, котра потребує окремого додатково теоретичного аналізу.

Отже, договори у сфері зайнятості є ефективним засобом вирішення проблем безробіття та створенням умов для зайнятості особи. Вони є непоіменованими договорами, умови і порядок укладення яких врегульовано законодавством у сфері зайнятості. Переважно дані договори є двосторонніми. Однією із його сторін обов'язково є безробітна особа. Укладаються такі договори в інтересах безробітної особи та мають чітко визначений предмет. Їх укладенню передують реєстрація та набуття особою статусу безробітної. За юридичною спрямованістю на досягнення мети дані договори переважно є основними. За формою укладення договори є виключно письмовими. Для укладення окремих з них необхідним є вчинення додаткових дій. Тому для досягнення належного рівня забезпечення нормативних гарантій реалізації права безробітної особи на отримання нею соціального забезпечення, має бути задіяний весь комплекс правових, економічних, організаційних заходів, котрі будуть основою для реалізації нових ініціатив з протидії безробіттю та попередженню його зростання внаслідок глобальних викликів зокрема щодо чіткого врегулювання та уніфікації процедур укладення договорів у сфері зайнятості.

Посилання:

1. Чудик-Білоусова Н. І. Реформування трудового законодавства як основа соціального спрямування економіки та бізнесу. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 12. С. 191–198. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/41>.

2. Клименко А. Сучасний стан правового регулювання соціального забезпечення громадян України. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 6. С. 72–77. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.14>.

3. Чорна М. Сутність права громадян на соціальний захист. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 4. С. 151–156. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/4/29.pdf>.
4. Яковлев О. А. Фундаментальні проблеми правового регулювання умов праці і встановлення гарантій для працівників. Харків : Право, 2019. 456 с.
5. Зайнятість, праця та соціальний захист населення: вітчизняний та зарубіжний досвід / за ред. Т. М. Кір'ян. Київ, 2017. 245 с.
6. Гапочка В. М. Соціальний захист безробітних: реалії сьогодення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Том 1 № 74. С. 171–175. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.29>.
7. Публічне управління у сфері зайнятості в Україні у контексті євроінтеграції: проблеми, ефективність, інноваційність, результативність / за наук. ред. Р. В. Войтович та К. В. Дубич. Київ, 2020. 480 с.
8. IOM. 2021 Migration in Ukraine: Facts and Figures. Kyiv, 2021. International Organization for Migration. URL: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/migration_in_ukraine_facts_and_figures_2021-eng_web-1.pdf.
9. Poverty Headcount Ratio at USD 6.85 a Day (2017 PPP) (% of Population). (Accessed April 26, 2023). Metadata Glossary. World Bank. URL: <https://databank.worldbank.org/metadataglossary/world-development-indicators/series/SI.POV.UMIC>.
10. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment February 2022 — February 2023 (23.03.2023) / World Bank, Government of Ukraine, European Union, and United Nations. United Nations in Ukraine. URL: <https://ukraine.un.org/en/224376-ukraine-rapid-damage-and-needs-assessment>.
11. Горбачова А. В Україні безробіття впало до історичного мінімуму (20.01.2025; 16:35). UNIAN.NET. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/v-ukrajini-bezrobittya-vpalo-do-istorichnogo-minimu-12889989.html>.
12. Бондар М. Соціальне забезпечення та соціальний захист в Україні. Економіка та суспільство. 2021. № 34. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-34-10>.
13. Луньова Т. Напрями активізації зайнятості населення України в умовах воєнної економіки. Економічний простір. 2023. № 183. С. 74–78. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/183-12>.
14. Слюсар С. Т. Аналіз рівня безробіття в Україні: проблеми і шляхи його подолання. Економіка АПК. 2018. № 5. С. 85–92.
15. Басай О. В. Правове забезпечення соціального захисту безробітних в Україні. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харків, 2005. 20 с.
16. Синчук С. М. До питання про визначення понять соціального забезпечення. Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки : матер. наук.-практ. конф. (м. Сімферополь, 19–20 травня 2003 р.). Харків, 2003. С. 200–203.
17. Юровська В. Ю. Правове регулювання відносин в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». Харків, 2005. 20 с.
18. Денисюк М. До питання про законодавче поняття безробіття. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014. Вип. 59. С. 250–257. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/337>.
19. Кулачок-Тітова Л. В., Пахомова І. А. Забезпечення зайнятості населення: міжнародно-правові стандарти та національний досвід. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Право». 2023. Вип. 36. С. 122–134. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-14>.
20. Конвенція Міжнародної організації праці про сприяння зайнятості та захист від безробіття від 21.06.1988 р. № 168. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_182.
21. Конвенція Міжнародної організації праці про приватні агентства зайнятості від 19.06.1997 р. № 181. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_046.
22. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts (OJ C 340, 10.11.1997, p. 1–144). EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/ams/sign>.
23. The birth of the European Employment Strategy: the Luxembourg process (November 1997) (Last updated: 15.03.2005). EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISUM:c11318>.
24. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435–IV. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
25. Порядок професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації зареєстрованих безробітних, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 24.03.2023 р. № 264. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264-2023-%D0%BF>.

26. Порядок реалізації експериментального проекту з організації професійного навчання учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни в закладах професійної (професійно-технічної) освіти Державної служби зайнятості, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 15.09.2023 р. № 984. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-2023-%D0%BF>.

27. Порядок реалізації експериментального проекту щодо організації професійного навчання жінок для працевлаштування у сферах, де вони були традиційно недостатньо представлені, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 15.11.2024 р. № 1302. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1302-2024-%D0%BF>.

28. Порядок видачі ваучерів для підтримання конкурентоспроможності деяких категорій громадян на ринку праці, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2013 р. № 207. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/207-2013-%D0%BF>.

29. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці. Наказ Міністерства соціальної політики України від 21.09.2016 р. № 1044, зареєстр. в Міністерстві юстиції України 17.10.2016 р. за № 1359/29489. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1359-16>.

30. Про затвердження Порядку здійснення заходів сприяння зайнятості, повернення коштів, спрямованих на фінансування таких заходів, у разі порушення гарантій зайнятості для внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2015 р. № 696. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/696-2015-%D0%BF>.

31. Про затвердження Примірної форми договору про компенсацію витрат роботодавця на оплату праці працевлаштованої особи з числа внутрішньо переміщених осіб. Наказ Міністерства соціальної політики України від 25.04.2018 р. № 588. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0588739-18>.

32. Порядок надання компенсації фактичних витрат за облаштування робочих місць/місць провадження господарської діяльності/ незалежної професійної діяльності для осіб з інвалідністю, затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 22.08.2023 р. № 893. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2023-%D0%BF>.

33. Деякі питання надання грантів бізнесу. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2022 р. № 738. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-2022-%D0%BF>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

02.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.736 UDC

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУ

Андрій ЦВЕТКОВ

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

THE CONCEPT AND ESSENCE OF CONSUMER CREDIT

Andriy TSVYETKOV

PhD,
Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-3239-322X>

Статтю присвячено дослідженню правовому регулюванню споживчого кредитування в Україні та ЄС. Необхідність такого дослідження пов'язана з тим, що зазначена тематика не втрачає своєї актуальності. Активний розвиток ринкової економіки тісно пов'язаний із зростанням кількості споживчих кредитів в Україні.

У статті розглянуто правову сутність та поняття споживчого кредиту в економічній та правовій літературі, особливості здійснення процесу споживчого кредитування фізичних осіб банками України, а також вимоги до споживчих кредитів в ЄС. Автор робить власне визначення терміну «споживчий кредит» на підставі аналізу наукових праць вчених та нормативно-правових актів.

На основі проведеного дослідження, автор статті робить висновок, що Законом України «Про споживче кредитування» суттєво полегшено становище споживача, який допустив порушення договору про споживчий кредит. Це стосується зміни черговості погашення вимог за грошовим зобов'язанням порівняно із загальними положеннями цивільного законодавства.

Порівняння понятійного апарату, що міститься в *acquis* ЄС та законодавстві України, дозволяє зробити висновок автору, що положення ст. 1 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» в повній мірі визначають пріоритетну сферу та дозволяють відобразити

The article is dedicated to the study of legal regulation of consumer lending in Ukraine and the EU. The necessity of such a study is due to the fact that this topic remains relevant. The active development of a market economy is closely linked to the increasing number of consumer loans in Ukraine.

The article examines the legal nature and concept of consumer credit in economic and legal literature, the peculiarities of the process of consumer lending to individuals by Ukrainian banks, as well as the requirements for consumer credit in the EU. The author provides their own definition of the term "consumer credit" based on the analysis of scientific works and legal acts.

Based on the conducted research, the author concludes that the Law of Ukraine "On Consumer Lending" has significantly eased the position of consumers who have violated the consumer credit agreement. This concerns the change in the order of repayment of monetary obligations compared to the general provisions of civil legislation.

The comparison of the conceptual framework contained in EU *acquis* and Ukrainian legislation allows the author to conclude that the provisions of Article 1 of the Law of Ukraine "On Payment Systems and Money Transfers in Ukraine" fully define the priority area and enable the reflection of the mechanism for consumer protection, which is formed, in particular, in the two Recommendations of the European

механізм захисту прав споживачів, що сформований, зокрема, й у зазначених двох Рекомендаціях Європейської Комісії: про Європейський Кодекс поведінки при здійсненні електронних платежів (відносини між фінансовими установами, торговцями, установами з надання послуг та клієнтами) та стосовно платіжних систем та, зокрема, відносин між власниками та емітентами карток.

Ключові слова: споживче кредитування, aquis ЄС, кредитна угода, споживач, фінансова установа, платіжні системи

Commission: the European Code of Conduct for Electronic Payments (relations between financial institutions, merchants, service providers, and clients) and regarding payment systems, particularly the relationships between cardholders and issuers.

Keywords: consumer lending, EU acquis, credit agreement, consumer, financial institution, payment systems

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблем правовому регулюванню споживчому кредитуванню в Україні присвячені праці багатьох вітчизняних вчених в більшості економістів, так і правників, серед них: Кудряшов С.В., Мочерний С.В., Погребняк В.Я., Сусіденко В.Т., Янишен, В. П. та інші автори.

Метою статті є формулювання власного визначення «споживчого кредиту» на підставі проаналізованих наукових праць вчених та чинних нормативно-правових актів України та ЄС, а також проаналізувати вимоги та істотні умови до кредитних угод в Україні та ЄС.

Методологія дослідження. Методологічною основою здійснення статті є діалектичний метод, який обґрунтовує взаємозв'язок та взаємозумовленість усіх соціальних процесів та суспільних явищ. Також використовувались такі наукові методи як: логічний, історико-правовий, порівняльно-правовий, метод системно-структурного і структурно-функціонального аналізу.

Виклад основного матеріалу. Під час широкомасштабної агресії РФ в Україну майже впав інтерес громадян держави до отримання споживчих кредитів на придбання тієї чи іншої продукції. Проте протягом двох років після початку війни, ситуація змінилась в бік різкого збільшення отримання відповідних кредитів населенням. На підтвердження цього, кредити на поточні потреби домінують у портфелях банків. За результати щоквартального опитування банків про умови кредитування у 2023-2024 роках попит на споживчі кредити зріс вперше з IV кварталу 2021 року [1].

Спершу слід розглянути поняття «споживчого кредиту» у науковій літературі: як в економічному, так і правовому аспектах. Так, Сусіденко В.Т. в економічному сенсі розглядає це поняття як кошти, які надаються комерційним банком громадянам України під процент у тимчасове користування на умовах забезпечення, повернення, строковості, платності та цільової спрямованості [2; С. 45]. В свою чергу, Мочерний С.В. визначає споживчий кредит як: «кредит, який надається тільки в національній грошовій одиниці фізичним особам-резидентам України на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і повертається в розстрочку, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору. Між банком та населенням може існувати й посередник, наприклад, торговельна організація, однак при цьому зміст споживчого кредиту не змінюється» [3; С. 176].

Кудряшов С.В. визначає його у своїй праці, споживчий кредит як один з видів банківського кредиту, що обслуговує фінансування особистих та господарських потреб домогосподарств як кінцевих споживачів валового внутрішнього продукту [4; С. 5].

Окремо слід зупинитись на правовому дослідженні визначення споживчого кредиту, і в цих працях також немає однакових думок щодо його визначення. Так, наприклад, Погребняк В.Я. у своїй статті наводив такі визначення споживчого кредиту як договору, за яким банк або інша фінансова установа (кредитор) зобов'язується надати кошти (кредит) фізичній особі (позичальнику) з метою придбання останнім товарів (робіт, послуг) для особистих, сімейних,

домашніх та інших потреб, не пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності, у розмірі й на умовах, установлених договором, а позичальник зобов'язується повернути отриману суму грошей і сплатити проценти за неї. А також інше визначення в правовій літературі щодо споживчого кредиту як: «надання кредитними організаціями коштів фізичній особі з метою задоволення особистих, сімейних, побутових, повсякденних потреб, не пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності, на умовах, установлених договором, де розмір, строк та інші умови визначаються залежно від виду кредиту (наприклад, кредит на придбання автомобіля) та його забезпечення» [5; С. 37-39]. Отже, аналізуючи наведені визначення споживчого кредиту, можна стверджувати, що нині існує значна кількість наукових підходів до розгляду сутності категорії «споживчий кредит» як в економічній літературі, так і правовій. Проте, на практиці існує прогалина щодо відсутності чітких ознак, які б дали можливість віднести подібні банківські послуги до категорії споживчих.

Також, слід проаналізувати трактування цього визначення, що надається у вітчизняному законодавстві. На відміну від *acquis* ЄС, у законодавстві України міститься визначення споживчого кредиту. Так, у п. 1 пп. 11 ст. 1 Закону України «Про споживче кредитування», наведено таке визначення: «споживчий кредит (кредит) – грошові кошти, що надаються споживачу (позичальникові) на придбання товарів (робіт, послуг) для задоволення потреб, не пов'язаних з підприємницькою, незалежною професійною діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника» [6]. В цьому ж Законі у п. 1 пп. 10 ст. 1 дається визначення споживчого кредитування як правовідносини щодо надання, обслуговування та повернення споживчого кредиту. Для аналізу сутності споживчого кредитування необхідно розкрити також визначення його як одного з напрямів банківської діяльності через призму визначення у Законі України «Про банки і банківську діяльність». Отже, у ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» банківська діяльність визначається як залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб [7]. Таким чином, кредитування – це банківська діяльність, що складається із сукупності банківських операцій та інших дій, спрямована на надання кредитором позичальникові кредиту, виконання кредитором зобов'язань і створення умов, що забезпечують позичальнику можливість виконання зобов'язань, які випливають із договору.

Наведений Закон України «Про споживче кредитування» гармонізований з одним із основних документів ЄС з регулювання відносин у сфері споживчого кредитування – Директивою 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23.04.2008 р. про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄЕС (далі – Директива 2008/48/ЄС) [8].

Враховуючи зростаючий обсяг кредиту, надаваного в ЄС споживачам, встановлення спільного ринку в споживчому кредиті буде однаково вигідний споживачам, кредиторам, виробникам, оптовим і роздрібним продавцям товарів і надавачам послуг, а також те, що програми Європейського Економічного Співтовариства щодо захисту споживача та щодо інформаційної політики передбачають, крім усього іншого, необхідність захисту споживача від нечесних умов кредиту і пріоритетність гармонізації загальних умов, якими регулюється споживчий кредит була прийнята Директива Ради 87/102/ЄЕС від 22 грудня 1986 р. про наближення законів, регламентів та адміністративних положень держав-членів щодо споживчого кредиту, до якої були внесені певні зміни Директивою 90/88/ЄС від 22 лютого 1990 р., Директивою 98/7/ЄС від 16 лютого 1998 р. та Директивою 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23.04.2008 р. про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄЕС. Під кредитною угодою (англ. *credit agreement*) згідно з Директивою 2008/48/ЄС розуміється така угода, згідно з якою кредитор надає або обіцяє надати споживачеві кредит у формі відстрочки платежу, позики або іншого подібного фінансового угоди, за винятком угод про надання послуг на безперервній основі або про постачання товарів того самого виду, де споживач оплачує такі послуги або товари протягом терміну їх надання шляхом розстрочки [8].

Відповідно до правових норм нового Закону України «Про захист прав споживачів» вже не містить визначення споживчого кредиту [9].

Також, у пп. 27 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» є тільки загальне визначення кредиту - це грошові кошти, які надаються надавачем фінансових послуг (кредитодавцем) особі (позичальнику) у користування на поворотній основі на визначений строк із сплатою процентів [10]. А у ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність» сформульовано трактування банківського кредиту - будь-яке зобов'язання банку надати певну суму грошей, будь-яка гарантія, будь-яке зобов'язання придбати право вимоги боргу, будь-яке продовження строку погашення боргу, яке надано в обмін на зобов'язання боржника щодо повернення заборгованої суми, а також на зобов'язання на сплату процентів та інших зборів з такої суми [7].

Отже, враховуючи зміст окреслених наукових концепцій до розгляду сутності категорії «споживчий кредит», вважаємо, що зміст цієї дефініції доцільно розглядати таким чином: споживчий кредит – вид фінансових відносин, які відбуваються між кредитором (банк або інша кредитна установа) та позичальником (фізична особа резидент України) з приводу надання позики в національній грошовій одиниці на придбання споживчих товарів тривалого користування або на фінансування споживчих потреб позичальника на умовах, які зазначено у складеному в письмовій формі кредитному договорі, та з урахуванням дотримання принципів строковості, платності, забезпеченості, цільового використання та повернення.

Виходячи із змісту споживчого кредитування можна зробити висновок, що позичальником (суб'єктом) кредитування є фізична особа резидент України. Під споживачем у зазначеному Законі України «Про споживче кредитування» [6], так як і у Директиві 2008/48/ЄС «Про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄС» від 23 квітня 2008 року, споживачем розуміється фізична особа, яка в операціях, охоплених цією Директивою, діє з метою, що виходить за межі її торгівлі, бізнесу чи професії [8].

Об'єктом кредитування може бути будь-який предмет споживання (товар або послуга).

Згідно з п.п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про споживче кредитування», кредитодавцем в договорах споживчого кредиту може бути банк або інша фінансова установа.

Поняття фінансової установи закріплено у пп. 65 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії», ним охоплюється юридична особа, метою створення якої є здійснення діяльності з надання фінансових послуг, яка відповідно до цього Закону надає одну чи декілька фінансових послуг на підставі відповідної ліцензії, виданої Регулятором (Національний банк України або Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку згідно з розподілом повноважень, визначеним цим Законом). Не є фінансовими установами надавачі супровідних послуг, які одночасно не надають також фінансові послуги, а також інші особи, які отримали ліцензію на здійснення діяльності з надання фінансових послуг без набуття статусу фінансової установи [7]. Тут доцільно звернути увагу на положення ст. 3 Директиви 2008/48/ЄС, які розширюють межі суб'єктів відносин у сфері споживчого кредитування, де кредитодавцями можуть виступати фізична або юридична особа, яка надає або обіцяє надати кредит у рамках своєї торгівлі, бізнесу або професійної діяльності [8].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про споживче кредитування» державне регулювання та нагляд у сфері споживчого кредитування здійснює Національний банк України [6].

У ст. 3 (g) Директиви 2008/48/ЄС широко використовується поняття загальної вартості кредиту для споживача (англ. *total cost of the credit to the consumer*), під яким розуміються всі витрати, включаючи відсотки, комісії, податки та будь-які інші види зборів, які споживач повинен сплатити у зв'язку з кредитним договором і які відомі кредитору, за винятком нотаріальних витрат; витрати на допоміжні послуги, пов'язані з кредитною угодою, зокрема страхові внески, також включаються, якщо, крім того, укладення контракту на надання послуг є обов'язковим для отримання кредиту або його отримання на ринкових умовах [8].

Поняття загальної вартості кредиту для споживача використовується у п. 2 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про споживче кредитування», згідно з якою це сума загального розміру кредиту та загальних витрат за споживчим кредитом [6].

Одним з основних термінів Директиви 2008/48/ЄС є річна відсоткова ставка збору (англ. *annual percentage rate of charge*), під якою розуміється загальна вартість кредиту для споживача, виражена як річний відсоток від загальної суми кредиту, у відповідних випадках включаючи витрати, зазначені у статті 19(2) [8]. Закон України «Про споживче кредитування» теж оперує поняттям реальної річної відсоткової ставки збору.

Також, ст. 10 Директиви 2008/48/ЄС встановлено низку вимог до кредитних угод. По-перше, вони мають бути складені в письмовій формі або на іншому матеріальному носії. По-друге, споживач повинен мати копію письмової угоди. Їй головне відповідна письмова угода повинна включати відповідні істотні умови договору як:

- (a) вид кредиту;
 - (b) ідентифікаційні дані та географічні адреси договірних сторін, а також, якщо застосовно, ідентифікаційні дані та географічна адреса залученого кредитного посередника;
 - (c) термін дії кредитного договору;
 - (d) загальна сума кредиту та умови вибору;
 - (e) у разі кредиту у формі відстрочки платежу за конкретний товар чи послугу або у випадку пов'язаних кредитних договорів цей товар чи послугу та його вартість у готівці;
 - (f) ставка запозичення, умови, що регулюють застосування такої ставки та, якщо доступно, будь-який індекс або довідкова ставка, застосовна до початкової ставки запозичення, а також періоди, умови та процедури зміни ставки запозичення та, якщо різні ставки запозичення застосовуються в різних обставинах, вищезазначена інформація щодо всіх застосовних ставок;
 - (g) річний відсоток комісії та загальна сума, що підлягає сплаті споживачем, розрахована на момент укладення кредитного договору; мають бути зазначені всі припущення, використані для розрахунку цієї ставки;
 - (h) сума, кількість і частота платежів, які повинен здійснити споживач, і, якщо це доречно, порядок, у якому платежі будуть розподілені на різні непогашені залишки, стягнені за різними ставками позики для цілей відшкодування;
 - (i) якщо йдеться про амортизацію основного капіталу кредитної угоди з фіксованим терміном дії, право споживача отримати, на вимогу та безкоштовно, у будь-який час протягом терміну дії кредитної угоди виписку про рахунок у формі таблиці амортизації.
- У таблиці амортизації зазначаються виплати, що підлягають сплаті, а також періоди та умови, що стосуються виплати таких сум; таблиця повинна містити розбивку кожного платежу із зазначенням амортизації капіталу, відсотка, розрахованого на основі ставки позики, і, якщо це застосовно, будь-яких додаткових витрат; якщо відсоткова ставка не є фіксованою або додаткові витрати можуть бути змінені згідно з кредитною угодою, у таблиці амортизації повинно бути чітко та лаконічно зазначено, що дані, які містяться в таблиці, залишатимуться дійсними лише до тих пір, поки ставка позики або додаткові витрати не будуть змінені відповідно до кредитної угоди;
- (j) якщо платежі та відсотки мають бути сплачені без амортизації капіталу, звіт із зазначенням періодів та умов виплати відсотків та будь-яких пов'язаних періодичних і одноразових платежів;
 - (k) якщо це застосовно, комісії за ведення одного або кількох рахунків, на яких реєструються як платіжні операції, так і списання, якщо відкриття рахунку не є необов'язковим, разом із комісіями за використання платіжних засобів як для платіжних трансакцій, так і стягнення, а також будь-які інші комісії, що впливають із кредитної угоди, та умови, за яких ці комісії можуть бути змінені;
 - (l) відсоткова ставка, застосовна у разі прострочення платежів, застосовна на момент укладення кредитної угоди, та механізми її коригування та, якщо це застосовно, будь-які комісії, що підлягають сплаті у разі несплати;
 - (m) попередження про наслідки несплати;
 - (n) у відповідних випадках заява про те, що нотаріальні збори будуть сплачені;

(о) необхідні гарантії та страхування, якщо такі є;

(р) наявність або відсутність права на відмову, період, протягом якого це право може бути використано, та інші умови, що регулюють його здійснення, включаючи інформацію щодо зобов'язання споживача сплатити використаний капітал і відсотки відповідно до статті 14(3)(b), а також суму відсотків, що підлягають сплаті за день;

(q) інформацію про права, що впливають із статті 15, а також про умови здійснення цих прав;

(г) право на дострокове погашення, порядок дострокового погашення, а також, якщо це застосовно, інформацію про право кредитора на компенсацію та спосіб, у який ця компенсація буде визначена;

(s) порядок реалізації права розірвання кредитного договору;

(t) існує чи ні позасудовий механізм подання скарги та відшкодування для споживача та, якщо так, методи доступу до нього;

(u) де застосовується, інші договірні положення та умови;

(v) де застосовується, назва та адреса компетентного наглядового органу [8].

На захист прав споживачів, шляхом закріплення обов'язкових умов договорів споживчого кредиту, спрямована низка положень законодавства України. Так, у ст. 1055 ЦК України закріплена загальна норма: «Кредитний договір укладається у письмовій формі. Кредитний договір, укладений з недодержанням письмової форми, є нікчемним» [11]. Спеціальні норми, що регулюють питання укладання договорів про надання споживчого кредиту встановлені у ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування» [6]. У договорі про споживчий кредит зазначаються:

1) найменування та місцезнаходження кредитодавця та кредитного посередника (за наявності), прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання споживача (позичальника);

2) тип кредиту (кредит, кредитна лінія, кредитування рахунку тощо), мета отримання кредиту;

3) загальний розмір наданого кредиту;

4) порядок та умови надання кредиту;

5) строк, на який надається кредит;

6) необхідність укладення договорів щодо додаткових та/або супутніх послуг третіх осіб, пов'язаних з отриманням, обслуговуванням та поверненням кредиту (за наявності);

7) види забезпечення наданого кредиту (якщо кредит надається за умови отримання забезпечення);

8) процентна ставка за кредитом, її тип (фіксована чи змінювана), порядок її обчислення, у тому числі порядок зміни, та сплати процентів;

9) денна процентна ставка, її розрахунок та загальні витрати за споживчим кредитом (крім споживчих кредитів, виконання зобов'язань за якими забезпечено заставою/іпотекою або правом довірчої власності), орієнтовна реальна річна процентна ставка та орієнтовна загальна вартість кредиту для споживача на дату укладення договору про споживчий кредит. У разі відсутності у кредитодавця інформації про вартість певної додаткової та/або супутньої послуги, що надається споживачу третьою особою під час укладення договору про споживчий кредит, орієнтовна вартість такої послуги визначається відповідно до пункту 7 частини третьої статті 9 цього Закону. Усі припущення, використані для обчислення орієнтовної реальної річної процентної ставки та/або орієнтовної загальної вартості кредиту, повинні бути зазначені;

10) порядок повернення кредиту та сплати процентів за користування споживчим кредитом, власних комісій та інших платежів (за наявності), включно із кількістю платежів, їх розміром та періодичністю внесення, у вигляді графіка платежів (у разі кредитування у вигляді кредитування рахунку, кредитної лінії графік платежів може не надаватися);

11) інформація про наслідки прострочення виконання зобов'язань зі сплати платежів, у тому числі розмір неустойки, процентної ставки, інших платежів, які застосовуються чи стягуються при невиконанні зобов'язання за договором про споживчий кредит;

12) порядок та умови відмови від надання та одержання кредиту;

- 13) порядок дострокового повернення кредиту;
- 14) відповідальність сторін за порушення умов договору;
- 15) право споживача на звернення до Національного банку України у разі порушення кредитором, новим кредитором та/або колекторською компанією законодавства у сфері споживчого кредитування, у тому числі порушення вимог щодо взаємодії із споживачами при врегулюванні простроченої заборгованості (вимог щодо етичної поведінки), а також на звернення до суду з позовом про відшкодування шкоди, завданої споживачу у процесі врегулювання простроченої заборгованості.

Як у Директиві 2008/48/ЄС так і в ст. 16 Закону України «Про споживче кредитування» законодавчо встановлено правові норми про дострокове повернення кредиту. Отже, споживач має право в будь-який час повністю або частково достроково повернути споживчий кредит, у тому числі шляхом збільшення суми періодичних платежів. Договором про споживчий кредит може бути передбачено обов'язок повідомлення кредитодавця про намір дострокового повернення споживчого кредиту з оформленням відповідного документа.

Необхідно відзначити, що правові норми Закону України «Про споживче кредитування» суттєво полегшено становище споживача, який допустив порушення договору про споживчий кредит. Це стосується зміни черговості погашення вимог за грошовим зобов'язанням порівняно із загальними положеннями цивільного законодавства. Відповідно до ст. 534 ЦК України у разі недостатності суми проведеного платежу для виконання грошового зобов'язання у повному обсязі ця сума, за загальним правилом (якщо інше не встановлено договором або законом), погашає вимоги кредитора у такій черговості: у першу чергу відшкодовуються витрати кредитора, пов'язані з одержанням виконання; у другу чергу сплачуються проценти і неустойка і лише у третю сплачується основна сума боргу [11].

При цьому споживачі опиняються в ситуації, коли всі їх кошти спрямовуються на погашення вже нарахованих штрафних санкцій, а сама заборгованість не зменшується, оскільки не зменшується база нарахування.

З метою недопущення стягнення з позичальників значних сум нарахувань, ст. 19 Закону України «Про споживче кредитування» для договору про споживчий кредит імперативно встановлено більш лояльну до споживачів черговість погашення вимог. Так, у разі недостатності суми здійсненого платежу для виконання зобов'язання за договором про споживчий кредит у повному обсязі ця сума погашає вимоги кредитора у такій черговості: у першу чергу сплачуються прострочена до повернення сума кредиту та прострочені проценти за користування кредитом; у другу чергу сплачуються сума кредиту та проценти за користування кредитом; у третю чергу сплачуються неустойка та інші платежі відповідно до договору про споживчий кредит [6].

Також ст. 21 Закону України «Про споживче кредитування» значно обмежує відповідальність споживача за договором про споживчий кредит. Споживач може бути притягнений до сплати неустойки (штраф, пеня), сукупна сума якої не може перевищувати половини суми, одержаної споживачем кредиту, і не може бути збільшена за домовленістю сторін. Причому пеня за невиконання зобов'язання щодо повернення кредиту та процентів за ним не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня, та не може бути більшою за 15 відсотків суми простроченого платежу.

Як зазначає, вчений Янишен В.П., досить довго не було чіткої позиції у правозастосовній практиці щодо поширення/непоширення на громадян – споживачів законодавчих положень Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» [12]. І тільки у рішенні від 11.07.2013 року № 7-рп/2013 у справі № 1-12/2013 Конституційний Суд України вказав, що обмеження пені у грошових зобов'язаннях подвійною обліковою ставкою НБУ, що діяла у період, за який сплачується пеня, не поширюється на правовідносини, в яких беруть участь фізичні особи - споживачі. Разом з тим, Конституційний Суд України, дійшовши висновку, що умови договору споживчого кредиту, його укладання та виконання повинні підпорядковуватися таким засадам, згідно з якими особа споживача вважається слабкою

стороною у договорі та підлягає особливому правовому захисту з урахуванням принципів справедливості, добросовісності і розумності, рекомендував Верховній Раді України законодавчо врегулювати питання щодо встановлення справедливого розміру неустойки за прострочення виконання позичальниками – фізичними особами грошових зобов'язань у відносинах споживчого кредитування [13]. Як вбачається, з прийняттям Закону України «Про споживче кредитування» вказану проблему вирішено на користь споживачів та встановлено саме такий справедливий розмір неустойки за договором про споживчий кредит [14].

Загальні засади використання спеціальних платіжних засобів в Україні та захисту прав споживачів відповідних послуг визначені, передусім, Законом України «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 р. № 1591-IX [15] та Положенням про порядок емісії та еквайрингу платіжних інструментів, затвердженого постановою правління Національного банку України Постанова Правління Національного банку України від 29 липня 2022 року № 164 [16]. Порівняння понятійного апарату, що міститься в *acquis* ЄС та законодавстві України, дозволяє зробити висновок, що положення ст. 1 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» в повній мірі визначають пріоритетну сферу та дозволяють відобразити механізм захисту прав споживачів, що сформований, зокрема, й у зазначених нижче двох Рекомендаціях Комісії: 87/598/ЄЕС про Європейський Кодекс поведінки при здійсненні електронних платежів (відносини між фінансовими установами, торговцями, установами з надання послуг та клієнтами) від 8 грудня 1987 року [17] та 88/590/ЄЕС стосовно платіжних систем та, зокрема, відносин між власниками та емітентами карток від 17 листопада 1988 року [18].

Таким чином, було дано визначення терміну «споживчий кредит» на підставі аналізу наукових праць вчених та нормативно-правових актів: «споживчий кредит – вид фінансових відносин, які відбуваються між кредитором (банк або інша кредитна установа) та позичальником (фізична особа резидент України) з приводу надання позики в національній грошовій одиниці на придбання споживчих товарів тривалого користування або на фінансування споживчих потреб позичальника на умовах, які зазначено у складеному в письмовій формі кредитному договорі, та з урахуванням дотримання принципів строковості, платності, забезпеченості, цільового використання та повернення». Правові норми ст. 10 Директиви 2008/48/ЄС так і ст. 12 Закону України «Про споживче кредитування» встановлено низку вимог до відповідних кредитних угод. Також, зазначається, що Законом України «Про споживче кредитування» суттєво полегшено становище споживача, який допустив порушення договору про споживчий кредит. Це стосується зміни черговості погашення вимог за грошовим зобов'язанням порівняно із загальними положеннями цивільного законодавства.

Посилання:

1. Вперше з початку повномасштабної війни банки відзначили зростання попиту на споживчі кредити та кількості схвалених кредитних заявок бізнесу – результати Опитування про умови банківського кредитування / Вебсайт Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/vpershe-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-viyni-banki-vidznachili-zrostannya-popitu-na-spojivchi-krediti-ta-kilkosti-shvalenih-kreditnih-zayavok-biznesu--rezultati-opituvannya-pro-umovi-bankivskogo-kredituvannya> (дата звернення: 04.04.2025)
2. Сусіденко В.Т. Стратегія управління кредитною діяльністю комерційного банку. Київ : Київський державний торгово-економічний університет, 1998. 345с.
3. Мочерний С.В. Банківська система України / С. В. Мочерний, Л. С. Тришак. Львів : Тріада плюс, 2004. 304 с.
4. Кудряшов С.В. Споживчий банківський кредит в Україні : ресурсне забезпечення та ефективність : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.08. «Гроші, фінанси, кредит». Ірпінь, 2007. 19 с.
5. Погребняк В.Я. Визначення поняття споживчого кредиту. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015, №16, том. 2. С. 37-39
6. Про споживче кредитування : Закон України від 15 листопада 2016 року № 1734-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19/ed30000101#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
7. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 року № 2121-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text> (дата звернення: 04.04.2025)

8. Directive 2008/48/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on credit agreements for consumers and repealing Council Directive 87/102/EEC. Official Journal L 133, 22/05/2008, p. 66–92. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A32008L0048> (дата звернення: 04.04.2025)
9. Про захист прав споживачів : Закон України від 10 червня 2023 року № 3153-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
10. Про фінансові послуги та фінансові компанії : Закон України від 14 грудня 2021 року №1953-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-20#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
11. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 року № 435-VI / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
12. Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22.11.1996 р. № 543/96-ВР. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/543/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 04.04.2025)
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвочасне виконання грошових зобов'язань». Вісник Конституційного Суду України. 2013. № 4. С. 32–41
14. Янишен, В. П. Закон України «Про споживче кредитування»: нові стандарти захисту прав позичальників. Проблеми законності : збірник наукових праць / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. Вип. 139. С. 52–62. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.139.115217> (дата звернення: 04.04.2025)
15. Про платіжні послуги : Закон України від 30 червня 2021 р. № 1591-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#n> (дата звернення: 04.04.2025)
16. Про затвердження Положення про порядок емісії та еквайрингу платіжних інструментів : Постанова Правління Національного банку України від 29 липня 2022 року № 164 / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Resolution_29072022_164 (дата звернення: 04.04.2025)
17. Рекомендація Комісії 87/598/ЄЕС про Європейський Кодекс поведінки при здійсненні електронних платежів (відносини між фінансовими установами, торговцями, установами з надання послуг та клієнтами) від 8 грудня 1987 року / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_278#Text (дата звернення: 04.04.2025)
18. Commission Recommendation 88/590/EEC of 17 November 1988 concerning payment systems, and in particular the relationship between cardholder and card issuer / Official Journal L 317, 24.11.1988, p. 55–58. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31988H0590> (дата звернення: 04.04.2025)

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 338.2: 614.2
**МЕДИЧНІ ПОСЛУГИ І ПРАВА
ПАЦІЄНТІВ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ
ДО ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ**

Владислав ТЕРЕМЕЦЬКИЙ

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC
**MEDICAL SERVICES AND
PATIENTS' RIGHTS: MODERN
APPROACHES TO LEGAL
PROTECTION**

Teremetskyi, Vladyslav

Doctor in Law, Professor,
Leading research scientist

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-2667-5167>

Статтю присвячено дослідженню правового захисту прав пацієнтів під час отримання медичних послуг із акцентом на визначення правової природи відповідних правовідносин, особливостей їх розвитку та правових механізмів захисту.

Доведено, що в умовах трансформації охорони здоров'я, коли медична допомога є не лише конституційною гарантією, а й товаром на ринку послуг, особливої актуальності набувають питання якості, безпечності, доступності та юридичних гарантій при наданні медичних послуг. Правовий захист пацієнтів як споживачів виступає одним із ключових елементів національної політики у сфері охорони здоров'я, а також важливою складовою системи захисту прав людини загалом.

Метою дослідження є з'ясування правової природи прав пацієнтів як споживачів медичних послуг, виявлення особливостей відповідних правовідносин та визначення ефективних правових механізмів забезпечення і захисту таких прав з урахуванням сучасних викликів і глобальних тенденцій розвитку медичної сфери.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Діалектичний та системно-структурний методи застосовувались для аналізу правової природи прав пацієнтів і структури правовідносин у сфері медичних послуг. Компаративно-правовий метод дозволив дослідити зарубіжний досвід правового регулю-

The article is devoted to the study of the legal protection of patients' rights in the process of receiving medical services, with a focus on identifying the legal nature of the relevant legal relations, their development features, and legal protection mechanisms.

It is demonstrated that, in the context of healthcare transformation—where medical care is not only a constitutional guarantee but also a commodity in the service market—issues of quality, safety, accessibility, and legal safeguards in the provision of medical services acquire particular relevance. The legal protection of patients as consumers is one of the key elements of national healthcare policy and an essential component of the overall system of human rights protection.

The purpose of the study is to determine the legal nature of the rights of patients as consumers of medical services, to highlight the specifics of these legal relations, and to identify and characterize effective legal mechanisms that ensure the proper protection of these rights, particularly in the context of current challenges and global trends in healthcare provision.

The methodology of the study is based on a combination of general scientific and special legal methods. In particular, dialectical and system-structural methods were used to analyze the legal nature of patients' rights and the structure of legal relations in the field of medical services. Comparative-legal analysis was applied to

вання захисту прав пацієнтів, зокрема в країнах ЄС. Формально-юридичний метод використовувався для вивчення законодавчих норм і правових доктрин, а функціональний – для оцінки ефективності існуючих механізмів захисту прав пацієнтів на практиці.

Результатами дослідження стали: уточнення правового статусу пацієнта як особливого суб'єкта споживчих прав; класифікація прав пацієнтів на загальні та спеціальні; обґрунтування потреби у диференціації правових механізмів захисту залежно від характеру порушення (попереджувальні, відшкодувальні, контрольні, процесуальні тощо). Особлива увага приділена ролі надавачів медичних послуг, страхових установ і контролюючих органів у реалізації й захисті прав пацієнтів. Доведено, що ефективний правовий захист потребує системного підходу, який охоплює: законодавче закріплення прав і обов'язків пацієнтів та медичних закладів, наявність ефективних досудових і судових засобів захисту, розвиток медіації в медичній сфері та впровадження стандартів якості медичних послуг.

У статті також проаналізовано сучасні доктринальні підходи до правової природи медичних послуг, з'ясовано співвідношення цивільного, адміністративного та медичного права в цій сфері. Акцентовано на важливості правової обізнаності пацієнтів і медичних працівників як передумови формування культури правового захисту в системі охорони здоров'я.

Сформульовані у статті висновки мають прикладне значення для вдосконалення законодавства у сфері медичних послуг та формування цілісної системи захисту прав пацієнтів, що сприятиме зміцненню довіри до медичної системи, забезпеченню справедливості та сталому розвитку галузі охорони здоров'я в Україні.

Ключові слова: споживачі, права споживачів, суб'єкти господарювання, господарська діяльність, правовідносини

examine foreign legal experience in regulating patient rights, especially in EU countries. The formal-legal method was used to study legislative norms and legal doctrine, and the functional method allowed identifying the practical effectiveness of existing mechanisms of legal protection.

The main results of the study include the clarification of the legal status of a patient as a special subject of consumer rights, the classification of patients' rights into general and special groups, and the justification of the need to differentiate legal mechanisms of protection depending on the nature of the violation (preventive, compensatory, control-related, procedural, and others). Particular attention is paid to the role of healthcare providers, insurance institutions, and controlling bodies in the implementation and protection of patients' rights. It is substantiated that effective legal protection of patients' rights requires a systemic approach, which includes: clear legislative definition of rights and responsibilities, availability of pre-trial and judicial remedies, development of medical mediation, and implementation of quality standards for medical services.

Additionally, the article examines modern doctrinal approaches to the legal nature of medical services and analyzes the relationship between civil, administrative, and medical law in this area. The importance of improving legal education among patients and medical personnel is emphasized as a prerequisite for enhancing the culture of legal protection in healthcare.

The conclusions of the study provide a basis for improving legislation in the field of medical services and for developing an integrated system of legal protection for patients' rights, which will help ensure justice, trust in the healthcare system, and sustainable development of medical services in Ukraine.

Keywords: consumers, consumer rights, business entities, economic activity, legal relations on consumer protection, mecha-

із захисту прав споживачів, механізм захисту прав пацієнтів, послуга, охорона здоров'я, заклад охорони здоров'я

nism of patient rights protection, service, healthcare, healthcare institution

Постановка проблеми.

У сучасних умовах охорона здоров'я дедалі більше розглядається не лише як сфера реалізації соціальних прав, а й як галузь, де пацієнт виступає активним споживачем послуг. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває комплексне дослідження прав пацієнтів та механізмів їх правового захисту.

В Україні триває медична реформа, розпочата 01.04.2020 року із запровадженням Програми медичних гарантій на рівні вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги [1]. Попри воєнний стан та часткове руйнування медичної інфраструктури (зокрема, у 2022 році було знищено або суттєво пошкоджено 292 лікарні, а 62 медичних працівники загинули [2]), реформа продовжує реалізовуватися. Так, 28.02.2023 року Кабінет Міністрів України затвердив постанову «Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я», на підставі якої було започатковано функціонування госпітальних округів і госпітальних кластерів, що сформували спроможну мережу закладів охорони здоров'я [3]. Це свідчить про системний курс України на вдосконалення забезпечення прав людини у сфері охорони здоров'я, створення прозорого ринку медичних послуг та формування ефективного механізму захисту прав пацієнтів.

Поступове формування сучасного медичного простору спричинило виникнення правових питань, пов'язаних із захистом прав споживачів медичних послуг [4]. Ця проблематика детальніше розглянута в окремій науковій публікації автора [5].

Унаслідок впровадження медичної реформи медична послуга почала розглядатися як товар, а отже, і як цивільно-правова послуга. Такий підхід дав можливість пацієнтам-споживачам медичних послуг звертатися за захистом свого порушеного суб'єктивного права. Наприклад, за даними Офісу Генерального прокурора у 2022 році було зафіксовано 326 правопорушень, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними або фармацевтичними працівниками [6]. Отже, виникнення практичного підґрунтя стало поштовхом для розробки концепту захисту прав споживачів медичних послуг на рівні наукового пізнання, зокрема для визначення правової природи медичної послуги та прав пацієнта на захист порушеного суб'єктивного права на охорону здоров'я.

Одночасно із зазначеними процесами почала формуватися судова практика щодо захисту прав споживачів медичних послуг. Так, у судах почали розглядатися справи, пов'язані з неналежним виконанням медичних послуг, лікарськими помилками, оспорюванням договорів про надання медичних послуг, відшкодуванням матеріальної та моральної шкоди внаслідок надання неякісних медичних послуг тощо. Водночас, незважаючи на наявність правових механізмів захисту прав людини у медичній сфері, виникли практичні проблеми щодо застосування відповідних правових конструкцій. Наприклад, через все ще недостатню обізнаність пацієнтів у сфері медичних прав вони не завжди укладають договір про надання медичних послуг, що, як наслідок, породжує питання щодо правової кваліфікації таких відносин – як договірного зобов'язання чи делікту [7].

Стан дослідження проблеми. З огляду на актуальність питання захисту прав споживачів медичних послуг, ця тематика привертає увагу науковців, які здійснюють дослідження у сфері медичного права та формують відповідні науково-практичні висновки. На проблемність цієї теми вказують, зокрема, В. М. Стратонов і А. О. Гавловська, які наголошують на значенні юридичних обов'язків споживачів медичних послуг у контексті забезпечення їхніх медичних прав [8]. Такий підхід обумовлений пошуком наукової конструкції правового статусу споживача медичних послуг.

Г. В. Колісникова та О. А. Стогній досліджують структуру права на якісну медичну допомогу, яка включає такі ключові аспекти: доступність (відсутність дискримінації, фізична, економічна та інформаційна доступність); безпечність, ефективність, орієнтованість на

пацієнта, раціональність та справедливість [9]. Питання правових форм захисту прав споживачів медичних послуг стали предметом наукових досліджень С. Нур'ясинти [10].

Н. Гафурова та Ф. Юсупова розглядають захист прав споживачів медичних послуг через призму практики Європейського суду з прав людини, який трактує право на здоров'я в контексті низки основоположних прав людини, пов'язаних зі здоров'ям, та відображає його комплексний зміст [11]. На особливості показників якості обслуговування у сфері медичних послуг звертає увагу Р. Прастіанті та інші вчені [12].

Аналіз наукових праць свідчить, що проблематика захисту прав споживачів медичних послуг залишається нагальною. Це цілком закономірно, оскільки захист та гарантії охорони здоров'я мають безпосередній зв'язок із правом людини на життя.

Наявність правовідносин, пов'язаних із захистом прав споживачів медичних послуг, а також потенційні конфлікти між пацієнтами та суб'єктами, які надають послуги охорони здоров'я у відповідних медичних закладах, зумовлюють необхідність їх комплексного науково-практичного аналізу. Динамічний розвиток медичних правовідносин, спричинений інноваціями в медицині, а також постійне вдосконалення правових механізмів захисту прав пацієнтів вимагають перегляду усталених концепцій у сфері медичного права.

З огляду на це, у науковій статті акцентовано увагу на особливостях правового статусу учасників відповідних правовідносин, визначено ключові складові якості медичних послуг, а також досліджено предмет і правові форми захисту прав споживачів медичних послуг.

Метою цієї статті є з'ясування правової природи прав пацієнтів як споживачів медичних послуг, виявлення особливостей відповідних правовідносин та визначення ефективних правових механізмів забезпечення і захисту таких прав з урахуванням сучасних викликів і глобальних тенденцій розвитку медичної сфери.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, у правовідносинах щодо захисту прав споживачів медичних послуг беруть участь дві групи суб'єктів: основні (споживачі медичних послуг та суб'єкти, що їх надають) та допоміжні (правники, які консультують щодо форм захисту медичних прав, суди та інші державні органи, що реалізують політику у сфері медичних послуг).

Такий поділ учасників вказаних правовідносин зумовлений тим, що правовий захист у цій сфері є динамічним процесом, який охоплює як реалізацію суб'єктивного права на медичну послугу, так і захист порушеного права у разі його порушення тощо.

Захист медичних прав розпочинається з моменту надання медичної послуги (тобто реалізації суб'єктивного права) та активізується у разі порушення суб'єктивного права на охорону здоров'я (безпосередній захист прав споживачів медичних послуг). Відомо, що здійсненням суб'єктивного права вважається фактичне вчинення дій чи актів поведінки особи, можливість яких забезпечена закріпленням за нею відповідного суб'єктивного цивільного права [13]. Водночас право на захист розглядається як передбачена законом можливість застосування визначених законодавством або договором примусових заходів, спрямованих на припинення правопорушення та відновлення порушеного права або, у разі неможливості його відновлення, компенсацію завданих збитків та моральної шкоди [13].

Забезпечення належного рівня охорони здоров'я, надання доступних медичних послуг та медичної допомоги громадянам є одним із основних завдань будь-якої держави, в тому числі й України [14]. Саме тому держава створює умови для захисту порушених медичних прав.

Залежно від сфери реалізації та захисту суб'єктивного права можуть існувати особливості у механізмах його здійснення, зокрема у сфері медицини. Для правовідносин, що стосуються захисту прав споживачів медичних послуг, характерні такі особливості: вони виникають та реалізуються у сфері охорони здоров'я; у правовідносинах беруть участь суб'єкти зі спеціальним статусом (пацієнт – заклад охорони здоров'я); застосовуються норми медичного права, зокрема ті, що регулюють захист прав споживачів; обов'язковою передумовою є факт порушення медичних прав.

Отже, захист прав споживачів медичних послуг має власний концепт правової конструкції, для детального аналізу якої доцільно звернутися до визначення правового статусу спеці-

альних суб'єктів правовідносин у сфері захисту прав споживачів медичних послуг.

Первинним суб'єктом у наведених правовідносинах є споживач медичних послуг. В українському законодавстві існують колізійні підходи до цього терміна, оскільки законодавець використовує такі поняття, як «пацієнт», «споживач» і «замовник». Аналіз цих термінів свідчить, що в медичному законодавстві України спеціальним суб'єктом у сфері отримання медичних послуг є пацієнт, який діє з наміром отримати медичну допомогу (спожити медичну послугу). При цьому для визначення поняття «пацієнт» можна застосувати таку термінологічну ієрархію (від загального до спеціального): замовник → клієнт → споживач → пацієнт.

Розглядаючи термінологічне співвідношення «пацієнт – споживач медичних послуг», М. І. Пасько справедливо зазначає, що конструкція поняття «пацієнт» може визначатися як: 1) пацієнт як хвора людина (набуття правового статусу хворого); 2) пацієнт як здорова людина (не має статусу хворого, але формує договірні відносини щодо збереження та охорони власного здоров'я); 3) відносини «лікар – пацієнт» (участь пацієнта у лікувальному процесі) [15].

Схожу конструкцію пропонує Р. Обен, визначаючи пацієнта через такі складові: 1) це людина, яка страждає на хворобу, але залишається тією ж унікальною особистістю, якою була раніше; 2) особа, яка вперше звертається до медичної служби через хворобу та вступає у взаємодію із суб'єктом, що надає медичні послуги. При цьому стан захворювання або роль людини як користувача медичних послуг є динамічними. Якщо хворобу виліковано, особа, яка раніше була пацієнтом, відновлює здоров'я і більше не має цього статусу [16].

У науковій літературі також доведено, що пацієнт – це фізична особа, яка набуває статусу споживача медичних послуг у результаті звернення за діагностичною, профілактичною, лікувальною чи реабілітаційною допомогою або шляхом реалізації права бути учасником медико-біологічного експерименту [8].

Узагальнюючи наведене, можна запропонувати такі проміжні висновки: 1) споживач медичних послуг завжди є пацієнтом, оскільки це фізична особа, яка має захворювання або проходить профілактичний огляд; 2) пацієнт може не бути споживачем медичних послуг, якщо він бере участь у клінічних випробуваннях лікарських засобів як здорова людина; 3) споживач медичних послуг виконує роль замовника медичних послуг з метою здійснення свого суб'єктивного права на охорону здоров'я. Отже, поняття «споживач медичних послуг» і «пацієнт» є близькими за змістом, але мають різне змістове навантаження, що має важливе теоретичне та практичне значення, зокрема для медичного та цивільного права.

Надання медичних послуг споживачу-пацієнту здійснює обов'язковий спеціалізований суб'єкт – заклад охорони здоров'я, який забезпечує медичне обслуговування населення на основі відповідної ліцензії та професійної діяльності медичних (фармацевтичних) працівників і фахівців з реабілітації (абз. ч. 1 ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я») [17]. З 2023 року заклади охорони здоров'я України функціонують у кластерній системі, що визначена постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 174 [18].

Основна мета закладу охорони здоров'я – надання медичної допомоги. Повноваження закладів охорони здоров'я передбачені у п. 13 Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики, згідно з яким ліцензіат (заклад охорони здоров'я) зобов'язаний: провадити медичну практику за спеціальностями, які зазначалися в документах, що додаються до заяви про отримання ліцензії, або повідомленні про зміни; здійснювати контроль якості надання медичної допомоги; зберігати лікарську таємницю; забезпечити організацію здійснення медичних оглядів найманих працівників; забезпечити умови для вільного доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями до приміщень тощо [19].

Загалом заклад охорони здоров'я є спеціалізованим суб'єктом, що здійснює медичну практику та надає медичну допомогу населенню. Цей суб'єкт повинен мати відповідний трудовий ресурс (медичних працівників), матеріально-технічне та фінансове забезпечення. Публічно визнаний правовий статус закладу охорони здоров'я, як спроможного учасника медичних відносин щодо надання медичної допомоги, створює підґрунтя для укладання договору про надання медичних послуг.

В українському законодавстві відсутнє визначення поняття медична послуга, а лише за-

кріплюються такі терміни як медична допомога (діяльність професійно підготовлених медичних працівників, спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами) та медичне обслуговування (ст. 1 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я») [17]. І. В. Венедіктова звертає увагу, що медична допомога не є медичною послугою через те, що допомога надається без вільного волевиявлення як уповноважених, так і зобов'язаних осіб внаслідок юридичного факту – надання хворому медичної допомоги. Медичні послуги, маючи економічний зміст, набувають форми майнових відносин, а отже, стають предметом регулювання цивільного права [20]. В економічних дослідженнях обґрунтовується точка зору, що медична послуга, будучи товаром ринку, значно відрізняється від іншого товару або послуги і характеризується низкою власних ознак: не існує до початку виробництва; трудомістка і не має чіткої вартості до закінчення виконання; не матеріальна; важко піддається розрахунку; персоніфікована; інтелектуально залежить від виробника послуги; якість послуги мінлива навіть при виконанні її одним й тим самим лікарем; є суб'єктивною і залежить від особливостей споживача тощо [21].

При визначенні поняття медичної послуги необхідно враховувати три основні складові: медичну (лікувально-профілактичну), соціально-економічну та юридичну.

Медична складова передбачає лікувально-профілактичний ефект, що проявляється у покращенні здоров'я пацієнта, полегшенні його страждань або недопущенні загострення хронічних захворювань. Соціально-економічна складова полягає у збільшенні тривалості життя, покращенні його якості та зміцненні суспільного здоров'я. Юридична складова визначає виникнення прав та обов'язків між суб'єктами правовідносин у сфері охорони здоров'я, зокрема, встановлює зобов'язання постачальника медичних послуг (медичного закладу чи лікаря) перед отримувачем послуг (пацієнтом).

Отже, медична послуга є комплексним поняттям, що поєднує медичний, соціальний та правовий аспекти, а її ефективність оцінюється не лише з точки зору лікувального результату, але й з огляду на вплив на якість життя пацієнта та правову відповідальність за її надання.

Вважаємо, що основними складовими поняття «медична послуга» є:

- а) діяльність, спрямована на надання медичної допомоги;
- б) застосування спеціальних заходів у процесі її здійснення;
- в) цільовий характер діяльності, що охоплює діагностику, лікування та профілактику захворювань;
- г) здійснення цієї діяльності суб'єктами надання медичних послуг – закладами охорони здоров'я або фізичними особами – підприємцями, що займаються приватною медичною практикою;
- д) необхідність ліцензування такої діяльності;
- е) надання медичних послуг на договірній основі. Більш детально цьому питанню присвячена окрема наукова публікація автора [22].

Загалом, медична послуга є різновидом лікувально-профілактичної послуги, що базується на наданні медичної допомоги відповідно до чинних медичних стандартів, доповнених системою конкурентних переваг [23].

З погляду юридичної техніки, формування розуміння медичної послуги повинно враховувати, що кожна країна, а також кожна організація охорони здоров'я, повинні мати не лише власну структуру для вимірювання якості медичних послуг [24], але й власні критерії їх оцінки. Держава забезпечує якість і безпеку медичної допомоги пацієнтам через систему сертифікації, ліцензування, акредитації та стандартизації, а також шляхом підготовки і перепідготовки медичного та фармацевтичного персоналу відповідно до затверджених державних стандартів освіти. Контрольні функції за будь-якою медичною практикою держава здійснює через відповідні державні органи [9]. Саме стандарти якості медичної послуги повинні бути закріплені у договорі про надання медичних послуг, що забезпечить правовий захист як для пацієнта, так і для надавача послуг.

Згідно з чинним законодавством України отримання медичних послуг може здійснюватися в межах програми медичних гарантій або на підставі договору про надання медичних послуг. За цією програмою споживач отримує послуги відповідно до договору про медичне обслуговування населення, який укладається між Уповноваженим органом та закладом охорони здоров'я (незалежно від форми власності) чи фізичною особою-підприємцем, яка отримала ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики в установленому законом порядку. Водночас надавач медичних послуг повинен відповідати вимогам, встановленим Кабінетом Міністрів України, дотримуватися умов закупівлі та специфікацій до медичних послуг, а також забезпечувати обсяг надання послуг, визначений у програмі медичних гарантій, відповідно до потреб кожного госпітального округу.

Відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» договір про медичне обслуговування населення є договором на користь третіх осіб-пацієнтів у частині надання їм медичних послуг, медичних виробів та лікарських засобів надавачами медичних послуг [25].

Договір про надання медичних послуг належить до категорії консенсуальних договорів. Він вважається укладеним і набуває чинності з моменту досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов. Пацієнт може підписати запропонований виконавцем типовий проєкт договору, оформити медичну картку хворого (з відповідним записом виконавця), отримати консультацію по телефону або скористатися послугами телемедицини.

Цей договір є різновидом договору про надання послуг, загальні положення якого регулюються ст. 901–907 Цивільного кодексу України [26]. Відповідно, за договором про надання медичних послуг одна сторона (виконавець – надавач медичної послуги) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника – споживача медичної послуги) надати відповідну медичну допомогу згідно із визначеним переліком медичних послуг, які споживаються в процесі лікування чи надання медичної допомоги, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві надану послугу, якщо інше не передбачено договором.

Залежно від форми договірних відносин можуть визначатися особливості стратегії та тактики захисту прав споживачів медичних послуг. Наприклад, у постанові Івано-Франківського апеляційного суду від 11.01.2022 року у справі № 344/3764/21 [27] зазначено, що позивачка не скористалась правом на укладення письмового договору або отримання розрахункового документа, який би підтверджував факт укладення усного договору. Вона також не надала акта виконаних робіт чи іншого документа, що засвідчував би факт надання їй неякісної послуги конкретним суб'єктом господарювання. Внаслідок цього для неї настали негативні юридичні наслідки – суд визнав неможливим захист її інтересів у цивільно-правовому порядку [7]. Отже, відсутність належним чином оформленого договору про надання медичних послуг може ускладнити або навіть унеможливити захист прав пацієнтів у разі порушення їхніх прав.

Юридичним фактом, що є підставою для здійснення захисту прав споживача медичних послуг, є порушення його права на отримання якісної медичної допомоги. Відповідно до п. 13 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» належна якість товару, роботи або послуги визначається як властивість продукції, що відповідає вимогам, встановленим у нормативно-правових актах для відповідної категорії продукції, а також умовам договору із споживачем [28].

Питання якості медичної допомоги врегульоване Порядком контролю якості медичної допомоги, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 28.09.2012 № 752. Відповідно до цього документа, якість медичної допомоги визначається як її надання та проведення заходів, пов'язаних з організацією медичної допомоги в закладах охорони здоров'я, відповідно до стандартів у сфері охорони здоров'я. Оцінка якості передбачає визначення відповідності наданої медичної допомоги чинним стандартам у сфері охорони здоров'я [29].

Система стандартів у сфері охорони здоров'я закріплена у ст. 141 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [17]. До галузевих стандартів у сфері охорони здоров'я належать: стандарт медичної допомоги (медичний стандарт); клінічний протокол; протокол надання реабілітаційної допомоги; таблиць матеріально-технічного оснащення;

лікарський формуляр; інші норми, правила та нормативи, передбачені законами, що регулюють діяльність у сфері охорони здоров'я. У разі порушення затверджених медичних стандартів у процесі надання медичної допомоги виникає юридичний факт порушення медичних прав пацієнта. Зауважимо, що поняття прав пацієнтів у контексті їх захисту доцільно розглядати у широкому сенсі, що включає як основні індивідуальні права пацієнтів, так і права споживачів медичних послуг [30].

Порушення медичних прав пацієнтів може розглядатися як медичний делікт, що є підставою виникнення зобов'язальних відносин щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Медичний делікт може породжувати виникнення правовідносин у сфері надання медичної допомоги з урахуванням таких умов: 1) загальна умова: правовідносини можуть виникати, якщо пацієнт живий, а шкоду заподіяно його здоров'ю; 2) основними підставами виникнення правовідносин у сфері надання медичної допомоги буде договір, а медичний делікт – додатковою підставою, які сукупно є юридичним складом; 3) якщо було укладено договір про надання медичних послуг: у разі заподіяння шкоди здоров'ю пацієнта при виконанні договору виникне необхідність надання йому медичної допомоги для усунення недоліків, а отже, виникне правовідношення у сфері надання медичної допомоги; 4) якщо договір про надання медичних послуг не укладався: у разі заподіяння шкоди здоров'ю пацієнта при наданні медичної допомоги виникне необхідність надання йому медичної допомоги надавачем медичної допомоги або іншим суб'єктом господарювання залежно від волі пацієнта чи обставин, зумовлених станом його здоров'я [31].

Отже, медичний делікт виникає у разі порушення медичних прав пацієнтів, спричиненого недотриманням затверджених медичних стандартів надання медичної допомоги. Він є юридичною підставою для виникнення правовідносин щодо захисту прав споживачів медичних послуг.

Правове регулювання деліктних медичних відносин між споживачем та надавачем медичних послуг здійснюється за таким алгоритмом:

1) якщо медична допомога надається в межах програми медичних гарантій – правовими підставами для регулювання є договір про медичне обслуговування населення, затверджені медичні стандарти надання допомоги та відповідні положення медичного законодавства;

2) у разі надання медичних послуг на підставі укладеного договору – основним правовим джерелом регулювання є договірні зобов'язання між сторонами, а також загальні положення цивільного та медичного законодавства;

3) за умови надання невідкладної медичної допомоги поза договірними відносинами – правове регулювання ґрунтується на відповідних нормативно-правових актах у сфері охорони здоров'я.

Отже, захист прав пацієнтів у разі порушення медичних стандартів має диференційовану правову основу, що залежить від форми надання медичних послуг та правового режиму, в межах якого вони здійснюються.

У разі виникнення деліктних зобов'язальних відносин споживач медичних послуг набуває правового статусу кредитора, що має право вимагати відшкодування матеріальної та моральної шкоди. Загальні положення щодо прав споживачів у випадку порушення умов договору про надання медичних послуг закріплені у ст. 10 Закону України «Про захист прав споживачів» [28]. Аналіз нормативного регулювання прав споживачів медичних послуг дозволяє поділити їх на такі основні групи: 1) права щ на відшкодування матеріальної та моральної шкоди; 2) права на компенсацію у разі несвоєчасного надання медичних послуг; 3) права на відновлення порушеного права.

У результаті надання неякісної медичної послуги у пацієнта виникає право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди [32]. Право на відшкодування моральної шкоди належить безпосередньо потерпілому, а в разі його смерті – членам сім'ї покійного. Така шкода виражається у душевних стражданнях, яких зазнали близькі особи внаслідок протиправної поведінки щодо пацієнта, що відповідає положенням ст. 1168 Цивільного кодексу України [26].

Умовами відповідальності за спричинення медичного делікту є: а) настання шкоди; б) протиправність заподіяння шкоди; в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; г) вина заподіювача шкоди (виконавець не несе відповідальності за невиконання, прострочення виконання або інше неналежне виконання зобов'язання та недоліки у виконаних роботах або наданих послугах, якщо доведе, що вони виникли з вини самого споживача чи внаслідок дії непереборної сили) [33].

Наведені елементи необхідно визначати у разі виникнення медичного делікту. В медичних правовідносинах захисту прав споживачів об'єктом шкоди є особисті нематеріальні блага (життя, здоров'я). Як зазначено в ухвалі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.10.2017 року (справа № 754/8692/16-ц): «до шкоди здоров'ю, яка заподіяна при здійсненні медичних втручань, можна віднести: тілесні ушкодження, які полягають у порушенні анатомічної цілісності органів і тканин або їх фізіологічних функцій; виникнення супутнього основному захворюванню пацієнта, послідовно розвинутого хворобливого процесу або патологічного стану, що залишають після зникнення (видужання) стійкі наслідки ушкодження у вигляді спотворення зовнішнього вигляду частин тіла, порушення функцій органів чи їх систем; зараження невиліковною хворобою чи хворобою, яка потребує тимчасової або постійної ізоляції від суспільства; безповоротно згаюну можливість вилікування хворого, а також розвиток психічного захворювання, що виникло у результаті медичного втручання» [34].

Протиправність заподіяної шкоди полягає у порушенні умов договору про медичні послуги та медичних стандартів надання медичної допомоги. При цьому настання негативних наслідків щодо здоров'я пацієнта повинно мати безпосередній зв'язок із діями відповідного лікаря. Варто враховувати, що у відносинах захисту прав споживачів медичних послуг боржником виступає надавач медичної послуги, тобто відповідний заклад охорони здоров'я. Так, обов'язок компенсувати таку шкоду, відповідно до ст. 1172 Цивільного кодексу України покладений на лікувальний заклад [26]. Після відшкодування роботодавець має право зворотної вимоги до безпосереднього виконавця послуги у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом. Крім того, правовідносини, що стосуються компенсації шкоди, завданої пацієнту, повинні бути врегульовані також статутом відповідного закладу охорони здоров'я.

Для настання цивільно-правової відповідальності за шкоду здоров'ю необхідно, щоб така шкода була вчинена з вини заподіювача шкоди (лікаря), за винятком випадків, передбачених законом. Тобто медичний працівник повинен допустити лікарську помилку, яка має місце внаслідок неправильних дій лікаря в процесі постановлення діагнозу або призначення лікування. Причини неналежного виконання лікарями своїх професійних обов'язків прийнято поділяти на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні.

До об'єктивних належать причини, зумовлені недостатнім розвитком медичної науки та практики, що існують поза свідомістю людини і виникли незалежно від волі, професійності та особистісних якостей лікаря. Суб'єктивні причини, пов'язані з особистими якостями лікаря, його професійним рівнем і зумовлені певними діями або бездіяльністю, були виявлені в 44 випадках (17,8 % досліджених лікарських справ), у яких експертні комісії встановили некваліфіковані дії лікаря [35]. Отже, у справах щодо захисту прав споживачів медичних послуг необхідно встановлювати вину медичного працівника через аналіз допущеної лікарської помилки.

Окремо слід підкреслити, що захист прав споживачів медичних послуг може здійснюватися як у позасудовому, так і в судовому порядку. Досудовий порядок передбачає звернення пацієнта до адміністрації закладу охорони здоров'я з письмовою заявою, у якій обґрунтовуються факти, що свідчать про неналежне надання медичної послуги, та міститься вимога щодо безоплатного усунення недоліків, пропорційного зменшення вартості наданої послуги або повного відшкодування матеріальної та моральної шкоди. У разі відмови адміністрації медичного закладу в задоволенні цих вимог пацієнт може звернутися до суду в порядку позовного провадження щодо захисту прав споживачів.

Висновок. Проведене дослідження захисту прав споживачів медичних послуг дозволяє сформулювати такі висновки.

Обов'язковими суб'єктами правовідносин щодо захисту прав споживачів медичних послуг є: 1) споживач медичних послуг/пацієнт/замовник медичних послуг; 2) спеціалізований суб'єкт – заклад охорони здоров'я/надавач медичних послуг/виконавець медичних послуг.

Первинним суб'єктом цих правовідносин виступає споживач медичних послуг. В українському праві існують колізійні підходи до цього терміна, оскільки законодавство оперує такими поняттями, як «пацієнт», «споживач», «замовник».

Правовий статус пацієнта має певні особливості. Так, споживач медичних послуг завжди є пацієнтом (фізичною особою), який виступає у ролі замовника медичної послуги з метою здійснення суб'єктивного права на охорону здоров'я. Водночас пацієнт може не бути споживачем медичних послуг, якщо він бере участь у клінічному випробуванні лікарського засобу як здорова особа.

Щодо правового статусу закладу охорони здоров'я зазначено, що цей суб'єкт повинен мати відповідний трудовий ресурс (медичних працівників), належне матеріально-технічне та фінансове забезпечення, що дозволяє надавати медичні послуги відповідно до встановлених медичних стандартів.

Публічно визнаний правовий статус закладу охорони здоров'я, як спроможного учасника медичних відносин у сфері надання медичної допомоги, створює необхідне підґрунтя для укладання договору про надання медичних послуг.

Для правовідносин щодо захисту прав споживачів медичних послуг характерні такі особливості: вони виникають та реалізуються у сфері охорони здоров'я; у правовідносинах беруть участь суб'єкти зі спеціальним статусом (пацієнт – заклад охорони здоров'я); застосовуються норми медичного права та законодавства про захист прав споживачів; наявне порушення медичних прав.

Відповідно до чинного законодавства України медичні послуги можуть надаватися в межах програми медичних гарантій, на підставі договору про надання медичних послуг, а також у випадках надання невідкладної медичної допомоги.

За договором про надання медичних послуг одна сторона (виконавець – надавач медичної послуги) зобов'язується за завданням другої сторони (замовника – споживача медичної послуги) надати медичну послугу з надання спеціалізованої медичної допомоги відповідно до встановленого переліку медичних послуг, яка споживається в процесі надання медичної допомоги, а замовник зобов'язується оплатити виконавцеві зазначену послугу, якщо інше не встановлено договором.

Підставою для виникнення правовідносин щодо захисту прав споживачів медичних послуг є юридичний факт порушення медичних прав пацієнта у вигляді медичного делікту. Медичний делікт визначається як протиправна поведінка медичних працівників, яка полягає в порушенні встановлених стандартів надання медичної допомоги та призводить до негативних наслідків для пацієнтів у вигляді порушення їхніх медичних прав. Об'єктом захисту прав споживачів медичних послуг є абсолютне благо – особисті нематеріальні блага пацієнта, зокрема його життя та здоров'я.

Правове регулювання відносин щодо захисту прав споживачів медичних послуг має певні особливості, що залежать від наявності договірних конструкцій, укладених між споживачем та надавачем медичних послуг. Так, у разі отримання медичної допомоги в межах програми медичних гарантій основним джерелом правового регулювання є договір про медичне обслуговування населення, медичні стандарти надання медичної допомоги та медичне законодавство. За наявності укладеного договору про надання медичних послуг основним засобом правового регулювання відносин буде договірна норма, а також загальні положення цивільного і медичного законодавства. У разі надання невідкладної (ургентної) медичної допомоги поза договірними конструкціями, правове регулювання буде ґрунтуватися на нормативно-правових актах медичного законодавства.

Захист прав споживачів медичних послуг може здійснюватися як у позасудовому, так і судовому порядку. У разі виникнення деліктних зобов'язальних відносин споживач медичних послуг набуває статусу кредитора та має право вимагати: відшкодування матеріальної та/або моральної шкоди; компенсації у разі несвоєчасного або неналежного надання медичних послуг; відновлення порушеного права на охорону здоров'я.

Зважаючи на динаміку розвитку медичних правовідносин, перспективними напрямками подальших наукових досліджень є визначення співвідношення вини закладу охорони здоров'я та медичного працівника із категорією «лікарська помилка», а також розширення прав споживачів медичних послуг у контексті забезпечення доступності, безпеки та якості медичних послуг. Такі дослідження сприятимуть удосконаленню правового регулювання та підвищенню рівня правового захисту пацієнтів у сфері охорони здоров'я.

Посилання:

1. Медична реформа. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/rozwitok-lyudskogo-kapitalu/reforma-sistemi-ohoroni-zdorovya>
2. Ковтонюк П., Корчак Т. Кризь війну: що відбулося з охороною здоров'я у 2022 році. Українська правда: сайт. 03.04.2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2023/04/3/253632/>
3. Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text>
4. Teremetskiy V., Batryn O., Zhuravlov D., Predmestnikov O., Knysh S., Knysh Z., Shirshikova R. Unity of Case-Law as an Indicator for the Development of Single Medical Space. *Brazilian Journal of Law*. V. 19, No. 1 (2023): RBD. Jan.-April./2023. P. 1–12. <https://doi.org/10.18256/2238-0604.2023.v19i1.4925>.
5. Teremetskiy V. I., Frolova O. H., Batryn O. V., Myrza S. S., Matviichuk A. V., Ryzhenko O. S. Vectors of development of the unified medical information space. *Georgian medical news*. (ISSN 1512-0112). 2024. No 6 (351). P. 55–60. URL: https://www.geomednews.com/Articles/2024/6_2024/55-60.pdf.
6. Харитонов О. Тернистий шлях пацієнта до відновлення порушеного права в суді. *Юридична газета*. 2023. № 3–6 (761–764). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/ternistiy-shlyah-pacienta-do-vidnovlennya-porushenogo-prava-v-sudi.html>
7. Крат В. Договір про надання медичних послуг: окремі ремарки в контексті судової практики від 18.11.2022. Верховний суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/2022_11_21_Krat_18_11.pdf
8. Стратонов В., Гавловская А. Поняття та зміст правового статусу споживача медичних послуг. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. 2020. Вип. 30. С. 51–56. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-30-05>
9. Колісникова Г. В., Стогній О. А. Правове регулювання надання якісних медичних послуг в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 106–108.
10. Nuryaasiinta, C. M. W. How Far is Consumer Protection in the Health Care Sector? *Unnes Law Journal*. 2020. № 6 (1). P. 47–72. <https://doi.org/10.15294/ulj.v5i1.28132>
11. Gafurova N., Yusupova F. Analysis of International Legislation Regulating the Protection of Patients' Rights. *Asian Pacific Journal of Environment and Cancer*. 2022. Vol. 5. No S1: Special Issue: Innovative Technologies in Medicine. P. 5–8. <https://doi.org/10.31557/apjec.2022.5.S1.5-8>
12. Prastyanti, R. A., Santoso, A. P. A., Saidah, S. E., Ngestiningrum, A. H., & Budiono, A. Consumer Legal Protection for Patients and the Quality of Health Services in Hospitals. *Open Access Macedonian Journal of Medical Sciences*. 2023. № 11(E). P. 198–202. <https://doi.org/10.3889/oamjms.2023.8941>
13. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.
14. Teremetskiy V., Dmytrenko E., Pletnov O., Grynenko S., Kovalenko Ye. Health Care Sectors Financial, Civil, Criminal and Administrative Liability in EU Member States and Ukraine: Results of Comparative Research. *Georgian Medical News*. (ISSN 1512-0112). 2020. No 5 (302). P. 160–167. URL: https://geomednews.com/s/480918712df344a4a77508d4cd7815ab/files/uploaded/V302_N5_May_2020-8.pdf
15. Пасько М. І. Суб'єкт медичної сфери: пацієнт, клієнт, споживач медичних послуг. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 3. С. 295–301.
16. Oben P. Understanding the Patient Experience: A Conceptual Framework. *Journal of Patient Experience*. 2020. № 7(6). P. 906–301.
17. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#top>

18. Деякі питання організації спроможної мережі закладів охорони здоров'я : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2023 № 174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/174-2023-%D0%BF#Text>
19. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики : постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 № 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285-2016-%D0%BF#top>
20. Венедіктова І. В. Правова природа медичних послуг. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 5. С. 44–48.
21. Марова С. Ф., Вовк С. М. Медична послуга як товар медичного ринку. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2017. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1056>
22. Чеховська І. В., Теремецький В. І. Система гарантій захисту прав людини у приватних відносинах, що виникають у зв'язку із наданням медичних послуг (підр. 3.7). Приватно-правові засади захисту прав людини у соціальній державі: монографія / за заг. ред. І. В. Чеховської. Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 459–504. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/625>
23. Артюхіна М., Кратт О. Сутність поняття «медична послуга» з позицій маркетингу. Економічний аналіз. 2012. Т. 10(2). С. 194–196.
24. Endeshaw B. Healthcare service quality-measurement models: a review. Journal of Health Research. 2021. Vol. 35. No. 2. P. 106–117. <https://doi.org/10.1108/JHR-07-2019-0152>
25. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#top>
26. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
27. Постанова Івано-Франківського апеляційного суду від 11.01.2022 року у справі № 344/3764/21 провадження № 61-2466св22. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/C023878>
28. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>
29. Про порядок контролю якості медичної допомоги: наказ Міністерства охорони здоров'я України 28.09.2012 № 752. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1996-12#top>
30. Palm W., Nys H., Townsend D., Shaw D., Clemens T. & Brand H. Patients' rights: from recognition to implementation. Nolte E., Merkur S. & Anell A. (Eds.). Achieving Person-Centred Health Systems: Evidence, Strategies and Challenges. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2020. P. 347–386.
31. Сенюта І. Я. Підстава виникнення правовідносин у сфері надання медичної допомоги: деякі аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2018. Вип. 50. Т. 1. С. 107–110.
32. Мануїлова К. В. Правова природа та зміст деліктних зобов'язань. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 583–589.
33. Пархоменко А. Відшкодування моральної шкоди. Міністерство юстиції України: сайт. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vidshkoduvannya-moralnoi-shkodi>
34. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 04.10.2017 року (справа № 754/8692/16-ц). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69576935>
35. Франчук В. В. Лікарська помилка: сучасний погляд на проблему з позиції судово-медичної експертної практики. Здобутки клінічної і експериментальної медицини. 2018. № 2. С. 137–143. <https://doi.org/10.11603/1811-2471.2018.v0.i2.9010>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.121.1 UDC

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
НАПРАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО
ІНОЗЕМНИХ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ
ЗАКЛАДІВ**

Олександр ІВАХНЕНКО

кандидат юридичних наук,
докторант

Харківський національний університет
внутрішніх справ (Харків)

**LEGAL REGULATION
OF SENDING UKRAINIAN
MILITARY PERSONNEL TO
FOREIGN REHABILITATION
INSTITUTIONS**

Oleksandr IVAKHNENKO

Candidate of Law Sciences (Ph.D.),
Doctoral student r

Kharkiv National University of Internal
Affairs (Kharkiv)

<https://orcid.org/0009-0005-5494-8512>

Наукова стаття присвячена проблемам правового регулювання направлення українських військовослужбовців до іноземних реабілітаційних закладів. Вивчено законодавчі та підзаконні акти, які встановлюють умови та порядок направлення громадян України, в тому числі військовослужбовців для надання реабілітаційної допомоги у сфері охорони здоров'я за кордон. Досліджено погляди науковців, які вивчали особливості правового регулювання надання медичної та реабілітаційної допомоги громадянам України, зокрема військовослужбовцям.

Зроблено висновок, що умовою для одержання реабілітаційної допомоги українським військовослужбовцем в іноземному реабілітаційному закладі є встановлення відповідного діагнозу, перелік яких визначено Міністерством охорони здоров'я України, та обмеженість доступу до необхідної реабілітаційної допомоги в Україні. Вказано, що питання направлення військовослужбовця для проходження реабілітації за кордон може бути ініційоване військово-медичним закладом, на лікуванні в якому перебуває військовослужбовець. Зауважено, що остаточне рішення про направлення військовослужбовця для надання реабілітаційної допомоги в іноземний реабілітаційний заклад приймається міністерством, якому підпорядкований військово-медичний заклад, і погоджується з Міністерством охорони

The scientific article is devoted to the problems of legal regulation of sending Ukrainian military personnel to foreign rehabilitation institutions. It studies the legislative and by-laws that establish the conditions and procedures for sending citizens of Ukraine, including military personnel, for rehabilitation assistance in health care abroad. It also investigates the views of scientists who studied the features of the legal regulation of the provision of medical and rehabilitation assistance to citizens of Ukraine, including military personnel.

It is concluded that the condition for receiving rehabilitation assistance by Ukrainian military personnel in a foreign rehabilitation institution is the appropriate diagnosis establishment, the list of which is determined by the Ministry of Health of Ukraine, and limited access to necessary rehabilitation assistance in Ukraine. It is stated that consideration of the issue of sending military personnel for rehabilitation abroad may be initiated by military medical institutions where the military personnel are being treated. Attention is drawn to the fact that the final decision on sending military personnel for rehabilitation assistance to a foreign rehabilitation institution is made by the ministry to which the military medical institution is subordinate and is agreed with the Ministry of Health of Ukraine and the

здоров'я України та Координаційним центром з надзвичайних ситуацій Європейської комісії. Встановлено, що фінансування проходження реабілітації українським військовослужбовцем в іноземному реабілітаційному закладі здійснюється за рахунок коштів державного бюджету України або за рахунок приймаючої сторони. Встановлено, що супровід українських військовослужбовців під час одержання реабілітаційних послуг в реабілітаційному закладі іноземної держави здійснює Міністерство закордонних справ України через закордонні дипломатичні установи.

Запропоновано внести зміни і доповнення до українського законодавства, яке регулює умови та порядок направлення українських військовослужбовців для одержання реабілітаційної допомоги в іноземні реабілітаційні заклади. Обґрунтовано доцільність встановлення обов'язку міністерства, уповноваженого здійснити направлення військовослужбовця до іноземного реабілітаційного закладу, повідомити про таке рішення відповідний орган влади, якому підпорядковувався військовий підрозділ, де проходив службу військовослужбовець. Наголошено на необхідності визначення суб'єкта владних повноважень серед центральних органів влади, відповідального за фінансування отримання військовослужбовцями реабілітаційної допомоги в іноземних реабілітаційних закладах.

Наведена авторська позиція щодо перспектив подальших наукових досліджень проблем правового регулювання реабілітаційної допомоги українським військовослужбовцям за кордоном.

Ключові слова: реабілітаційна допомога, реабілітаційний заклад, військовослужбовець, іноземна держава, правове регулювання, заклад охорони здоров'я, сфера охорони здоров'я, реабілітація, військовослужбовець, суб'єкт владних повноважень

Emergency Coordination Center of the European Commission. It is established that financing the rehabilitation of Ukrainian military personnel in a foreign rehabilitation institution is carried out at the expense of the state budget of Ukraine or the cost of the host party. It is emphasized that the support of Ukrainian military personnel while receiving rehabilitation services in a rehabilitation institution in a foreign state is carried out by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine through foreign diplomatic institutions.

Furthermore, it is proposed to make amendments and additions to Ukrainian legislation governing the conditions and procedures for sending military personnel abroad for rehabilitation care in rehabilitation institutions. The feasibility to establish the obligation of the ministry that sends military personnel to a foreign rehabilitation facility to notify the appropriate authority within the military unit where the personnel served about this decision has been substantiated. It is concluded that it is necessary to identify a subject of authority among the central authorities responsible for financing the provision of rehabilitation assistance to military personnel in foreign rehabilitation institutions.

The author's vision of the prospects for further scientific research into the problems of legal regulation of rehabilitation care for Ukrainian military personnel abroad is expressed.

Keywords: rehabilitation care, rehabilitation facility, serviceman, foreign state, legal regulation, health care, rehabilitation, serviceman, public authority

Ефективне відновлення боєздатності військових підрозділів неможливе без реабілітації військовослужбовців, які отримали поранення, травми або контузії під час бойових дій. Відповідна реабілітаційна допомога може бути надана як у реабілітаційних закладах України, так

і за кордоном. Організація закордонного лікування та реабілітації українських військовослужбовців потребує належного правового регулювання. Перелічені обставини обумовлюють актуальність обраної теми наукового дослідження під час воєнного стану та у повоєнний період.

Правові засади надання медичної та реабілітаційної допомоги як в Україні, так і за кордоном неодноразово ставали предметом дослідження українських науковців. Зокрема, такі дослідники, як В. І. Теремецький, Г. А. Миронова,

О. В. Батрин, О. В. Бондар-Петровська, І. С. Андрієнко, Т. В. Федоренко вивчали правову природу медичних послуг [1]. Правові засади надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в Україні знайшли відображення у працях

М. В. Якимець, В. П. Печиборщ, В. В. Вороненко [2], О. М. Соколової,

Н. О. Васюк, Я. Ф. Радиш [3] та В. В. Волошиної [4]. Умови виїзду за кордон для проходження реабілітації в іноземних реабілітаційних закладах висвітлені у працях дослідників, які вивчали правові засади медичного туризму, зокрема у монографіях А. О. Подзірова [5] та В. М. Пашкова [6]. Однак проблема правового регулювання порядку та умов направлення українських військовослужбовців для проходження реабілітації за кордоном під час воєнного стану не знайшла відповідного висвітлення у працях українських науковців.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей правового регулювання направлення українських військовослужбовців для проходження реабілітації до іноземних реабілітаційних закладів та розробці пропозицій для вдосконалення чинного законодавства.

Реабілітаційна допомога є важливою умовою відновлення стану здоров'я військовослужбовців після поранень, контузій або травм, отриманих внаслідок бойових дій, а отже, і боєздатності підрозділу, в якому вони проходять військову службу. Правовою основою для надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям є Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх родин» (далі – Закон № 2011-ХІІ), Закон України «Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я» (далі – Закон № 1053-ІХ), а також низка підзаконних нормативно-правових актів.

Зокрема, згідно з абз. 12 ч. 1 ст. 11 Закону № 2011-ХІІ військовослужбовці можуть отримувати реабілітаційну допомогу у реабілітаційних закладах всіх форм власності на території України [7]. А відповідно до абз. 14 ч. 1 ст. 1 Закону № 1053-ІХ реабілітаційна допомога визначається як діяльність фахівців з реабілітації у сфері охорони здоров'я, що передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на оптимізацію функціонування осіб, які зазнають або можуть зазнати обмеження повсякденного функціонування у їхньому середовищі [8]. Таким чином, в Україні встановлено законодавчу основу для надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям.

Визначення реабілітаційного закладу закріплено у ст. 11 Закону № 1053-ІХ. Реабілітаційним закладом є юридична особа будь-якої форми власності та організаційно-правової форми або її відокремлений підрозділ, що надає реабілітаційну допомогу на підставі ліцензії на провадження господарської діяльності з медичної практики, що передбачає право здійснення реабілітації у сфері охорони здоров'я. Серед видів реабілітаційних закладів вказано реабілітаційні лікарні та реабілітаційні центри, центри психологічної реабілітації, а також реабілітаційні відділення та палати окремих лікарень [8]. Отже, у нашому дослідженні під терміном «реабілітаційний заклад» ми будемо розуміти як спеціалізовані реабілітаційні центри, так і реабілітаційні відділення окремих закладів охорони здоров'я.

Науковці наголошують на визначній ролі реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в умовах воєнного стану. Зокрема, В. І. Теремецький та група дослідників визначають медичні послуги як форму правовідносин між юридично рівними учасниками, змістом яких є надання медичної допомоги отримувачу реабілітаційних послуг [1, с. 86]. В. М. Якимець, В. П. Печиборщ, В. В. Вороненко стверджують, що в умовах ведення війни надзвичайно потрібним є повернення у стрій підготовлених воїнів, адаптованих для ведення бойових дій на передовій, що передбачає здійснення повноцінних реабілітаційних заходів, спрямованих на формування психологічної стійкості до травмуючих факторів під час ведення бойових дій [2, с. 48]. О. М. Соколова характеризує медичну реабілітацію як диференційовану, етапну систему лікувально-

профілактичних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я та функціонального стану організму військовослужбовця за допомогою наступного і послідовного використання методів медикаментозного, хірургічного, імунологічного, психологічного і фізіологічного впливу [3, с. 154].

В. В. Волошина визначає психологічну реабілітацію як комплекс заходів для розвитку функцій психічного здоров'я, супутнього соціально-фізичного компоненту, націлений на реінтеграцію військовослужбовців із психічними розладами до суспільного, професійного та особистого життя [4, с. 10]. Зазначені види реабілітаційної допомоги можуть бути надані травмованим військовослужбовцям як в українських, так і в іноземних реабілітаційних закладах.

Правові засади направлення громадян України для лікування за кордон встановлені у ст. 36 Основ законодавства України про охорону здоров'я. Відповідне рішення може бути прийнято у разі неможливості надання певного виду медичної або реабілітаційної допомоги у закладах охорони здоров'я України [9]. Порядок направлення громадян України для лікування за кордон затверджено постановою уряду України від 27 грудня 2017 року № 1079. Відповідне рішення може бути прийняте за ініціативою спеціалізованого закладу охорони здоров'я, який направляє необхідне клопотання до Комісії Міністерства охорони здоров'я України (далі – МОЗ України) з питань направлення громадян для лікування за кордон. Остаточне рішення приймається цією комісією [10]. Водночас порядок направлення військовослужбовців для одержання реабілітаційної допомоги за кордон характеризується певною специфікою.

Згідно з абз. 9 ч. 1 ст. 11 Закону № 2011-ХІІ військовослужбовці, які брали безпосередню участь у бойових діях, можуть бути направлені для подальшого надання їм медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації до медичних закладів, розташованих за межами України. Відповідне рішення приймається на підставі висновку військово-лікарської комісії [7]. Отже, в Україні існують організаційно-правові засади для направлення військовослужбовців для проходження реабілітації у закордонні реабілітаційні заклади. При чому саме військово-лікарська комісія (далі – ВЛК) може направити військовослужбовця в іноземний реабілітаційний заклад для надання реабілітаційної допомоги.

У теорії медичного права надання медичних послуг пацієнту за кордоном визначено як медичний туризм. А. О. Подзіров наводить визначення виїзного медичного туризму як виїзду громадянина України за кордон з метою отримання медичної допомоги – лікування, діагностики, оздоровлення, реабілітації у закладах охорони здоров'я чи санаторно-курортних закладах незалежно від форми власності. При чому серед окремих видів медичного туризму відрізняють діагностичний, лікувальний, оздоровчий, реабілітаційний та інші види [5, с. 19]. В. М. Пашков стверджує, що публічно-правові відносини у сфері медичного туризму включають державну підтримку пацієнтів, які потребують лікування за кордоном [6, с. 103]. Відзначимо, що різновидом державної підтримки пацієнтів може бути їх направлення для отримання медичної та реабілітаційної допомоги в іноземні заклади охорони здоров'я або реабілітаційні заклади. Вважаємо, що одним із різновидів медичного туризму можна також розглядати направлення українських військовослужбовців для одержання реабілітаційної допомоги в закордонні реабілітаційні заклади.

Правовий статус та особливості діяльності ВЛК встановлені Положенням про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України, яке затверджено наказом Міністерства оборони України (далі – МО України) від 14 серпня 2008 року № 402 (далі – Положення про військово-лікарську експертизу). Як вказано у п. 1.2. Положення про військово-лікарську експертизу одним із завдань проведення цієї експертизи є визначення необхідності та умов застосування медико-соціальної реабілітації та допомоги військовослужбовцям [11]. Тобто встановлення потреби військовослужбовця у проходженні реабілітації належить до компетенції ВЛК.

Згідно з п. 6.13 Положення про військово-лікарську експертизу військовослужбовці за рішення ВЛК можуть бути направлені для надання реабілітаційної допомоги до іноземних реабілітаційних закладів [11]. Звернемо увагу, що в абз. 9 ч. 1 ст. 11 Закону № 2011-ХІІ вживається дещо інша термінологія для позначення надання медичної та реабілітаційної допомоги військовослужбовцям. Зокрема, передбачено направлення українських військовослуж-

бовців до іноземних закладів охорони здоров'я саме для надання медичної допомоги або проведення медико-психологічної реабілітації [7]. Натомість про реабілітацію у сфері охорони здоров'я не зазначається. Вважаємо, що у п. 6.13 Положення про військово-лікарську експертизу варто вжити не термін «лікування», а поняття «медична та реабілітаційна допомога» в іноземних закладах охорони здоров'я та реабілітаційних закладах.

Важливо відзначити, що у п. 6.13 Положення про військово-лікарську експертизу передбачено перелік документів, які необхідні ВЛК для прийняття рішення про направлення військовослужбовця у закордонні реабілітаційні заклади для проходження реабілітації. Приймаючи відповідне рішення, ВЛК буде вивчати певні медичні документи: виписки із медичних карт стаціонарного хворого, консультативні висновки лікарів-спеціалістів, результати додаткових методів досліджень, довідки про обставини травми (поранення, контузії, каліцтва). Крім того, ВЛК повинна розглянути військово-облікові документи: довідки про проходження військової служби, у тому числі за кордоном, а також документи про безпосередню участь у бойових діях [11]. Таким чином, рішення ВЛК про направлення військовослужбовця для проходження реабілітації до іноземного реабілітаційного закладу повинно бути обґрунтовано відповідними медичними документами, які характеризують процес лікування й відновлення стану здоров'я військовослужбовця.

Порядок направлення військовослужбовців на огляд ВЛК для направлення в іноземні реабілітаційні заклади для надання реабілітаційної допомоги встановлений у п. 6.16 Положення про військово-лікарську експертизу і включає такі етапи: 1) підготовка подання керівником лікувального відділення, в якому обстежується або лікується військовослужбовець, на ім'я начальника закладу охорони здоров'я; 2) прийняття рішення керівником закладу охорони здоров'я про направлення військовослужбовця на ВЛК для визначення потреби в одержанні реабілітаційної або медичної допомоги за кордоном; 3) направлення на ВЛК командиром військової частини того військовослужбовця, який не перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, але потребує проходження реабілітації в іноземному реабілітаційному закладі [11].

Окремим наказом МОЗ України від 05 квітня 2022 року № 574 встановлені критерії для направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану (далі – Критерії для направлення на лікування за кордон). Норми цього підзаконного акту поширюються також на військовослужбовців, які направляються на ВЛК для визначення потреби у реабілітаційній допомозі в іноземних реабілітаційних закладах. Згідно з п. 2 Критеріїв для направлення на лікування за кордон відповідне рішення може бути прийнято стосовно саме тих військовослужбовців, які потребують надання такої реабілітаційної допомоги, доступність якої значно обмежена в Україні. У підзаконному акті встановлено перелік діагнозів, наявність яких може бути підставою для направлення військовослужбовця за кордон для одержання реабілітаційної допомоги [12]. Отже, ключовими умовами для одержання реабілітаційної допомоги військовослужбовцем в іноземному реабілітаційному закладі є встановлення відповідного діагнозу та обмеженість доступу до такої допомоги в Україні.

Порядок направлення військовослужбовців на лікування за кордон затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 05 квітня 2022 року

№ 411 «Про забезпечення організації направлення осіб зі складу сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон» (далі – Порядок направлення військовослужбовців для лікування за кордон). Цей підзаконний акт передбачає, що рішення про направлення постраждалого військовослужбовця для реабілітації до іноземного реабілітаційного закладу може бути прийнято в за такою процедурою: 1) ініціатива про направлення військовослужбовця для одержання реабілітаційної допомоги в іноземному реабілітаційному закладі може виходити від того українського військово-медичного закладу охорони здоров'я, в якому військовослужбовець перебуває на лікуванні; 2) якщо військовослужбовець одержує медичні послуги у закладі охорони здоров'я, який не належить до сфери управління органів влади сектору безпеки і оборони, то керівник такого закладу повинен звернутися до керівництва військово-

медичного закладу. Необхідно підготувати клопотання у довільній формі про направлення конкретного військовослужбовця для реабілітації в іноземні реабілітаційні заклади. До клопотання додаються медичні документи пацієнта-військовослужбовця, які характеризують його захворювання та особливості лікування; 3) керівник військово-медичного закладу у разі надходження відповідного клопотання має створити консиліум, до складу якого повинні входити не менше п'яти лікарів, два з яких працюють у цивільних закладах охорони здоров'я. Консиліум здійснює розгляд клопотання протягом трьох календарних днів після його надходження; 4) керівник військово-медичного закладу охорони здоров'я та лікуючий лікар військовослужбовця готують перелік документів необхідний для прийняття рішення про направлення військовослужбовців для проходження реабілітації в іноземному реабілітаційному закладі. Зокрема, необхідно підготувати перелік захисників України, які потребують реабілітаційної допомоги за кордоном, та висновки про необхідність надання такої допомоги в іноземних реабілітаційних закладах; 5) пакет документів надсилається до того міністерства або іншого воєнізованого органу влади, якому підпорядковується військово-медичний заклад; 6) МО України або МВС України, або інший воєнізований орган влади узгоджують рішення про направлення військовослужбовця для проходження реабілітації в іноземному реабілітаційному закладі з МОЗ України, готують дозволи для виїзду за кордон для захисників України; 7) остаточне рішення про проходження реабілітації військовослужбовця в іноземному реабілітаційному закладі погоджується МОЗ України з Координаційним центром з надзвичайних ситуацій Європейської комісії. Вказаний координаційний центр володіє інформацією про готовність реабілітаційного закладу держави-члена Європейського Союзу прийняти українського військовослужбовця на безоплатне проходження реабілітації; 8) МОЗ України інформує Міністерство закордонних справ України про погоджений з іноземною стороною перелік захисників України, які можуть бути прийняті іноземними реабілітаційними закладами з метою надання реабілітаційної допомоги; 9) МОЗ України та МЗС України вживають заходів до пошуку відповідних реабілітаційних закладів в іноземних державах, які можуть надати реабілітаційну допомогу конкретному українському військовослужбовцю, який її потребує [13].

Окреслена процедура прийняття рішення про надання реабілітаційної допомоги українському військовослужбовцю в іноземному реабілітаційному закладі вбачається доволі складною. Відповідне рішення потребує узгодження з багатьма українськими та європейськими органами влади, що зумовлено як специфікою міжнародної співпраці, так і надмірною бюрократизацією. Отже, вважаємо, що чинна процедура прийняття рішення про направлення військовослужбовця для надання реабілітаційної допомоги у закордонний реабілітаційний заклад потребує спрощення.

Звернемо увагу на те, що в абз. 4 п. 6.16 Положення про військово-лікарську експертизу встановлено, що порядок надання військовослужбовцям медичної допомоги в іноземних закладах охорони здоров'я визначається законодавством держав, в яких вони перебувають на лікуванні [11]. Дійсно, стандарти реабілітаційної допомоги у кожній окремій країні встановлюються уповноваженими суб'єктами у сфері охорони здоров'я такої держави. Водночас медичні стандарти, затверджені в Україні, не можуть використовуватися в інших державах.

Також у п. 8 і п. 9 Порядку направлення військовослужбовців для лікування за кордон встановлено завдання МЗС України здійснювати організаційне сприяння та супровід захисників України під час одержання реабілітаційної допомоги в іноземній державі [13]. Цілком обґрунтовано, що у разі виникнення правових або організаційних питань у військовослужбовця під час реабілітації в іноземному реабілітаційному закладі він може звернутися до найближчого консульства України в іноземній державі.

Важливою умовою надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям в іноземних реабілітаційних закладах є оплата такої допомоги. Згідно з абз. 9 ч. 1 ст. 11 Закону № 2011-ХІІ оплата послуг з надання реабілітаційної допомоги військовослужбовцям здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, крім випадків надання відповідної допомоги за рахунок

коштів приймаючої сторони [7]. Відповідно до п. 10 Порядку направлення військовослужбовців для лікування за кордон витрати, пов'язані з направленням захисників України на лікування за кордон, здійснюються за рахунок джерел, не заборонених законодавством [13]. При цьому Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» не передбачає можливості оплати Національною службою здоров'я України надання медичних і реабілітаційних послуг громадянам України в іноземних закладах охорони здоров'я та реабілітаційних закладах [14]. Отже, законодавство передбачає різні джерела для фінансування закордонної реабілітації військовослужбовців. Оплата реабілітаційної допомоги може здійснюватися як за рахунок коштів державного бюджету, так і за рахунок приймаючої сторони. При цьому невизначеним залишається питання про зобов'язання конкретного органу публічної влади забезпечити оплату надання військовослужбовцям реабілітаційної допомоги за кордоном. Можливо необхідні кошти повинні бути закладені до бюджету МОЗ України, МО України, Міністерства фінансів України, або ж відповідного органу сектору безпеки і оборони.

Висновок. Порядок та умови направлення військовослужбовців для одержання реабілітаційної допомоги до іноземних реабілітаційних закладів встановлений законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами України і характеризується певною специфікою: 1) умовою для проходження реабілітації військовослужбовцем в іноземному реабілітаційному закладі є встановлення відповідного діагнозу, перелік яких визначено МОЗ України, та обмеженість доступу до реабілітаційної допомоги в Україні; 2) розгляд питання про направлення військовослужбовця для проходження реабілітації за кордоном може бути ініційований військово-медичним закладом, на лікуванні в якому перебуває військовослужбовець; 3) остаточне рішення про направлення військовослужбовця для надання реабілітаційної допомоги в іноземному реабілітаційному закладі приймається міністерством, якому підпорядкований військово-медичний заклад, і погоджується з МОЗ України та Координаційним центром з надзвичайних ситуацій Європейської комісії; 4) фінансування реабілітації військовослужбовця в іноземному реабілітаційному закладі здійснюється за рахунок коштів державного бюджету України або за рахунок приймаючої сторони; 5) супровід захисників України під час одержання реабілітаційної допомоги в іноземній державі здійснює МЗС України через закордонні дипломатичні установи.

Для вдосконалення правового регулювання порядку направлення військовослужбовця для одержання реабілітаційної допомоги за кордоном запропоновано внести такі зміни до законодавства:

1) у п. 6.13 Положення про військово-лікарську експертизу слово «лікування» замінити словосполученням «медична та реабілітаційна допомога»;

2) серед норм Порядку направлення військовослужбовців для лікування за кордон встановити обов'язок міністерства, уповноваженого здійснити направлення військовослужбовця до іноземного реабілітаційного закладу, повідомляти про таке рішення той орган влади, якому підпорядковується військовий підрозділ, в якому проходив службу військовослужбовець. Це важливо, оскільки не всі воєнізовані органи влади мають у своєму підпорядкуванні військово-медичні заклади;

3) визначити центральний орган виконавчої влади, який був би відповідальним за фінансування отримання військовослужбовцями реабілітаційної допомоги в іноземних реабілітаційних закладах.

Перспективи подальших наукових досліджень можуть бути пов'язані з розробкою пропозицій для вдосконалення законодавчих і підзаконних актів, які регулюють проходження реабілітації військовослужбовцями в іноземних реабілітаційних закладах.

Посилання:

1. Теремецький В. І., Миронова Г. А., Батрин О. В., Бондар-Петровська О. В., Андрієнко І. С., Федоренко Т. В. Правова природа медичних послуг: вектор української доктрини. *Georgian medical news*. (ISSN 1512-0112). 2024. № 1 (346). С. 80–87. URL: https://www.geomednews.com/Articles/2024/1_2024/80-87.pdf

2. Якимець М. В., Печиборщ В. П., Вороненко В. В. Гарантована психологічна допомога та реабілітація військовослужбовців – складова національної безпеки. Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я. 2022. № 3 (39). С. 41–50. URL: <https://doi.org/10.11603/1681-2786.2022.3.13435>
3. Соколова О. М., Васюк Н. О., Радиш Я. Ф. Реабілітація військовослужбовців: термінологія, класифікація, принципи та особливості (до проблем державного регулювання реабілітації особового складу Збройних Сил України). Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 23. С. 148–155.
4. Волошина В. В. Сутність поняття психологічної реабілітації військовослужбовців. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія». 2024. № 2. С. 7–11. URL: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2024.2.1>
5. Подзіров А. О. Організаційно-правове забезпечення розвитку медичного туризму в Україні : монографія / за наук. ред. В. І. Теремецького. Київ : НДІ ППіП НАПрН України, 2024. 242 с.
6. Пашков В. М., Гнедик Є. С. Правове регулювання медичного туризму в умовах війни : монографія. Харків : Право, 2022. 188 с.
7. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)
8. Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я : Закон України від 03.12.2020 № 1053-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20/find?text> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)
9. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)
10. Порядок направлення громадян України для лікування за кордон : постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2017 № 1079. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1079-2017-п> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)
11. Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 14.08.2008 № 402. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-08#Text> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)
12. Про затвердження Критеріїв направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану та визначення закладів охорони здоров'я, які здійснюють координацію направлення громадян України для лікування за кордон на період дії воєнного стану : наказ МОЗ України від 05.04.2022 № 574. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0414-22> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)
13. Про затвердження Порядку направлення осіб із складових сил оборони та сил безпеки, постраждалих у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, на лікування за кордон : постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2022 № 411. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/411-2022-п> (дата звернення: 05 квітня 2025).
14. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення : Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text> (дата звернення: 05 квітня 2025 року)

Статтю було подано
Статтю було прийнято

07.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.77.012.6 UDC
**ЗАСОБИ ПАТЕНТНО-ПРАВОВОЇ
ОХОРОНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ
ЕКОНОМІЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ НА
ЦИФРОВИХ РИНКАХ**

Валерій ПОЛЮХОВИЧ

доктор юридичних наук, старший науковий
співробітник, завідувач відділу

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**PATENT LEGAL PROTECTION
MEANS IN ENSURING ECONOMIC
COMPETITION IN DIGITAL
MARKETS**

Valeriy POLYUKHOVYCH

Doctor of Law, Senior Research Fellow,
Head of the Department

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-6406-7613>

В статті досліджуються питання правового забезпечення розвитку сучасних технологій на цифрових ринках. Одним із основних його форм є засоби патентно-правової охорони об'єктів промислової власності, перелік, зміст і характеристику яких здійснено автором. Промислова власність на цифрові активи як вид інтелектуальної власності є комплексним поняттям та застосовується для позначення прав на: результати інтелектуальної (творчої) діяльності в галузі науки і техніки, сфері матеріального виробництва; засоби індивідуалізації учасників господарського обороту цифрових активів; захист від недобросовісної конкуренції на цифрових ринках.

В якості засобів патентно-правової охорони об'єктів промислової власності визначено патенти на винаходи, корисні моделі та промислові зразки, ліцензування та передача патентних прав, прозорість і публічність патентних баз даних, конкурентне (антимонопольне) регулювання у сфері патентів, протидія зловживанню патентними правами, патентному тролінгу, міжнародне співробітництво і гармонізація патентних норм.

Розглянуто особливості економічної конкуренції на цифрових ринках і визначено напрями удосконалення законодавства у сфері патентно-правової охорони на цифрових ринках. Так, необхідно підвищувати рівень прозорості і удоско-

The article examines the issues of legal support for the development of modern technologies in digital markets. One of its main forms is the means of patent-legal protection of industrial property objects, the list, content and characteristics of which were made by the author. Industrial property for digital assets as a type of intellectual property is a complex concept and is used to designate the rights to: the results of intellectual (creative) activity in the field of science and technology, the field of material production; means of individualization of participants in the economic turnover of digital assets; protection against unfair competition in digital markets.

Patents for inventions, utility models and industrial designs, licensing and transfer of patent rights, transparency and publicity of patent databases, competitive (anti-monopoly) regulation in the field of patents, combating the abuse of patent rights, patent trolling, international cooperation and harmonization of patent norms are identified as means of patent legal protection of industrial property objects.

The features of competition in digital markets are considered and directions for improving legislation in the field of patent legal protection in digital markets are identified. Thus, it is necessary to increase the level of transparency and improve the

налювати патентний процес, запроваджувати більш гнучкі механізми ліцензування, регулювати використання патентів великими корпораціями, посилювати контроль та встановлювати нормативні запобіжники патентному тролінгу, розширювати права споживачів по доступу до цифрових технологій, удосконалювати регулювання алгоритмів та автоматизації у контексті патентно-правової охорони, розвивати антимонопольне регулювання в контексті використання патентів, забезпечувати захист малих і середніх підприємств від патентного тиску, здійснювати розвиток національних і сприяти розвитку міжнародних судових систем для розгляду патентних спорів, приймати участь в процесах гармонізації патентного законодавства на міжнародному рівні.

Удосконалення законодавства в сфері патентно-правової охорони на цифрових ринках є необхідним для забезпечення економічної конкуренції, підтримки інноваційного розвитку та захисту інтересів споживачів.

Ключові слова: засоби, патентно-правова охорона, об'єкти промислової власності, забезпечення економічної конкуренції, цифрові ринки, віртуальні активи

patent process, introduce more flexible licensing mechanisms, regulate the use of patents by large corporations, strengthen control and establish regulatory safeguards against patent trolling, expand consumer rights to access digital technologies, improve the regulation of algorithms and automation in the context of patent legal protection, develop antitrust regulation in the context of patent use, ensure the protection of small and medium-sized enterprises from patent pressure, develop national and promote the development of international judicial systems for considering patent disputes, and participate in the processes of harmonization of patent law at the international level.

Improving legislation in the field of patent legal protection in digital markets is necessary to ensure economic competition, support innovative development, and protect consumer interests.

Keywords: means, patent legal protection, industrial property objects, ensuring economic competition, digital markets, virtual assets

Цифрові технології впливають як на фінансові ринки, здійснення господарської діяльності. Всебічне використання цих технологій та формування нового економічного простору під їх впливом, дозволили сформувати цифрову економіку. Цифрова економіка уособлює в собі всі сучасні тенденції розвитку економічних процесів та спонукає людство трансформувати класичні суспільні відносини в цифровий простір [1, с. 215]. Вона охоплює широкий спектр секторів, включаючи електронну комерцію, цифрові платформи, фінансові технології (FinTech), онлайн-реклама та медіа, а також технології, які стимулюють інновації в інших галузях. Вони забезпечують доступ до глобальних ринків, дозволяючи компаніям будь-якого розміру змагатися на міжнародному рівні. Цифрові платформи, такі як Amazon, Google, Facebook і Alibaba, стали не лише великими комерційними гравцями, а й важливими інструментами для малого та середнього бізнесу, який має змогу вийти на нові ринки завдяки мінімальним витратам на інфраструктуру. Водночас цифрові майданчики нового покоління, зокрема Binance та OpenSea, відіграють ключову роль у розвитку ринку віртуальних активів, забезпечуючи обіг криптовалют і невзаємозамінних токенів (NFT) як окремих різновидів таких активів. Ці платформи надають користувачам можливість купувати та продавати криптовалюту, стейблкоїни, цифрові твори мистецтва, віртуальні предмети колекціонування, доменні імена та інші цифрові об'єкти, що мають майнову цінність у цифровому середовищі. Складність цифрової економіки, стрімкий її розвиток з огляду на появу нових технологій зумовлює необхідність вирішення цілого комплексу проблем як правового характеру (щодо

захисту інформації, обміну інформацією вищезгаданих та ін.), так і іншого, зокрема технічного характеру (адже цифрова економіка – породження технічного прогресу) [2, с. 176]. Надбання цифровізації (можливість діяти ефективно, швидко, дистанційно, в транснаціональному масштабі, вирішувати надскладні завдання) використовуються не лише на суспільне благо, а нерідко особами, що бажають отримати незаслужені переваги шляхом порушення прав та законних інтересів інших осіб, що і призвело до виникнення та поширення кіберпорушень та кіберзлочинності [3, с. 184]. Тому поряд із новими можливостями для здійснення господарської діяльності виникають і нові загрози, такі як кіберпорушення та кіберзлочинність, які часто є результатом зловживання цифровими технологіями з метою отримання незаслужених переваг. Тому захист інтелектуальної власності у цифровому середовищі набуває все більшої актуальності, оскільки порушення прав власності на цифрові продукти та послуги можуть мати серйозні наслідки для економічної конкуренції. При цьому правова регламентація відносин у цифровому середовищі має комплексний характер, зокрема необхідно враховувати взаємозв'язок між нормами права інтелектуальної власності та антимонопольного законодавства.

Мета статті полягає у визначенні та дослідженні засобів патентно-правової охорони у забезпеченні економічної конкуренції на цифрових ринках. Для досягнення цієї мети необхідно виокремити та охарактеризувати засоби патентно-правової охорони, виявити особливості економічної конкуренції на цифрових ринках, сформулювати напрями удосконалення законодавства у цій сфері господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу

Цифрова доба, яка охоплює нашу сучасність, призвела до кардинальних трансформацій у сфері права інтелектуальної власності, зокрема виникають ситуації, коли права користувачів, зокрема на доступ до інформації, можуть вступати в конфлікт з правами власників об'єктів інтелектуальної власності [4, с. 169]. При цьому правова охорона структурних елементів в цифровому середовищі може мати як авторсько-правову, так і патентно-правову охорону. Авторське право, зокрема, має важливе значення для охорони програмного забезпечення, цифрових медіа, контенту та інших форм творчої діяльності, що виникають у цифровому середовищі. Патентне право, в свою чергу, охоплює захист інновацій у сфері технологій, зокрема новітніх розробок у сфері штучного інтелекту, блокчейну та інших цифрових рішень.

У цифровому середовищі можна запатентувати різноманітні технології та інновації, пов'язані з розробкою нових рішень та покращенням існуючих цифрових інструментів. Патентно-правова охорона може бути поширена на охорону, зокрема таких об'єктів як: 1) програмне забезпечення (алгоритми та методи обробки даних, методи оптимізації роботи програм або ефективності коду тощо); 2) технології штучного інтелекту (ШІ) та машинного навчання (інноваційні методи та алгоритми для навчання машин, системи розпізнавання образів, мови або голосу, моделі прогнозування та аналізу даних); 3) блокчейн та криптовалюти (нові алгоритми або методи забезпечення безпеки в блокчейн-мережах, протоколи та системи для дистрибуції криптовалют або децентралізованих додатків (dApps)); 4) Інтернет речі (IoT) (інноваційні пристрої, що підключаються до Інтернету і взаємодіють з іншими пристроями, методи обробки та збору даних з IoT-пристроїв); 5) системи кібербезпеки (алгоритми для захисту даних або персональної інформації, системи захисту від атак на мережі або пристрої); 6) віртуальна та доповнена реальність (VR/AR) (інтерфейси користувача для VR/AR-додатків тощо).

Для того щоб інновації в цифровому середовищі могли стати об'єктами патентного права, вони повинні відповідати певним вимогам і ознакам, що передбачені патентним законодавством. Вони повинні мати основні характеристики, що відповідають критеріям патентоздатності. Запатентувати можна лише ті інновації, що відповідають певним вимогам, зокрема мають новизну, є промислово застосовуваними і мають винахідницький рівень. Підкреслимо, що об'єкти патентного права можуть бути співвіднесені з цифровими активами, хоча це поняття є дещо ширшим. Цифрові активи включають в себе інтелектуальні продукти або технології, які існують у цифровій формі, і патентами можуть охоплюватись певні складові цих активів, особливо якщо вони містять інноваційні або технологічні рішення.

Питання патентно-правової охорони об'єктів інтелектуальної власності і промислової власності зокрема неодноразово були предметом наукових публікацій і знаходять свою реалізацію в нормативній площині.

Розвиток правової охорони права промислової власності в країнах Європейського Союзу був заснований на міжнародних угодах з питань охорони права інтелектуальної власності, укладених зусиллями цілої низки міжнародних організацій – Міжнародного союзу з охорони промислової власності, Всесвітньої організації інтелектуальної власності, Світової організації торгівлі [5, С. 27].

Тісно з аспектами правової охорони промислової власності пов'язані питання публічного адміністрування патентної діяльності. Тенденцією публічного адміністрування патентної діяльності також виступає активний розвиток інституційної складової публічного адміністрування шляхом реформування, модернізації та створення суб'єктів публічної адміністрації забезпечення патентної діяльності, місією яких є здійснення експертних досліджень щодо формування охоронного документа промислової власності з метою дотримання стандартів патентування [6, с. 515].

Проте промислова власність на цифрові активи як вид інтелектуальної власності має при-
таманні останній ознаки, є комплексним поняттям та застосовується для позначення прав на:

- результати інтелектуальної (творчої) діяльності в галузі науки і техніки, сфері матеріального виробництва;
- засоби індивідуалізації учасників господарського обороту цифрових активів;
- захист від недобросовісної конкуренції на цифрових ринках.

Щодо оборотоздатності цифрових активів, то вона має місце при визнанні цифрового активу майном, речю. Так цифрові речі є майном, якщо вони мають майнову цінність, можуть відчужуватися або іншим способом переходити від однієї особи до іншої; на них може бути звернено стягнення кредиторами, незалежно від прирівнювання їх до речей або визнання майновими (зобов'язальними тощо) правами. [7, с. 21]

Водночас цифровий актив як цифрова річ означає будь-який запис або вираження вартості, що відповідає таким критеріям: 1) вона зберігається, відображається та управляється виключно в електронному вигляді, на віртуальній платформі чи базі даних або через неї, в тому числі, якщо вона є записом або вираженням матеріального активу, що є предметом торгівлі, незалежно від того, чи зберігається сама цифрова річ безпосередньо або через рахунок у посередника; 2) вона може бути об'єктом права контролю, володіння або використання, незалежно від того, чи такі права юридично визначені як речові, зобов'язальні або іншого характеру; та 3) вона може передаватися від однієї особи до іншої, в тому числі шляхом добровільного розпорядження. [Там же, С. 25]

Також широкого вжитку зазнала така правова категорія як об'єкти промислової власності, які також можуть існувати у вигляді цифрових активів. Зокрема об'єкти промислової власності розглядаються як нематеріальні активи, що втілюють результати технічної творчості людини, використовуються в сфері матеріального виробництва, сприяють науково-технічному прогресу або підвищенню ефективності господарювання підприємства. [8, С. 134]

У зв'язку з численністю передбачених законодавством способів захисту промислової власності та їх неоднорідністю, їх класифікація може бути проведена за різними критеріями:

- заходи захисту і заходи відповідальності (за підставою застосування, соціальним призначенням і виконуваними функціями);
 - відновлювальні, припиняючі способи, спрямовані на визнання права (за функціональною спрямованістю);
 - договірні, позадоговірні і комбіновані способи захисту (за методом встановлення) тощо.
- [9, С. 130]

Станом на сьогодні актуальним є дослідження засобів патентно-правової охорони об'єктів промислової власності на цифрових ринках. Засоби патентно-правової охорони можна визначити як інструменти та механізми, за допомогою яких патентна система забезпечує захист

прав на промислову власність, зокрема на технології, винаходи та інші інноваційні розробки. Вони сприяють розвитку інновацій, підтримують конкурентоспроможність на ринку та створюють стимули для інвестицій у науково-дослідницьку діяльність. Однак важливою умовою є забезпечення балансу між захистом прав промислової власності та забезпеченням конкуренції, щоб запобігати монополізації, можливостям зловживання монополієм (домінуючим) положенням на цифровому ринку.

Щодо сфери правового регулювання, яка є предметом нашого дослідження, ми маємо комплексну правову природу взаємопов'язаних сфер. Це питання патентно-правової охорони об'єктів промислової власності в сфері цифрових ринках у контексті питань захисту економічної конкуренції. Відповідно правове регулювання складається із норм антимонопольного, патентного та цифрового законодавства.

В зв'язку із євроінтеграційним вектором розвитку України адаптація норм нашого законодавства з європейським невпинно поглиблюється, а норми директив та регламентів Європейського Союзу є джерелом права та імплементуються в український праворегулятивний процес. В зв'язку з темою нашого дослідження привертає увагу такий базовий нормативний документ ЄС як Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) (Регламент 2022/1925 Європейського Парламенту і Ради від 14 вересня 2022 року Про конкурентні та чесні ринки в цифровому секторі), де визначено основні нормативні позиції по забезпеченню дотримання правил чесної економічної конкуренції на ринках в цифровому секторі економіки. Регламент переслідує мету захисту чесної економічної конкуренції на будь-якому конкретному цифровому ринку, як це визначено в законодавстві про конкуренцію, що має забезпечити щоб ринки були конкурентними та справедливими незалежно від фактичних, потенційних або передбачуваних наслідків поведінки певного учасника [10].

На окрему увагу в контексті аналізу актів Європейського Союзу заслуговують і положення Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 (Регламент (ЄС) 2023/1114 Європейського парламенту та Ради від 31 травня 2023 року щодо ринків криптоактивів) (надалі - Регламент (ЄС) 2023/1114) - першого в світі комплексного нормативно—правового акту, який регулює ринок віртуальних активів [11].

Вказаний Регламент встановлює єдині, прозорі та комплексні правила емісії віртуальних активів, а також надання послуг на ринку віртуальних активів, в частині розкриття інформації для інвесторів та клієнтів, дотримання організаційних, пруденційних, операційних та технічних вимог, звітності регулятору, вимог справедливого та професійного поведіння з інвесторами та клієнтами, а також уникнення конфлікту інтересів у відносинах з ними, забезпечуючи справедливі правила конкуренції та знижуючи рівень зловживань суб'єктами господарювання. Також Регламент дозволяє регулювати однакові види економічної діяльності, які мають однакові ризики, за аналогічними принципами та підходами – це означає, що ринок віртуальних активів, який за своєю природою подібний ринку капіталів, повинен підпадати під подібні правила ведення підприємницької діяльності, з урахуванням технологічних особливостей, притаманних обороту віртуальних активів.

Також вказаний Регламент врегульовує питання, що стосуються зловживань на ринку віртуальних активів, а саме: інсайдерської торгівлі, незаконного розкриття інсайдерської інформації та маніпулювань на ринку віртуальних активів.

Регламент (ЄС) 2023/1114 визначає види інформації, які відносяться до категорії інсайдерської, встановлює зобов'язання щодо її оприлюднення емітентами, Oferentami та особами, що подають заявку на допуск до торгів, якщо така інсайдерська інформація прямо їх стосується, у спосіб, що забезпечує швидкий доступ та повну, правильну та своєчасну оцінку цієї інформації громадськістю. Разом з тим, Регламент (ЄС) 2023/1114 забороняє участь або спробу участі в інсайдерській торгівлі чи використання інсайдерської інформації про

віртуальні активи при прямому чи опосередкованому вчиненні правочинів щодо віртуальних активів від свого імені або від імені іншої особи, а також надання рекомендацій будь-якій іншій особі взяти участь в інсайдерській торгівлі чи заохочення іншої особи до участі в інсайдерській торгівлі. Варто зазначити, що особі, яка володіє інсайдерською інформацією, забороняється незаконно розкривати інсайдерську інформацію будь-якій іншій особі, крім як якщо така інформація розкривається в межах звичайного виконання професійних, трудових або службових обов'язків та в інших випадках, передбачених законодавством.

Регламент (ЄС) 2023/1114 визначає види дій, які вважаються маніпулюванням на ринку віртуальних активів та прямо забороняє їх здійснення, а також спроби їх здійснення. Більш того, будь-яка особа, яка на професійній основі організовує або виконує операції щодо віртуальних активів, повинна забезпечити наявність та функціонування ефективних систем, процедур і заходів для здійснення моніторингу та виявлення зловживань на ринку (інсайдерської торгівлі, незаконного розкриття інсайдерської інформації та маніпулювання на ринку віртуальних активів). Така особа повинна негайно повідомити регулятора про будь-яку обґрунтовану підозру щодо замовлень та операцій щодо віртуальних активів, включаючи їх скасування або зміну, а також щодо інших аспектів функціонування технології розподіленого реєстру, зокрема механізму консенсусу, про те, що можуть існувати обставини, які вказують на те, що відбулося, відбувається або ймовірно відбудеться зловживання на ринку.

Актуальним для нашого дослідження в контексті аналізу національної системи законодавства є Закон України «Про віртуальні активи», який станом на сьогодні не набув чинності [12]. В Законі України «Про віртуальні активи» дається визначення віртуального активу як нематеріального блага, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав. Також передбачені положення, що стосуються захисту економічної конкуренції. Державне регулювання у сфері обороту віртуальних активів здійснюють Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку та Національний банк України, які створюють умови які забезпечують чесну конкуренцію на ринку та запобігають антиконкурентним практикам, здійснюють захист прав учасників ринку віртуальних активів шляхом здійснення заходів щодо запобігання та припинення порушень законодавства про віртуальні активи, застосування санкцій за порушення законодавства в межах своїх повноважень (ст. 16 Закону). Ці правила сприяють прозорості і запобіганню недобросовісній конкуренції, попередження вчинення дій, які можуть обмежувати конкуренцію, такі як маніпуляції з цінами або створення монопольних умов на ринку віртуальних активів.

Заслуговує на увагу і еволюція підходів вітчизняних законодавців до питань створення конкуретних правил функціонування ринку віртуальних активів: нещодавно опублікований Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні 10225-д від 24.04.2025 [13], на відміну від Закону України «Про віртуальні активи», комплексно регулює питання запобігання недобросовісній конкуренції та протидії зловживанням на ринку віртуальних активів, імплементуючи зазначені вище підходи Регламенту (ЄС) 2023/1114. Перехідними положеннями вказаного Законопроекту також пропонується внести зміни до чинного Закону України «Про рекламу», зокрема, для уточнення загальних вимог до реклами віртуальних активів в частині законодавчих заборон на недобросовісну рекламу, визначенням того, яке розповсюдження інформації вважається рекламою на ринку віртуальних активів, а також встановлення заходів впливу за порушення законодавства щодо реклами віртуальних активів та послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів.

Законом України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» визначено, що цей Закон визначає організаційні, правові та фінансові засади функціонування правового режиму Дія Сіті, що запроваджується з метою стимулювання розвитку цифрової економіки в

Україні шляхом створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій (ч. 1 ст. 2 Закону) [14]. Одним з напрямів розвитку цього процесу є створення ефективних механізмів захисту права інтелектуальної власності в умовах швидкого технологічного прогресу та глобалізації економіки. Зокрема, засоби патентно-правової охорони відіграють ключову роль у забезпеченні економічної конкуренції у цифровому середовищі. Невпинно зростає значення патентного права у цифровому середовищі, що сприяє розвитку економічної конкуренції на цифрових ринках.

В Законі України «Про електронні комунікації» були встановлені правила щодо погодження певних дій цифрових відносин з Антимонопольним комітетом України, зокрема показники накопичення смуг радіочастот (залежно від діапазону радіочастот), досягнення яких може передбачати застосування обмежень визначаються регуляторним органом за погодженням з Антимонопольним комітетом України з урахуванням законодавства про захист економічної конкуренції та критеріїв значного ринкового впливу відповідно (ч. 2 ст. 57 Закону) [15].

Також Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги» містить положення, які сприяють дотриманню правил добросовісної конкуренції [16]. Базовою умовою є прозорість інформації, згідно з якою постачальники цифрового контенту зобов'язані надавати чітку та достовірну інформацію про свої послуги, що допомагає споживачам робити усвідомлений вибір. (ст. 5, 6 Закону), захист прав споживачів передбачає механізми захисту прав споживачів, що сприяє конкурентоспроможності на ринку, адже компанії змушені покращувати якість своїх послуг. (ст. 19, 20 Закону), механізми запобігання недобросовісній конкуренції містить норми, які забороняють практики, що можуть вважатися недобросовісною конкуренцією, такі як введення в оману споживачів або порушення прав інтелектуальної власності. Загалом, Закон спрямований на створення сприятливого середовища для розвитку цифрової економіки та підтримки конкурентоспроможності, що відповідає сучасним європейським стандартам.

Чинне законодавство України безпосередньо не містить визначення цифрових ринків. У Законі України «Про захист економічної конкуренції» [17] є лише визначення ринку товару (товарного ринку) як сфери обороту товару (взаємозамінних товарів), на який протягом певного часу і в межах певної території є попит і пропозиція. Виходячи з цього визначення можна вичленити основні складові, що описують ринок. Це сфера обороту товару, сам товар, наявні часові та територіальні рамки, а також попит і пропозиція.

Питання охорони об'єктів промислової власності є предметом врегулювання як міжнародних правових актів перш за все Паризької конвенції про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року [18], так і спеціального законодавства України, зокрема Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [19], Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [20], Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [21]. В цифрову епоху об'єктами промислової власності виступають відповідні цифрові електронні продукти, що потребують спеціальних засобів патентно-правової охорони. Тому нормативне регулювання відносин на цифрових ринках потребує врахування їх особливостей, набуває своїх специфічних рис і потребує розвитку спеціальних регулятивних механізмів.

Виділимо основні засоби патентно-правової охорони та надамо їм стислу характеристику.

Основним засобом є безпосередньо патенти на винаходи, корисні моделі та промислові зразки. Вони надають правовласнику виключні права на використання конкретної технології або виробу, що визначає його ринкову позицію. Патенти є основним інструментом у забезпеченні захисту технологічних розробок, дозволяючи створювати конкурентні переваги на ринку.

Другим суттєвим засобом патентно-правової охорони є ліцензування та передача патентних прав. Ліцензування дозволяє власникам патентів надавати іншим особам право на використання запатентованих технологій. Це може бути важливим засобом для забезпечення доступу до інновацій на ринку та розвитку економічної конкуренції. Ліцензії можуть бути ексклюзивними або відкритими залежно від умов договору.

Пов'язаним з двома попередніми засобами є прозорість і публічність патентних баз даних. Для забезпечення конкурентного середовища необхідно, щоб інформація про патенти була доступною для всіх учасників ринку. Патентні бази даних дозволяють суб'єктам господарювання та інвесторам отримувати необхідну інформацію для визначення потенційних технологічних бар'єрів і можливостей для ліцензування чи співпраці.

Безпосереднє конкурентне (антимонопольне) регулювання у сфері патентів також є частиною системи засобів патентно-правової охорони. Способи захисту промислової власності повинні реалізовуватись у межах антимонопольного законодавства. Важливим засобом захисту економічної конкуренції є забезпечення доступу до патентів для конкурентів, щоб уникнути блокування технологій та збереження здорової конкуренції на цифровому ринку.

Засобом патентно-правової охорони також є безпосередня протидія зловживанню патентними правами, тому ж патентному тролінгу. Патентний тролінг полягає у використанні зареєстрованих майнових патентних прав не з метою охорони та захисту результатів власної інтелектуальної, творчої діяльності особи в галузі художнього конструювання чи в будь-якій сфері технології, а з метою формального закріплення права власності на об'єкт інтелектуальної власності при відсутності зв'язку з виробництвом, винахідницькою діяльністю щодо цього об'єкта з подальшим недобросовісним використанням набутого права для досягнення неправомірних переваг у конкуренції, результатом чого є спотворення економічної конкуренції. [22, С. 232] Таким чином патентний тролінг як один з основних проявів антиконкурентних практик є видом недобросовісної конкуренції. Використання патентів не за прямим призначенням, а для монетизації через подання позовів до компаній, що порушують їхні патенти, є однією з основних загроз для конкуренції. Нормативне регулювання повинно встановлювати запобіжники такій діяльності, створюючи чіткі механізми захисту від зловживань патентними правами.

Також в якості окремого засобу патентно-правової охорони об'єктів промислової власності на цифрових ринках виділимо міжнародне співробітництво і гармонізацію патентних норм. Оскільки цифрові ринки є глобальними, існує необхідність у гармонізації патентного законодавства на міжнародному рівні. Інструменти, такі як Договір про патентну кооперацію (РСТ) та угоди Світової організації інтелектуальної власності (WIPO), створюють умови для ефективного захисту патентів на міжнародних ринках.

Ці засоби мають на меті забезпечення справедливого і ефективного використання патентів, що дозволяє зберігати конкурентоспроможність на ринку, стимулювати інновації та сприяти сталому розвитку цифрових ринків.

Переходячи до розгляду особливостей економічної конкуренції на цифрових ринках з'ясуємо перш за все зміст цієї категорії. Так, цифрові ринки — це електронні платформи, які функціонують на основі цифрових технологій в мережі Інтернет, є джерелами інформації та дозволяють на її основі здійснювати електронні трансакції, що служать підставою для переміщення, обміну, купівлі-продажу товарів, робіт, послуг. Вони поєднують продавців і покупців у віртуальному середовищі та включають широке коло економічних взаємодій — від електронної комерції і фінансових операцій до різноманітних онлайн-сервісів. Цифрові ринки мають такі характерні риси, як глобальний доступ, висока швидкість обміну інформацією, низькі транзакційні витрати, а також наявність великих обсягів даних, які впливають на ринкову конкуренцію, вибір споживачів та формують пропозицію. [23, С. 21]

Конкурентне середовище на цифрових ринках має свої унікальні риси, які відрізняються від традиційних ринків через вплив технологічних інновацій, глобалізацію та швидкість змін. Визначимо особливості конкурентного середовища на цифрових ринках, що характеризують конкуренцію на цифрових ринках.

Перш за все це низькі бар'єри для входу та глобальне охоплення. Однією з важливих рис цифрових ринків є їх глобальний характер і значно менші бар'єри для входу для нових учасників порівняно з традиційними ринками. Інтернет, платформи для продажу продуктів та послуг, онлайн-маркетплейси та інші цифрові інструменти дозволяють малим і середнім підприємствам та стартапам виходити на глобальний ринок, змагаючись із великими корпораціями.

Однак це також створює високий рівень конкуренції і постійну потребу в інноваціях, що дозволяє підтримувати конкурентоспроможність.

Цифрові ринки також характеризуються надзвичайно високою швидкістю інновацій та змінами в технологіях. Нові технології (штучний інтелект, блокчейн, Інтернет речей тощо) швидко змінюють правила гри, що робить конкуренцію динамічною. Компанії, які не встигають адаптуватися до нових технологій, можуть швидко втратити свою конкурентну позицію. Тому на цифрових ринках важливо не тільки підтримувати поточні позиції, але й постійно інвестувати в розробку нових технологій і покращення продуктів.

Місцем існування цифрових ринків є платформи, що існують в мережі Інтернет. Цифрові ринки часто функціонують через платформи, які об'єднують постачальників товарів чи послуг з кінцевими споживачами. Такі платформи (наприклад, Amazon, Uber, Google) створюють мережевий ефект, коли цінність платформи збільшується з кожним новим користувачем. Це дає перевагу великим компаніям, які вже мають велику базу користувачів, що ускладнює конкуренцію для нових гравців. Мережевий ефект може призвести до монополізації ринку або утворення олігополій, що обмежує конкуренцію.

Цифрові ринки зумовлюють концентрацію інформації та даних у великих компаніях, що володіють доступом до великих обсягів користувацьких даних. Це дозволяє їм не тільки краще розуміти потреби споживачів, але й більш ефективно керувати маркетинговими кампаніями, ціноутворенням і розробкою продуктів. Однак зростаючий контроль над даними може також призвести до проблем із конфіденційністю та обмеженням доступу для конкурентів, що в свою чергу може обмежувати здорову конкуренцію на ринку.

На цифрових ринках особливо важливими є питання патентного захисту технологій та інтелектуальної власності. Великі компанії часто володіють великою кількістю патентів, що дозволяє їм домінувати на ринку та блокувати доступ нових учасників. Такі патентні бар'єри можуть стати серйозною проблемою для стартапів, що не мають достатніх ресурсів для протистояння в патентних спорах. У результаті, конкуренція може знижуватися через зловживання патентними правами і використання їх для обмеження доступу до ринку.

Цифрові ринки залежать від алгоритмів, які визначають стратегії ціноутворення, пропонують персоналізовані послуги і керують взаємодією з користувачами. Алгоритми можуть підвищувати ефективність та знижувати витрати, але також можуть призводити до обмеження конкуренції через встановлення схожих цін, моделей поведінки або оптимізації, яка не враховує інтереси споживачів або нових учасників ринку.

Також особливістю конкуренції на цифрових ринках є цінова політика їх учасників. Багато цифрових компаній надають свої послуги або продукти за низькою або нульовою ціною для користувачів (зокрема, соціальні мережі, поштові сервіси, онлайн-ресурси), в той час як заробляють на рекламі або монетизації даних. Це створює особливу конкуренцію на ринку, де не тільки фінансові показники, а й інші бізнес-моделі (як-от використання даних або мережевий ефект) визначають успіх компанії.

Особливістю цифрових ринків є наявність спеціалізованих регуляторів – конкурентних відомств, антимонопольних органів. Оскільки на цифрових ринках часто виникають ситуації, коли декілька великих гравців домінують, важливим аспектом є роль антимонопольних органів. Антимонопольні органи попереджають виникнення антиконкурентних практик, розслідують та притягують до відповідальності учасників зловживання патентами, маніпулювання алгоритмами ціноутворення чи злиття, що створюють бар'єри для нових учасників ринку.

Відповідно до вищезазначеного визначимо напрями удосконалення законодавства у сфері патентно-правової охорони на цифрових ринках.

Підвищення рівня прозорості і удосконалення патентного процесу. Одним з важливих напрямів є забезпечення прозорості патентного процесу. Створення публічних платформ для обміну інформацією про патенти та їх ліцензування допоможе забезпечити доступ до технологій для усіх учасників ринку, підвищуючи рівень конкуренції і зменшуючи ризики для споживачів. В контексті удосконалення патентного процесу необхідно закріпити норми які б унеможливили формальний підхід до отримання патенту, а саме ліквідувати декларативні

патенти, визначити патентно-інформаційний пошук з підготовкою відповідного висновку та кваліфікаційну експертизу в якості обов'язкових складових процедури отримання патенту на корисні моделі та промислові зразки. Відповідно скасувати відповідальність власника патенту за відповідність промислового зразка критеріям охороноздатності. Відповідність промислового зразка критеріям охороноздатності повинна бути визначена в результаті проведення кваліфікаційної експертизи [22, С. 235].

Запровадження більш гнучких механізмів ліцензування. У цифровій економіці, де швидко змінюються технології, традиційні форми ліцензування можуть бути недостатньо ефективними. У зв'язку з цим, варто удосконалити законодавство щодо гнучких та динамічних ліцензійних моделей, які дозволяють швидше адаптуватися до технологічних змін і забезпечувати баланс між інтересами правовласників та конкурентів.

Регулювання використання патентів великими корпораціями. Для запобігання монополізації ринку через патентні бар'єри необхідно вдосконалити законодавство, що регулює поведінку великих корпорацій на цифрових ринках. Це може включати посилення вимог до патентного ліцензування, особливо у випадках, коли компанії мають значну частку ринку. Також важливо створити механізми контролю за необґрунтованим накопиченням патентів великими компаніями з метою блокування конкурентів або обмеження доступу до нових технологій.

Посилення контролю та встановлення нормативних запобіжників патентному тролінгу. З огляду на зловживання патентними правами для ведення антиконкурентної діяльності, потрібно вдосконалювати законодавство, яке обмежує діяльність патентних тролів. Це може включати введення жорсткіших вимог до подачі патентних позовів, обов'язкову перевірку патентних заявок на добросовісність та введення штрафних санкцій за зловживання патентними правами для домінування на ринку. Необхідно на законодавчому рівні визначення поняття «Патентний тролінг» як діяльності з набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності з метою формального закріплення прав на об'єкт інтелектуальної власності при відсутності зв'язку з виробництвом та/або винахідницькою діяльністю щодо цього об'єкта з подальшим недобросовісним використанням набутого права для досягнення неправомірних переваг у конкуренції, результатом чого є спотворення економічної конкуренції. В зв'язку з тим, що патентний тролінг є проявом недобросовісної конкуренції необхідно на законодавчому рівні закріплення в межах Закону України «Про захист економічної конкуренції» визначення поняття «Патентний тролінг», а Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» доповнити окремою статтею, в якій визначити в якості окремого складу правопорушення здійснення патентного тролінгу [22, С. 236].

Розширення прав споживачів по доступу до цифрових технологій. Законодавство повинно враховувати інтереси не лише патентовласників, але й споживачів та підприємств, які використовують ці технології. Необхідно створити умови для більшого доступу до ліцензованих технологій, зокрема через розвиток відкритих ліцензій, публічних баз даних патентів та сприяння технологічному обміну серед підприємств.

Удосконалення регулювання алгоритмів та автоматизації у контексті патентно-правової охорони. З огляду на збільшення використання алгоритмів та штучного інтелекту на цифрових ринках, важливо створити нові правові норми для патентування алгоритмів, що дозволяють забезпечити баланс між інноваціями та збереженням конкурентного середовища. Оскільки алгоритми можуть мати значний вплив на ціноутворення, маркетинг та навіть розвиток нових технологій, необхідно регулювати їх використання через патентну систему так, щоб уникнути зловживань.

Розвиток антимонопольне регулювання в контексті використання патентів. Важливим напрямом є посилення антимонопольного регулювання щодо патентних прав на цифрових ринках. Це включає посилення механізмів контролю за злиттями великих корпорацій, які володіють значною кількістю патентів, і перевірку їхнього впливу на конкурентне середовище. Механізми антимонопольного регулювання повинні бути здатні швидко реагувати на нові форми антиконкурентної поведінки, яка виникає через патентне домінування. Для цього

необхідним є рух по двом напрямам. Це підвищення кваліфікації кадрів конкурентного відомства та створення спеціального підрозділу по дослідженню цифрових ринків та проведенню розслідувань порушень антимонопольного законодавства на цифрових ринках. Також необхідним є розвиток інструментів економічного аналізу для оцінки ринкової влади цифрових компаній та виявлення антиконкурентних практик. Необхідним є залучення до цього процесу наукових установ для розробки нових інструментів та методологій аналізу цифрових ринків. [23, С. 28]

Забезпечення захисту малих і середніх підприємств від патентного тиску. Особливу увагу варто приділити створенню правових механізмів, які допоможуть малим і середнім підприємствам захиститися від можливого патентного тиску з боку великих гравців. Це може включати державні програми для підтримки стартапів, субсидії на патентування та ліцензування, а також консультативні послуги для підприємців щодо захисту їхніх інтелектуальних прав.

Здійснювати розвиток національних і сприяти розвитку міжнародних судових систем для розгляду патентних спорів. Враховуючи важливість патентних прав на цифрових ринках, необхідно вдосконалити судові механізми для розгляду патентних спорів. Це передбачає створення спеціалізованих судів або палат, які зможуть швидко і ефективно вирішувати спори у сфері патентів, зокрема у випадках, коли йдеться про інновації в цифрових технологіях. Так в Україні відповідно до Указу Президента України «Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності» в 2020 році було здійснено державну реєстрацію новоутвореної юридичної особи – Вищого суду з питань інтелектуальної власності. Проте станом на сьогодні цей суд не розпочав свою роботу. В ряді законопроектів також пропонувалось створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності та економічної конкуренції. Проте станом на сьогодні всі ці новели залишаються лише в якості нереалізованих нормативних рішень та законодавчих пропозицій. [22, С. 236].

Напрямом удосконалення законодавства у сфері патентно-правової охорони на цифрових ринках є також участь в процесах гармонізації патентного законодавства на міжнародному рівні. У зв'язку з глобалізацією цифрових ринків запроваджуються єдині стандарти для патентної охорони, що сприяє ефективному регулюванню транснаціональних прав на інтелектуальну власність. Це включає гармонізацію національних патентних систем та укладання міжнародних угод, які дозволяють забезпечити однакові умови для всіх учасників цифрових ринків, зокрема малих і середніх підприємств, незалежно від їхньої географічної локалізації.

Висновки. Удосконалення законодавства в сфері патентно-правової охорони на цифрових ринках є необхідним для забезпечення економічної конкуренції та підтримки інноваційного розвитку. Запровадження нових правових механізмів, що забезпечують баланс між захистом інтелектуальної власності та необхідністю розвитку конкуренції, створює сприятливе середовище для розвитку підприємств та стартапів, а також забезпечує доступ до нових технологій на глобальних цифрових ринках. Конкурентне середовище на цифрових ринках є надзвичайно динамічним, із високим рівнем інновацій, складними конкурентними стратегіями, глобальним охопленням і новими викликами, пов'язаними з патентами, даними та алгоритмами. Особливості цих ринків вимагають постійного удосконалення правового регулювання та антимонопольних механізмів для забезпечення справедливої конкуренції і захисту інтересів споживачів.

Посилання:

1. Птащенко О.В., Резнікова Н.В., Іващенко О.А. Міжнародні стратегічні альянси в умовах цифрових трансформацій і розвитку ринку даних. *European scientific journal of Economic and Financial innovation*. 2023. №2 (12). С. 214-227. URL: <http://doi.org/10.32750/2023-0218>.
2. Вінник О.М. Цифрова економіка: проблеми комплексного правового забезпечення. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 173-178. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2018.18.39>.
3. Вінник О.М., Попович Т.Г., Деревянко Б.В. Регулювання відносин цифрової економіки: окремі аспекти. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Том 29, № 3. С. 182-204. DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-3-181.

4. Барановська В.М. Право інтелектуальної власності в цифрову добу. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 1. С. 167-171. URL: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.28>.
5. Васильєв Є.О. Розвиток правової охорони об'єктів права промислової власності у країнах ЄС. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 12. С. 20-29. URL: http://lsej.org.ua/12_2023/2.pdf
6. Кудін А.В. Міжнародні тенденції публічного адміністрування патентної діяльності. Юридичний науковий електронний журнал № 3/2020, С. 513-515. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/126.pdf
7. Майданик Роман Цифрова річ як майно та її оборотоздатність, Цивілістична платформа № 1 (4) 2025 С. 19-59. <https://doi.org/10.69724/2786-8834-2025-4-1-19-59>. URL: file:///E:/roman_majdanyk_tsyfro_va_rich_iak_majno_ta_ii_oboronzdatnist.pdf
8. Дорошко Г.К., Балашова О.В., Воліков В.В. Об'єкти промислової власності: економічна сутність та особливості оцінки С. 131-136. Теоретичні і практичні аспекти економіки та інтелектуальної власності. 2014. Випуск 1(10), Том 2. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/72006873.pdf>
9. Цирфа Г.О. Проблеми правового регулювання відносин у сфері охорони і захисту специфічних об'єктів інтелектуальної власності на прикладі «топографії інтегральних мікросхем. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Випуск 3 (19) 2013, С. 129-134. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2013/3/24.pdf>.
10. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 september 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act). Official Journal of the European Union L 265. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2022:265:FULL>
11. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937. Official Journal of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02023R1114-20240109>.
12. Про віртуальні активи. Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://t.ly/NWKhe>.
13. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обігу віртуальних активів в Україні : проект Закону України № 10225-д від 24 квіт. 2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56271>.
14. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні. Закон України від 15.07.2021 р. № 1667-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://t.ly/E3Q15>.
15. Про електронні комунікації. Закон України від 16.12.2020 р. № 1089- IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://t.ly/nYuaY>.
16. Про цифровий контент та цифрові послуги. Закон України від 10.08.2023 р. № 3321-IX. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://t.ly/o_DJ.
17. Про захист економічної конкуренції. Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://t.ly/sZAuH>.
18. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 року. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/fr/treaties/textdetails/12995>
19. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі. Закон України від 15 грудня 1993 року № 3687-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>
20. Про охорону прав на промислові зразки. Закон України від 15 грудня 1993 року № 3688-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>
21. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг, Закон України від 15 грудня 1993 року № 3689-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>
22. Полухович Валерій Захист економічної конкуренції в сфері інтелектуальної власності: протидія патентному тролінгу // Приватне право і підприємництво. Київ. 2024. Вип. 24. С. 228-237. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2024.24.31>.
23. Полухович Валерій Захист економічної конкуренції на цифрових ринках в Україні. Університетські наукові записки. Хмельницький. 2024. № 5 (101), С. 17-30. DOI: 10.37491/UNZ.101.2.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 346.2

**СИСТЕМА ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВРЯДУВАННЯ:
НА ПРИКЛАДІ ЗАКОНОДАВЧОЇ
ДЕРЕГУЛЯЦІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ У РЕСПУБЛІЦІ
ПОЛЬЩІ**

Микола ГОРДОВ

аспірант

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Статтю присвячено дослідженню пи-
тання дерегулювання професійної діяль-
ності в окремих галузях господарювання.

Доведено, що в умовах трансформації
відносин професійного самоврядування
архітекторів та інженерів-будівельників
із державою слід визначати такі ознаки:
чіткий розподіл повноважень між ними;
обмежений вплив держави на професійне
самоврядування; наявність демократич-
них процедур щодо оскарження прийня-
тих ними рішень; наявності регламенто-
ваних механізмів співпраці між ними.
Саме наявність усіх наведених знак стало
запорукою того, що Республіка Польща
змогла здійснити ефективну дерегуляцію
професійної діяльності архітекторів та
інженерів-будівельників.

Метою дослідження є з'ясування пра-
вової природи та особливостей законо-
давчої дерегуляції системи професійного
самоврядування на прикладі професійної
діяльності у Республіці Польщі.

Методологія дослідження ґрунтуєть-
ся на поєднанні загальнонаукових і спе-
ціально-юридичних методів. Діалектич-
ний та системно-структурний методи за-
стосовувались для аналізу правової при-
роди професійного самоврядування архі-
текторів та інженерів-будівельників. Ком-
паративно-правовий метод дозволив до-
слідити зарубіжний досвід правового ре-
гулювання професійного самоврядування
архітекторів та інженерів-будівельників.

UDC

**THE SYSTEM OF PROFESSIONAL
SELF-GOVERNMENT:
ON THE EXAMPLE OF
LEGISLATIVE DEREGULATION
OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN
THE REPUBLIC OF POLAND**

Mykola GORDOV

Postgraduate Student

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The article is devoted to the study of the
issue of deregulation of professional
activity in certain branches of the economy.

It is proved that in the conditions of
transformation of relations of professional
self-government of architects and civil
engineers with the state, the following signs
should be determined: a clear division of
powers between them; limited influence of
the state on professional self-government;
the presence of democratic procedures for
appealing decisions made by them; the
presence of regulated mechanisms of
cooperation between them. It is the
presence of all the above signs that became
the key to the fact that the Republic of
Poland was able to carry out effective
deregulation of the professional activity of
architects and civil engineers.

The purpose of the study is to clarify the
legal nature and features of legislative
deregulation of the system of professional
self-government on the example of
professional activity in the Republic of
Poland.

The research methodology is based on a
combination of general scientific and
special legal methods. Dialectical and
system-structural methods were used to
analyze the legal nature of professional self-
government of architects and civil
engineers. The comparative legal method
allowed us to study foreign experience in
legal regulation of professional self-

Формально-юридичний метод використовувався для вивчення законодавчих норм і правових доктрин, а функціональний – для оцінки ефективності існуючих механізмів професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників.

Сформульовані у статті висновки мають прикладне значення для вдосконалення законодавства у сфері професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників, що сприятиме зміцненню довіри до цієї системи, забезпеченню справедливості та сталому розвитку галузі.

Ключові слова: містобудівна діяльність, архітектурна діяльність, саморегулювання, архітектор, будівельник, інженер, професійне самоврядування, Республіка Польща, ЄС, дерегуляція, сталий розвиток.

government of architects and civil engineers. The formal legal method was used to study legislative norms and legal doctrines, and the functional method was used to assess the effectiveness of existing mechanisms of professional self-government of architects and civil engineers. The conclusions formulated in the article have practical significance for improving legislation in the field of professional self-government of architects and civil engineers, which will contribute to strengthening trust in this system, ensuring justice and sustainable development of the industry.

Keywords: urban planning activity, architectural activity, self-regulation, architect, builder, engineer, professional self-government, Republic of Poland, EU, deregulation, sustainable development.

Вже тривалий час Україна здійснює пошук власних унікальних підходів впровадження на законодавчому рівні дерегулювання професійної діяльності в окремих галузях господарювання.

Питання самоврядування (саморегулювання) господарської діяльності займалися наступні вчені: О.М. Гончаренко (О.М. Гончаренко, 2019), В.В. Кочин (В.В. Кочин, 2014), О.О. Бакалінська (О.О. Бакалінська, 2014), В.В. Васильєв (В.В. Васильєв, 2021), С.М. Січко (С.М. Січко, 2017), І.М. Курашова (Гармаш) (І.М. Курашова, 2021) та ін. При цьому остання у своїх наукових працях особливу увагу приділила саморегулюванню у будівельній галузі.

Досить умовно підходи такого впровадження можна поділити як за глибиною законодавчого регулювання (повне або обмежене дерегулювання професійної діяльності), так і за наслідками (формою) їх впровадження (самоврядування чи саморегулювання).

Прикладом впровадження самоврядування із повним дерегулюванням професійної діяльності може слугувати недержавний самоврядний інститут адвокатури України, унормований Законом України від 5 липня 2012 року «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (ЗУ № 5076-VI, 2024).

Натомість до прикладу саморегулювання із обмеженим дерегулюванням професійної діяльності можна віднести інститут саморегулювання у сфері архітектурної діяльності, закріплений Законом України від 20 травня 1999 року «Про архітектурну діяльність» (ЗУ № 687-XIV, 2024).

Першому прикладові притаманні високій рівень правової та організаційної самостійності, незалежності, широкий перелік гарантій професійної діяльності, а також низький (майже нульовий) рівень державного контролю за адвокатурою України.

І навпаки, другий приклад характеризується низьким рівнем правової та організаційної самостійності, незалежності, відсутністю дієвих гарантій професійної діяльності, а також високим рівнем контролю з боку державного регулятора.

Пошук оптимального підходу впровадження на законодавчому рівні дерегулювання професійної діяльності у тій чи іншій галузі у кожному конкретному випадку вимагає від Дер-

жави, професійного та наукового середовища, врахування як відповідного вітчизняного, так і міжнародного досвіду.

Варіантом такого міжнародного досвіду у галузі містобудування може слугувати система професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників у Республіці Польщі, яку було впроваджено Законом від 15 грудня 2000 року про професійне самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників (далі – Закон РП) (Закон РП, 2024).

За своєю структурою чинна редакція Закону РП поділена на 8 розділів («Загальні положення», «Окружні палати», «Національні палати», «Членство в окружних палатах», «Дисциплінарна відповідальність», «Мирне врегулювання спорів», «Управління майном та фінансами палати», «Перехідні та прикінцеві положення») та 74 статті (Закон РП, 2024).

Аналізуючи досвід Республіки Польщі, що врегульований Законом РП, у цій статті передбачається звернути увагу на такі його аспекти: членство, завдання професійного самоврядування, організаційні одиниці професійного самоврядування та їх органи, повноваження таких органів та їх класифікацію, а також на відносини професійного самоврядування із державою. Методом дослідження, застосованим у цій статті є порівняльно-правовий метод (Закон РП, 2024).

Членство

За змістом статей 1, 3-5 Закону РП (Закон РП, 2024) він визначає організацію та завдання органів професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників, а також права та обов'язки членів цих органів самоврядування.

Професійне самоврядування архітекторів, інженерів-будівельників є незалежним у виконанні своїх завдань і підкоряється лише положенням закону. Професійне самоврядування архітекторів, інженерів-будівельників складається з їх членів, об'єднаних відповідно у палати архітекторів, інженерів-будівельників.

Палата архітекторів об'єднує фізичних осіб, які мають будівельну ліцензію за архітектурною спеціальністю, а палата інженерів-будівельників – ліцензію за спеціальностями: конструкторсько-будівельна; інженерна (мостова, дорожня, залізнична у сфері об'єктів залізничного будівництва, залізнична у сфері регулювання залізничного руху, гідротехнічна, демонтажна); монтажна у сфері мереж, установок і пристроїв (телекомунікаційна, систем опалення, вентиляції, газу, водопостачання та каналізації, електротехніка та енергетична). Такі спеціалізації наведені у частині 1 статті 14 Будівельного законодавства Республіки Польщі від 07 липня 1994 року (далі – Будівельне законодавство РП) (Кодекс РП, 2024).

За змістом статті 8b Закону РП члени відповідних окружних палат, які мають повні публічні права, будівельну ліцензію, професійне звання магістра відповідного напрямку, значні практичні досягнення і 10-ти річний практичний досвід у сфері оцінки будівельних робіт, могуті набуті звання експерта будівельного (Закон РП, 2024).

Підставою для здійснення діяльності експерта будівельного є внесення його до списку експертів будівельних, які ведуться Національною палатою архітекторів та Національною палатою інженерів-будівельників (далі – національні палати). Рішення про присвоєння звання експерта будівельного приймається відповідною національною кваліфікаційною комісією (стаття 36 Закону РП) (Закон РП, 2024).

За змістом статей 39, 42 Закону РП (Закон РП, 2024) особи, чия відповідна професійна кваліфікація була підтверджена згідно із існуючими нормами, на власну вимогу вносяться до списку членів вказаної ними окружної палати.

Виключення зі списку членів окружної палати відбувається у разі: запиту від члена палати; повідомлення про втрату будівельної ліцензії; рішення про накладення стягнення у вигляді виключення зі списку членів палати; смерті члена палати. Виключення зі списку членів окружних палат может також відбутися у разі несплати членських внесків протягом 1 року.

Член палати, виключений зі списку членів окружної палати з причин, із зазначених вище причин (крім накладення на нього стягнення у вигляді виключення зі списку членів палати), за його заявою підлягає повторному включенню до списку, якщо він пройшов відповідну додаткову підготовку, порядок та обсяг якої визначається радою національної палати.

Призупинення членства в палаті відбувається у разі: винесення рішення про накладення стягнення, зазначеного у статті 96 частині 1 пункті 3 Будівельного законодавства РП (заборона здійснювати самостійну технічну функцію в будівництві на строк від 1 до 5 років у поєднанні з обов'язком пройти протягом визначеного строку іспит на знання будівельного процесу та на вміння застосовувати технічні знання на практиці) (Кодекс РП, 2024); винесення рішення про дисциплінарне стягнення у вигляді призупинення членства в палаті; несплати членських внесків понад 6 місяців; подання заяви членом палати з інформацією, що останній тимчасово припиняє виконувати незалежну технічну функцію в будівництві.

У відповідності до статей 13, 43 Закону РП кожен член професійного самоврядування має активне і пасивне виборче право, крім випадку коли він притягнутий до професійної відповідальності або в рамках дисциплінарного провадження, доки призупинення прав члена не буде скасоване. Такий притягнутий до відповідальності член палати не може обіймати посаду в органах палати, а його повноваження в цих органах припиняються (Закон РП, 2024).

Права і обов'язки членів палати, які визначені статтями 41, 42 Закону РП, є наступними: має право отримувати допомогу у підвищенні професійної кваліфікації та забезпеченні належних умов для виконання незалежних технічних функцій у будівельній галузі; має право користуватися захистом та правовою допомогою палати; має право користуватися послугами самопомоги; може оскаржити рішення окружної палати до відповідних органів національної палати, а рішення національної палати – до адміністративного суду; зобов'язаний дотримуватися чинних нормативно-правових актів та принципів технічних знань при здійсненні своєї професійної діяльності; зобов'язаний дотримуватися принципів професійної етики; зобов'язаний виконувати рішення керівних органів палати; зобов'язаний регулярно сплачувати членські внески (Закон РП, 2024).

Завдання професійного самоврядування

До завдань професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників стаття 8 Закону РП відносить, зокрема: контроль за належним і сумлінним виконанням професії членами палат; представництво та захист професійних інтересів своїх членів; встановлення правил професійної етики та контроль за їх дотриманням; надання та позбавлення будівельної ліцензії за спеціальностями, зазначеними у частині 1 статті 14 Будівельного законодавства РП (Кодекс РП, 2024), визнання професійної кваліфікації та надання і позбавлення звання експерта будівельного; співробітництво з органами державного управління та органами місцевого самоврядування, а також з іншими органами професійного самоврядування та професійними асоціаціями; співробітництво у підвищенні професійної кваліфікації архітекторів та інженерів-будівельників; управління майном та господарською діяльністю професійного самоврядування; ведення справ про професійну та дисциплінарну відповідальність членів професійного самоврядування; надання висновків на проекти нормативних актів з питань архітектури чи будівництва; організація та діяльність закладів самопомоги та інших форм матеріальної допомоги членам професійного самоврядування; ведення списків членів професійного самоврядування; виконання статутних завдань (Закон РП, 2024).

Наведений вище перелік завдань професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників не є вичерпним.

Законом РП передбачається можливість розширення вказаного переліку шляхом внесення змін до статутів відповідних палат. Рішення про прийняття відповідного статуту, а отже і змін до нього, приймає з'їзд національної палати (Закон РП, 2024).

Отже, повноваженням щодо формування додаткових завдань професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників наділене саме таке самоврядування.

Організаційні одиниці професійного самоврядування та їх органи

У розумінні статті 9 Закону РП виключно національні палати та окружні палати архітекторів, інженерів-будівельників (далі – окружні палати) є організаційними одиницями професійного самоврядування (Закон РП, 2024). За змістом статей 10, 27-30 Закону РП (Закон РП, 2024) національні палати є найвищими організаційними одиницями професійного само-

врядування архітекторів та інженерів-будівельників. Резиденції національних палат знаходяться у місті Варшаві.

Органами національних палат, термін повноважень яких становить 4 роки, є: з'їзд національної палати; рада національної палати; національна ревізійна комісія; національна кваліфікаційна комісія; національний дисциплінарний суд; національний представник з питань професійної відповідальності.

З'їзд національної палати, що є вищим органом національної палати, складається з делегатів, обраних з'їздами окружних палат. Правила визначення кількості делегатів від окружних палат на з'їзді національної палати встановлює рада національної палати.

З'їзди національної палати поділяються на: звітний (скликається радою національної палати не рідше 1-го разу на рік); звітно-виборчий (скликається радою національної палати кожні 4 роки); позачерговий (скликається радою національної палати або на вимогу національної ревізійної комісії, 1/3 від загальної кількості членів рад окружних палат, 1/5 від загальної кількості членів окружних палат або міністра, відповідального за будівництво, планування та просторовий розвиток і житлово-комунальне господарство).

Рішення з'їзду національної палати має приймається простою більшістю голосів у присутності не менше половини його делегатів від загальної кількості делегатів такого з'їзду. Вибори до органів національної палати проводяться шляхом таємного голосування.

Відповідно до статей 32, 33 Закону РП (Закон РП, 2024) у період між національними з'їздами керівництво діяльністю органів професійного самоврядування здійснює рада національної палати.

Рада національної палати складається з президента та членів, які обираються з'їздом національної палати. Рада національної палати має президію, яка складається з президента та обраних радою з її членів: віце-президента, секретаря, бухгалтера та членів. Президія діє від імені ради національної палати у питаннях, визначених регламентом. Заяви про наміри від імені ради національної палати уповноважені роботи її президент та віце-президент.

Здійснення контрольних (ревізійних) функцій за статутною і фінансово-господарською діяльністю національної палати покладається на національну ревізійну комісію (стаття 35 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Здійсненням нагляду за діяльністю окружних кваліфікаційних комісій опікується національна кваліфікаційна комісія (стаття 36 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Для розгляду апеляцій на рішення окружних дисциплінарних судів, а також окремі категорії справ щодо дисциплінарної відповідальності та щодо професійної відповідальності членів палат архітекторів, інженерів-будівельників, як суд першої інстанції. Такий суд складається з 3-х суддів та 5-ти суддів відповідно (стаття 37 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Нагляду за діяльністю окружних представника з питань професійної відповідальності здійснює національний представник з питань професійної відповідальності (стаття 38 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Згідно із статтями 9, 10, 14-17, 19 Закону РП (Закон РП, 2024) окружні палати формуються їхніми членами, членство яких набувається з моменту реєстрації у списку членів відповідної окружної палати відповідно до місця проживання. Зони діяльності окружних палат та їх резиденції визначаються відповідними національними палатами з урахуванням територіального поділу країни.

Органами окружних палат, термін повноважень яких становить 4 роки, є: з'їзд окружної палати; рада окружної палати; окружна ревізійна комісія; окружна кваліфікаційна комісія; окружний дисциплінарний суд; окружний представник з питань професійної відповідальності.

Вищим органом окружної палати є з'їзд окружної палати, який складається з її членів. У випадку, якщо кількісний склад такої палати перевищує 100 осіб, то з'їзд окружної палати складається з делегатів, обраних у виборчих округах.

З'їзди окружної палати поділяються на: звітний (скликається радою окружної палати та проводяться не рідше 1-го разу на рік); звітно-виборчий (скликається радою окружної палати та проводяться кожні 4 роки); позачерговий (скликається радою окружної палати або на

вимогу відповідної національної палати, окружної ревізійної комісії чи не менш як 1/3 від загального складу окружної палати).

Рішення з'їзду окружної палати приймається більшістю голосів у присутності не менше половини членів або делегатів. Вибори до органів окружних палат проводяться шляхом таємного голосування.

У період між з'їздами окружної палати завдання професійного самоврядування у сфері діяльності такої палати здійснює рада окружної палати (стаття 19 Закону РП) (Закон РП, 2024).

За змістом статті 21 Закону РП (Закон РП, 2024) рада окружної палати має свою президію, яка складається з голови та обраних такою радою з числа її членів: заступника голови, секретаря, бухгалтера та членів.

Президія ради окружної палати представляє раду назовні і діє від її імені у питаннях, визначених регламентом цієї ради. Заяви про наміри від імені ради окружної палати уповноважені роботи її голова та заступник голови.

Здійснення контрольних (ревізійних) функцій за статутною і фінансово-господарською діяльністю окружної палати покладається на окружну ревізійну комісію. Така комісія є підзвітною з'їзду окружної палати та національній ревізійній комісії (стаття 23 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Проведенням кваліфікаційних процедур в окружній палаті опікується окружна кваліфікаційна комісія, що є підзвітною з'їзду окружної палати та національній кваліфікаційній комісії (стаття 24 Закону РП) (Закон РП, 2024). Для розгляду справ у сфері професійної відповідальності, визначеної Будівельним законодавством РП (Кодекс РП, 2024), а також дисциплінарних справ членів окружної палати, порушених представником з питань професійної відповідальності або радою окружної палати, у складі окружної палати функціонує окружний дисциплінарний суд. Такий суд засідає у складі 3-х членів та є підзвітним з'їзду окружної палати та національному дисциплінарному суду (стаття 25 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Метою діяльності окружного представника з питань професійної відповідальності є виконання функцій обвинувача у справах про професійну відповідальність членів окружних палат та про їх дисциплінарну відповідальність. Такий представник є підзвітним з'їзду окружної палати та національному представнику з питань професійної відповідальності (стаття 26 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Повноваження органів національних палат

Повноваження вищого органу національної палати та ради національної палати закріплено у статтях 31, 33-33b Закону РП (Закон РП, 2024).

Так, до повноважень з'їзд національної палати відносяться: визначення кількісного складу органів національної палати; обирання президента та членів ради національної палати; обрання голови та членів національної ревізійної комісії, національної кваліфікаційної комісії, національного дисциплінарного суду, а також національного представника з питань професійної відповідальності; визначення принципів фінансового управління національною палатою та затвердження її бюджету; ухвалення статуту та правил, що визначають організацію органів палати та порядок їхньої діяльності; затвердження правил проведення виборів до органів палати; визначення розміру і порядку сплати членських та інших внесків до палати, а також правил їх розподілу; визначення правил ведення списку членів палати; дострокове припинення повноважень ради національної палати; ухвалення, після консультацій з професійними асоціаціями, стандартів професійної етики; затвердження порядку денного діяльності органів професійного самоврядування; розгляд та затвердження звітів про діяльність ради національної палати, національної ревізійної комісії, національної кваліфікаційної комісії, національного дисциплінарного суду, національного представника з питань професійної відповідальності.

Рада національної палати: виконує рішення з'їзду національної палати; координує та контролює діяльність рад окружних палат; представляє членів палати; сприяє підвищенню професійної кваліфікації членів палат; укладає договори з вищими навчальними закладами;

розробляє проект регламенту проведення виборів до органів палати; затверджує регламент кваліфікаційного провадження з питань присвоєння будівельної ліцензії та звання експерта будівельного; видає, після проведення процедури перевірки, рішення про надання будівельної ліцензії особам, зазначеним в статті 12а Будівельного законодавства РП (Кодекс РП, 2024), а в разі надання будівельної ліцензії зобов'язує окружну палату, зазначену зацікавленою особою, внести запис до списку членів; перевіряє рішення рад окружних палат на відповідність до положень, постанов та розпоряджень, прийнятих відповідно до закону; надає висновки щодо проектів нормативно-правових актів у сфері архітектури та будівництва; звітує про свою діяльність перед з'їздом національної палати; представляє самоврядування перед органами державної влади, громадськими, професійними, самоврядними та іншими організаціями; займається поточними справами національної палати; скасовує рішення рад окружних палат, що суперечать закону або постановам і розпорядженням, виданим відповідно до закону; зобов'язує раду окружної палати прийняти рішення з визначеного питання, що належить до сфери її діяльності, у 30-денний строк з дня надходження звернення до ради національної палати (неприйняття радою окружної палати відповідного рішення у зазначений строк уповноважує раду національної палати прийняти таке рішення самостійно); подає міністру, відповідальному за будівництво, планування та просторовий розвиток і житлово-комунальне господарство, відповідно, щорічну звітність про діяльність національної палати; встановлює зразки печаток органів професійного саморегулювання; відкриває провадження щодо визнання професійної кваліфікації архітектора або інженера-будівельника за заявою громадянина держави-члена; повідомляє заявника про отримання заяви про відкриття провадження у справі про визнання професійної кваліфікації архітектора або інженера-будівельника протягом одного місяця з дня її отримання, а в разі виявлення формальних недоліків – пропонує заявнику доповнити заяву; звертається до компетентних органів держави-члена з проханням підтвердити автентичність документів або підтвердити, що вимоги до професійної підготовки були виконані, у разі виникнення обґрунтованих сумнівів щодо автентичності дипломів, свідоцтв або інших документів, що засвідчують професійну кваліфікацію для здійснення професії архітектора або інженера-будівельника, виданих такими, або у разі виникнення обґрунтованих сумнівів щодо того, чи були виконані вимоги до професійної підготовки, встановлені положеннями законодавства Європейського Союзу; приймає рішення про визнання професійної кваліфікації заявника, що відповідає умовам, викладеним у законі, і зобов'язує вказану заявником окружну палату внести запис до списку членів, якщо заявник володіє усним і письмовим знанням польської мови в обсязі, необхідному для виконання незалежних технічних функцій у будівельній галузі.

Крім того, на раду національної палати покладаються наступні обов'язки: повідомляти відповідні органи влади іншої держави-члена, крім Республіки Польщі, про відому їй інформацію щодо дисциплінарних проваджень або накладених кримінальних санкцій, або інших важливих обставин, які можуть вплинути на здійснення професії архітектора або інженера-будівельника; перевіряти таку інформацію на вимогу відповідних органів держави-члена; повідомляти відповідні органи держави-члена про результати вказаної перевірки; на вимогу відповідних органів держави-члена, крім Республіки Польщі, щодо осіб, які є членами палати, підтверджує автентичність дипломів, свідоцтв або інших документів, що засвідчують наявність кваліфікації для здійснення професії архітектора або інженера-будівельника або відповідність вимогам до навчання, викладеним у положеннях законодавства Європейського Союзу; на вимогу компетентного органу держави-члена, крім Республіки Польщі, надає інформацію, яка підтверджує, що архітектор або інженер-будівельник здійснює свою діяльність законно, належним чином, і що до нього не застосовувалися дисциплінарні або кримінальні санкції, пов'язані з його професією або діяльністю, а також інформацію, необхідну для розгляду скарги, поданої на архітектора або інженера-будівельника одержувачем послуги; забезпечує конфіденційність отриманої інформації.

Згідно із статтями 35-38 Закону РП інші органи національної юрисдикції наділені наступними повноваженнями (Закон РП, 2024).

Національна ревізійна комісія: здійснює контроль за статутною та фінансово-господарською діяльністю національної палати; подає звіт про контрольну діяльність з'їзду національної палати; здійснює нагляд за діяльністю окружних ревізійних комісій; вносить пропозицію про дострокове припинення повноважень ради національної палати; скасовує рішення окружних ревізійних комісій, які суперечать закону або постановам і розпорядженням, виданим відповідно до Закону РП.

Національна кваліфікаційна комісія, серед іншого: здійснює апеляційне провадження та приймає рішення у другій інстанції у справах, зазначених у статті 24 частині 1 пункті 2 Закону РП; розробляє комплекси екзаменаційних запитань; приймає рішення про присвоєння звання експерта будівельного; проводить щонайменше один раз на рік аналіз кваліфікаційних процедур, що проводяться для присвоєння будівельних ліцензій та присвоєння звання експерта будівельного; готує експертні висновки для національного дисциплінарного суду у справах про професійну відповідальність членів палат архітекторів та інженерів-будівельників; звітує перед з'їздом національної палати про свою діяльність; здійснює нагляд за діяльністю окружних кваліфікаційних комісій; скасовує рішення окружних кваліфікаційних комісій, які суперечать закону або постановам і розпорядженням, виданим відповідно до Закону РП.

Національний дисциплінарний суд: розглядає апеляції на рішення окружних дисциплінарних судів; розглядає, як суд першої інстанції, справи членів органів національної палати та окружних палат щодо дисциплінарної відповідальності та щодо професійної відповідальності членів палат архітекторів та інженерів-будівельників; проводить щонайменше один раз на рік аналіз проваджень щодо професійної відповідальності членів палат архітекторів та інженерів-будівельників, а також дисциплінарних проваджень; подає щорічний звіт про свою діяльність з'їзду національної палати; здійснює нагляд за діяльністю окружних дисциплінарних судів; скасовує рішення окружних дисциплінарних судів, які суперечать закону або постановам і розпорядженням, виданим відповідно до Закону РП.

Національний представник з питань професійної відповідальності: здійснює провадження у справах про професійну відповідальність членів професійних палат архітекторів та інженерів-будівельників, а також про дисциплінарну відповідальність членів органів управління національної палати та виконує функції обвинувача; подає апеляції на рішення національного дисциплінарного суду у наведених справах до відповідного суду; здійснює нагляд за діяльністю окружних представників з питань професійної відповідальності; подає річний та строковий звіт про свою діяльність з'їзду національної палати.

Повноваження органів окружних палат

Повноваження вищого органу окружної палати та ради окружної палати закріплено у статтях 18-20а Закону РП (Закон РП, 2024).

Так, з'їзд окружної палати: визначає правила управління фінансами окружної палати та затверджує бюджет окружної палати; розглядає та затверджує звіти про діяльність ради окружної палати, окружної ревізійної комісії, окружної кваліфікаційної комісії, окружного дисциплінарного суду та окружного представника з питань професійної відповідальності; надає розпорядження раді окружної палати; визначає кількість членів органів управління і детальні правила організації органів управління окружної палати та режим їхньої роботи; обирає голів та членів ради окружної палати, окружної ревізійної комісії, окружної кваліфікаційної комісії, окружного дисциплінарного суду, а також окружного представника з питань професійної відповідальності; обирає делегатів на з'їзд окружної палати; звільняє членів органів управління палати до закінчення строку їхніх повноважень; приймає рішення з інших питань, що належать до компетенції палати.

Рада окружної палати, серед іншого: керує діяльністю окружної палати; виконує рішення з'їзду окружної палати; розподіляє зони діяльності окружної палати на виборчі округи та визначає кількість делегатів на окружний з'їзд; складає звіти про використання бюджету; звітує перед з'їздом окружної палати та радою національною палати про свою діяльність; виконує завдання за дорученням національної палати; представляє професійне самоврядуван-

ня в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, а також відповідних професійних об'єднаннях; веде список членів окружної палати; звертається до окружного дисциплінарного суду для здійснення дисциплінарного провадження та веде провадження у сфері професійної відповідальності; веде реєстр членів окружної палати, притягнутих до дисциплінарної відповідальності; приймає рішення про включення до списку членів окружної палати, а також про виключення зі списку або призупинення членства в палаті; видає своїм членам наступні документи (сертифікат про членство в палаті; сертифікат, що підтверджує наявність кваліфікації відповідно до вимог законодавства Європейського Союзу і те, що наявний диплом про вищу освіту відповідає свідоцтву про професійну кваліфікацію архітектора відповідно до законодавства Європейського Союзу; сертифікат, що підтверджує наявність кваліфікації, яка дозволяє працювати за фахом інженера-будівельника на території Республіки Польща; інші сертифікати, що вимагаються відповідними органами держав-членів згідно із законодавством Європейського Союзу); вносить тимчасовий запис до списку членів палати осіб, які є громадянами держави-члена і мають професійну кваліфікацію архітектора або інженера-будівельника та на законних підставах здійснюють діяльність в рамках цієї професії в іншій державі-члені, ніж Республіка Польща; може вимагати від відповідних органів держави-члена інформацію, яка підтверджує, що громадянин держави-члена, який має професійну кваліфікацію архітектора або інженера-будівельника, здійснює свою діяльність законним і належним чином і що на нього не було накладено жодних дисциплінарних або кримінальних санкцій у зв'язку з виконанням ним своєї професії або здійсненням ним своєї діяльності; на запит компетентного органу держави-члена надає йому інформацію про громадянина держави-члена з професійною кваліфікацією архітектора або інженера-будівельника, а також інформацію, необхідну для розгляду скарги, поданої одержувачем послуг на громадянина держави-члена з професійною кваліфікацією архітектора або інженера-будівельника.

Відповідно до статей 23-26 Закону РП інші органи окружної юрисдикції наділені наступними повноваженнями (Закон РП, 2024).

Окружна ревізійна комісія: контролює статутну та фінансово-господарську діяльність окружної палати; звітує перед з'їздом окружної палати та національною ревізійною комісією; вносить пропозицію про дострокове припинення повноважень ради окружної палати.

Окружна кваліфікаційна комісія: проводить кваліфікаційні процедури для присвоєння будівельної кваліфікації; проводить іспити для надання будівельної ліцензії та приймає рішення про надання таких ліцензій; надсилає рішення про надання будівництво ліцензії до ради окружної палати та до відповідного центрального реєстру; веде реєстр осіб, які отримали будівельну ліцензію; щонайменше раз на рік аналізує проведені кваліфікаційні процедури; готує висновки для окружного дисциплінарного суду у справах у сфері професійної відповідальності членів окружної палати архітекторів та інженерів-будівельників; звітує про свою діяльність перед з'їздом окружної палати та національною кваліфікаційною комісією.

Окружний дисциплінарний суд розглядає справи у сфері професійної відповідальності, визначеної Будівельним законодавством РП (Кодекс РП, 2024), а також дисциплінарні справи членів окружної палати, порушені окружним представником з питань професійної відповідальності або радою окружної палати; виносить рішення про скасування покарання, зазначеного в статті 101 частині 1 Будівельного законодавства РП (Кодекс РП, 2024); не рідше одного разу на рік аналізує провадження у справах про професійну відповідальність членів палати архітекторів та інженерів-будівельників і дисциплінарну відповідальність членів палати та подає з'їзду окружної палати і національному дисциплінарному суду річний та піврічний звіти про свою діяльність.

Окружний представник з питань професійної відповідальності: здійснює провадження та виступає в якості обвинувача у справах про професійну відповідальність членів палат архітекторів та інженерів-будівельників, а також про дисциплінарну відповідальність членів окружної палати; подає апеляції на рішення окружного дисциплінарного суду у вказаних вище справах до національного дисциплінарного суду, а на рішення національного дисциплінарного

суду подає апеляції до відповідного суду; подає з'їзду окружної палати та національному представнику щорічні звіти про свою діяльність.

Крім того, за змістом статті 7 Закону РП палати архітекторів та інженерів-будівельників мають правосуб'єктність та здійснюють визначену їх статутами діяльність. Такі палати можуть провадити господарську діяльність, крім діяльності, що полягає у наданні послуг у сфері інвестицій, архітектурного чи конструкторсько-будівельного проектування, будівельних робіт та будівельної оцінки (Закон РП, 2024).

Класифікація органів палат архітекторів та інженерів-будівельників

Проаналізовані вище положення Закону РП (Закон РП, 2024) дають підстави класифікувати органи палат архітекторів та інженерів-будівельників за ознаками їх юрисдикції, складу, домінуючих повноважень, підзвітності у системі самоврядування на наступні види.

За юрисдикцією органи палат архітекторів та інженерів-будівельників варто поділити на: органи національної юрисдикції; органи окружної юрисдикції.

До органів національної юрисдикції слід віднести: з'їзд національної палати; раду національної палати; національну ревізійну комісію; національну кваліфікаційну комісію; національний дисциплінарний суд; національного представника з питань професійної відповідальності, а до органів окружної юрисдикції – з'їзд окружної палати; раду окружної палати; окружну ревізійну комісію; окружну кваліфікаційну комісію; окружний дисциплінарний суд; окружного представника з питань професійної відповідальності.

За складом органи палат архітекторів та інженерів-будівельників варто поділити на: колегіально-представницькі органи; інші колегіальні органи; одноособові органи.

До колегіально-представницьких органів слід віднести: з'їзд національної палати; з'їзд окружної палати, а до інших колегіальних органів – раду національної палати; національну ревізійну комісію; національну кваліфікаційну комісію; національний дисциплінарний суд; раду окружної палати; окружну ревізійну комісію; окружну кваліфікаційну комісію; окружний дисциплінарний суд. Одноособовими органами є: національний представник з питань професійної відповідальності; окружний представник з питань професійної відповідальності.

За підзвітністю у системі самоврядування органи палат архітекторів та інженерів-будівельників варто поділити на: органи, яким звітують; органи, які звітують.

До органів, яким звітують слід віднести: з'їзд національної палати; з'їзд окружної палати, а до органів, які звітують – раду національної палати; національну ревізійну комісію; національну кваліфікаційну комісію; національний дисциплінарний суд; національного представника з питань професійної відповідальності, раду окружної палати; окружну ревізійну комісію; окружну кваліфікаційну комісію; окружний дисциплінарний суд; окружного представника з питань професійної відповідальності.

За домінуючими повноваженнями органи палат архітекторів та інженерів-будівельників варто поділити на: вищі органи; керівні органи; ревізійні органи; кваліфікаційні органи; судові органи; інші правоохоронні органи.

До вищих органів слід віднести: з'їзд національної палати; з'їзд окружної палати, до керівних органів – раду національної палати; раду окружної палати, до ревізійних органів: національну ревізійну комісію; окружну ревізійну комісію, до кваліфікаційних органів: національну кваліфікаційну комісію; окружну кваліфікаційну комісію, до судових органів: національний дисциплінарний суд; окружний дисциплінарний суд, а до інших правоохоронні органи: національного представника з питань професійної відповідальності; окружного представника з питань професійної відповідальності.

При цьому варто зазначити, що класифікація вказаних органів може бути проведена також за іншими ознаками.

Відносини професійного самоврядування із державою

Державне регулювання у будівельній галузі здійснюється через профільного Міністра у галузі будівництва та інших посадовців Республіки Польщі, які наділені Законом РП рядом повноважень (Закон РП, 2024).

Саме через призму реалізації відповідними посадовцями своїх законних повноважень і слід розглядати відносини між державою та професійним самоврядуванням архітекторів та інженерів-будівельників у Республіці Польщі.

Статтями 5, 6, 12 Закону РП (Закон РП, 2024) передбачено, що Міністр, відповідальний за будівництво, просторове планування та розвиток, а також житлове будівництво оголошує в Урядовому зводі Республіки Польща «Монітор Польщі» перелік дипломів та інших документів, виданих державами-членами, окрім Республіки Польща, які підтверджують наявність кваліфікації для здійснення практики професії архітектора, а також дати, коли проходило навчання, беручи до уваги положення законодавства Європейського Союзу щодо визнання професійної кваліфікації архітекторів.

Міністр, відповідальний за фінансові установи, за погодженням з міністром, відповідальним за будівництво, просторове планування і розвиток та житлове будівництво, після консультації з Польською палатою страхування визначає нормативним актом детальний обсяг обов'язкового страхування, зазначеного в частині 2, дату виникнення страхового зобов'язання та мінімальну гарантійну суму, враховуючи, зокрема, специфіку професії та обсяг виконуваних завдань.

Рішення органів професійного самоврядування надсилаються Міністру, відповідальному за будівництво, планування та просторовий розвиток і житлово-комунальне господарство, відповідно, протягом 14 днів з дня їх прийняття. Такий Міністр може протягом 30 днів з моменту їх отримання оскаржити відповідні рішення керівництва окружної палати, відправивши його до відповідних органів національної палати, а рішення керівництва національної палати – до адміністративного суду.

Міністр, відповідальний за будівництво, планування, просторовий розвиток і житлове будівництво, може звернутися до відповідного з'їзду національної палати або до відповідної ради національної палати з проханням прийняти рішення з конкретного питання, що належить до компетенції самоврядування. Рішення ради національної палати має бути прийняте протягом двох місяців, а рішення з'їзду національної палати – на наступному з'їзді.

Також, Міністр відповідальний за будівництво, планування та просторовий розвиток і житлово-комунальне господарство уповноважений: ініціювати скликання позачергового з'їзду національної палати (стаття 29 Закону РП); отримувати від ради національної палати щорічну звітність про діяльність національної палати (стаття 33 Закону РП); після консультацій з національними палатами, встановлювати нормативно-правовим актом детальні правила та процедури дисциплінарного провадження, беручи до уваги питання, що стосуються сторін та представників захисту, розслідування, апеляційного провадження, виконання судових рішень, відновлення провадження, витрат на провадження (стаття 56 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Представник міністра, відповідального за будівництво, планування та просторовий розвиток і житлово-комунальне господарство, має право бути присутнім з правом дорадчого голосу на засіданнях ради національної палати та її президії (стаття 34 Закону РП) (Закон РП, 2024).

Перелік повноважень вказаних вище посадовців є обмеженим та вичерпним.

З наведеного можна зробити висновок про те, що відносини професійного самоврядування архітекторів та інженерів-будівельників із державою визначаються наступними ознаками: чітким розподілом повноважень між ними; обмеженим впливом держави на професійне самоврядування; наявністю демократичних процедур щодо оскарження прийнятих ними рішень; наявністю регламентованих механізмів співпраці між ними.

Саме наявність усіх наведених знаків є запорукою того, що Республіка Польща змогла здійснити дерегуляцію професійної діяльності архітекторів та інженерів-будівельників.

При цьому факт того, що Закон РП, який набрав чинності 24 січні 2002 року, за більш ніж 22 роки його існування істотно не переглядався та продовжує наразі діяти, може свідчити про його ефективність (Закон РП, 2024).

Посилання:

1. Васильєв В.В. Саморегулівні організації як суб'єкти децентралізованого регулювання цивільних відносин [Журнал] // Київський часопис права. - 2021 р.. - сс. 88-93.
2. Кочин В.В. Саморегулівна організація: поняття та ознаки [Журнал] // Юридична Україна. - 2014 р.. - сс. 35-39.
3. ВРУ Закон України від 20 травня 1999 р. № № 687-XIV "Про архітектурну діяльність" [З мережі] // Законодавство України. - 24 10 2024 р.. - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>.
4. Закон РП USTAWA z dnia 15 grudnia 2000 r. o samorządach zawodowych architektów oraz inżynierów budownictwa [З мережі] // Baza Internetowy System Aktów Prawnych. - 24 10 2024 р.. - <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20010050042/U/D20010042Lj.pdf>.
5. ЗУ № 5076-VI Закон України від 05.07.2012 "Про адвокатуру та адвокатську діяльність" [З мережі] // Законодавство України. - 24 10 2024 р.. - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>.
6. ЗУ № 687-XIV Закон України від 20.05.1999 "Про архітектурну діяльність" [З мережі] // Законодавство України. - 24 10 2024 р.. - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text>.
7. Курашова І.М. Господарсько-правовий механізм саморегулювання будівельної галузі в Україні [Книга]. - Харків : Видавництво "Право", 2021.
8. Кодекс РП USTAWA z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane [З мережі] // Baza Internetowy System Aktów Prawnych. - 24 10 2024 р.. - <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19940890414/U/D19940414Lj.pdf>.
9. Гончаренко О.М. Саморегулювання господарської діяльності: питання теорії та практики [Книга]. - Київ : Видавничий дім "Інтернаукa", 2019.
11. Бакалінська О.О. Правові проблеми розвитку саморегулювання в сфері добросовісної конкуренції [Журнал] // Право і суспільство. - 2014 р.. - сс. 63-69.
12. Січко С.М. Саморегулівні організації як необхідний елемент функціонування фінансового ринку [Журнал] // Глобальні та національні проблеми економіки. - 2017 р.. - сс. 490-196.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347:
346:
341

**ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ
ООНОВЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА
У СФЕРІ РЕГУЛЮВАННЯ
ГОСПОДАРСЬКИХ
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ
ВІДНОСИН**

Світлана СЕМІНОГ

кандидат юридичних наук, старший
дослідник, провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-8464-1010>

**UDC 347:
346:
341**

**PRIORITY AREAS FOR UPDATING
LEGISLATION IN THE FIELD
OF REGULATION OF ECONOMIC
RELATIONS
AND ENTREPRENEURIAL
ACTIVITY**

Svitlana SEMINOH

Candidate of Law Sciences (Ph. D.), Senior
Researcher, Leading researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

Нормативне забезпечення господарської та підприємницької діяльності потребує модернізації основних засад шляхом упровадження суттєвих і структурних новачок відповідно до норм міжнародного права та прийнятих для України європейських стандартів і практик. Шодо цього президентом України підписаний закон «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон № 4196-IX).

На підставі аналізу положень Закону № 4196-IX узагальнено пріоритетні напрями його реалізації, які стосуються розробки нормативно-правових актів та здійснення наукових досліджень, та мають бути направлені на модернізацію та підвищення дієвості національного законодавства у відповідності до міжнародних стандартів ЄС та вимог сучасного розвитку економіки. У цьому зв'язку щодо імплементації кращих практик у процес подальшої розбудови українського законодавства у сфері господарської та підприємницької діяльності розглянуто досвід окремих європейських держав, приватне право яких належить до романо-германської правової системи.

Визначено, що прийняття Закону № 4196-IX - це нова стратегія реформу-

Regulatory support for economic and business activities requires modernization of the basic principles by introducing substantial and structural innovations, and shaping law enforcement practice in accordance with international law and European standards and practices acceptable to Ukraine. Due to this, the President of Ukraine signed the Law “On Peculiarities of Regulation of Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms in the Transition Period and Associations of Legal Entities” (hereinafter - Law No. 4196-IX).

Based on the analysis of the provisions of Law No. 4196-IX, the author summarizes the priority areas of its implementation, which relate to the development of regulations and research, and should be aimed at modernizing and improving the effectiveness of national legislation in accordance with international EU standards and the requirements of modern economic development. In this regard, with regard to the implementation of best practices in the process of further development of Ukrainian legislation in the field of economic and entrepreneurial activity, the author examines the experience of certain European States whose private law belongs to the Romano-Germanic legal system.

It is determined that the adoption of Law No. 4196-IX is a new strategy for

вання господарської діяльності України, яка впевнено обирає європейський вектор розвитку. Україна, сучасна правова система приватного права, якої заснована на дуалізмі, характерному романо-германському типу країн ЄС, обрала курс щодо модернізації правової регламентації господарських відносин через нівелювання їх паралельного регулювання двома кодексами, шляхом скасування ГК України.

Доведено, що з прийняттям Закону № 4196-IX перед українською юридичною спільнотою постала значна кількість організаційних, нормативних та наукових проблем, що потребують свого розв'язання у трирічний перехідний період, та, які пов'язані з внесенням змін і доповнень до Цивільного кодексу України та розробкою інших законодавчих актів у сфері регулювання господарських відносин та підприємницької діяльності.

Ключові слова: загроза суспільному благополуччю, дуалізм, приватне право, публічне право, романо-германська правова система, скасування Господарського кодексу, господарська діяльність, господарське об'єднання, юридична особа, іноземне підприємство, підприємницька діяльність, малий і середній бізнес, корпоративне управління, об'єкти державної та комунальної власності

Постановка проблеми. Різні країни світу впроваджують та забезпечують регіональний розвиток, промислову політику, надання публічних благ, враховуючи власний рівень економіки, особливості вітчизняного законодавства та історичні традиції. Проте, протягом останніх років в Україні зростає загроза суспільному благополуччю, спричинена війною, яка сприяє фінансовій, виробничій, маркетинговій небезпеці. До того ж сучасною тенденцією розвитку світової економіки та фінансів є глобалізація ринків. Значних масштабів набула цифровізація, новітні технології та методи щодо ведення економіки. Ці фактори призводять до коригувань і реструктуризації промислового, господарського та підприємницького сектору в багатьох країнах.

На сьогодні система правового регулювання економічно-господарської сфери України в частині конкурентноспроможності потребує докорінних суттєвих змін, які б забезпечили її відповідність вимогам часу та міжнародно-правовим стандартам. Запровадження передових методик та рекомендацій зарубіжного досвіду, формування чіткого національного нормативно-правового забезпечення, оптимізація господарського сектору мають створити якісні зміни як в правовому регулюванні так і в конкурентному середовищі суб'єктів господарювання в Україні, створити однакові правові умови для економічної діяльності на міжнародному ринку.

Важливим правовим інструментом євроінтеграційної стратегії нашої держави визначено Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законо-

reforming Ukraine economic activity, which confidently chooses the European vector of development. Ukraine, with its modern private law legal system based on the dualism characteristic of the Romano-Germanic type of EU countries, has chosen a course of modernization of legal regulation of economic relations by leveling their parallel regulation by two codes, by repealing the Civil Code of Ukraine.

It is proved that with the adoption of Law No. 4196-IX, the Ukrainian legal community has faced a significant number of organizational, regulatory and scientific issues which need to be addressed during the three-year transition period and which are related to amendments and additions to the Civil Code of Ukraine and the development of other legislative acts in the field of regulation of economic relations and entrepreneurial activity.

Keywords: threat to public welfare, dualism, private law, public law, Romano-Germanic legal system, repeal of the Commercial Code, economic activity, economic association, legal entity, foreign enterprise, entrepreneurial activity, small and medium-sized business, corporate governance, state and municipal property

давства Європейського Союзу», розділ V якого встановлює пріоритетні сфери щодо адаптації законодавства України [1], які підпадають під дію правового релюгування господарського права.

Вищевказаний закон є одним з чинників прийняття Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (далі – Закон № 4196-IX) [2].

Наведеним обумовлена мета статті – на підставі аналізу положень Закону № 4196-IX визначити пріоритетні напрями щодо його реалізації шляхом розробки нормативно-правових актів, внесення змін до ЦК України, здійснення наукових досліджень, які мають бути направлені на модернізацію та підвищення дієвості національного законодавства у відповідності до міжнародних стандартів ЄС. У цьому зв'язку розглянути досвід окремих європейських держав, приватне право яких належить до романо-германської правової системи, з метою імплементації кращих практик у процес подальшої розбудови українського законодавства у сфері господарської та підприємницької діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Приватноправове регулювання ринкової економіки, господарської та підприємницької діяльності, реформування ГК України широко висвітлений у науковій літературі. Теоретичним підґрунтям для написання статті стали наукові результати, сформульовані у працях О.Д. Крупчана, В.І. Короля, В.М. Махінчука, Р.А. Майданника, О.П. Подцерковного, І.В. Спасибо-Фатєєвої, та інших учених. Але у зв'язку з прийняттям Закону № 4196-IX на порядку денному постають інші складні питання, пов'язані з реалізацією положень цього Закону.

Виклад основного матеріалу. Основні положення Закону № 4196-IX передбачають запровадження перехідного періоду для поступового припинення «підприємств» та їх перетворення у господарські товариства, внесення змін до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та низки спеціальних законів з метою приведення їх у відповідність до ЦК України, втрату чинності Господарським кодексом України (далі – ГК України).

Основним викликом Закону № 4196-IX є скасування ГК України через шість місяців з дня набрання чинності цим Законом відповідно до ч.3 ст.17 прикінцевих та перехідних положень. Як прийняття, так і відміна ГК України відбулось в умовах гострого протистояння його прихильників та критиків. Дискусія щодо цього тривала не одне десятиліття. Втім, Закон № 4196-IX прийнято.

Тож, на першому етапі реалізації положень цього Закону юридична спільнота має вивчити та узагальнити відповідний досвід розвинутих держав Європи. По-друге, створити ефективний загальнодержавний механізм адаптації законодавства, в тому числі щодо розробки проєктів законів України та інших нормативно-правових актів відповідно *acquis* ЄС. По-третє, привести у відповідність норми основних та спеціалізованих законів України, які регулюють відносини господарської та підприємницької діяльності, в тому числі органів публічної влади із суб'єктами господарювання.

Одним з основних міжнародних документів у даному контексті виступають Керівні принципи корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності (Керівні принципи), які розроблені Організацією економічного співробітництва та розвитку у 2005 році як узгоджений на міжнародному рівні стандарт для органів державного управління. У 2015 році Керівні принципи зазнали суттєвої переробки у зв'язку з новими світовими викликами.

Основною метою Керівних принципів є забезпечення ефективності рішень і належного корпоративного врядування як виклику, який потребує глибокої уваги до тих самих трьох принципів, що є вирішальними для створення привабливого інвестиційного середовища, а саме - прозорість, оцінювання й послідовність політики [3].

Крім того, на нашу думку, прийняття Закону № 4196-IX доцільно розглядати в контексті реалізації національної Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року (далі – Стратегія МСП), яку схвалено розпорядженням КМУ від 30.08.2024 № 821. Основною метою Стратегії МСП визначено трансформацію державної політики для забезпечення системної підтримки та інновацій-

ного розвитку малого та середнього бізнесу. Стратегія МСП містить чотири стратегічні цілі:

- відновлення та полегшення процесу ведення бізнесу (полегшення доступу до капіталу та ресурсів, сприятливе регуляторне середовище та дерегуляція);
- сприяння інноваційному розвитку, цифровій трансформації та «зеленому переходу»;
- розвиток людського капіталу та культури підприємництва (включно з реінтеграцією та залученням нових кадрів, підтримкою культури підприємництва, відповідальне та інклюзивне підприємництво);
- посилення конкурентоспроможності та збільшення експорту (підтримка експорту та євроінтеграції) [4].

Передбачається, що досягнення визначених цілей цією Стратегією та ключових показників Закону № 4196-IX матиме безпосередній вплив на економічне зростання та формування України як потужної економічної сили, на підвищення інвестиційної привабливості країни, що є однією з цілей прийняття цього Закону.

Одним з ключових моментів Закону № 4196-IX є запровадження перехідного періоду на три роки. Хоча проектом даного Закону спочатку було передбачено сім, потім п'ять років. Відповідно до ст. 1 Закону - перехідний період передбачає трирічний строк, що починається з дня введення в дію цього Закону [2]. Суб'єкт правотворчої діяльності визначив трирічний період достатнім для впровадження положень цього Закону. Як зазначено у пояснювальній записці до проекту цього Закону «перехідний період дасть змогу: уніфікувати та вдосконалити організаційно-правові форми юридичних осіб, водночас забезпечивши стабільність і передбачуваність правового регулювання; удосконалити механізм здійснення права державної та комунальної власності, а також механізм контролю за ефективним управлінням об'єктами державної та комунальної власності; підвищити рівень інвестиційної привабливості держави» [5].

Враховуючи обставини, пов'язані з війною в Україні, можна зробити припущення, що трирічний перехідний період не виявиться достатнім для поступового приведення господарської діяльності до нових правил та адаптації до модернізованих законодавчих реалій. Це може створити суттєві проблеми у практичному втіленні положень цього Закону та привести до непередбачуваних ризиків у бізнесі та економіці.

Основоположним аспектом Закону № 4196-IX є модернізація правової регламентації господарських відносин через нівелювання їх паралельного регулювання двома кодексами, шляхом скасування ГК України. У сучасних умовах зближення існуючих правових систем зазначений підхід вартий уваги у порівнянні з досвідом інших розвинутих країн ЄС, сучасне розуміння приватного права яких визначається традицією континентального європейського права, і має враховуватися в нормотворчій і правозастосовній діяльності України.

На думку Р.А. Майданика, сучасна вітчизняна правова система має більшість ознак, властивих романо-германському праву [6, с. 27].

Приватне право європейських держав Німеччини, Франції, Польщі належить до романо-германської правової системи та представляє собою концепт взаємодії публічно-правового та приватно-правового регулювання, що має вираження у дуалістичній системі правової регламентації господарських відносин, та викладення у двох кодексах.

Приватне право України також володіє характерними рисами дуалістичної системи. С. Ф. Демченко зазначає, що існування дуалізму в правовому регулюванні господарських відносин не є лише прикметою вітчизняного законодавства, а й набуло поширення в більшості країн ЄС, зокрема Німеччині, Франції, Австрії, які також мають торговельні, комерційні кодекси, які регулюють господарську діяльність [7, с. 28].

Комерційні кодифікації Європи, наприклад, комерційне уложення Німеччини, Комерційний кодекс Франції дублювання не містять, а лише чітко вказують на особливості комерційного регулювання у порівнянні із загальними цивільними положеннями, - вказує О.П. Подцерковний [8, с. 64].

Закріплені системою норм міжнародного права засади державного суверенітету кожної країни надають їй право визначати свій курс щодо політичного, соціального та економічного

розвитку, вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, - наголошує С.В. Семіног [9, с. 175], враховуючи рівень економіки, особливості вітчизняного законодавства та історичні традиції країни.

У Республіки Польща також існує система паралельної дії цивільного та господарського кодексів. Основним джерелом права, що визначає статус господарських товариств, є Кодекс господарських товариств Польщі (Kodeks spółek handlowych USTAWA z dnia 15 września 2000 r.). Цей нормативно-правовий акт регулює створення, організацію, функціонування, розпуск, злиття, поділ і перетворення комерційних товариств (§1 ст.1), визначає перелік комерційних товариств: повне товариство, професійне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю (§2 ст.1) [10]. Ще одне важливе джерело права - Цивільний кодекс (Kodeks cywilny USTAWA z dnia 23 kwietnia 1964 r.) [11], який містить загальні норми цивільно-правових відносин.

Статтею другою Кодексу господарських товариств чітко встановлено, що до питань визначення ст. 1 § 1, що стосуються господарських товариств, але не регулюються Кодексом господарських товариств, безпосередньо застосовуються положення Цивільного Кодексу Польщі [10].

Отже, система правової регламентації господарських відносин у Польщі характеризується їх одночасним регулюванням двома нормативно-правовими актами. Частина норм міститься у Цивільному кодексі, а інша частина у Кодексі господарських товариств, що в ряді випадків призводить до бланкетної диспозиції. Але незважаючи на це, вони продовжують своє більш двадцятирічне існування в органічній взаємодії, яка забезпечує належне функціонування системи приватного права.

Крім того, Республіка Польща поступово наближає національне законодавство до міжнародних стандартів. Комерційне право Польщі є спеціалізованою частиною приватного права, в якому ключовим фактором виступає підприємницька діяльність та особистість підприємця. У 2018 році відбулось оновлення національного законодавства шляхом прийняття пакету нових законів у сфері розвитку підприємництва:

- «Право підприємців» (Prawo przedsiębiorców) [12], що стосується захисту прав та інтересів малого й середнього бізнесу;

- «Про речника малих і середніх підприємців» (o Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców) [13], який визначає механізм взаємодії публічної адміністрації та представників бізнесу через спеціально утворений інститут – речника малих і середніх підприємців;

- «Про правила провадження іноземними підприємствами та іншими іноземними особами підприємництва на території Польської республіки» (o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej) [14], який встановлює порядок ведення підприємницької діяльності іноземних підприємців на території республіки Польща, визначення їх прав та обов'язків;

- «Про Центральний реєстр та інформацію про господарську діяльність та інформаційний пункт для підприємця» (o Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej i Punkcie Informacji dla Przedsiębiorcy) [15];

- «Приписи щодо впровадження права підприємців та інших актів про підприємницьку діяльність» (Przepisy wprowadzające ustawę - Prawo przedsiębiorców oraz inne ustawy dotyczące działalności gospodarczej) [16] щодо встановлення перехідного періоду для впровадження вищезазначених законів.

Розуміючи необхідність подальшої модернізації законодавства у сфері розвитку підприємництва, законодавча влада Республіки Польща прийняла пакет нових законів, які направлені на апробацію нововведень, поступової реалізації їх положень, направлених на забезпечення правової визначеності окремої сфери діяльності, спрощення бюрократичних процедур тощо.

Тож, у Республіки Польща кожний нормативно-правовий акт виконує свою особливу функцію. Кодекс – це зведений нормативно-правовий акт, яким впорядковано та систематизовано норми права, які регулюють певну сферу суспільних відносин. Кодекс містить правову основу відповідної галузі, інші норми викладені в інших спеціалізованих актах поточного законодавства.

Як підсумок, можна констатувати, що загальною тенденцією романо-германської правової системи європейських держав, що базується на основі дуалістичного принципу, є поділ права на приватне та публічне, яке має відображення у двох кодифікованих актах.

На думку В.М. Махінчука, як би ми не підходили до формулювання питання дуалізму приватного права, одна з його складових виступає у ролі константи. Цією константою завжди було, є і буде питання стосовно наявності певних правовідносин, які випадають із кола (предмета) регулювання класично-цивільного (приватного) права і, можливо, потребують певних специфічних принципів та методів регулювання [17, с.14-15].

Дійсно, дуалістична система права розглянутих у цій статті держав, має свої відмінності у принципах та методах регулювання, які суттєво відрізняються у кожній країні відповідно до звичаїв права, історичного розвитку, національних підходів, економічного стану та інших багатьох чинників. Так, кожний з комерційних уложень Німеччини посідає своє цілком визначене місце у системі регулювання економічних відносин. Кодекс господарських товариств Польщі в ряді випадків має диспозиції банкетних норм, які не встановлюють конкретних положень, а мають відсилочний характер до норм, розміщених в Цивільному кодексі. При цьому це не заважає їх одночасному застосуванню. Тож, в кожній країні паралельно й успішно працюють господарські, торгові, комерційні, підприємницькі кодекси. Ефективність законодавства в європейських державах, яке впорядковано у двох кодексах, характеризується високим ступенем конкретності і вичерпною повнотою правових норм, має чітке розмежування сфери їх діяльності, визначення предмету регулювання, основних понять тощо.

Правова система України дуалістичного типу, яка характеризувалася одночасним врегулюванням господарських відносин двома кодексами ЦК України та ГК України (до його скасування), кардинально відрізняється від правових систем європейських країн, досвід яких розглянуто вище. Аналіз двадцятирічного досвіду щодо паралельної дії двох кодексів, проведений ученими цивілістами, свідчить про наявність системних протиріч між положеннями зазначених кодифікованих актів, банкетності норм, дублювання положень. На думку Інни Спасибо – Фатеевої, дволикість ГК України, що містить в собі приватні та публічні засади, приводить до того, що ним як «спеціальним законом» так коригуються інститути і принципи ЦК України, що зводяться нанівець всі прогресивні намагання його розробників у сфері приватних підприємницьких відносин. Це стало можливим через викривлення приватних засад публічними, як наслідок дії основної концепції ГК України. Таким чином, методологічно неправильний підхід поєднання в одному законі приватних і публічних засад з різними методами, функціями та іншими атрибутами призвів до створення такого суперечливого та недосконалого закону як ГК України [18, с. 32].

Переконливими є аргументи О.Д. Крупчана про те, що нині підприємницькі відносини отримали надмірне правове регулювання публічно-правовими методами, при чому навіть там, де йдеться про правову рівність сторін, і у відносинах, які могли б регулюватись ЦК України і які, на нашу думку, могли б застосовуватись лише відносно господарюючих суб'єктів державного сектора економіки і юридичних осіб публічного права [19, с. 7]. Слід погодитися з автором, що і сьогодні вкрай важливо і «необхідно додатково визначити межі втручання держави у приватне та суспільне життя, а також мету такого втручання, яка має відповідати функціям держави на конкретному історичному етапі» [19, с. 6].

Вищезазначене цілком свідчить про необхідність комплексного врегулювання сфери господарських відносин, проблем правового статусу підприємств, майнової основи щодо забезпечення підприємницької діяльності, тим більше, що «одним із сприятливих чинників для України, - думку В.І. Короля, є її правовий статус як країни, яка розвивається (developing country)» [20, с. 73].

Висновок. Кожна країна, незважаючи на приналежність до правової сім'ї, йде своїм шляхом розвитку законодавства, поступово наближаючи його до міжнародних стандартів. Україна, сучасна система приватного права якої заснована на юридичних поняттях та принципах дуалізму, характерних романо-германському типу країн ЄС, обрала курс щодо модер-

нізації правової регламентації господарських відносин через нівелювання їх паралельного регулювання двома кодексами, шляхом скасування ГК України.

Прийняття Закону № 4196-IX - це нова стратегія реформування господарської діяльності України, яка впевнено обирає європейський вектор розвитку. Безперечно, нововведення цього Закону торкаються чималого кола питань і спрямовані на оновлення та європеїзацію господарської та підприємницької діяльності в Україні. Цей Закон визначає правові та організаційні засади діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період. Разом з тим, Закон не являє собою чітко визначений механізм впровадження окремих норм та інститутів. Наскільки даний Закон дозволить впровадити конструктивні зміни в процес реформування господарської діяльності у перехідний період, покаже час.

Адже сьогодні, з прийняттям цього Закону, перед українським суспільством постала значна кількість організаційних, нормативних та наукових проблем щодо внесення змін і доповнень до Цивільного кодексу України, підготовки проєктів інших законодавчих актів у сфері регулювання господарських відносин та підприємницької діяльності. Тож, викладені у статті законодавчі нововведення Республіки Польща можуть слугувати орієнтиром для України щодо впровадження деяких механізмів у процесі подальшої розбудови українського законодавства про підприємницьку діяльність.

З метою реалізації положень Закону можна визначити пріоритетні завдання, що стосуються розробки нормативно-правових актів та здійснення наукових досліджень, які мають бути направлені на модернізацію та підвищення дієвості національного законодавства у відповідності до міжнародних стандартів ЄС:

- визначення чіткого правового механізму щодо поступового припинення «підприємств» та їх перетворення у господарські товариства з дотриманням принципу співмірного та передбачуваного втручання у права засновників таких юридичних осіб;
- формулювання конкретних положень в нормативно-правових актах щодо забезпечення балансу між владою і бізнесом, зокрема, щодо ліквідації тіньової економіки;
- закріплення оновлених норм щодо оптимізації регулювання підприємницької діяльності, захисту прав та інтересів підприємців, стимулювання розвитку малого й середнього бізнесу, свободи підприємницької творчості;
- модернізація положень щодо здійснення іноземними особами та іноземними підприємствами своєї діяльності на території України;
- розроблення зрозумілої системи правового регулювання сфери корпоративного управління в юридичних особах, заснованих на державній і комунальній власності;
- розроблення новітніх ефективних методів контролю щодо діяльності об'єктів державної та комунальної власності з чітко визначеними межами втручання держави у приватне та суспільне життя, а також мету такого втручання, яка має відповідати функціям держави;
- винаходження альтернативних способів та підходів щодо підвищення інвестиційної привабливості країни.

Тож, законодавче середовище для суб'єктів господарської діяльності, що ведуть свій бізнес в Україні, особливо для малого та середнього підприємництва, має бути не тільки еволюційним, а й передбачуваним належним чином, враховуючи вимоги правової визначеності та пропорційності.

Посилання:

1. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-І. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text>
2. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>
3. Керівні принципи корпоративного врядування на підприємствах державної форми власності, редакція 2015. URL: https://www.oecd.org/uk/publications/2015_9789264312906-uk.html

4. Стратегія відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року : розпорядження КМУ від 30.08.2024 № 821-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2024-%D1%80#n14>
5. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/c25f46e6-ff2c-4822-8f64-6115d7c5aac6](https://itd.rada.gov.ua/c25f46e6-ff2c-4822-8f64-6115d7c5aac6)
6. Р. А. Майданик. Право України: дуалізм і система. Приватне право № 1/2013. С. 27
7. С.Ф. Демченко. Про основоположні засади та значення кодифікації Господарського кодексу. Збірник доповідей науково-практичної конференції від 14 листопада 2014 року м. Київ. С. 28
8. О.П. Подцерковний. Про критерії зваженого підходу до узгодження Господарського та Цивільного Кодексу України та подальшого розвитку кодифікації. Збірник доповідей науково-практичної конференції від 14 листопада 2014 року м. Київ. С. 64
9. С.В. Семіног. Пошук та забезпечення балансу публічних інтересів держави та прав, свобод, інтересів людини щодо примусового відчуження майна в умовах європеїзації. Приватне право і підприємництво № 21/2022. С. URL: <http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2022/21/22.pdf>
10. Ustawa z dnia 15 września 2000 r. Kodeks spółek handlowych. URL: https://orka.sejm.gov.pl/proc3.nsf/ustawy/1687_u.htm
11. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640160093>
12. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. Prawo przedsiębiorców. URL: [hrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000646/U/D20180646Lj.pdf](https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000646/U/D20180646Lj.pdf)
13. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o Rzeczniku Małych i Średnich Przedsiębiorców. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000648>
14. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o zasadach uczestnictwa przedsiębiorców zagranicznych i innych osób zagranicznych w obrocie gospodarczym na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000649>
15. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. o Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej i Punkcie Informacji dla Przedsiębiorcy. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000647>
16. Ustawa z dnia 6 marca 2018 r. Przepisy wprowadzające ustawę - Prawo przedsiębiorców oraz inne ustawy dotyczące działalności gospodarczej. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/przepisy-wprowadzajace-ustawe-prawo-przedsiębiorcow-oraz-inne-ustawy-18701392>
17. В.М. Махінчук. Приватноправове регулювання підприємницьких відносин в Україні. Монографія. Київ, Юрінком Інтер, 2013
18. І. В. Спасибо-Фатєєва. Приватне і публічне право: протистояння та методи його подолання // Методологія приватного права. Зб. наук, праць (за матеріалами наук.теор. конф., м. Київ, 30 травня 2003 р.) / Редкол. О. Д. Крупчан та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2003
19. О.Д. Крупчан. Приватноправові та публічно-правові засади регулювання підприємницьких відносин. Приватне право і підприємництво. № 12/2013
20. В.І. Король. Міжнародно-правові та законодавчі засади застосування інструментів торговельного захисту внутрішнього ринку. Збірник наукових праць. Стабільність цивільного обороту в Україні. – К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г.Бурчака НАПрН України, 2013

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 342.9 UDC

**ПРАВОВІ ТА ЕТИЧНІ
АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ
ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ
АДВОКАТОМ У РОЗВ'ЯЗАННІ
ПРИВАТНОПРАВОВИХ СПОРІВ**

**LEGAL AND ETHICAL ASPECTS
OF THE USE OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE BY A LAWYER
IN RESOLVING PRIVATE LAW
DISPUTES**

Сергій БАНДУРКА

Sergiy BANDURKA

доктор філософії у галузі права,
молодший науковий співробітник

PhD in Law,
Junior Research Fellow

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0000-1928-4566>

У статті досліджено правові та етичні аспекти використання штучного інтелекту (ШІ) в адвокатській діяльності при розв'язанні приватноправових спорів. Визначено ключові можливості, які відкриває застосування ШІ для підвищення ефективності правової допомоги, а також окреслено ризики та виклики, пов'язані з дотриманням принципів адвокатської етики. Особливу увагу приділено питанням конфіденційності, відповідальності адвоката за дії ШІ, технологічної компетентності та інформованої згоди клієнта. Узагальнено досвід зарубіжних країн (ЄС, США) щодо регулювання ШІ в юридичній сфері, а також перші кроки, що здійснюються в Україні.

Метою дослідження є окреслення правових та етичних аспектів використання штучного інтелекту (ШІ) в адвокатській діяльності при розв'язанні приватноправових спорів.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Діалектичний та системно-структурний методи застосовувались для аналізу застосування ШІ для підвищення ефективності правової допомоги. Компаративно-правовий метод дозволив дослідити зарубіжний досвід правового регулювання регулювання ШІ в юридичній сфері. Формально-юридичний метод використовувався для

The article explores the legal and ethical aspects of using artificial intelligence (AI) in the legal profession, particularly in resolving private law disputes. It highlights the potential of AI tools to improve the efficiency of legal services while emphasizing the associated risks related to professional ethics. Key issues examined include confidentiality, the lawyer's responsibility for AI-generated actions, technological competence, and the client's informed consent. The study analyzes international experience (EU, USA) in regulating AI in legal practice and outlines initial regulatory initiatives in Ukraine.

The purpose of the study is to outline the legal and ethical aspects of the use of artificial intelligence (AI) in legal practice in resolving private law disputes.

The research methodology is based on a combination of general scientific and special legal methods. Dialectical and system-structural methods were used to analyze the use of AI to increase the effectiveness of legal assistance. The comparative legal method allowed us to study foreign experience in legal regulation of AI in the legal sphere. The formal legal method was used to study legislative norms and legal doctrines, and the functional method was used to assess the effectiveness of existing mechanisms for regulating AI in the legal sphere.

вивчення законодавчих норм і правових доктрин, а функціональний – для оцінки ефективності існуючих механізмів регулювання ШІ в юридичній сфері.

У роботі сформульовано рекомендації щодо адаптації національного законодавства та професійних стандартів до викликів, пов'язаних із впровадженням цифрових технологій у юридичну практику.

Ключові слова: штучний інтелект, адвокатура, адвокатська етика, конфіденційність, правова відповідальність, альтернативне вирішення спорів, AI Act, професійні стандарти

Based on this, the article offers practical recommendations for adapting national legislation and ethical standards to meet the challenges of AI implementation in the legal domain.

Keywords: artificial intelligence, legal profession, legal ethics, confidentiality, legal responsibility, alternative dispute resolution, AI Act, professional standards

Сучасний розвиток технологій призвів до активного впровадження штучного інтелекту (ШІ) у різні сфери, зокрема й у юридичну практику. Адвокати дедалі частіше використовують інструменти ШІ для аналізу судової практики, підготовки документів, прогнозування результатів вирішення приватноправових спорів тощо. Такі системи здатні підвищити ефективність і швидкість роботи юриста, що особливо важливо у складних справах цивільного, сімейного, господарського характеру. Водночас застосування ШІ породжує нові виклики. Постає проблема дотримання адвокатської таємниці при обробці конфіденційних даних клієнтів у сторонніх AI-сервісах, питання відповідальності за можливі помилки алгоритмів, ризики упередженості рішень, а також відповідність дій адвоката етичним стандартам професії. Нещодавні інциденти підтверджують актуальність проблеми: наприклад, в США адвокат використав генеративний ШІ для підготовки процесуального документа, внаслідок чого до суду були подані вигадані прецеденти, згенеровані алгоритмом. Хоча суд зрештою не застосував санкції, він наголосив, що юристи повинні уважно перевіряти результати роботи ШІ та дотримуватися базових етичних принципів, зокрема «вживати розумних заходів» для забезпечення точності поданих документів [7]. Отже, проблема правового та етичного регулювання використання ШІ в адвокатській діяльності є надзвичайно актуальною і потребує наукового дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є визначення правових та етичних аспектів використання штучного інтелекту адвокатами при розв'язанні приватноправових спорів та вироблення рекомендацій щодо дотримання професійних стандартів у таких ситуаціях. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: 1) проаналізувати стан дослідження проблеми та наявні підходи до регулювання використання ШІ в юридичній діяльності; 2) охарактеризувати ключові етичні виклики, що постають перед адвокатом при застосуванні ШІ (конфіденційність, компетентність, відповідальність тощо); 3) дослідити існуючі правові норми та ініціативи, як в Україні, так і за кордоном, спрямовані на регулювання використання ШІ у правовій сфері; 4) запропонувати напрями вдосконалення професійних етичних стандартів і законодавства з урахуванням поширення ШІ в адвокатській практиці.

Стан дослідження проблеми

Питання взаємодії штучного інтелекту і юридичної практики привертає дедалі більшу увагу науковців та професійних організацій останніми роками. У зарубіжній літературі розглядаються як можливості, так і ризики від використання ШІ у роботі юриста. Зокрема, А. Салізін наголошує на необхідності оновлення професійних етичних кодексів у зв'язку з появою AI-інструментів, а також аналізує шляхи «максимізувати переваги та мінімізувати ризики» використання ШІ для надання юридичних послуг [1]. Інші дослідники акцентують на

окремих аспектах: так, Л. Еліот пропонує закріпити обов'язок адвоката інформувати клієнтів про застосування ШІ у ході надання правової допомоги [2]. Міжнародні організації також реагують на виклики: ЮНЕСКО у 2021 р. прийняла всеосяжну Рекомендацію з етики штучного інтелекту, що встановлює загальні принципи використання ШІ (прозорість, підзвітність, пріоритет прав людини тощо) [3]. У Європейському Союзі розроблено проєкт комплексного регулювання — Акт ЄС про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який покликаний врегулювати використання ШІ, зокрема і в сфері правосуддя, встановивши вимоги до високоризикових систем ШІ [4]. В Україні спеціальних наукових досліджень з тематики етики застосування ШІ адвокатами наразі небагато, однак робляться перші кроки на рівні державної політики. Так, Міністерством цифрової трансформації України у 2023 р. презентовано Дорожню карту з регулювання ШІ, що має на меті підготовку бізнесу і суспільства до майбутнього законодавчого врегулювання алгоритмів штучного інтелекту [5]. Таким чином, проблема активно обговорюється за кордоном, водночас в Україні вона лише починає входити в поле зору фахівців, що зумовлює необхідність даного дослідження.

Наукова новизна

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі правових та етичних аспектів використання штучного інтелекту саме в діяльності адвоката при вирішенні приватноправових спорів, що дотепер не було предметом окремого дослідження в українській правничій науці. У статті вперше узагальнено сучасний зарубіжний досвід та рекомендації щодо етичного регулювання ШІ в юридичній професії, а також оцінено їх значення для України. Отримані результати доповнюють існуючі дослідження в галузі юридичної етики, розширюючи їх положення з урахуванням викликів цифрової доби. Практична цінність полягає у формулюванні пропозицій щодо вдосконалення вітчизняних стандартів адвокатської діяльності та законодавства в умовах поширення технологій штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу

Використання ШІ в адвокатській практиці та його потенціал. Штучний інтелект може виконувати ряд завдань, що традиційно покладаються на молодших юристів чи помічників адвоката. Наприклад, алгоритми машинного навчання здатні проводити пошук судових рішень та аналіз права у величезних масивах даних значно швидше за людину. Це допомагає адвокату знаходити релевантну практику і доктринальні джерела при підготовці до розгляду спору. ШІ-технології також застосовуються для прогнозування результатів спору (так звані системи прогнозування правосуддя) на основі статистичного аналізу попередніх справ. Окремі платформи забезпечують автоматизовану підготовку проєктів документів – позовних заяв, договорів, процесуальних документів – з використанням великих мовних моделей. У сфері альтернативного вирішення спорів з'являються онлайн-системи, що за допомогою ШІ можуть оцінювати позиції сторін і навіть пропонувати варіанти мирових угод. Всі ці можливості потенційно підвищують ефективність захисту інтересів клієнта, скорочують час вирішення приватноправових конфліктів та знижують витрати.

Правові аспекти: відповідність законодавству та професійним нормам. Адвокат, застосовуючи інструменти ШІ, повинен діяти в межах правового поля та дотримуватися чинних норм. По-перше, необхідно враховувати вимоги законодавства про захист даних та конфіденційної інформації. В Україні Законом “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” та Правилами адвокатської етики встановлено обов'язок зберігати адвокатську таємницю і персональні дані клієнта [6]. Тому перед використанням зовнішнього AI-сервісу для аналізу матеріалів справи адвокат має переконатися, що інформація належним чином захищена і не буде розголошена третім особам без згоди клієнта. По-друге, слід брати до уваги можливі регуляторні вимоги до самих AI-систем. Хоча в Україні наразі відсутній спеціальний закон про ШІ, на горизонті є впровадження положень європейського AI Act [4], який імовірно стане орієнтиром і для нашого законодавства. Згідно з цим актом, певні системи ШІ, що використовуються у сфері правосуддя та правозастосування, можуть бути віднесені до високого ризику, а отже їх застосування вимагатиме забезпечення прозорості алгоритмів, можливості зовнішнього аудиту, постійного людського контролю та відповідності технічним стандартам безпеки. Адвока-

там, які користуються такими системами, доведеться стежити за тим, щоб обрані ними інструменти відповідали встановленим критеріям, аби не допустити використання заборонених або неналежних технологій. Нарешті, з точки зору професійних норм, навіть за відсутності прямих згадок про ШІ у кодексах, діють загальні положення про належну кваліфікацію та добросовісність адвоката. У багатьох країнах професійні асоціації вже підкреслюють, що технологічна компетентність є складовою загальної компетентності юриста. Наприклад, Американська асоціація адвокатів (АВА) внесла роз'яснення, що підтримання компетентності включає розуміння переваг і ризиків цифрових технологій у юридичній практиці. Таким чином, використовуючи ШІ, адвокат зобов'язаний забезпечити відповідність своїх дій як нормам права, так і духу професійної етики.

Етичні аспекти: виклики та стандарти. Застосування штучного інтелекту порушує ряд етичних питань, які адвокат має враховувати, аби зберегти довіру клієнтів та репутацію професії. Перший блок питань стосується конфіденційності та приватності. Як зазначено вище, завантаження інформації про клієнта до зовнішніх ШІ-систем може становити ризик розголошення та порушення обов'язку адвокатської таємниці. Етичний імператив адвоката – зберігати у таємниці будь-яку інформацію, отриману від клієнта (ст. 21 Правил адвокатської етики) [6] – повинен виконуватися незалежно від технічних засобів, що застосовуються у роботі. Тому бажано користуватися лише такими AI-рішеннями, які гарантують захист даних (наприклад, локально встановлені системи або сервіси з наскрізним шифруванням і належними угодами про нерозголошення). Другий важливий аспект – компетентність та добросовісність. Адвокат не може сліпо покладатися на результати, отримані від ШІ, без критичного аналізу. Алгоритми можуть допускати помилки, упередженість або так звані “галюцинації” – генерацію правдоподібної, але хибної інформації. Етичний обов'язок юриста – перевіряти факти і висновки, отримані за допомогою ШІ, так само ретельно, як і будь-яку іншу інформацію. Показовою є позиція судді Т. Каллена (США) у згаданій справі: навіть якщо застосування генеративного ШІ стає «новою нормою» для юристів, адвокати, використовуючи такі інструменти, «повинні дотримуватися базових принципів професійної поведінки» і вживати всіх заходів для забезпечення точності документів, поданих до суду [7]. Таким чином, відповідальність за кінцевий продукт – юридичний документ або консультацію – несе саме адвокат, і посилання на «помилку машини» не звільняє його від можливих наслідків. Третій аспект – питання прозорості та інформованої згоди. Постає дилема: чи має адвокат повідомляти клієнта про те, що частину роботи над справою виконувала AI-система? З етичної точки зору, відкритість у взаєминах із клієнтом є важливою, оскільки впливає на довіру. Існує думка, що клієнт повинен знати, якщо його справу частково аналізував або готував ШІ [2], особливо якщо від цього залежить якість та конфіденційність послуг. Хоча формально таких вимог в українських правилах нема, можливе запозичення найкращих практик: приміром, у деяких юрисдикціях обговорюється закріплення обов'язку інформувати клієнта про використання алгоритмів при наданні правової допомоги. Окремо слід згадати проблему упередженості AI-рішень: якщо алгоритм навчений на нерепрезентативних чи застарілих даних, його рекомендації можуть містити дискримінаційні або некоректні судження. Адвокат має етичний обов'язок протидіяти проявам несправедливості, тому не повинен некритично приймати пропозиції ШІ, якщо є підстави вважати, що вони порушують принцип рівності сторін або інші засади права.

Висновки

Штучний інтелект стає дієвим інструментом у практиці вирішення приватноправових спорів, надаючи адвокатам нові можливості для підвищення продуктивності та якості правової допомоги. Водночас його використання висуває низку правових та етичних вимог, яких правник не може ігнорувати. Проведений аналіз дозволяє зробити такі висновки. По-перше, адвокат, застосовуючи ШІ, залишається повністю відповідальним за результати своєї роботи перед клієнтом і судом. Жодні технологічні інструменти не звільняють від необхідності дотримання базових принципів адвокатської етики – конфіденційності, компетентності, добросовісності та

незалежності. По-друге, на законодавчому рівні спостерігається тенденція до встановлення чітких правил використання ШІ у чутливих сферах. Зарубіжний досвід (ЄС, міжнародні організації) свідчить про доцільність запровадження вимог до прозорості та надійності AI-систем, особливо тих, що застосовуються у сфері правосуддя. Україна, перебуваючи на початковому етапі цього шляху, може врахувати зазначені підходи при розробці власного регулювання. По-третє, професійній спільноті адвокатів варто ініціювати розроблення рекомендацій чи доповнень до Правил адвокатської етики, що конкретизують допустимі межі й стандарти використання ШІ в адвокатській діяльності. Наприклад, можна визначити, що адвокат повинен отримувати інформовану згоду клієнта на використання AI-аналізу або запровадити внутрішні протоколи перевірки AI-висновків. У підсумку, інтеграція штучного інтелекту в роботу адвоката може стати значним прогресом для юридичної практики, але лише за умови, що вона здійснюється під контролем людини-юриста, у правових межах та з неухильним дотриманням етичних цінностей професії.

Посилання:

1. Salyzyn A. AI and Legal Ethics // Martin-Bariteau F., Scassa T. (eds.). Artificial Intelligence and the Law in Canada. – Режим доступу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3733952.
2. Eliot L. Considering An Attorney Duty To Inform Clients About AI-Based Legal Usage. – SSRN Electronic Journal, 2021. – DOI: 10.2139/ssrn.3966726, Режим доступу: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3966726.
3. UNESCO. Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. – Paris: UNESCO, 2021. – Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137>.
4. European Commission. Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act), COM(2021) 206 final, 21 April 2021. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0206>.
5. Міністерство цифрової трансформації України. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. – Режим доступу: <https://cutt.ly/BwnN8fA5>.
6. Правила адвокатської етики: затв. З'їздом адвокатів України 09.06.2017 (зі змінами). – Режим доступу: <https://unba.org.ua/akts-naau/category/22-pravila.html>.
7. Національна асоціація адвокатів України. У США адвокат, який подав суду галюцинації ШІ, уникнув відповідальності // Новини НААУ, 10.03.2025. – Режим доступу: <https://unba.org.ua/news/10033-u-ssha-advokat-yakij-podav-sudu-galyucinacii-shi-uniknuv-vidpovidal-nosti.html>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 341.6 UDC

**ПРОБЛЕМА МОТИВУВАННЯ
АРБІТРАЖНИХ РІШЕНЬ НА
УЗГОДЖЕНИХ УМОВАХ ЗА
ПРАВОМ УКРАЇНИ**

Євген БОЯРСЬКИЙ

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**PROBLEM OF REASONING
OF ARBITRATION AWARDS
ON AGREED TERMS IN LAW
OF UKRAINE**

Ievgen BOIARSKYI

Candidate of Science of Law,
Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-0273-422X>

Статтю присвячено проблемі застосування вимоги щодо мотивування до арбітражних рішень на узгоджених умовах.

Визначено, що арбітражні рішення на узгоджених умовах мають принаймні дві специфічні ознаки: (1) наявність мирової угоди, та (2) відсутність спору між сторонами в момент ухвалення арбітражного рішення. Тим не менш, оскільки арбітражне рішення на узгоджених умовах має той самий правовий статус, що і арбітражне рішення по суті спору, то воно повинно містити мотиви, на яких воно ґрунтується.

Встановлено, що при ухваленні арбітражного рішення на узгоджених умовах завданням арбітражного суду є не вирішення спору по суті, а затвердження мирової угоди між сторонами, що є питання процедури. Проведено паралель між арбітражним рішенням на узгоджених умовах та ухвалою суду про затвердження мирової угоди. Відповідно, мотиваційна частина арбітражного рішення на узгоджених умовах повинна обмежуватися фактами/умовами, необхідними для ухвалення такого рішення, як вони визначені у ч. 1 ст. 30 Закону України “Про міжнародний комерційний арбітраж”.

Висловлено незгоду із рядом науковців, які стверджують, що обсяг мотивів арбітражного рішення на узгоджених умовах має прирівнюватися до мотивів укла-

The article is devoted to the problem of applying the requirement of reasoning to arbitral awards on agreed terms.

It is determined that arbitral awards on agreed terms have at least two specific features: (1) the existence of a settlement agreement, and (2) the absence of a dispute between the parties at the time of the award. Nevertheless, since an arbitral award on agreed terms has the same legal status as an arbitral award on the merits, it must contain the reasons on which it is based.

The author establishes that when making an award on agreed terms, the task of the arbitral tribunal is not to resolve the dispute on the merits, but to approve the settlement agreement between the parties, which is a matter of procedure. The author draws a parallel between an arbitral award on agreed terms and a court ruling approving a settlement agreement. Accordingly, the motivational part of an arbitral award on agreed terms should be limited to the facts/conditions necessary for making such an award, as defined in Article 30(1) of the Law of Ukraine ‘On International Commercial Arbitration’.

The author disagrees with a number of scholars who argue that the scope of reasons for an arbitral award on agreed terms should be equated with the reasons for the parties to enter into a settlement agreement. The author also objects to the idea that all

дення сторонами мирової угоди. Також висловлено заперечення проти ідеї щодо повної відсутності мотивів в усіх арбітражних рішеннях на узгоджених умовах.

Проведено аналіз проблеми мотивування на основі трьох гіпотетичних сценаріїв, де арбітражний суд (1) має підстави для заперечення проти ухвалення рішення на узгоджених умовах, (2) не має таких підстав, і (3) зробив висновок про відсутність підстав для заперечення після встановлення відповідних фактів та їх оцінки. Визначено, що за відсутності підстав для заперечень арбітражний суд може звести мотиваційну частину рішення до мінімуму. Висловлено думку, що арбітражний суд може не зазначати мотиви тоді, коли необхідні факти відображені в описовій частині, а їхня оцінка є очевидною з огляду на позитивне рішення щодо ухвалення рішення на узгоджених умовах. Проте, якщо арбітражний суд аналізував певні факти і прийшов до висновку, що вони не становлять підставу для заперечення щодо ухвалення арбітражного рішення на узгоджених умовах, то такі факти та їхню оцінку потрібно зазначати у мотиваційній частині.

Проаналізовано приклад з арбітражної практики, який ілюструє що вимога наведення мотивів спонукає арбітрів надмірно розширювати мотиваційну частину рішення на узгоджених умовах непотрібною інформацією, що йде всупереч принципу ефективного використання часу та коштів в арбітражі. Висловлено думку, що дану проблему буде ліквідовано у випадку скасування вимоги мотивувати арбітражні рішення на узгоджених умовах.

Ключові слова: мирне врегулювання, арбітражне рішення на узгоджених умовах, мотиваційна частина, міжнародний комерційний арбітраж

Марк Тулій Цицерон колись казав, що поганий мир краще хорошої війни. Це твердження є справедливим, зокрема, при вирішенні спорів у державних судах та/або міжнародних арбітражах. Мирне врегулювання спору безпосередньо сторонами дозволяє їм уникнути грошових та часових витрат на участь у процесі, зберегти ділові стосунки та самостійно визначити долю свого спору, зберігаючи контроль над результатом.

Г. Борн (G. Born) зазначає, що однією з переваг міжнародного комерційного арбітражу як засобу вирішення спорів є заохочення сторін досягати мирного врегулювання [1, с. 88]. Це є

arbitral awards on agreed terms should be completely free of motives.

The author analyses the issue of motivation on the basis of three hypothetical scenarios where the arbitral tribunal (1) has grounds to object to the award on agreed terms, (2) has no such grounds, and (3) has concluded that there are no grounds for objection after establishing the respective facts and evaluating them. It is determined that in the absence of grounds for objection, the arbitral tribunal may reduce the motivational part of the award to a minimum. The author suggests that the arbitral tribunal may not state the reasons at all when the necessary facts are reflected in the descriptive part and their assessment is obvious given the positive decision to make the award on the agreed terms. However, if the arbitral tribunal has analysed certain facts and concluded that they do not constitute grounds for an objection to the award on the agreed terms, such facts and their assessment should be stated in the reasons.

The author analyses an example from arbitration practice which illustrates that the requirement to provide reasons encourages arbitrators to excessively expand the reasoning part of the award on agreed terms with unnecessary information, which contradicts the principle of time and cost efficiency in arbitration. The author suggests that this problem will be eliminated, if the requirement to provide reasons for arbitral awards on agreed terms is cancelled.

Keywords: amicable settlement, arbitral award on agreed terms, motivation part, international commercial arbitration

наслідком того, що міжнародний арбітраж вимагає від сторін певної взаємодії щодо укладення арбітражної угоди, формування складу арбітражного суду та погодження арбітражної процедури або ряду окремих процесуальних питань. Також, міжнародний арбітраж є конфіденційним, що підвищує вірогідність збереження ділових стосунків/контактів між сторонами та дозволяє утримати спір в таємниці.

Якщо традиційно вважалося, що завдання арбітрів полягає у вирішенні спору шляхом винесення арбітражного рішення, то на сьогоднішній день у наукових та практичних колах прийнято вважати, що арбітри мають активно сприяти сторонам в мирному врегулюванні їх спору [2, с. 4]. З цього приводу варто згадати ч. 1(3) ст. 57 Регламенту Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України (“МКАС”), згідно якої арбітражний суд має повноваження за власною ініціативою відкладати розгляд справи для мирного врегулювання сторонами свого спору [3, с. 48].

Публічно доступні дані про практику окремих постійно діючих арбітражних інституцій дають змогу говорити, що кількість арбітражних рішень на узгоджених умовах є істотною. Зокрема, дані Швейцарського арбітражного центру за період з 2004 по 2020 роки свідчать про те, що із загальної кількості 886 арбітражних рішень 260 (29,35%) було винесено на узгоджених умовах (29.35%) [4].

Натомість дані міжнародного арбітражного центру Гонконгу (HKIAC), викладені у таблиці нижче [5], демонструють навіть тенденцію до зростання частки арбітражних рішень на узгоджених умовах.

Рік	Кількість арбітражних рішень по суті справ	Кількість арбітражних рішень на узгоджених умовах	Співвідношення у відсотках
2023	43	57	43% / 57%
2022	56	46	54.9% / 45.1%
2021	65	51	56% / 44%
2020	52	4	92.9% / 7.1%
2019	48	7	87.3% / 12.7%
2018	44	9	83% / 17%

Попри відсутність публічних даних щодо кількості винесених арбітражних рішень на погоджених умовах у МКАС, існують підстави очікувати на їхнє збільшення. До таких підстав слід віднести ухвалення в кінці 2021 року Закону України “Про медіацію” [6], яким, серед іншого, було додано медіацію в ч. 1 ст. 30 Закону України “Про міжнародний комерційний арбітраж” (“ЗУ “Про МКА”) як один із можливих способів мирного врегулювання спору в ході арбітражного процесу [7].

Відповідно, це підвищує актуальність проблем, пов’язаних з правовим регулюванням арбітражних рішень на узгоджених умовах, які досі не були предметом ґрунтовних наукових досліджень в Україні.

Сутність арбітражного рішення на узгоджених умовах

У вітчизняній науці арбітражне рішення визначається як остаточний, обов’язковий для виконання, мотивований, підписаний одноособовим арбітром або більшістю арбітражного складу юрисдикційний акт, в якому міститься вирішення арбітражним судом по суті всіх (процесуальних і матеріальних) питань спору або частини поставлених перед складом арбітражу питань, які арбітражний суд розглядав на підставі арбітражної угоди та вимог, заявлених сторонами [8, с. 41-42].

Натомість арбітражне рішення на узгоджених умовах прийнято розглядати в якості окремого виду арбітражних рішень, яке приймається у випадку, якщо сторони під час процесу уклали мирову угоду [8, с. 42].

У порівнянні зі звичайним арбітражним рішенням, яке приймається по суті спору, арбітражне рішення на узгоджених умовах має принаймні дві специфічні ознаки. По-перше, воно обумовлене наявністю мирової угоди між сторонами, яка повинна врегульовувати спір, який

складає предмет спору. І, по-друге, як наслідок, в момент прийняття такого рішення спір між сторонами вже відсутній. Таким чином, своїм рішенням трибунал не вирішує спір між сторонами, а лише закріплює мирову угоду сторін про врегулювання такого спору у формі арбітражного рішення.

З точки зору юридичної сили породжуваних правових наслідків арбітражне рішення на узгоджених умовах прирівнюється до звичайних арбітражних рішень. Так, ч. 2 ст. 30 ЗУ “Про МКА” визначає, що арбітражне рішення на узгоджених умовах “має ту ж силу і підлягає виконанню так само, як і будь-яке інше арбітражне рішення щодо суті спору” [7].

Попри те, що арбітражні рішення на узгоджених умовах прирівнюються до звичайних арбітражних рішень, вони мають певні особливості. До таких особливостей слід віднести мотиваційну частину рішення.

Арбітражне рішення, яким вирішено спір по суті, повинне містити мотиви, на яких воно ґрунтується (ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА”).

Сторони арбітражного процесу (і насамперед сторона, яка програла) зацікавлені в наявності мотивів, якими обґрунтовано арбітражне рішення, адже це дає їм змогу дізнатися, зокрема, про наступне:

- на підставі чого було або не було встановлено компетенцію арбітражного суду вирішувати спір,
- яке право було застосовано,
- які факти було або не було встановлено,
- які докази було прийнято,
- як було проведено юридичну кваліфікацію обставин справи, та
- як та на підставі чого проведено підрахунок присуджених сум грошових коштів.

Крім того, мотиваційна частина арбітражного рішення дає сторонам можливість, серед іншого, (1) пересвідчитись, чи було розглянуто всі аргументи, заявлені сторонами, (2) оцінити якість послуг, наданих конкретним складом арбітражного суду, (3) перевірити наявність помилок та/або неточностей, допущених арбітрами, (4) довести існування підстав для оскарження арбітражного рішення у державному суді, та (5) провести роботу над власними помилками, які призвели до спору та/або програшу у справі.

Однак всі згадані складові втрачають своє значення при винесенні арбітражного рішення на узгоджених умовах. Після врегулювання спору мировою угодою між сторонами зникає спір, з приводу якого було розпочато арбітражний процес; сторони відзивають свої позовні вимоги, втрачають своє значення надані сторонами докази та аргументи. В такому випадку від арбітражного суду вимагається не вирішити спір по суті, а затвердити мирову угоду у формі арбітражного рішення на узгоджених умовах.

На сьогоднішній день ряд національних арбітражних законів та арбітражних правил звільняють арбітражні суди від обов’язку надавати обґрунтування арбітражних рішень на узгоджених умовах. Це виключення закріплено, зокрема, і в ч. 2 ст. 31 Типового закону ЮНСІТРАЛ “Про міжнародний комерційний арбітраж” 1985 року [9, с. 11]. Натомість, ЗУ “Про МКА” року вищезгаданого виключення не містить [7]. Відповідно, вітчизняний законодавець поширив вимогу щодо мотивування рішень також і на арбітражні рішення на узгоджених умовах. І це ставить перед арбітрами питання щодо того, яким це мотивування має бути, та яким має бути його обсяг.

Вимоги щодо мотивів арбітражного рішення на узгоджених умовах згідно ЗУ “Про МКА”

Ч. 1 ст. 30 ЗУ “Про МКА” передбачає повноваження арбітражного суду винести рішення на узгоджених умовах за наступних умов: (1) наявність врегулювання спору між сторонами (мирова угода), (2) таке врегулювання вимагає від арбітражного суду припинити арбітражний розгляд (варто згадати ч. 2 ст. 32 ЗУ “Про МКА”), (3) наявність прохання обох сторін про фіксацію їхнього врегулювання спору у вигляді арбітражного рішення на узгоджених умовах, та (4) відсутність заперечень проти цього з боку арбітражного суду [7]. Для винесення рішення на узгоджених умовах арбітражний суд повинен пересвідчитись у дотриманні всіх вищенаведених умов, що, по ідеї, має бути втілено в мотиваційній частині рішення.

Відмітимо, що формулювання “третейський суд [...] за відсутності заперечень з його боку, фіксує це врегулювання у вигляді арбітражного рішення на узгоджених умовах”, використане в ч. 1 ст. 30 ЗУ “Про МКА”, вказує на існування презумпції на користь винесення такого рішення [7]. А подолання цієї презумпції можливе при наявності у арбітражного суду належних заперечень.

Таким чином, можна стверджувати, що арбітражне рішення на узгоджених умовах спрямоване на вирішення суто процедурного питання, пов’язаного із припиненням арбітражного розгляду та фіксацією врегулювання спору сторонами.

Напрошується аналогія з цивільним та/або господарським процесуальним правом, де мирові угоди затверджуються саме ухвалами суду, а не рішеннями суду. Цим наголошується, що ухвали про затвердження мирової угоди не торкаються суті спору. Причини використання саме ухвали суду для затвердження мирової угоди проілюстровано в ухвалі Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 20 листопада 2003 року, де було роз’яснено, що “[п]ро затвердження мирової угоди суд постановляє ухвалу, якою одночасно закриває провадження у справі. Затвердження судом мирової угоди як форма вирішення спору має свою спрощену процесуальну процедуру, в якій не передбачено обов’язку доказування та оцінки доказів. У зв’язку з цим постановлення [рішення суду] на умовах досягнутої домовленості про мирову угоду є порушенням вимог статей 202, 202-1, 203 ЦПК, оскільки таке рішення не містить обов’язкових його складових - визначеності щодо встановлення обставин (фактів), їх правової оцінки, наявності порушення прав і свобод тощо” [10].

В світлі вищенаведеного виглядають дещо побічними аргументи іноземних фахівців на користь відсутності мотивів в арбітражних рішеннях на узгоджених умовах. Наведемо деякі з них:

- К. Шроєр (C. Schreuer) у своєму коментарі до ч. 2 ст. 48 Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965 року визначає, що обов’язок зазначати мотиви не застосовується до арбітражних рішень на узгоджених умовах. Зокрема, на його думку, для прийняття рішення на узгоджених умовах не може бути мотивів, крім як безпосередньо угоди сторін про мирне врегулювання [11, с. 1138];

- Д. Керон (D. Caron) та Л. Кеплан (L. Caplan) у своєму коментарі до ч. 1 ст. 36 Арбітражних правил ЮНСІТРАЛІ зазначають, що виключення вимоги щодо наведення мотивів в арбітражному рішенні на узгоджених умовах є логічним, оскільки саме сторони, а не арбітри, визначають умови мирової угоди між ними [12, с. 790];

- Ф. Ландолт (P. Landolt) та А. Гарсія (A. García) у коментарі до п. б) ст. 67 Арбітражних правил ВОІВ зазначають, що арбітражне рішення на узгоджених умовах не може містити мотивів навіть у випадку, якщо сторони просять про це [13, с. 89]. Адже складно вимагати від арбітрів наведення мотивів для обґрунтування погодженого сторонами ними результату мирного врегулювання.

З цими думками складно не погодитись. Як правило, мирова угода є результатом взаємних поступок, в основі яких лежать не правові, а, насамперед, комерційні міркування кожної зі сторін. Крім того, зазвичай у мировій угоді сторони прямо відмовляються визнавати відповідальність за будь-які порушення прав одне одного. В світлі цього висвітлення мотивів сторін для укладення мирової угоди у мотиваційній частині арбітражного рішення на узгоджених умовах не має сенсу.

Ще далі йдуть Г. Кауфманн-Колер (G. Kaufmann-Kohler) та А. Рігоцці (A. Rigozzi), які стверджують, що до арбітражних рішень на узгоджених умовах не застосовуються ані вимога щодо мотивування, ані вимога щодо проведення арбітрами обговорення цього рішення між собою [14, с. 389]. Це при тому, що обидва автори визнають право арбітражного суду відмовити сторонам у винесенні арбітражного рішення на узгоджених умовах через “вагомі причини” (наприклад, порушення міжнародного публічного порядку) [14, с. 389]. Залишається невідомим, як може колегіальний арбітражний суд прийти до висновку про наявність/відсутність вагомих причин без обговорення.

Як бачимо, вищезгадані автори/коментатори зводять обсяг мотивів арбітражного рішення

на узгоджених умовах лише до причин укладення мирової угоди між сторонами, залишаючи поза увагою питання, чи потрібно мотивувати рішення арбітражного суду саме про фіксацію врегулювання спору (мирової угоди) в арбітражному рішенні на узгоджених умовах. В світлі презумпції на користь фіксації умов мирного врегулювання в арбітражному рішенні на узгоджених умовах (ч. 1 ст. 30 ЗУ “Про МКА”), можна логічно припустити, що, на їхню думку, фіксація мирного врегулювання в арбітражному рішенні взагалі не потребує мотивування через очевидність та/або малозначність мотивів. І, відповідно, відсутність такого мотивування у випадку арбітражного рішення на узгоджених умовах має узгоджуватися із загальною вимогою (якщо така є) щодо мотивування арбітражних рішень. На думку автора, такий підхід до мотивування є можливим, але не в усіх випадках, як буде пояснено нижче.

Аналіз проблеми на основі гіпотетичних сценаріїв

Пропонується розглянути проблему мотивування (та/або його обсягів) арбітражних рішень на прикладі трьох сценаріїв.

За Сценарієм 1, вирішуючи питання про винесення рішення на узгоджених умовах, арбітражний суд вбачає порушення умовами мирової угоди публічного порядку держави місця арбітражу. В такому випадку арбітражний суд відмовляє у винесенні арбітражного рішення на узгоджених умовах, про що ухвалює відповідну постанову. Така постанова не підпадає під вимогу мотивування арбітражних рішень за ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА”, а тому арбітражний суд має повну свободу розсуду наводити чи не наводити мотиви для своєї відмови.

За Сценарієм 2 арбітражний суд, розглянувши умови мирової угоди та всі відомі йому обставини справи, не вбачає жодних ризиків для винесення арбітражного рішення на узгоджених умовах. В такому випадку мотиваційна частина арбітражного рішення на узгоджених умовах буде обмежуватися лише встановленням фактів, які задовольняють вимоги ч. 1 ст. 30 ЗУ “Про МКА”, а саме: наявність мирової угоди, якою вирішено спір по суті, а також наявність прохання обох сторін про винесення такого рішення [XXX].

Відповідно, варто погодитися із Ч. Ярроссоном (С. Jarrosson), який стверджує, що мотиваційна частина арбітражного рішення на узгоджених умовах може зводитися до наступного формулювання: “Сторони погодилися на таке чи таке вирішення спору; на мою думку, воно не суперечить публічному порядку, і тому я відображаю умови такого вирішення, наче вони є моїми власними” [15].

Більше того, на думку автора, за Сценарієм 2 формальна мотиваційна частина може бути взагалі відсутньою, оскільки (1) факт мирного врегулювання спору сторонами та факт спільного прохання винести арбітражне рішення на погоджених умовах встановлюється в описовій частині рішення, а (2) відсутність заперечень з боку арбітражного суду підтверджується самим фактом винесення відповідного рішення. Іншими словами, одержують втілення позиції К. Шроєра, Д. Керона, Л. Кеплана, Ф. Ландолта, А. Гарсії, Г. Кауфманн-Колер та А. Рігоцці, що були згадані вище.

Нажаль, арбітражна практика не завжди слідує вищенаведеній логіці. Формальна вимога наводити мотиви, передбачена у ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА” часто спонукає арбітражний суд шукати способи розширити мотиваційну частину арбітражного рішення на узгоджених умовах попри те, що в цьому немає необхідності.

В якості прикладу автор посилається на власний досвід представництва позивача у справі, що завершилася Рішенням на узгоджених умовах, винесеним МКАС у квітні 2014 року. З огляду на конфіденційність процесу, а також через повагу до складу Арбітражного суду, жодні ідентифікатори даної справи надаватися не будуть. Деталі справи викладено нижче:

1) справа була ініційована позовом про стягнення збитків у зв’язку з недопоставкою відповідачем товару за контрактом купівлі-продажу зернових товарів;

2) після спливу майже 9 місяців з моменту подання позовної заяви між сторонами було укладено мирову угоду, і сторони подали клопотання про винесення арбітражного рішення на узгоджених умовах;

3) задовольняючи клопотання сторін, Арбітражний суд виніс Рішення на узгоджених умовах, яке містило мотиваційну частину з наступним змістом:

а) Арбітражний суд підтвердив наявність юрисдикції на розгляд справи. Проте, варто відмітити, що арбітражна угода була погоджена сторонами і жодна зі сторін не заявляла будь-які юрисдикційні заперечення в ході арбітражного процесу;

б) було викладено зміст ст. 50 Регламенту МКАС, що уповноважує Арбітражний суд винести рішення на погоджених умовах;

с) на чотирьох сторінках було процитовано майже повний зміст мирової угоди сторін. При цьому, цитата включала в себе текст, який сторони просили Арбітражний суд включити в резолютивну частину арбітражного рішення на узгоджених умовах. Таким чином, цей текст в повному обсязі закріплювався як в мотиваційній частині рішення, так і в резолютивній;

д) Арбітражний суд встановив наявність клопотання обох сторін щодо припинення справи та винесення рішення на узгоджених умовах, а також підтвердив ознайомлення з оригіналом мирової угоди (це після цитування самого її тексту!);

е) зазначено посилання на ряд статей та розділів Регламенту МКАС.

Зазначимо, що Рішення на узгоджених умовах було винесено у повній відповідності із ЗУ “Про МКА” та Регламентом МКАС. Однак, описана мотиваційна частина перевантажена зайвим текстом всупереч принципу ефективного використання часу та коштів а арбітражі, що можна пояснити лише бажанням арбітрів дотриматися формальної вимоги навести мотиви. Якраз ця проблема може бути вирішена шляхом внесення змін до ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА” щодо виключення застосування до арбітражних рішень на узгоджених умовах вимоги зазначати мотиви.

За Сценарієм 3 арбітражний суд також не має заперечень проти ухвалення арбітражного рішення на узгоджених умовах. Однак така відсутність заперечень стала результатом оцінки арбітражним судом конкретних фактів та/або правових норм, які могли нести ризики для майбутнього рішення. Під ризиками можна розглядати наступні:

1) юрисдикція арбітражного суду. Наприклад, в ході арбітражного процесу відповідач оспорував юрисдикцію арбітражного суду на розгляд спору по суті. Але потім відповідач уклав мирову угоду з позивачем та направив спільно з позивачем клопотання про винесення рішення на узгоджених умовах. В такому випадку арбітражному суду потрібно пересвідчитися, що (а) юрисдикційні заперечення відізняно, і (б) арбітражний суд має юрисдикцію щодо розгляду справи по суті та, зокрема, щодо винесення рішення на узгоджених умовах;

2) дійсність мирової угоди. Наприклад, умови мирової угоди не містять поступок однієї сторони, а, натомість, є істотно обтяжливими для іншої сторони. При цьому, Арбітражний суд отримав запевнення з боку обтяженої сторони, що вона уклала мирову угоду вільно, не під примусом;

3) відповідність між змістом мирової угоди та предметом спору та/або позовними вимогами сторін в арбітражному процесі. Неточне формулювання мирової угоди може ставити під питання, чи в повній мірі вона врегульовує спір між сторонами та/або їх окремі вимоги;

4) наявність окремої думки одного з арбітрів, який не згоден з ухваленим більшістю складу арбітражного суду рішенням на узгоджених умовах;

5) дотримання прав свобод та інтересів третіх осіб, яких може торкатися мирова угода та/або арбітражне рішення на узгоджених умовах. Наприклад, спір стосувався стягнення кредитором з поручителя заборгованості, яка виникла через порушення боржником своїх зобов’язань;

6) дотримання публічного порядку. Наприклад, спір виник через неможливість здійснення банківського переказу грошових коштів внаслідок дії санкцій щодо погоджених банківських установ. Натомість мирова угода передбачає виплату боргу в іншій валюті через інший банк.

Відмінність Сценарію 3 від Сценарію 2 полягає в тому, що в останньому арбітражний суд взагалі не мав підстав оцінювати факти на предмет правомірності майбутнього арбітражного рішення на узгоджених умовах. А за Сценарієм 3 такі підстави в арбітражного суду були, і, вочевидь, вони можуть виникнути у судів як держави місця арбітражу, так і держав, де може вимагатися визнання та виконання майбутнього арбітражного рішення. Відповідно, арбітраж-

ний суд може бути зацікавлений закріпити відповідні факти та оцінки в мотиваційній частині арбітражного рішення, що слугуватиме одночасно наступним цілям: (1) продемонструвати сторонам ретельність виконання арбітрами своїх функцій, (2) посилити легітимність арбітражного рішення, та (3) сприяти можливості його примусового виконання (enforceability) через державні суди. Більше того, арбітражний суд буде зобов'язаний закріпити все вищенаведене у мотиваційній частині рішення в силу ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА” [7].

Важливо відмітити, що закріплення в рішенні вищенаведених фактів та/або оцінок є доречним навіть в тому випадку, коли закон держави місця проведення арбітражу та/або арбітражні правила звільняють арбітражний суд від обов'язку зазначати мотиви у рішеннях на узгоджених умовах. Звільнення від обов'язку зазначати мотиви не означає заборону зазначати мотиви.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що при дотриманні вимоги щодо обов'язкового наведення мотивів (ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА”) в арбітражних рішеннях на узгоджених умовах необхідно враховувати характерні особливості останніх. Насамперед, мова йде про їхнє процесуальне призначення, яке не пов'язане із вирішенням спору по суті, а стосується фіксації мирного урегулювання, досягнутого безпосередньо між сторонами. Як наслідок, мотиви рішення мають охоплювати факти та/або їх оцінки, релевантні для дотримання умов ч. 1 ст. 30 ЗУ “Про МКА”; в тому числі ті, які підтверджують відсутність заперечень арбітражного суду проти ухвалення арбітражного рішення на узгоджених умовах.

Вважаємо, що приведення ч. 2 ст. 31 ЗУ “Про МКА” у відповідність із ч. 2 ст. 31 Типового закону ЮНСІТРАЛ “Про міжнародний комерційний арбітраж” 1985 року сприятиме скороченню надмірних обсягів мотиваційних частин в арбітражних рішеннях на узгоджених умовах і, відповідно, сприятиме ефективності використання часу та коштів в арбітражі. Разом з тим, це жодним чином не позбавить арбітражні суди можливості зазначати такі мотиви, які, на їхню думку, матимуть значення примусового виконання (enforceability) рішення через державні суди.

Посилання:

1. Born, G.B. (2009). International Commercial Arbitration. Wolters Kluwer.
2. Facilitating Settlement In International Arbitration: Report of ICC Commission on Arbitration and ADR. URL: https://iccwbo.org/wp-content/uploads/sites/3/2023/09/2023_Facilitating-Settlement-in-International-Arbitration-900-1.pdf
3. Регламент Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України. [Електронний ресурс]. URL: <https://icac.org.ua/wp-content/uploads/Reglament-ISAS-pry-TPP-Ukrayiny.pdf>
4. Web site of Swiss Chambers' Arbitration Institution. URL: https://www.swissarbitration.org/wp-content/uploads/2021/10/SCAI-Stat-2020_for-publication-on-website-and-other-presentations-1.pdf
5. Web site of Hong Kong International Arbitration Centre. URL: <https://www.hkiac.org/about-us/statistics>
6. Закон України «Про медіацію». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#n241>
7. Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж». [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#n137>
8. Велика українська юридична енциклопедія : [в 20 т.]. Під загальною ред. А. С. Довгєрта та ін. Харків : Право, 2021. Т. 13. 864 с.
9. UNCITRAL Model Law «On International Commercial Arbitration». URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/06-54671_ebook.pdf
10. Ухвала Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України. Справа від 20 листопада 2003 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0142700-03#Text>
11. Malintoppi, L., Reinisch, A., Schreuer, C.H., Sinclair A. (Eds). (2022). Schreuer's Commentary on the ICSID Convention: A Commentary on the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States. Cambridge University Press.
12. Caron, D.D., Caplan, L.M.. The UNCITRAL Arbitration Rules: A Commentary. Oxford University Press.
13. Landolt, P., Garcia, A. (2017). Commentary on WIPO Arbitration Rules. WIPO Arbitration and Mediation Center.

14.Kaufmann-Kohler, G., Rigozzi, A. (2015). International Arbitration. Law and Practice in Switzerland. Oxford, Oxford University Press.

15.Jarrosso, C. (2020). Reasoning in Arbitration. ICC Dossier No. 18 Explaining Why You Lost: Reasoning in Arbitration. URL: <https://jusmundi.com/en/document/publication/en-reasoning-in-arbitration>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

01.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 346+340.13

**ЗАКОНОПРОЕКТНА РОБОТА З
ПИТАНЬ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ
В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ВОЄННОГО СТАНУ**

Олена ГОНЧАРЕНКО

доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

UDC

**LAW-DRAFT WORK ON STATE
PROPERTY ISSUES IN THE
CONDITIONS OF THE LEGAL
REGIME OF THE MARTIAL STATE**

Olena HONCHARENKO

Doctor of Law Sciences, Associate Professor,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-0178-2003>

У цій статті на прикладах законопроектів робиться спроба визначення кола питань, які стали предметом законопроектної роботи щодо державної власності в умовах правового режиму воєнного стану та пов'язані цим аспекти якості підготовки законопроектів.

Зроблено висновок, що криза розуміння ролі державної власності відобразилася на змісті та якості законопроектної роботи, і, як наслідок, на прийнятих законах. Основною проблемою законопроектної роботи виступає нерозуміння того, що саме завдяки державній власності забезпечуються основні функції держави. У результаті цього низка проектів містить ознаки неконституційності.

В умовах правового режиму воєнного стану можемо спостерігати різні політичні тенденції щодо регулювання права державної власності, які є кардинально різними, а деякі вказують на лобювання інтересів певних верств. З однієї сторони у законопроектах пропонується мораторій щодо виконавчих проваджень для деяких державних підприємств, пропонуються особливості регулювання, корпоративного управління, з іншої - дестабілізується та руйнується уся правова система, яка забезпечує регулювання, охорону та захист як державної такі комунальної власності. Такі підходи свідчать про відсутність єдиної державної політики щодо охорони та захисту державної власності,

In this article, using the examples of draft laws, an attempt is made to determine the range of issues that became the subject of legislative work on state property in the conditions of the legal regime of martial law and related aspects of the quality of drafting draft laws.

It is concluded that the crisis of understanding the role of state property was reflected in the content and quality of legislative work, and, as a result, in the adopted laws. The main problem of legislative work is the lack of understanding that it is thanks to state property that the main functions of the state are ensured. As a result, a number of projects contain signs of unconstitutionality.

Under the legal regime of martial law, we can observe various political trends in the regulation of state property rights, which are radically different, and some indicate lobbying of the interests of certain groups. On the one hand, the draft laws propose a moratorium on enforcement proceedings for some state enterprises, propose features of regulation, corporate governance, on the other hand, the entire legal system that ensures the regulation, protection and defense of both state and municipal property is destabilized and destroyed. Such approaches indicate the absence of a unified state policy on the protection and defense of state property, which must first be realized in the conditions of the legal regime of mar-

яка насамперед має бути усвідомлена в умовах правового режиму воєнного стану на рівні органів державної влади.

Питання державної власності розглядалося у різних законопроектах, а не тільки у проектах з відповідною назвою, яка би включала прикметник «державна». Наразі важливо, щоби державна політика була спрямована на лобіювання охорони державної власності як основи економічного забезпечення обороноздатності держави.

Ключові слова: державна власність, законопроект, правовий режим воєнного стану, закон, лобіювання, охорона державної власності, державне підприємство, державна політика

tial law at the level of state authorities.

The issue of state property was considered in various draft laws, and not only in projects with an appropriate name that would include the adjective "state". Currently, it is important that state policy be aimed at lobbying for the protection of state property as the basis for the economic support of the state's defense capability.

Keywords: state property, draft law, legal regime of martial law, law, lobbying, protection of state property, state enterprise, state policy

В умовах правового режиму воєнного стану посилилася законопроектна робота щодо врегулювання питань пов'язаних із державною власністю. Таке посилення співпало із євроінтеграційним процесом, що наразі активізувався шляхом проведення скринінгу законодавства по багатьом напрямкам, у тому числі включаючи управління корпоративне. Крім того, Україна прагне членства і до Організації економічного співробітництва та розвитку (далі - ОЕСР). Ці процеси визначили актуальними такі питання: перегляд концепції державної власності, управління об'єктами державної власності, приватизації та оренди, переходу права власності та охорони права державної власності, включаючи військове майно тощо.

Численні маніпуляції у медійному, експертному та науковому просторі щодо того, що держава не може бути ефективним власником, а відтак і підприємства державного сектору економіки не можуть ефективно реалізувати свою господарську правосуб'єктність, уже призвели до обезцінення ролі держави та загрозам національній безпеці України, що в умовах правового режиму воєнного стану є не припустим. Крім того, такі наративи створили загрози для громадян України щодо забезпечення їх прав. Наприклад, на думку В. Ігоніна «Поки держава не показала себе найкращим управлінцем своїми компаніями. Після «тріажу» частина держкомпаній, які не є критичними для функціонування держави, буде передана приватним власникам» [1]. Вказана позиція не враховує вимог ст. 13 Конституції України щодо «Усі суб'єкти права власності рівні перед законом», а також ч. 1 ст. 7 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» щодо забезпечення ефективного управління об'єктами державної власності, запровадження прозорого та ефективного механізму реалізації державою своїх прав як власника. Саме в умовах правового режиму воєнного стану стало очевидним, що без державної власності держава не змогла би реалізувати у повній мірі свої функції, зокрема забезпечення обороноздатності та захисту громадян.

Водночас уряд наводить невтішну статистику «Низька продуктивність державних компаній (держкомпаній) теж досі актуальна. Серед діючих компаній у 2022 році 38% повідомили про збитки на суму 114 млрд грн, тоді як 56% досягли прибутку у розмірі 22,6 млрд грн, внаслідок чого загальний чистий збиток склав 91,3 млрд гривень. Загальна сума непогашеної довгострокової заборгованості державних компаній на кінець 2022 року становила 211 млрд грн (близько 5,3 млрд євро). Частка прибуткових державних компаній, порівняно із загальною кількістю всіх державних компаній, становить 18% і зменшувалась протягом кількох років (з 32% у 2018 році до 25% у 2021 році)» [2].

Концептуальні питання публічної (державної) власності розглядалися у працях багатьох науковців з різних точок зору. Серед них актуальну проблематику розкривали, зокрема такі:

О.А. Беяневич, О.Д. Крупчан, Л.В. Козловська, В.А. Устименко та інші. Однак питання законопроектної роботи в умовах дії правового режиму воєнного стану потребує окремого дослідження.

Метою цієї статті є визначення кола питань, які стали предметом законопроектної роботи щодо державної власності та пов'язані цим аспекти якості підготовки законопроектів.

Державна власність як різновид публічної власності безпосередньо пов'язана з державою, існування якої зумовлене реалізацією публічних функцій. Відповідно існування державної власності спричинюється, перш за , публічними функціями [3, с. 135]. Призначення права власності держави полягає у забезпеченні її конституційно встановлених функцій та економічних функцій власності [4, с. 10-11]. Економічна функція держави в сучасних умовах полягає у виправленні недоліків ринкової стихії без порушення природної саморегуляції суспільства, і саме в такому сенсі економічна функція держави закріплена в статтях 5, 6 Господарського кодексу України [5].

На думку О.Д. Крупчана «З позицій забезпечення такої важливої функції держави як ефективне використання державної (публічної) власності вкрай важливо, щоб обсяг і склад державної власності мав бути таким, аби держава могла управляти тим майном, яке необхідне державі для реалізації власних публічних повноважень. При цьому державна власність не повинна бути джерелом збагачення окремих людей, створення тіньових капіталів» [6, с. 7]. Підтримуючи цю думку О.А. Беяневич слушно зазначає, що «Із втратою чинності Закону України «Про власність» було втрачено важливий змістовний контекст регулювання відносин публічної власності, в тому числі власності Українського народу, що, серед іншого, сприяло тому, що публічна власність стала використовуватися певним прошарком українського суспільства як джерело особистого збагачення» [7, с. 10]. Наразі і в умовах правового режиму воєнного стану залишається актуальною теза про те, що «...неефективність законодавства України з питань контролю, обліку та охорони публічної власності стають передумовою для вчинення низки кримінальних правопорушень, насамперед, за участю уповноважених посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування» [8, с. 272].

Питання державної власності пов'язане із забезпеченням соціальних, економічних гарантій прав громадян, а також оборонної функції держави. Чи намагається вирішити ці проблеми парламент? Чи усвідомлена роль державної власності як основного ресурсу для забезпечення функцій держави в умовах воєнного стану? Спробуємо розібратися на прикладі законопроектної роботи і тих законів, які були прийняті в умовах дії правового режиму воєнного стану. Водночас втілення правової політики тісно пов'язане із якістю такого втілення, тобто технікою законопроектної роботи. Ефективність законодавства вказує на спроможність термінології, структури акту втілити політику та сприяти досягненню її ефективності. Дотримання при розробці проекту принципу верховенства права, який досягається завдяки критеріям чіткості, точності, недвозначності, стабільності (передбачуваності) та простоти мови, допомагає створювати відповідний дизайн акту, що вкрай важливий для визначення його місця в системі законодавства [9, с. 326].

До проектів з явними ознаками лобіювання можна віднести насамперед проект реєстр. № 6013 від 09.09.2021 та прийнятий на його основі Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» № 4196-IX від 09.01.2025. У результаті прийняття цього закону скасовується Господарський кодекс України та відповідно створюються правовий вакуум щодо забезпечення господарських відносин, у тому числі щодо регулювання права державної власності. Цим законом скасовується право господарського відання та оперативного управління для державних підприємств та державного майна, а рівноцінної заміни не пропонується. Ним встановлюються невідомі праві конструкції узурфрукту державного майна та право відання, які ще треба ввести у правову систему України. Десятки тисяч змін до законів та підзаконних нормативно-правових актів потребує експеримент з правовою системою та державною власністю, який буде коштувати мільйони гривень, які так потребує бюджет воюючої країни. Така неповага до принципів правової визначеності, системності законодавства та

загалом верховенства права також свідчить про правовий нігілізм та волонтариський підхід щодо регулювання питання державної власності. Отже, вказаний закон перш за все суперечить ст.ст. 8, 13, 19 Конституції України та має усі шанси бути визнаним неконституційним за умови відповідної подачі конституційного подання.

Іншим проектами, які можна назвати лобіськими є проекти за реєстрац. номерами 11134, 11135, 11184, 11185 та 12089, що стосуються добросовісного набувача. Уже сама кількість таких проектів щодо одного і того ж питання свідчить про потужне лоббі, яке намагається вирішити питання майнового характеру за рахунок державного майна. Усе ж таки було прийнято Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» (далі - Закон) № 4292-IX від 12.03.2025 (проект реєстрац. номер 12089). Основними вадами цього Закону є насамперед корупційні ризики та невідповідність ст. 13 Конституції України. Зокрема, заборона витребування державного та комунального майна, яке вибуло із володіння держави, територіальної громади не з їх волі, у випадках, передбачених проектом, може призвести до протиправної втрати державою, Автономної Республіки Крим та відповідними територіальними громадами належного ним майна та матиме корупційні ризики.

Положення Закону про те, що перебіг позовної давності (3 роки) щодо пропонуванних справ буде починатися від дня державної реєстрації права особи, яка порушила право позивача або дати передачі набувачеві (особі, яка порушила право позивача) нерухомості, щодо якої на момент такої передачі законом не передбачалась державна реєстрація правочину або реєстрація права, а не від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила, значно скоротить проміжок часу, за який би особа змогла захистити своє право власності (наприклад, коли не знала про державну реєстрацію), значно послабить його захист та призведе до його порушення. Крім того, такі зміни стосуються і приватної, і комунальної, і державної власності, а також права власності Українського народу. Тобто, і від приватного власника можна забрати майно за збігом трьох років від дня державної реєстрації права особи-невласника. Отже, у цьому випадку основним є не право власності, а державна реєстрація права власності. За збігом трьох років власник уже не матиме права захистити свою власність шляхом подання позову до суду, чим порушується приписи ст.ст. 41 та 55 Конституції Україною.

Такою, що порушує абсолютне право власності є заборона власнику витребувати майно від особи з чужого незаконного володіння після спливу 10 років, оскільки це порушує можливість власника захистити своє право, яке є єдиним способом захисту. У зв'язку з наведеним вважаю, що норма порушує можливість кожної особи звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу (ч. 1 ст. 16 ЦК). Отже, це положення порушує і ст. 55 Конституції України. Крім того, вказаним положенням порушується і ч. 2 ст. 19 Конституції України, оскільки органи державної влади та місцевого самоврядування, а також правоохоронні органи не матимуть чітко визначених повноважень щодо протидії у втраті відповідного майна.

Положення Закону щодо зворотної дії в часі в частині умов та порядку компенсації органом державної влади або органом місцевого самоврядування добросовісному набувачеві ринкової вартості майна у справах, не узгоджуються із ст. 58 Конституції, згідно з якою закони не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Отже, прийнятий Закон порушує ст. 8, ч.ч. 2-4 ст. 13, ст. 14, ч. 2 ст. 19, ст. 41, ч. 3 ст. 49, ч.ч. 1, 2 ст. 55, ч. 1 ст. 58, Конституції України, тому наявні усі підстави визнання його неконституційним.

Деякі проекти були направлені на удосконалення існуючих механізмів приватизації. Зокрема, проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей приватизації об'єктів державної та комунальної власності, переданих в оренду» реєстр. № 12230 від 22.11.2024. Однак основними вадами цього проекту є незавершений механізм реалізації. Зокрема, пропонуються положення, які виключають дію чинних по-

ложень та відповідно призведуть до правової невизначеності. Вказане зауваження стосується виключення окремих приписів ч. 2, 3 ст. 18 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» та ч.ч. 4-6 ст. 21 Закону України «Про оренду державного та комунального майна». Низка положень проекту не узгоджується із Цивільним кодексом України. Зокрема, вказане зауваження стосується нової редакції ч. 2 ст. 18 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», нової редакції ст.ст. 18, 25 Закону України «Про оренду державного та комунального майна». Низка положень проекту не узгоджується із положеннями чинних законів «Про приватизацію державного і комунального майна» та «Про оренду державного та комунального майна», що призведе до колізій при правозастосуванні. Зокрема, вказане застереження стосується «Прикінцевих та перехідних положень» проекту.

Окремі проекти стосуються удосконалення правового регулювання військового майна. Зокрема, проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів управління та списання військового майна» № 12373 від 31.12.2024. Вказаний проект потребує деяких техніко-юридичних правок, зокрема щодо розташування законодавчих актів у проекті.

Окремо слід акцентувати увагу на положеннях проекту Закону «Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності державних вугледобувних підприємств» щодо продовження терміну дії мораторію на виконавчі провадження, заходи примусового виконання рішень та порушення справ про банкрутство державних вугледобувних підприємств» реєстр. № 10086 від 25.09.2023, який згодом став Законом України № 3577-IX від 07.02.2024. У висновку ГНЕУ зазначається, що «слід звернути увагу, що мораторій на виконавчі провадження та заходи примусового виконання рішень, а також на порушення справ про банкрутство не повною мірою узгоджується зі змістом ч. 4 ст. 13 Конституції України, згідно з якою держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання, а усі суб'єкти права власності рівні перед законом» [10].

Були внесені зміни і до Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про критичну інфраструктуру», в яких встановлено, що «тимчасово, під час дії воєнного стану та протягом двох років після його припинення чи скасування держава не може бути позбавлена права власності, користування або будь-якого іншого речового права на об'єкти критичної інфраструктури або їх частини чи складові. На об'єкти критичної інфраструктури, які перебувають у власності держави, їх частини або складові не може бути накладено арешт, встановлено заборону або будь-які інші обмеження здійснення державою таких прав тощо». Такі зміни були прийняті відповідно до Закону України № 3723-IX від 22.05.2024.

У проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підвищення ефективності управління державним майном, вдосконалення процедур захисту прав кредиторів, механізму реалізації арештованого майна та наближення правових стандартів в Україні до європейських стандартів» 11139-д від 11.04.2024 пропонується поступове зняття мораторію на продаж майна господарських товариств, у статутних капіталах яких є частка держави та удосконалення механізмів реалізації арештованого майна, шляхом проведення електронних аукціонів (публічних торгів) в дворівневій електронній торговій системі. Основними вадами проекту є: незабезпечення належного правового регулювання внаслідок виключення положень, якими визначається, що нереалізоване майно, конфісковане за рішенням суду, виставляється на повторний електронний аукціон за ціною не меншою, ніж сума загальнодержавних податків і зборів, що відповідно до Податкового кодексу України підлягають сплаті при операціях з реалізації такого майна, а також приписів щодо можливості реалізації малоцінного майна за фіксованою ціною; незавершеність механізму реалізації: виконання норм у повному обсязі ставиться у залежність від прийняття відповідних рішень органами виконавчої влади; несистемне регулювання щодо визначення повноважень органів державної влади з приводу реалізації майна, зважаючи на уже чинний порядок; непередбачуваність регулювання: відсутність єдиного підходу щодо реалізації земельної ділянки або право користування нею на електронному аукціоні (земельних торгах).

Для ефективного управління держкомпаніями Організація економічного співробітництва

і розвитку (ОЕСР) рекомендує мати всеосяжну (overarching) політику державної власності. Зокрема, відповідно до Керівних принципів ОЕСР з корпоративного управління на підприємствах державної форми власності 2024 (далі – Керівні принципи) «Держава реалізує права власності щодо державних підприємств в інтересах громадськості. Держава повинна ретельно оцінити та розкрити підстави володіння державною власністю та здійснювати їх регулярні перевірки та перегляд. Кінцевою метою державного володіння підприємствами має бути ефективна та стійка максимізація їхньої довгострокової вартості для суспільства. Держава повинна діяти як інформований та активний власник, забезпечуючи тим самим, щоб управління підприємствами з державною участю здійснювалося на основі прозорості та підзвітності та з високим ступенем професіоналізму та ефективності» [11].

З метою реалізації Керівних принципів був ухвалений законопроект 5593-д, яким зокрема вносяться зміни до Закону України «Про управління об'єктами державної власності» у частині регулювання Політики державної власності. Кабінетом Міністрів України було затверджено постанову «Деякі питання Політики державної власності» (далі - Політика власності) від 29 листопада 2024 р. № 1369, яка визначає обґрунтування та цілі залишення в державній власності державних унітарних підприємств та корпоративних прав держави у статутному капіталі господарських товариств, загальні принципи, засади управління державними унітарними підприємствами та господарськими товариствами, у статутному капіталі яких є корпоративні права держави. Водночас у п. 15 Політики власності зазначається, що частка державного сектору економіки у структурі економіки України підлягає зменшенню відповідно до цілей, передбачених Планом України, схваленим розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244, з метою реалізації ініціативи ЄС «Ukraine Facility», запровадженої Регламентом (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 р. № 2024/79 (далі – Регламент), тобто тут уже йдеться про систему усіх об'єктів права державної власності. Така непослідовність в охопленні ключових питань регулювання державної власності вказує на неналежну техніку підготовки і підзаконних нормативно-правових актів.

Утім, перш за все слід пам'ятати, що відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначається правовий режим власності, у тому числі державної власності, регулювання якої є хаотичним та фрагментарно представлено у різних законах. У тому числі не визначено на рівні закону засад державної політики у сфері охорони та захисту державної власності як основи забезпечення прав людини і громадянина, особливо під час дії воєнного стану (в особливий період), а також для реалізації політики економічної безпеки. О.А. Беяневич слушно зазначає: «На відміну від приватного власника, держава-власник як суб'єкт політичної влади, законодавчим шляхом встановлює правовий режим свого майна та реалізації свого права власності, може встановлювати будь-які додаткові гарантії правової охорони. Елементом такої правової охорони є норма п. 36 ч. 1 ст. 85 Конституції України. На відміну від інших суб'єктів права власності держава зобов'язана володіти, користуватися, розпоряджатися та управляти майном в інтересах суспільства [12, с. 25].

Крім того, у ст. 3 Регламенту зазначаються загальні та конкретні цілі Фонду щодо підтримки України, однак у них не йдеться про скорочення частки ні державної, ні комунальної власності. Наприклад, до однієї із конкретних цілей Фонду включено створення інвестиційної структури, спрямованої на підтримку інвестицій у відновлення та реконструкцію, здійснених українськими органами влади, компаніями приватного сектору, муніципалітетами, державними підприємствами чи іншими учасниками («Інвестиційна програма України»). Інвестиційна програма в Україні має відповідати пріоритетам, визначеним у Плані в Україні, і підтримувати його цілі та реалізацію. Інвестиційна програма в Україні має залучати українські органи влади до свого управління, якщо це доцільно [13]. У розрізі удосконалення корпоративного управління був поданий проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів щодо забезпечення рівних прав та можливостей громадян із представництва у наглядових радах та органах управління державних унітарних підприємств, господарських товариств та державних банків, комунальних унітарних підприємств» реєстрац. № 12198 від 13.11.2024.

В умовах правового режиму воєнного стану пропонуються проекти та приймаються закони щодо регулювання питань діяльності окремих підприємств, зокрема у цьому аспекті слід пригадати проект 9311-1-д від 28.06.2023, який згодом став Законом України «Про оптимізацію структури власності оператора газотранспортної системи України» № 3293-IX від 28.07.2023. Або ж приймаються закони щодо визначення окремих порядків, зокрема Закон України «Про особливості припинення за рішенням власника державних підприємств та господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі» №3037-IX від 11.04.2023.

Висновки. Криза розуміння ролі державної власності відобразилася на змісті та якості законопроектної роботи, і, як наслідок, на прийнятих законах. Основною проблемою законопроектної роботи виступає нерозуміння того, що саме завдяки державній власності забезпечуються основні функції держави. У результаті цього низка проектів містить ознаки неконституційності.

В умовах правового режиму воєнного стану можемо спостерігати різні політичні тенденції щодо регулювання права державної власності, які є кардинально різними, а деякі вказують на лобіювання інтересів певних верств. З однієї сторони у законопроектах пропонується мораторій щодо виконавчих проваджень для деяких державних підприємств, пропонується особливості регулювання, корпоративного управління, з іншої - дестабілізується та руйнується уся правова система, яка забезпечує регулювання, охорону та захист як державної так комунальної власності. Такі підходи свідчать про відсутність єдиної державної політики щодо охорони та захисту державної власності, яка насамперед має бути усвідомлена в умовах правового режиму воєнного стану органами державної влади.

Питання державної власності розглядалося у різних законопроектах, а не тільки у проектах з відповідною назвою, яка би включала прикметник «державна». Наразі важливо, щоби державна політика була спрямована на лобіювання охорони державної власності як основи економічного забезпечення обороноздатності держави.

Посилання:

1. Ігонін В. Дати раду держкомпаніям: чим корисна нова Політика державної власності? URL: <https://vkr.ua/publication/pdati-radu-derzhkompaniyam-chim-korisna-nova-politika-derzhavnoyi-vlasnostip> (дата звернення: 12.02.2025).
2. План України: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244-р. URL: <https://me.gov.ua/view/bb34572a-7998-4ffc-a3c6-83af50e88560> (дата звернення: 10.02.2025).
3. Гончаренко О.М. (2006). Розвиток економічних прав людини і громадянина в Україні: дисер..... спец. 12.00. 02/ Інститут законодавства Верховної Ради України.
4. Козловська Л. (2017). Застосування норм Конституції України в судовому захисті права власності українського народу. Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. № 1. С. 8 - 17.
5. Бесянєвич О.А. Науковий висновок про перелік об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації URL:<https://coordynata.com.ua/naukovij-visnovok-pro-perelik-obektiv-prava-derzhavnoi-vlasnosti-so-ne-pidlagaut-privatizacii> (дата звернення: 17.02.2025).
6. Крупчан О.Д. (2017). Публічна сфера і право публічної власності. Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 17. Редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. 185 с.
7. Бесянєвич О. А. (2017). Проблеми захисту права власності Українського народу. Приватне право і підприємництво. Збірник наукових праць. Вип. 17. Редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. К.: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України. 185 с.
8. Публічна власність: проблеми теорії і практики: монографія (2014). Під заг. ред. В.А. Устименка. НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Чернівці, 2014. 308 с. С. 272.
9. Гончаренко О. (2023). Якість законопроектів у сфері господарювання: євроінтеграційний вектор. Аналітично-порівняльне правознавство. № 6. С. 324-329.
10. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності державних вугледобувних підприємств» щодо продовження терміну дії мораторію на виконавчі провадження, заходи примусового виконання рішень та порушення справ

про банкрутство державних вугледобувних підприємств». URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/4135607c-d77f-4e48-a4b8-56a83be9862. (дата звернення: 08.02.2025).

11. Керівні принципи ОЕСР з корпоративного управління на підприємствах державної форми власності 2024. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/uk/publications/reports/2024/06/oecd-guidelines-on-corporate-governance-of-state-owned-enterprises-2024_68fa05cd/8d61003c-uk.pdf (дата звернення: 15.02.2025).

12. Беяневич О. Публічна власність: питання охорони. Другі наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова (м. Київ, 3 липня 2020 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України; ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2020. 336 с.

13. Регламент (ЄС) Європейського Парламенту та Ради (ЄС) від 29 лютого 2024 р. № 2024/79. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj/eng> (дата звернення: 12.02.2025).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 343.98: 614(477)
**МЕДИЧНИЙ ТУРИЗМ ЯК ФОРМА
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОХОРОНУ
ЗДОРОВ'Я**

Денис АСТАФ'ЄВ

кандидат економічних наук, докторант

Державна установа «Інститут економіко-
правових досліджень імені В.К. Мамутова»
НАН України (м. Київ)

UDC
**MEDICAL TOURISM AS A FORM
OF IMPLEMENTATION OF THE
RIGHT TO HEALTH CARE**

Denys ASTAFIEV

PhD in Economics, doctoral student

State organization "V. Mamutov Institute of
Economic and Legal Research of the National
Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0009-6180-3791>

У статті досліджено медичний туризм як організаційно-правову форму реалізації конституційного права на охорону здоров'я, ефективний інструмент реалізації права громадян України на охорону здоров'я в сучасних умовах. Аргументовано, що медичний туризм може бути одним із засобів вирішення проблеми забезпечення доступу до високоспеціалізованої медичної допомоги в умовах обмежених ресурсів національної системи охорони здоров'я, особливо в умовах воєнного стану в Україні. Проведено аналіз змістовного наповнення медичного туризму в контексті положень законів України «Про туризм», «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», «Основи законодавства України про охорону здоров'я». У статті розглянуто співвідношення понять «медична допомога», «медичні послуги» та «медичне обслуговування», зазначено про невідповідність змістовного наповнення таких визначень у галузевих нормативно-правових актах. Розмежовано адміністративну процедуру направлення на лікування за кордон, транскордонне медичне обслуговування у практиці ЄС та медичний туризм як комерційну послугу. Окрему увагу приділено аналізу наукових підходів до розуміння медичного туризму, а саме вузького (отримання виключно медичної допомоги) та широкого (включає оздоровлення, відпочинок, косметичні послуги). На основі проведеного дослідження

The article examines medical tourism as an organizational and legal form of implementing the constitutional right to health care, and as an effective tool for ensuring Ukrainian citizens' right to health protection under current conditions. It is argued that medical tourism can serve as a means of addressing the issue of access to highly specialized medical care in the context of limited resources within the national healthcare system, especially during martial law in Ukraine. The article analyzes the substantive aspects of medical tourism in the context of the provisions of the Laws of Ukraine «On Tourism», «On State Financial Guarantees of Medical Service to the Population» and the Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare. The article explores the correlation between the terms «medical care», «medical services» and «medical servicing», pointing out inconsistencies in their definitions across sector-specific legal acts. The article differentiates between the administrative procedure for treatment abroad, cross-border healthcare in the EU practice, and medical tourism as a commercial service. Particular attention is paid to analyzing scholarly approaches to understanding medical tourism, namely the narrow approach (focused exclusively on receiving medical care) and the broad approach (including wellness, leisure, and cosmetic services). Based on the conducted research, the article substantiates the position that medical tourism should be

обґрунтовано позицію щодо медичного туризму як підвиду лікувально-оздоровчого туризму. Визначено ключову особливість медичного туризму: спрямованість на отримання професійної медичної допомоги від кваліфікованих спеціалістів відповідно до медичного діагнозу як в Україні, так і за кордоном. Запропоновано визначення медичного туризму як комплексної туристичної послуги, де медичні послуги є основною складовою туристичного продукту та істотною умовою договору на туристичне обслуговування. Обґрунтовано необхідність внесення змін до Закону України «Про туризм» з метою законодавчого закріплення медичного туризму як різновиду лікувально-оздоровчого туризму.

Ключові слова: медичний туризм, лікувально-оздоровчий туризм, медична допомога, медична послуга, медичне обслуговування, комплексна туристична послуга

considered a subtype of health and wellness tourism. A key feature of medical tourism is identified: its focus on obtaining professional medical care from qualified specialists according to a medical diagnosis, both in Ukraine and abroad. The article proposes a definition of medical tourism as a comprehensive tourist service, where medical services constitute the core component of the tourist product and an essential condition of the tourism service agreement. The necessity of amending the Law of Ukraine “On Tourism” to legally recognize medical tourism as a form of health and wellness tourism is substantiated.

Keywords: medical tourism, health and wellness tourism, medical care, medical service, medical servicing, comprehensive tourist service

Постановка проблеми. Одним із природніх прав людини є право на життя. Відповідно статті 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. Необхідними засобами реалізації такого права є гарантована державою система медичної допомоги, наявність спроможних суб'єктів медичних послуг та забезпечення громадян третинною (високоспеціалізованою) медичною допомогою за кордоном, доступ до якої в Україні значною мірою обмежений, що може поставити під загрозу їх життя.

Одним із інструментів ефективного функціонування національної системи охорони здоров'я, досягнення балансу між потребами громадян в якісних і доступних медичних послугах та можливостях щодо їх забезпечення в Україні є розвиток медичного туризму. Оптимальне використання обмежених фінансових ресурсів і одночасне поліпшення якості та доступності медичних послуг населенню потребують дослідження медичного туризму як форми реалізації права на охорону здоров'я. Поставлене питання набуває більшої актуальності в умовах воєнного стану, необхідності забезпечення доступу до високоспеціалізованої медичної допомоги військовослужбовцям, ветеранам, учасникам бойових дій тощо.

Досвід розвинених країн вказує на необхідність впровадження ефективної ринкової системи у сферу діяльності закладів охорони здоров'я, складовою якої є медичний туризм.

Національне законодавство у цій сфері є фрагментарним, нормативно-правові акти мають різну галузеву приналежність, а тому потребують комплексного аналізу та систематизації.

Стан дослідження проблеми. На доктринальному рівні більшість науковців зосереджені на галузевих дослідженнях медичного туризму в контексті його розвитку як виду господарської діяльності (зокрема, це наукові доробки А. Г. Бобкової [2], В. В. Манзюк, В. І. Яреми [3], Є. С. Гнедика [4]), організаційно-правового, економічного забезпечення такої діяльності (А. О. Подзіров [5], В. І. Теремецький [6; 7], І. В. Сисоєнко [8], Н. В. Резнікова, О. А. Іващенко, Щ. Ш. Войтович [9]), у тому числі у глобальному контексті (Б. В. Деревянко, Г. А. Миронова, О. В. Юрчук [10], Е. О. Гапонова [11]). Проте змістовне наповнення медичного туризму як

форми реалізації права на охорону здоров'я у наукових працях досліджено фрагментарно.

Мета дослідження. Метою статті є обґрунтування медичного туризму як самостійної організаційно-правової форми реалізації права на охорону здоров'я, а також уточнення його місця в національній системі туристичних послуг шляхом визначення його змістовного наповнення, особливостей правового регулювання та відмежування від суміжних понять, таких як лікувально-оздоровчий туризм, транскордонне медичне обслуговування та адміністративна процедура направлення на лікування за кордон.

Виклад основного матеріалу. У чинному законодавстві відсутнє визначення поняття «медичний туризм». Родовим щодо нього є закріплене у статті 1 Закону України «Про туризм» поняття туризму як тимчасового виїзду особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає [12]. Серед видів туризму, визначених за категорією осіб, які здійснюють туристичні подорожі, їхніми цілями, а також об'єктами, що використовуються або відвідуються, у законодавстві виокремлюється лікувально-оздоровчий туризм. Водночас змістове наповнення цього виду туризму залишається не до кінця зрозумілим, зокрема виникає питання: чи можна ототожнювати лікувально-оздоровчий і медичний туризм.

Обом зазначеним видам туризму притаманні спільні родові ознаки: тимчасовий виїзд особи за межі місця постійного або тимчасового проживання на комерційних засадах, отримання туристичного продукту на договірних умовах, а також використання туристичного ресурсу під час надання туристичних послуг. За організаційною формою лікувально-оздоровчий та медичний туризм можуть здійснюватися як у межах країни (внутрішній туризм), так і за її межами (міжнародний туризм). При цьому обидві зазначені форми можуть реалізовуватися населенням як добровільно, так і вимушено з метою отримання медичної допомоги в межах країни або за кордоном [13, с. 108].

Отже, конкретизація поняття медичного туризму потребує чіткого визначення мети, туристичних ресурсів, змістовного наповнення туристичного продукту, виходячи з потреб особи, яка бажає скористатися такою туристичною послугою.

Основоположним для розуміння медичного туризму в контексті права на охорону здоров'я є стаття 49 Конституції України, відповідно до якої держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування [1]. Термінологічно у зазначеній статті використовуються терміни «медична допомога», «медичне обслуговування», «охорона здоров'я». У Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» використовуються такі терміни: «охорона здоров'я», «медична допомога», «медичне обслуговування» [14]. У статті 4 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» визначено перелік медичних послуг та лікарських засобів, надання яких гарантується державою за рахунок державного бюджету громадянам, іноземцям, особам без громадянства, які постійно проживають на території України, та особам, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту [15].

Системний аналіз норм Закону України «Про туризм» та законодавства у сфері охорони здоров'я вказує на необхідність уточнення змісту туристичної послуги з медичного туризму: це є послуга із задоволення потреб у певних медичних послугах, послугах з охорони здоров'я, медичної допомоги чи медичного обслуговування.

Медична допомога спрямована на профілактику, діагностику та лікування у зв'язку з хворобами, травмами, отруєннями і патологічними станами, а також у зв'язку з вагітністю та пологами. Відповідно до рішення Конституційного Суду України від 29 травня 2002 року у справі № 1-13/2002 [16] та Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» [15] медична допомога у державних та комунальних закладах охорони здоров'я надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього, поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги. Закон України «Основи законодавства про охорону здоров'я» надає визначення медичної допомоги. Водночас у Законі України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» види медичної допомоги є складовими медичних послуг, оплата яких гарантується за кошти

Державного бюджету України. Проте аналіз статті 4 Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення» вказує на те, що медичні послуги можуть покриватися і за рахунок інших джерел, не заборонених законом.

У рішенні Конституційного Суду України від 29 травня 2002 року в справі № 1-13/2002 зазначено, що «медична допомога» і «медична послуга» трактуються і як синоніми, і як антоніми, і як частина одна одної. Так само співвідносяться поняття «медична допомога» і «медичне обслуговування» та інші [16].

Водночас медичне обслуговування відповідно до Основ законодавства про охорону здоров'я є більш широким поняттям та не обмежується виключно медичною допомогою та/або реабілітацією, а може включати моніторинг стану здоров'я, низку супутніх послуг, безпосередньо пов'язаних з наданням такої допомоги.

Наявність правової колізії у законодавстві про охорону здоров'я щодо співвідношення категорій медичної допомоги, медичних послуг, медичного обслуговування вказує на необхідність конкретизації, яке саме змістовне наповнення повинен мати туристичний продукт у сфері медичного туризму: чи це медична допомога, чи медичні послуги, чи медичне обслуговування.

У науковій літературі частина дослідників розглядають медичний туризм як складову охорони здоров'я [17; 18; 19; 20], а низка – як складову туристичної галузі [21; 22; 23; 9]. Дійсно, елементом отримання медичної послуги може бути подорож як всередині держави, так і поза її межі. Зокрема, у статті 36 Закону України «Основи законодавства про охорону здоров'я» передбачено право громадян лікуватися за кордоном, якщо неможливо забезпечити таке лікування в закладах охорони здоров'я України. Порядком направлення громадян України для лікування за кордон затверджено адміністративну процедуру прийняття рішення про направлення на таке лікування з чітко визначеними підставами, переліком документів, дискреційними повноваженнями Комісії Міністерства охорони здоров'я України з питань направлення на лікування за кордон [24]. Можливість надання такої медичної послуги обмежена виділеними бюджетними асигнуваннями, укладеними з іноземними закладами охорони здоров'я договорами, меморандумами, а також чітким переліком витрат, які підлягають покриттю за рахунок бюджетних коштів (оплата вартості лікування, діагностики як частини лікувального процесу, відшкодування вартості проїзду громадянина та однієї особи, що його супроводжує, до місця лікування та їх повернення, а також оплата банківських послуг). На відміну від договірних засад організації та надання послуг з медичного туризму, направлення громадян на лікування за кордон відповідно до статті 36 Основ законодавства про охорону здоров'я передбачає жорстку адміністративну процедуру. Водночас наявність адміністративної процедури не виключає звернення до суб'єктів туристичної діяльності для організації проїзду та розміщення у державі перебування, налагодження публічно-приватного партнерства між Міністерством охорони здоров'я та суб'єктами туристичної діяльності для реалізації такої медичної послуги.

Подорож є обов'язковим елементом туризму, але далеко не завжди – медичної послуги. У праві ЄС Директивою 2011/24/ЄС, ухваленою Європейським Парламентом і Радою 9 березня 2011 року, передбачено право громадян на транскордонне медичне обслуговування [25], яке передбачає доступ до медичних послуг у державних, приватних закладах у будь-якій державі-члені ЄС. Д. Ф. Тишко визначає Директиву 2011/24/ЄС як складову законодавства про медичний туризм та транскордонне медичне обслуговування [26]. Як вбачається, направлення на лікування за кордон та медичний туризм не варто ототожнювати, адже адміністративна складова такого направлення не є туристичною діяльністю. Проте отримання позитивного рішення від Комісії Міністерства охорони здоров'я України з питань направлення на лікування за кордон потребує подальшої організації самої поїдки, розміщення у місці перебування сіз залученням суб'єктів туристичної діяльності (туроператорів, турагентів, фахівців туристичного супроводу тощо), які спеціалізуються саме у сфері медичного туризму.

Таким чином, медичний туризм має комплексний характер та включає в себе як медичні,

так і туристичні послуги. При цьому медичні послуги повинні бути елементом характерної туристичної послуги, а у договорі на туристичне обслуговування вони є обов'язковою складовою туристичного продукту та істотною умовою.

Аналіз наукової літератури вказує на наявність декількох підходів до змістовного наповнення туристичного продукту у сфері медичного туризму. Умовно їх можна класифікувати на такі групи: вузьке розуміння, коли метою є отримання саме медичної допомоги у спеціалізованому медичному закладі поза місцем проживання як всередині, так і за межами держави; широке розуміння, коли метою є як отримання медичної допомоги, так і оздоровлення, включаючи відпочинок, дозвілля, косметичні послуги.

Вузький підхід обмежує предмет туристичного продукту виключно медичними послугами, які або не можуть бути надані в місці проживання, або заборонені (зокрема, евтаназія), або є більш доступними (дешевшими, не потребують тривалого очікування). Широкий підхід охоплює не лише медичні послуги, але й послуги з охорони здоров'я та укладається у широке розуміння здоров'я, сформульоване як в Законі України «Основи законодавства про охорону здоров'я», так і Всесвітньою організацією охорони здоров'я. Тобто йдеться про стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише про відсутність хвороб або порушень структур та функцій організму [14; 27]. Отже, відповідно до широкого розуміння медичний та лікувально-оздоровчий туризм є рівнозначними поняттями.

За таким підходом предметом медичного туризму є організація та надання лікувально-оздоровчих послуг з поєднанням інших характерних та супутніх туристичних послуг. Основною метою отримання туристичної послуги є саме лікувально-оздоровча діяльність, а інші пропозиції з розміщення, екскурсій у країні перебування мають супутній характер та спрямовані або на задоволення основної потреби, або мають допоміжний характер. Окрім лікування, послуги можуть включати профілактику, релаксацію, оздоровлення та СПА процедури, надання послуг з нетрадиційної медицини.

Представляється доцільним не ототожнювати медичний туризм із лікувально-оздоровчим, а розглядати його як окремий підвид останнього, що має специфічну мету – отримання медичних послуг у закладах охорони здоров'я. В основу медичного туризму покладено отримання саме медичної допомоги для подолання конкретної проблеми зі здоров'ям. Зокрема, такої ж точки зору дотримуються Є. С. Гнедик [4] та Х. Косбурн [28]. Медичний туризм передбачає задоволення спеціальної медичної потреби із залученням лікарів, певних провайдерів, які спеціалізуються у цій сфері, тобто на отримання професійних медичних послуг від лікарів.

Водночас лікувально-оздоровчий туризм орієнтується переважно на рекреаційну інфраструктуру, яка не обов'язково включає професійні медичні заклади. До об'єктів такого туризму можуть належати СПА-центри, санаторії, оздоровчі комплекси, а також заклади нетрадиційної чи альтернативної медицини. Тобто медичний туризм спрямований на усунення певної проблеми зі здоров'ям за наявності відповідного медичного діагнозу шляхом безпосереднього медичного втручання, реабілітації, санаторно-курортного лікування кваліфікованими суб'єктами медичної допомоги.

Висновок. Таким чином, медичний туризм є комплексною туристичною послугою, у якій медичні послуги, медична допомога є основною складовою туристичного продукту та істотною умовою договору на туристичне обслуговування. Медичний туризм є підвидом лікувально-оздоровчого туризму та спрямований на задоволення потреб особи в отриманні професійної медичної допомоги, медичних послуг як в Україні, так і за її межами від кваліфікованих медичних спеціалістів відповідно до поставленого медичного діагнозу. Оскільки поняття медичного туризму у чинному національному законодавстві відсутнє, виникає об'єктивна потреба у внесенні відповідних змін до Закону України «Про туризм» шляхом нормативного закріплення медичного туризму як різновиду лікувально-оздоровчого.

Посилання:

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

2. Бобкова А. Г. Правове забезпечення рекреаційної діяльності: автореф. дис... док. юрид. наук. К.: 2001. 34 с.
3. Бобкова А. Г., Ярема В. І., Манзюк В. В. Правовий статус суб'єктів туристичної діяльності : монографія. Ужгород : ПРАТ «Видавництво Закарпаття», 2013. 272 с.
4. Гнедик Є. С. Правове регулювання господарської діяльності у сфері медичного туризму : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2020. 238 с.
5. Подзіров А. О. Організаційно-правове забезпечення розвитку медичного туризму в Україні: монографія / за наук. ред. В. І. Теремецького. Київ : НДІ ППіП НАПрН України, 2024. 242 с.
6. Теремецький В. І., Садовенко А. І. Стандартизація і сертифікація косметичної продукції як адміністративно-правові засоби регулювання ринку косметологічних послуг. Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. Серія: Право. 2020. № 3–4. С. 114–121.
7. Теремецький В. І., Подзіров А. О. Реєстраційні та дозвільні процедури у сфері медичного туризму. Адміністративне право і процес. 2021. № 2 (35). С. 54–68. <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2021.2.05>
8. Сисоєнко І. В. Правове регулювання медичного та оздоровчого туризму в Україні. дис. ... доктора філософії : 081 – Право. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2023, 204 с.
9. Резнікова Н. В., Іващенко О. А., Войтович І. Ш. Про співвідношення понять лікувального і оздоровчого туризму в контексті оцінки потенціалу міжнародного ринку медичних послуг. Ефективна економіка, 2018. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/14.pdf
10. Миронова Г. А., Дерев'янко Б. В., Юрчук О. В. Правове забезпечення медичного туризму в Україні в умовах глобальних викликів: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2024. 232 с.
11. Гапонова Е. О. Сучасні тенденції розвитку світового ринку медичних послуг : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019, 248 с.
12. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 року № 324/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#n63>
13. Теремецький В. І. Медичний туризм як чинник економічного відновлення та складова резильєнтності міст. Вісник Пенітенціарної асоціації України. 2025. № 1 (31). С. 108–125. <https://doi.org/https://doi.org/10.34015/2523-4552.2025.1.12>
14. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n245>
15. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19 жовтня 2017 року № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#n9>
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» (справа про безоплатну медичну допомогу) від 29 травня 2002 року у справі № 1-13/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-02#n54>
17. Caballero-Danell S., Mugomba C. Medical Tourism and its Entrepreneurial Opportunities – A conceptual framework for entry into the industry. Medical Tourism, January 2007. Tourism & Hospitality Management. 116 p.
18. Pocock N. S., Phua K. H. Medical Tourism and Policy Implications for Health Systems: A Conceptual Framework from a Comparative Study of Thailand, Singapore and Malaysia. Globalization and Health 7(1), May 2011. 12 p.
19. Vincent C. S. Heung, Deniz Kucukusta, Haiyan Song. A Conceptual Model of Medical Tourism: Implications for Future Research. Journal of Travel & Tourism Marketing, 27(3). April 2010. P. 236-251.
20. Connell J. Contemporary medical tourism: Conceptualisation, culture and commodification. Tourism Management. 2013. Vol. 34. P. 1-13.
21. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму: навчальний посібник. Вид-во: Знання, Ужгород. 2011. 334 с.
22. Мельниченко О. А., Шведун В. О. Особливості розвитку індустрії туризму в Україні: монографія. Харків: Вид-во НУЦЗУ, 2017. 153 с.
23. Smith M., Puczkó L. More than a special interest: Defining and determining the demand for health tourism. Tourism Recreation Research. 2015. Vol. 40 (2). P. 205-219.
24. Порядок направлення громадян України для лікування за кордон: постанова КМУ від 27 грудня 2017 р. № 1079. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1079-2017-%D0%BF#Text>
25. Directive 2011/24/EU of the European Parliament and of the council of 9 March 2011 on the application of patients' rights in cross-border healthcare. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32011L0024>
26. Тишко Д. Ф. Законодавство ЄС про медичний туризм та транскордонне медичне обслуговуван-

ня. Публічне управління і адміністрування в Україні. 2023. Вип. 35. С. 223-230.

27. World Health Organization: UN public health agency. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Britannica Official Page. URL: <https://www.britannica.com/topic/World-Health-Organization>.

228. Cosburn Helen K. Health Tourism. A Continuum of Care. Medical Tourism Magazine. July 15, 2009. URL: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.78 UDC

**БАЛАНС ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ
ВЛАСНИКА І АВТОРА ТВОРУ
АРХІТЕКТУРИ: ЄВРОПЕЙСЬКА
СУДОВА ПРАКТИКА**

Валентина ТРОЦЬКА

кандидат юридичних наук, завідувач сектору

Науково-дослідний інститут інтелектуальної
власності НАПрН України (Київ)

**BALANCE OF RIGHTS AND
INTERESTS OF THE OWNER
AND THE AUTHOR OF A WORK
OF ARCHITECTURE:
EUROPEAN CASE LAW**

Valentyna TROTSKA

Ph.D. (Law), Head of the sector

Department The Intellectual Property
Scientific Research Institute of the National
Academy of Legal Sciences of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-7579-1877>

У статті розглядається судова практика окремих європейських країн при вирішенні спорів, пов'язаних з внесенням змін, чи знесенням творів архітектури. Зосереджено увагу на особливостях твору архітектури (проект, будівля, споруда), що полягають в тому, що такий твір є водночас об'єктом – матеріальним носієм, яким володіє власник, і об'єктом авторського права. Власник наділений правом власності на оригінал, чи примірник твору архітектури, а автор – особистими немайновими (моральними) правами, які є невідчужуваними від автора та діють безстроково. До таких моральних прав належить право автора на збереження цілісності твору, передбачене законодавством про авторське право. Право автора може бути порушено, якщо: 1) внесені зміни призвели до перекручення, спотворення чи іншої зміни твору або іншого посягання на твір; і 2) такі зміни зашкодити честі та репутації автора.

Як засвідчує аналіз судової практики, питання дотримання моральних прав на твір архітектури та забезпечення непопорушності прав власності, є найбільш проблематичними. Проблема полягає у тому, що право автора на збереження цілісності твору архітектури може конкурувати з правом власності на оригінал, чи примірник такого твору як матеріальний об'єкт.

The article examines the judicial practice of certain European countries in resolving disputes related to the alteration or the demolition of work of architecture. The author points out the peculiarity of works of architecture (projects, buildings, structures), which is that a work of architecture is both an object - a material carrier owned by the owner - and an object of copyright. The owner has the right of ownership of the original or a copy of a work of architecture, and the author has moral rights, which are inalienable from the author and are valid indefinitely. These moral rights include the author's right to preserve the integrity of the work, as provided for by copyright law. The right may be violated if: 1) the changes made resulted in distortion, misrepresentation or other alteration of the work or other infringement of the work; and 2) such changes harm the author's honour and reputation.

As the analysis of court practice shows, the issues of observance of moral rights to a work of architecture and ensuring the inviolability of property rights are the most problematic. The problem is that the author's right to preserve the integrity of a work of architecture may compete with the right of ownership of the original or a copy of such a work as a material object. The article examines the issues of finding an

У статті розглядаються питання пошуку ефективного балансу прав та інтересів власника і автора твору архітектури у разі виникнення спору. Обґрунтовано, що у кожному конкретному випадку з'ясовуються обставини, які є істотними для прийняття рішення, спрямованого на забезпечення балансу прав та інтересів сторін.

Проаналізовані рішення, згідно з якими суд в кожному конкретному випадку дає оцінку спірній ситуації, на підставі наявних у справі доказів, враховуючи зазначені обставини.

Особливу увагу у статті приділено питанням пошуку ефективного балансу прав та інтересів у разі знесення будівлі, чи споруди. Зазначено, що дії власника, пов'язані зі знесенням твору архітектури, є найбільш вразливими для автора твору архітектури. Тому, знесення твору архітектури може бути виправдано лише у виключних випадках. У статті розглядаються такі випадки.

Обґрунтовано, що у разі виникнення спору, автор повинен враховувати приватні права власника твору архітектури як матеріального об'єкта. Водночас, змінюючи твір архітектури, власник повинен шукати рішення, яке не допустить порушення моральних прав автора, та бути впевненим у тому, що автор погодиться на заплановані зміни.

Ключові слова: авторське право, оригінальність, особисті немайнові права, твір архітектури, баланс інтересів, європейська судова практика

effective balance of rights and interests of the owner and the author of a work of the architecture in the event of a dispute. It is substantiated that in each particular case the circumstances which are essential for making a decision on the ensuring the balance of rights and interests of the parties are determined.

The author analyses the case law according to which the court in each particular case assesses the disputed situation on the basis of the evidence available in the case, taking into account the circumstances.

Particular attention is paid to finding an effective balance of rights and interests in the event of demolition of buildings or constructions. It is noted that the actions of the owner related to the destruction of a work of architecture are the most vulnerable for the author of a work of architecture. Therefore, the demolition of a work of architecture can only be justified in exceptional cases. The author considers such cases.

The author must take into account the private rights of the owner of the work of architecture as a material object. At the same time, when changing a work of architecture, the owner should seek a solution that does not violate the author's moral rights and be sure that the author will agree to the planned changes.

Keywords: copyright, originality, personal non-property rights, work of architecture, balance of interests, European case law

Твори архітектури у вигляді будівель і споруд з часом потребують реконструкції, інших змін, чи навіть знесення, наслідком чого може бути знищення об'єкту архітектури. При внесенні змін, чи знесенні об'єкту, який є твором архітектури, виникають проблемні питання, пов'язані з приватними правами: з одного боку особистими немайновими правами автора, які йому належать, є невідчужуваними та діють безстроково, та з іншого – правами власності особи на будівлю, чи споруду, як матеріальний об'єкт. Про це свідчить чисельна іноземна судова практика, згідно з якою в кожному конкретному випадку з'ясовуються обставини на підставі наданих доказів, що виправдовують вжиття власником дій щодо внесення змін, чи знесення будівлі, споруди, та приймається відповідне рішення. Особливої уваги заслуговують рішення суду європейських країн, в яких розглядаються питання забезпечення балансу прав та інтересів власників і авторів при внесенні змін, чи знесенні творів архітектури. З огляду на специфіку охорони та захисту прав на твори архітектури дослідження та ознайомлення з європейською судовою практикою є корисним як з теоретичної, так і практичної точок зору.

Питання охорони, захисту прав на твори архітектури неодноразово були предметом науко-

вих досліджень. Варто згадати роботи Г. Андрощука, К. Афанасьєвої, О. Баранової, А. Вербицької, І. Верес, Є. Грекова, В. Качуровського, Х. Кметик-Подубінської, С. Мазуренко, Н. Мироненко, О. Ніколаєвої, С. Островського, Л. Роботягової, Р. Стефанчука, О. Чабана, А. Штефан, О. Штефан, Є. Фесенко, О. Харитонової, О. Яблокової, Г. Яреги та ін. Проте ці питання розглядалися науковцями в загальному контексті охорони авторського права на твори архітектури та лише точково стосувалися питань захисту прав на основі опрацювання судової практики іноземних країн. Аспекти забезпечення балансу прав та інтересів власника і автора твору архітектури згідно з судовою практикою європейських країн, залишилися поза увагою науковців, а відтак існує потреба в їх детальному дослідженні.

Метою цієї роботи є дослідження судової практики окремих європейських країн при вирішенні спорів, пов'язаних з внесенням змін, чи знесенням творів архітектури, зокрема розгляд питань забезпечення балансу прав та інтересів власників і авторів таких творів.

У ЄС охорона авторського права базується на нормах і принципах, закріплених у Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів (далі – Бернська конвенція) [1] та в інших міжнародних договорах. У законодавстві європейських країн враховані приписи ст. 2 цієї Конвенції, згідно з якою термін «літературні і художні твори» охоплює всі твори в галузі літератури, науки і мистецтва, яким би способом і в якій би формі вони не були виражені, зокрема й твори архітектури, ілюстрації, географічні карти, плани, ескізи і пластичні твори, що відносяться до архітектури.

Особливістю творів архітектури є те, що їх створення пов'язано з функціональним, конструктивним, естетичним призначенням, спрямованим на формування середовища людської життєдіяльності. Твори архітектури, на відміну від інших об'єктів авторського права, створюються за певними технологіями, процесами, з використанням придатних для будівництва засобів, матеріалів, обладнання, а також з використанням природних компонентів. Не зважаючи на це до творів архітектури, як і до всіх інших об'єктів авторського права, застосовується загальний принцип: охорона поширюється лише на форму вираження об'єктів авторського права, а не на технології створення та вираження твору, ідеї, теорії, принципи, методи, процеси, процеси, системи, способи, концепції. [2]

Створення творів архітектури потребує попереднього проєктування, погодження та затвердження проєктної документації відповідно до вимог законодавства. Проте, для отримання авторсько-правової охорони, головним є не вказані формальності, а те, що об'єкт архітектури, якщо він є твором, повинен бути результатом творчої діяльності, мати ознаки оригінальності, а також бути вираженим в об'єктивній формі (письмовій, речовій, електронній (цифровій) тощо). Авторським правом охороняється саме твір архітектури, а не будь-який об'єкт архітектури. Інженерні, технічні, нормативні, розрахункові та інші рішення, викладені в проєкті об'єкту архітектури згідно з вимогами будівництва, встановлені затвердженими стандартами, не підпадають під критерій «оригінальності», тому такий об'єкт архітектури (чи його частина) не охороняються авторським правом [2].

З огляду на зазначені особливості при вирішенні спору, суди в кожному конкретному випадку звертають увагу на те, чи є об'єкт архітектури результатом творчої діяльності, чи є він оригінальним. Так, у рішенні суду Німеччини зазначено, що «необхідний рівень творчості досягається, коли будівля не є результатом суто ручного чи звичайного будівництва, а скоріше знайдене рішення виділяється з маси повсякденних будівельних робіт і виходить за рамки простого виконання технічного завдання шляхом застосування відповідних проєктів, продиктованих цільовим використанням» [3]. Тобто, об'єкт архітектури не вважається оригінальним, якщо його створення (будівництво) спрямоване виключно для вирішення необхідних технічних, утилітарних потреб. Звичайні житлові будинки, споруди, що мають виключно функціональне призначення, як правило, не охороняються авторським правом. Наприклад, у рішенні суду Франції вказано, що запропонована архітектором «реконструкція східного та західного крил префектури Морбіан (Morbihan), яка полягала в об'єднанні каркасів і підлоги та перепланування кабінетів» не мала ознак оригінальності [4].

Отже, при виникненні спору, пов'язаного з авторським правом на об'єкт архітектури, перш за все судом розглядається питання, чи є спірний об'єкт твором архітектури.

Проект твору архітектури розробляється під керівництвом або з обов'язковою участю архітектора, який здійснює авторський нагляд під час будівництва такого твору. Архітектор, який власною творчою діяльністю створив твір архітектури, є його автором.

Авторське право становлять особисті немайнові права автора (за законодавством європейських країн – «моральні права») і майнові права суб'єктів авторського права, зокрема виключні майнові права дозволяти, чи забороняти використання твору. Відповідно до ст. 6-bis Бернської конвенції незалежно від майнових прав автора і навіть після відступлення цих прав він має право вимагати визнання свого авторства на твір і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні цього твору, а також будь-якому іншому посяганню на твір, здатному завдати шкоди честі або репутації автора (далі – право на збереження цілісності твору). Дослівні положення передбачені й у законодавстві про авторське право європейських країн щодо охорони прав на всі твори, включаючи й твори архітектури. Виходячи з зазначеної норми моральні права автора не залежать від його майнових прав. Навіть після передання (відчуження) майнових прав на твір іншій особі моральні права належать автору та в разі їх порушення автор має право на захист. Право на збереження цілісності твору може бути порушено, якщо:

- 1) внесені зміни призвели до перекручення, спотворення чи іншої зміни твору або іншого посягання на твір; і
- 2) такі зміни зашкодити честі та репутації автора.

Науковці зазначають, що право на «цілісність твору означає внутрішню єдність, пов'язаність усіх частин, єдине ціле. Недоторканність твору вказує на заборону внесення змін» [5, с. 221]. Якщо внаслідок внесення змін до твору архітектури його спотворено, чим «принижена» честь та репутація, автор (чи його спадкоємці) має право оскаржити такі дії, а суд оцінити на підставі наявних у справі доказів всі обставини та прийняти рішення. Така оцінка потребує одночасного аналізу вчинених дій по відношенню до твору, а також наслідків, які виникли для автора. Як зазначає В. Ертола «сфера застосування норм, згідно з якими передбачена охорона моральних прав, видається досить широкою, враховуючи, що «репутація» зазвичай розуміється як думка спільноти, до якої ця особа належить, стосовно даної особи, тоді як термін «честь» означає повагу, яку людина має до себе» [6].

Отже, при виникненні спору, пов'язаного з внесенням змін до твору архітектури, судом досліджуються наявні у справі докази та надається оцінка того, чи спотворено твір та чи такі зміни зашкодити честі та репутації автора.

Як засвідчує аналіз судової практики, питання дотримання моральних прав автора та забезпечення непорушності прав власності, є найбільш проблематичними, оскільки право автора на збереження цілісності твору архітектури може конкурувати з правом власності на оригінал, чи примірник такого твору як матеріальний об'єкт.

За загальним принципом авторське право і право власності на матеріальний об'єкт, в якому втілено твір, не залежать одне від одного. Твір архітектури є водночас об'єктом – матеріальним носієм (оригінал, чи примірник проекту, будівлі, споруди тощо), яким володіє власник, і об'єктом авторського права, який є нематеріальним. Власник наділений правом власності на оригінал, чи примірник твору архітектури, а автор – моральними правами, які є невідчужуваними від автора та діють безстроково. Автор (чи його спадкоємці) не обмежений в часі щодо захисту моральних прав і дії осіб, що спричинили порушення цих прав, можуть бути оскаржені у судовому порядку. Приватні права як автора, так і власника є рівними. При виникненні спору його вирішення на користь однієї сторони, без врахування всіх обставин, може змістити рівновагу. Як зазначено у рішенні суду Німеччини «авторське право вступає в потенційний конфлікт інтересів із правом власника, який, в принципі, може поводитися зі своїм майном, як йому заманеться, і також може знищити його відповідно ... Контроль над власністю обмежується там, де він порушує авторське право, тому що автор твору може заборонити внесення змін на підставі норм закону про авторське право» [3]. Це означає, що

«навіть власник твору не може вносити будь-які зміни в оригінал, яким він володіє, які б порушили авторське право іншої особи» [7]. З іншого боку, автор може реалізовувати належне йому авторське право без завдання шкоди праву власності, оскільки «моральне право автора, хоча і встановлене законом, не може становити обмеження на використання права власності» [8]. Сторони мають враховувати не лише права, а й інтереси, що полягають у прагненні кожної сторони задовільнити відповідні власні потреби.

У зв'язку з цим при вирішенні спору, пов'язаного з внесенням змін до твору архітектури, виникають питання пошуку ефективного балансу прав та інтересів власника і автора такого твору. З огляду на унікальність кожної справи, встановити єдині визначені законом, або загальноприйняті правила, які б дозволяли добросовісно вносити зміни не можливо. У рішенні суду Німеччини зазначено, що у питаннях, «чи може знесення будівлі поставити під загрозу законні інтелектуальні чи особисті інтереси архітектора в його роботі до такої міри, що він може заборонити таке втручання, має визначатися всебічним балансуванням інтересів власника, з одного боку, та інтересів архітектора, який наділений моральними правами щодо збереження цілісності твору, з іншого. Вирішальними є обставини у кожному окремому випадку».[9] Тож, у кожному конкретному випадку судом на підставі наданих доказів з'ясовуються обставини, що викликають потребу у внесенні змін до твору архітектури.

У рішенні суду Німеччини [3] зазначено, що інтерес автора в подальшому існуванні твору архітектури, як правило, має перевагу над інтересом власника будівлі в іншому використанні будівлі та пов'язаними з цим змінами твору архітектури, якщо обставини окремого випадку не вказують на інше. У цьому рішенні суду узагальнено, що для забезпечення балансу прав та інтересів існує потреба в оцінці судом наявних у справі доказів для визначення, чи є об'єкт архітектури (чи його частини) результатом творчої діяльності, а також чи є він предметом утилітарного мистецтва, чи відповідає практичним цілям. При цьому, високий рівень індивідуальної творчості не повинен перешкоджати внесенню змін до твору архітектури, оскільки в іншому випадку досягти балансу прав та інтересів по відношенню до власника твору не можливо. Необхідно також враховувати тип і ступінь втручання та його вплив на зміну загального ефекту чи загального художнього враження. У цьому відношенні, необхідно, зокрема, перевірити, чи призводить зміна художнього змісту твору архітектури до його спотворення. Для власника цільове призначення та використання будівлі відіграють важливу роль, тому автор повинен враховувати мінливі потреби, що вимагають внесення змін до твору архітектури. При цьому естетичні міркування не є вирішальними. Мають бути враховані також економічні аспекти, інтереси модернізації та загальні інтереси для досягнення поставленої мети, включаючи й власні інтереси власника. Архітектор, який за винагороду проєктує та здійснює авторський нагляд за будівництвом будівлі, розуміє, що власник використовуватиме будівлю для певної мети. Тому автор повинен зважати, що він може зіштовхнутися з майновими інтересами власника та потребами у внесенні змін до твору.

Заплановані зміни до твору архітектури мають бути правомірними та «пропорційними, враховуючи всі обставини, що змусили власника їх здійснити» [10]. Так, у рішенні суду Франції зазначено, що «утилітарне призначення будівлі, замовленої архітектору, не дозволяє останньому претендувати на абсолютну нематеріальність його твору, до якого його власник має право вносити зміни, коли виникає потреба пристосувати його до нових вимог; тим не менш, суд повинен оцінити надані докази щодо обставин, які змусили власника їх внести, чи виправдані ці зміни в творі архітектури, з огляду на їх характер і важливість» [8].

У рішеннях суду Німеччини акцентується увага на вжиття заходів для забезпечення балансу інтересів сторін, а саме: «змінюючи будівлю, яка охороняється авторським правом, власник повинен, загалом, шукати рішення, яке якнайменше впливає на автора та на його моральні права. Однак, якщо він визначився з певним планом, єдине, що залишається розглянути при збалансуванні інтересів, це те, чи можна розумно очікувати, що відповідний автор прийме заплановані конкретні зміни у створеній ним будівлі» [3], [7]. На практиці це означає, щоб не допустити можливі суперечки, власник до внесення змін до твору архітектури

(його проєкту) повинен поінформувати та погодити такі зміни з автором (чи його спадкоємцями). Для порозуміння інколи власнику варто здійснити пошук альтернативних рішень для того, щоб не порушити моральні права автора твору архітектури. Наприклад, згідно з матеріалами справи, що розглядалася у Франції, адміністрація міста Нант замовила у архітектора проєкт на будівництво футбольного стадіону «Stade de la Beaujoire» [8]. З часом було здійснено реконструкцію та збільшено кількість місць для проведення матчів чемпіонату світу з футболу, але без погодження з архітектором. У результаті проведеної експертизи встановлено, що роботи призвели до спотворення дизайну внутрішнього кільця трибун стадіону. Суд зазначив, що таке порушення допустиме з огляду на технічні вимоги, пов'язані з організацією футбольних матчів світового рівня та забезпеченням безпеки. Проте, виходячи з експертного висновку, обґрунтовано, що були можливі альтернативні рішення збільшення кількості місць, ніж ті, які вибрало місто. Суд визнав, що порушені моральні права та зобов'язав місто Нант виплатити компенсацію архітектору.

Особливого значення балансування прав та інтересів набуває, коли твір архітектури потребує не окремих змін, а знесення. Знесення твору архітектури суттєво впливає на моральні права автора, оскільки воно перешкоджає подальшій реалізації твору (як вираження особистості його творця), його збереженню для майбутніх поколінь, через руйнування розривається, так званий, духовний зв'язок між автором і його твором. Проте, існують випадки, коли знесення твору архітектури є необхідним. Зокрема, це стан фізичного зносу, чи пошкодження будівлі, споруди. При цьому суд на підставі наданих власником доказів, має з'ясувати обставини, які змушують власника зруйнувати будівлю, споруду, чи немає альтернативи таким діям, зокрема чи можливо реконструювати, чи іншим чином відновити. У виключних випадках, коли буде доведено власником, що залишення будівлі, споруди може становити небезпеку для життєдіяльності людей, права автора на збереження цілісності твору поступаються потребам по знесенню такого твору архітектури.

Окрім того, обставинами, які змушують власника прийняти рішення про знесення будівлі, споруди, можуть полягати у поточних потребах і нових стандартах безпеки, зокрема у необхідності перепланування комплексу на певній території, альтернативне використання територій для забудови, викликане функціональними потребами збільшення заселення, проживання, транспортування, переміщення тощо. Часто такі випадки стосуються будівель, споруд, які побудовані досить давно. Наприклад, згідно з матеріалами справи, що розглядалася у суді Франції, спірну будівлю побудовано в 1971 році. Власником надані мотивовані докази того, що існує потреба у переплануванні території відповідно до нових потреб. Надано розроблений проєкт, який передбачає створення на місці будівлі 172 житлових та комерційних приміщень, оскільки будівля «не відповідає очікуванням та потребам жителів, як з точки зору диверсифікації шляху, так і якісного житлового середовища, міських дисфункцій, характерних для району» [11]. Судом прийнято рішення на підставі дослідження наданих доказів про можливість знесення будівлі, з урахуванням дозволу на будівництво та знесення, виданого мерією, оскільки це відповідає законним загальним інтересам пропорційно моральним правам архітектора та не є зловживанням правами з боку власника чи майбутнього покупця.

У випадках, коли знесення твору архітектури мотивовано новими потребами, наголошується, що «все ж важливо зберегти баланс між прерогативами автора та прерогативами власника чи майбутнього покупця, щоб ці зміни не перевищували того, що є суворо необхідним і відповідно не суперечило переслідуюній меті» [11]. Варто шукати компромісного рішення, зокрема, запрошення автора (якщо він живий та має можливість працювати) взяти участь у проєктуванні нової будівлі, чи споруди, або відтворити будівлю, споруду, що підлягає знесенню, в новому комплексі. Власник може уникнути (або мінімізувати ймовірність) порушення моральних права автора, якщо він попередньо повідомить автора про свій намір змінити, чи зруйнувати будівлю, споруду. Наприклад, власник планував знести будівлю, де розміщувалися лабораторії в Берліні (Mäusebunker), побудовану 1971 - 1981 роках подружжям архітекторів Гердом і Магдаленою Хенськими. Проте, архітектори та місцеві жителі виступили проти знесення. У результаті розгляду справи «Берлінське державне

управління пам'яток дійшло висновку, що лабораторії можна перетворити на багатфункціональне культурне місце, оскільки кафе, кімнати для проведення заходів і різні комерційні об'єкти можна інтегрувати в його приміщення, зберігаючи культурну ідентичність» [12]. Архітектори погодилися надати власнику свої професійні послуги та адаптувати будівлю до сучасних стандартів.

Підсумовуючи викладене варто зазначити, що відповідно до законодавства про авторське право при внесенні змін до твору архітектури, автор має право на захист моральних прав, якщо зміни призвели до спотворення його роботи, зашкодивши його честі та репутації. Водночас, у власника твору архітектури можуть бути вагомі причини, підкріплені доказами того, що внесення змін до твору архітектури є необхідним. Як засвідчує судова практика європейських країн у разі виникнення спору, суд в кожному конкретному випадку, оцінюючи наявні у справі докази, досліджує обставини, що викликають потребу власника у внесенні змін до твору архітектури, які є істотними для вирішення питання забезпечення балансу прав та інтересів сторін.

Дії власника, пов'язані зі знесенням твору архітектури, є найбільш вразливими для автора твору архітектури. Тому, виходячи з судової практики європейських країн, знесення твору архітектури може бути виправдано лише у виключних випадках, якщо буде доведено, що така потреба викликана такими обставинами, як: фактичний стан будівлі, споруди, що становить небезпеку для життєдіяльності людини; поточні потреби та нові стандарти безпеки, зокрема потреби утилітарного характеру, що враховують збільшення заселення та вимагають, розвитку територій, транспортного сполучення тощо.

З огляду на наведене подальше дослідження судової практики європейських країн може бути корисним для врахування при розгляді у національних судах спорів, пов'язаних із захистом прав та інтересів власників і авторів творів архітектури у разі внесення змін, чи знесення таких об'єктів.

Посилання:

1. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький Акт від 24 липня 1971 року, змінений 2 жовтня 1979 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 03.03.2025).
2. Троцька В. Об'єкт та суб'єкт авторського права в галузі архітектури: проблемні питання узгодження термінів у законодавстві. Актуальні проблеми інкорпорації та кодифікації законодавства з інтелектуальної власності з огляду на євроінтеграційні процеси в Україні: збірник наукових праць за ред. д.ю.н. Н. М. Мироненко; НДІ інтелектуальної власності НАПрН України. К.: Інтерсервіс, 2024. 120 с. С. 97 – 107.
3. OLG Brandenburg 6. Zivilsenat. 22.10.2024 № 6 U 58/22. URL: <https://gerichtsentscheidungen.brandenburg.de/gerichtsentscheidung/25399> (дата звернення: 03.03.2025).
4. Conseil d'Etat, 2 / 6 SSR, du 6 mai 1988, № 78833, mentionné aux tables du recueil Lebon. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000007730178> (дата звернення: 03.03.2025).
5. Ярега Г. Особисті немайнові права авторів. Підприємництво, господарство і право. Інформаційне право. 2017. № 12. С. 217- 224.
6. Ertola V. Modifiche all'opera e diritto morale: esiste un legame? URL: <https://www.iusinitinere.it/modifiche-allopera-e-diritto-morale-esiste-un-legame-41819> (дата звернення: 03.03.2025).
7. BGH, Urteile vom 19.03.2008 - I ZR 166/05, St. Gottfried, juris Rn 23. URL: <https://juris.bundesgerichtshof.de/cgi-bin/rechtsprechung/document.py?Gericht=bgh&Art=en&nr=45176&pos=0&anz=1> (дата звернення: 03.03.2025).
8. Conseil d'Etat, 7ème et 2ème sous-sections réunies, 11.09.2006, № 265174. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007027431> (дата звернення: 03.03.2025).
9. LG Potsdam, Urteil vom 01.06.2022 - 2 O 133/20. URL: https://www.ibr-online.de/Suche/index.php?S_Volltext=2%20O%20133%2F20&Treffermarkierung=Aus (дата звернення: 03.03.2025).
10. Cour de Cassation, Chambre civile 1, du 7 janvier 1992, 90-17. №534, Publie au bulletin. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/juri/id/JURITEXT000007027431> (дата звернення: 03.03.2025).
11. Цит. за: Techene Vincent. Droit moral de l'architecte et demolition de l'immeuble. Cour d'appel de Paris, Pôle 5, 2e ch., 2 décembre 2016, n° 16/04867. URL: <https://www.lexbase.fr/article-juridique/37157557-brevsdroitmoraldelarchitecteetdemolitiondelimmeuble> (дата звернення: 03.03.2025).

12. Florian Maria-Cristina. How to Save a Building from Demolition: Emerging Procedures to Uncover the Potential of Existing Structures. URL: <https://www.archdaily.com/1008561/how-to-save-a-building-from-demolition-emerging-procedures-to-uncover-the-potential-of-existing-structures> (дата звернення: 03.03.2025).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.40>

УДК 346.62 UDC
**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБІГУ
ВІРТУАЛЬНИХ АКТИВІВ ТА
ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ
КРИПТОВАЛЮТИ: ДОСВІД
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Дмитро ІВАНЕНКО

кандидат юридичних наук, доцент

Донецький державний університет
внутрішніх справ (м. Кропивницький)

<https://orcid.org/0000-0002-6728-4488>

Богдан ДЕРЕВЯНКО

доктор юридичних наук, професор

Державна установа «Інститут економіко-
правових досліджень імені В.К. Мамутова
НАН України» (м. Київ)

<https://orcid.org/0000-0001-7408-8285>

Олександра РОЖЕНКО

кандидат економічних наук, доцент

Університет Клайпеди
(Клайпеда, Республіка Литва)

<https://orcid.org/0000-0002-9358-5436>

Статтю присвячено особливостям правового регулювання обігу віртуальних активів згідно із законодавством Європейського Союзу та України. За мету статті поставлено комплексний порівняльно-правовий аналіз законодавчого регулювання обігу віртуальних активів в Україні та ЄС і надання пропозицій щодо удосконалення відповідного нормопроєктування в Україні. Аналізується цифровий ландшафт ринку віртуальних активів. Здійснено класифікацію активів на види згідно із концептуальним та функціональним призначенням; виокремлено особливості віртуальних активів, ство-

**LEGAL FRAMEWORK FOR THE
VIRTUAL ASSETS CIRCULATION
AND THE FUNCTIONING OF THE
CRYPTOCURRENCY MARKET:
EXPERIENCE OF THE EUROPEAN
UNION**

Dmytro IVANENKO

Candidate of Law, Associate Professor

Donetsk State University of Internal Affairs
(Kropyvnytskyi)

Bogdan DEREVYANKO

Doctor of Law, Professor

State Organization «V. Mamutov Institute of
Economic and Legal Research of the National
Academy of Sciences of Ukraine» (Kyiv)

Oleksandra ROZHENKO

Doctor of Law, Senior Research Fellow,
Head of the Department

Klaipėda University
(Klaipėda, Lithuania)

The article is devoted to the peculiarities of legal regulation of virtual asset circulation according to the legislation of the European Union and Ukraine. The aim of the article is to provide a comprehensive comparative legal analysis of the legislative regulation of virtual asset circulation in Ukraine and the EU, as well as to offer recommendations for improving relevant legislative drafting in Ukraine. The digital landscape of the virtual asset market is analyzed. A classification of assets is made based on their conceptual and functional purposes; the features of virtual assets created using blockchain technology are

рених за допомогою технології блокчейн, підкреслено характерні риси децентралізованих фінансів як комплексних платформ, що мають на меті створити відкрити та інклюзивну екосистему фінансових послуг шляхом використання децентралізованих застосунків на основі смарт-контрактів; вказано на токенизацію реальних активів у цифрові токени на основі блокчейну. Досліджено особливості функціонування централізованих та децентралізованих бірж. Зазначено, що централізовані біржі функціонують на основі книги ордерів, децентралізовані – на основі технології блокчейн та смарт-контрактів. Досліджено правовий режим віртуальних активів, правове становище поставальників послуг на ринку віртуальних активів, організаційно-правові вимоги до них згідно з Регламентом (ЄС) 2022/858 від 30 травня 2022 року «Про пілотний режим для ринкових інфраструктур на основі технології розподіленого реєстру та про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 600/2014 та (ЄС) № 909/2014 і Директиви 2014/65/ЄС», Регламентом (ЄС) 2023/1114 від 31 травня 2023 року Про ринки криптоактивів і внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1093/2010 і (ЄС) 1095/2010 і Директиви 2013/36/ЄС і (ЄС) 2019/1937 та прийнятого Закону України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. Підкреслено, що прийнятий Регламент Європейського Союзу спрямований на створення нової галузі цифрової економіки. Закон України «Про віртуальні активи» спрямований на оподаткування віртуальних активів без належних інструментів податкового адміністрування.

Ключові слова: блокчейн, віртуальний актив, правове забезпечення, нормопроекування, законодавство, право ЄС, нормативно-правовий акт, криптовалюта, ринок криптовалюти, легалізація, смарт-контракт, децентралізований реєстр, токен, інвестування

Постановка проблеми. У віртуальному просторі тривалий час функціонує криптовалютний ринок, головними рисами якого є транскордонний характер, анонімність користувачів, відсутність державного контролю, перебування поза правовим полем держав. На теперішній

identified; the distinctive characteristics of decentralized finance are highlighted as complex platforms aimed at creating an open and inclusive ecosystem of financial services through the use of decentralized applications based on smart contracts; the tokenization of real-world assets into digital tokens based on blockchain is noted. The article explores the functioning of centralized and decentralized exchanges. It is noted that centralized exchanges operate on the basis of an order book, while decentralized ones rely on blockchain technology and smart contracts. The legal regime of virtual assets, the legal status of virtual asset service providers, and the organizational and legal requirements for them are examined in accordance with Regulation (EU) 2022/858 of 30 May 2022 "on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology and amending Regulations (EU) No 600/2014 and (EU) No 909/2014 and Directive 2014/65/EU," Regulation (EU) 2023/1114 of 31 May 2023 "on markets in crypto-assets and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937," and the Law of Ukraine "On Virtual Assets" of 17 February 2022 No 2074-IX. It is emphasized that the adopted EU Regulation is aimed at establishing a new sector of the digital economy. The Law of Ukraine "On Virtual Assets" is aimed at taxing virtual assets without providing adequate tools for tax administration.

Keywords: blockchain, virtual asset, legal framework, legislative drafting, legislation, EU law, regulatory act, cryptocurrency, cryptocurrency market, legalization, smart contract, decentralized registry, token, investment

час, у багатьох державах триває процес легалізації віртуальних активів. У Європейському Союзі (далі – ЄС) прийнято Регламент (ЄС) 2022/858 від 30 травня 2022 року «Про пілотний режим для ринкових інфраструктур на основі технології розподіленого реєстру та про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 600/2014 та (ЄС) № 909/2014 і Директиви 2014/65/ЄС» (далі – DLT), Регламент (ЄС) 2023/1114 від 31 травня 2023 року Про ринки криптоактивів і внесення змін до Регламенту (ЄС) № 1093/2010 і (ЄС) 1095/2010 і Директиви 2013/36/ЄС і (ЄС) 2019/1937 (далі – MiCA), що повністю набрав юридичну силу 30 грудня 2024 року. В Україні прийнято Закон «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX (далі – Закон № 2074-IX). Набрання чинності Законом № 2074-IX прив'язано до набрання юридичної сили відповідних змін до Податкового кодексу України. Тому з'ясування характерних ознак сучасного ринку віртуальних активів, їх видів та функціонального призначення, особливостей обороту, вивчення досвіду легалізації зарубіжних держав набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання відносин за посередництва обігу віртуальних активів є об'єктом дослідження таких вітчизняних науковців, як О.А. Беляневич [1], О.М. Вінник [2], Т.С. Гудима [3], Б.В. Деревянко [4; 5], Д.В. Задихайло [6], Т.І. Єфименко [7], Т.О. Коломоєць [8], М.М. Пархоменко [9], Т.Г. Попович [10], О.В. Тубань [11; 12], О.Ю. Юдін [13] та ін. Ще більша кількість робіт, присвячених проблематиці обігу криптовалют, має місце в англomовному науковому сегменті. Проте сучасні новітні особливості функціонування ринку віртуальних активів засвідчили потребу наукового пошуку щодо правового режиму та правового регулювання обігу віртуальних активів в Україні згідно із законодавством ЄС. Цим зумовлена потреба у нових наукових дослідженнях відносин у царині правового забезпечення обігу криптовалют.

Метою цієї статті є комплексний порівняльно-правовий аналіз законодавчого регулювання обігу віртуальних активів в Україні та ЄС і надання пропозицій щодо удосконалення відповідного нормопроєктування в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У віртуальному просторі тривалий час функціонує транскордонний ринок віртуальних активів, де завдяки технології блокчейн транзакції здійснюються без залучення посередників в особі банківських або урядових структур. Технологія блокчейн надає можливість запрограмувати необхідні риси та функціональне призначення активів. Внаслідок цього до віртуальних активів не застосовується єдина термінологія на користь різних термінів: «цифрові активи», «цифрові гроші», «криптовалюта», «криптоактив», «токен» тощо [14]. В обігу перебуває декілька тисяч найменувань віртуальних активів. Наприклад, тільки на криптобіржі Coinbase станом на 2 травня 2025 року перебувало в обігу 18 061 найменування активів [15]. І кількість видів криптовалюти постійно зростає. Держави, відомі світові бренди, медійні особистості за допомогою фахівців запускають і рекламують нові види криптовалют.

Необхідно звернути увагу на різноманіття на ринку віртуальних активів, з'ясувати особливості технології блокчейн, види активів, елементи інфраструктури, що забезпечують обіг.

Блокчейн. Блокчейн – комплексна інформаційна технологія, що має декілька технічних рівнів. Використовується для реєстрації даних, обліку, обміну активами, відкриває ряд потенційних можливостей для різних сфер економіки. Технологія блокчейн може вивести людство на новий економічний рівень у мережі Інтернет і постати технологічною основою платежів, децентралізованого обміну, передачі активів, виконання смарт-контрактів. Вона має потенціал наступної технологічної революції, яка дорівнює появі персонального комп'ютера або мережі Інтернет [16, р. 10]. Нова технологічна основа забезпечує якісно новий рівень управлінських процесів для різних галузей економіки, пов'язаних із використанням блокчейн для цифрових інновацій. Потенціал технології блокчейн надає можливість оцінювати ринкову вартість матеріальних та нематеріальних активів, здійснювати їх токенизацію, спрощувати доступ до інвестиційної діяльності. Сфера фінансів стала першим сектором віртуальної економіки, де технологія блокчейн набула широкого поширення, свідченням чого є ринок криптовалют, який функціонує та розвивається.

Для створення протоколів блокчейн використовують різні мови програмування, наприклад: Solidity, Rust, Plutus, Aiken, Move, PyTeal, SmartPy, Ligo [17, p. 10]. За допомогою мови програмування формується концептуальне та функціональне призначення віртуального активу. Блокчейн підтримує єдину структуру даних, де неможливо замінити блоки, оскільки всі зміни записуються до ланцюга. Тобто за назвою гаманця криптовалюти можна відслідкувати усі операції за ним. Користувачі взаємодіють безпосередньо один з одним «без довіри». Така довіра закладена в основу технології, є основою функціонування блокчейн, що покладається на математичні алгоритми, криптографію, механізми консенсусу валідації транзакцій. Системи без довіри усувають посередника, користувачі взаємодіють безпосередньо один з одним. Вони мають однаковий доступ до інформації, де створено прозоре середовище, а цілісність даних має першорядне значення [18]. Завдяки відкритості операцій можна їх відслідкувати. Але завдяки анонімності фіскальні та контролюючі органи держави не знають хто є власником певного гаманця і громадянином чи підданим якої країни він є.

Мови програмування мають технічні особливості. Одні мають об'єктно-орієнтоване спрямування. Інші використовуються для написання смарт-контрактів, DeFi, децентралізованих автономних організацій (DAO), ігор, Dapps, розробки високоефективних додатків, оптимізації продуктивності, роботи з базами даних, складними типами даних тощо. Вибір мови програмування залежить від філософії проєкту, завдань, блокчейн, функціонального призначення продукту.

Швидкий розвиток технології блокчейн призводить до правової невизначеності. Тривалий час технологія та порядок її використання перебували поза правовим полем. Легалізація правовідносин, пов'язаних з використанням технологій блокчейн, має ретроспективний характер. Юридична наука не здатна забезпечити перспективний характер нормопроектування і нормотворення. Триває науковий пошук імплементації технології блокчейн до норм приватного та публічного права, оскільки вони мають різну юридичну природу правового регулювання. Галузі так званого публічного права врегульовують відносини за участі владного суб'єкта, спрямовані на захист суспільних інтересів, забезпечують загальний правопорядок шляхом використання імперативного методу правового регулювання. Сьогодні триває імплементація блокчейн у сфері державного управління, обігу цінних паперів, надання фінансових послуг, провадження податкового адміністрування тощо. Децентралізована, відкрита, незмінна база даних на основі блокчейн має значний потенціал для трансформації публічного права. Перевагами тут є: прозорість та підзвітність публічних даних, власниками яких є органи державної влади (державні реєстри, державні кадастри); автоматизація на основі смарт-контрактів управлінських процесів (державна реєстрація, надання адміністративних послуг, ліцензування); безпека даних внаслідок стійкості блокчейн до несанкціонованого доступу; спрощення інформаційної взаємодії громадян з публічними інституціями та ін. Недоліками є: складність нормопроектування і нормотворення щодо правового режиму блокчейн в публічних відносинах управління, внаслідок чого відсутня комплексна правова база; складність прив'язки до певної державної юрисдикції за наявності іноземного елементу; незмінність даних блокчейн вступає у суперечку з політикою щодо розкриття персональних даних та ін. Для повноцінного запровадження необхідно подолати правові, організаційні, технологічні виклики, що потребує ведення послідовної нормопроектної діяльності.

Галузі так званого приватного права врегульовують відносини між юридично рівними суб'єктами щодо приватних інтересів на основі диспозитивного методу правового регулювання. Технологія блокчейн змінює підходи до укладання та виконання цивільно-правових угод, правового механізму передачі прав, управління активами. Автоматизація виконання на основі смарт-контрактів може бути застосована до багатьох видів цивільно-правових угод, що усуває потребу у послугах таких посередників, як нотаріуси, державні реєстратори, брокери, банківські установи. Незмінність ланцюга записів на блокчейн забезпечує високий рівень довіри між сторонами, забезпечує їх незмінною доказовою базою. Токенізація реальних активів, можливість їх поділу на частки відкриває нові можливості дистанційного інвестування. Тому нормопроектування має спрямовуватися на розробку

положень нормативних актів, покликаних сприяти адаптації технології блокчейн до об'єктів цивільних прав, належному засвідченню прав та обов'язків власників віртуальних активів, функціонуванню правового механізму передачі права тощо.

Bitcoin. Найперша децентралізована криптовалюта, своєрідна електронна форма грошей. Термін використовується на позначення цифрової валюти, грошового сурогату, децентралізованого реєстру, протоколу, екосистеми. Зазначені функції мають фундаментальні відмінності. По-перше, Bitcoin – назва однорангової peer-to-peer мережі, захищеної криптографічними методами. По-друге, Bitcoin – децентралізований публічний реєстр на основі технології блокчейн. По-третє, Bitcoin використовується для позначення протоколу, що постійно розвивається як програмне забезпечення з відкритим вихідним кодом [19]. Bitcoin відкрив нову еру у галузі цифрових фінансів. З'явився новий віртуальний об'єкт на основі технології блокчейн. Ця ознака відокремлює його від інших цифрових об'єктів, врегульованих нормами законодавства про цінні папери, фінансові послуги, інтелектуальну власність. Транзакції без довіри та посередника в особі урядових або фінансових структур відкрили нову еру укладання та виконання цивільно-правових угод, в яких роль нотаріуса, державного реєстратора, фінансової установи з оформлення та посвідчення виконує програмний алгоритм, забезпечений криптографією та механізмом консенсусу валідації транзакцій, де технологія блокчейн забезпечує прозоре середовище, цілісність даних, інклюзивність доступу. Такий підхід не змушує дотримуватися поширених юридичних категорій – авторитет, довіра, ділова репутація та ін.

Altcoin. Термін, що позначає криптовалюти, відмінні від Bitcoin. Altcoins є відгалуженням Bitcoin шляхом внесення суттєвих змін до коду протоколу блокчейн. Вони мають схожий алгоритм майнінгу або функціонування гаманця. Метою створення є вищий рівень приватності та анонімності для забезпечення електронних платежів [20, р. 7]. Як своєрідні послідовники найпершого виду криптовалюти, значна кількість Altcoins створені як модифіковані копії Bitcoin. Кожен Altcoin має власні функції, пропонує визначений спектр використання. Altcoins мають високий рівень волатильності.

Стейблкоїни. Це види криптовалют зі стабільною ринковою ціною, що забезпечується прив'язкою до іншого активу. Більшість стейблкоїнів прив'язана до долара США, інші – до криптовалют, дорогоцінних металів, цінних паперів тощо. Прив'язка до активу убезпечує стейблкоїни від надмірної волатильності, що зазвичай має місце на ринку криптовалют. Іншими факторами, що впливають на правовий режим обігу стейблкоїнів, є: мережа блокчейн; валюта прив'язки; бізнес-модель; країна реєстрації проєкта; присутність на криптовалютній біржі [21]. Отже, характерними рисами стейблкоїнів є стабільність курсу, децентралізований характер, анонімність для власника, інклюзивність, безпека. Користувач отримує можливість зафіксувати прибуток на криптобіржі в режимі спотової, маржинальної, ф'ючерсної торгівлі, отриманий внаслідок волатильності активів. Правовий режим фінансового забезпечення стейблкоїну визначається законодавством країни реєстрації проєкта або законодавством країни користувача.

Невзаємозамінні токени (далі – NFT). Це унікальні цифрові активи на основі технології блокчейн, що забезпечує автентичність, право власності, безпеку NFT. Використовуються у сфері цифрового мистецтва, обігу колекційних предметів, в іграх, музиці, розрахунках за нерухомість. Сфери використання відкрили шлях для блокчейн мереж з підтримкою смарт-контрактів, що відстежують походження NFT, управляють правом власності та ін. [22]. Таким чином, NFT мають наступні характерні риси: унікальність, невзаємозамінність, рідкість. Використовуються NFT для підтвердження права власності, розширюють можливості власності у віртуальному середовищі та взаємодії в екомережі. Такий підхід забезпечує належне підтвердження права власності, подільність на частини цифрових речей, взаємодію з різними застосунками, програмованість функцій NFT, дефіцитність, прозорість.

Децентралізовані фінанси (далі – DeFi). DeFi є поєднанням віртуальних активів та їх функцій на основі комплексних платформ, екосистемою фінансових програм на блокчейн, що має на меті створити відкрито, інклюзивну, прозору, доступну екосистему фінансових послуг.

Функціонують без централізованих посередників. Користувачі зберігають контроль над активами, взаємодіють з екосистемою за допомогою децентралізованих застосунків (далі – DApps) на основі смарт-контрактів [23]. DApps уможливили кредитування та здійснення інших фінансових операцій. Смарт-контракти відіграли ключову роль в еволюції технології блокчейн, сформували нову парадигму DApps [17]. У сфері DeFi набула поширення токенизація – процес конвертації реальних активів у цифрові токени на блокчейні [24, р. 193-196]. Отже, DeFi є динамічним сектором цифрових фінансів, що ґрунтується на блокчейн та смарт-контрактах за відсутності централізованого контролю. DeFi контролюються користувачами за допомогою смарт-контрактів, що в автоматичному режимі виконують умови угод. Транзакції фіксуються у відкритому децентралізованому реєстрі. Це створює можливість користувачам надавати свої криптоактиви у борг, оформлювати позики та ін. Динамічність DeFi, глобальний характер, невизначеність щодо класифікації токенів, що використовуються DeFi з точки зору чи є вони цінними паперами, товаром, токеном – ускладнює розробку та адаптацію відповідного законодавства. Тому важко забезпечити належний рівень захисту інвесторів, визначення належного суду.

Основою інфраструктури ринку віртуальних активів є біржі. У сфері торгівлі криптовалютою переважають централізовані біржі (надалі – CEX). Вони функціонують як ринок акцій на основі книги ордерів – електронний список заявок упорядкований за рівнем ціни. Транзакції на основі книги ордерів обумовлюють централізацію такої моделі біржі. CEX підтримують банківські перекази. Служба підтримки допомагає користувачам при втраті доступу до облікового запису, помилках з транзакціями криптовалют тощо [25]. Такий принцип організації діяльності CEX надає можливість залучити значну кількість користувачів, підтримати високий рівень торгівлі, забезпечувати ліквідність. Інтуїтивний інтерфейс CEX надає можливість користувачам легко опанувати сервіси. P2P-шлюзи забезпечують переток фіатних грошей у криптовалюту і навпаки. CEX забезпечує високий рівень безпеки щодо збереження активів. CEX орієнтуються на локальне законодавство держав, політику попередження відмивання «брудних» грошей та фінансування тероризму.

Стрімкий розвиток технологій призвів до відкриття децентралізованих бірж (надалі – DEX). Користувачі DEX зберігають контроль над активами, взаємодіють без посередників за допомогою смарт-контрактів. DEX забезпечує зберігання коштів і не передбачає верифікацію особи (KYC). Використання DEX передбачає створення гаманця. Анонімність DEX стимулює залучення нових клієнтів. На DEX відсутня служба підтримки. Тому помилки користувачів є незворотними і не виправними. DEX приймають банківські платежі через сторонніх провайдерів [25]. Відсутність посередників, контроль над активами, некастодіальні гаманці, підвищений рівень безпеки DEX, анонімність, смарт-контракти призвели до популярності DEX, що стали важливою частиною DeFi. Використання DEX вимагає від користувачів наявності вузькопрофільних технічних та фінансових знань.

Регламент (ЄС) 2022/858 від 30 травня 2022 року «Про пілотний режим для ринкових інфраструктур на основі технології розподіленого реєстру та про внесення змін до Регламентів (ЄС) № 600/2014 та (ЄС) № 909/2014 і Директиви 2014/65/ЄС» (далі – DLT) дозволив імплементувати технологію блокчейн для торгівлі, клірингу та розрахунків з переказними цінними паперами, що свідчить про токенизацію цінних паперів згідно з правилами регулювання відносин на фінансовому ринку ЄС. «Юридичні дебати сфокусовані на первинному ринку. Вторинний ринок привертає значно менше уваги. Можливість перепродавати токени, в ідеалі з прибутком, є ключовим аспектом інвестування. Відсутність перспективи продажу в усталених ринкових структурах може значно знизити привабливість інвестицій. Аналогічно, наявність усталеної, але нерегульованої ринкової структури ускладнить формування довіри інвесторів у довгостроковій перспективі» [26, р. 3]. Зазначена позиція акцентує увагу на потребі існування легальної інфраструктури постачальників послуг на крипторинку, що забезпечує у рамках правового поля випуск, зберігання, обіг криптовалют, надання інших фінансових операцій з віртуальними активами. Одним із головних аспектів такої інфраструктури є захист прав інвесторів, попередження витоку інсайдерської інформації,

проведення політики попередження відмивання брудних грошей та фінансування тероризму (це пояснюється тим, що запровадження інноваційних технологій несе потенційні ризики для фінансового сектору держави). DLT передбачив видачу спеціальних дозволів на період до шести років з метою адаптації операторам ринкових інфраструктур DLT бізнес-моделей, зібрати релевантну інформацію про функціонування пілотного проєкту для Європейського управління з цінних паперів і ринків (ESMA) та Європейської Комісії для переходу до нової регуляторної бази після звітів.

Логічним та послідовним кроком стало прийняття MiCA. Врегулює вимоги допуску криптоактивів для торгівлі, нагляду за постачальниками й емітентами криптоактивів, правила захисту власників криптоактивів, заходи попередження витоку інсайдерської інформації. MiCA не поширює правове регулювання на об'єкти, що кваліфікуються як фінансові інструменти, депозити, грошові кошти, страхування, пенсійні фонди та ін. MiCA уніфіковано види послуг що надаються на крипторинку. Встановлено єдині вимоги для: 1) емітентів криптоактивів, що не були врегульовані іншими актами ЄС на ринку фінансових послуг; 2) постачальників послуг у сфері обігу криптоактивів. Визначено контрольні та наглядові інституції на національному рівні та наднаціональному щодо діяльності суб'єктів на крипторинку [27]. Прикладом дії MiCA є ситуація зі стейбкоїном USDT, що вибув з обороту на криптобіржах ЄС. Замість нього в оборот було допущено стейбкоїн USDC. Компанія емітент отримала відповідну ліцензію в ЄС та систематично проводить публічний аудит резервів фінансового забезпечення.

Спроби правового врегулювання відносин, що передбачають використання технології блокчейн, смарт-контрактів, криптовалют, криптокотенів, базуються на законодавстві про цінні папери, де віртуальні активи розглядаються як похідні від них. MiCA та DLT недостатньо враховують юридичну природу приватного права. Криптокотен як технологічне втілення прав та обов'язків або їх поєднання становить собою цифровий запис, що фіксує їх наявний та потенційний стан. Регулювання відносин у межах технології блокчейн нормами публічного права щодо цінних паперів має обмежувальний характер. Правове регулювання відносин у межах застосування блокчейн необхідно прив'язати до системи юридичних прав приватного права, де характерними рисами є відкритість, свобода договору, інклюзивність цифрових ринків. Тому правове регулювання обігу криптокотенів та роботи технології блокчейн повинні бути засновані на комбінованому підході до норм публічного та приватного права для збереження гнучкості, відкритості, сприяння подальшим інноваціям [28].

Отже, легалізація віртуальних активів у ЄС розпочалась із використання технологій розподіленого реєстру у сфері цінних паперів та надання певних фінансових послуг згідно з вимогами DLT. Але довгострокова перспектива потребувала відповідної інфраструктури ринку криптовалют, визначення правового становища постачальників послуг на ринку. Внаслідок цього було прийнято MiCA, який поступово набрав юридичної сили. Наприклад, останні зміни стосувались asset-referenced котенів (стейбкоїнів). Тому компанії емітенту потрібно отримати дозвіл від Національного компетентного органу (NCA) у країні ЄС, розкрити інформацію для клієнтів, забезпечити стейбкоїн достатніми резервами. Першим стейбкоїном, що отримав відповідний дозвіл у ЄС, є USDC від компанії Circle [29]. Використання законодавства про цінні папери для легалізації віртуальних активів є вимушеним кроком. Поява нового цифрового об'єкта, забезпеченого технологією блокчейн, що не потребує посередників для його обороту, обумовила тривалий пошук правового механізму регулювання. Тому на даному етапі правове регулювання відносин з віртуальними активами має подвійну правову природу. Норми публічного права визначають правовий режим використання технології блокчейн щодо цінних паперів та віртуальних активів, встановлюють вимоги до постачальників послуг на ринку віртуальних активів у ЄС, регламентують порядок здійснення нагляду за діяльністю постачальників послуг на ринку. Внаслідок цього норми публічного права мають першочергове значення для регулювання відносин на крипторинку у ЄС. Норми приватного права щодо віртуальних активів відіграють другорядну роль, оскільки

лише визначають загальні питання прав та обов'язків власників віртуальних активів, а доктринальне бачення права власності та інших речових прав на віртуальні активи перебуває на стадії формування. У підсумку, норми DLT та MiCA закладають підвалини нової цифрової галузі економіки.

В Україні триває процес легалізації віртуальних активів, що має на меті визначити їх правовий режим серед інших об'єктів права, встановити правові засади обігу та сформувати порядок проведення операцій з такими активами. Правовідносини, пов'язані з оборотом віртуальних активів, права та обов'язки учасників ринку віртуальних активів, засади державної політики, врегульовано нормами Закону України «Про віртуальні активи» від 17 лютого 2022 року № 2074-IX. Прикінцеві та перехідні положення Закону № 2074-IX визначили, що моментом набрання чинності буде набрання чинності законом України про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами [30].

Стаття 1 Закону № 2074-IX визначає поняття «віртуальний актив» «як нематеріальне благо, що є об'єктом цивільних прав, має вартість та виражене сукупністю даних в електронній формі. Існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів. Віртуальний актив може посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав» [30].

Вказане поняття потребує детального аналізу з точки зору реалій ринку криптоактивів.

Перша ознака «нематеріальне благо» закріплює електронну форму існування активу у віртуальному просторі. При цьому, закріплене поняття не містить ознак що відокремлюють його від об'єктів права інтелектуальної власності, цінних паперів, фінансових послуг врегульованих нормами Законів України «Про авторське право і суміжні права» від 1 грудня 2022 року № 2811-IX, «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14 грудня 2021 року № 1953-IX, «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 року № 1591-IX, «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» від 23 лютого 2006 року № 3480-IV та ін.

Друга ознака «об'єкт цивільних прав» визначена в аспекті норм статті 1791 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) як цифрова річ у віртуальному просторі, що має майнову цінність. Такий підхід є помилковим, оскільки криптовалюта та інші віртуальні активи забезпечені технологією блокчейн. Формальне поширення норм ч. 2 ст. 1791 ЦК України на поняття «віртуальний актив» не розкриває технічну природу та юридичне призначення такого активу, не забезпечує потреби цивільного обороту.

Третя ознака «вартість» потребує вдосконалення, оскільки вартість активу формується на крипторинку на основі попиту та пропозиції. Цифрове представлення вартості є характерним для неформального поняття «токен», яке стало поширеним у криптоспільноті. Як правило, після первинної публічної пропозиції (ICO) «токен» отримує свою ринкову вартість. Актив має цінність поки на нього існує попит на крипторинку. У випадку втрати цінності, він перетворюється на сукупність даних в електронній формі щодо яких криптобіржа проводить процедуру делістингу.

Четверта ознака «виражене сукупністю даних в електронній формі» потребує вдосконалення. Мова програмування та закладений функціонал визначають ознаки та призначення віртуального активу на ринку. Актив готується емітентом у певній блокчейн мережі, а потім допускається криптобіржою до торгів. Тобто така «сукупність даних» потребує наявності відповідної інфраструктури.

П'ята ознака «існування та оборотоздатність віртуального активу забезпечується системою забезпечення обороту віртуальних активів» має формальний характер, оскільки віртуальний актив перебуває у віртуальному просторі, поза правовим полем, а постачальники відповідних послуг на крипторинку не мають легалізованого статусу в Україні, адже зареєстровані на території інших держав.

Шоста ознака «посвідчувати майнові права, зокрема права вимоги на інші об'єкти цивільних прав» також має вади, оскільки зміст права власності становлять право володіння, користування, розпоряджання. При цьому, законодавство не допускає грошові сурогати,

використання віртуальних активів як способу оплати та/або обміну. Віртуальні активи не є засобом платежу на території України та не можуть бути предметом обміну на майно (товари), роботи чи послуги. У підсумку, віртуальний актив може здійснювати оборот тільки у віртуальному середовищі, оскільки відсутні правові механізми укладення цивільно-правових угод з такими об'єктами.

Право власності на віртуальні активи набувається: внаслідок створення; вчинення та виконання правочину; на підставі норм закону або рішення суду; засвідчується володінням ключа. Закон № 2074-IX визначив випадки коли володілець ключа не є його власником [30]. Такий підхід є нелогічним, оскільки виокремлюється два об'єкти – ключ та віртуальний актив. Цей же Закон виокремлює забезпечені та незабезпечені віртуальні активи. Незабезпечені активи не посвідчують майнових прав. Забезпечені посвідчують майнові права, вимоги на інші об'єкти цивільних прав, зокрема [30]. Такий поділ носить умовний характер. Забезпечений актив прив'язується до певного ліквідного об'єкта. В Україні поки відсутній правовий механізм такого забезпечення забезпеченого активу. Незабезпечені активи не посвідчують майнових прав. Такий актив існує на основі відповідного блокчейн. Це самодостатній ринок, що перебуває поза правовим полем де жодна країна не змогла перетягнути цей сектор у площину публічно-правового регулювання. А такий об'єкт становить грошове вираження вартості.

Отже, легалізація поняття «віртуальний актив» через норми цивільного законодавства є невдалою спробою, а тому потребує вдосконалення. Існуюче визначення містить ряд недоліків, внаслідок яких неможливо зрозуміти зміст самого поняття, застосувати положення законодавства для належного правового регулювання. Цифрові об'єкти потребують нового доктринального обґрунтування з точки зору ознак самого об'єкта, його прив'язки до відносин власності та інших речових прав, правових механізмів набуття та припинення прав. Позитивним моментом є відокремлення дії Закону № 2074-IX від правовідносин, пов'язаних з електронними грошима, цінними паперами та їх деривативними контрактами.

Закон № 2074-IX визначив права та обов'язки учасників ринку віртуальних активів. Серед учасників необхідно виокремити: користувачів послуг; суб'єкти, що надають послуги із зберігання або адміністрування віртуальних активів чи ключів віртуальних активів; суб'єкти, що надають послуги з обміну віртуальних активів; суб'єкти, що надають послуги з переказу віртуальних активів; суб'єкти, що надають посередницькі послуги. Встановлено вимоги: до розміру статутного капіталу постачальників послуг; керівників, головного бухгалтера, власників істотної участі та кінцевих бенефіціарних власників постачальників послуг [30]. Визначені Законом № 2074-IX вимоги до надавачів послуг свідчать про спробу розбудови ринку віртуальних активів в Україні. Нові види діяльності на крипторинку потребують «паспортизації» та внесення нових секцій до КВЕД.

Закон № 2074-IX встановив принципи державного регулювання обороту віртуальних активів. Державне регулювання відносин на ринку забезпечених віртуальних активів уповноважений здійснювати Національний банк України, незабезпечених віртуальних активів – Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку [30]. Закріплені повноваження зазначених суб'єктів сфокусовані на діяльності постачальників відповідних послуг. Оскільки їх фактично немає в Україні, такий підхід спрямований на перспективу, потребує прив'язки до положень МіСА, оскільки вітчизняні власники віртуальних активів поки воліють користуватися послугами зарубіжних компаній.

Таким чином, можна констатувати, що вітчизняне законодавство у сфері обігу віртуальних активів перебуває на стадії формування. Поняття віртуальних активів потребують більш детального врегулювання характерних ознак, зважаючи на технічну природу блокчейн, відокремлення їх від інших об'єктів та фінансових послуг, врегульованих нормами законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про фінансові послуги та фінансові компанії», «Про платіжні послуги», «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» та ін. Визначені види віртуальних активів є аналогічними МіСА. Вимоги до постачальників послуг мають загальний характер, потребують детального правового врегулювання. Особливо це

стосується правового механізму емісії та обігу забезпечених віртуальних активів. Прив'язка набрання юридичної сили Законом України «Про віртуальні активи» свідчить про намагання законодавця поширити правовий механізм державного регулювання, державного контролю та нагляду, податкового адміністрування на віртуальні активи у віртуальному просторі. Але недосконалість чинного законодавства, самодостатність віртуального простору, запит користувачів на анонімність, недовіра традиційних методів державного регулювання роблять поставлені завдання недосяжними.

Висновки

У межах ЄС було сформоване комплексне законодавство у сфері обігу віртуальних активів, спрямоване на розвиток інноваційної цифрової галузі економіки та захист прав споживачів. У межах ЄС виділяється поняття віртуального активу; наводяться його ознаки що відповідають характерним ознакам блокчейн; визначено види віртуальних активів, вимоги до постачальників послуг на ринку віртуальних активів; у цілому врегульовано правовий механізм нагляду за ринком віртуальних активів на національному та наднаціональному рівні. Існуюча редакція викликає ризик зарегулювання ринку, підвищує витрати на адміністрування, знижує рівень анонімності користувачів. Під час нормопроєктування в Україні слід враховувати позитивний і особливо негативний досвід регулювання відносин на ринку криптовалют у ЄС.

Україна перебуває на початковому етапі формування законодавства у сфері обігу віртуальних активів. Існуюча редакція спрямована на встановлення державного контролю за обігом віртуальних активів, має фіскальний характер, не пропонує стимулів для легалізації активів. Визначене поняття віртуального активу носить умовний характер і не містить характерних ознак. Проте уже сьогодні на основі практики і законодавства (переважно допоки нечинного) можна виявити і схарактеризувати основні види віртуальних активів, визначити вимоги до емітентів та постачальників послуг, пов'язаних з оборотом таких активів. Закон України «Про віртуальні активи» не набув чинності, проте уже зрозуміла потреба у його вдосконаленні. Існуюча нормативна база сьогодні не є життєздатною для регулювання діяльності на ринку віртуальних активів.

Тематика дослідження має багатоаспектний характер, потребує подальших наукових доробок. Особливо це стосується нормопроєктування в умовах використання технологій блокчейн, які не потребують посередників, централізованих органів управління, де зареєстровані дані мають цілісний характер і є прозорими для користувачів екомережі. У законодавстві допоки відсутні такі категорії, як ділова репутація, авторитет, справедливість, компроміс, що замінюються алгоритмами програмування та простими математичними формулами. З'являється нова галузь цифрової економіки, де основними суб'єктами господарювання є FinTech компанії, які поєднують фінансові послуги із сучасними ІТ-технологіями та ІТ-застосунками. Їх правовий статус та правовий режим їх діяльності повинні бути предметом наступних наукових розвідок.

Посилання:

1. Oksana Vinnyk, Olena Belianevych, Nino Patsuriia, Galyna Myronova and Svitlana Seminoh (2022). Legal regulations of digital economy during pandemic. *International Journal of Public Law and Policy*. June 24, 2022. Pp. 328-345. <https://doi.org/10.1504/IJPLAP.2022.124434>
2. Vinnyk, Oksana (2022). Digital rights and digital responsibilities amidst war and other threats to social welfare. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 2, 101–107, doi <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.2.16>
3. Hudima, T., Ustymenko, V., Dzhabrailov, R., Chernykh, O. (2022). Features of legal regulation of virtual assets in Ukraine: de-facto vs de-jure. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 5(46), 137—148. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.5.46.2022.3844> (in Ukrainian).
4. Bogdan Derevyanko, Nadiia Ivanchenko, Oleksandr Podskrebko, Alina Prylutska, Olha Turkot. (2023). On pros and cons of legitimizing cryptocurrency (case study of Ukraine). *Social and legal studios*. 6(3), 9–15. <https://doi.org/10.32518/sals3.2023.09>

5. Derevyanko, Bogdan, Turkot, Olha (2022). Legal regulation of cryptocurrency relations with in Ukraine: EU experience. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3, 56–61, doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.3.07>
6. Vinnyk, O., Zadykha, D., Honcharenko, O., Shapovalova, O., Patsuriia N. (2021). Economic and Legal Policy of the State in the Field of Digital Economy. *International Journal of Criminology and Sociology*, no. 10, Pp. 383–392.
7. Iefymenko, T.I., and Dmytrenko, T.L. (2025). Development and Integration of Digital Currencies in the Virtual Asset Market. *Sci. innov.*, 21(2), 3–14. <https://doi.org/10.15407/scine21.02.003>
8. Derevianko B.V., Kolomoiets T.O., Kolpakov V.K. Cryptocurrency as an object of bankruptcy procedures. *Juridical scientific and electronic journal*. 2024. № 3. S. 655–658. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/158> (in Ukrainian).
9. Parkhomenko M.M., Tuban O.V. Types of cryptocurrencies and features of their circulation: legal aspects. *Juridical scientific and electronic journal*. 2024. № 10. S. 149–153. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/34> (in Ukrainian).
10. Vinnyk O.M., Popovych T.H., Derevianko B.V. Regulation of digital economy relations: certain aspects. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2022. Tom 29. № 3. S. 181–204. DOI: 10.31359/1993-0909-2022-29-3-181 (in Ukrainian).
11. Tuban O. Certain features of the legal regime for cryptocurrency transactions. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2023. № 6. S. 16–23. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.6.03>
12. Tuban O. Development of relations in the field of cryptocurrency circulation and the formation of relevant legislation in Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2023. № 5. S. 18–24. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2023.5.03>
13. Yudin O.Iu. Concepts and signs of cashless settlements in national and foreign currency, cryptocurrency. *Juridical scientific and electronic journal*. 2024. № 4. S. 271–275. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/62> (in Ukrainian).
14. Zoltán Veres, 'Szempontok a kriptopénzek fogalmának és természetének megértéséhez', *Új Magyar Közigazgatás*, Vol. 16, Issue 1, 2023, pp. 19–26.
15. Cryptocurrency. Coinbase. URL: <https://www.coinbase.com/ru/explore>
16. Melanie Swan. *Blockchain: Blueprint for a new economy*. O'Reilly Media. Gravenstein Highway North, Sebastopol, CA. 2015. 196 p.
17. Massimo Bartoletti, Lorenzo Benetollo, Michele Bugliesi, Silvia Crafa, Giacomo Dal Sasso, Roberto Pettinau, Andrea Pinna, Mattia Piras, Sabina Rossi, Stefano Salis, Alvise Spanò, Viacheslav Tkachenko, Roberto Tonelli, Roberto Zunino Smart contract languages: A comparative analysis, *Future Generation Computer Systems*, Volume 164, 2025 <https://doi.org/10.1016/j.future.2024.107563>
18. Yaga, D., Mell, P., Roby, N., & Scarfone, K. (2019). Blockchain technology overview. arXiv preprint arXiv:1906.11078. <https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8202>
19. Arunmozhi Manimuthu, Raja Sreedharan V., Rejikumar G., Drishti Marwaha. A Literature Review on Bitcoin: Transformation of Crypto Currency Into a Global Phenomenon. *IEEE Engineering Management Review*. P. 28–35. 10.1109/EMR.2019.2901431
20. Rainer Alt, Stefan Huch. *Fintech Dictionary. Terminology for the Digitalized Financial World*. Springer Gabler Wiesbaden. 2022. 234 p. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-36056-6>
21. Hanna Kołodziejczyk, Klaudia Jarno. Stablecoin – the stable cryptocurrency. *Studia BAS*. 3(63) 2020. S. 155–170. <https://doi.org/10.1108/978-1-80455-320-620221007>
22. Diptiben Ghelani. What is Non-fungible token (NFT)? A short discussion about NFT Terms used in NFT. Authorea. October 04, 2022. DOI: 10.22541/au.166490992.24247550/v1
23. Auer, R., Haslhofer, B., Kitzler, S. et al. The technology of decentralized finance (DeFi). *Digit Finance*. 6, 55–95 (2024). <https://doi.org/10.1007/s42521-023-00088-8>
24. Udo Milkau. *Decentralized Finance und Tokenisierung*. Schäffer-Poeschel Stuttgart. 2023. 344 s. URL: 10.34156/978-3-791-05792-7
25. Sascha Hägele. Centralized exchanges vs. decentralized exchanges in cryptocurrency markets: A systematic literature review. Published online: 18 May 2024. <https://doi.org/10.1007/s12525-024-00714-2>
26. Philipp Maume, Finn Kesper. The EU DLT Pilot Regime for Digital Assets [pre-publication]. *European Company Law*. Volume 20, Issue 6 (2023). Pp. 118–126 <https://doi.org/10.54648/eucl2023039>
27. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) № 1093/2010 and (EU) № 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32023R1114>
28. Mindaugas Kiskis. Private law framework for blockchain. *Front. Blockchain*, 11 April 2024. Sec. Blockchain Economics. Volume 7. 2024 <https://doi.org/10.3389/fbloc.2024.1205461>
29. USDC stablecoin issuer first to receive EU license under new MiCA rules. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2024/07/03/130304313/>

30. On virtual assets: Law of Ukraine dated February 17, 2022 No. 2074-IX. Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2023. No. 15. Art. 51. (in Ukrainian).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.41>

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ
МІЖНАРОДНОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ
У СФЕРІ РОЗМІНУВАННЯ**

УДК 342.95:
341.24
(477)

**UDC
LEGAL PRINCIPLES OF UKRAINE'S
INTERNATIONAL COOPERATION
IN THE FIELD OF DEMINING**

Владислав ТЕРЕМЕЦЬКИЙ

Vladyslav TEREMETSKYI

доктор юридичних наук, професор,
завідувач сектору

Doctor in Law, Professor,
Head of Sector

Державна установа «Інститут економіко-
правових досліджень імені В. К. Макутова
Національної академії наук України» (Київ)

State organization "V. Mamutov Institute of
Economic and Legal Research of the National
Academy of Sciences of Ukraine" (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-2667-5167>

Максим МАРЧЕНКО

Maksym MARCHENKO

кандидат юридичних наук, директор

Candidate of Law, Director

Акціонерне товариство «Закритий
недиверсифікований венчурний
корпоративний інвестиційний фонд
«Джерело» (Київ)

Dzherelo Closed-end Non-Diversified Venture
Corporate Investment Fund, (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0006-0078-8346>

Наукове дослідження присвячене проблемам правового регулювання міжнародного співробітництва, що здійснюється з метою розмінування території України. Проаналізовано наукові праці, у яких висвітлюються особливості правового регулювання розмінування та міжнародної взаємодії в цій сфері. Зазначено, що окремі дослідники наводять приклади участі міжнародних неурядових організацій у процесі розмінування в Україні, а також описують конкретні форми співпраці з цими організаціями. Досліджено положення міжнародно-правових договорів, які регламентують надання Україні матеріально-технічної та фінансової допомоги в контексті розмінування. Проаналізовано норми українського законодавства, що визначають правові підстави для міжнародного співробітництва у цій сфері.

Зроблено висновок, що правові засади міжнародного співробітництва України у сфері розмінування визначаються

This scientific study is devoted to the problems of legal regulation of international cooperation carried out with the aim of demining the territory of Ukraine. Scientific works highlighting the peculiarities of legal regulation of demining and international cooperation in this field are analysed. It is noted that some researchers cite examples of the participation of international non-governmental organisations in the demining process in Ukraine, as well as describe specific forms of cooperation with these organisations. The provisions of international legal agreements regulating the provision of material, technical and financial assistance to Ukraine in the context of demining are examined. The norms of Ukrainian legislation that determine the legal principles for international cooperation in this area are analysed.

It is concluded that the legal principles for Ukraine's international cooperation in the field of demining is determined by the

Законом України «Про протимінну діяльність в Україні» та міжнародними договорами. Окреслено особливості правового регулювання взаємодії України з міжнародними партнерами у цій сфері. Підкреслено, що Україна ратифікувала Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, а також Конвенцію про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення. Наголошено, що Україна виконує свої міжнародні зобов'язання щодо скорочення видів озброєння відповідно до зазначених документів.

Установлено, що міжнародна фінансова допомога на розмінування надається Україні на підставі міжурядових угод, зокрема з Ісландією, Литвою, Японією, Францією, Словенією та іншими державами. Визначено перелік міжнародних компаній, які на підставі міжнародних договорів уповноважені укладати контракти на здійснення гуманітарного розмінування. Зазначено, що у реалізації спільних міжнародних проєктів беруть участь також іноземні неурядові організації. Акцентовано увагу на тому, що Україна організовує міжнародні конференції з питань протимінної діяльності з метою вдосконалення правових механізмів отримання міжнародної допомоги в умовах воєнного стану.

Запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері розмінування, зокрема через укладення міжнародних угод щодо реалізації інноваційних проєктів, спрямованих на створення новітніх продуктів у сфері протимінної діяльності з урахуванням положень Закону України «Про інноваційну діяльність». Висловлено авторське бачення перспектив подальших наукових досліджень у цій галузі.

Ключові слова: гуманітарне розмінування, міжнародне співробітництво, протимінна діяльність, міждержавні угоди, гранти, матеріально-технічна допомога, інноваційні проєкти, міжнародна фінансова допомога, іноземний інвестор, високотехнологічний продукт, міжнародні місії, збройних конфлікт, воєнний стан

Law of Ukraine 'On Mine Action in Ukraine' and international treaties. The peculiarities of the legal regulation of Ukraine's interaction with international partners in this area are outlined. It is emphasised that Ukraine has ratified the Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons and the Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on Their Destruction. It is stressed that Ukraine fulfils its international obligations to reduce the types of weapons in accordance with these documents.

It was established that international financial assistance for demining is provided to Ukraine on the basis of intergovernmental agreements, in particular with Iceland, Lithuania, Japan, France, Slovenia and other states. A list of international companies authorised to conclude contracts for humanitarian demining on the basis of international treaties was determined. It is noted that foreign non-governmental organisations also participate in the implementation of joint international projects. Attention is drawn to the fact that Ukraine organises international conferences on mine action with the aim of improving the legal mechanisms for obtaining international assistance in conditions of martial law.

Ways to improve the legal regulation of international cooperation in the field of demining are proposed, in particular through the conclusion of international agreements on the implementation of innovative projects aimed at creating new products in the field of mine action, taking into account the provisions of the Law of Ukraine "On Innovative Activity". The author's vision of the prospects for further scientific research in this field is expressed.

Keywords: humanitarian demining, international cooperation, mine action, intergovernmental agreements, grants, material and technical assistance, innovative projects, international financial assistance, foreign investor, high-tech product, international missions, armed conflict, martial law

Постановка проблеми. Тривалий військовий конфлікт, що охопив значну частину території України, призвів до масштабного мінування та, як наслідок, до істотного скорочення площ основних сільськогосподарських угідь. Розмінування цих територій уже сьогодні потребує значної міжнародної підтримки. Навіть після завершення воєнних дій проблема надання міжнародної допомоги у цій сфері залишатиметься надзвичайно актуальною.

Ефективне міжнародне співробітництво у сфері протимінної діяльності має здійснюватися на належному правовому підґрунті. У зв'язку з цим є актуальним є дослідження міжнародно-правових актів та національного законодавства України, які регулюють міждержавну взаємодію у сфері розмінування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти протимінної діяльності є предметом наукових досліджень фахівців у галузі права, державного управління та військових наук. Загальні питання розмінування висвітлюються у працях Є. О. Пориноса, О. А. Дмитрієнко, С. І. Богдан [1], Б. О. Воровича [2], С. О. Ганненко [3], С. П. Потеряйка, І. В. Окіпняк [4], І. М. Лаппо, Є. М. Бірюкова, О. В. Журавова, Ю. М. Добришкіна [5]. Утім вказані науковці порушували лише окремі питання правового регулювання протимінної діяльності, зокрема у контексті міжнародного співробітництва.

Безпосередньо проблемам міжнародної співпраці у сфері розмінування присвячені наукові праці А. О. Гавази [6], Д. Д. Плинокоса, Л. М. Давиденко, Д. М. Шабанова, О. І. Кукурян [7], А. А. Саковського, Й. С. Затька, Ю. П. Приходька [8]. Вказаними вченими розглядаються приклади залучення міжнародних неурядових організацій до співпраці з українськими органами влади з питань розмінування. Водночас проблематика правового забезпечення міжнародного співробітництва України у сфері розмінування залишається недостатньо дослідженою, що обумовлює необхідність подальших теоретичних розвідок у цьому напрямі.

Мета наукового дослідження полягає у визначенні особливостей правового регулювання міжнародного співробітництва України у сфері розмінування, зокрема шляхом аналізу чинного законодавства та міжнародно-правових актів, задля формулювання теоретичних висновків і практичних рекомендацій щодо вдосконалення правового механізму залучення та використання міжнародної допомоги у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Правовідносини у сфері розмінування в Україні регулюються Законом України «Про протимінну діяльність в Україні» (далі – Закон № 2642-VIII). Згідно з ч. 1 ст. 34 Закону № 2642-VIII Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів здійснює співробітництво у сфері протимінної діяльності з іноземними державами, міжнародними організаціями та установами [9]. Зокрема, відповідно до пп. 87-7 п. 4 Положення про Міністерство закордонних справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 № 281, зазначене міністерство повинно брати участь у забезпеченні формування та реалізації державної політики у сфері протимінної діяльності [10].

Як передбачено у пп. 2 і 5 п. 4 Положення про Національний орган з питань протимінної діяльності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10.11.2021 № 1207, до компетенції цього органу належать залучення міжнародної допомоги для розбудови потенціалу у сфері протимінної діяльності та погодження напрямів використання фінансових ресурсів, що надаються донорами [11]. Згідно з ч. 2 ст. 34 Закону № 2642-VIII міжнародне співробітництво у цій сфері здійснюється національним органом з питань протимінної діяльності через Міністерство закордонних справ України [9]. Відповідно до Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 616-р, ефективна реалізація державної політики у цій сфері потребує узгоджених дій органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та міжнародних партнерів (далі – Національна стратегія) [12].

Таким чином, в Україні сформовано належні організаційно-правові передумови для розвитку міжнародного співробітництва у сфері розмінування та інших напрямів протимінної діяльності. Головну роль у здійсненні такого співробітництва відіграють Національний орган з питань протимінної діяльності та Міністерство закордонних справ України.

Україна є учасником низки міжнародних договорів у сфері протимінної діяльності. Зокрема, 21.09.1999 наша держава приєдналася до Протоколу про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв, що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію, схваленої Генеральною асамблеєю ООН 03.05.1996. Згідно з ч. 3 ст. 3 цього Протоколу забороняється за будь-яких обставин застосовувати будь-яку міну, міну-пастку чи інший пристрій, призначений для того, щоб завдавати надмірних ушкоджень чи невинуватих страждань [13].

Крім того, 18.05.2005 Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення, ухвалену Генеральною асамблеєю ООН 18.09.1997 (далі – Конвенція про заборону протипіхотних мін). Відповідно до ст. ст. 1, 5 та 6 цієї Конвенції Україна зобов'язалася не застосовувати, не виробляти, не накопичувати та не зберігати протипіхотні міни, забезпечити знищення всіх протипіхотних мін у замінованих районах на підконтрольній території. Документ передбачає здійснення міжнародного співробітництва у сфері знищення мін через систему Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), Міжнародний комітет Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, а також за участю неурядових організацій [14].

Зазначені міжнародні документи встановлюють певні обмеження щодо видів озброєнь, яких повинні дотримуватися держави-учасниці. Так, за даними А. О. Гавази, станом на травень 2020 року Україна знищила понад 3 мільйони протипіхотних мін на виконання зобов'язань, передбачених Конвенцією [6, с. 43]. Виконання таких міжнародних зобов'язань свідчить про відповідальність держави перед світовою спільнотою.

Варто звернути увагу на такий напрям міжнародного співробітництва у сфері протимінної діяльності, як надання міжнародної допомоги для створення потенціалу із розмінування в Україні, що передбачено п. 3 ч. 2 ст. 34 Закону № 2642-VIII [9]. У межах цього напрямку міжнародного співробітництва урядом України укладено низку міждержавних угод.

Наприклад, 13.08.2024 було укладено Угоду між Міністерством закордонних справ Ісландії, Міністерством національної оборони Литовської Республіки та Міністерством оборони України про співробітництво в рамках коаліції спроможностей з розмінування України (далі – Угода з Ісландією та Литовською республікою). Згідно зі ст. 8 Угоди з Ісландією та Литовською республікою держави-донори можуть надавати матеріальну допомогу у вигляді підготовки персоналу або товарів, або послуг оборонного призначення безпосередньо Міністерству оборони України, Державній спеціальній службі транспорту, а також Збройним Силам України [15]. Хоча обсяги такої допомоги не конкретизуються, сторони Угоди зобов'язалися допомагати Україні під час розмінування її території.

Наступним прикладом міжнародного договору про надання допомоги Україні для розмінування є Угода між Урядом України та Урядом Республіки Словенія про донацію безповоротних коштів для гуманітарної допомоги з діяльності у сфері розмінування, укладена 04.12.2024 (далі – Угода зі Словенією). Відповідно до ст. 1 і 2 цієї Угоди Україна отримає до 1 500 000 євро (один мільйон п'ятсот тисяч євро) для закупівлі обладнання або здійснення іншої діяльності з гуманітарного розмінування [16].

Окремої уваги заслуговує Грантова угода між урядом України та урядом Французької Республіки щодо сприяння відновленню та підтримці критичної інфраструктури у пріоритетних секторах економіки України, укладена 07.06.2024 (далі – Угода з Французькою Республікою). Згідно зі ст. 2 цієї Угоди, передбачено фінансову допомогу в обсязі до 200 млн євро, яка, зокрема, може бути спрямована на розмінування [17].

Слід зауважити, що зазначені міжнародні документи є прикладами цільового фінансування, що передбачає чітко визначені обсяги допомоги, призначеної для реалізації гуманітарних заходів з розмінування замінованих територій.

Міжнародні домовленості між Україною та Японією також передбачають надання грошової допомоги для розмінування. Зокрема, 19.02.2024 між Кабінетом Міністрів України та Японським агентством міжнародного співробітництва (далі – Агентство) укладено Грантову

угоду для програми екстреного відновлення (далі – Угода з Японією). Відповідно до ст. 1 і ст. 3 Угоди з Японією Агентство надає Україні грант у визначеному розмірі для реалізації Програми екстреного відновлення України (далі – Програми). Кошти, надані в межах гранту, можуть бути витрачені виключно на закупівлю товарів або послуг, необхідних для реалізації Програми. У додатку 1 до Угоди з Японією міститься перелік субпроектів, на які надаються кошти у межах гранту. Одним із таких субпроектів є покращення обладнання для гуманітарного розмінування. Виконавцем проекту вказано Державну службу з надзвичайних ситуацій України (далі – ДСНС України) [18]. Зазначена міжнародно-правова угода є правовою основою для взаємодії між ДСНС України та Японським агентством міжнародного співробітництва з питань гуманітарного розмінування.

Як відомо, переговори про співробітництво у сфері протимінної діяльності між Україною та Республікою Хорватія завершилися схваленням відповідного розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.10.2023 № 905-р щодо підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Хорватія про співробітництво у сфері протимінної діяльності (далі – Угода з Хорватією) [19]. Вже 10.10.2023 на Урядовому порталі з'явилося офіційне повідомлення про підписання цієї міжурядової угоди [20].

Проте на момент підготовки цієї статті текст Угоди з Хорватією ще не оприлюднено у відкритих джерелах, зокрема, на сайті Верховної Ради України, що унеможливорює її повний нормативний аналіз. Водночас, за повідомленнями науковців (зокрема, Д. Д. Плинокоса та співавторів), дана Угода передбачає низку напрямів співпраці, зокрема: розробку нормативно-правової бази для запровадження стандартних процедур у сфері протимінної діяльності, зміцнення матеріально-технічної бази для розмінування, обмін досвідом, передачу експертних знань, проведення тренінгів, розвиток виробничих потужностей для виготовлення засобів розмінування, запровадження міжнародних стандартів і процедур сертифікації, а також реалізацію спільних науково-дослідних проєктів [7, с. 92].

Слід зауважити, що враховуючи досвід Хорватії у сфері гуманітарного розмінування, набутий після завершення збройного конфлікту на Балканах, співпраця з цією державою є для України надзвичайно цінною в контексті адаптації найкращих практик.

Важливо зазначити, що в Україні затверджено Операційний план заходів з реалізації Національної стратегії у 2024 – 2026 роках (далі – Операційний план). Згідно з п. 15 Операційного плану заплановано забезпечити ефективне використання міжнародної технічної допомоги у сфері протимінної діяльності, сформуванню систему ефективного моніторингу використання міжнародної допомоги, створити інформаційно-комунікаційну систему обміну даних щодо потреб у міжнародній технічній допомозі [21]. Реалізація зазначених заходів покликана забезпечити прозорість, ефективність і результативність використання зовнішньої допомоги, що, зі свого боку, є передумовою досягнення ключових цілей національної політики у сфері протимінної діяльності.

У науковій літературі, присвяченій проблематиці розмінування, наводяться приклади надання міжнародної допомоги Україні у цій сфері. Зокрема, Є. О. Поринос із колективом авторів зазначає, що Україна долучилася до Програми розвитку ООН, у межах якої надається технічна підтримка гуманітарного розмінування. У межах цієї допомоги передбачено постачання спеціалізованого обладнання, підготовку персоналу, а також консультування з питань протимінної діяльності [1, с. 640].

На думку А. А. Саковського та співавторів, ООН наразі відіграє ключову роль у забезпеченні належного функціонування міжнародних програм у сфері протимінної діяльності, зокрема шляхом розробки й затвердження міжнародних стандартів. Координацію проєктів з розмінування у різних державах здійснюють Служба ООН з питань протимінної діяльності (UNMAS) та Женевський міжнародний центр з гуманітарного розмінування (GICHD) [8, с. 22]. Отже, інституції системи ООН посідають провідне місце у здійсненні гуманітарного розмінування територій, що зазнали впливу бойових дій, забезпечуючи як технічну, так і організаційно-методичну підтримку.

Значну роль у здійсненні протимінної діяльності в Україні відіграють міжнародні неурядові організації, які активно співпрацюють з українськими органами влади. Як зазначає Б. О. Ворovich, починаючи з 2016 року до таких організацій належать швейцарський фонд з протимінної діяльності (FSD), британсько-американська організація «The HALO Trust» та Данська група розмінування [2, с. 145].

А. О. Гаваза акцентує увагу на важливості формування культури безпеки у сфері протимінної діяльності та висвітлює участь України в міжнародній програмі навчання безпечному поводженню з мінами – Mine Risk Education, яку впроваджує Міжнародна організація із заборони наземних мін [6, с. 46].

С. О. Ганненко наголошує, що в зоні бойових дій військове командування залучає до маркування небезпечних і підозрілих ділянок місцевості іноземні неурядові організації, які мають право проводити заходи у сфері протимінної діяльності. Зокрема, йдеться про Фонд Міжнародного Червоного Хреста, Датську групу розмінування та Фонд The HALO Trust [3, с. 26].

С. П. Потеряйко та І. В. Окіпняк, досліджуючи практику співпраці ДСНС України з міжнародними структурами, наводять приклади співпраці з такими організаціями, як Міжнародний Комітет Червоного Хреста, Женевський міжнародний центр з гуманітарного розмінування, Швейцарський фонд протимінної діяльності, Хорватський центр протимінної діяльності, Азербайджанський центр гуманітарного розмінування, Естонська рятувальна служба та Служба розмінування Франції [4, с. 310].

І. М. Лаппо також підкреслює, що згадані міжнародні організації (FSD, Данська рада у справах біженців, The HALO Trust) здійснюють свою діяльність в Україні на підставі спільної угоди з Міністерством оборони України. Крім того, у сфері протимінної діяльності діють і національні неурядові оператори: ТОВ «ДЕМІНІНГ СОЛЮШНС», «ГК груп», ГО «Асоціація саперів України» [5, с. 75].

Таким чином, гуманітарні місії міжнародних і національних неурядових організацій є важливим компонентом системи розмінування територій, що постраждали від бойових дій, забезпечуючи як технічну допомогу, так і участь у просвітницьких ініціативах.

Одним із напрямів міжнародної взаємодії у сфері протимінної діяльності, передбаченим п. 5 ч. 2 ст. 34 Закону України № 2642-VIII, є організація та проведення міжнародних конференцій, семінарів і брифінгів з відповідної тематики [9]. Так, з метою реалізації цього положення Кабінетом Міністрів України було прийнято розпорядження «Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення Конференції з питань протимінної діяльності України (UMAC 2025) в Японії» від 24.01.2025 № 54-р [22]. Ця конференція є наступним кроком після аналогічного міжнародного заходу, що відбувся у жовтні 2024 року в м. Лозанні (Швейцарія). Метою проведення цієї конференції є сприяння поглибленню взаємодії України з державами-донорами та міжнародними партнерами, що надають допомогу у сфері гуманітарного розмінування, а також удосконаленню координаційних механізмів співпраці.

Правове регулювання міжнародного співробітництва у сфері розмінування потребує подальшого вдосконалення. Зокрема, окремі положення Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 616-р, передбачають необхідність підвищення ефективності міжнародного співробітництва у сфері розмінування (далі – Національна стратегія). У документі акцентується на потребі покращення комунікації з донорами та іншими міжнародними партнерами, зокрема шляхом переведення переговорів зі сфери відповідальності окремих виконавчих органів на загальнодержавний рівень. Також передбачається доцільність спрямування міжнародної фінансової допомоги на організацію виробництва інноваційних засобів розмінування в Україні. У Національній стратегії зазначається, що з часом обсяги міжнародної допомоги для розмінування можуть скорочуватись, тому вже зараз необхідно створювати передумови для підвищення внутрішньої спроможності держави у цій сфері [12]. Таким чином, стратегічні орієнтири державної політики у сфері протимінної діяльності охоплюють як підвищення якості співробітництва з міжнародними донорами, так і раціоналізацію використання коштів, отриманих від міжнародних партнерів.

Варто відзначити, що відповідно до п. 1 і п. 2 ч. 2 ст. 34 Закону № 2642-VIII одним із ключових напрямів міжнародного співробітництва у сфері розмінування є реалізація спільних проєктів, а також виконання робіт, передбачених угодами, стороною яких є міжнародна організація або іноземне підприємство [9]. Зокрема, згідно зі ст. 8 Угоди з Ісландією та Литовською республікою повноваження щодо укладення, супроводження та розірвання контрактів надані Публічній інституції Литовської Республіки «Центральне агентство з управління проєктами» [15]. Відповідно до ст. 3 і ст. 4 Угоди з Японією, договори, що стосуються використання коштів наданого гранту, повинні укладатися Японським агентством міжнародного співробітництва [18]. У п. 4 Угоди зі Словенією передбачено, що фінансування конкретних заходів у сфері розмінування здійснюватиме Директорат розвитку співробітництва та гуманітарної допомоги Міністерства закордонних та європейських справ Республіки Словенія [16]. Відповідно до ст. 2 Угоди з Французькою Республікою, надання грантової допомоги українській стороні покладено на французьку компанію Bpifrance Assurance Export [17]. Таким чином, у низці міжнародних договорів, укладених Україною для забезпечення розмінування, чітко визначено іноземні суб'єкти, відповідальні за реалізацію спільних проєктів у межах наданої технічної та фінансової допомоги.

Висновки. Правові засади міжнародного співробітництва України у сфері розмінування ґрунтуються на положеннях Закону України «Про протимінну діяльність в Україні» та укладених міжнародних договорах. Під час дослідження було визначено такі ключові особливості правового регулювання міжнародного співробітництва у цій сфері:

1. *Нормативна база.* Україна є учасником міжнародних Конвенцій ООН у сфері заборони окремих видів зброї. Зокрема, ратифіковано Конвенцію про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію, та Конвенцію про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення.

2. *Фінансове та технічне співробітництво.* Україна отримує міжнародну фінансову допомогу у вигляді грантів, технічного забезпечення та консалтингу на основі міждержавних угод, укладених урядом України з урядами інших держав. У цих угодах чітко визначено міжнародні компанії або органи, уповноважені укладати договори для здійснення гуманітарного розмінування.

3. *Роль неурядових організацій.* Значну підтримку у реалізації міжнародних проєктів з розмінування території України надають міжнародні неурядові організації, які діють на підставі спільних угод з органами державної влади України. Їхня участь забезпечує ефективну реалізацію гуманітарних ініціатив у зоні бойових дій.

4. *Інституційна комунікація та міжнародні науково-практичні заходи.* Україна активно ініціює та проводить міжнародні конференції, форуми й брифінги з питань протимінної діяльності з метою координації зусиль з донорами, оптимізації механізмів міжнародної допомоги та формування загальнодержавної стратегії у цій сфері в умовах воєнного стану.

Удосконалення правового регулювання міжнародного співробітництва у сфері розмінування доцільно здійснювати шляхом переходу від моделі отримання міжнародних грантів до залучення іноземних інвесторів для реалізації інноваційних проєктів, спрямованих на створення високотехнологічних продуктів у сфері протимінної діяльності. Такий підхід має враховувати положення Закону України «Про інноваційну діяльність» та сприяти зміцненню національного потенціалу у цій сфері.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень є розробка пропозицій щодо удосконалення механізмів міжнародної співпраці у сфері гуманітарного розмінування, а також вивчення правових засад участі українських фахівців у міжнародних місіях з протимінної діяльності під егідою ООН на територіях інших держав, що постраждали внаслідок збройних конфліктів.

Посилання:

1. Поринос Є. О., Дмитрієнко О. А., Богдан С. І. Аналіз організаційно-правових аспектів регулю-

- вання протимінної діяльності в Україні. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 6. С. 638–642. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.104>.
2. Ворочив Б. О. Шляхи вирішення проблемних питань розмінування територій України. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. 2020. № 2 (69). С. 143–149. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2020-2-69/143-149>
3. Ганненко С. О. Проблемні питання реалізації заходів протимінної діяльності України під час ведення бойових дій. Надзвичайні ситуації: попередження та ліквідація. 2020. № 1 (4). С. 25–30. DOI: <http://doi.org/10.31731/2524-2636.2020.4.1.-25.30>
4. Потеряйко С. П., Окіпняк І. В. Механізми державного управління сферою протимінної діяльності в Україні. Науковий вісник: Державне управління. 2022. № 2 (12). С. 304–321. DOI: [https://doi.org/10.32269/2618-0065-2022-2\(12\)-304-321](https://doi.org/10.32269/2618-0065-2022-2(12)-304-321)
5. Лаппо І. М., Бірюков Є. М., Журахов О. В., Добришкін Ю. М. Центр протимінної діяльності: основні аспекти діяльності та перспективи розвитку. Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. 2023. № 1 (15). С. 74–80. DOI: <https://doi.org/10.37701/dndivsovt.15.2023>
6. Гаваза А. О. Світовий досвід формування культури безпеки протимінної діяльності та можливість імплементації його в Україні. Науковий вісник: Державне управління. 2021. № 1 (7). С. 40–65. DOI: [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-1\(7\)](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-1(7))
7. Плинокос Д. Д., Давиденко Л. М., Шабанов Д. М., Кукурян О. І. Правове регулювання протимінної діяльності: міжнародний досвід. Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки. 2023. № 4 (18). С. 89–96. DOI: <https://doi.org/10.37701/dndivsovt.18.2023.13>
8. Саковський А. А., Затько Й. С., Приходько Ю. П. Особливості правового регулювання протимінної діяльності країни (на прикладі сучасного міжнародного досвіду). Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2023. № 1 (13). С. 18–27. DOI: <https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/1.2023.18>
9. Про протимінну діяльність в Україні : Закон України від 06.12.2008 № 2642-VIII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text> (дата звернення: 3 березня 2025 року).
10. Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 № 281. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-2023-п> (дата звернення: 3 березня 2025 року).
11. Про утворення Національного органу з питань протимінної діяльності : постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.2021 № 1207. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-2021-п> (дата звернення: 3 березня 2025 року).
12. Про схвалення Національної стратегії протимінної діяльності на період до 2033 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 616-р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-р> (дата звернення: 3 березня 2025 року).
13. Протокол про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв з поправками, внесеними 03.05.1996, що додається до Конвенції про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірні пошкодження або мають невибіркову дію, схваленої Генеральною асамблеєю ООН 03.05.1996. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_310#Text (дата звернення: 3 березня 2025 року).
14. Конвенція про заборону застосування, накопичення запасів, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їхнє знищення, схвалена Генеральною асамблеєю ООН 18.09.1997. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_379#top (дата звернення: 3 березня 2025 року).
15. Угода між Міністерством закордонних справ Ісландії, Міністерством національної оборони Литовської Республіки та Міністерством оборони України про співробітництво в рамках коаліції спроможностей з розмінування України, укладена 13.08.2024. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_002-24#top (дата звернення: 3 березня 2025 року).
16. Угода між урядом України та урядом Республіки Словенія про дотацію безповоротних коштів уряду Республіки Словенія уряду України для гуманітарної допомоги з діяльності у сфері розмінування, укладена 04.12.2024. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/705_001-23#Text (дата звернення: 3 березня 2025 року).
17. Грантова угода між урядом України та урядом Французької республіки щодо сприяння відновленню та підтримці критичної інфраструктури та пріоритетних секторів економіки України, укладена 07.06.2024. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250_002-24?find (дата звернення: 3 березня 2025 року).

18. Грантова угода для Програми екстреного відновлення (Фаза 3) між Японським агентством міжнародного співробітництва та Урядом України, укладена 19.02.2024. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392_002-24#Text (дата звернення: 3 березня 2025 року).

19. Про підписання Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Хорватія про співробітництво у сфері протимінної діяльності : розпорядження Кабінетом Міністрів України від 06.10.2023 № 905-р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2023p> (дата звернення: 3 березня 2025 року).

20. Україна та Хорватія підписали міжурядову угоду про співробітництво в сфері розмінування: повідомлення Міністерства економіки України від 10.10.2023. Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-ta-khorvatiia-pidpysaly-mizhuriadovu-uhodu-pro-spivrobitnytstvo-v-sferi-rozminuvannia> (дата звернення: 3 березня 2025 року).

21. Операційний план заходів з реалізації Національної стратегії протимінної діяльності у 2024 – 2026 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 № 616-р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2024-p> (дата звернення: 3 березня 2025 року).

22. Про утворення Організаційного комітету з підготовки та проведення Конференції з питань протимінної діяльності України (UMAC 2025) в Японії : розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.01.2025 № 54-р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/54-2025-p> (дата звернення: 3 березня 2025 року).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.42>

УДК 347.95: 347.91
**ВИКОНАВЕЦЬ У ЦИФРОВІЙ
ДЕРЖАВІ: ЕСТОНСЬКИЙ ДОСВІД
ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИМУСОВОГО
ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ**
(474.2+ 477):
004

Андрій АВТОРГОВ

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0009-0002-1295-5587>

Юрій БІЛОУСОВ

кандидат юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-9209-0378>

У статті здійснено комплексний аналіз організації системи примусового виконання судових рішень в Естонській Республіці з акцентом на функціонування інституту приватних судових виконавців (kohtutäitur). Автор розглядає основні етапи реформи виконавчого провадження, що відбулася в Естонії з 2001 року, та зіставляє її із реформою, започаткованою в Україні у 2016 році, в результаті якої було впроваджено змішану модель із залученням приватних виконавців. Особливу увагу приділено нормативно-правовим засадам діяльності естонських судових виконавців, принципам їхньої професійної незалежності, механізмам підзвітності, умовам доступу до професії, а також процедурі цифрового виконання. Зокрема вказано на високий рівень диджиталізації: виконавці мають прямий доступ до державних реєстрів, здійснюють арешти рахунків у режимі реального часу та проводять реалізацію майна через електронні аукціони. Роль Палати судових виконав-

UDC
**The Bailiff in a Digital State: The
Estonian Experience of Organising the
Enforcement of Judgments**

Andrii AVTORGOV

Candidate of Law,
Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

Yuriy BILOUSOV

Candidate of Law, Professor,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

This article provides a comprehensive analysis of the enforcement system of court decisions in the Republic of Estonia, with a particular focus on the functioning of the institution of private bailiffs (kohtutäitur). The study examines the key stages of the enforcement reform launched in Estonia in 2001 and compares it to Ukraine's reform initiated in 2016, which introduced a mixed model involving private enforcement officers. Special attention is devoted to the legal framework governing Estonian bailiffs, their professional independence, accountability mechanisms, entry requirements to the profession, and the digitalisation of enforcement procedures. Notably, Estonian enforcement officers have direct digital access to state registers, can impose account freezes in real time, and conduct asset sales via a national online auction platform. The Chamber of Bailiffs and Bankruptcy Trustees plays a central role in professional oversight, disciplinary proceedings, and continuous training. Based on Estonia's

ців та арбітражних керуючих визначена як ключова в питаннях професійного контролю, дисциплінарної відповідальності та безперервного навчання. На основі досвіду Естонії сформульовано низку висновків щодо потенційної імплементації окремих елементів цієї моделі в українське законодавство. Серед них — розширення повноважень приватних виконавців, запровадження повної цифрової інтеграції в державну інформаційну інфраструктуру, уточнення статусу виконавця як публічно-правового суб'єкта, що діє поза системою державної служби. Стаття аргументує доцільність переходу від формального закріплення функцій до реального забезпечення незалежності, функціональності та підзвітності виконавців як запоруки ефективного правосуддя.

Ключові слова: kohtutäitur, судовий виконавець, Естонія, приватне виконання, цифрова юстиція, європейська інтеграція, правовий статус, саморегулювання, диджитал-трансформація, публічно-правовий мандат

experience, the article outlines several recommendations for the potential adaptation of certain elements into Ukrainian legislation. These include expanding the powers of private enforcement officers, integrating them more fully into the national digital infrastructure, and clarifying their status as public-law actors operating outside the civil service. The article argues that true enforcement efficiency lies not merely in statutory provisions but in actual institutional design, digital capacity, and strong self-regulatory governance – all of which Estonia exemplifies. The Estonian model offers valuable insights for Ukraine in its pursuit of a more functional, trustworthy, and modern enforcement system.

Keywords: kohtutäitur, bailiff, Estonia, private enforcement, digital justice, European integration, legal status, self-regulation, digital transformation, public-law mandate

Вступ. У червні 2016 року в Україні розпочалася реформа виконавчого провадження, яка започаткувала запровадження змішаної системи організації виконання, яка використовується у багатьох країнах Європи. Саме 02 червня 2016 року Верховна Рада України ухвалила закони «Про виконавче провадження» та «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів». Функціями з примусового виконання рішень судів та інших органів поряд із державними виконавцями, які входять до державної виконавчої служби, наділено й приватних виконавців. Запровадження в Україні інституту приватних виконавців стало реальним кроком, спрямованим на створення системи виконання за новими підходами.

Моделі виконання та способи використання європейського досвіду країн цивільного права (континентальної, романо-германської) правової сім'ї завжди перебували в колі уваги українських науковців; спори з різним рівнем дискусії продовжуються, оскільки наявність змішаної системи само по собі виступає певною недовершеністю, коли існує дві різні моделі, які повинні між собою співіснувати.

Проблеми організації виконання судових рішень в Україні, зважаючи на досвід європейських країн, досліджувалися в контексті пошуку ефективних моделей примусового виконання, запозичення найкращих практик функціонування інституту приватних виконавців, а також запровадження цифрових інструментів у виконавчому провадженні. Особлива увага приділялася порівняльному аналізу законодавства та практики держав-членів Європейського Союзу, зокрема: Франції, Німеччини, Нідерландів, Польщі та Естонії, – які успішно реформували свої системи виконання судових рішень. Дослідження вказують на важливість інституційної незалежності органів примусового виконання, належного контролю за їхньою діяльністю, професійної підготовки виконавців та забезпечення належного рівня електронізації процесу, що, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності виконання судових рішень та зміцненню дові-

ри до судової системи загалом. У какофонії реформ систем виконавчого провадження вирізняється естонський досвід, який поєднав практику швидкого переходу від радянської системи організації виконання судових рішень інших органів, а також насичення інструментів виконавчого провадження елементами цифрового врядування [1; 2; 4; 7; 9; 12; 13; 14; 16; 17].

З огляду на те, що Естонська Республіка перебувала з Україною на стартових позиціях з часу припинення СРСР, є флагманом процесів диджиталізації у сфері регулювання як приватно-правових відносин, так і систему публічного адміністрування, досвід цієї країни та порівняльний аналіз моделей виконання України та Естонської Республіки може бути достатньо корисним. Як і Україна, Естонська Республіка отримала у спадок від СРСР систему примусового виконання судових рішень радянського зразка. Проте реформування полягало не в організації державної служби виконання або у запровадженні приватних виконавців як альтернативи судовим виконавцям, а у повній передачі приватним виконавцям усіх стягнень у державі. Головною ідеєю реформування системи виконання судових рішень в Естонії було те, що судових виконавців утримували за рахунок податків усі громадяни країни, серед яких є ті, які, можливо, жодного разу в житті не були в ролі стягувача чи боржника. За новою ідеологією, витрати на примусове виконання рішення має оплачувати особа, з вини якої порушене виконавче провадження, тобто боржник.

Метою статті є аналіз правового статусу судового виконавця в Естонській Республіці та вивчення досвіду цієї країни в контексті існування лише приватних виконавців як єдиного органу примусового виконання.

Виклад основних положень. Професійні виконавці в Естонії (оригінальна назва естонською – *kohtutäitur*, переклад англійською – *bailiff*) (далі – судовий виконавець) з 2001 року є приватними, а державні органи примусового виконання взагалі відсутні. *Kohtutäitur* як виконавець є незалежною особою, яка діє від імені держави, проте не належить до державної служби і фінансується напяму через оплату послуг учасниками провадження відповідно до затверджених тарифів. Це незалежна особа, яка діє від імені держави, але не є державним службовцем. Виконання рішень — державна функція, делегована особі з публічно-правовим статусом.

На початок 2025 року в Естонії здійснює діяльність 38 приватних судових виконавців у 4 округах [7]: робочий район Хар'ю, який включає повіт Хар'ю, Віруський, який включає повіти Ляене-Віру та Іда-Вірума, Тартуський (повіти Тарту, Вільянді, Йигева, Пилва, Валга та Виру), Пярнуський (повіти Пярну, Сааре, Хійу, Ляяне, Ярва та Рапла). Отож один естонський судовий виконавець обслуговував у середньому 34,1 тис. осіб населення. При цьому кількість діючих судових виконавців в Естонії зменшилася приблизно вдвічі за 21 рік після проведеної реформи [5; 8].

Основними законодавчими актами у сфері виконавчого провадження в Естонській Республіці є Закон «Про судових виконавців» [10] і Кодекс виконавчого провадження [3]. На підзаконному рівні діяльність судових виконавців також регулюється Положенням про судових виконавців Міністерства юстиції Естонської Республіки [11].

Закон про судових виконавців і арбітражних керуючих (*Kohtutäituri seadus*) визначає правовий статус, повноваження, обов'язки та організацію діяльності судових виконавців в Естонії. Він також регулює питання професійної етики, дисциплінарної відповідальності та функціонування Палати судових виконавців і арбітражних керуючих. Кодекс виконавчого провадження (*Täitemenetluse seadustik*) встановлює процедури примусового виконання судових рішень, включаючи порядок арешту майна, проведення аукціонів, взаємодію з боржниками та інші аспекти виконавчого провадження.

Законом «Про судових виконавців» визначено, що судовий виконавець від свого імені та на власну відповідальність виконує свої публічно-правові обов'язки як особа вільної професії. Судовим виконавцем в Естонській Республіці може стати громадянин держави-члена Європейського Союзу, який розмовляє і пише естонською мовою, є чесною і моральною людиною, має відповідну освіту, не менше одного року працював присяжним повіреним, суддею, нотаріусом, розпорядником майна банкрута або помічником судового виконавця, або працював

п'ять і більше років на посаді, що вимагає академічної або прикладної юридичної освіти, і склав іспит на отримання кваліфікації судового виконавця.

Судові виконавці в Естонії об'єднані в Палату судових виконавців та керуючих майном банкрута (*Kohtutäiturite ja Pankrotihaldurite Koda*) (далі Палата). Тобто в Естонії ці дві професії (судових виконавців (*kohtutäitur*) і арбітражних керуючих (*pankrotihaldur*)) об'єднані однією професійною організацією. Палата встановлює стандарти етики, здійснює професійну підготовку та дисциплінарну відповідальність. Палата є публічно-правовою юридичною особою, членами якої є всі судові виконавці та особи, які мають право діяти як керуючі майном банкрута або консультантами з санації.

Естонія також бере участь у діяльності Міжнародного союзу судових виконавців (UINJ) та інших європейських ініціативах щодо гармонізації стандартів примусового виконання. Це дозволяє вбудувати національну систему у європейський правовий простір і забезпечити обмін практиками у сфері транскордонного виконання судових рішень.

Організація виконання судових рішень в Естонії вважається однією з найбільш ефективних у Європі. Її модель відповідає ключовим орієнтирам, визначеним Керівними принципами СЕРЕJ (СЕРЕJ(2009)11), зокрема щодо доступності, оперативності, професіоналізму та справедливості. Естонський підхід базується на напівпублічній природі інституту судового виконавця, що поєднує автономію професії з елементами публічного нагляду, – така модель активно підтримується Радою Європи як одна з найкращих практик.

У СЕРЕJ(2009)11 визначено основні параметри ефективної системи виконання: незалежність виконавця, чіткий правовий статус, доступність для сторін, публічний контроль, а також належний рівень професійної підготовки. Важливою ознакою відповідності стандартам СЕРЕJ є наявність єдиного нормативного акта, що регулює доступ до професії, питання етики, стажування, дисциплінарної відповідальності, а також діяльність самоврядної організації. Крім того, СЕРЕJ особливо наголошує на необхідності цифровізації виконавчого процесу, прозорості процедур та гарантій балансу прав боржника і стягувача. Цим вимогам у цілому відповідає естонська модель організації примусового виконання.

Організація примусового виконання судових рішень в Естонії характеризується поєднанням публічної довіри, цифрової модернізації та професійної саморегуляції. *Kohtutäitur* як виконавець є незалежною особою, що діє від імені держави, проте не належить до державної служби і фінансується напряму через оплату послуг учасниками провадження відповідно до затверджених тарифів.

Однією з ключових особливостей є повний електронний доступ виконавця до державних реєстрів без звернення до суду чи інших органів: накладення арештів, пошук майна, перевірка банківських рахунків та взаємодія з іншими структурами здійснюються напряму, що забезпечує оперативність та зменшує адміністративні витрати. Виконавець має право самостійно накладати арешти в межах провадження, а малозначні вимоги можуть виконуватись у спрощений, напівавтоматичний спосіб без особистої участі виконавця.

В Естонії існує єдина національна платформа для проведення публічних аукціонів з реалізації арештованого майна, що виключає можливість непрозорих процедур.

Професійний контроль здійснюється через щорічне самозвітування виконавців, які зобов'язані подавати детальну інформацію щодо кількості виконаних і невиконаних проваджень, фінансової активності та скарг. Ця інформація опрацьовується Палатою судових виконавців і арбітражних керуючих, яка також виконує функції дисциплінарного органу, розробляє професійні стандарти та відповідає за неперервне навчання. Будь-які внутрішні інструкції чи методичні матеріали проходять експертизу на відповідність законодавству і затверджуються в установленому порядку. Запровадження обов'язкових семінарів з етики, відкритої оцінки ефективності виконавців, електронного документообігу з банками та іншими суб'єктами, а також розширення повноважень виконавця, зокрема у сфері врегулювання спорів або нотаріальних дій, створює модель функціональної багатовимірності. Водночас доступ до професії обмежений: кількість виконавців визначається міністерством на основі потреб округів, а

претенденти проходять конкурсний відбір. Така система забезпечує баланс між незалежністю, ефективністю та підзвітністю, слугуючи потенційною моделлю для впровадження в Україні за умов правового і технологічного оновлення системи виконавчого провадження.

Інститут судових виконавців Естонської Республіки функціонує на основі чіткого розмежування їхніх повноважень на службові дії та професійні послуги. До службових дій належать примусове виконання судових рішень, вручення документів, управління спадковим майном. Професійні послуги, які судовий виконавець може надавати поза межами виконавчого провадження, включають організацію аукціонів, надання юридичних консультацій, посвідчення фактів (впроваджено з 2018 року), медіацію та арбітраж. Виконавець зобов'язаний повідомити Палату про намір здійснювати такі послуги та укласти відповідний договір страхування відповідальності. Під час надання професійних послуг він не має права користуватися владними повноваженнями, притаманними службовій діяльності, і не може виконувати рішення, в ухваленні яких брав участь як арбітр.

Судовий виконавець не має права відмовлятися від надання професійної послуги без поважної причини, якщо вже взяв на себе відповідне зобов'язання. При цьому закон прямо забороняє виконавцю займатися підприємницькою діяльністю або бути учасником товариств із персональною відповідальністю, за винятком викладацької, наукової, творчої діяльності чи виконання функцій арбітражного керуючого. Інформація про участь у капіталі юридичних осіб підлягає оприлюдненню на сайті Палати.

Доступ до професії обмежений квотним принципом, кількість виконавців і межі округів затверджуються Міністром юстиції. Кандидат має пройти перевірку благонадійності (включаючи запити до колишніх роботодавців та освітніх установ), скласти іспит, пройти стажування під керівництвом двох наставників і представити звіт про виконання навчальної програми. Остаточне рішення приймає екзаменаційна комісія Палати. За негативними результатами стажування виконавець може бути звільнений до вступу на посаду. Призначена особа складає присягу на вірність Республіці, Конституції та закону. Всі виконавці мають службовий жетон, печатку і посвідчення. Бюро виконавця діє в межах його округу, має бути відкритим для прийому громадян не менше 4 годин щодня. Дозволено створення спільного бюро між кількома виконавцями, однак дії кожного вчиняються особисто, з відповідальністю за результат.

Діяльність виконавця оплачується у вигляді винагороди, що складається з фіксованої суми за відкриття провадження, основної та додаткової винагороди, податку з обігу та фактичних витрат. Винагорода сплачується боржником, але авансується стягувачем, який отримує повернення в разі стягнення всієї суми з боржника. Розмір винагороди прив'язаний до суми стягнення. Виконавець також може вимагати відшкодування витрат, пов'язаних із поїздками чи складністю дій, але не може включати до виконавчих витрат витрати на утримання офісу. Здійснення діяльності без чинного договору страхування відповідальності не допускається. Страховим випадком вважається неналежне виконання службових обов'язків виконавцем або його працівниками. У випадку, коли шкода не може бути покрита виконавцем, відповідальність покладається на Палату, а в окремих випадках – на державу, з правом зворотної вимоги.

Контроль за діяльністю судових виконавців здійснює Міністерство юстиції, а також Суд честі Палати, який розглядає порушення Статуту, норм етики та професійного звичаю. Перевірки бувають планові, позапланові та контрольні. Припис про усунення порушень не може містити юридичних оцінок. Дисциплінарна відповідальність охоплює догану, штраф або відсторонення від посади. Дисциплінарні справи розглядаються Судом честі, до складу якого входять як виконавці, так і арбітражні керуючі, та представник Міністерства. Рішення про відсторонення вноситься Міністру юстиції. Під час зупинення діяльності виконавець зобов'язаний дотримуватись високих етичних стандартів.

Виконавець має діяти безсторонньо, гідно та користуватися довірою осіб, стосовно яких здійснює дії — як у межах службової, так і позаслужбової поведінки. Він особисто здійснює ключові дії виконавчого провадження — завершення, розподіл коштів, передачу майна. У бюро виконавця, який працює понад два роки, обов'язково має бути хоча б один помічник. Поміч-

ник виконує доручення виконавця, має відповідну юридичну освіту, складає іспит і може тимчасово заміщати виконавця. Відповідальність за дії помічника несе виконавець.

У контексті цифрової трансформації системи примусового виконання в Естонській Республіці постає унікальний приклад функціонування виконавчого органу судового виконавця як складника інституційно-цифрової організації держави, що відповідає сучасним європейським стандартам *good governance* і принципам електронного урядування. Сама можливість здійснення виконавчих дій у режимі реального часу без залучення проміжних інституцій, зокрема шляхом автоматизованого арешту рахунків (*automatiseeritud konto arestimine*), є результатом глибокої інтеграції виконавця в інфраструктуру *X-Road* — національну платформу обміну даними, яка забезпечує взаємодію всіх баз даних публічного сектору. За допомогою системи *X-Road* виконавець має змогу оперативно перевіряти наявність активів, доходів чи майна боржника, що значно зменшує ризик їхнього приховування та мінімізує необхідність звернення до суду.

Kohtutäitur, діючи як публічний суб'єкт, наділений прямим цифровим доступом до державних реєстрів — реєстру нерухомості, банківських рахунків, транспортних засобів, соціального страхування тощо. Цей функціонал не є декларативним: виконавець не просто ініціює відповідні дії, а самостійно здійснює їх у цифровому середовищі, без необхідності попереднього дозволу інших суб'єктів чи органів. Такий підхід мінімізує ризики зловживань, підвищує ефективність і гарантує оперативність виконання судових рішень, особливо у справах, де важлива швидкість реагування (наприклад, накладення арешту до виведення активів).

Важливо, що цифровізація в Естонії не обмежується технічною автоматизацією окремих дій, а формує єдиний правовий простір [6], у якому Kohtutäitur функціонує в постійній онлайн-взаємодії з учасниками провадження — сторони можуть подати заяву, отримати повідомлення, оскаржити дію виконавця або ознайомитися з перебігом справи без фізичної присутності. Реалізація арештованого майна також відбувається через централізовану електронну платформу *e-Oksjon*, що забезпечує не лише прозорість і конкурентність, а й спрощує участь у торгах для широкого кола осіб.

На цьому тлі українська модель АСВП, хоча і містить окремі елементи цифрової трансформації, зокрема в частині електронного документообігу, залишається достатньо відокремленою і недостатньо інтегрованою в цифрову інфраструктуру держави, подекуди фрагментованою та недостатньо функціональною.

Висновки. Судові виконавці в Естонії діють від імені держави, хоча формально є представниками вільної професії. Це чітко демонструє концепт делегованої публічної влади (*delegated public authority*), що є характерною рисою сучасних правових систем континентальної Європи. Така модель дозволяє поєднати незалежність із обов'язковою підзвітністю.

Естонський досвід демонструє можливість реалізації концепції «виконавця як цифрового суб'єкта публічного права», спроможного діяти з наявністю значного обсягу владних повноважень із застосуванням потужного цифрового інструментарію. Інститут приватних виконавців в Україні продовжує розвиватися, але це відбувається доволі повільно. Необхідна подальша розбудова ефективної системи примусового виконання рішень із запозиченням кращих європейських практик. Для України подібний досвід виявляє не лише потребу в розвитку цифрової інфраструктури, але й перегляді процесуального статусу виконавця та механізмів його взаємодії з державними інформаційними ресурсами, з урахуванням європейських підходів до балансування прав стягувача й боржника, прозорості процедур та ефективного контролю.

Україна вже має законодавчу основу для функціонування приватних виконавців, однак значна частина інструментів, передбачених законом, або працює неефективно, або застосовується фрагментарно. Естонський досвід демонструє, що не так важлива наявність механізмів у тексті закону, як реальна інтегрованість виконавця у цифрову систему держави, його автономія в межах чітких правил і постійний професійний контроль через саморегулювання.

Деякі аспекти особливостей доступу до професії та правового статусу судового виконавця в Естонській Республіці можуть бути імплементовані й у вітчизняне законодавство. Це і

вимоги до кандидатів у приватні виконавці щодо чесності і моральності, наділення приватних виконавців правом надавати оплатні юридичні консультації, посвідчувати або констатувати факти, які можуть бути використані в суді як докази, автоматизований арешт (блокування) рахунків боржника. Особливої уваги потребує дослідження питання можливості імплементації в українському законодавстві естонського підходу до фінансування діяльності виконавця за принципом «*user pays*» (користувач платить), який набуває все більшого поширення у практиці публічного адміністрування країн ЄС.

Посилання:

1. Alekand Anneli. The Estonian Universal Enforcement Procedure and the Bailiff as the Taker of Procedural Decisions. *Juridica international*. XV/2008. Pp. 115–124. URL: https://www.juridicainternational.eu/article_full.php?uri=2008_XV_115_the-estonian-universal-enforcement-procedure-and-the-bailiff-as-the-taker-of-procedural-decisions.
2. Binley Keith. Digitising Estonia's Judicial Systems (23.03.2024; 13:30). Courts Data Solutions. URL: <https://courtsdatasolutions.com/analysing-estonias-approach-to-digitising-judicial-systems>.
3. Code of Enforcement Procedure. Passed 20.04.2005. RT I 2005, 27, 198. (Entry into force 01.01.2006). Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/517032022004/consolide>.
4. Court Development Plan. 2024–2030. Harju County Court. URL: https://www.kohus.ee/sites/default/files/inline-files/Court%20Development%20Plan_Estonian%20Courts_English.pdf.
5. Diena su Estijos kolegomis — platesnis žvilgsnis į antstolio profesijos aktualijas. Judicial Officers in Lithuania. URL: <https://www.antstoliurumai.lt/index.php?id=2943&page=13>.
6. e-Justice. Factsheet. URL: https://e-estonia.com/wp-content/uploads/factsheet_e-justice.pdf.
7. Enforcement agent search. The Estonian Chamber of Enforcement Agents and Trustees in Bankruptcy. URL: <https://kpkoda.ee/en/kohtutaiturid/kohtutaiturid-kontakt>.
8. Estonia. European Collection and Enforcement Network. URL: <https://www.connexxeu.com/en/countries/estonia>.
9. Härmand K. AI Systems' Impact on the Recognition of Foreign Judgements: The Case of Estonia. *Juridica International*. 2023. Vol. 32. Pp. 107–118. <https://doi.org/10.12697/JI.2023.32.09>.
10. Kohtutäituri seadus. Vastu võetud 09.12.2009. RT I 2009, 68, 463. jõustumine 01.01.2010. Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/126062017059?leiaKehtiv>.
11. Kohtutäitumäärustik. Vastu võetud 15.12.2009 nr 42. RTL 2009, 98, 1456. jõustumine 01.01.2010. Riigi Teataja. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/107022020006>.
12. Makk Margaret. Estonian Legal System and Legal Research. *GlobaLex*. URL: <https://www.nyulawglobal.org/globalex/estonia1.html>.
13. Saar I., Randlane K., Güldekoh M., Silberg U., & Elling T. The efficiency of private enforcement of public law claims in Estonia. University of Tartu Library. URL: <https://ojs.utlib.ee/index.php/TPEP/article/download/12989/8072/0>.
14. Saar, Indrek and Randlane, Kerly and Güldekoh, Maret and Silberg, Uno and Elling, Tõnis, The Efficiency of Private Enforcement of Public Law Claims in Estonia (April 19, 2016). *Estonian Discussions on Economic Policy*. 2016. Vol. 24, No. 1. <https://doi.org/10.15157/tpep.v24i1.12989>.
15. The enforcement system in Estonia. Kohtutäitur Katrin Vellet. URL: <https://vellet.ee/en/the-enforcement-system-in-estonia>.
16. Vilippus Elin. Debtor in Estonian Enforcement Proceedings and Options for Debt Rescheduling. 22e Congrès international des huissiers de justice Madrid – 2-5 juin 2015 – Madrid – 2-5 June 2015. https://uihj.com/archive-uihj/fr/ressources/21648/79/vilippus_-_w1p1.pdf.
17. Vilippus Elin. Estonia. Narrative National Report. <https://www.enforcementatlas.eu/wp-content/uploads/2021/07/eu-enforcement-atlas-estonia-report.pdf>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.1 UDC
**КОРИСТУВАННЯ ЖИТЛОМ
НА ПІДСТАВІ ЖИТЛОВОГО
СЕРВІТУТУ**

Микола ГАЛЯНТИЧ

доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**HOUSING USE BASED
ON A HOUSING SERVITUDE**

Mykola HALIANTYCH

Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the NALS of Ukraine, Head of the Department

Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-0346-5308>

Метою статті виступає дослідження сутності житлового сервітуту, як способу реалізації житлових прав суб'єктів житлових відносин. Вказується на те, що Цивільний кодекс України (далі ЦК України) не розкриває поняття житлового сервітуту. Користування житлом розглядається як речове правовідношення, як правомочність власника на передачу у володіння та користування житла іншим особам. Відзначається, що у науці цивільного права присутній підхід щодо багатоаспектного розуміння сервітутних відносин. Детально проаналізовано сутність сервітутних відносин як форму реалізації житлових прав фізичних осіб. Констатується перспективність наукового дослідження права користування на основі житлового сервітуту та підкреслюється особливості правової форми, у якій реалізується цивільна правосуб'єктність учасника житлових правовідносин. Визначено, що зміст поняття «житловий сервітут» включає у себе здатність особи вступати, змінювати або розривати правовідносини з власником житла, а також нести відповідальність за невиконання обов'язків. У статті аналізуються поняття, особливості та види сервітутних житлових правовідносин, здійснено аналіз щодо співвідношення поняття «житловий сервітут» із суміжними категоріями «володіння, користування». Суб'єктний склад визначається фізичними особами, членами сім'ї влас-

The purpose of this article is to explore the essence of housing servitude as a way of exercising housing rights of subjects of housing relations. It is noted that the Civil Code of Ukraine (hereinafter referred to as the CC of Ukraine) does not define the concept of housing servitude. The use of housing property is considered as a real legal relationship, granting the owner's right to transfer the possession and use of the property to other individuals. It is noted that civil law scholarship presents a multifaceted understanding of servitude relations. The nature of servitude relations as a form of exercising the housing rights of individuals is analyzed in detail. The study underscores the prospects for scientific research of the right to use on the basis of a housing servitude and emphasises the peculiarities of the legal form in which civil legal personality of a participant to housing legal relations is implemented. It is determined that the concept of "housing servitude" includes the individual's ability to enter into, modify, or terminate legal relations with the property owner, as well as the obligation to bear responsibility for failure to fulfill duties. The article analyzes the concepts, characteristics, and types of housing servitude legal relations, and makes an analysis of the correlation between the concept of "housing servitude" and related categories such as "possession" and "use". The subjects of these relations include individuals, family

ника та іншими особами. Пропонується здійснити зміни та доповнення в нормативно-правові акти щодо підстав набуття та здійснення житлових сервітутів.

Ключові слова: договір, житловий сервітут, житло, член сім'ї, виселення, набуття сервітутних прав, заповідальний відказ

members of the owner, and other persons. It is proposed to amend and supplement the regulatory legal acts regarding the grounds for acquisition and exercise of housing servitudes.

Keywords: contract, housing servitude, housing, family member, eviction, acquisition of servitude rights, testamentary refusal

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття сервітут, або право користування відоме ще з дореволюційних часів, як зазначають автори підручника Цивільне право України, але юридичного закріплення отримало лише з прийняттям ЦК [1, с.789]. Дана категорія отримала широке застосування у законодавствах Німеччини, Іспанії, Італії, Угорщини, Польщі, Франції, яка дещо різниться, але принципової різниці не має [1, с.789]. В Україні має бути створені умови, за яких кожен матиме можливість вирішити житлове питання, набувши житло відповідно до Конституції України у власність чи користування. Якщо право користування розглядати як речове право, є одним із правомочностей власника, має низку характерних рис: це речове, абсолютне і переважно безстрокове право. Власник не може бути позбавлений права користування своїм майном, крім випадків, спеціально встановлених в законі. Чинне законодавство встановлює певні обмеження для власника при використанні ним свого житла. Наприклад, житлове приміщення може бути використано лише з метою проживання, тобто використання для помешкання, власник не має право використовувати житло не для проживання, наприклад, шляхом здачі приміщення в оренду для промислового виробництва. Використання житлового сервітуту є способом реалізації житлових прав громадян України. Речові права на житло входять до суб'єктивних житлових прав, і велику частину складають права на чуже житло (житлові сервітути).

Аналіз досліджень цієї проблеми. В доктрині цивільного права дуже багато праць присвячених речовим правам на чуже майно, але в той же час відсутні комплексні, ґрунтовні дослідження щодо сервітутних прав на житло. Ці питання розглядалися науковцями, як Галянич М.К., Дзера О.В., Скаржинський М.В., Майданик Р.А., Мічурін Є.О., Підпригора О.А., Цюра В.В. та інші. Нормотворча практика свідчить, що чисельні нормативні акти прийняті останнім часом прямо чи опосередковано втручаються у житлову сферу, без урахування сучасного правового регулювання, особливо в умовах війни з російською федерацією. Закон України «Про дерадянізацію законодавства України» від 21 квітня 2022 року № 2215-IX, зобов'язав Кабінет Міністрів протягом одного року з дня набрання чинності зазначеного Закону розробити та винести на розгляд Верховної Ради України проект Житлового кодексу України (підпункт 4 пункту 3 Розділу II «Прикінцеві та перехідні положення»). Тривале неприйняття нового Житлового кодексу України (далі-ЖК України) призводить до виникнення правового вакууму у сфері регулювання сервітутних житлових відносин. Розвиток законодавства слід проводити на основі гармонізації законодавства України з законодавством країн ЄС, адже європейський позитивний досвід правового регулювання в кожній країні має враховуватися щодо житла для фізичних осіб і заслуговують на окреме закріплення в новому ЖК України. Вказується на те, що законодавство України не визначає поняття «житловий сервітут».

Мета і завдання статті є: адаптація нормативного регулювання житлового сервітуту, до потреб суспільних відносин, а також його удосконалення з врахуванням досвіду його застосування, аналіз нормативного закріплення «житлового сервітуту», щоб зробити відповідні рекомендації для законодавства України у сфері користування житлом, розробці концептуальних положень та теоретичних засад у правовому регулюванні житлових відносин. На підставі законодавства України має будуватися розвиток відносин користування в житловій сфері, в контексті адаптації законодавства України до умов Європейського співтовариства. Розвиток

законодавчої бази має відбуватися на засадах розмежування та поєднання приватноправових та публічно-правових засобів правового регулювання з метою забезпечення належного рівня сервітутних житлових прав кожної фізичної особи. Слід враховувати, що за статистичними даними 98% житлового фонду перебуває у приватній власності. Поняття і класифікація речових прав на чуже житло набуває особливого значення. При цьому, поняття житловий фонд має бути вилучено, оскільки держава має забезпечувати публічно правові механізми забезпечення житлових прав, а не виступати власником житла. Саме речово-правові способи задоволення житлової потреби шляхом використання майна власника стабільно забезпечують і захищають правове становище осіб, які користуються конкретним житлом.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Поняття і класифікація речових прав на чуже житло. За характером прав на житло систему житлових прав визначають зобов'язальні та речові житлові правовідносини. За особливостями речові права на житло Р.А.Майданик поділяє на групи: право власності на житло; речові права на чуже житло; речово-правові способи забезпечення прав на житло [2, с.734]. Додамо, що забезпечення прав на житло здійснюється також через речові договори (довічне утримання та рента, заповідальний відказ, шлюбний договір, дарування з умовою тощо). Речове право на чуже житло передбачає користування житлом визначеним володільцем, незалежно від волі власника такого житла на підставі договору або прямої вказівки закону. Зміст обмежених речових житлових прав становлять повноваження володіння та користування чужим житлом. В.В.Цюра обґрунтовує поняття речових прав (речових прав на чуже майно) як визначених законом прав володіння та/або користування чужою річчю з певною метою, які обтяжують право власності на цю річ [3, с.4]. Сутність житлового сервітуту полягає у можливості користування житлом незалежно від волі власника цього житла. У цьому разі речове право на житло не обмежується лише житловим сервітутом, який дає право на проживання [4, с. 3].

Більшість обмежених речових прав на житло відносяться до групи речових прав сервітутного типу, які надають можливість користування чужою річчю певній особі, як зазначає Р.А.Майданик, механізм дії такого обмеженого речового права ґрунтується на обмеженні власника житла можливості безпосереднього користування частиною житла протягом чинності конкуруючого з власністю речового права [2, с.735].

Залежно від підстави виникнення особистих сервітутів речові житлові права можуть виникати: а) з речового договору дарування з умовою, ренти, довічного утримання, шлюбного договору; б) з одностороннього правочину (на підставі заповіту під умову заповідального відказу); в) з прямої вказівки закону (право член сім'ї наймача житла тощо).

Нормативне забезпечення сервітутних відносин у сфері користування житлом. Автори монографії «Об'єкти цивільних прав» самостійною підставою виникнення речового права користування житлом відзначають закон [5, с.272]. І дійсно, нормативне закріплення житлових прав прямо передбачені законом види речових прав на чуже житло, зокрема: право членів сім'ї власника, які проживають разом із ним, на користування жилим приміщенням (ст. 405 ЦК України); право користування житлом за шлюбним договором (ст. 98 СК України); право довічного користування житлом у порядку заповідального відказу (ст. 1238 ЦК України); право отримувача ренти (утримання) на користування житловим приміщенням за договором ренти (ст. 731 ЦК України) і договором довічного утримання (догляду) (ст. 744 ЦК України).

В свою чергу, І.П. Івашова відносить до нормативної бази додатково: право наймача і членів його сім'ї, які постійно проживають разом з ним, на користування жилим приміщенням державного та громадського жилих фондів (ст. 61, 64 ЖК України); право члена житлово-будівельного кооперативу на володіння і користування, а за згодою кооперативу – і розпорядження квартирою, яку він займає, якщо він не викупив її (ч.2 ст.384 ЦК України); право користування жилим приміщенням членами сім'ї члена житлово-будівельного кооперативу (ст.145 ЖК України); право користування житлом за шлюбним договором (ст.98 СК України); право користування житлом в порядку заповідального відказу (ст. 1238 ЦК України); право

одержувача ренти на користування житловим приміщенням (ст. 731 ЦК України);) право відчужувача на користування житлом за договором довічного утримання (догляду), (ст. 744, 750 ЦК України); право довічного користування житлом у договорі дарування, встановленого на користь третьої особи (ст. 725 ЦК України) [6, с.2].

Також автори Науково-практичного коментарю ЦК України вважає що речові права на чуже майно можуть виникати за набувальною давністю [7, с.564-566]. Відповідно до ст. 334 особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років, набуває право власності на це майно. Отже до моменту набуття права власності на житло за набувальною давністю слід вважати, що особа володіє обмеженим речовим правом на житло. За загальним правилом обмежені речові права на житло мають безстроковий характер. Члени сім'ї власника житла, які проживають разом з ним мають право довічного користування житлом в силу ст. 405 ЦК України та ст. 156 ЖК України.

Користування на умовах житлового сервітуту. Велике теоретичне та практичне значення має питання стосовно підстав виникнення права користування чужою житловою площею, що значною мірою визначає обсяг житлових прав користувача. Власник не може припинити право користування. Лише сам користувач може це зробити, змінивши місце постійного проживання. Житлові права сервітуарія є невідчужувані, мають особистий характер, не можуть передаватися іншим особам. Користувач має право вселяти в займане ним житлове приміщення своїх неповнолітніх дітей, не отримуючи на це згоду самого власника. Вселені таким чином громадяни також набувають право користування даним житловим приміщенням в повному обсязі з усіма іншими до досягнення повноліття. При цьому користувачі сервітуту зобов'язані, підтримувати виділене житло в належному стані, нести витрати на його утримання.

Сервітуту можуть виникати з багатьох підстав. Наприклад, як зазначалося вище, житловий сервітут виникає також виникає із договорів, із давності користування, судового рішення. В.В.Цюра доводить, що суд при вирішенні цивільних справ, пов'язаних із речовими правами, може зобов'язати власника надати інше приміщення для проживання сервітуарія. Якщо власник і сервітуарій разом не можуть користуватися майном, то можливим способом вирішення конфлікту є компенсація прав сервітуарія за рахунок іншого об'єкту. Такий варіант вирішення конфлікту між власником та сурвітуарієм автор називає альтернативним способом забезпечення речового права [3,с.4].

Правочин матиме місце у тому випадку, коли вселяється друге з подружжя. Сумісне проживання на житловій площі, що належить на праві власності іншому з подружжя, можливе лише за взаємною згодою. Вселення неповнолітніх дітей може здійснюватися за односторонньою угодою, в такому випадку на таке вселення має право один із подружжя. Виникає необхідність закріплення в законодавстві житлових сервітутів, відповідно до статті 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та закріплення порядку їх реєстрації.

Як, правомірно, зазначає І.П.Івашова, обмежене речове право на житло встановлюється щодо конкретно визначених осіб, що визначає його як особистий сервітут (ч.2 ст.401 ЦК України). Лише ці особи мають право на користування житлом в силу особистого сервітуту [6, с.2]. Обмежені речові права на житло є невідчужуваними, їх неможливо передати у спадщину. Вони не можуть належати членам сім'ї особи, на користь якої було встановлено особистий сервітут. У ст. 403 ЦК України сервітут визначають як право обмеженого користування чужим майном, що може бути встановлено для задоволення потреб осіб у житлі, які не можуть бути задоволені іншим способом. Сервітут – це речове право невласника на обмежене користування частиною житла для проживання. Як зазначає О.В.Ільків «Особливість житлового сервітуту полягає в тому, що його суб'єкт не має у власності житла. В нього виникає лише право користування житлом. Це право має особистісний характер. Житловий сервітут є правом безоплатного користування житлом, якщо домовленістю з власником не передбачено інше. Але це не звільняє суб'єкта житлового сервітуту від обов'язку сплачувати комунальні послуги» [8, с.200]. Відповідно до ч.1 ст.405 ЦК вводиться поняття прав, які належать конкретно

визначеній особі – члену сім'ї власника. Отже, житловий сервітут має особисто-похідний характер від поняття сімейних відносин з власником житла [8, с.200]. Особисті сервітути для не членів сім'ї можуть встановлюватися внаслідок заповідального відказу і полягати у праві довічного проживання в чужому будинку (квартирі). Підставою для виникнення особистого сервітуту є вступ до шлюбу із власником житла, що тягне за собою спільне проживання подружжя у житлі, яке належить одному із них на праві власності, народження дитини у батьків, які є власниками житла.

Житловий сервітут є встановлене в ст.405 ЦК України право членів сім'ї власника житла на користування цим житлом. Коли особистий сервітут виникає із сімейних стосунків (одного із подружжя, дітей на майно батьків), право на сервітут діє до моменту забезпечення іншим житлом власником на умовах власності або користування. Особистий сервітут припиняється у випадку, передбаченому п.4 ч.1 ст.406 ЦК, в якому як підстава припинення сервітуту зазначається припинення обставини, яка була підставою для встановлення сервітуту. Вважаємо, що припинення сімейних стосунків між подружжям не тягне припинення особистого сервітуту. Виходячи із зазначеного впливає необхідність внесення змін до ч.1 ст.405 ЦК України шляхом встановлення правила за яким припинення сервітуту відбувається при забезпеченні власником житлом членів сім'ї: подружжя, дітей, батьків. Також особистий сервітут може належати певній особі і не пов'язаний із особою власника. Власник житла наявністю особистого сервітуту тільки обмежується у праві користування своїм житлом.

Підстави виникнення права членів сім'ї власника житла на користування таким житлом. Речово-правовий характер права члена сім'ї власника житла на проживання в цьому помешканні знайшов відображення в особливостях підстав виникнення цього права. Це право виникає у членів сім'ї, як правило, з моменту вселення їх власником на жилу площу, якщо при вселенні інше не було встановлено угодою, укладеною між власником і членами сім'ї, які вселяються.

В літературі небезпідставно обґрунтовується позиція про те, що право користування використовуваним житловим приміщенням у будинку власника виникає не з договору з власником, а виключно на основі довірчих сімейних зв'язків з власником (співвласниками) житлового приміщення, які, зокрема, передбачають ведення спільного господарства як діяльності, заснованої на особистій відданості, взаємному піклуванні членів сім'ї [9, с.49].

У цьому зв'язку заслуговує на увагу сформульована в літературі позиція, згідно з якою у випадках, коли йдеться про житлові права членів сім'ї, в основі їх права на житлову площу лежать сімейно-правові відносини і тому норми цивільного права на них не поширюються. Цивільно-правові відносини виникають лише при розірванні шлюбу і мають умовою угоду про безоплатне користування житловою площею [9, с.45].

Слід звернути увагу на те, що норма ЦК України, яка перераховує речові права, не містить такого виду речових прав, як права членів сім'ї власника житла. Однак ця норма не передбачає вичерпного переліку речових прав. Це право ґрунтується на відносинах між власником жилого приміщення і особами, які проживають з ним не на основі договору, а на основі особистих відносин. У випадку погіршення таких особистих відносин це може викликати негативні наслідки, які можуть призвести до втрати житла, інколи єдиного.

Закріплення в ЦК України житлового сервітуту свідчить про часткове врахування законодавцем інтересів осіб, які спільно проживають з власником житла, та обмеження таким чином повної залежності прав членів сім'ї від власника жилого приміщення. Цей підхід законодавця дав можливість закріпити в нормах ЦК України положення, згідно з яким член сім'ї власника жилого приміщення має самостійне право на житло, що також вимагає закріплення в нормах ЖК України житлового сервітуту.

Доцільно чітко визначення суб'єктного складу сервітутних відносин: 1) особи, які проживають разом із власником і ведуть з ним спільне господарство; 2) колишні члени сім'ї власника жилого приміщення, тобто громадяни, які хоч і проживають разом із власником в одному приміщенні, але з певного часу не є членами його сім'ї; 3) члени сім'ї колишнього власника жилого приміщення, тобто особи, які продовжують проживати в житлі, права власності на яке

перейшло від громадянина, який зберігає сімейні відносини з користувачами приміщення, до іншої особи. Обмежені речові права також можуть належати іншим особам, які не пов'язані з особою власника. Так наприклад спадкодавець в заповіті з заповідальним відказом може визначити відказоодержувачами осіб, які входять, а також тих, які не входять до числа спадкоємців за законом (ч.2 ст. 1237 ЦК України).

Права колишніх членів сім'ї власника житла. Актуальним є питання щодо природи користування житлом колишніми членами сім'ї власника такого житла. На відносини користування жилою площею в приміщеннях, які належать власнику, колишніми членами сім'ї, мають поширюватися правила про найм цих приміщень. Це обумовлено тим, що збереження права користування жилою площею за колишніми членами сім'ї власника (члени сім'ї, які припинили з ним сімейні відносини) при переході права власності до іншої особи законом не передбачено.

У житловому законодавстві належним чином не регламентовано порядок і підстави припинення права користування жилою площею членів сім'ї власника жилого приміщення. Крім відмови самих членів сім'ї від права користування жилою площею або іншого припинення цього права за їх волевиявленням, за змістом житлових норм у цій частині право користування членів сім'ї може бути припинене також рішенням суду про їх виселення згідно зі ст. 157 ЖК України.

Важливе значення має питання нормативного визначення обсягу прав та обов'язків членів сім'ї власника жилого приміщення. Права та обов'язки колишніх членів сім'ї власника житла приміщення, повинні визначатися аналогічно правам та обов'язкам членів сім'ї власника. З метою забезпечення житлових прав слід закріпити правило, згідно з яким обов'язково в договорі має міститися вказівка на перелік осіб, які мають речові права на відчужуване житло, а також їх права на користування жилою площею у відчужуваних приміщеннях. Вважаємо, що це правило має поширюватися на випадки дарування жилих приміщень з умовою.

Згідно з житловим законодавством членами сім'ї власника (наймача) житла визнаються дружина (чоловік) власника/наймача житла, їхні діти, батьки, а також інші особи, якщо вони постійно проживають разом із власником (наймачем) житла і ведуть з ним спільне господарство (ч. 2 ст. 64 ЖК України). Слід зазначити, що особа визнається членом сім'ї за одночасної наявності двох умов – ведення спільного господарства і постійного проживання члена сім'ї з власником житла у цьому помешканні. Якщо ці особи перестали бути членами сім'ї наймача, але продовжують проживати в займаному жилому приміщенні, вони мають такі самі права і обов'язки, як власник і члени його сім'ї.

Об'єкт правовідносин житлового сервітуту. Житло це особливий об'єкт цивільних і житлових прав, а саме 1) об'єкт нерухомості; 2) підвищеною цінністю; 3) житло є соціально значимим об'єктом 4) індивідуально-визначений об'єкт, незамінна річ [5, с.263]. Аналіз ст. 405 ЦК України дає підстави для висновку про те, що об'єктом житлового сервітуту на користування є житлове приміщення, придатне для проживання. Тому цей сервітут може виникати щодо частини будинку, квартири, іншого приміщення, придатного для проживання в ньому, визначених власником цього житла. На нашу думку, подібна зміна житлового приміщення можлива за наявності згоди сервітуарія, що має визнаватися підставою для припинення або зміни сервітутних правовідносин.

Сервітутне право може виникати лише з моменту визначення конкретного об'єкту сервітуту власником житла відповідно до встановлених санітарних вимог. Визначення об'єкту сервітуту є виключна компетенція власника житла. Однак суд може вирішити спір щодо встановлення об'єкту сервітуту, якщо за обставинами справи можливо встановити волевиявлення власника житла, яким визначається житлове приміщення.

Речове право користування цим помешканням виникає не з моменту включення члена сім'ї до ордеру і поселення у жиле приміщення, а з моменту поселення у визначене власником житло як об'єкт сервітуту [2, с.737]. У зв'язку з цим якщо чоловік і дружина проживають окремо і кожний з них має право на жилу площу у приміщеннях, які вони фактично займають, то подружжя-невласник не набуває речового права на жилу площу, в якій не проживає.

Припинення житлового сервітуту. Слід звернути увагу на можливість встановлення житлового сервітуту на підставі угоди про встановлення сервітуту. У цьому випадку сервітут виникає встановлюється за фактом укладення такої правочину, однак не може бути припинений за підставами припинення правочину, оскільки йдеться про сервітутне право, яке на підставі правочину може виникати, але не припинятися.

Інша особливість житлового сервітуту полягає в тому, що члени сім'ї втрачають право на користування цим помешканням, якщо будуть відсутні понад один рік без поважних причин (ч. 2 ст. 405 ЦК України). Поважними причинами відсутності члена сім'ї понад один рік може бути навчання, служба в армії, лікування, тривале відрядження, інші обставини, які понад один рік не позбавляють таких членів сім'ї власника помешкання права на користування цим житлом. Власник житла і член його сім'ї можуть домовитися про інші умови припинення права користування житлом.

Оскільки це право членів сім'ї власника є сервітутом, то перехід права власності на житло до іншої особи не припиняє права членів сім'ї колишнього власника житла на користування ним. У зв'язку з цим заслуговує на увагу сформульована в літературі думка про те, що «за членами сім'ї власника зберігається право користування житлом до тих пір, поки самі вони зберігають це право, навіть якщо в наступному і перестають бути членами його сім'ї, і незалежно від того, проживає або ні сам власник у належному йому будинку».

Не припиняється речове право на користування житлом у разі розлучення власника житла з іншим членом подружжя, який права спільної власності на житло не набув. Колишній із подружжя-невласник житла зберігає право користування житлом власника і після розлучення, оскільки колишньому з подружжя належить речове право, яке не може бути припинено в односторонньому порядку власником цього житла.

Вважаємо слушною пропозицію стосовно внесення змін до ст. 40 Закону України «Про іпотеку», а також до ст. 109 ЖК України щодо неможливості виселення осіб на користь яких було встановлено особистий сервітут [9, 39].

Проведений аналіз дає можливість зробити такі висновки.

1. Житловий сервітут це право володіння або користування чужим житлом, є обтяженням права власності, встановлюються щодо конкретно визначених осіб, мають абсолютний характер захисту в тому числі і від самого власника. Особистий сервітут на житло: 1) встановлюється законом, договором, заповітом; 2) носить переважно безоплатний характер; 3) є довічним правом і не переходить до інших осіб; 4) встановлюється виключно власником житла, який має право визначати порядок користування окремими жилими приміщеннями.

2. Зміна власника житла обтяженого речовим правом не припиняє чинності обмежених речових прав на житло, що вказує на те, що право слідує за річчю, визначаючи принцип права слідування.

3. Підставами виникнення житлового сервітуту є закон, речовий договір, заповіт, рішення суду, якими встановлюються суб'єкта житлового сервітуту та житловий об'єкт який має відповідати мінімальним санітарним вимогам.

4. До визначеного законом житлових сервітутів відносяться: право членів сім'ї власника, які проживають разом із ним, на користування жилим приміщенням (ст. 405 ЦК України); д) право користування житлом за шлюбним договором (ст. 98 СК України); е) право довічного користування житлом у порядку заповідального відказу (ст. 1238 ЦК України); є) право отримувача ренти (утримання) на користування житловим приміщенням за договорами ренти та довічного утримання (статті 731 і 744 ЦК України); дарування житла з умовою (статті 717-730).

5. Житловий сервітут, як правило носить безстроковий характер, і завершується з моменту задоволення житлових потреб сервітутарія шляхом переселення до іншого постійного місця користування.

Посилання:

1. Цивільне право України. Загальна частина: підручник/ за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової,

Р.А.Майданика.- 3-тє вид.переро. і допов.-К.:Юрінком Інтер, 2010.- 976 с.

2. Майданик Р.А. Речове право: підручник/ Р.А.Майданик. К.: Алерта.2019. 1102 с.

3. Цюра В.В. Речові права на чуже майно. Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2007. URL: [www. http://nbuv.gov.ua](http://nbuv.gov.ua).

4. Майданик Р.А., Скаржинський М.В. Речові права на чуже житло. К.: НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2006. 35 с.

5. Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав: монография/И.В.Спасибо-Фатеева, В.И.Крат, О.П.Печений и др.: подобщ.ред. И.В.Спасибо-Фатеевой.-Х.: Право, 2015. 720 с.

6.Івашова І.П. Обмежені речові права на житло. Правовий вісник Української академії банківської справи № 1(4) 2011 р. С.2. URL:https://biem.sumdu.edu.ua/images/stories/docs/K_CPD/Ivashova_005.pdf

7.Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України: у 2х т.-5-тє вид.перероб. і допов./ За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2013. Т. I. 832 с.

8.Льків О. В., Підстави набуття сервітутних прав. Південно український правничий часопис, № 4-2020, С. 200. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/4/35.pdf>

9.Горьова С. Л. Проблеми визначення поняття член сім'ї за цивільним, сімейним та житловим законодавством України // Правові проблеми реалізації житлових прав громадян: 3б. наук. праць (за матеріалами круглого столу, м. Київ, 15 червня 2006 р.) / Редкол.: М. К. Галянтич та ін. К.: НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2006. 65 с.

10. Галянтич М.К., Дрішлюк А.І., Лічман Л.Г. Здійснення та судовий захист суб'єктивних житлових прав: монографія. Київ-Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 496 с.

11. Галянтич М.К. Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень. К.: НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, 2006. 512 с.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

**ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПЛАТНИКОМ АЛІМЕНТІВ ПРАВА
НА ЗМЕНШЕННЯ ЇХ РОЗМІРУ:
НА МАТЕРІАЛАХ СУДОВОЇ
ПРАКТИКИ**

Богдан ЛЕВКІВСЬКИЙ

кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0009-0007-1816-1477>

У статті розглянуті окремі аспекти нормативного регулювання аліментних правовідносин дітей та батьків. Проаналізовано процесуальні можливості своєчасного забезпечення безперешкодної реалізації права платника аліментів на зменшення розміру аліментів за умови збереження дитині утримання на необхідному рівні, задоволення її повсякденних потреб на звичному та достатньому рівні з урахуванням її віку.

Досліджено право у платника аліментів, що з'являється виключно за наявності двох обставин, які виникають після розірвання шлюбу батьків цієї дитини та наведено такі випадки.

Наведено випадки реалізації платником аліментів свого права на зменшення розміру аліментів на утримання дитини, коли виникає конфлікт інтересів платника аліментів та самої дитини, яка отримує таке утримання (аліменти). Відповідно і вирішення питання пріоритетності між інтересами забезпечення прав дитини та забезпечення прав платника аліментів покладено на суд.

Доводиться позиція, що на практиці, реалізація права платника аліментів на зменшення розміру аліментів у випадку зміни сімейного стану, що прямо передбачено нормами матеріального права, неможлива через хибну практику судів, які

УДК 347.615 UDC

**PROBLEMS OF IMPLEMENTATION
BY THE PAYER OF THE RIGHT TO
REDUCE THEIR AMOUNT: BASED
ON JUDICIAL PRACTICE
MATERIALS**

Bohdan LEVKIVSKYY

Candidate of Law,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The article examines certain aspects of the regulatory regulation of alimony legal relations between children and parents. The procedural possibilities of timely ensuring the unhindered exercise of the alimony payer's right to reduce the amount of alimony are analyzed, provided that the child's maintenance is maintained at the required level, and that his daily needs are met at a normal and sufficient level, taking into account his age.

The right of the alimony payer, which appears exclusively in the presence of two circumstances that arise after the dissolution of the marriage of the parents of this child, is studied and the following cases are presented.

Cases of the exercise by the alimony payer of his right to reduce the amount of alimony for the maintenance of the child are presented, when there is a conflict of interests between the alimony payer and the child himself, who receives such maintenance (alimony). Accordingly, the resolution of the issue of priority between the interests of ensuring the rights of the child and ensuring the rights of the alimony payer is entrusted to the court.

The position is proved that in practice, the realization of the right of the alimony payer to reduce the amount of alimony in the event of a change in marital status,

вирішують такого роду спори з урахуванням правової позиції Верховного Суду.

Констатовано, що закон не визначає конкретних підстав для відступу від висновку щодо застосування норм права, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду. Такі підстави можна визначити виходячи з передбачених законом повноважень Верховного Суду як суду касаційної інстанції та меж касаційного перегляду.

Наводиться позиція Європейського суду з прав людини, який у своїй практиці також допускає за певних умов відступ від своїх попередніх висновків, зокрема з метою забезпечення того, що тлумачення Конвенції відображає соціальні зміни та відповідає умовам сьогодення.

Запропоновані шляхи удосконалення чинного законодавства України та усунення недоліків правозастосовної практики.

Ключові слова: право на утримання, право на забезпечення достатнього рівня життя, забезпечення потреб дитини, аліменти, судовий захист, право платника на зменшення розміру аліментів

Закладені ще з давніх часів одні з основних обов'язків кожного з батьків з матеріального утримання власної дитини до досягнення нею повноліття зберігають свою актуальність і на сьогодні. Ми маємо розуміти, що утримання дитини є не тільки моральним, соціальним обов'язком, а і юридичним обов'язком батьків, кожного з них, оскільки дитина в силу своїх фізіологічних особливостей залежна від батьків, потребує сумлінного виконання батьками покладених на них обов'язків, а відповідно соціум та держава створюють умови та механізми, за яких цей обов'язок буде виконуватися у повному обсязі і своєчасно.

Чинне законодавство України, як і законодавство більшості країн Європейського Союзу не містить будь-яких автоматичних змін у обсязі прав батьків щодо утримання дітей після припинення шлюбу між батьками шляхом його розірвання. Як правило, обов'язок на забезпечення матеріальних потреб дитини зберігається на тому ж самому рівні але фактично такий обов'язок з моменту окремого проживання одного з батьків від дитини є чітко визначеним не тільки в грошовому еквіваленті, а і у часовому вимірі.

Разом з тим, у того з батьків, який після розірвання шлюбу проживає окремо від дитини та є платником аліментів, виникає право притаманне виключно людині з таким статусом – право на зменшення розміру аліментів, тобто зменшення розміру утримання, який надавався на утримання дитини до моменту настання підстав визначених чинним законодавством України.

Таке право у платника аліментів з'являється виключно за наявності двох обставин, які виникають після розірвання шлюбу батьків цієї дитини та у таких випадках: 1) набрало законної сили рішення суду про стягнення аліментів або було укладено та посвідчено нотаріально договір відповідно до умов, якого той з батьків, котрий проживає окремо від дитини, зобов'язаний виконувати обов'язок по матеріальному утриманню дитини на відповідному рівні та у

which is directly provided for by the norms of substantive law, is impossible due to the erroneous practice of courts that resolve such disputes taking into account the legal position of the Supreme Court.

It is stated that the law does not define specific grounds for departing from the conclusion on the application of the norms of law set out in a previously adopted decision of the Supreme Court. Such grounds can be determined based on the powers of the Supreme Court as a court of cassation and the limits of cassation review provided for by law.

The position of the European Court of Human Rights is given, which in its practice also allows, under certain conditions, departure from its previous conclusions, in particular in order to ensure that the interpretation of the Convention reflects social changes and meets current conditions.

Proposed ways of improving the current legislation of Ukraine and eliminating the shortcomings of law enforcement practice.

Keywords: the right to maintenance, the right to an adequate standard of living, ensuring the needs of the child, alimony, judicial protection, the payer's right to reduce the amount of alimony

визначені проміжки часу. Тобто платник аліментів є носієм не абстрактного обов'язку, а чітко встановленого та визначеного у відповідному документі (розмір, періодичність та спосіб); 2) у такого платника аліментів змінились життєві обставини визначені законом які впливають на його можливість в подальшому виконувати обов'язок по утриманню дитини на відповідному рівні.

Право на зменшення аліментів базується на принципах забезпечення права людини на достатній життєвий рівень, яке зокрема закріплено і в Основному Законі України та чітко встановлює, що кожна особа має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг та житло (ст. 48)[1]. У випадку реалізації платником аліментів свого права на зменшення розміру аліментів на утримання дитини виникає конфлікт інтересів платника аліментів та самої дитини, яка отримує таке утримання (аліменти), відповідно і вирішення питання пріоритетності між інтересами забезпечення прав дитини та забезпечення прав платника аліментів покладено на суд.

Так, за змістом ст. 180 Сімейного Кодексу України (далі – СК України) батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. За рішенням суду кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька і (або) у твердій грошовій сумі (ч. 3 ст. 181 СК України) [2]. Відповідно до ст. 182 СК України, при визначенні розміру аліментів суд враховує стан здоров'я та матеріальне становище дитини; стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина; інші обставини, що мають істотне значення. Аналогічні положення містить п. 17 Постанови № 3 Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року «Про застосування судами окремих норм Сімейного Кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»[3].

Згідно з ч. 1 ст. 192 СК України, розмір аліментів, визначений за рішенням суду або за домовленістю між батьками, може бути згодом зменшено або збільшено за рішенням суду за позовом платника або одержувача аліментів у разі зміни матеріального або сімейного стану, погіршення або поліпшення стану здоров'я когось з них. Аналогічні роз'яснення містяться в п. 23 Постанови № 3 Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року «Про застосування судами окремих норм Сімейного Кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» «...відповідно до ст. 192 СК розмір аліментів, визначений судовим рішенням або за домовленістю між батьками, суд може змінити за позовом платника або одержувача аліментів у зв'язку зі зміною матеріального чи сімейного стану, погіршення чи поліпшення здоров'я когось із них...».

У Постанові Верховного Суду України від 05 лютого 2014 року у справі № 6-143цс13 зроблено висновок, що розмір аліментів, визначений рішенням суду, не вважається незмінним [4]. Отже, у зв'язку із значним покращенням матеріального становища платника аліментів матір дитини може подати до суду заяву про збільшення розміру аліментів. Значне погіршення матеріального становища батька може бути підставою для його вимоги про зменшення розміру аліментів. З аналізу зазначеної правової норми вбачається, що зміна розміру аліментів можлива у таких випадках: 1) у зв'язку зі зміною матеріального стану; 2) у зв'язку зі зміною сімейного стану; 3) у зв'язку з погіршення здоров'я платника або одержувача аліментів, а також самої дитини; 4) у зв'язку з поліпшення здоров'я платника або одержувача аліментів, а також самої дитини.

Таким чином, встановивши, факт зміни у платника аліментів, зокрема сімейного стану, суд зобов'язаний взяти цей факт за основу та задовільнити позовні вимоги, змінивши розмір аліментів з огляду на норму ч. 1 ст. 192 СК України. ця норма є імперативною і не передбачає можливості реалізації судом дискреційних повноважень, тобто суд може діяти виключно так як визначено нормами матеріального права. Однак, суди безпідставно не застосовують такої самостійної підстави, як зміна сімейного стану, закріпленої нормами матеріального права, необґрунтовано посилаючись на те, що зміна сімейного стану має обов'язково бути в поєднанні зі зміною матеріального стану (додатково обтяжена), тобто не розглядаючи зміну сімейного стану як самостійну та достатню підставу для зміни розміру аліментів у супереччя прямиї імперативної норми матеріального права.

Отже, на практиці, реалізація права платника аліментів на зменшення розміру аліментів у випадку зміни сімейного стану, що прямо передбачено нормами матеріального права, неможлива через хибну практику судів, які вирішують такого роду спори з урахуванням правової позиції Верховного Суду.

Враховуючи зазначене, здебільшого, суди відмовляють у задоволенні позовів такого роду обґрунтовуючи свою відмову відсутністю підстав посилаючись на відсутність поєднання такої підстави як зміна сімейного стану з підставою зміни матеріального стану платника аліментів. Вбачається, що такого роду правові позиції є з огляду на таке:

1. Ухвалюючи рішення про відмову у задоволенні позову про зменшення розміру аліментів з підстави зміни сімейного стану, суди своїми рішеннями фактично порушують чинне законодавство, а відповідно і права позивачів, оскільки, у супереччя прямій імперативній нормі матеріального права, а саме ч. 1 ст. 192 СК України, в якій не передбачено сукупності підстав, тобто спільного поєднання двох обставин, а також не передбачено доповнення обставин одна одною, яка містить виключно простий перелік, тобто в якій перераховано можливі варіанти (підстави), за настання хоча б одного з них зменшення аліментів можливе, суд незаконно відмовляє у задоволенні позовних вимог.

2. Суди фактично створюють умови для подальшого порушення прав позивачів щодо визнання їх права на зменшення розміру аліментів, яке належить платнику, та яке закріплено нормами матеріального права, а відповідно також порушує і право позивача на об'єктивний, неупереджений та своєчасний розгляд його справи, об'єктивним та неупередженим судом, тобто порушується право позивача на справедливий суд.

Здійснюючи правовий аналіз рішень Верховного Суду, доводиться констатувати про їх необґрунтованість у такого роду справах. Ознайомившись з Постановами Верховного суду у такій категорії справ, можна визначити таке: Постановою Верховного Суду від 16.09.2020 у справі №565/2071/19 (провадження №61-9460св20), закріплено правовий висновок, що аналіз норм матеріального права дає підстави для висновку що підставами зміни розміру аліментів є як зміна матеріального, так і зміна сімейного стану як самостійна підстава для зменшення або збільшення розміру аліментів. При цьому такі положення закону не виключають одночасне настання обох підстав для зміни розміру аліментів: і зміни сімейного і зміни матеріального стану. Однак, зміна сімейного стану є самостійною, не залежною від зміни матеріального стану підставою для зміни розміру аліментів [5]. Разом з тим, у цій самій Постанові Верховний Суд, одним абзацом нижче, робить протилежний попередньому висновок, зокрема Верховний Суд зазначає: «Суди у порушення вищевказаних вимог закону не звернули уваги на те, що зміна сімейного стану позивача, а саме народження дитини, не є безумовною підставою для зміни розміру аліментів.» Тобто в межах однієї Постанови, Верховний Суд зробив два протилежних правових висновки, які протирічать один одному, зокрема у першому випадку Верховний Суд, в межах цивільної справи №565/2071/19 (провадження №61-9460св20) зазначає, що зміна сімейного стану є самостійною підставою для зміни розміру аліментів, а у другому випадку, у межах цієї ж цивільної справи, робить протилежний висновок, що зміна сімейного стану не є самостійною підставою для зменшення розміру аліментів і може бути застосована лише в поєднанні з погіршенням матеріального стану платника.

Верховний Суд в межах однієї Постанови від 16.09.2020 у справі №565/2071/19 (провадження №61-9460св20) не тільки робить два протилежні за змістом правові висновки, а і фактично змінює норму матеріального права, що виходить за межі компетенції Верховного Суду, а відповідно є незаконним.

Ще одна Постанова Верховного Суду від 28.05.2021 у справі № 715/2073/20 (провадження №61-1031св21), в якій Верховний Суд зробив також правовий висновок, відповідно до якого зміна сімейного стану є самостійною окремою підставою для зменшення розміру аліментів, а саме: «Аналіз цієї норми права дає підстави для висновку що підставами зміни розміру аліментів є як зміна матеріального, так і зміна сімейного стану як самостійна підстава для зменшення або збільшення розміру аліментів» [6]. Однак, у цій Постанові Верховний Суд, одним абзацом нижче, так само як і у Постанові Верховного Суду від 16.09.2020 у справі №565/2071/19 (про-

вадження №61-9460св20) робить так само протилежний попередньому висновок, зокрема: «Верховний Суд погоджується з висновками суду апеляційної інстанції про те, що відповідно до судового наказу розмір аліментів відповідає вимогам сімейного законодавства, а його зменшення у зв'язку з тим, що позивач має на утриманні двох дітей, без доведення погіршення його майнового становища, не буде спрямовано на належне забезпечення дитини попереднього шлюбу, та суперечитиме її інтересам». Отже, Верховним Судом двічі закріплено два протилежних правових висновки які містяться в кожній із постанов, які протирічать одна одній, які фактично змінюють норму матеріального права, що виходить за межі компетенції Верховного Суду, а відповідно є незаконним.

Хоча, нормами чинного законодавства України і закріплено можливість ініціативного звернення метою зміни правової позиції Верховного Суду, Верховний Суд безпідставно відмовляє у перегляді цих хибних правових позицій. Так, відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 389 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) учасники справи, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити у касаційному порядку рішення суду першої інстанції та судові рішення суду апеляційної інстанції якщо скаргник вмотивовано обґрунтував необхідність відступлення від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного у постанові Верховного Суду та застосованого судом апеляційної інстанції в оскаржуваному судовому рішенні [7].

Європейський суд з прав людини зауважив, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип правової визначеності, який, між іншим, вимагає, щоб при остаточному вирішенні справи судами їхні рішення не викликали сумнівів (рішення від 28 жовтня 1999 року у справі «Брумареску проти Румунії», заява № 28342/95, § 61) [8]. Якщо конфліктна практика розвивається в межах одного з найвищих судових органів країни, цей суд сам стає джерелом правової невизначеності, тим самим підриває принцип правової визначеності та послаблює довіру громадськості до судової системи (рішення від 29 листопада 2016 року у справі «Парафія греко-католицької церкви в м. Люпені та інші проти Румунії», заява № 76943/11, § 123) [9].

Європейський суд з прав людини констатував, що процесуальні норми створюються для забезпечення належного відправлення правосуддя та дотримання принципу юридичної визначеності, сторони провадження повинні мати право очікувати застосування вищезазначених норм. Принцип юридичної визначеності застосовується не тільки щодо сторін провадження, а й до національних судів (див. рішення від 21 жовтня 2010 року у справі «“Дія-97” проти України», заява № 19164/04, § 47)[10].

Офіційне розуміння правової визначеності як елемента верховенства права надано в пункті 3.1 мотивувальній частині рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 у справі № 1-25/2010, відповідно до якого одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці є допустимим за умови передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, які дадуть змогу передбачити юридичні наслідки своєї поведінки [11].

З огляду на все зазначене, Правова позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо відсутності підстав для зменшення розміру аліментів за наявності такої самостійної підстави як зміна сімейного стану що передбачена ч. 1 ст. 192 СК України без поєднання з іншою самостійною підставою як погіршення матеріального стану (обтяження цією підставою), яка висловлена Касаційним цивільним судом у складі Верховного Суду в постановах від 03 червня 2020 року у справі № 760/9783/18-ц, від 16 вересня 2020 року у справі № 565/2071/19 від 16 вересня 2020 року, у справі № 715/2073/20 від 28 травня 2021 року є сталою однак такою, що не відповідає нормам матеріального права та змінює(спотворює) їх. Зазначені правові позиції Верховного Суду стала підставою для масової відмови судів у задоволенні обґрунтованих позовних вимог громадян, які сприймаючи норму ст. 192 СК України відповідно до букви

закону, звертаються до суду за захистом свого права на зменшення розміру аліментів за наявності самостійної підстави – зміна сімейного стану.

Така практика негативно впливає на сприйняття принципу справедливості та верховенства права та правової визначеності широкими верствами населення і не сприяє укріпленню довіри до судової влади через розуміння несправедливості даної правової позиції та такої помилкової судової практики, через незаконне, безпідставне обмеження людини та громадянина на реалізацію права закріпленого відповідною нормою матеріального права на зменшення розміру аліментів за наявності самостійної підстави для цього – зміна сімейного стану.

Відповідно до ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд:

1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;

2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;

4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

7) забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування;

7-1) здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління;

8) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Отже до повноважень Верховного Суду не віднесено право зміни норми матеріального права в будь-якій галузі, та закріплених Сімейним кодексом України, а тлумачення норми права не може замінювати її структуру та зміст [12].

Тлумачення права (тлумачення правових норм) – діяльність, спрямована на з'ясування, осмислення дійсного змісту норм права з метою сприяння їх практичній реалізації, а також результат такої діяльності, що переважно виражається в інтерпретаційно-правовому акті [13]. Тлумачення права є важливим елементом правозастосування, яке забезпечує: Точне застосування законів (Правильне тлумачення норм права запобігає помилкам у застосуванні права), Єдність правозастосовної практики (Забезпечує однакове розуміння та застосування норм права різними суб'єктами правозастосування), Справедливість та законність (Забезпечує захист прав та законних інтересів громадян та організацій), Розвиток права (Допомагає адаптувати право до змін у суспільстві та виявляти прогалини в законодавстві) [14]. Об'єкт право-тлумачної діяльності є норма права. У розкритті дійсного значення правових норм, з'ясуванні змісту правил поведінки, що їх становить, полягає кінцева мета інтерпретації права. Безпосередній предмет інтерпретації права виступає юридичний текст, який міститься у відповідних джерелах права (нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових прецедентах тощо). Під «буквою» закону розуміють буквальне значення юридичного тексту, що містить норми права (положень нормативно-правового акта, міжнародно-правового договору тощо). «Дух» закону передає дійсний зміст норм права, що містяться у відповідному акті, з урахуванням правових принципів, на яких він ґрунтується, в їх субординації між собою [15].

Відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 2 ЦПК України, одним із основних засад (принципами) цивільного судочинства є: верховенство права. Згідно з ч. 2 ст. 10 ЦПК України, суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. У частинах першій та другій статті 263 ЦПК України, зазначено, що судові рішення повинно ґрунтуватися на засадах верховенства права, бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права.

Тобто, як і суд першої та апеляційної інстанцій, Верховний Суд як суд касаційної інстанції зобов'язаний ухвалювати судові рішення на засадах верховенства права відповідно до норм матеріального права. З огляду на зазначене, якщо норма матеріального права містить окремі підстави для зменшення розміру аліментів, які є самостійними для вирішення цього питання, Верховний Суд не має права змінювати цю норму, шляхом її спотворення.

Отже, правова позиція Верховного Суду, яка була сприйнята та закладена в основу рішення Святошинського районного суду міста Києва не узгоджується з логікою тлумачення та взагалі з українським правописом! Так, відповідно до українського правопису сполучник «або» в українській мові, зазначає альтернативу дії, не сукупність, доповнення, поєднання, а саме альтернативу, якою у даному випадку є зміна матеріального стану АБО (альтернатива) сімейного стану платника аліментів [15]. Термін альтернатива має походження з латині (франц. *alternative*, від лат. *alter* – один з двох) – необхідність вибору між двома можливостями, що виключають одна одну. У логіці – кожний із членів строгої диз'юнкції (судження, що з'єднує твердження за допомогою сполучника «або»), яка виражає дві чи більше можливостей, що виключають одна одну (напр., вираз: «Це міркування є або істинним, або хибним» – містить дві А.).

Закон не визначає конкретних підстав для відступу від висновку щодо застосування норм права, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду. Такі підстави можна визначити виходячи з передбачених законом повноважень Верховного Суду як суду касаційної інстанції та меж касаційного перегляду. Зміст касаційного перегляду полягає в перевірці правильності застосування судом першої чи апеляційної інстанції на підставі встановлених фактичних обставин справи норм матеріального і процесуального права.

Суд, який розглядає справу в касаційному порядку у складі колегії суддів, передає справу на розгляд палати, до якої входить така колегія, якщо ця колегія вважає за необхідне відступити від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, викладеного в раніше ухваленому рішенні Верховного Суду у складі колегії суддів з цієї самої палати або у складі такої палати. Відступ від висновків Верховного Суду. Повноваження Верховного Суду як суду касаційної інстанції вказують на те, що необхідність відступу від раніше сформованого висновку Верховного Суду може бути пов'язана виключно з незгодою з раніше сформованими висновками Верховного Суду щодо правильності застосування судами першої чи апеляційної інстанцій норм права у подібних правовідносинах. Така незгода, а відтак необхідність відступу від Висновків Верховного Суду, може бути зумовлена різними факторами, як то: 1) зміна суспільних відносин; 2) застарілість та невідповідність правозастосовчої практики сучасним умовам, таке інше. Європейський суд з прав людини у своїй практиці також допускає за певних умов відступ від своїх попередніх висновків, зокрема з метою забезпечення того, що тлумачення Конвенції від-ображає соціальні зміни та відповідає умовам сьогодення (п. 35 рішення ЄСПЛ від 27.09.1990 у справі «Коссі проти Сполученого Королівства» (*Cossey v. the United Kingdom*, заява № 10843/84), п. 70 рішення ЄСПЛ від 18.01.2001 у справі «Чепмен проти Сполученого Королівства» (*Charman v. the United Kingdom*, заява № 27238/95) [16]. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2018 у справі № 823/2042/16 сформульовано загальний висновок, що «...з метою забезпечення єдності та сталості судової практики для відступу від висловлених раніше правових позицій Велика Палата Верховного Суду повинна мати ґрунтовні підстави: її попередні рішення мають бути помилковими, неефективними чи застосованих у цих рішеннях підхід повинен очевидно застаріти внаслідок розвитку в певній сфері суспільних відносин або їх правового регулювання...».

З огляду на викладене, вбачається необхідним привести практику у відповідність до вимог чинного законодавства та переглянути правові позиції ВС через їх очевидну помилковість, які призводять до неможливості громадянам України у такій категорії справ ефективно захистити свої права передбачені нормою матеріального права.

Посилання:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. No 255к/96-ВР. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. No 2947–III. Відомості Верховної Ради України. 2002 . No 21(доп.). Ст. 135.
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15 травня 2006 року «Про застосування судами окремих норм Сімейного Кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>.
4. Постанова Верховного Суду України від 05 лютого 2014 року у цивільній справі № 6-143цс13. URL: https://protocol.ua/ru/postanova_vsu_vid_05_02_2014_roku_u_spravi_6_143tss13/.
5. Постанова Верховного Суду від 16.09.2020 у цивільній справі №565/2071/19 (провадження №61-9460св20). URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91680574>.
6. Постанова Верховного Суду від 28.05.2021 у справі № 715/2073/20 (провадження №61-1031св21). URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=97352493&red=1000037219045d04bd8b2c0b7cса20e048e5ae&d=5>.
7. Цивільний процесуальний кодекс України : [прийнятий 18 бер. 2004 р. № 1618-IV] // Офіц. вісн. України. 2004. № 16. Ст. 11. Зі змінами; ост. ред. 17.07.2025 р.
8. Рішення Європейського Суду з прав людини (Заява N 28342/95) Страсбург, від 28 жовтня 1999 року у справі «Брумареску проти Румунії». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/SO2355>.
9. Рішення Європейського Суду з прав людини (Заява № 76943/11, § 123) Страсбург, від 29 листопада 2016 року у справі «Парафія греко-католицької церкви в м. Люпені та інші проти Румунії». URL: https://protocol.ua/ru/postanova_ktss_vp_vid_25_12_2019_roku_u_spravi_264_2773_16_ts/.
10. Рішення Європейського Суду з прав людини (Заява № 19164/04, § 47) Страсбург, від 21 жовтня 2010 року у справі «“Дія-97” проти України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_932#Text/.
11. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010 у справі № 1-25/2010. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/613>.
12. Про судоустрій і статус суддів [прийнятий 02 чер. 2016 р. № № 1402-VIII] // Офіц. вісн. України. 2016. № 56. Ст. 1935. Зі змінами; ост. ред. 04.06.2025 р.
13. Тлумачення права // Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%BB%D1%83%D0%BC%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0/
14. Білозьоров Є. В., Кривицький Ю. В. Казуальне тлумачення норм права: теоретичні та практичні аспекти розуміння. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18. Економіка і право. Київ, 2015. Вип. 27. С. 207–215.
15. Тлумачний словник українського правопису URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D0%B0%D0%B1%D0%BE>.
16. Рішення Європейського Суду з прав людини (Заява №27238/95) Страсбург, від 11 липня 2002 року у справі «Чепмен проти Сполученого Королівства». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_102#Text.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.162 UDC

**ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ПАЦІЄНТА
ПРИ НАДАННІ ПСИХІАТРИЧНОЇ
ДОПОМОГИ В ПРИМУСОВОМУ
ПОРЯДКУ**

Костянтин БЕЗНОС

аспірант

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

**CHALLENGES IN THE EXERCISE
OF LEGAL PERSONALITY OF THE
PATIENT UNDER INVOLUNTARY
PSYCHIATRIC CARE**

Kostiantyn BEZNOS

Post Graduate Student

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0001-9922-0908>

У статті досліджуються проблеми реалізації правосуб'єктності пацієнта при наданні психіатричної допомоги в примусовому порядку. Проаналізовано зміст правосуб'єктності, а також взаємозв'язок між дієздатністю та психічним станом особи. Особливу увагу приділено зіставленню положень чинного українського законодавства з міжнародними стандартами захисту прав людини, зокрема з практикою Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ).

Метою дослідження є виявлення основних проблем реалізації правосуб'єктності пацієнта при наданні йому психіатричної допомоги в примусовому порядку, виявленні прогалин в українському законодавстві та формулюванні шляхів їх усунення відповідно до стандартів прав людини.

Методологічну основу дослідження становлять діалектичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний і системно-функціональний методи.

На основі аналізу рішень ЄСПЛ виявлено низку істотних прогалин у національному правовому регулюванні, серед яких: відсутність гнучкого механізму часткового обмеження дієздатності; відсутність комплексної оцінки психічного стану пацієнта у разі його відмови від лікування; відсутність ефективного судового контролю за тривалістю примусової

The article examines the issues related to the realization of legal capacity of patients receiving involuntary psychiatric care. It analyzes the concept of legal personality and explores the relationship between legal capacity and an individual's mental condition. Particular attention is paid to the comparison of current Ukrainian legislation with international human rights standards, especially the case law of the European Court of Human Rights (ECtHR).

The purpose of this study is to identify the key issues in the realization of the legal capacity of patients receiving involuntary psychiatric care, to reveal the gaps in Ukrainian legislation, and to formulate proposals for their elimination in accordance with human rights standards.

The methodological basis of the research includes dialectical, comparative legal, formal legal, and systemic-functional methods.

Based on an analysis of ECtHR judgments, a number of significant deficiencies in the national legal framework have been identified, including: the absence of a flexible mechanism for partial restriction of legal capacity; the lack of comprehensive assessment procedures for patients' mental condition in cases where they refuse treatment; and the lack of effective judicial control over the duration of

психіатричної допомоги у стаціонарних умовах.

У роботі сформульовано рекомендації щодо змін до законодавства, зокрема впровадження клініко-правових протоколів для лікарів-психіатрів, що міститимуть практичні роз'яснення щодо застосування ключових критеріїв оцінки стану пацієнтів, передусім тих, які внаслідок тяжкого психічного розладу відмовляються від лікування, а також нормативне закріплення чітких строків перебування пацієнта у стаціонарі для надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Ключові слова: медичне право, психіатрична допомога, правосуб'єктність, реалізація правосуб'єктності, примусовий порядок надання психіатричної допомоги, практика Європейського суду з прав людини

Постановка проблеми. Забезпечення реалізації правосуб'єктності осіб із психічними розладами залишається однією з найменш розроблених і водночас найбільш чутливих сфер правового регулювання у галузі охорони здоров'я. Особливої гостроти ця проблематика набуває в контексті застосування заходів примусового характеру. Примусове лікування в психіатрії пов'язане з підвищеним ризиком порушення таких фундаментальних прав, як право на свободу, гідність та особисту недоторканність. У практиці Європейського суду з прав людини неодноразово наголошувалося, що навіть медичні втручання, які формально мають лікувальну мету, можуть порушувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, якщо вони не ґрунтуються на обґрунтованій медичній необхідності або не супроводжуються належними процесуальними гарантіями.

У європейському правовому просторі простежується чітка тенденція до обмеження сфери застосування примусових заходів у психіатрії та посилення ролі особистої автономії. У цьому контексті проблематика реалізації правосуб'єктності пацієнта в умовах надання психіатричної допомоги в примусовому порядку набуває особливої актуальності для України, яка зобов'язалася дотримуватися стандартів захисту прав людини, встановлених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Наявна модель правового регулювання в Україні часто не відповідає вимогам ЄСПЛ, насамперед у частині дотримання принципу пропорційності та правової визначеності при втручанні в особисту автономію. Ці обставини актуалізують потребу у перегляді національного законодавства з метою його гармонізації з європейськими цінностями, зокрема моральними принципами прав людини.

Стан дослідження проблеми. У юридичній літературі приділяється увага загальним питанням правового статусу пацієнтів та надання медичної допомоги. Водночас реалізація правосуб'єктності пацієнта саме в умовах примусової психіатричної допомоги залишається практично не дослідженою. Окремі науковці лише окреслюють загальні правові підходи до правосуб'єктності пацієнта (зокрема І. Я. Сенюта, В. М. Стратанов, А. О. Гавловська, О. В. Темченко), або аналізують окремі аспекти порушення прав психічно хворих осіб у контексті практики Європейського суду з прав людини (наприклад, Г. А. Миронова). У межах комплексних досліджень, зокрема монографій, розглядаються примусові медичні заходи загалом, проте без виокремлення специфіки саме психіатричної допомоги (наприклад,

involuntary psychiatric hospitalization.

The paper proposes legislative amendments, in particular the introduction of clinical-legal protocols for psychiatrists with clearly defined criteria for assessing the mental condition of patients-especially those who refuse treatment due to severe mental illness-and the normative establishment of specific time limits for inpatient psychiatric care provided on an involuntary basis.

Keywords: medical law, psychiatric care, legal personality, exercise of legal capacity, involuntary psychiatric treatment, case-law of the European Court of Human Rights

М. Ю. Щирба, С. Б. Булеца).

Мета дослідження полягає у виявленні основних проблем реалізації правосуб'єктності пацієнта при наданні йому психіатричної допомоги в примусовому порядку, виявленні прогалин в українському законодавстві та формулюванні шляхів їх усунення відповідно до стандартів прав людини.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить комплекс загально-наукових і спеціально-юридичних методів. Діалектичний метод, збагачений сучасними індуктивними та дедуктивними засобами, використано для виявлення суперечностей між формальною здатністю особи бути суб'єктом права та фактичною неможливістю реалізувати нею свої права внаслідок психічного розладу. Порівняльно-правовий метод застосовано для зіставлення положень національного законодавства України з практикою ЄСПЛ. Формально-юридичний метод дав змогу проаналізувати норми чинного законодавства у сфері психіатричної допомоги. Системно-функціональний метод використано для оцінки ефективності чинного правового регулювання з огляду на практику реалізації прав пацієнтів у психіатричних закладах.

Результати. У вітчизняній правовій науці правосуб'єктність зазвичай визначається як: «передбачена нормами права здатність (можливість) особи (фізичної та юридичної) бути учасником правовідносин, тобто виступати суб'єктом права, а саме носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків» [1, с. 2]. При цьому така здатність має потенційний характер і не обов'язково реалізується в конкретних правовідносинах. У теоретико-правовому дискурсі дослідники наголошують, що правосуб'єктність слід тлумачити крізь категорію «здатності» - як фундаментальна властивість особи [2, с. 101].

Правосуб'єктність, як правило, розглядається через призму її структурних елементів - правоздатності, дієздатності та деліктоздатності.

Під правоздатністю слід розуміти закріплену нормами права потенційну здатність особи набувати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вона не гарантує фактичного володіння правами, оскільки їх реалізація залежить від настання відповідних юридичних умов - зокрема, вчинення правочинів чи участі в правовідносинах.

Натомість дієздатність характеризує активну здатність особи самостійно реалізовувати свої права та виконувати юридичні обов'язки. Вона ґрунтується на волевій спроможності особи діяти усвідомлено та відповідально у межах правового поля. На відміну від правоздатності, обсяг дієздатності може змінюватися протягом життя.

Дієздатність і деліктоздатність тісно пов'язані із здатністю особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Саме ці критерії передбачені законодавством для зміни дієздатності людини, зокрема, її обмеження (в порядку ст. 36 Цивільного кодексу України (далі - ЦК України)) та визнання фізичної особи недієздатною (в порядку ст. 39 ЦК України) [3].

Обмеження та позбавлення дієздатності особи можливі лише за умови, якщо втрата здатності усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними є наслідком психічного розладу. Такий стан зазвичай обумовлений тяжкими формами психічних захворювань. Водночас навіть за відсутності усвідомлення або контролю за власною поведінкою, особа не втрачає правоздатності та своїх прав - вони зберігаються незалежно від її психічного стану.

У разі вираженого психічного розладу особа може бути нездатною самостійно реалізувати свої права, зокрема право на охорону здоров'я та отримання медичної допомоги. У такій ситуації її волевиявлення щодо надання згоди на психіатричне втручання не може вважатися юридично значущим. Це зумовлює необхідність застосування спеціальних правових механізмів та порядку, спрямованих як на захист, так і на забезпечення здійснення прав. Важливо підкреслити, що йдеться не лише про осіб, цивільна дієздатність яких була обмежена в судовому порядку, а й про тих, хто, відповідно до медичних критеріїв, не здатен усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними.

Національне законодавство передбачає механізм, що допускає надання психіатричної допомоги без урахування волевиявлення особи, яка досягла 14-річного віку, зокрема у

примусовому порядку, передбаченому ч. 2-9 ст. 11, ч. 2-7 ст. 12, ч. 3 ст. 13, ст. 14, 16 та 17 Закону України «Про психіатричну допомогу» [4]. При цьому презюмується, що таке втручання здійснюється в інтересах самої особи, оскільки має на меті захист її життя і здоров'я або життя і здоров'я інших людей.

Разом із тим, застосування примусових заходів у сфері психіатрії потребує особливо зваженого та обґрунтованого підходу. Подібна практика неодноразово піддавалася критиці з боку міжнародних правозахисних організацій. За загальним правилом, медичне втручання, необхідне з лікувальною метою і здійснене відповідно до стандартів належної медичної практики, не розглядається як нелюдське або таке, що принижує гідність особи. Водночас будь-який метод лікування має бути обґрунтований реальною медичною необхідністю та відповідати принципу пропорційності.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини виявляє невідповідності між положеннями українського законодавства, пов'язаними з примусовим наданням психіатричної допомоги, і міжнародними стандартами захисту прав людини. Ці розбіжності істотно ускладнюють або унеможливають реалізацію правосуб'єктності осіб із психічними розладами.

Зокрема, у справі «Salontaji-Drobnjak v. Serbia» (13.10.2009 року) суд наголосив, що обмеження дієздатності особи не повинно автоматично позбавляти її права приймати рішення щодо власного лікування [5]. Детальний аналіз аргументів суду дозволяє дійти висновку, що ключовим у рішенні було питання порушення принципу пропорційності при застосуванні обмежувальних заходів. Особу було позбавлено дієздатності без належних процедурних гарантій: її не заслухали під час фінального судового засідання, що позбавило можливості оскаржити висновки експертів; також не було забезпечено регулярного перегляду її правового статусу, попри неодноразові клопотання про це [5].

Питання, пов'язані з тим, що заходи з обмеження дієздатності не відповідали принципу пропорційності, є поширеними. У цьому контексті актуалізуються дискусії щодо впровадження механізмів часткового, співмірного обмеження дієздатності - так званої «парцелярної дієздатності» - як інституту, що забезпечує більш гнучкий підхід до правосуб'єктності особи.

Г. А. Миронова зауважує на тому, що через відсутність в Україні інституту спірозмірного обмеження дієздатності неможливо обмежити дієздатність особи лише тією мірою, в якій це дійсно необхідно [6, с. 158]. Така ситуація певною мірою породжує ризик надмірного втручання у правосуб'єктність особи. Особливо критичним це стає у правовідносинах, пов'язаних з наданням психіатричної допомоги, зокрема в умовах стаціонарного лікування. Адже йдеться не лише про медичне втручання, а й про обмеження права на свободу, приватність, пересування, спілкування, користування особистим майном, доступ до інформації тощо - тобто про широке втручання в життєвий простір особи, що вимагає підвищеного рівня правових гарантій.

Обмеження цивільної дієздатності регулюється статтею 36 ЦК України, в якій встановлено, що: «Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними» [3]. Водночас законодавчо не конкретизовано, що саме слід розуміти під «істотним впливом», зокрема не визначено рівень, характер чи сфери життєдіяльності, в яких така особа втрачає або істотно знижує здатність до усвідомлення чи контролю за своїми діями. На практиці це означає, що особа може бути обмежена в дієздатності загалом, хоча її психічний стан впливає лише на окремі аспекти її життя, тоді як в інших сферах вона зберігає здатність до самостійного прийняття рішень. Така нормативна невизначеність закономірно породжує ризик надмірного втручання в особисту автономію та суперечить засадничому принципу пропорційності.

Разом з тим, враховуючи складність та міждисциплінарний характер цієї проблеми, її належне концептуальне опрацювання потребує окремого ґрунтовного дослідження, в межах якого можливо буде сформулювати загальну модель парцелярної дієздатності та відповідні критерії її застосування.

В іншому рішенні ЄСПЛ «*Arskaya v. Ukraine*» (05.02.2014 року) пацієнт неодноразово відмовлявся від медичних процедур, що зрештою призвело до його смерті. Водночас у процесі лікування він демонстрував симптоми психічного розладу, які ставили під сумнів його здатність повною мірою усвідомлювати значення власних дій та керувати ними [7]. У цій справі суд звернув увагу на проблему оцінки дієздатності пацієнтів у контексті прийняття рішень щодо лікування, зокрема встановив, що: «органи влади не вжили достатніх заходів для створення нормативно-правової бази, яка б забезпечила належний захист життя сина заявниці, як того вимагає стаття 2 Конвенції» [7].

Аналіз матеріалів справи свідчить, що медичний персонал діяв своєчасно, запросивши психіатра вже наступного дня після відмови пацієнта від лікування. Попри відмову від спілкування, психіатр мав медичну документацію, у якій зафіксовані ознаки тяжкого психічного розладу (ейфорія, неадекватна поведінка, зорові галюцинації), що давало підстави припустити наявність у особи тяжкого психічного розладу, внаслідок чого вона вчиняє чи виявляє реальні наміри вчинити дії, що являють собою безпосередню небезпеку для неї. Згідно зі ч. 6 ст. 11 Закону України «Про психіатричну допомогу», в такому випадку лікар був уповноважений самостійно прийняти рішення про негайний психіатричний огляд без згоди пацієнта чи його представника [4].

У зв'язку з виявленими проблемами виникає потреба у впровадженні клінічних протоколів для лікарів-психіатрів, які б містили практичні роз'яснення щодо застосування оціночних критеріїв. Зокрема, потребує уточнення зміст понять «безпосередня небезпека для себе чи оточуючих» та «нездатність особи самостійно задовольняти основні життєві потреби на рівні, що забезпечує її життєдіяльність». Наявна правова невизначеність у тлумаченні цих понять на практиці призводить до правової непередбачуваності рішень, що впливає як на дотримання прав пацієнтів, так і на безпеку медичних працівників. В умовах правової невизначеності медичні працівники можуть або зволікати з необхідними діями, побоюючись юридичної відповідальності, або, навпаки, вдаватися до надмірних заходів без належних підстав.

У справах «*M. v. Ukraine*» (19.04.2012 року) [8], «*Rudenko v. Ukraine*» (3.08.2014 року) [9] та «*Akopyan v. Ukraine*» (5.06.2014 року) [10] ЄСПЛ звертав увагу на проблему необмеженого за тривалістю примусового утримання осіб у психіатричних закладах в Україні. Суд зазначив, що це створює ситуацію, коли особа фактично перебуває під повним контролем лікарів.

Аналіз судової практики України свідчить, що в більшості рішень суди не встановлюють конкретний строк примусової госпіталізації особи. Здебільшого тривалість перебування у закладі не визначається або зазначається, що особа підлягає госпіталізації на період, протягом якого існують підстави для її застосування, але не більш як шість місяців.

У цьому вбачається проблема недостатньої судової перевірки тривалості примусового лікування, яка не враховує динаміку стану пацієнта та не гарантує його періодичну правову оцінку. Натомість чинний механізм перегляду, що дозволяє подавати клопотання про припинення госпіталізації кожні три місяці після ухвалення рішення про її продовження, є недостатнім, оскільки ініціювання такого перегляду покладається на самого пацієнта або його законного представника. Водночас відсутність обов'язкової періодичної оцінки судом обґрунтованості госпіталізації підвищує ризики надмірного обмеження свободи без належного контролю, що суперечить принципам правової визначеності та пропорційності втручання у права особи. З метою усунення зазначених недоліків пропонується внести зміни:

- до ч. 4 ст. 340 Цивільного процесуального кодексу України, виклавши її у такій редакції: «...направляє до суду заяву про її госпіталізацію у примусовому порядку протягом 24 годин, із зазначенням строку, протягом якого буде проведено лікування, але який не перевищує шести місяців».

- до ч. 2 ст. 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» у наступній редакції: «...заяву про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги в примусовому порядку на підставах, передбачених статтею 14 цього Закону, у якій зазначено строк, протягом якого буде проведено лікування, але який не перевищує шести місяців».

Висновки. Аналіз практики Європейського суду з прав людини дозволяє виявити низку невідповідностей між положеннями українського законодавства щодо примусового надання психіатричної допомоги та міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини. До основних проблем слід віднести: 1) відсутність гнучкого механізму часткового обмеження дієздатності; 2) відсутність комплексної оцінки психічного стану пацієнта у разі його відмови від лікування; 3) відсутність ефективного судового контролю за тривалістю примусової психіатричної допомоги у стаціонарних умовах.

На основі виявлених прогалин пропонується впровадити клінічні протоколи для лікарів-психіатрів, що міститимуть практичні роз'яснення щодо застосування критеріїв оцінки стану пацієнтів, зокрема тих, які внаслідок тяжкого психічного розладу відмовляються від лікування. Крім того, запропоновано внести зміни до частини 4 статті 340 ЦПК України та частини 2 статті 16 Закону України «Про психіатричну допомогу» з метою встановлення чітких строків перебування пацієнта у стаціонарі для надання психіатричної допомоги в примусовому порядку.

Посилання:

1. Банасько О. Правосуб'єктність в позовному провадженні про відшкодування шкоди, заподіяної агресором [Презентація]. 19 серпня 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/19_08_2022_pravosub.pdf.
2. Саблук С. А. Правосуб'єктність як елемент правового статусу дитини. Університетські наукові записки. 2008. № 2. С. 101-105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2008_2_19.
3. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 9 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
4. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22.02.2000 № 1489-III : станом на 1 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>.
5. Salontaji-Drobnjak v. Serbia: рішення Європейського суду з прав людини від 13 жовтня 2009 р., заява № 36500/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94985>.
6. Миронова Г. А. Модернізація цивільного законодавства у сфері надання медичної допомоги : монографія. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 200 с. URL: <https://repository.ndiprr.gov.ua/handle/765432198/389>.
7. Arskaya v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 5 грудня 2013 р., заява № 45076/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-170553>.
8. M. v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 19 квітня 2012 р., заява № 2452/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-110515>.
9. Anatoliy Rudenko v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 3 серпня 2014 р., заява № 50264/08. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-171853>.
10. Akopyan v. Ukraine: рішення Європейського суду з прав людини від 5 червня 2014 р., заява № 12317/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-144358>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2025.25.46>

УДК 349: 004.89 UDC

**ЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО
ІНТЕЛЕКТУ У СФЕРІ ОХОРОНИ
ЗДОРОВ'Я**

**ETHICAL AND LEGAL ASPECTS
OF THE USE OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE IN HEALTHCARE**

Ольга АВРАМОВА

Olga AVRAMOVA

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник

Candidate of Law, Associate Professor,
Leading Researcher

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0002-1941-9894>

Тетяна ПОПОВИЧ

Tetiana POPOVYCH

кандидат юридичних наук,
старший дослідник, завідувач лабораторії

Candidate of Legal Sciences,
Senior Researcher, Head of the Laboratory

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0000-0003-2292-4530>

У статті проаналізовано етико-правові аспекти впровадження штучного інтелекту (ШІ) у сферу охорони здоров'я. Актуальність теми зростає в умовах глобальних викликів як-от пандемій, збройних конфліктів та демографічних змін де потенціал штучного інтелекту може суттєво посилити спроможність системи охорони здоров'я реагувати ефективно, етично та відповідально. Особливу увагу приділено доцільності розмежування напрямів його використання в загальній та військовій медицині.

Підкреслюється, що ШІ не є автономним суб'єктом, а лише технічним інструментом, що виконує завдання, визначені людиною. Водночас, результати функціонування таких систем можуть спричиняти наслідки, що набувають правового значення. У зв'язку з цим актуалізується питання правового регулюван-

The article analyzes the ethical and legal aspects of the introduction of artificial intelligence (AI) into the healthcare sector. The relevance of the topic is growing in the context of global challenges such as pandemics, armed conflicts and demographic changes, where the potential of artificial intelligence can significantly strengthen the ability of the healthcare system to respond effectively, ethically and responsibly. Particular attention is paid to the feasibility of distinguishing the areas of its use in general and military medicine.

It is emphasized that AI is not an autonomous entity, but only a technical tool that performs tasks defined by a person. At the same time, the results of the functioning of such systems can cause consequences that acquire legal significance. In this regard, the issue of legal regulation, establishing limits of responsibility and clearly

ня, встановлення меж відповідальності та чіткого визначення суб'єкта, відповідального за дії, здійснені за допомогою ШІ.

У межах дослідження надано авторське тлумачення поняття «штучний інтелект» як організованої системи цифрових технологій, алгоритмів і методів, здатної до виконання складних завдань, створення та використання баз знань, генерування рішень, прогнозів і рекомендацій, що можуть впливати на фізичне чи цифрове середовище з метою підвищення ефективності людської діяльності.

Також обґрунтовано доцільність класифікації застосування ШІ в охороні здоров'я за рівнями впливу: 1) використання ШІ для лікування конкретної особи, тобто індивідуального пацієнта; 2) застосування ШІ при наданні медичних послуг (організація надання медичних послуг); 3) використання ШІ в процесі надання публічних послуг у сфері охорони здоров'я, що пов'язано із здійсненням дій публічного управління; 4) застосування ШІ як інструменту підтримки громадського здоров'я; 5) використання ШІ для моніторингу та прогнозування санітарно-епідеміологічної ситуації, прогнозування ризиків і розробки профілактичних заходів на рівні як окремої людини, так і всього суспільства; 6) застосування ШІ у військової медицині.

Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення правової бази з урахуванням специфіки кожного напрямку застосування ШІ в медичній сфері.

Ключові слова: охорона здоров'я, пацієнт, медицина, штучний інтелект, інновації, право інтелектуальної власності, права людини, правове забезпечення, медичні послуги

Вступ. Використання штучного інтелекту проникає в усі сфери як суспільного життя та виробничих процесів, так і державного управління. Сектор охорони здоров'я не став винятком. У суспільстві, науковій літературі жваво обговорюють можливість застосування штучного інтелекту (далі – ШІ) щодо лікування людини. Водночас саме медична галузь є однією з найвразливіших з етико-правової точки зору, адже йдеться про безпеку, права та гідність людини. В контексті застосування ШІ особливо актуальним стає принцип «не нашкодь», оскільки навіть незначна помилка алгоритму може мати серйозні наслідки для здоров'я пацієнта. Саме тому впровадження новітніх технологій у медичну практику має супроводжуватися глибоким етичним аналізом та чітким правовим регулюванням. У

defining the entity responsible for actions taken with the help of AI is becoming more relevant.

The author's interpretation of the concept of "artificial intelligence" as an organized system of digital technologies, algorithms and methods, capable of performing complex tasks, creating and using knowledge bases, generating solutions, forecasts and recommendations that can affect the physical or digital environment in order to improve the efficiency of human activity, is provided within the scope of the research.

The feasibility of classifying the use of AI in healthcare by levels of impact is also substantiated: 1) the use of AI for the treatment of a specific person, i.e. an individual patient; 2) the use of AI in the provision of medical services (organization of the provision of medical services); 3) the use of AI in the process of providing public services in the field of healthcare, which is associated with the implementation of public administration actions; 4) the use of AI as a tool to support public health; 5) the use of AI for monitoring and forecasting the sanitary and epidemiological situation, predicting risks and developing preventive measures at the level of both an individual person and the entire society; 6) the use of AI in military medicine.

The conclusion is made about the need to further improve the legal framework, taking into account the specifics of each area of application of AI in the medical field.

Keywords: healthcare, patient, medicine, artificial intelligence, innovations, intellectual property law, human rights, legal support, medical services

медичній практиці ШІ використовують у різних площинах: при виявленні захворювань та їх діагностиці (зокрема при встановленні діагнозів); у медичній візуалізації (аналізувати медичні зображення, зокрема знімків МРТ, висновків УЗІ, кардіограм, КТ тощо); у клінічних випробуваннях та розробці ліків; задля зменшення витрат у галузі охорони здоров'я, що включає в себе зменшення витрат на догляд, надання індивідуальної віртуальної медичної допомоги тощо [1]. У грудні 2021 р. було опубліковано наукове дослідження «Вплив штучного інтелекту на взаємини між лікарем і пацієнтом», підготовлений Брентом Міттельштадтом, старшим науковим співробітником та директором з наукових досліджень Оксфордського інтернет-інституту. Дослідження було підготовлено за ініціативи Ради Європи (Council of Europe) та опубліковано Генеральним директором з прав людини та Директоратом комунікацій. У ньому було наголошено, що необхідно розробити етичні стандарти щодо прозорості, упередженості, конфіденційності та клінічної ефективності для захисту інтересів пацієнтів у питаннях інформованої згоди, рівності, приватності та безпеки. Разом ці стандарти можуть стати основою для впровадження ШІ в охорону здоров'я, що сприятиме, а не заважатиме довірчим відносинам між лікарями та пацієнтами [2, с. 56]. В Україні ШІ в медичній практиці вже активно реалізується. Так, першим містом в Україні, де до діагностики захворювань головного мозку було залучено штучний інтелект, стала Одеса. У 2024 р. сучасні системи із ШІ для аналізу рентгенівських знімків вперше почали використовувати в фтизіопульмонологічних закладах на Львівщині та Сумщині. За даними Центру громадського здоров'я, минулого року обладнання із ШІ в Україні проаналізувало 9958 зображень. Середній час аналізу одного знімка становив 37,5 секунд, а точність – 92,5%. Завдяки цьому час, який рентгенологи витрачають на читання знімків, скоротився утричі, що дозволило звільнити 240 годин їхнього робочого час [3]. Поряд з цим активно впроваджуються українські стартапи у медичну практику. EXtra Vision – український healthtech-стартап, що розробляє рішення для нейрохірургів, поєднуючи доповнену реальність (AR) та машинне навчання. Стартап використовує AR-окуляри для візуалізації анатомії пацієнта у реальному часі під час операцій. Український стартап Aspichi фокусується на віртуальних технологіях для покращення психотерапії та реабілітації [4]. Наведене підкреслює, що фактично відносини щодо використання ШІ у сфері охорони здоров'я формуються в реаліях практики. Адже у державі все ще не визначені стандарти його використання, межі допустимості його застосування, зіставлення прав людини та ШІ щодо його вторгнення в автономію людини. Тому ця проблематика є нагальною та актуальною для наукових досліджень.

Мета статті полягає у визначенні етико-правових аспектів використання штучного інтелекту у сфері охорони здоров'я. Досягнення цієї мети можливо шляхом розв'язання таких завдань: розкриття етичної проблематики використання ШІ в сфері охорони здоров'я, формулювання правових засад використання ШІ у сфері охорони здоров'я, виявити напрями подальших наукових розвідок в межах цієї проблематики.

Викладення основного матеріалу. ШІ все частіше використовується у медичній практиці. Так, штучний інтелект є сучасною технологією для охорони здоров'я, його використовують для аналізу даних і прийняття рішень. Окрім фармацевтики та клінічної практики, застосовуються численні методи ШІ та пристрої на основі алгоритмів ML. Це свідчить про те, що технології на базі ШІ допомагатимуть лікарям, а партнерство між лікарем і пацієнтом у майбутньому зміцниться. ШІ може зменшити навантаження на медичних працівників і забезпечити кращий сервіс для населення [5, с. 221]. Для України це питання набуло особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли медичні рішення часто доводиться ухвалювати в екстремальних або обмежених умовах, де нестача ресурсів, обмежений доступ до фахівців і постійна загроза безпеці ускладнюють надання своєчасної та якісної медичної допомоги, а застосування ШІ може стати критично важливим інструментом для підтримки медичних працівників і збереження людських життів. Так, системи ШІ мають великий потенціал щодо використання у військовій медицині. Важливим є розробка та застосування алгоритмів ШІ щодо оптимізації сортування поранених за місцем травми та масових втрат,

допомагаючи в прийнятті рішень та оптимізуючи бойові медичні операції. Крім того, ШІ можна поєднувати з роботизованими хірургічними системами і роботизованими наземними платформами для виконання дистанційної хірургічної підтримки та рятувальних операцій у зонах бойових дій [6, с. 170. 171]. Отже, варто виокремлювати такі напрями використання ШІ як загальна медицина та військова медицина.

При розгляді будь-якої наукової проблематики завжди виникає питання щодо точності та однозначності використаної термінології. Особливо це актуально для досліджень, пов'язаних із сучасними технологіями, де поняття можуть мати різне трактування залежно від контексту та галузі. У цьому дослідженні варто приділити увагу поняттю «штучний інтелект». Відомо, що визначення «штучного інтелекту» залишається предметом дискусій у науковій спільноті через його багатогранність, різноманітність застосувань та швидкий розвиток технологій. При цьому цей термін не використовується як у Законах України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [7], «Про систему громадського здоров'я» [8], так і в Наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження нормативних документів щодо застосування телемедицини у сфері охорони здоров'я» від 19.10.2015 р. № 681 [9].

Щодо визначення поняття «штучного інтелекту» О.А. Баранов вказує, що це певна сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини [10, с. 46]. Науковці звертають увагу, що в більшості визначень, штучний інтелект має такі ознаки: 1) технічно він є певним системним забезпеченням, комп'ютерною програмою, сукупністю інформаційних технологій тощо; 2) діє на виконання мети чи завдань, визначених людиною; 3) в результаті діяльності ШІ наступають певні наслідки для середовища, з яким вони взаємодіють [11, с. 17]. Враховуючи наведене варто підкреслити, що ШІ не є автономним суб'єктом, а є технічною системою, яка реалізує завдання, поставлені людиною. Проте, навіть за такої технічної природи, дії ШІ мають наслідки, що можуть бути класифіковані як правові наслідки. Саме тому постає питання про правову відповідальність, регулювання меж використання таких технологій, а також необхідність чіткого визначення суб'єкта, який несе відповідальність за результати дій ШІ. Використання штучного інтелекту, особливо в критичних сферах, таких як медицина, вимагає не лише технічного вдосконалення, а й розробки правових механізмів, які б враховували правові наслідки його застосування.

У Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р, закріплено, що «штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [12]. У п.1 ч. 1 ст. 3 Регламенту (ЄС) 2024/1689 Європейського парламенту та Ради від 13 червня 2024 року, яким встановлюються узгоджені правила щодо штучного інтелекту та вносяться зміни до Регламентів (ЄС) № 300/2008, № 167/2013, № 168/2013, (ЄС) 2018/858, (ЄС) 2018/1139 і (ЄС) 2019/2144, а також до Директив 2014/90/ЄС, (ЄС) 2016/797 і (ЄС) (далі – Регламент (ЄС) 2024/1689) визначено, що «система штучного інтелекту (ШІ)» – це машинна система, яка призначена для функціонування з різними рівнями автономності, здатна до адаптації після її впровадження та яка, з метою досягнення явних або неявних цілей, обробляє вхідні дані, щоб формувати результати такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, що можуть впливати на фізичне або віртуальне середовище [13]. Узагальнюючи наведені визначення можна визначити, що штучний інтелект – це організована система цифрових технологій, методів, способів, засобів, що здатна виконувати складні комплексні завдання за допомогою наукових методів і алгоритмів обробки інформації, створювати та використовувати власні бази знань, створювати та здійснювати дії із цифровими активами, моделі прийняття рішень, адаптуватися після впровадження та формувати результати (прогнози, рекомендації,

рішення), які можуть впливати на фізичне чи віртуальне середовище, з метою покращення життєдіяльності суспільства та /або окремої особи, технічного сприяння будь-якої діяльності людини.

Варто звернути увагу, що в пункті 1 Преамбули Регламенту (ЄС) 2024/1689 підкреслюється, що метою цього акта є вдосконалення функціонування внутрішнього ринку шляхом запровадження уніфікованої правової бази, зокрема для розробки, розміщення на ринку, введення в експлуатацію та використання систем штучного інтелекту (ШІ) у межах Союзу, відповідно до цінностей ЄС. Основний акцент зроблено на сприянні впровадженню людиноцентричного та надійного штучного інтелекту, при цьому забезпечується високий рівень захисту здоров'я, безпеки та основоположних прав громадян [13]. У ст. 6 Регламенту (ЄС) 2024/1689 закріплено, що система ШІ не вважається високоризиковою, якщо вона не створює значного ризику шкоди для здоров'я, безпеки чи основоположних прав. Це визначає межі, коли ШІ у сфері охорони здоров'я виключається з категорії високого ризику. ШІ не впливає істотно на результат прийняття рішень, що потенційно стосується: підготовчих аналізів до медичної діагностики; підтримки лікаря, а не заміни його рішень. Будь-які зміни до умов винятку не можуть знижувати рівень захисту здоров'я, безпеки та основоположних прав, передбачених цим Регламентом. Це закріплює етичну гарантію недопущення погіршення стандартів у сфері охорони здоров'я при перегляді правил [13]. Аналізуючи наведені положення можна стверджувати, що Регламент (ЄС) 2024/1689 визначає як етичні засади, так і модельні правила застосування у сфері охорони здоров'я. До етичних засад можна віднести: людиноцентричність (служити людині, а не замінювати її), безпека та захист здоров'я (уникнути шкоди пацієнтам), прозорість використання ШІ (пацієнт та лікар мають знати, що використовується ШІ, і як воно працює), недискримінація (не повинно створюватися ситуація щодо упередження за ознаками статі, віку, раси, соціального статусу тощо), відповідальність (має бути чітке розмежування відповідальності між виробником, розробником та користувачем ШІ), захист персональних даних. Необхідність виокремлення перш за все етичних правил використання ШІ в медицині обумовлено тим, що сфера охорони здоров'я найбільш близька до людини. Як влучно вказує Г.А. Миронова: «права людини у сфері охорони здоров'я й надання медичної допомоги є особливим та унікальним утворенням серед прав людини, оскільки існують одночасно у декількох вимірах: ці права мають статус і природних, і фундаментальних, і конституційних, і абсолютних, і суб'єктивних цивільних, і особистих немайнових» [14, с. 59].

До загальних положень модельних правил використання ШІ у сфері охорони здоров'я можна віднести: розгляд як системи з підвищеними ризиком (можлива аналогія із правилами щодо джерела підвищеної небезпеки, а тому системи ШІ у медицині підлягають суворим вимогам щодо оцінки відповідності з боку незалежних органів); перед розміщенням на ринку або введенням у експлуатацію медична ШІ-система має пройти оцінку відповідності вимогам безпеки, ефективності та захисту здоров'я: медичні висновки, що генеруються системою ШІ, мають бути пояснювані та контролюватися лікарями, щоб підтримати їх у прийнятті обґрунтованих рішень; автоматичне прийняття рішень без людського втручання, яке може суттєво впливати на здоров'я, заборонене; виключно пацієнту належить право надавати згоду щодо використання ШІ відносно її здоров'я; забезпечення медичній таємниці при використанні ШІ; всі медичні системи ШІ високого ризику підлягають реєстрації у відповідних національних або європейських реєстрах перед початком використання; здійснення постійного моніторингу використання ШІ у сфері охорони здоров'я.

Окремої уваги заслуговує класифікація використання ШІ в сфері охорони здоров'я залежно від рівня охорони здоров'я, зокрема: 1) використання ШІ для лікування конкретної особи, тобто індивідуального пацієнта; 2) застосування ШІ при наданні медичних послуг (організація надання медичних послуг); 3) використання ШІ в процесі надання публічних послуг у сфері охорони здоров'я, що пов'язано із здійсненням дій публічного управління; 4) застосування ШІ як інструменту підтримки громадського здоров'я; 5) використання ШІ для

моніторингу та прогнозування санітарно-епідеміологічної ситуації, прогнозування ризиків і розробки профілактичних заходів на рівні як окремої людини, так і всього суспільства; 6) застосування ІІІ у військової медицині.

Підкреслимо, що правове підґрунтя для використання ІІІ у сфері охорони здоров'я вже існує, зокрема в ч.1 ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» закріплено, що «електронна система охорони здоров'я – інформаційно-комунікаційна система, що забезпечує автоматизацію ведення обліку медичних послуг та управління інформацією про охорону здоров'я, у тому числі медичною інформацією, шляхом створення, розміщення, оприлюднення та обміну інформацією, даними і документами в електронному вигляді, до складу якої входять центральна база даних та електронні медичні інформаційні системи, між якими забезпечено автоматичний обмін інформацією, даними та документами через відкритий програмний інтерфейс (API)» [7]. Саме в електронній системі охорони здоров'я можливо та доцільно використовувати ІІІ,

Висновок. Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що відносини, пов'язані з використанням ІІІ в сфері охорони здоров'я, вже фактично сформовані, хоча й перебувають на етапі активного розвитку. З огляду на стрімке впровадження цифрових технологій, включно з алгоритмами машинного навчання та системами обробки медичних даних, виникає загальна потреба в чіткій і всеосяжній правовій регламентації цієї сфери. Йдеться не лише про технічні аспекти застосування ІІІ, а й про визначення меж відповідальності, етичних стандартів, захисту персональних даних, механізмів контролю та нагляду за використанням таких технологій у медичній практиці. Водночас, вже існує правове підґрунтя для подальшого розвитку медичного законодавства щодо застосування штучного інтелекту. Це створює передумови для подальшої інтеграції ІІІ в медичну галузь на законодавчому рівні, сприяючи підвищенню ефективності надання медичних послуг, безпеки пацієнтів і загальної якості системи охорони здоров'я. Загалом, перспективними напрямками наукових розвідок є дослідження цифрової безпеки та захисту персональних даних, етики автоматизованих систем у сфері охорони здоров'я.

Посилання:

1. Штучний інтелект в медицині: чи загрожують інновації правам людини? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/shtuchnyy-intelekt-v-medytyni-chy-zahrozhuut-innovatsii-pravam-liudyny/>.
2. Mittelstadt B. The impact of artificial intelligence on the doctor-patient relationship. Council of Europe, December 2021, 67 p. URL: <https://rm.coe.int/inf-2022-5-report-impact-of-ai-on-doctor-patient-relations-c/1680a68859>.
3. Радущий М. Штучний інтелект: як українська медицина використовує автоматизовані технології та які результати це дає? URL: https://lb.ua/blog/mykhailo_radutskyi/672462_shtuchniy_intelekt_yak_ukrainska.html.
4. Штучний інтелект в медицині: найкращі українські стартапи. URL: <https://svit.kpi.ua/2025/03/13/%D1%88%D1%82%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%B2-%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D0%BD%D1%96-%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%89%D1%96/>.
5. Spear J., Ehrenfeld M. J., Miller B. J. Applications of Artificial Intelligence in Health Care Delivery. *Journal of Experimental Biology and Agricultural Sciences*. 2022; Vol.10 (1-BIONEXT-2021). P. 211 – 226. DOI: [http://dx.doi.org/10.18006/2022.10\(1\).211.226](http://dx.doi.org/10.18006/2022.10(1).211.226).
6. Трофименко О.Г., Логінова Н.І., Соколов А.В., Чикунів П.О., Ахматєєва Г.В. Штучний інтелект у військовій сфері. Кібербезпека. Освіта, наука, техніка. 2024. № 1 (25). С. 161-176. DOI 10.28925/2663-4023.2024.25.161176.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
8. Про систему громадського здоров'я: Закон України від 6 вересня 2022 р. № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text>.
9. Про затвердження нормативних документів щодо застосування телемедицини у сфері охорони здоров'я: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 19.10.2015р. № 681. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1400-15#Text>.

10. Баранов О.А. Визначення терміну “штучний інтелект”. Інформація і право. 2023. № 1(44). С. 32-49. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.1\(44\).287537](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.1(44).287537).
11. Гелецька І.О., Шовдра М.М. Визначення поняття «штучного інтелекту» та його місце у системі цивільного законодавства України. Галицькі студії: Юридичні науки. 2024. № 6. С. 13-19. DOI: https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2024-6-2.
12. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>.
13. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) № 300/2008, (EU) № 167/2013, (EU) № 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/>.
14. Миронова Г.А. Абсолютні права людини у сфері охорони здоров'я: правові підстави обмеження. Медичне право. 2021. № 2 (28). С. 57-70. <https://doi.org/10.25040/medicallaw2021.02.057>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ
ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
«СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ
ВИРОБНИК» ЯК ПРАВОВОЇ
КАТЕГОРІЇ**

Ганна КОРНІЄНКО

доктор юридичних наук, професор,
доцент

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого (Харків)

УДК [347.91:
34.01]:
001.891

**UDC
METHODOLOGICAL APPROACHES
TO DEFINING THE CONCEPT OF
«AGRICULTURAL PRODUCER»
AS A LEGAL CATEGORY**

Ganna KORNIYENKO

Doctor of Law, Professor,
Docent

Yaroslav Mudryi National Law University
(Kharkiv)

<https://orcid.org/0000-0002-7062-1027>

У статті досліджуються методологічні підходи до визначення поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії. Враховуючи соціальні та економічні трансформації, виникає необхідність застосування міждисциплінарних методологічних підходів для комплексного вивчення та визначення правового статусу сільськогосподарського виробника. Особливу увагу приділено тісному зв'язку правового статусу сільськогосподарського виробника з економічними процесами, динамікою аграрного ринку, державним регулюванням, сезонністю, залежністю від природних факторів і відтворюваним характером виробництва. Визначено, що правова модель поняття «сільськогосподарський виробник», з позицій синергетичного підходу, є не статичною конструкцією, а процесом діяльності в межах системи, що формується під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, таких як: економічна політика держави, соціальні потреби, кліматичні умови, циклічність виробництва тощо. Наголошено, що застосування системного методологічного підходу забезпечить всебічне осмислення поняття «сільськогосподарський виробник». За допомогою аксіологічного підходу підкреслено стратегічну роль сільськогосподарського виробника як суб'єкта критичної інфраструктури, який відіграє ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, соці-

The article explores methodological approaches to defining the concept of "agricultural producer" as a legal category. In light of social and economic transformations, there is a necessity to apply interdisciplinary methodologies for a comprehensive study and definition of the legal status of the agricultural producer. Particular attention is given to the close connection between the legal status of the agricultural producer and economic processes, market dynamics, state regulation, seasonality, dependence on natural factors, and the renewable nature of production. It is established that the legal model of the concept "agricultural producer," from a synergetic perspective, is not a static construct but a process of activity within a system shaped by internal and external factors such as state economic policy, social needs, climatic conditions, and production cyclicity. The application of a systemic methodological approach ensures a thorough understanding of the concept "agricultural producer." Using an axiological approach, the strategic role of the agricultural producer as a subject of critical infrastructure is emphasized, highlighting their key role in ensuring food security, social welfare, stability, and national security. It is revealed that the interpretation of legal norms regarding the legal status of the agricultural producer should be carried out with a comprehensive approach to current

ального добробуту населення, стабільності та національної безпеки. Розкрито, що тлумачення правових норм щодо правового статусу сільськогосподарського виробника має здійснюватися з урахуванням комплексного підходу до чинного законодавства, зокрема норм, що регулюють аграрні, земельні, екологічні відносини, а також державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників та соціальний розвиток сільських територій. Водночас тлумачення норм, що визначають поняття сільськогосподарського виробника, повинно базуватися на засадах збереження національних традицій землекористування та дотримання принципів соціальної справедливості. Історико-правовий метод дозволяє враховувати не лише зміни в правовому регулюванні аграрних відносин у різні історичні періоди, а й ціннісний вплив діяльності сільськогосподарських виробників на розвиток аграрних відносин. У сучасних умовах для визначення поняття «сільськогосподарський виробник» доцільно застосовувати також порівняльно-правовий метод, який дозволяє виявляти ефективні моделі правового визначення його статусу в інших країнах та адаптувати позитивний міжнародний досвід до національних реалій. Використання відповідного методологічного інструментарію дозволяє визначити українського сільськогосподарського виробника як суб'єкта, що здійснює комплексну діяльність із вирощування сільськогосподарської продукції, поєднуючи публічні та приватні інтереси. Він відіграє ключову роль у гарантуванні продовольчої безпеки, збереженні традицій землекористування та підтримці розвитку сільських територій.

Ключові слова: сільськогосподарський виробник, методи пізнання, сільськогосподарське виробництво, сільськогосподарська продукція, продовольча безпека, синергетичний підхід, правовий статус

legislation, including norms regulating land relations, environmental safety, state support of agricultural producers, and social development of rural areas. At the same time, the interpretation of norms defining the concept of the agricultural producer must be based on the principles of preserving national land use traditions and adherence to social justice. The historical-legal method allows consideration not only of changes in the legal regulation of agricultural relations over different historical periods but also of the value-based impact of agricultural producers' activities on the development of agricultural relations. In modern conditions, it is also advisable to apply the comparative-legal method to define the concept of "agricultural producer," which enables identifying effective models of agricultural regulation in other countries and adapting positive international experience to national realities. The use of the appropriate methodological toolkit allows defining the Ukrainian agricultural producer as a subject engaged in complex activities related to the cultivation of agricultural products, combining public and private interests. The agricultural producer plays a key role in ensuring food security, preserving land use traditions, and supporting the development of rural territories.

Keywords: agricultural producer, methods of cognition, agricultural production, agricultural products, food security, synergistic approach, legal status

Вступ. Однією з найбільш складних і дискусійних проблем у сфері аграрної науки залишається визначення виробника сільськогосподарської продукції, або «сільськогосподарського виробника» як правової категорії. Характеристика цього суб'єкта аграрних правовід-

носин має економічний та соціальний вимір, оскільки його діяльність безпосередньо пов'язана із гарантуванням продовольчої безпеки держави, збереженням та розвитком сільських територій, а також підтримкою зайнятості сільського населення. Про важливе значення сільськогосподарських виробників в економічній системі України свідчать конкретні факти. Попри численні внутрішні й зовнішні виклики, український аграрний сектор демонструє високу стійкість і адаптивність. Так, у 2024 році експорт аграрної продукції становив \$24,6 млрд, що є вагомою часткою від загального обсягу зовнішньої торгівлі України – \$41,6 млрд. Ці показники підтверджують не лише стратегічну роль агросектору в національній економіці, а й визначальне місце України на світовому продовольчому ринку [1]. Водночас слід підкреслити, що в умовах сучасних викликів значення соціальної ролі сільськогосподарського виробника дещо змінюється. Це виникає внаслідок того, що спостерігається зниження продуктивності аграрного сектору, що зумовлено відтоком кваліфікованих працівників через їхню міграцію або мобілізацію; виникає загроза знищення традиційних форм господарювання, які базуються на спадковості, досвіді поколінь, що має вияв у функціонуванні сімейних фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів; в умовах сучасних викликів ускладнюється впровадження інновацій у сільське господарство, знижується інвестиційна привабливість сільських територій, що, у свою чергу, сприяє поглибленню соціальної депресії в регіонах [2, с. 7]. Слід зазначити, що в економічному аспекті сільськогосподарський виробник функціонує в межах економічної системи, забезпечуючи виробництво та реалізацію сільськогосподарської продукції, що впливає на продовольчу безпеку та розвиток національної економіки. Отже, соціальний аспект вказує, що його діяльність невід'ємно пов'язана із соціальними, культурними та історичними особливостями сільських громад, де важливу роль відіграють традиції, спадковість та сімейні форми господарювання. Наведене вказує на дихотомію діяльності сільськогосподарського виробника. Тому виникає необхідність виокремлення особливих методологічних підходів до його вивчення та визначення специфіки його правового статусу. Так, методологія дослідження правового статусу сільськогосподарського виробника повинна інтегрувати економічний аналіз із соціологічними, правовими та культурологічними аспектами, забезпечуючи комплексне розуміння його ролі та статусу як правової категорії. У зв'язку з цим виникає потреба у виробленні належних методологічних підходів до визначення поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії. Їх розробка має враховувати міждисциплінарну природу аграрного права, специфіку аграрного виробництва, а також комплексність правового регулювання сільськогосподарської діяльності. Наведене підкреслює актуальність та нагальність дослідження проблематики виокремлення методологічних підходів до визначення поняття «сільськогосподарського виробника» як правової категорії.

Мета статті полягає у виявленні та характеристиці методологічних підходів до визначення поняття сільськогосподарський виробник як правової категорії. Для досягнення цієї мети необхідно виокремити систему методів, розкрити спеціальні методологічні підходи щодо визначення правового статусу сільськогосподарського виробника, окреслити напрями наукових розвідок.

Виклад основного матеріалу. Методологічні підходи до аграрно-правових досліджень базуються на справедливому твердженні Н.О. Багай: «Еволюція наукових досліджень про законодавче регулювання аграрних відносин в Україні відображає розвиток суспільних відносин, геополітичні зміни в державі, пріоритети державної політики та інші суспільні явища і процеси» [3, с. 10]. Пізнання будь-якої аграрно-правової категорії ґрунтується на використанні складного методологічного інструментарію, зумовленого складністю її правової природи. Слушно зазначає В.В.Носік, що в умовах війни наукові доктрини аграрного, земельного, екологічного права, як і інші національні правові доктрини, виявились не готовими до того, аби запропонувати інституційно-правові моделі вирішення земельних, аграрних, продовольчих та інших проблем в умовах війни [4, с. 39]. Так, сільськогосподарське виробництво регулюється комплексом правових норм, зокрема нормами аграрного, земельного, цивільного, господарського, екологічного законодавства. Слід підкреслити, що окремо існують технічні

регламенти, правила, стандарти щодо вирощування окремих сільськогосподарських культур, експлуатації сільськогосподарської техніки, циклу вирощування тощо. Все це впливає на методологічний інструментарій аграрно-правових категорій. Крім того, аграрно-правові дослідження базуються на тісному зв'язку з політичними, економічними дослідженнями, здобутками у сфері селекції, технічними інноваціями тощо. Зазначене створює підґрунтя щодо застосування міждисциплінарного методологічного підходу. Загалом, міждисциплінарна методологія сприяє виявленню тих глибинних зв'язків між правом і владою, які виражаються в процесах інституціоналізації держави, легітимації політичної та правової системи, наділенні права владними атрибутами, а влади – властивостями легальності [5, с. 266]. Такий підхід забезпечує цілісне бачення аграрно-правових явищ, дозволяє комплексно аналізувати чинне законодавство та виявляти прогалини в правовому регулюванні аграрних відносин.

Враховуючи наведене, слід підкреслити, що визначення поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії базується на міждисциплінарній методології. Зокрема, важливо враховувати, що визначення сільськогосподарського виробника, його специфіку не можна розкрити без урахування наявності відповідної матеріально-технічної бази, спрямованості діяльності, а також соціального аспекту його функціонування. Його діяльність має безпосередній зв'язок із економічною системою держави. Вивчення правової категорії «сільськогосподарський виробник» не можливе без глибокого розуміння економічної системи держави, в якій він функціонує, а також без урахування циклічності сільськогосподарського виробництва як ключової особливості сільськогосподарської діяльності. Правовий статус сільськогосподарського виробника тісно пов'язаний із економічними процесами, динамікою ринку, державним регулюванням, а також із сезонністю, залежністю від кліматичних змін та відтворюваним характером сільськогосподарського виробництва. Існує залежність від інноваційних підходів до вирощування сільськогосподарської продукції. Усе це вимагає системного, міждисциплінарного підходу до правового аналізу. Тому цілком логічним є застосування відповідного методологічного інструментарію, зокрема синергетичного та системного підходів, які дають змогу комплексно досліджувати правову природу «сільськогосподарського виробника» як правової категорії, враховуючи взаємозв'язок економічних, соціальних та правових чинників.

Синергетичний підхід є результатом умоглядного сприйняття правової дійсності, що є методологічною моделлю розгляду досліджуваного правового явища; як процес він є втіленням визначеної, зокрема в порядку самоорганізації, правової моделі, результатом саморегулювання [6, с. 73]. Варто враховувати, що синергетичні закономірності виявляються лише у відкритих системах, тобто тих, що взаємодіють із навколишнім середовищем [7, с. 333]. Як справедливо вказують О.М. Балинська, В. А. Яценко, цей «методологічний підхід імпонує теорії права, де його розвиток відбувається за аналогічними правилами, а саме за правилами узгодження внутрішніх суперечностей: очевидно, протиріч між суцим і належним (природним і позитивним правом), громадським та індивідуальним (публічним і приватним правом), мірою свободи і необхідністю, принципом формальної рівності та його практичним втіленням, справедливістю і несправедливістю тощо, тобто тими суперечностями, які фактично є в основі правової реальності» [8, с. 5]. Отже, синергетичний підхід виступає не лише результатом умоглядного осмислення правової дійсності, а й важливою методологічною моделлю аналізу складних правових явищ, зокрема правового статусу сільськогосподарського виробника. При цьому правова модель поняття «сільськогосподарського виробника», згідно із синергетикою, є не статичною конструкцією, а процесом здійснення діяльності в межах системи, обумовленої внутрішніми та зовнішніми факторами, таких як: економічна політика держави, соціальні потреби, кліматичні умови, циклічність виробництва тощо. Саме в межах синергетичного підходу, як справедливо підкреслюють О.М. Балинська та В.А. Яценко, можливо дослідити механізми узгодження публічного та приватного інтересів у діяльності сільськогосподарських виробників із урахуванням їхньої ролі в економічній системі держави та забезпеченні продовольчої безпеки. Застосування цього підходу дозволяє глибше осмис-

лити правову природу сільськогосподарського виробника не як формального учасника аграрних правовідносин, а як елемент складної, адаптивної системи, яка постійно змінюється, реагуючи на виклики середовища та потреб суспільства. Тобто поняття «сільськогосподарський виробник» розглядається як динамічна система його діяльності. Синергетичний підхід має вияв і в окремих напрямках сільськогосподарського виробництва. Наприклад, під час вирощування органічної сільськогосподарської продукції діяльність сільськогосподарського виробника набуває специфічних особливостей, що відрізняють цей вид аграрної діяльності від інших форм сільськогосподарського виробництва. Загалом це свідчить про те, що діяльність сільськогосподарського виробника доцільно розглядати як самостійну систему зі своїми унікальними характеристиками.

Крім синергетичного методологічного підходу, варто використовувати і системний підхід. Цей підхід дозволяє здійснити аналіз внутрішньої будови об'єкта, виокремити елементи системи та зв'язків між ними. Це дає можливість виокремити структуру, функцію, елементи, цілісність об'єкта, що досліджується. В рамках цього підходу кожен з елементів системи розглядається крізь призму системи в цілому, як продовження її властивостей і особливостей. Поєднання системного і синергетичного підходу призводить до акценту на здатності системи до самоорганізації, стійкості і стабільності [9, с. 14]. Системний методологічний підхід може поділятися на окремі методи, зокрема системно-структурний (інституціональний) метод сталих форм (норм, зразків поведінки, навичок, звичаїв). При цьому структура як схема зв'язку між компонентами, їх упорядкування в цілісність, особливий спосіб їхнього зв'язку і взаємодії дозволяє побачити їхнє розміщення та дію в просторі й часі, порядок, за яким один елемент взаємодіє з другим, у якому напрямі ця взаємодія поширюється [10, с. 23]. Зважаючи на це, можна стверджувати, що застосування системного методологічного підходу до виокремлення поняття «сільськогосподарський виробник» забезпечує його комплексне осмислення. У системному контексті це поняття охоплює, зокрема, такі елементи: правове регулювання; специфіку правосуб'єктності; організаційно-господарський статус – форма господарювання (ФГ, ПП, СТОВ, САТ тощо). Саме ці елементи впливають на формування внутрішніх відносин сільськогосподарського виробника (відносини із засновниками, членами, учасниками, найманими працівниками), зовнішніх правовідносин (державної підтримки, оподаткування тощо); соціальну відповідальність сільськогосподарського виробника тощо.

При виокремленні поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії особливу роль відіграє аксіологічний методологічний підхід. Важливість використання аксіологічного підходу в дослідженні правових явищ зумовлена і близькістю права та моралі [11, с. 119]. Аксіологічний підхід щодо правових явищ повинен базуватися на сучасних цінностях суспільств [12, с. 162]. Цей методологічний підхід надає можливість вийти за межі суто формально-юридичного аналізу та зосередитися на таких аспектах, як: справедливість, соціальна значущість, економічна ефективність та екологічна відповідальність діяльності сільськогосподарських виробників. У світі соціальна відповідальність виробників сільськогосподарської продукції пов'язується із збереженням навколишнього середовища, вирощування безпечної харчової продукції, поширення органічного виробництва, розвитку соціальної інфраструктури села [13, с. 4]. Саме це дозволяє розглядати поняття «сільськогосподарський виробник» із урахуванням його соціальної функції, впливу на розвиток суспільних відносин у сільській місцевості. В умовах воєнного стану та повоєнного відновлення особливо загострилася демографічна ситуація в сільській місцевості. Спостерігається стійкий відтік населення з сіл, що призводить до зменшення трудових ресурсів і ослаблення мотивації до збереження національних традицій землеробства. За таких умов суттєво зростає рівень соціальної відповідальності сільськогосподарських виробників, які дедалі більше виступають не лише як суб'єкти господарювання, а й як носії соціальної стабільності, культурної спадщини та гаранті продовольчої безпеки в регіонах. Аксіологічний підхід дозволяє виявити і ціннісний підхід щодо побудови взаємодії між державою – людиною – природою. Це є підґрунтям для виявлення стандартів, екологічних норм у діяльності сільськогосподарських виробників.

Також саме цій підхід підкреслює значення фермерства для збереження національної аграрної спадщини сільського виробництва.

Варто враховувати, що аксіологічний підхід доцільно застосовувати для осмислення діяльності сільськогосподарських виробників у контексті забезпечення продовольчої безпеки держави. Так, у Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. № 684-р, зазначено, що продовольча безпека країни за визначенням Продовольчої та сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй, – це система, яка чітко функціонує для забезпечення всіх прошарків населення харчовими продуктами за прийнятими фізіологічними нормами за рахунок власного виробництва та необхідного імпорту тих продуктів харчування, для виробництва яких відсутні внутрішні умови [14]. Відповідно до п. 4 ч. 4 ст. 9 Закону України «Про критичну інфраструктуру» до життєво важливих функцій та/або послуг, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України, належить, зокрема, продовольче забезпечення [15]. Отже, і сільськогосподарський виробник виступає стратегічно важливим суб'єктом критичної інфраструктури, який відіграє ключову роль у гарантуванні продовольчої безпеки, соціального добробуту населення, стабільності та національної безпеки в цілому.

Серед базових методологічних підходів щодо визначення поняття «сільськогосподарський виробник» особливе місце посідає герменевтичний підхід, який дозволяє глибше осмислити правові норми крізь призму їхнього соціального контексту, історичного розвитку та ціннісного наповнення. Доцільно застосовувати герменевтичний підхід і в аграрно-правових дослідженнях, оскільки він дозволяє проводити аналіз текстів законів та передбачає розгляд нормативного акта як структури, що має смислову єдність [16, с. 60]. Герменевтичний метод тлумачення норми права є саме тим інструментом, за допомогою якого можна вирішити проблему подвійного сенсу. Герменевтика, крім дешифрування буквального смислу тексту, що здійснюється за допомогою лінгвістичного тлумачення, дозволяє розкрити зміст правового контексту [17, с. 155]. Тобто цей методологічний підхід виступає ефективним інструментом для подолання незрозумілих правових формулювань, оскільки він дозволяє виявити глибинний зміст правових положень, який не завжди очевидний з буквального прочитання. Слід звернути увагу, що тлумачення правових норм, які стосуються визначення правового статусу сільськогосподарського виробника, має здійснюватися з урахуванням комплексного підходу до чинного законодавства, зокрема норм, що регулюють земельні відносини, екологічну безпеку, державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників, а також соціальний розвиток сільських територій. При цьому тлумачення норм, що визначають поняття «сільськогосподарський виробник», має базуватися на таких засадах, як: збереження національних традицій землекористування та дотримання принципів соціальної справедливості.

Не можна обійти увагою і використання історичного методологічного підходу щодо визначення поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії. Цей метод надає можливість простежити трансформацію аграрних норм і принципів від давніх часів до сьогодення щодо становлення сучасного розуміння сільськогосподарського виробника. Без звернення до історичного пояснення сутності права і держави юриспруденція не може всебічно осягнути процеси виникнення, становлення, розвитку та вдосконалення державно-правових явищ [18, с. 100]. В основу історико-правового методологічного підходу покладено систему загальнонаукових та спеціальних принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності в галузі дослідження державно-правової реальності в історичній ретроспективі [19, с. 162]. При характеристиці історичного методу не можна оминати думку В.М. Пекарчука про необхідність використання методологічного комплексу, що включає аксіологічний та герменевтичний підходи, які гармонійно доповнюють один одного, сприяючи отриманню всебічних знань (максимально об'єктивних) про історико-правову дійсність [20, с. 44]. Дійсно, історико-правовий метод пізнання та характеристики правового статусу сільськогосподарського виробника є неможливим без урахування його ціннісного впливу на розвиток суспільних відносин на відповідних історичних етапах та зміни змісту норм права.

Історико-правовий метод пізнання щодо характеристики правового статусу сільськогосподарського виробника надає можливість враховувати не лише змін у правовому регулюванні аграрних відносин у різні історичні періоди, а й осмислення ціннісного впливу діяльності сільськогосподарських виробників на розвиток аграрних відносини.

У сучасних умовах для виокремлення поняття «сільськогосподарський виробник» необхідно застосовувати і порівняльно-правовий метод. Він дає змогу виявити ефективні моделі аграрного регулювання в інших державах, адаптувати позитивний міжнародний досвід до українських реалій та забезпечити гармонізацію національного аграрного законодавства з європейськими правовими стандартами. На сучасному етапі українського розвитку в ході проведення правових реформ метод особливо актуальний: за допомогою зазначеного методу спрощується також й об'єктивна оцінка місця та ролі досвіду кожної країни [21, с. 159]. Цей підхід простежується у таких фактах: 04 липня 2018 р. Кабінет Міністрів України здійснив затвердження технічних регламентів та відповідних змін, що забезпечать виконання умов для укладення між Україною та ЄС Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції (АСАА), яка, у свою чергу, забезпечить вільний доступ відповідного українського обладнання на ринки ЄС на основі взаємного визнання результатів оцінки відповідності [22].

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що виокремлення поняття «сільськогосподарський виробник» як правової категорії має спиратися на поєднанні загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Серед основних методологічних підходів базовим виступає аксіологічний метод, який дозволяє виокремити ціннісну складову у правовому статусі сільськогосподарського виробника. Застосування цього методу дає змогу виявити соціальну відповідальність сільськогосподарського виробника, його суттєвий вплив на розвиток сільської місцевості, а також визначити його як ключового учасника в системі продовольчої безпеки держави. Внаслідок складності його діяльності необхідно використовувати і синергетичний методологічний підхід. Застосування цього підходу дозволяє осмислити діяльність сільськогосподарського виробника в її циклічній природі як самостійну систему, що формується й розвивається під впливом як внутрішніх (економічних, організаційних), так і зовнішніх (правових, соціальних, екологічних) факторів. Загалом, не можливо повноцінно виявити специфіку правового статусу сільськогосподарського виробника без застосування міждисциплінарного методологічного підходу, оскільки саме він дозволяє простежити взаємозв'язок між економічною системою, національною безпекою, кліматичними змінами та глобалізаційними процесами, що безпосередньо впливають на діяльність і правове становище сільськогосподарського виробника. Отже, сучасний методологічний інструментарій дає змогу комплексно охопити всі аспекти та вияви правового статусу сільськогосподарського виробника. Водночас динаміка нормотворення, зміна соціально-економічних умов та виклики, зумовлені воєнним станом, актуалізують потребу в подальших наукових дослідженнях у цій сфері. Під час використання відповідного методологічного інструментарію можна означити, що український сільськогосподарський виробник – це суб'єкт, що здійснює системну діяльність із вирощування сільськогосподарської продукції, поєднуючи публічні та приватні інтереси, є суб'єктом продовольчої безпеки, забезпечує збереження традицій землекористування, підтримку розвитку сільських територій.

Посилання:

1. Експорт агропродукції у 2025 році: виклики та можливості для виробників і трейдерів. URL : <https://mainbusinesspartner.ua/uridichnii-blog/eksport-agroprodukcziyi-u-2025-roczy-vyklyky-ta-mozhlyvosti-dlya-vyrobnykiv-i-trejderiv/>.
2. Вініченко І.І., Дідур, К.М., Малина С.Г. Формування системи соціально-економічного забезпечення розвитку сільських територій як основи продовольчої безпеки у повоєнний період. Агросвіт. 2025. № 11. С. 4–14. DOI: 10.32702/2306-6792.2025.11.4.
3. Багай Н.О. Теоретичні проблеми розвитку аграрного законодавства: монограф. ДВНЗ «Прикарпатський націон.ун-т ім. В.Стефаника». Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2020. 305 с.

4. Носік В.В. Реалізація гносеологічної функції аграрного, земельного, екологічного права в системі юридичної науки в Україні. Нове українське право. Вип. 5. 2023. С.38–45.
5. Цуркан-Сайфуліна Ю. Міждисциплінарна методологія в контексті права і влади. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 11. С. 262–272.
6. Погребняк В.Я. Синергетичний підхід у методології дослідження механізму переходу цивільних прав та обов'язків. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 6. Т. 1. С. 70–73.
7. Гулик Г.С. Синергетичний підхід у застосуванні економіко-правових інструментів під час формування системи сталого лісокористування. Науковий вісник НЛТУ України. 2012. Вип. 22.15. С. 331–335.
8. Балинська О. М., Ященко В. А. Синергетика як методологічна парадигма юридичних досліджень. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія: Юридична. 2017. Вип. 4. С. 3–12.
9. Ковбасюк С. В. Методологічні підходи у структурі сучасної методології державознавства. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2023 № 63. С. 12–16. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2023.63.3>.
10. Шахов С.В. Системний методологічний підхід до пізнання феномена ефективності норм адміністративного права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2019. Вип. 56. Т. 2. С. 20–24.
11. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 9. С. 116–120.
12. Ховпун О.С. Застосування аксіологічного підходу під час дослідження адміністративно-правового забезпечення фармації. Наукові записки. Серія: Право. 2019. Спецвипуск № 7. С. 160–164.
13. Ganna Korniyenko. Legal support of social responsibility of agribusiness entities of Ukraine. DIXI, vol. 23, n. 2, julio-diciembre 2021, 1—14. URL: <https://vlex.com.co/vid/legal-support-of-social-878269940>.
14. Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. № 684-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80#Text>.
15. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1882-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>.
16. Корнієнко Г. С. Агробізнес в Україні: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку: монографія. Харків : Юрайт, 2023. 560 с.
17. Кослова І.П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153–158.
18. Бикова Я. А. Історичний підхід у сучасних процесах пізнання права. Актуальні проблеми політики: зб.наук.пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Алєнін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 44 . С. 95–102.
19. Долгорученко К. Історико-правовий підхід у методології дослідження діяльності спецвідділу «Вінета» Міністерства просвіти і пропаганди Райху на окупованих українських територіях. Юридичний вісник. 2019. № 4. С. 161–166. DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.985>.
20. Пекарчук В.М. Історико-правові дослідження: особливості методології. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 4. С. 42–44. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-477>.
21. Юркевич Х. Порівняльно-правовий метод у конституційно-правових дослідженнях. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 2. С. 156–160.
22. Уряд затвердив нові технічні регламенти та вніс зміни до деяких чинних. URL : <https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=caa4fb87-ceed-47c2-8bcd-b071b00709af&title=UriadZatverdivNoviTekhnichniReglamentTaVnisZminiDoDeiakikhChinnikh>.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 347.736 UDC

МЕХАНІЗМИ СУДОВОГО КОНТРОЛЮ СУДОВОЇ САНАЦІЇ

MECHANISMS OF JUDICIAL CONTROL BY JUDICIAL REHABILITATION

Юлія ТАТІК

Yulia TATIK

аспірантка

Post Graduate Student

Державна установа «Інститут економіко-
правових досліджень імені В.К. Мамутова
Національної академії наук України» (Київ)

State organization “V. Mamutov Institute of
Economic and Legal Research of the National
Academy of Sciences of Ukraine” (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0005-9860-5108>

У статті здійснено комплексний аналіз механізмів судового контролю в межах процедури судової санації, яка є одним із ключових інструментів відновлення платоспроможності підприємства без припинення його господарської діяльності. Судова санація, як одна з процедур, що регулюються Кодексом України з процедур банкрутства, спрямована на забезпечення фінансової стабільності суб'єкта господарювання під контролем господарського суду та інших учасників провадження. Дослідження акцентує увагу на сутності судового контролю, його етапах та практичних механізмах реалізації, а також на ролі суду у забезпеченні балансу між інтересами боржника, кредиторів та інших зацікавлених осіб.

Окрему увагу приділено аналізу правових засад відкриття провадження у справі про банкрутство, затвердження плану санації, призначення арбітражного керуючого (керівника санації), контролю за дотриманням прав кредиторів, моніторингу виконання плану санації та розгляду заяв і клопотань учасників справи. Підкреслено, що ефективність процедури фінансового оздоровлення значною мірою залежить від активної ролі суду у перевірці законності плану санації, оцінці його реалістичності, а також від здатності суду оперативно реагувати на порушення чи зміни обставин у процесі реалізації плану.

Розглянуто порядок призначення арбітражного керуючого, його повноважен-

The article provides a comprehensive analysis of the mechanisms of judicial control within the framework of the judicial rehabilitation procedure, which is one of the key tools for restoring the solvency of an enterprise without terminating its economic activity. Judicial rehabilitation, as one of the procedures regulated by the Code of Bankruptcy Procedures of Ukraine (CUB), is aimed at ensuring the financial stability of a business entity under the control of the commercial court and other participants in the proceedings. The study focuses on the essence of judicial control, its stages and practical mechanisms for implementation, as well as the role of the court in ensuring a balance between the interests of the debtor, creditors and other interested parties.

Particular attention is paid to the analysis of the legal principles of opening bankruptcy proceedings, approving the rehabilitation plan, appointing an arbitration manager (rehabilitation manager), monitoring compliance with creditors' rights, monitoring the implementation of the rehabilitation plan and considering applications and petitions of the participants in the case. It is emphasized that the effectiveness of the financial rehabilitation procedure largely depends on the active role of the court in verifying the legality of the rehabilitation plan, assessing its realism, as well as on the court's ability to promptly respond to violations or changes in circumstances during the implementation of the plan.

ня та відповідальність, а також критерії, які суд враховує при розгляді заяв та клопотань у межах процедури санації. Особливо наголошено на значенні моніторингу виконання плану санації, який є дієвим інструментом контролю за фінансовими та операційними показниками підприємства та запобігання зриву процедури. Зазначено, що належне інформування учасників провадження, зокрема кредиторів, а також надання суду звітності про стан реалізації плану є важливими умовами підвищення ефективності фінансового оздоровлення.

Судовий контроль у процедурі санації розглянуто як багаторівневий процес, що включає не лише перевірку законності та обґрунтованості дій боржника й арбітражного керуючого, але й забезпечення прозорості процедури, виявлення ризиків та захист прав усіх учасників. За підсумками аналізу автор доходить висновку, що посилення судового контролю та вдосконалення правозастосовної практики сприятиме підвищенню ефективності санації, зменшенню кількості процедур ліквідації та стимулюванню збереження робочих місць і підприємницької активності.

Ключові слова: судовий контроль, судова санація, банкрутство, фінансове оздоровлення, господарський суд, план санації, арбітражний керуючий, керівник санації, відновлення платоспроможності, права кредиторів

Механізми судового контролю судової санації є ключовими елементами процесу відновлення платоспроможності боржника в межах процедури банкрутства. Судова санація — це одна з процедур, яка передбачає виведення підприємства зі стану фінансової кризи без припинення його діяльності під контролем суду та інших учасників провадження.

Нині дослідження судового контролю процедури санації є актуальною темою у правовій науці, зокрема в контексті процедур банкрутства. В Україні та за її межами цим питанням займалися як вчені-правознавці, так і практики в суміжних галузях. Серед авторів, які досліджували або були дотичними до проблематики судового контролю під час санації можна віднести Р. І. Грешко, який досліджував економіко-правові аспекти фінансової санації

The procedure for appointing an arbitration manager, his powers and responsibilities, as well as the criteria that the court takes into account when considering applications and petitions within the rehabilitation procedure are considered. The importance of monitoring the implementation of the rehabilitation plan, which is an effective tool for controlling the financial and operational indicators of the enterprise and preventing the disruption of the procedure, is particularly emphasized. It is noted that proper informing the participants in the proceedings, in particular creditors, as well as providing the court with reports on the status of the plan's implementation are important conditions for increasing the effectiveness of financial rehabilitation.

Judicial control in the rehabilitation procedure is considered as a multi-level process that includes not only verifying the legality and reasonableness of the actions of the debtor and the arbitration manager, but also ensuring the transparency of the procedure, identifying risks and protecting the rights of all participants. Based on the results of the analysis, the author concludes that strengthening judicial control and improving law enforcement practice will contribute to increasing the efficiency of reorganization, reducing the number of liquidation procedures, and stimulating the preservation of jobs and entrepreneurial activity.

Keywords: judicial control, judicial rehabilitation, bankruptcy, financial rehabilitation, commercial court, rehabilitation plan, arbitration manager, rehabilitation manager, restoration of solvency, creditors' rights

підприємств, зокрема в контексті судових процедур [1, с. 10-11], І. С. Ніколаєва та Д. Мандичева, чії роботи, присвячені проблемам банкрутства, де розглядаються також аспекти судового контролю в процедурах санації підприємств [2, с. 67; 3, с. 88], Л. І. Грабован, що аналізувала судовий контроль у процедурах банкрутства та механізми забезпечення прав кредиторів [4, с. 4], Ю. Кабенюк, яка у роботах приділяла увагу судовому контролю над арбітражними керуючими під час санації [5, с. 72], І. А. Бутирська, в роботах якої розглядаються функції судів у процедурі відновлення платоспроможності [6, с. 110], С. Масловського, який вивчав господарського роль суду та баланс між захистом прав кредиторів і відновленням платоспроможності боржника [7, с. 111], Р. Полякова, який порівнював документи і рекомендації щодо процедур банкрутства, зокрема і щодо судового контролю під час санації [8, с. 152] та інші.

Базовим нормативним документом щодо ролі суду та механізмів контролю є Кодекс України з процедур банкрутства (далі – КУЗПБ) [9]. Саме він визначає основні механізми судового контролю судової санації. До них відносяться: відкриття провадження та затвердження санації судом; призначення арбітражного керуючого (керівника санації); контроль за дотриманням прав кредиторів; моніторинг виконання плану санації; розгляд заяв та клопотань учасників справи; припинення або продовження процедури санації.

Відкриття провадження у справі про банкрутство є першим процесуальним кроком, коли суд офіційно починає розгляд справи про неплатоспроможність боржника. Господарський суд за заявою кредитора, боржника або уповноважених органів відкриває провадження у справі про банкрутство. Суд аналізує: наявність заборгованості; фінансовий стан боржника; дотримання вимог до подачі заяви. Відкриття провадження дає старт всім правовим процедурам, включаючи: введення мораторію на задоволення вимог кредиторів; запровадження обмежень на розпорядження майном; можливість переходу до санації або ліквідації.

Після цього відбувається затвердження санації судом. Судова санація являє собою процедуру, що передбачає фінансове оздоровлення підприємства з метою уникнення ліквідації. Для цього розробляється план санації, який має містити: заходи щодо відновлення платоспроможності (реструктуризація боргів, інвестиції, продаж активів тощо); термін виконання плану; права і обов'язки сторін; гарантії для кредиторів. План має бути погоджено зборами кредиторів та арбітражним керуючим (керівником санації). Лише після погодження план подається до суду.

Господарський суд при затвердженні санації виконує визначений перелік дій: перевірка законності плану; оцінка реальності заходів санації; затвердження або відмова у затвердженні плану. Суд може зобов'язати внести зміни до плану або призначити повторний розгляд плану санації.

Після затвердження плану санації всі сторони (учасники справи) зобов'язані його виконувати, а суд контролює дотримання умов та хід реалізації плану. Завдання господарського суду у цьому механізмі полягає в тому, що на нього покладається контроль за: захистом прав кредиторів, забезпеченням справедливості процедур, запобіганням зловживанням, стимулюванням реального оздоровлення суб'єкта господарювання, а у разі невиконання плану має бути застосовано перехід до ліквідації. Затвердження санації господарським судом є ключовим моментом, коли суд дає "зелене світло" на план відновлення платоспроможності під своїм контролем та перевіряє законність і реалістичність заходів, запропонованих у плані санації.

Призначення арбітражного керуючого (керівника санації) в Україні є чітко регламентованим процесом, який відбувається в межах справи про банкрутство відповідно до КУЗПБ. Арбітражний керуючий є незалежною особою, яка має спеціальну ліцензію та право здійснювати управління майном боржника, а під час санації організовує та контролює реалізацію плану оздоровлення суб'єкта господарювання. Керівник санації є різновидом арбітражного керуючого, який призначається саме для проведення процедури санації. Арбітражний керуючий може бути призначений у кількох випадках на стадії: розпорядження майном (тимчасовий керуючий); санації (керівник санації); ліквідації (ліквідатор).

Призначення арбітражного керуючого (керівника санації) відбувається за рішенням господарського суду, який розглядає справу про банкрутство. Пропозиції щодо кандидатури можуть запропонувати суду збори кредиторів. У разі, коли збори кредиторів не визначили кандидатуру, то господарський суд призначає керівника санації самостійно із числа осіб, які мають відповідний статус. Для цього особа повинна мати чинний сертифікат арбітражного керуючого; відповідати кваліфікаційним вимогам; не мати конфлікту інтересів; мати досвід роботи, якщо це передбачено конкретною процедурою. Рішення про призначення арбітражного керуючого керівником санації суд виносить у формі ухвали, де визначаються його повноваження, обов'язки та межі відповідальності.

До повноважень керівника санації відносяться: організація реалізації плану санації, управління майном боржника (повністю або частково, залежно від рішення суду), звітування перед судом та кредиторами, вжиття заходів для відновлення платоспроможності, подання заяви до суду щодо укладення, розірвання або визнання недійсними договорів, право ініціювати зміни до плану санації. У випадках порушення арбітражним керуючим законодавства чи неналежного виконання обов'язків та/чи за рішенням зборів кредиторів господарський суд може його замінити. Заміна може відбуватися за власною ініціативою у разі загрози інтересам боржника чи кредиторів, коли арбітражний керуючий подав заяву про припинення повноважень.

Контроль господарським судом за дотриманням прав кредиторів є одним із ключових елементів судового захисту у сфері банкрутства, санації та загальної діяльності боржників, зокрема під час господарських спорів. Цей контроль забезпечує баланс між інтересами кредиторів, боржників і суспільства, а також сприяє захисту економічних прав учасників господарських відносин.

Господарський суд здійснює контроль за дотриманням прав кредиторів шляхом прийняття заяви про відкриття провадження у справі про банкрутство, що дозволяє кредиторам ініціювати процедуру захисту своїх прав. При затвердженні реєстру вимог кредиторів суд також перевіряє обґрунтованість заявлених вимог. Не виходить за межі цього і контроль за діяльністю арбітражного керуючого, який відповідає за забезпечення інтересів кредиторів. При ухваленні рішень щодо санації або ліквідації господарський суд враховує максимально можливе задоволення вимог кредиторів.

Контроль господарським судом за дотриманням прав кредиторів є невід'ємною частиною забезпечення стабільності господарського обороту, запобігання зловживанням з боку боржників та реалізації принципу верховенства права. Суд не тільки розглядає спори, а й активно запобігає ухиленню боржників від виконання зобов'язань перед кредиторами.

Моніторинг виконання плану санації є ядром процесу судового контролю, аналізу та оцінки заходів, передбачених планом фінансового оздоровлення (санації) суб'єкта господарювання, з метою забезпечення його відновлення платоспроможності та запобігання банкрутству. Для забезпечення моніторингу мають бути розроблені показники контролю: фінансові (ліквідність, платоспроможність, рентабельність) та операційні (обсяги виробництва, собівартість, ефективність використання ресурсів), – а для здійснення необхідно обрати ті чи інші заходи, як от: тимчасові етапи реалізації окремих заходів визначення відповідальних осіб/підрозділів формування санаційної комісії або призначення антикризового керівника розподіл відповідальності за окремі напрями плану санації регулярне збирання та аналіз інформації щомісячні або кварталні звіти про фінансові та операційні результати звірка фактичних показників із запланованими оцінка ефективності виконання плану виявлення відхилень від планових показників аналіз причин невиконання або затримки заходів прогноз подальшого стану підприємства коригування плану санації (за потреби) внесення змін до графіку чи змісту заходів прийняття додаткових антикризових рішень узгодження змін із кредиторами або судом (у випадку судової санації) проміжне та підсумкове інформування зацікавлених сторін кредитори, власники, органи державного регулювання надання звітності щодо виконання ключових показників/

Інструментами моніторингу задля судового контролю плану санації можуть стати фінансова звітність (баланс, звіт про прибутки і збитки, звіт про рух грошових коштів тощо), управлінська звітність, графіки реалізації планових заходів, аудиторські перевірки, зовнішній незалежний моніторинг (у випадку наявності обов'язкових нормативних вимог).

Суд шляхом проведення моніторингу реалізує такі завдання: забезпечення прозорості процесу санації; своєчасне виявлення ризиків і проблем; збереження довіри кредиторів і інвесторів; підвищення шансів на успішне фінансове оздоровлення суб'єкта господарювання. За необхідності господарський суд може ініціювати додаткові перевірки чи ревізії.

Розгляд заяв та клопотань учасників справи судової санації є важливим процесом у процедурі фінансового оздоровлення підприємства, яка здійснюється у межах провадження у справі про банкрутство згідно з законодавством України, зокрема КУЗПБ.

Види заяв та клопотань, що можуть подаватися до господарського суду у справі про судову санацію: заяви про затвердження або внесення змін до плану санації, скасування або призупинення окремих заходів санації, оскарження дій арбітражного керуючого або боржника; клопотання про продовження строку санації, залучення нових інвесторів або фінансування, припинення санації та визнання боржника банкрутом; інші процесуальні заяви та клопотання, пов'язані з перебігом справи.

Порядок подання та розгляду заяв та клопотань, що можуть подаватися до господарського суду у справі про судову санацію: подаються письмово до того господарського суду, що розглядає справу про банкрутство; мають містити обґрунтування, посилення на законодавство та докази; розгляд здійснюється на підготовчих або судових засіданнях із викликом зацікавлених осіб; рішення за підсумками розгляду формалізується в ухвалі.

Фактори, які має оцінити господарський суд при розгляді заяв та клопотань: відповідність заяв та клопотань законодавству, вплив на ефективність виконання плану санації, баланс інтересів кредиторів та боржника, потенційний вплив на збереження підприємства та робочих місць, фінансова доцільність запропонованих заходів, реалістичність строків та можливість відновлення платоспроможності. За результатами розгляду господарський суд може відмовити у задоволенні клопотань, які суперечать плану санації або законодавству, або може призначати експертизи, залучати фахівців, проводити додаткові перевірки фактів, зазначених у зверненнях. Процес розгляду заяв та клопотань у справі судової санації становить велику долю контролю, корекції та адаптації процедури фінансового оздоровлення суб'єкта господарювання. Він дозволяє оперативно реагувати на зміну обставин, захищати права учасників справи та підвищувати шанси на успішне завершення санації.

За результатами судового контролю суд може: завершити процедуру санації, якщо суб'єкт господарювання відновив платоспроможність, продовжити термін санації, якщо є підстави або прийняти рішення про перехід до ліквідації у разі невиконання плану.

У цілому маємо висловити власну думку, що судовий контроль за процедурою судової санації боржника спрямований на запобігання зловживанням та забезпечення балансу інтересів боржника й кредиторів.

Посилання:

1. Грешко Р. І. Фінансова санація промислових підприємств: Автореф. дис... канд. екон. наук: спец. 08.00. 08 «Гроші, фінанси і кредит». Тернопіль, 2008. 20 с.
2. Ніколаєв І. С. Концентрація майнових спорів за участю боржника у справі про банкрутство, як інструмент судового контролю за поведінкою боржника та інструмент підвищення ефективності процедур банкрутства. Забезпечення транспарентності (прозорості) процедур банкрутства в Україні, 2021. С. 66-71.
3. Мандичев Д. Судовий контроль у процедурі банкрутства фізичних осіб. Публічне право. 2021. № 3. С. 88-95.
4. Грабован Л. І. Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства: Автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Одеса, 2017. 26 с.

5. Кабенюк Ю. Участь арбітражного керуючого у справі про банкрутство (неплатоспроможність). *Law of Ukraine/Pravo Ukraini*. 2021. № 4. С. 71-83.
6. Бутирська І. А. Функції господарського суду у справі про банкрутство. *Вісник господарського судочинства*. 2015. № 4. С. 106-111.
7. Масловський С. Повноваження суду першої інстанції в провадженні у справі про банкрутство. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 108-112.
8. Поляков Р. Порівняльно-правовий аналіз Типового закону Юнсітрал про транскордонну неспроможність 1997 р. із регламентами ЄС 2000 та 2015 рр. про процедури неспроможності як основоположних міжнародних джерел регулювання процедури транскордонної неспроможності. *Law of Ukraine/Pravo Ukraini*. 2023. № 5. С. 143-164.
9. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. Законодавство України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#n860> (дата звернення 01.04.2025).

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted

УДК 346.3

**ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПЦІЮ
СТАНДАРТНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ
ДОГОВОРІВ**

Сергій МИРОСЛАВСЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка (Суми)

<https://orcid.org/0009-0009-0855-8504>

У статті здійснено комплексне дослідження концепції стандартних господарських договорів як правового явища, що активно розвивається в умовах цифровізації економіки, розширення публічно-приватного партнерства та зростання обсягів електронної комерції. Автором розкрито теоретико-правові основи та еволюцію підходів до уніфікації договірних форм у господарській сфері. Особливу увагу приділено порівняльно-правовому аналізу регулювання стандартних (типових, примірних) договорів у законодавстві України, країн континентальної Європи (Німеччина, Франція, Італія, Польща), англо-американській правовій традиції (США, Канада), а також у праві Європейського Союзу. Висвітлено проблематику правової природи договорів приєднання, юридичного статусу примірних форм, принципу добросовісності та судового контролю за несправедливими умовами. Окремо проаналізовано доктрину «unconscionability» як інструмент захисту економічно слабших сторін. Встановлено, що в українському законодавстві відсутнє чітке нормативне розмежування між обов'язковими й рекомендаційними типами договорів, що породжує колізії та правову невизначеність у договірній практиці. У результаті дослідження обґрунтовано доцільність імплементації європейських та міжнародних підходів до стандартизації договірних умов, із паралельним закріпленням механізмів контролю за зловживанням договірною перевагою та гарантіями договірної справедливості.

UDC

**REGARDING THE ISSUE TO
CONCEPT OF STANDARD
BUSINESS CONTRACTS**

Serhiy MYROSLAVSKYI

Candidate of Law Sciences, Associate
Professor, Associate Professor of Department

Sumy State Pedagogical University named
after A. S. Makarenko (Sumy)

The article carries out a comprehensive study of the concept of standard commercial contracts as a legal phenomenon that is actively developing in the context of the digitalization of the economy, the expansion of public-private partnerships and the growth of e-commerce. The author reveals the theoretical and legal foundations and the evolution of approaches to the unification of contractual forms in the economic sphere. Particular attention is paid to the comparative legal analysis of the regulation of standard (typical, exemplary) contracts in the legislation of Ukraine, continental European countries (Germany, France, Italy, Poland), the Anglo-American legal tradition (USA, Canada), as well as in the law of the European Union. The issues of the legal nature of accession contracts, the legal status of exemplary forms, the principle of good faith and judicial control over unfair terms are highlighted. The doctrine of "unconscionability" is separately analyzed as a tool for protecting economically weaker parties. It has been established that Ukrainian legislation lacks a clear regulatory distinction between mandatory and recommendatory types of contracts, which creates conflicts and legal uncertainty in contractual practice. The study substantiates the feasibility of implementing European and international approaches to standardizing contractual terms, with the parallel consolidation of mechanisms for controlling the abuse of contractual advantage and guarantees of contractual fairness.

Ключові слова: стандартний договір, типовий договір, договір приєднання, господарське право, несправедливі умови, AGB, *adhesion contract*, добросовісність, договірна рівновага, директиви ЄС

Keywords: standard contract, model contract, *adhesion contract*, commercial law, unfair terms, AGB, *adhesion contract*, good faith, contractual balance, EU directives

Уніфікація договірних умов у сфері господарської діяльності є важливим інструментом забезпечення стабільності ринку, зниження транзакційних витрат та підвищення правової визначеності. Концепція стандартних господарських договорів (договорів з типовими умовами) поширена як у публічному, так і в приватному секторі. Її застосування особливо актуальне в умовах цифровізації економіки та розвитку електронної комерції.

Останніми роками багато науковців зверталися до дослідження правового регулювання господарських договорів як власне у сфері господарського права, так і суміжних галузях. О.А. Беяневич свого часу вказувала, що господарський договір як синтетичний акт правореалізації, в якому форми реалізації права (дотримання, виконання і використання) комбінуються залежно від виду господарських відносин, що ним опосередковується (безпосереднє здійснення господарської діяльності або її організація), мети правового регулювання окремих видів господарських договорів та їх соціального (публічного) значення [1, с. 9]. На думку В. С. Щербини господарський договір є регулятором конкретних (одиничних) господарських відносин між суб'єктами господарської діяльності, умови дії якого визначають самі суб'єкти [2]. К. В. Кушнір та І. М. Войцеховська зазначають, що господарські договори як головна підстава виникнення господарських зобов'язань мають на меті суспільно-корисний результат, на досягнення якого спрямована вся господарська діяльність [3, с. 212]. А. Апаров та О. Онищенко розглядають господарський договір саме як підставу (юридичний факт), з якою пов'язується виникнення насамперед зобов'язальних, а також інших видів правовідносин [4, с. 48]. Г. О. Попадинець узагальнивши певні ознаки, надав таке визначення господарського договору як спеціального правового документа, у якому зафіксовані майнові та організаційні зобов'язання учасників господарських відносин (сторін), спрямовані на обслуговування (забезпечення) їхньої господарської діяльності (господарських потреб) із врахуванням загальногосподарських (публічних) інтересів [5, с. 140]. А. О. Дутко особливостями господарського договору вважає те, що спори, які виникають при укладенні, виконанні та розірванні таких договорів вирішуються як правило в порядку господарського судочинства, а не судами загальної юрисдикції, що характерне для цивільних договорів; укладення та виконання підприємницьких договорів регламентується нормами і страхового, і транспортного, і банківського права та інших галузей; зазвичай укладенню таких договорів передують своєрідна пропозиція – реклама [6, с. 234-235]. Я. Р. Кицик характеризуючи типовий договір у сфері господарювання, стверджував, що він займає самостійне місце в систематичі господарських договорів, а ознак типового договору може набути значне коло господарських договорів у випадку необхідності посилення ролі держави в регулюванні господарської діяльності шляхом затвердження типового договору [7, с. 166]. І. В. Давидова наголошує, що при укладанні господарських договорів кожна зі сторін має одночасно перевірити як здатність свого контрагента відносно укладення відповідного договору, так і повноваження представника, який укладає договір від імені даного контрагента [8, с. 24].

Таким чином, сучасна наукова доктрина трактує господарський договір як складне та багатофункціональне правове явище, що поєднує в собі елементи регулятивного інструменту, юридичного факту, спеціального правового документа та механізму досягнення суспільно-корисного результату. У межах господарського правопорядку він виконує не лише приватну, а й публічно значущу функцію, зумовлену необхідністю забезпечення ефективної та відповідальної господарської діяльності.

У цьому контексті особливе місце займають стандартні (типові) договори, які набувають все більшого значення в умовах посилення державного впливу на сферу господарювання.

Затвердження типових форм договорів слугує засобом уніфікації договірної практики, підвищення правової визначеності та гарантії балансу інтересів суб'єктів господарювання й держави. Типовий договір, таким чином, є інструментом нормативного впливу на договірну волю сторін у рамках дозволеного законом простору диспозитивності. Стандартні договори, насамперед, сприяють правовій визначеності у сфері господарювання. Водночас, відсутність узгодженості між положеннями Цивільного та Господарського кодексів України щодо таких договорів породжує проблеми у їх правозастосуванні.

Запровадження типізації господарських договорів є важливим інструментом систематизації договірних форм у господарському праві та засобом впорядкування правозастосовної практики. У науковій літературі вона розглядається не лише як класифікаційний підхід, а й як форма нормативного впливу, що дозволяє забезпечити єдність підходів до змісту, структури та умов договорів у певних сферах господарської діяльності. Типові договори, що затверджуються державою або галузевими регуляторами, виконують функцію зразка (еталону), спрямованого на уніфікацію договірної практики, зменшення ризиків правової невизначеності та захист інтересів слабшої сторони.

У системі господарського законодавства типізація договорів має подвійну природу: з одного боку, вона сприяє впорядкуванню договірних зв'язків між суб'єктами господарювання, з іншого – є механізмом реалізації публічно-правового впливу на приватноправову автономію сторін. Такий підхід особливо актуалізується в умовах необхідності державного втручання у стратегічні сектори економіки або у випадках значної асиметрії у договірній правоздатності контрагентів. Типізація господарських договорів має особливе значення у публічному секторі, де законодавець прагне зменшити дисбаланс інтересів сторін і мінімізувати зловживання суб'єктів господарювання державного сектора.

Разом з тим, незважаючи на широке застосування примірних (типових) договорів у сфері господарювання, чинне законодавство України не встановлює вичерпного регулювання їхніх правових наслідків. Зокрема, залишається невизначеним момент виникнення зобов'язань за примірною формою, а також правова природа обов'язковості положень таких договорів для сторін. Виникає питання: чи є примірний договір нормативною моделлю, що має лише рекомендаційний характер, чи ж він має обов'язкову силу у разі його затвердження відповідним органом державної влади. У практиці господарських правовідносин це нерідко призводить до правової невизначеності, особливо у випадках, коли одна із сторін наполягає на обов'язковості умов примірного договору без досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов конкретного зобов'язання.

Це свідчить про необхідність законодавчого уточнення як юридичного статусу типових (примірних) договорів, так і механізмів їхнього включення до змісту конкретного господарського зобов'язання. Зокрема, доцільним видається закріплення чіткої диференціації між обов'язковими та рекомендаційними примірними формами договорів, а також визначення наслідків відступу сторін від затвердженої форми у договірній практиці.

Звернемося до міжнародного досвіду праворозуміння стандартності господарських договорів та окремих думок щодо цього напряму досліджень. Ще у минулому сторіччі Вернер Флюм вказував, що AGB, тобто загальні умови договору, є спробою юридично організувати стандартизацію приватного обігу, але саме тому вони потребують контролю за справедливістю, інакше вони легко можуть стати інструментом нав'язування волі однієї сторони [9, с. 668]. Тут ми погоджуємося, що воля сторін має визначальне значення при укладанні господарських договорів. Ернан Феліпе Трухільо Кінтеро аналізуючи контракт на приєднання у співвідношенні з контрактом на гнучку угоду, констатує, що останній міг би сприяти співпраці, оскільки різні рівні контрактної жорсткості та гнучкості сприяє кооперативній поведінці. Договори про приєднання можуть ефективно зменшити транзакційні витрати, але це може перешкоджати співпраці, а гнучкі угоди (контракти), незважаючи на вищі початкові витрати на переговори, можуть сприяти сталим партнерським відносинам [10, с. 15]. Ми бачимо, що договори приєднання є результатом технологічного розвитку та масового ринку. Їхня проблема полягає не у відсутності згоди, а у нерівності можливостей впливу на умови,

що інколи потребує судового коригування балансу. Французьке право визнає типові договори про приєднання як необхідне явище сучасної економіки, проте принцип «непереговорність» («non négociabilité») не може виправдовувати несправедливість умов, а тому саме суддя зобов'язаний тлумачити такі договори на користь слабшої сторони. Ж. Флур, Ж-Л Обер, Е. Саво пропонують прийняти методи римського права, бо суттєві відмінності є більш очевидними, наприклад, формалізм договору всупереч сучасному консенсуалізму [11, с. 19].

Стандартизація умов договорів відіграє важливу роль у забезпеченні прозорості, передбачуваності та зниженні трансакційних витрат у сфері міжнародної торгівлі. Типові та уніфіковані положення дозволяють учасникам правовідносин швидше укладати угоди, зменшуючи правову невизначеність та сприяючи стабільності договірної обігу. Водночас, у разі надмірної уніфікації або домінування договорів, розроблених однією зі сторін, особливо суб'єктами з істотно сильнішим економічним становищем, існує ризик зловживання домінуючим становищем. Це може проявлятися в нав'язуванні несправедливих умов, обмеженні договірної свободи слабшої сторони та спотворенні конкуренції. Тому поряд із розвитком стандартних договірних форм необхідним є запровадження ефективних механізмів контролю і протидії таким зловживанням, зокрема шляхом нагляду антимонопольних органів, застосування принципу добросовісності та забезпечення можливості судового перегляду несправедливих положень договору.

Стандартизація умов договорів сприяє прозорості й передбачуваності в міжнародній торгівлі, проте вона повинна супроводжуватися ефективними механізмами запобігання зловживанням домінуючого становища. Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (UNCITRAL) у пропонує такі загальні зауваження (чек-лист) щодо складання договору: 1. Кожна сторона може вважати за доцільне встановити для себе процедуру, яка визначає кроки, які необхідно взяти під час переговорів та складання договору на виконання робіт. 2. Коли процедури торгів застосовуються до укладення договору, необхідно, щоб перший проект був підготовлений покупцем для подання потенційним учасникам торгів разом із запрошенням до участі в тендері. 3. Якщо договір укладається на основі переговорів, перший проект може бути підготовлений однією зі сторін після відбуття переговорів з основних технічних та комерційних питань. 4. Кожна сторона може вважати за корисне призначити одну особу, яка буде головною відповідальною за нагляд за підготовкою договірних документів. 5. Під час складання договору сторони повинні враховувати законодавство, що застосовується до договору. Вони також повинні враховувати різні види відповідних обов'язкових правових норм адміністративного, фіскального чи іншого публічного характеру в країні кожної сторони. 6. Сторонам може бути корисним вивчити типові форми договорів, загальні умови, стандартні положення або раніше укладені договори як допоміжні засоби для складання договорів, хоча їхні положення не слід приймати без критичного аналізу. 7. Договір може бути складений лише однією мовою або двома мовами сторін, якщо ці мови відрізняються. Якщо договір складено двома мовами, доцільно вказати, яка версія має переважну силу у разі конфлікту між версіями. Якщо сторони передбачають, що обидві версії мають рівний статус, вони повинні спробувати надати рекомендації щодо врегулювання спорів, що виникають через конфлікт між версіями. 8. Сторони можуть забажати ідентифікувати себе та описати себе в документі, який має бути першим у логічній послідовності серед договірних документів та виконувати контрольну роль над іншими документами. У цьому документі повинні бути зазначені назви сторін, їхні адреси, предмет договору, а також дата та місце підписання договору. 9. Сторонами договорів на виконання робіт зазвичай є юридичні особи, і сторони можуть дослідити перед укладанням договору такі питання, як правоздатність суб'єкта господарювання укладати договір та повноваження посадової особи зобов'язувати суб'єкт господарювання. 10. Договір слід звести до повноважень. Крім того, може бути бажано, щоб документи, що складають договір, були чітко визначені, а також щоб були передбачені правила для вирішення невідповідностей між договірними документами. Сторони можуть уточнити, якою мірою усні обміни домовленостями, листування та проекти документів, що виникли під час перего-

ворів, можуть бути використані для тлумачення договірних документів [12]. Можемо говорити, що тут визначені стандартність господарських договорів, тобто ті умови, що можуть вважатися біль-менш уніфікованими та застосовними для більшості суб'єктів господарювання.

Європейський Союз уніфікує підходи через директиви про захист споживача (Директиву 93/13/ЕЕС щодо несправедливих умов [13] та Директиву 2011/83/EU щодо прав споживачів [14]). Їх вимоги включають чіткість і прозорість умов, заборону нечесних положень, можливість судового перегляду несправедливих умов.

Англо-американська система права користується доктриною *unconscionability* (дослівно «недобросовісність», «невиправдана несправедливість», «непорядність») є правовою концепцією, що походить із англо-американського загального права. Вона застосовується здебільшого у сфері договірної права та дозволяє суду визнати договір або його окремі умови недійсними, якщо вони були укладені на надзвичайно несправедливих або односторонніх умовах, які суперечать принципам чесності, справедливості та добросовісності [15, 16, 17]. Основні елементи доктрини *unconscionability* передбачають, що суд при розгляді справи щодо *unconscionability* зазвичай оцінює два основні аспекти: 1) *Procedural Unconscionability* (процедурна недобросовісність, що стосується обставин укладення договору, наявності нерівності сторін, слабого становища однієї сторони, тиску, обману, недоступності юридичної допомоги, відсутності можливості вести переговори); 2) *Substantive Unconscionability* (змістовна недобросовісність, що стосується змісту умов договору, коли аналізується, наскільки умови є надзвичайно несправедливими, наприклад: надмірні штрафи, диспропорційні зобов'язання, неспівмірна вигода однієї сторони тощо). У більшості випадків для застосування доктрини потрібне поєднання обох форм (процедурної та змістовної) недобросовісності. У праві США *unconscionability* закріплена, зокрема, в § 2-302 Єдиного торгового кодексу США (UCC), який дозволяє суду визнати умову договору (або увесь договір) недійсною, якщо вона є явно несправедливою [18].

Цікавим і сучасним є підхід Канади через сумлінність і цифрові договори. Канада застосовує доктрину *unconscionability*, подібно до США, але з чіткішими критеріями. Судовий контроль здійснюється за наявності нерівності сторін та зловживання цією нерівністю (*Douez v. Facebook Inc.*, 2017 SCC 33). Особливої уваги надається онлайн-контрактам та їх прозорості [19].

Ендрю Вайт та Ерін Макферсон з Австралії запропонували стандартну форму блок-схеми рішень щодо укладання контракту (*Standard form contracts*) в будівельній галузі [20, с. 571]. Нам імпонує такий розвиток наукової думки у суміжних наукових напрямках.

Висновок. Маємо вказати на важливість правового осмислення та нормативного врегулювання стандартних господарських договорів як ефективного інструменту уніфікації договірних практик, зниження транзакційних витрат і забезпечення правової визначеності. Порівняльний аналіз засвідчує, що сучасні правові системи визнають необхідність балансування свободи договору з контролем за несправедливими умовами, особливо у випадках договорів приєднання. В українському праві актуальною є проблема розмежування обов'язкових і рекомендаційних типових форм договорів, а також потреба законодавчого закріплення правових наслідків їх використання. Уніфікація підходів на рівні національного законодавства із залученням європейського й міжнародного досвіду сприятиме підвищенню передбачуваності та справедливості договірних відносин у сфері господарювання.

Посилання:

1. Беяневич О. А. Теоретичні проблеми господарського договірної права. Автореф. дис. д-ра. юрид. наук, 12.00.04; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2006. 34 с.
2. Щербина В. С. Господарське право. підручник. 6-те вид., перероб. і допов. К., 2013. 640 с. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/59172-1-ponyattya-ta-oznaki-gospodarskogo-dogovoru.html>.
3. Кушнір К. В., Войцеховська І. М. Адміністративний та господарський договір: порівняльний аналіз. наукові розвідки з актуальних проблем публічного та приватного права. Наукові розвідки з актуальних проблем публічного та приватного права: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 15 листопада 2017 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017.

210-214. URL: https://www.fpmv.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/Ogoloshenia/00_2018/kppp/151117.pdf#page=106.

4. Апаров А., Онищенко О. Юридична природа поняття господарського договору: огляд наукових і нормативних підходів. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 10. С. 42-46.

5. Попадинець Г. О. Господарський договір у системі господарського права: поняття, правова природа та ознаки. Право.ua. 2015. № 2. С. 136-141. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pravo_2015_2_25.pdf.

6. Дутко А. О. Аналіз юридичної конструкції господарського договору. Соц.-ек.проблеми сучас.періоду України. 2008. Вип. 6(74). С. 227-235. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/fb27717d-7a08-47f0-9ea1-07de8790bdbd/content>.

7. Кицик Я. Р. Типовий договір в системі господарських договорів. Приватне право і підприємництво. 2014. № 13. С. 164-167.

8. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. Часопис цивілістики. 2017. № 23. С. 22-25.

9. Flume W. Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts: Band 2: Das Rechtsgeschäft. Springer-Verlag, 1979: 987. URL: [https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=w_d_BwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA1&dq=Allgemeiner+Teil+des+deutschen+B%C3%BCrgerlichen+Rechts+\(&ots=X_5WZTGRnr&sig=X1MZcfgsYIRKjHVB1AyNCqjXjHM&redir_esc=y#v=snippet&q=Allgemeine%20Vertragsbedingungen&f=false](https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=w_d_BwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA1&dq=Allgemeiner+Teil+des+deutschen+B%C3%BCrgerlichen+Rechts+(&ots=X_5WZTGRnr&sig=X1MZcfgsYIRKjHVB1AyNCqjXjHM&redir_esc=y#v=snippet&q=Allgemeine%20Vertragsbedingungen&f=false).

10. Trujillo Quintero H. F. Contract Structures and Economic Behavior: Redefining Adhesion and Agreement Contracts in Experimental Economics. 2024. 23 nov. 18 p. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5030995>; <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5030995>.

11. Flour J. et al. Les obligations. Armand Colin, 1975. URL: https://buu.isfad-gn.org/universitaire/Droit/droit%20des%20obligations/pdf/mod_html49800_4.pdf.

12. Legal Guide on International Contract Practices. UNCITRAL. 2020. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/legal_guide_e.pdf.

13. Consolidated text: Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 on unfair terms in consumer contracts. ELI: <http://data.europa.eu/eli/dir/1993/13/2022-05-28>.

14. Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council Text with EEA relevance. ELI: <http://data.europa.eu/eli/dir/2011/83/oj>.

15. Spanogle J. A. Analyzing unconscionability problems. University of Pennsylvania Law Review. 1969. № 117.7. P. 931-969. URL: <https://www.jstor.org/stable/3310876>.

16. Waddams S. M. Unconscionability in contracts. The Modern Law Review. 1976. № 39.4. P. 369-393. URL: <https://www.jstor.org/stable/1095261>.

17. McCullough C. Unconscionability as a coherent legal concept. University of Pennsylvania Law Review. 2016. № 164.3. P. 779-825. URL: <https://www.jstor.org/stable/24753048>.

18. Uniform Commercial Code . Uniform Law Commission. URL: <https://web.archive.org/web/20231215121601/https://www.uniformlaws.org/acts/ucc>.

19. Supreme Court Judgments 2017-06-23 Case number 36616 Douez v. Facebook, Inc. Supreme Court Judgments. URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/16700/index.do>.

20. Whyte A., Macpherson E. Standard forms of contract selection criteria: a qualitative analysis of the western Australian construction industry. In: RICS Construction and Property Conference. 2011. P. 565-572. URL: https://www.researchgate.net/profile/Henry-Odeyinka/publication/290862056_Development_of_models_for_assessing_risk_impacts_on_the_variability_between_contract_sum_and_final_account/links/571edd3008aead26e71a9093/Development-of-models-for-assessing-risk-impacts-on-the-variability-between-contract-sum-and-final-account.pdf#page=565.

Статтю було подано

04.04.2025

The article was submitted

Статтю було прийнято

18.04.2025

The article was accepted

УДК 347.7
**РЕФОРМА ОХОРОНИ ДИЗАЙНІВ В
ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ АДАПТАЦІЇ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО
ОХОРОНУ ПРОМИСЛОВИХ ЗРАЗКІВ**

Олег ЖУХЕВИЧ

аспірант

Науково-дослідний інститут інтелектуальної
власності НАПрН України (Київ)

UDC
**REFORM OF DESIGN PROTECTION
IN THE EUROPEAN UNION AND
PROSPECTS FOR ADAPTATION OF
UKRAINIAN LEGISLATION ON
INDUSTRIAL DESIGN PROTECTION**

Oleg ZHUKHEVYCH

Postgraduate Student

Intellectual Property Research Institute of the
NALS of Ukraine (Kyiv)

<https://orcid.org/0009-0006-1513-2470>

Стаття присвячена комплексному дослідженню реформи законодавства Європейського Союзу щодо охорони дизайнів, здійсненої у 2024 році шляхом прийняття Директиви (ЄС) 2024/2823 та Регламенту (ЄС) 2024/2822, а також перспективам адаптації законодавства України про охорону промислових зразків до оновлених європейських стандартів. Дослідження базується на аналізі нормативно-правових актів ЄС, наукових публікацій європейських і українських учених, офіційних звітів Європейської Комісії. Проаналізовано причини та передумови реформи, серед яких моральне старіння нормативної бази кінця 1990-х років, необхідність адаптації до цифрової ери, потреба у підвищенні доступності правової охорони для малого та середнього бізнесу, а також завдання поглиблення гармонізації законодавства держав-членів ЄС. У статті досліджено ключові новели реформи: оновлення термінологічного апарату, зокрема, визначень "дизайну" та "виробу" з включенням цифрових, динамічних та анімаційних об'єктів; скасування загальної вимоги видимості дизайну під час використання виробу; запровадження єдиного підходу до охорони запасних частин через "застереження про ремонт"; розширення обсягу виключних прав з охопленням діяльності, пов'язаної з 3D-друком та цифровими файлами; введення нових винятків з прав на дизайн для цілей сумісності, пародії та

The article is devoted to a comprehensive study of the European Union legislation reform on design protection, implemented in 2024 through the adoption of Directive (EU) 2024/2823 and Regulation (EU) 2024/2822, as well as prospects for adapting Ukrainian legislation on industrial design protection to updated European standards. The research is based on analysis of EU regulatory acts, scientific publications by European and Ukrainian scholars, and official reports of the European Commission. The causes and prerequisites of the reform are analyzed, including the obsolescence of the regulatory framework from the late 1990s, the need to adapt to the digital era, the requirement to increase accessibility of legal protection for small and medium-sized businesses, and the task of deepening harmonization of EU member states' legislation. The article examines key innovations of the reform: updating of terminological apparatus, particularly definitions of "design" and "product" to include digital, dynamic and animated objects; abolition of the general requirement for design visibility during product use; introduction of a unified approach to spare parts protection through the "repair clause"; expansion of exclusive rights scope to cover activities related to 3D printing and digital files; introduction of new exceptions to design rights for purposes of compatibility, parody and criticism; simplification of registration procedures through the possibi-

критики; спрощення процедур реєстрації через можливість подання множинних заявок на дизайни різних класів. Встановлено, що реформа спрямована на приведення охорони дизайнів у відповідність до вимог цифрової ери, підвищення правової визначеності та створення умов для розвитку креативних індустрій. Обґрунтовано, що для України імплементація європейських підходів відкриває можливості модернізації національного законодавства, усунення прогалин в охороні цифрових дизайнів, формування конкурентного ринку запасних частин та зміцнення свободи творчості. Особливу увагу приділено необхідності врахування змін у контексті виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію та розробки Національної програми адаптації законодавства до права ЄС. Водночас визначено виклики адаптації: нормотворчі (необхідність внесення змін до Цивільного кодексу України та спеціального законодавства), технічні (модернізація інфраструктури для прийняття цифрових заявок), правозастосовні (формування єдиної практики застосування нових норм) та інформаційні (роз'яснювальна робота серед бізнесу та дизайнерів), подолання яких є необхідним для успішної інтеграції України до Європейського економічного простору.

Ключові слова: дизайн, промисловий зразок, гармонізація, адаптація, право інтелектуальної власності, цифровізація, Директива 2024/2823, Регламент 2024/2822

lity of filing multiple applications for designs of different classes. It is established that the reform aims to bring design protection in line with digital era requirements, increase legal certainty and create conditions for creative industries development. It is substantiated that for Ukraine, implementation of European approaches opens opportunities for modernizing national legislation, eliminating gaps in digital design protection, forming a competitive spare parts market and strengthening creative freedom. Special attention is paid to the need to consider changes in the context of fulfilling obligations under the Association Agreement and developing the National Program for Adaptation of Legislation to EU Law. At the same time, adaptation challenges are identified: normative (need to amend the Civil Code of Ukraine and special legislation), technical (modernization of infrastructure for accepting digital applications), law enforcement (formation of unified practice of applying new norms) and informational (explanatory work among businesses and designers), overcoming of which is necessary for Ukraine's successful integration into the European economic area.

Keywords: design, industrial design, harmonization, adaptation, intellectual property law, digitalization, Directive 2024/2823, Regulation 2024/2822

Постановка проблеми. Законодавство Європейського Союзу у сфері охорони дизайнів під впливом технологічного розвитку та інших факторів було оновлено у 2024 році. На сьогодні система охорони дизайнів ЄС характеризується, зокрема, оновленим категоріальним апаратом, розширеним колом охороноздатних дизайнів, зміненним обсягом прав, удосконаленими процедурами реєстрації прав та підходами до визначення правопорушень у сфері дизайну. Водночас нова система охорони дизайнів ЄС запроваджуватиметься поетапно. Для України, як кандидата на членство в ЄС, яка продовжує роботу над адаптацією національного законодавства до права ЄС, є актуальним дослідження оновленого законодавства ЄС про охорону дизайнів, причин реформування законодавства, розуміння проблемних питань, а також подальших векторів адаптації національного законодавства про охорону промислових зразків в світлі започаткованої Міністерством юстиції України розробки Національної програми адаптації законодавства до права ЄС, яка стартувала 8 травня 2025 року.

Літературний огляд. Вивченню окремих питань правової охорони промислових зразків у контексті євроінтеграції присвячені роботи таких науковців, як: Ю. Капіца, І. Якубівський,

Т. Ярошевська, Л. Тарасенко, А. Кириленко та ін. Проте після реформи охорони дизайнів в ЄС 2024 року ґрунтовні наукові дослідження щодо перспектив адаптації законодавства України про промислові зразки не проводилися.

В українській науці права інтелектуальної власності питання охорони промислових зразків традиційно розглядалося в межах досліджень промислової власності та авторського права. У 2015 році з'явилося перше й поки єдине монографічне дослідження, присвячене правовій охороні дизайнерських рішень в Україні (А. А. Федоров, 2015) [1]. Лише з розвитком виробничого сектору та наближенням України до європейського правового поля з'явилися роботи, що акцентують увагу на необхідності удосконалення національної системи охорони промислових зразків (дизайнів) відповідно до законодавства та практики ЄС [2; 3].

Важливим кроком на цьому шляху стало наближення українського законодавства до норм ЄС, здійснене в результаті набрання чинності Законом № 815–IX (2020) [4], яким, зокрема, впроваджено інститут незареєстрованого промислового зразка, уточнено критерії охороноздатності (новизна та індивідуальний характер) тощо – на виконання зобов'язань згідно Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію) [5]. Втім, як зазначалося науковцями, після цих змін ґрунтовного аналізу відповідності законодавства України щодо охорони промислових зразків вимогам *acquis* ЄС, не проводилося. А тому, слухним є зауваження Ю. Капіци, що до питань, які потребують вирішення, відноситься вдосконалення системи охорони промислових зразків відповідно до законодавства та судової практики ЄС [6; с. 62–65]. У цій роботі на основі аналізу законодавства ЄС у сфері охорони дизайнів, інших джерел офіційних органів ЄС, робіт науковців та практиків пропонується здійснити дослідження новел охорони прав на дизайн ЄС з огляду на потребу глибшої імплементації та адаптації до права ЄС положень законодавства України у цій сфері.

Мета дослідження – комплексний аналіз реформи правової охорони дизайнів в Європейському Союзі, здійсненої на підставі Директиви (ЄС) 2024/2823 та Регламенту (ЄС) 2024/2822, з акцентом на: причини і передумови оновлення законодавства; ключові правові новели охорони дизайнів (промислових зразків); оцінка переваг і можливих недоліків цієї реформи; потенційні можливості та виклики для адаптації українського законодавства у зв'язку із зазначеними змінами.

Викладення основного матеріалу. У Європейському Союзі основні акти щодо охорони дизайнів Співтовариства (наразі – дизайн ЄС) були ухвалені понад 20 років тому, а за цей час відбувся стрімкий технологічний прогрес, кардинально змінилися типи дизайнів і продуктів, які потребують правової охорони. Це зумовило потребу в реформуванні законодавства про дизайни. У 2020 році ЄС ініціював комплексний перегляд політики у сфері промислових зразків, аби модернізувати систему та пристосувати її до викликів цифрової ери, підвищити привабливість охорони дизайнів для дизайнерів (авторів), малих і середніх підприємств, та поглибити гармонізацію правил у державах-членах [7; 8; 9].

Реформі правового регулювання дизайнів в ЄС передували масштабні аналітичні дослідження. Зокрема, як зазначається в офіційних документах Європейської Комісії, у 2015 та 2016 роках було проведено економічний та правовий огляд системи охорони дизайнів, результати яких були покладені в основу законодавчих змін [7; 8].

Європейська реформа у сфері охорони дизайнів була зумовлена об'єктивними потребами адаптації законодавства до сучасних реалій. По-перше, нормативна база (Директива 98/71/ЄС та Регламент (ЄС) № 6/2002) морально застаріла: ці акти були ухвалені наприкінці 1990-х років, а відтоді ринок і технології зазнали кардинальних змін. З'явилися цифрові способи створення та відтворення дизайнів, які не були враховані попередніми нормами [8; 10].

По-друге, назріла необхідність зробити систему охорони промислових зразків більш привабливою і доступною для дизайнерів та бізнесу, особливо малого і середнього. Як зазначалося в матеріалах Європейської Комісії, метою було спростити процедури та знизити витрати на набуття прав, щоб заохотити ширше використання дизайну як об'єкта інтелектуаль-

ної власності серед МСП [8].

По-третє, важливою передумовою виступила потреба поглибити гармонізацію: усунути розбіжності між законодавством Союзу та законодавством країн-членів ЄС, забезпечити його узгодження. Попри часткову уніфікацію, досі існували сфери, де відмінності законодавств заважали функціонуванню єдиного ринку (показовою була відсутність спільного підходу до запасних частин).

Водночас постали завдання узгодити охорону дизайнів з іншими напрямками правової політики ЄС – зокрема, посилити можливості боротьби з підробками на митному кордоні шляхом надання дизайнам аналогічних інструментів, які вже діють для торговельних марок, та розглянути доцільність збереження кумулятивної охорони для дизайнів шляхом реєстрації останніх та надання охорони таким дизайнам як об'єктам авторського права [7; 11; 13].

Цей процес завершився прийняттям Директиви (ЄС) 2024/2823 від 23.10.2024 року про правову охорону дизайнів [11] та Регламенту (ЄС) 2024/2822 від 23.10.2024 року про внесення змін до Регламенту Ради (ЄС) № 6/2002 про дизайни Співтовариства та скасування Регламенту Комісії (ЄС) № 2246/2002 [12].

Новий Регламент (ЄС) 2024/2822 набуде чинності в цілому з 1 травня 2025 року, тоді як деякі конкретні зміни, які запроваджуються вторинним законодавством, будуть застосовуватися з 1 липня 2026 року. Директива (ЄС) 2024/2823 почне застосовуватися через 36 місяців з моменту набрання нею чинності, а саме в грудні 2027 року.

Загальний аналіз означених актів свідчить, що визначення дизайну як об'єкта правової охорони в ЄС було розширено, скасовано загальну вимогу видимості, запроваджено єдине правило щодо запасних частин та нові засоби захисту прав (зокрема, від несанкціонованого 3D-друку). Реформоване законодавство ЄС щодо охорони дизайнів характеризується як уніфікована система охорони дизайнів з вищим рівнем правової визначеності, яка здатна забезпечити доступнішу охорону зареєстрованим дизайнам ЄС: з однієї сторони, правовласники отримали дієвий правовий інструмент охорони своїх дизайнерських рішень в умовах цифрової економіки, з іншої сторони – збережено простір для добросовісної конкуренції та творчої діяльності без зловживань правами. Найсуттєвіші зміни розглянемо детальніше.

Відповідно до статті 1 Регламенту (ЄС) 2024/2822 термін «дизайн Співтовариства» замінений на термін «дизайн Європейського Союзу» або «дизайн ЄС [12].

Уточнені визначення понять «дизайн» та «виріб». Законодавство ЄС вперше врегулювало надання охорони цифровим та динамічним дизайнам.

Стаття 2(3) Директиви (ЄС) 2024/2823 передбачає нову редакцію визначення дизайну: «Дизайн» означає зовнішній вигляд всього виробу або його частини, зумовлений особливостями (ознаками), зокрема лініями, контурами, кольорами, формою, текстурою та/або матеріалами, самого виробу та/або його оздобленням, *включаючи рух, перехід або будь-яку іншу анімацію цих елементів*.

Таким чином, визначення дизайну як об'єкта правової охорони в ЄС було розширено, шляхом додавання нових ознак зовнішнього вигляду виробу таких як *рух, перехід або будь-який інший вид анімації цих елементів*.

Доповнення визначення дизайну новими ознаками покликано розширити коло охоронюваних об'єктів дизайну, таких як: 3D-моделі та анімації, придатні для візуалізації дизайнерських рішень у сферах виготовлення речей за допомогою 3D-принтерів, графічного, ландшафтного, інтер'єрного, кінетичного, світлового, предметного дизайнів, та інших.

Певних змін зазнало і визначення поняття виробів. Згідно статті 2(4) Директиви (ЄС) 2024/2823: «Виріб означає будь-який предмет промислового виробництва або ручної роботи, крім комп'ютерної програми, *незалежно від того, чи втілений він у матеріальному об'єкті, чи представлений у нематеріальній формі, у т.ч.:*

(а) упаковка, набори виробів, просторове розташування предметів, призначених для формування внутрішнього або зовнішнього середовища, а також частини, призначені для складання складеного виробу;

(b) графічні твори або символи, логотипи, поверхневі візерунки, типографські шрифти та графічні інтерфейси користувача».

Принципово новим є включення до переліку «виробів» нематеріальних об'єктів (які охоплюють цифрові продукти), а також «просторове розташування об'єктів, призначених для формування внутрішнього або зовнішнього середовища». До таких об'єктів тепер можуть бути віднесені, наприклад, макети будівель, ландшафтів, інтер'єрів, а також віртуальні вироби, які містяться в іграх віртуальної реальності або метавсесвіті.

Включення до переліку охоронюваних продуктів об'єктів, що існують у цифровій (віртуальній) формі, суттєво розширює сферу застосування права на зареєстрований дизайн ЄС.

Скасуванням вимоги видимості дизайну під час використання виробу реформа вирішила давню дискусію щодо того, чи повинні ознаки дизайну бути видимими при експлуатації виробу. Статтею 15 Директиви (ЄС) 2024/2823 встановлено: «Охорона надається тим ознакам зовнішнього вигляду зареєстрованого зразка, які є видимими у заявці на реєстрацію». Отже, загальна вимога видимості не висувається: дизайн охороняється за умови, що його зображення (подане при реєстрації) достатньо чітко відтворює ознаки зовнішнього вигляду об'єкта. Проте для складових частин складеного продукту збережено правило, що такі частини повинні залишатися видимими під час звичайного використання виробу, аби претендувати на охорону, яке передбачено пунктом 16 преамбули Директиви (ЄС) 2024/2823: «Окрім того, що вони повинні бути виразно показані в заявці на реєстрацію, ознаки дизайну виробу не повинні бути видимими в будь-який конкретний момент часу або в будь-якій конкретній ситуації використання, щоб користуватися охороною дизайну. Як виняток із цього принципу, охорона не поширюється на ті складові частини, які не є видимими під час звичайного використання складеного продукту, або на ті особливості таких частин, які не є видимими, коли частина встановлена, або які самі по собі не відповідають вимогам щодо новизни та індивідуального характеру. Тому ті особливості конструкції складових частин складеного виробу, які виключені з охорони з цих причин, не повинні братися до уваги для оцінки того, чи відповідають інші ознаки дизайну вимогам охорони» [11].

Таким чином, усунуто норму, яка фактично обмежувала охороноздатність багатьох виробів, що вмонтовані всередину іншого і не проглядаються при його використанні (наприклад, елементи техніки або меблів). Відтепер це не перешкоджає реєстрації дизайну, якщо подані на реєстрацію зображення виробу достатньо розкривають його ознаки.

Суттєвих змін зазнали і положення щодо порушення прав на дизайни, та визначення обсягу прав, які надає зареєстрований дизайн ЄС. Попереднє законодавство надавало власнику виключне право використовувати дизайн і перешкоджати будь-якій третій особі, яка не має на це згоди власника, використовувати його. Таке використання, зокрема, охоплювало «виготовлення, пропонування, введення в обіг, імпорт, експорт або застосування виробу, в якому застосовано або втілено промисловий зразок, або зберігання такого виробу в зазначених цілях».

Статтею 16 Директиви (ЄС) 2024/2823 власнику прав на дизайн надано додаткове право забороняти: «створення, завантаження, копіювання та обмін або розповсюдження іншим особам будь-якого носія або програмного забезпечення, на якому записано дизайн, з метою створення можливості виготовлення продукту» [11].

Це означає, що охорона тепер прямо поширюється, зокрема, на 3D-друк, якщо він підпадає під це положення. Фактично це стосується цифрових файлів – моделей, CAD-файлів, 3D-сканів тощо, з яких можна виготовити об'єкт за допомогою 3D-принтера. Уперше дії, пов'язані з неавторизованим обігом цифрових дизайнів, прямо визначені як порушення, що забезпечить можливість ефективніше протидіяти копіюванню дизайнів у цифровому середовищі.

Одним з важливих нововведень стало запровадження єдиного для ЄС підходу до охорони компонентів складених виробів, призначених для ремонту. Так зване «застереження про ремонт» закріплене у ст. 19 Директиви 2024/2823 та ст. 20а Регламенту 2024/2822 [11; 12]. Ця норма встановлює, що охорона не поширюється на дизайн ЄС, який є частиною складеного виробу, зовнішній вигляд якого залежить від зовнішнього вигляду цієї частини, і який вико-

ристовується в значенні статті 19(1) виключно для ремонту цього складеного виробу з метою відновлення його первісного зовнішнього вигляду.

З наведеного слідує, що запасна частина, яка повністю відтворює зовнішній вигляд оригінальної деталі, не може бути зареєстрована як дизайн ЄС. Така норма покликана запобігти реєстрації прав на дизайн запасних частин: якщо треті особи можуть вільно виробляти та продавати запасні частини, конкуренція на ринку післяпродажного обслуговування зберігається; якщо ж охорона поширюється на запасні частини, конкуренція усувається і правовласник фактично отримує монополію на сам продукт [11]. Відтак, запровадження застереження про ремонт покликано усунути перепони для виробництва альтернативних запасних частин та сприяти зниженню цін на них для кінцевих споживачів.

При цьому зазначені статті Директиви 2024/2823 та Регламенту 2024/2822 встановлюють вимогу до виробників та продавців складових частин складених виробів належно інформувати споживачів про походження товару, який буде використаний для ремонту складеного виробу, щоб мати право посилатися на застереження про ремонт.

Щоб збалансувати розширення виключних прав, статтею 18 Директиви 2024/2823 та ст. 20 Регламенту 2024/2822 введено два нових обмеження (винятки з прав на дизайн), що надаються правом на зареєстрований дизайн ЄС, які покликані гармонізувати інститут права на дизайн ЄС з підходами, усталеними у суміжних правових сферах – авторському праві та конкурентному праві. Перший виняток – для дій з метою сумісності та ідентифікації (так званий *interoperability / reference exception*). Він дозволяє третім особам добросовісно використовувати зареєстрований дизайн для того, щоб послатися на продукт правовласника або показати сумісність своїх виробів з таким продуктом. Фактично йдеться про ситуації, коли, наприклад, виробник аксесуара зображує на упаковці чи в рекламі виріб, з яким його товар сумісний, або коли сервісний ремонтний довідник відтворює деталь, до якої призначена запчастина. Другий виняток – для пародії, критики або коментаря. Він надає третім особам право використовувати дизайн без згоди правовласника з метою сатиричного або критичного висловлювання. Таким чином, інститутом права на дизайн ЄС вперше враховано аспект свободи вираження: наприклад, художник або рекламне агентство може відтворити відомий дизайн у пародійному контексті. Обидва нові винятки повинні здійснюватися з дотриманням критеріїв чесної практики і не завдавати невинуватної шкоди нормальному комерційному використанню дизайну правовласником [11; 12]. Включення до законодавства зазначених обмежень зближує право на дизайн з підходами, що існують у праві на торговельні марки та авторському праві, створюючи додаткові гарантії від зловживань виключними правами.

Нові акти законодавства значна увагу приділяють спрощенню й удосконаленню процедур отримання та підтримання прав. Зокрема, для множинних заявок скасовано вимогу подання заявки щодо виробів одного класу: тепер заявник може подати одну заявку одразу на кілька (до 50) різних дизайнів, навіть якщо вони належать до різних класів Міжнародної класифікації промислових зразків. Зазначена новела спрощує адміністративний аспект охорони і зменшує видатки для заявників.

Оцінюючи реформу системи охорони дизайнів ЄС в цілому слід визнати її позитивним кроком на шляху гармонізації та оновлення законодавства ЄС. По-перше, оновлене законодавство приводить охорону дизайнів у відповідність до вимог цифрової ери, усуваючи існуючі прогалини. Розширення охорони на цифрові, анімаційні та динамічні дизайни суттєво підвищує актуальність охорони прав на дизайни: дизайнери отримують можливість отримати охорону на об'єкти дизайну, які раніше фактично випадали з поля правової охорони як об'єкти права промислової власності. По-друге, реформа підвищує правову визначеність. Закріплення правила про відсутність вимоги видимості усуває колізію, яка існувала досі. Гармонізація таких аспектів охорони дизайнів як виключення щодо запасних частин (так зване «застереження про ремонт») та уніфіковані правила захисту цифрових дизайнів, встановлює однакові «правила гри» у всіх державах ЄС, що зміцнює єдиний ринок. По-третє, спрощення процедур реєстрації та адміністрування прав на дизайни має покращити доступність охорони

дизайнів, особливо для малих і середніх підприємств. Зниження зборів та можливість подавати множинні заявки на реєстрацію дизайнів щодо об'єктів, які можуть бути не пов'язані між собою, робить систему охорони дизайнів ЄС більш доступною для заявників.

Попри переважно позитивні оцінки, реформа залишила низку невирішених питань. По-перше, новели стосовно охорони цифрових дизайнів вимагатимуть напрацювання відповідних практичних підходів. Невирішеним залишається питання обсягу охорони для динамічних об'єктів та критерії визначення їх порушення. Як саме оцінювати новизну і індивідуальний характер анімацій, наскільки зміна руху або інтерфейсу впливає на обсяг прав – ці аспекти потребують вироблення єдиних підходів. По-друге, впровадження нових винятків (пародії, використання для сумісності) вимагатиме збалансованого підходу у правозастосуванні, щоб вони не стали лазівками для недобросовісних конкурентів. Застосування цих виключень на практиці слід контролювати, аби під приводом «критики» чи «демонстрації сумісності» не здійснювалося масове неавторизоване використання дизайнів.

Реформа охорони дизайнів ЄС 2024 року актуалізує питання подальшої адаптації українського законодавства про промислові зразки до оновлених європейських стандартів у цій сфері. Україна вже зробила важливий крок, імплементувавши у 2020 р. положення Угоди про асоціацію в частині охорони прав на промислові зразки. Законом № 815–ІХ було запроваджено інститут незареєстрованого промислового зразка, уточнено визначення дизайну, встановлено критерії охороноздатності, вдосконалено окремі процедури тощо – відповідно до зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС [3; 4].

Однак європейська реформа 2024 р. впровадила нові стандарти охорони дизайнів, які Україні належить врахувати для подальшого законодавчого розвитку. Розглянемо ключові можливості та виклики, пов'язані з такою адаптацією.

Перша можливість – модернізація національного законодавства і усунення прогалин в охороні актуальних об'єктів дизайну. Зараз українське законодавче визначення промислового зразка обмежене зовнішнім виглядом матеріального виробу [14], через що цілі класи дизайнерських рішень, таких як цифрові дизайни, анімаційні дизайни, світлові інсталяції, дизайни середовища тощо – випадають із режиму правової охорони. Запозичення європейських підходів (оновлених визначень «дизайну» та «виробу») дозволить врегулювати права на цифрові дизайни та нематеріальні об'єкти, що мають самостійну комерційну цінність. Українські дизайнери отримають можливість отримувати охорону для результатів дизайнерської діяльності у сфері ІТ, мультимедіа, графіки тощо, які досі фактично могли охоронятися лише авторським правом.

Друга можливість – впровадження «ремонтного застереження» матиме позитивний економічний та соціальний ефект. Заборона реєстрації дизайну на запасні частини для відновлення виробів (*must-match* деталі) сприятиме формуванню конкурентного ринку запасних частин і ремонтних послуг в Україні. Фактично імплементация цього винятку відкриє український ринок для незалежних виробників автозапчастин та іншого обладнання, усуваючи монополії виробників техніки на сегмент післяпродажного обслуговування.

Третя можливість – гармонізація винятків (про сумісність та пародію) зміцнить свободу творчості та конкуренцію в національній практиці. Наприклад, українські митці, рекламні агенції зможуть використовувати зображення чужих дизайнів в пародійних чи критичних цілях, не порушуючи права. Це сприятиме розвитку креативних індустрій, не завдаючи шкоди інтересам правовласників за умови дотримання принципу добросовісності.

Водночас адаптація законодавства України в сфері охорони промислових зразків до права ЄС у цій сфері потребує подолання низки викликів.

Перший виклик – нормотворчий та інституційний. Необхідно розробити і ухвалити зміни до Цивільного кодексу України, Закону України «Про охорону прав на промислові зразки», що включатимуть нові визначення, винятки, особливості правової охорони, а також привести у відповідність підзаконні акти (зокрема, Правила складання та подання заявки на промисловий зразок та проведення експертизи заявки на промисловий зразок і міжнародної реєстрації промислового зразка). Це вимагатиме залучення експертного та наукового потен-

ціалу, зокрема для опрацювання термінології і узгодження новел з уже чинними нормами (наприклад, у сфері авторського права, деякі терміни перетинаються).

Другий виклик – технічний та ресурсний. Розширення форм подання заявок на реєстрацію цифрових промислових зразків потребуватиме оновлення інфраструктури Державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій» приймання електронних заявок із відеофайлами або 3D-зображеннями, забезпечення належної експертизи та зберігання таких матеріалів.

Третій виклик – правозастосовний. Нові положення мають бути правильно інтерпретовані судами та відомством. Відсутність національної практики щодо цифрових та анімованих дизайнів, означає, що експертам, суддям та іншим фахівцям знадобиться європейський досвід та відповідні роз'яснення органів ЄС. Важливо забезпечити єдність практики, аби запобігти виникненню правової невизначеності або дублюванню тих самих проблем, які реформа покликана вирішити.

Четвертий виклик – інформаційний. Підприємствам і дизайнерам потрібно донести переваги нових можливостей, що з'являться після адаптації національного законодавства. Особливу увагу варто приділити галузям автомобілебудування, машинобудування та інших, оскільки саме у цих галузях вплив ремонтного застереження буде найбільшим – виробники техніки можуть лобювати обмежене або відкладене впровадження цього правила. Власне, в ЄС гармонізація щодо запасних частин гальмувалася понад 15 років під тиском автомобільної індустрії [7].

Висновки. Реформа правової охорони дизайнів в ЄС (Директива 2024/2823 та Регламент 2024/2822) стала закономірною відповіддю на виклики XXI століття. Її причинами стали стрімкий технологічний розвиток та необхідність модернізації застарілих норм, підвищення доступності охорони дизайнів і усунення правових розбіжностей між країнами ЄС. Проведений аналіз показав, що нове законодавство ЄС про охорону дизайнів суттєво оновило термінологічний апарат, процедуру надання правової охорони, та обсяг правової охорони дизайнів, зокрема, через запровадження сучасних визначень дизайну і продукту, які охоплюють цифрові форми та анімацію; уточнення умов охороноздатності; розширення обсягу прав на дизайн, водночас із забезпеченням балансу інтересів інших учасників ринку. Окрім того, істотно спрощено та уніфіковано процедури реєстрації, продовження та оскарження прав, що має підвищити для заявників та правовласників доступність охорони зареєстрованих дизайнів.

Окремі дискусійні питання (охорона динамічних дизайнів, межі нових винятків, застосування правила транзиту тощо) потребуватимуть вироблення єдиної практики, проте в цілому реформа заклала міцний фундамент для розвитку правової охорони промислових зразків у ЄС.

Для України аналізована реформа є дороговказом для подальшого вдосконалення національного законодавства у сфері промислових зразків. Імплементация європейських підходів сприятиме покращенню правової охорони промислових зразків в Україні, інтеграції наших галузей економіки до єдиного європейського ринку та виконанню зобов'язань у рамках євроінтеграції.

Посилання:

1. Федоров А. А. Правова охорона дизайнерських рішень в Україні: монографія. Одеса: Бахва, 2015. 172 с.
2. Яворська О. Аналіз сучасних вимог до охорони промислових зразків у рамках нового законодавства про інтелектуальну власність. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право, 2025, вип. 85(1), с. 358–364.
3. Тарасенко Л. Л. Незареєстрований промисловий зразок: правовий режим та особливості охорони. Теорія і практика інтелектуальної власності, 2024, № 62, с. 45–52.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення охорони і захисту прав на торговельні марки і промислові зразки та боротьби з патентними зловживаннями: Закон України від 21.07.2020 р. № 815–ІХ. Відомості Верховної Ради України, 2020, № 50, ст. 481.

5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: ратифікована Законом України від 16.09.2014 р. № 1678–VII. Офіційний вісник України, 2014, № 75, том 1, ст. 2125.

6. Капіца Ю. М. Законодавство з охорони прав інтелектуальної власності та креативні індустрії // Інтелектуальна власність в креативних індустріях: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 12 листопада 2021 р.) / редкол.: О. Ф. Дорошенко, А. С. Штефан та ін.; НДІ інтелектуальної власності НАПрН України. К.: Інтерсервіс, 2022, с. 62–65.

7. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on the legal protection of designs (recast). COM(2022) 667 final, Brussels, 28.11.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52022PC0667>

8. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council amending Council Regulation (EC) No 6/2002 on Community designs and repealing Commission Regulation (EC) No 2246/2002. COM(2022) 666 final, Brussels, 28.11.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52022PC0666>

9. Commission Staff Working Document. Evaluation of EU legislation on design protection. SWD(2020) 264 final, Brussels, 6.11.2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020SC0264>

10. Directive 98/71/EC of the European Parliament and of the Council of 13 October 1998 on the legal protection of designs. Official Journal of the European Communities. L 289, 28.10.1998, p. 28–35.

11. Directive (EU) 2024/2823 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on the legal protection of designs (recast). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2823/oj/eng>

12. Regulation (EU) 2024/2822 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 amending Council Regulation (EC) No 6/2002 on Community designs and repealing Commission Regulation (EC) No 2246/2002. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/2822/oj/eng>

13. Department of Enterprise, Trade and Employment (Ireland). EU Design Reform Package (web resource). URL: <https://enterprise.gov.ie/en/what-we-do/innovation-research-development/intellectual-property/industrial-designs/eu-design-reform-package/>

14. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 р. № 3688–XII (в редакції від 31.12.2023). Відомості Верховної Ради України, 1994, № 7, ст. 34.

Статтю було подано
Статтю було прийнято

04.04.2025
18.04.2025

The article was submitted
The article was accepted